

Г.Н. Зокиров

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

СИЁСАТШИНОСӢ

Г. Н. ЗОКИРОВ

СИЁСАТШИНОСӢ

**(Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олии
Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсия намудааст)**

Наشري сеюми такмилёфта

Душанбе
«ЭР-граф»
2010

Зокиров Гулмаҳмад Нозимович. Сиёсатшиносӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олии. Нашири сеюми такмилёфта. – Душанбе: «ЭР-граф», 2010. -520 сах.

Китоби дарсӣ масъалаҳои асосии назариявӣ, методологияи ҷаҳонбинӣ ва воқеияти ҳаёти сиёсии ҷомеаҳо дарбар мегирад. Раванди ҳодисаҳо ва падидаҳои ҷолиб ва мураккабу ғайритабиқӣ ҷомеаи сиёсӣ, унсурҳои асосии он ва пешомади ҷараёни сиёсиро мавриди таҳлилу тадқиқ ва баҳрабардорӣ қарор медиҳад. Ташаккули ҷомеаи шахрвандӣ, ҳамбастагӣ ва баҳамтаъсиррасонии омилҳои муҳталифҳо дар рушди сиёсӣ муайян месозад.

Китоби дарсӣ дар заминаи донишҳои сиёсии халқҳо ва кишварҳои муҳталифи олам, дар асоси муносибати методологияи ҷолиб ва собит-созии кавии масъалаҳо иншо шуда, барои баҳрабардории донишҷӯён, аспирантон, муаллимони сиёсатшинос, ходимон ва кормандони мақомоти ғуногуни давлатию ғайриҳукумати ва ҳамаи қасонест, ки кӯшиши дарки амиқи олами сиёсат, сиёсатофаринӣ ва кишвардориро доранд.

Муқарризон: доктори илмҳои сиёсӣ, профессор, декани факултети фалсафии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон **Маҳмадов А.Н.**, доктори илмҳои фалсафа, профессор, мудири кафедраи фалсафа ва сиёсатшиносии Донишгоҳи давлатии тиббии ба номи Абӯалӣ ибни Сино Саидов А.С., доктори илмҳои фалсафа, профессори кафедраи сиёсатшиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ **Гулаҳмедов М.**

Дар зерн таҳрири муаллиф ҷоп мешавад.

ПЕШГУФТОР

Ҳаёти сиёсии ҷомеа аз раванду ҳодисаҳо ва муносибатҳои мухталиф баҳамзид, муқовиматомезу мочароғар ва мутаносибу муттасил таркиб ёфтааст. Дар маркази ҳамаи ҳодисаҳо ва муносибатҳои ҳаёти сиёсӣ инсон истодааст, ки моҳиятан он маҳсули муносибатҳо ва робитаҳои ҷомеаи сиёсӣ аст. Инсон ба рафтор ва ғайрияти хеш дар доираи муносибатҳои ҷамъиятӣ ва робитаҳо мақом ва нақши пешбарро соҳиб аст. Масъалаҳои ҳаёти сиёсӣ ва мақоми инсон дар онро соҳаҳои донишҳои мухталиф мавриди омӯзиш ва натиҷагирӣ қарор медиҳанд. Ҳар як соҳаи донишҳои гуманитарӣ доираи муайяни мавзӯ ва ҳадафҳои хешро соҳибанд. Дар силсилаи донишҳои сиёсӣ мақоми ҳосаро илми сиёсӣ ишғол намудааст. Он ба сифати илми мустақил амал намуда, масъалаҳои асосии назария, методология, ҷаҳонбинӣ ва амалияи ҳаёти сиёсиро таҳлил ва тадқиқ менамояд ва дар рушду идораи ҷомеа саҳм мегирад.

Донишҳои сиёсии муосир натиҷаи инкишофи таърихӣ афкори сиёсии халқҳо ва мамлакатҳои гуногуни оламанд. Афкори сиёсӣ инъикоси давраҳои гузаштаи таърихӣ инсоният, манбаи гоҷаи таълим ва консепсияҳои муосирӣ илмҳои сиёсӣ гаштаанд. Мутафаккирон дар тамоми таърихӣ тамаддуни инсонӣ кӯшидаанд, ки оламо тағйир бидиҳанд. Ҳеҷ набовшад дар бораи ҷомеае, ки дар асосҳои адолатнокӣ бунёд гардидааст, андеша намоёнд.

Андешаҳои мутафаккирон фақат маҳсули ҳаёлотӣ онҳо набуда, як навъ кӯшиши ифодаи манфиатҳои умумиятҳои иҷтимоӣ ба ҳисоб мераванд. Онҳо инъикоси олами воқеии сиёсӣ ба шумор мераванд. Ҳар донишманд низоми мавҷудани сиёсиро ҳуқуқиро ё мадҳу ситоиш ё онро беаҳамият танқид менамояд. Аммо асоси таълимоти онҳоро муносибати мазкур ташкил намедихад. Онҳо аз сидқи дил андешаи хушбахт гардонидани тамоми инсониятро намудаанд. Аз ин хотир, дар рушди афкори сиёсӣ, тақмили таълим ва илми сиёсӣ-илми идораи қорҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ саҳм гирифтаанд.

Илми сиёсӣ муносибатҳои одамонро дар пайвастигӣ бо ҳокимият, раванди идоракунӣ, қонуниятҳо ва самтҳои асосии рушди ҳаёти сиёсӣ дарбар мегирад. Он ҳамчун соҳаи мустақил назар ба донишҳои дигари гуманитарӣ баъдтар ташаккул ёфтааст. Фақат дар нимаи дуюми асри XIX донишҳои сиёсӣ ба сифати илми мустақил расмӣ пайдо намуданд. Дар макон ва ҷамъияти онҳо баъдтар давраи модернизатсияи сиёсии ҷомеаи аврупоӣ рост меояд, ки мазмуни асосӣ ва гоҷаи марказии онро бунёд ва рушди ҷомеаи демократӣ ташкил медиҳад.

Ҷ. И. М. О. Н. А. И.
Донишг. Ҳ. Т. Н. О. Н. А. И.
Технологии ҳаёти
Ташкилоти Ҳ. Т. Н. О. Н. А. И.
ИНВ. № 22607

Дар асри XX илми сиёсӣ инкишоф ёфта, ба муҳимтарин ва заруртарин соҳаи донишҳои гуманитарӣ табдил ёфт. Дар тамоми мамлакатҳои мутамаддин дар барномаҳои таълимии донишгоҳҳо фанни Сиёсатшиносӣ макоми хоса пайдо намуд. Масъалаҳои мухталифи сиёсии инкишофи ҷомеа мавриди омӯзиши ҳамагон қарор гирифтанд.

Дар кишвари мо Сиёсатшиносӣ, асосан аз аввали солҳои 90-уми асри XX расмӣ ёфт. Дар ҳамаи мактабҳои олӣ ва мактабҳои таълимоти ҳамагонӣ донишҳои сиёсӣ омӯхта мешаванд. Мутахассисони сиёсатшинос барномаҳои таълимӣ, воситаҳои таълим ва маводҳои дигарро, ки барои омӯзишу тадريس Сиёсатшиносӣ заруранд, ба қадри имкон ба ихтиёри хонандагон ирсол намуданд. Китоби дарсии мазкур аз ҷумлаи кӯшишҳо барои донишомӯзӣ ва сиёсатфаҳмию сиёсатофаринист. Дар он масъалаҳои асосии илми сиёсӣ бо назардошти истифодаи таҷрибаи таълими Сиёсатшиносӣ чӣ дар дохил ва чӣ дар хориҷи кишвар мавриди тадқиқ ва таҳлилу хулосагирӣ қарор гирифтанд. Макон ва давраи рушди ҷомеа дар ҳаёти сиёсӣ, дар ҳалли масъалаҳои мубрами он тағйироти гуногуни миқдорию сифатӣ пайдо менамояд. Сатҳи гузориш, ҳал ва маърифати онҳо инкишоф меёбанд. Объект ва предмети Сиёсатшиносӣ беҳтар таҳхис гардиданд. Муносибати методологӣ, ҳосиятҳои ҷаҳонбинии Сиёсатшиносӣ, аҳамияти азбарнамоии донишҳои назариявӣю сиёсӣ беш аз пеш мавзӯи баҳс, тадқиқ ва истифодаи онҳо дар амалии ҷамъиятӣ ва фаъолияти одамони касбу кори гуногун қарор гирифтанд. Нашри нави китоби дарсӣ масъалаҳои ҳаёти сиёсӣ, фаъолият ва рафтори сиёсии одамон, қонуниятҳо ва самтҳои асосии инкишофи ҷомеаи сиёсӣ ва рушди ҷомеаи шаҳрвандиро аз нигоҳи тоза ва такмилёфта ифода менамояд.

Ҳангоми таълиф ва таҳияи нави китоби дарсӣ аз комёбиҳои даврагии илми сиёсии хориҷию ватанӣ ба таври васеъ истифода шудааст. Аммо ҳаёт мактаб ва мураббии бузург аст. Макон ва замони масъалаҳои нав ба навро ба миён мегузоранд. Муаллиф мекӯшад, ки дар нашрҳои баъдина тағйироти миқдорию сифатии ҳаёти сиёсӣ, раванди ҳодисаҳои инъикос намуда, дар дарки масъалаҳо ба хонандагон ёрӣ расонад. Аз ин хотир, аз хонандагони гиромӣ хоҳиш мешавад, ки дархосту эродҳои худро ба нишони кафедраи сиёсатшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон фиристанд. Онҳо ҳангоми таҳияи нави китоби дарсӣ истифода хоҳанд шуд.

ФАСЛИ I. ИЛМ ДАР БОРАИ СИЁСАТ: ПРЕДМЕТ, ИНКИШОФ ВА ВАЗИФАҲОИ ОН

БОБИ 1. СИЁСАТ ҲАМЧУН ҲОДИСАИ ҶАМЪИЯТӢ

*«Се чиз пойдор намонад: мол бе тиҷорат
ва илм бе баҳс ва мулк бе сиёсат».*

Саъдӣ.

§1. ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ СИЁСАТ

«Сиёсат азали ҷест. Он натиҷаи инкишофи таърихист. Пайдоиш ва инкишофи он аз мураккаб ва пуриштилоф гаштани ҳаёти иҷтимоӣ дарак меод. Сиёсат ҳамчун соҳаи мустақили ҳаёт дар ҷомеаи кишоварзӣ ташаккул ёфтааст. Тақмили олооти меҳнат ва истифодаи ҳайвонот ба сифати қувваи корӣ боиси истеҳсоли зиёди неъматҳои моддӣ гаштанд, ки аз талаботи истеҳсолкунандагон афзун буд. Барзиёдистеҳсолкунӣ ва раванди ғункунӣ боиси пайдоиши моликият ва оқибат, моликияти хусусӣ гаштанд. Дар навбати худ моликияти хусусӣ махсусияти фарди алоҳидаро бунёд намуда, онро ҳамчун худмухтор муаррифӣ намуд. Минбаъд амалу рафтори ӯ тавассути алоқаҳои ҳешу таборӣ, қоидаҳои динӣ ва анъанаҳо сурат намегирифтанд. Аз ин хотир, зарурати ташаккул ва инкишофи институтҳои ҷамъиятӣ ба миён омад, ки бояд ҳуқуқ, озода ва мухторияти шахсро таъмин карда тавонанд. Ҳамин тавр, сиёсат дар макон ва замоне пайдо мешавад, ки ризоияти табиӣ байни одамон ҳалалдор ёфта, талабот ба танзими рафтору кирдори онҳо ба амал меояд.»

«Сиёсат қисми таркибии ҳастии инсон, соҳаи муҳимтарини ҳаёти ҷомеа ба шумор меравад. Ҳамчун падидаи мураккаби ҷамъиятӣ сиёсат тамоми одамонро фаро мегирад. Дар ҷомеа шахсе нест, ки ба сиёсат сару кор надошта бошад. Новобаста аз хоҳишашон одамон ба ин ё он сатҳ ба сиёсат кашида мешаванд. Зиёда аз ин, сиёсат ба талаботи кулли одамон табдил ёфтааст. Соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа ба андозаи зарурӣ ҳосиятҳои сиёсиро пайдо намудаанд. Таъсири байниҳамдигарии соҳаи сиёсӣ ва ҷабҳаҳои дигари ҳаёти ҷомеа нақши худро меофаранд. Баъзан мешавад, ки шахсони алоҳида худро

аз сиёсат дур кашида ва ҳатто изҳор менамоянд, ки онҳо ба сиёсат сарукоре надоранд ва ҳеч гоҳ побанди сиёсат нестанд. Дар амал онҳо нафаҳмидаанд, ки аллакай ба сиёсат рӯ овардаанд. Муҳокимарониҳо ва хулосабарориҳо онҳоро ба сиёсат ворид намудааст. Аз тарафи дигар, шахсоне ҳастанд, ки дар соҳаи сиёсат ва сиёсатофаринӣ фаъолон ва ё бевосита иштирок надоранд ва бо ин тарзи амалашон худро аз сиёсат дар канор гирифтани мешаванд. Аммо ӯ низ мачбур аст, ки низоми сиёсию ҳукукии мавҷударо риоя намояд. Дар ҷомеаи сиёсӣ зистан ва аз сиёсат дар канор мондан номумкин аст. Ҳақ бар ҷониби Арасту аст, ки дар асари машҳураш – «Политика» («Сиёсат») инсонро моҳиятан мавҷудоти сиёсӣ меномад.]

Байни сиёсат ва соҳаҳои дигари ҳаёти ҷомеа, аз ҷумла ҳаёт ва фаъолияти шаҳе дар ҳар маврид баҳамтаъсиррасонӣ вучуд дорад. Дар давраи пурҷӯшу хурӯш, дар давраи руқуд ё ҳолати бўҳронӣ таъсири сиёсат ба соҳаҳои дигари ҳаёти ҷомеа бештар мегардад. Равандҳо ва муносибатҳои байни одамон аз ҳарвақта дида бештар ҳосияти сиёсӣ пайдо менамоянд. Одамон вобаста ба сатҳи донишашон ба раванд ва муносибатҳои сиёсӣ баҳо медиҳанд. Аммо аксари одамон дар равандҳои сиёсии ҷомеа ба сифати иштирокчи баромад менамоянд. Аз ин хотир, дар бисёр ҳолатҳо онҳо дар бораи раванду ҳодисаҳои сиёсӣ дониши ҷуқур ва ҳамаҷониба надоранд. Ба сиёсат ва равандҳои сиёсии ҷомеа вақте дуруст ва амиқ сарфаҳм рафтан мумкин аст, ки шахс ҳамчун эҷодкор ва офаридгори сиёсат баромад намояд.]

Ҳамин тавр, одамон новобаста аз хоҳиш ва иродашон дар робита ва ҳамбастагӣ буда, ба сифати иштирокчи раванди сиёсӣ ва офаридгори сиёсат баромад менамоянд.

Фаҳми дурусти «сиёсат», ки категорияи марказии илмҳои сиёсӣ мебошад, дар дарки амиқу ҳамаҷонибаи тамоми падидаҳо ва раванду ҳодисаҳои ҳаёти сиёсӣ мақоми барҷаста дорад. Таҳлилу тадқиқи мафҳум аз омӯзиши моҳияту хусусиятҳои ҳодисаҳо ва равандҳои сиёсӣ пеш аст. Бинобар ин, рӯ овардан ба фаҳми этимологии мафҳуми «сиёсат» («политика») ҳукми зарурат аст.

Мафҳуми «politikē» («политика» = «сиёсат») тавассути асари файласуфи Юнони Қадим Арасту (Аристотел, 384-322 то мелод) «Политика» тобиши илмӣ пайдо намудааст. Он аз мафҳуми юнонии «полис» маншаъ гирифтааст. Арасту сиёсатро шакли мутамаддини умумият медонист, ки баҳри хайрияти умум ва ҳаёти хуррам хизмат менамуд. Ба андешаи Арасту ҷунин шакли мутамаддини умумиятро полниси антиқӣ, ки дар шакли шаҳр - давлат вучуд дошт, ташкил медод.]

Арасту сиёсатро ба масъалаи адолатнокӣ мепайвандад. Адолатнокӣ, ки ба сифати хайрияти умум фаҳмида мешавад, объекти сиёсат мебошад. Хайрияти умум мақсади асосии «сиёсат»- и Арастуро ташкил медиҳад. Сиёсатмадор бояд ба ҳисоб гирад, ки инсон гирифтори даҳшат гаштааст ва табиати он вайрон шудааст. Аз ин рӯ, сиёсатмадор набояд мақсади тарбияи шаҳрвандони

ахлокан комилро дошта бошад. Мақсадро он ҷиҳат ташкил медиҳад, ки шаҳрвандон ба ҳокимият ва қонунҳо итоат намуданро ёд гиранд. Ба андешаи мутафаккир шартҳои зарурии ҳукмронӣ қарда тавонишро танҳо наққориҳои шаҳрванд ташкил дода наметавонанд, балки наққориҳои ҳамаи одамон зарур аст. Аз ин хотир, Арасту дарки ҳодисаҳои сиёсиро мақсади асосӣ дониста, тавассути истифодаи методи таҳлил онро ҳамаҷониба мавриди омӯзиш қарор додааст. Ҳар як амалро то хурдтарин ҷузъиёташ таҳлил намуда, сипас ҳулосаҳо пешниҳод менамуд.

Дар аввал мафҳуми «сиёсат»-ро юнониҳо дар маънии санъати идораи давлат медонистанд. Маънии этимологӣ ва муносири он мувофиқ нестанд. Замон дар фаҳми сиёсат тағйироти кулӣ дохил намудааст. Мафҳуми «сиёсат»-ро мутафаккирон борҳо мавриди баҳсу андешаҳо ва таҳлили ҳамаҷониба қарор додаанд. Бамаврид аст, ба хотир орем, ки ҳуди юнониёни замони кӯҳан мафҳуми зеринро дар қадом маъно мефаҳмиданд. Плутарх менависад, ки политияи давлат аз ду сар характери инсон аст, ки он гуногун мебошад. Полития ба сифати шакли сохтори сиёсии ҷомеа амал менамуд. Муҳаққиқи полития ҳастии сиёсии ҷомеа, институтҳои он ва муносибатҳои байниҳамдигарии онҳоро омӯхта, тасдиқ мекунад, ки онҳо ҳама дар як вақт пайдо нагашта ва инкишоф наёфтаанд.

Баъдтар мафҳуми мазкур дар маъниҳои гуногун истифода мегардад. Асоси фаҳмиши сиёсат ба ҳосиятҳои назариявии он вобаста аст. Аммо новобаста аз ин ҳолат, сиёсат аломатҳои барҷастае дорад, ки онро аз ҳодисаҳои дигари ҷамъиятӣ фарқ мекунонанд.

Таърихи минбаъдаи афкори сиёсии Ғарб мафҳуми «сиёсат»-ро аз ҳар ҷиҳат ба фаъолияти давлат вобаста менамуд. Аксари мутафаккирон сиёсатро дар маънии идораи қорҳои давлатӣ мефаҳмиданд. Чунин фаҳмиши мафҳуми «сиёсат», пеш аз ҳама ба марҳалаи калони таърихӣ, ки яке аз ҳосиятҳои онро бегонагии оммаи мардум аз идораи қорҳои давлатӣ ва ҳокимият ташкил медиҳад, вобаста мебошад. Сиёсат ва давлатдорӣ соҳаи махсуси фаъолияти ба шумор мерафтанд, ки ба он асосан, гурӯҳи муайяни аҳоли: аёнӣ ашроф ва табақаҳои дигари болоии ҷомеа машғул мешуданд.

Дар бораи ба сиёсат ва сиёсатмадорӣ дар мамлакатҳои Шарқ низ назари хос доштанд. Аз ҷумла, мутафаккирони асри миёнагии форсу тоҷик ба сиёсат бештар рӯ овардаанд. Аксари онҳо сиёсатро ба сифати воситае маънидод менамуданд, ки қудрати ба низоми даровардани қорҳои давлатро дорад. Ҳангоми маънидод намудани «сиёсат» ҳосияти зӯрии онро махсус қайд менамуданд. Ин зӯриест, ки баҳри муносибатҳои ҷамъиятӣ ва қорҳои давлатдорӣ зарур аст. Аз ҷумла, «сиёсат»-ро дар маънии зӯрӣ фаҳмидани Низомулмулк дақиқ аст. Ӯ дар хусуси Алпарслон ва муносибати ӯ ба ҳадаш дар «Сиёсатнома» чунин овардааст: «...ва саҳт бо сиёсат ва ҳайбат буд, ва ман бад он сабаб, ки ӯ (Алпарслон) дар мазҳаби ҳеш ба ҷидду маътақид буд ва мазҳаби шофеӣ

ба айб медошт, ҳамвора аз ӯ андешанок ва тарсон будаме». Вакте ки чораи дигар набошад, зӯрӣ ва тарс бояд амал намоянд. Муҳаммад Ғазолӣ низ дар асари «Насихат-ул-мулук» мақоми зӯригарии сиёсатро ҳақ меҳисобад: «...рои халоиқ табоҳ шудааст ва мардум ҳама бадфеълу бадният гаштаанд. То бими сиёсати султонӣ подшоҳ набошад, халқ бар тоату салоҳ набошанд».

Ҳусайн Воизи Кошифӣ на танҳо ба ҷанбаи зӯригарии сиёсат таваҷҷӯҳи хоса намудааст, балки падидаи мазкурро ба таври махсус мавриди андешамандӣ қарор додааст. Ӯ дар асари «Ахлоқи Мӯҳсинӣ» ба «сиёсат» диққати бештар додааст. Сиёсатро дар маънии зӯрӣ, тарсидан, маҷбурнамоӣ ва ғ. мефаҳмид. Сиёсат «...забт қардан аст». «Мамлакатро ҷуз ба сиёсат забт нагир кард».

Ҳусайн Воизи Кошифӣ инчунин мафҳуми «сиёсатгоҳ»-ро ба таври махсус истифода менамояд, ки маънии мавзеи ба ҷо овардани зӯрӣ, «адабнишондихӣ» ва ҷазодиҳиро дошт: «... то золимо ба сиёсатгоҳ бурдан ва қардан бигиранд».

Ҳусайн Воизи Кошифӣ сиёсатро ба ду навъ ҷудо менамояд: сиёсати нафси худ ва сиёсати ғайри худ. Сиёсати нафс ба қоидаҳо ва ҳосиятҳои ахлоқии одамон асос меёбад. Сиёсати ғайри нафс бошад дар навбати худ ба ду гурӯҳ ҷудо мегардад: а) сиёсати хосу муқаррибони даргоҳ; б) сиёсати авом, ки ҳамаи одамони бадхилоф, қачрафтор ва бадгинатро доимо дар тарсу ҳарос нигоҳ дорад. Одамон доимо бояд тарсида истанд, вағарна озодии худро ҳис намуда, ба қорхое даст мезананд, ки қобили қабул нестанд. Бо ҳамин вазифаи сиёсати авом ба охир намерасад. Он бояд одамони неқ ва бегуноҳро паногоҳ диҳад, дари умед гардад.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ сиёсатро воситаи асосии танзими ҳаёти ҷомеа мешуморад:

*Аз сиёсат низом ёбад мулк,
Бе сиёсат ҳалалпазир бувад.
Насақи қорҳои оламо
Аз сиёсат ногузир бувад...*

ё мефармояд:

*Ғар теги сиёсати салотин набувад,
Дар олами ҳок оби ҳуш қас нахӯрад.*

Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз номи ходимон аа мутафаккирони даврҳои гузашта дар бораи сиёсат ва сиёсатмадорӣ ҳикояҳо оварда, назари худро асоснок менамояд. Салтанатро ба ниҳол ва сиёсатро ба об монанд менамуд:

*Ҳуш он шаҳриёре, ки аз рӯи дошӣ,
Тааммул қунад дар китоби сиёсат*

*Сари теги ӯ гулшани салтанатро
Тару тоза дорад ба оби сиёсат...*

Ба назари мутафаккир яке аз объектҳои дигари сиёсат фурӯ нишонидани фитнаю фитнагарӣ мебошад.

*Агар султон нафармояд сиёсат,
Занад ҳар нокасе лофи сиёсат,
Бало бар ҳам занад рӯи замиро,
На давлатро бақо бошад, на динро
Чу мардум забт дар кишвар набинанд.
Ба ҷуз фитна раҳи дигар набинанд.*

Зиёда аз ин Хусайн Воизи Кошифӣ сиёсатро тавре маънидод менамояд ва зарур мешуморад, ки бештар ба бадахлоқон, золимон, мардумозорон ва умуман, ба одамони бадкирдору бадрафтор нигаронида шудааст. «Пас аз одамииён ҳар ки бар ҳую хислати фариштагон аст, афзали навъи инсон аст ва ҳар ки бар табъу сирати сибӯъ ва ҳайвон бошад, бадтарини дарандагон ва газандагон аст ва мустаҳақи сиёсат эшонанд, на одамииён».

Ҳамин тарик, мутафаккирони асримиёнагии форсу тоҷик низ сиёсатро фақат ба корҳои давлатдорӣ мансуб медонистанд. Аммо онҳо сиёсату сиёсатмадориро моли аъёну ашрофи ҷомеа мешумориданд. Мардум, ки асрҳои аср дар зери муносибатҳои «хукмронӣ тобеъ», «итоатнамой» умр ба сар мебуданд, имконияти рӯ ба сиёсат оварданро надоштанд. Психологияи мардумӣ низ чунин буд. Ба сиёсат олуида ғаштанро раво намедонистанд. Онро кори ҳокимон меҳисобиданд. Бо мурури замон фаҳмиши одамон дигар мешуд. Онҳо тадриҷан дарк менамуданд, ки сиёсатофаринӣ кори ахли ҷомеаи сиёсаст. Талаботи манфиатҳои одамон вобаста ба макон ва замони муносибатҳо онҳоро моҳиятан мавҷудоти сиёсӣ мегардонанд.

Дар бисёр ҳолатҳо сиёсатро ба сифати муносибатҳо оид ба ҳокимияти давлатӣ, ташкилот ва самтҳои фаъолияти он маънидод менамоянд. Чунин маънидодкунӣ дар ҳолатҳои кифоя буданд, ки тамоми ҳокимият дар дасти мақомоти олии давлатӣ гирд оварда мешуданд. Яке аз пайравони Ш.Фуре В.Консидеран сиёсатро ҳамчун маҷмӯи ақидаҳо ва назарияи байни худ дар ҳолати ҷангбуда ва принсипҳои асосии ҳукумат ё системаҳои гуногуни маъмури медонист, ки яке аз дигаре мартабаи вазириро баҳри манфиати миллат мерабояд.

Сиёсатро ба сифати муносибатҳо оид ба ҳокимияти давлатӣ М.Вебер низ маънидод намудааст. Сиёсат кӯшиши иштирок намудан дар ҳокимият ё таъсир расонидан дар тақсимои ҳокимият, хоҳ байни давлатҳо ва ё хоҳ дар дохили давлат байни гурӯҳи одамон мебошад. Сиёсатшиносии лаҳистонӣ

К.Опалек бошад сиёсатро фаъолияте медонад, ки маркази қабули қарори гурӯҳӣ (ташкилоти расмӣи ҷамъиятӣ) барои амалӣ гардонидани мақсадҳои гузошташуда бо ёрии воситаҳои муайян равона намудааст.

Таърифи зерини сиёсат низ хеле маъмул аст: Сиёсат — ин қорҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ, соҳаи фаъолиятест, ки ба муносибатҳои байни синфҳо, миллатҳо ва дигар гурӯҳҳои иҷтимоӣ алоқаманд буда, асоси онро масъалаҳои ба даст овардан, нигоҳ доштан ва истифодаи ҳокимияти давлатӣ ташкил медиҳанд. Чунин фаҳми сиёсат ба таълимоти марксистӣ-ленинӣ хос аст. Фаҳми марксистии сиёсат, ки ба маърифати қонунҳои диалектика ва материализми таърихӣ асос меёбад, рабобити муҳими иқтисодӣ, маданӣ ва ғ. ба системаи сиёсии ҷомеа ошкор месозад. Марксизм методологияи ҳоси тадқиқи муносибатҳои сиёсиро дорад.

К.Маркс ва Ф.Энгелс муносибати шаклию ҳуқуқӣ ба ҳодисаҳои сиёсиро, ки дар ҷомеашиносии давр ҳукмфармо буд, рад менамуданд. Хосияти асосии таълимоти марксистии сиёсатро андешаҳо дар бораи базис ва надстройкаи ҷамъиятӣ, таъсири муайянқунандагии тарзи истеҳсолот ба давлат, ҳуқуқ ва сиёсат; таъсири фаъоли давлат, ҳуқуқ ва умуман, сиёсат ба ҳаёти иҷтимоӣю иқтисодии ҷомеа, муборизаи синфӣ ҳамчун омили муҳими инкишофи ҷамъиятӣ; зарурати дар натиҷаи инқилоби иҷтимоӣ табдил ёфтани давлат ва сиёсати сармоядорӣ ба давлати сотсиалистӣ ва сиёсати пролетарӣ; тадриҷан аз байн рафтани давлат ва сиёсат дар фазаи дуҷуми ҷомеаи коммунистӣ ва ғ.ташкил медиҳанд. >

В.И.Ленин таълимоти марксизмро оид ба сиёсат ва ҳаёти сиёсии ҷомеа тақмил дода, сиёсатро ҳамчун муносибати байни синфҳо ва умумиятҳои дигари иҷтимоӣ маънидод намудааст. Муносибати байни синфҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ дар пояи ғуногун қарор мегирад. Онҳо хосиятҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, идеологӣ ва ғ. пайдо менамоянд. Аз ин ҷост, ки хосияти сиёсии муносибатҳои байни онҳоро В.И.Ленин махсус қайд менамояд. Сиёсатро «соҳаи муносибатҳои ҳамаи синфҳо ва табақаҳо оид ба давлат ва ҳукумат, соҳаи муносибатҳои байниҳамдигарии ҳамаи синфҳо» медонад. Яъне, сиёсат масъалаҳои ғуногуни фаъолияти ҳокимияти сиёсӣ ва идорақуниро фаро мегирад. Таълимоти мазкур рабобити мутақобилаи синфҳо ва давлатро асоси сиёсат медонад. Ба синфҳо ва умумиятҳои дигари иҷтимоӣ ҷудо намудани аҳли ҷомеа аз рӯи таърифи В.И.Ленин сурат мегирад. Ё дар асари «Ташаббуси бузург» меёриҳои ба синфҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ тақсим намудани аҳолиро нишон додааст: «Синфҳо ғуфта гурӯҳҳои қалони одамонро меноманд, ки аз ҷиҳати мақоми ишғолқардашон дар системаи таърихан муайяни истеҳсолоти ҷамъиятӣ, аз ҷиҳати муносибаташон ба воситаҳои истеҳсолот (аксари ин муносибат дар қонунҳо мустақкам қарда шуда ва расмият ёфтааст), аз ҷиҳати нақше, ки дар ташкили ҷамъиятӣ меҳнат мебозанд ва аз ин рӯ, аз ҷиҳати тарзҳои гирифтани

ин ҳиссаи сарвати ҷамъиятӣ, ки онҳо дар ихтиёри худ доранд ва аз ҷиҳати миқдори он ҳиссаи сарвати ҷамъиятӣ аз якдигар фарқ мекунад.

Таълимоти марксистӣ сиёсатро ҳамчун зарурати таърихӣ шумурда, огози онро ба ташаккул ва инкишофи ҷомеа вобаста медонад. Ҷомеа, ки аз умумиятҳои гуногун, аз ҷумла синфҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ таркиб ёфтааст, ба сиёсат зарурат дорад. Синфҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ сиёсат дар раванди ба даст овардани ҳокимият ҳамроҳӣ менамояд. Дар нигоҳдории ва таҳкими ҳокимияти давлатӣ сиёсат нақши мураккабтареро мебозад. Вақте ки мафҳумҳои «сиёсат», «муборизаи синфӣ» ва «давлат» дар баҳамалоқамандӣ қарор доранд, ба якдигар таъсир мерасонанд ва тобеи якдигаранд давлат ҳамчун унсурҳои асосии системаи сиёсии ҷомеа ду вазифаи асосиро иҷро хоҳад намуд: а) ташкилоти ҷамъиятиро глобалӣ, ки тамоми раванд ва муносибатҳои ҷомеа ва таркиботи онро фаро мегирад; б) дастгоҳи маҷбурнамоӣ, ки хоҳишу иродаи синфи ҳукмронро амалӣ мегардонад. Давлат ба воситаи зарурии ҷимояи талаботу манфиатҳои синфи ҳолиб таъдил меёбад.

Дар амалияи ҷамъиятӣ ҳолатҳои низ вомехӯранд, ки давлатро бо дастгоҳи давлатӣ як меҳисобанд. Дастгоҳи давлатӣ ҷойи мақомоти ҳокимияти давлатиро ишғол менамояд. Ин ҳолат бештар дар даврони бӯҳронӣ ва вазъиятҳои ғайриқонуни инкишофи ҷомеа рух медиҳад. Дастгоҳи давлатӣ тамоми мақомоти давлатиро иваз намуда, ба қарорҳои меояд, ки аз назари ҳуқуқӣ онҳо бояд махсули фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ бошанд.

Дар фаҳми муносири сиёсат мактабҳои, ки онро ба сифати муносибат ба ҳокимияти давлатӣ маънидод менамоянд, кам нестанд. Бисёр мактабҳои илмҳои сиёсии Ғарб чунин мавқеъ гирифтаанд. Сиёсатро ба фаъолияти давлат, муассисаҳои ҳукумати ва воқеиятҳои вазифаҳои давлатӣ алоқаманд менамоянд. Вақте ки чунин рафтор, яъне муносибат ба ҳокимияти давлатӣ асоси сиёсат доништа мешавад, сиёсатро ҳамчун иштирок намудан дар қарорҳои давлатӣ, мубориза барои ҳокимияти давлатӣ ё ба муқобили он ва истифодаи ҳокимият барои воқеиятҳои мақсадҳои муайян маънидод менамоянд. Аммо чунин муносибат ба сиёсат камбудҳои ҷиддӣ дорад. Моҳият он аст, ки чунин фаъолият муносибати «сиёсат» ва «давлат»-ро дуруст ва ҳамаҷониба шарҳ дода наметавонад. Таълимоти марксистӣ ҳосияти умумибашарӣ доштаи сиёсатро паст зада, ба зинаи аввал ҳосиятҳои синфӣ, махсусро мебардорад. Доктринаҳои дигар ҳангоми шарҳи муносибатҳои байниҳамдигарии «сиёсат» ва «давлат» давлатро аз унсурони дигари системаи сиёсӣ ҷудо менамоянд ва ба он мақоми махсусро сазовор медонанд. Нақши асосиро дар мақоми давлат дида, муносибатҳои институтҳои дигари сиёсиро ба он дар навбати дуюм мегузоранд. Гӯё давлат нисбати фаъолияти сиёсӣ инҳисоре дошта бошад ва субъектҳои дигари фаъолияти сиёсӣ тобеи он бошанд. Дар воқеъ, ҳосиятҳои институтҳои сиёсӣ ва унсурони дигари низоми сиёсӣ ҷомеа муносибати онҳоро ба ҳокимияти давлатӣ муайян месозанд. Аз ин хотир,

сиёсат соҳаи муносибатҳои байниҳамдигарии давлат, институтҳои дигари сиёсӣ ва ҳатто ғайрисиёсии низоми сиёсӣ ва сатҳи пайвастагӣ ва таъсиррасонии онҳоро низ дарбар мегирад.

Соҳаҳои гуногуни илм, ки ба омӯзиши масъалаҳои ҷомеа машғуланд нисбати сиёсат, моҳият, хусусияту махсусиятҳо ва вазифаҳои он маълумот ва донишҳои нав ғун менамоянд. Илми сиёсии муосир моҳияти сиёсатро фақат ба идораи қорҳои давлатӣ вобаста намедонад. Сиёсат ҳодисаю падидаҳо ва муносибатҳои васеътари ҷомеаро фаро мегирад. Ҷомеа аз унсурони дигари муҳим низ таркиб ёфтааст. Давлат фақат қисми муносибатҳои дигар, зерсистемаи системаи сиёсии ҷомеа ба шумор меравад. Дар қатори давлат ба таркиби системаи сиёсии ҷомеа институтҳои дигари сиёсӣ, аз ҷумла ҳизбҳои сиёсӣ ва шаклҳои навҳои мухталифи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ дохиланд. Сиёсат ба ҳамон андозае, ки давлатро фаро мегирад институтҳои сиёсии дигари системаи сиёсии ҷомеаро низ дарбар мегирад. Баъзан таълимоти ҳуқуқӣ ҳосияти сиёсӣ доштани иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоиро фақат хангоми баамалбарории ҳокимият дар доираи давлат эътироф менамояду ҳалос. Дар воқеъ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ аз замони ташаккул бевосита ва ё тавассути субъекти дигаре ба ғирдоби сиёсат қашида мешаванд. Гарчанде ки баъзе иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ҳар замон ғайрисиёсӣ буданашонро таъкид намоянд ҳам, саропо моҳияти сиёсӣ доштани онҳо айён аст.

Дар ҳаёти сиёсии ҷомеа субъектҳои дигари фаъолияти сиёсӣ низ нақши пешбарро соҳибанд. Тамоми таркиби иҷтимоии ҷомеа ва унсурони он омодаи фаъолияти сиёсианд. Одамон дар ҳаёти сиёсӣ тавассути намояндагони худ, ки дар навҳо ва шаклҳои гуногуни иттиҳодияҳо муташаккил гаштаанд, ширкат меварзанд. Аз ин хотир, фаҳми муосири сиёсат муносибати дигарро талаб менамояд. Моҳият он аст, ки бо тақсими ҳокимият дар давлат, ғайримарказигардонии ваколатҳои ҳокимият, ташаккул ва инкишофи системаҳои ҳизбӣ, инкишофи воситаҳои ахбори умум, иттиҳодияҳои мухталифи ҷамъиятӣ ва омилҳои дигар мазмунҳои сиёсат ва ҳаёти сиёсӣ аз доираи ҳокимияти давлатӣ берун мебароянд. Дар фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ ду ҳосияти зарурӣ пайдо мешавад: а) сиёсат фақат натиҷаи фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ нест; б) мақомоти ҳокимияти давлатӣ фақат сиёсат намеофаранд ва на ҳама вақт фаъолияти онҳо ҳосияти сиёсӣ пайдо мекунанд.

Муносибати нав ба сиёсат, моҳият, мазмун ва хусусиятҳои он дар сурате ба амал меояд, ки агар сиёсат ба ҳар гуна муносибатҳои ҳокимият ва вазифаҳои ҷамъиятӣ як доништа шавад.

Дар сиёсатшиносии ИМА бештар ба ҳосиятҳои амалӣ, ратсионалии сиёсат диққат медиҳанд. Аз ин хотир, мавқеи сиёсатфаҳмии К.Дойч бештар диққатҷалбкунанда аст. Ӯ сиёсатро ҷунин маънидод менамояд: «сиёсат ба

амал баровардани назорат, назорати нисбатан пурра, аз рӯи рафтори одамон ба воситаи одатҳои ихтиёрии итоат намудан бо баҳисобгирии таҳдиди эҳтимолии истифодаи зӯрӣ мебошад». Фаҳми амрикоии сиёсат робитаи ногустастани он бо ҳокимиятро муҳим медонад. Ин ҷиҳат бештар ҳосияти амалӣ дорад. Муносибатҳои сиёсӣ ба сифати қисми маданияти робитаӣ ва идоракунии фаҳмида мешаванд. Сиёсат бо равандҳои ахлоқию психологӣ пайваста мегардад.

Сиёсатишиносон Г.Лассуэлл ва А.Каплан сиёсатро бо ташаккул ва таҳкими ҳокимият вобаста менамоянд. Чунин муносибат бори дигар дар доираи давлат маҳдуд нагаштани сиёсатро нишон медиҳад. Ин ҳолат ба воқеият бештар наздик аст. Зеро ҳокимият мафҳуми хеле васеъ буда, ҳодисаҳои зиёду муҳташарро дарбар мегирад. Он дорои шаклҳои гуногуни зухуршавӣ мебошад. Ҳамаи унсурони системаи сиёсӣ, тамоми субъектҳои сиёсат кӯшиш менамоянд, ки дар баамалбарории ҳокимият иштирок намоянд. Аммо на ҳамаи онҳо имконияти ҳукмронӣ кардан доранд. Он ташкилотҳо ва ё муассисаҳо, ки мазмуни раванди қабули қарорро тағйир дода метавонанд, ҳукмрон мегарданд.

Муносибати дигар дар бораи моҳият ва ҳосиятҳои асосии сиёсат аз таълимоти Н.Макиавелли оғоз меёбад ва дар шароити ҳозира низ дар байни муҳаққиқон ва сиёсатмадорон тарафдорони кам надорад. Он сиёсатро ҳамчун ҳукмронӣ, фаъолият барои мустаҳкам намудани давлат ва паҳш кардани муқобилони субъектҳои ҳукмрон маънидод менамояд.

Дар олами муосир ақидае бештар доман афрӯхта истодааст, ки сиёсатро ба сифати воситаи таъмини ваҳдати ҷомеа, пешгирӣ намудани раванди таназул ва фаношавии ҷомеаи сиёсӣ, таҷдиди маданияти умумии ҳамзистии ошошта ва таъмини ҳаёти арзандаи ҳамаи аъзоёни ҷомеа маънидод менамоянд. Чунин муносибат дар доираи фаҳми моҳият ва хусусиятҳои раванди сиёсии ҷаҳонӣ ва низоми дилхоҳи инсоният қарор дошта, талаботу манфиатҳои аксарияти кулли бошандагони Замиро ба эътибор мегирад. Яъне, васеътарин тафсири мафҳуми «сиёсат» алоқамандии он бо мафҳуми «манфиатҳо» мебошад. Чунин фаҳми мавзӯи сиёсатро аз доираи давлат ва ҳокимият берун мекашад. Дар ҳақиқат, ҳангоми дарки ҳодисаю равандҳои сиёсӣ зарурати ба нахустасос ва нахустсабаби онҳо рӯ овардан ба миён меояд. Чунин нахустасос манфиатҳои одамон мебошанд. Дар ин асос манфиатҳои ҷамъиятӣ, аз қабилӣ иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ташаккул ва инкишоф меёбанд. Ҳангоми тафсири «сиёсат» истифодаи мафҳуми «манфиатҳо» имконият медиҳад, ки зохиршавии он дар ҳаёти ҷомеа амиқ дарк гардад ва муҳимтарин равандҳои ҷомеа: инъикоси манфиатҳои аҳли ҷомеа, мутобиқнамоии сиёсӣ, қарордоди сиёсӣ ва фаъолияти сиёсӣ фаҳмида шаванд.

Манфиатҳои сиёсӣ аз рӯи моҳият ба ду гурӯҳ: пешқадам ва консервативӣ тақсим мешаванд. Консерваторон бо ҳар воситае набошад мекӯшанд, ки муносибатҳои мавҷудаи сиёсӣ нигоҳ дошта шаванд ва ҳар гуна тағйироти сиё-

сиро қабул надоранд. Онҳо шаклҳои мухталифи муқобилият, ҳатто шаклҳои иртиҷоноӣ зӯригариӣ ғайриқонуниро низ истифода менамоянд. Аз ин ҷост, ки талаботи манфиатҳои сиёсии пешқадамро акторҳои ҳам сиёсати дохилӣ ва ҳам сиёсати хориҷӣ пайваста ҷонибдорӣ намуда, инкишофи мавзунӣ ҷомеаи сиёсиро таъмин менамоянд. Сиёсати муосир дар доираи манфиатҳои тамоми одамон новобаста аз муҳолифатҳо ва мансубиятҳо ба худ роҳ меҷӯяд, то инсонро ба ҷомеаи сатҳи инкишофи сазовор ва арзанда расонад. /

Равандҳои сиёсӣ ҳулосаҳои мухталифи муҳаққиқонро ба миён меоранд. Онҳо мекушанд муносибатҳоро вобаста ба манфиатҳо, имкониятҳо, ҳадафҳо ва сатҳи камолоти ақлонии ҳеш тавсиф намоянд. Гуногунии тавсифи сиёсат низ аз ҷунин муносибат бармеояд. Ҳолати мазкур қонунӣ ва равоаст. Новобаста аз гуногунии андешаҳо ва гоҷҳо муҳаққиқони ҳаёти сиёсии ҷомеа аломату ҳосиятҳои асосию умумии сиёсатро нишон доданӣ мешаванд. Дар бештари мавридҳо принсипи «бартариӣ арзишҳои умумибашарӣ нисбати арзишҳои махсус (арзишҳои синфӣ, миллий ва ғ.)» асоси методологии муносибати нав ба дарки манфиатҳо ҳангоми тавсифи сиёсат низ мегарданд. Дар он баҳисобгирии манфиатҳои шаҳрванд, давлат ва ҷомеаи ҷаҳонӣ ва таноуби онҳо мақоми ҳоса доранд.

Ҳамин тариқ, вобаста ба макон ва замон, ҳолатҳои мушаххас ва тарзи муносибат муҳаққиқон сиёсатро таърифу тавсиф менамоянд. Мактабҳои илмӣ муносибати ҳосаро пеша менамоянд, ки дар доираи плюрализми сиёсӣ амали мусбат аст. Аз ин хотир, дарёфти таърифи ҳамаро қаноаткунандаи «сиёсат» кори осон нест ва умуман, ҷунин зарурат ҳам вучуд надорад. Вале ба хотири аниқтар гардонидани сатҳи донишҳо ва баҳисобгирии муносибати замони муосир ба моҳияту мазмун ва ҳосиятҳои асосии сиёсат онро ҷунин таъриф додан мумкин аст: **Сиёсат соҳаи муносибатҳои ҷамъиятӣ ва навъи махсуси ғайолиятӣ одамон, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, нерӯҳои сиёсӣ, мақомоти идорақунӣ ва сатҳи муносибатҳои ҳокимиятест, ки инкишофи мавзун, мутаносиб ва ягонагии тамоми ҷомеа ва умумиятҳои бузургро дар алоҳидагӣ таъмин менамояд.** /

§ 2. ТАРКИБ ВА ВАЗИФАҲОИ СИЁСАТ

Сиёсат дар навъҳо ва шаклҳои мухталиф ба амал меояд. Вай таркиби мураккаб ва пуриштилоф дорад. Одамон, ки офаридгори сиёсатанд, тавасути ғайолият, рафтор, тафаккур, нутқ ва ғ. сатҳи гуногуни сиёсатро воқеӣ мегардонанд. Дар адабиёти илмӣ таълимӣ қисмҳои таркибии гуногуни сиёсат ёдрас мегарданд. Махсусан, таснифоти таркибии сиёсат ба мазмун, шакл ва равандҳо ҷолиб аст.

Мазмуни сиёсатро мақсад, арзишҳо ва вазифаҳои ғайолиятӣ сиёсии одамон, нерӯҳои сиёсӣ, мақомоти идораи қорҳои давлатӣ ва иттиҳодияҳои созмонҳои ҷамъиятӣ ифода менамоянд. Мазмуни сиёсатро инчунин масъалаҳои,

ки барои танзиму ҳалли онҳо фаъолияти сиёсӣ воқеӣ мегардад ва раванди қабулу амалӣ намудани қарорҳои сиёсӣ инъикос мегардонанд.

Шакли сиёсат таркиботи ташкилӣ, низоми сиёсӣ ҳуқуқӣ, меъриёи қоидаҳои ташкилӣ ва умуман, институтҳои дарбар мегарад, ки боиси мӯътадилӣ, таҳким ва танзими рафтору фаъолияти сиёсии одамон мегарданд.

Шакли сиёсат, аслан дар институтҳои системаи сиёсии ҷомеа - давлат, ҳизбҳои сиёсӣ, шаклҳои мухталифи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ, низоми ҳуқуқӣ, қоидаҳои сиёсӣ ва ҳуқуқӣ таҷассум меёбад.

Раванди сиёсӣ фаъолияти гуногунҷабҳаи сиёсии одамонро дар таркиби мақомоти давлатӣ, иттиҳодияҳо ё созмонҳои ҷамъиятӣ ва ё ба таври инфиродӣ таҷассум менамояд.

Таснифоти сиёсат фақат бо тавсифи қисмҳои таркибии он – мазмун, шакл ва раванди сиёсӣ ба охир намерасад. Дар таркиби сиёсат унсурҳои асосии он мақоми хоса доранд:

1. Манфиатҳои сиёсӣ, ки ба сифати манбаи фаъолият ва рафтори сиёсӣ амал намуда, одамонро ба ташҳиси мақсадҳои сиёсӣ ва воқеигардонии амалҳои мушаххаси сиёсӣ ҳидоят менамоянд.

2. Муносибатҳои сиёсӣ, ки инъикоси баҳамалоқамандии умумиятҳои иҷтимоӣ дар байни худ ва бо институтҳои ҳокимият мебошанд.

3. Шуури сиёсӣ, ки инъикоси пайвастагии ҳаёти сиёсӣ аз муносибати даркшудаи одамонро ифода намуда, ба манфиатҳо ва арзишҳои ҳокимият робитаи қавӣ дорад.

4. Ташкилоти сиёсӣ, ки нақши институтҳои ҳокимияти расмиро ба сифати марказҳои идорӣ ва танзимнамоии равандҳои ҷамъиятӣ тавсиф менамояд.

5. Фаъолияти сиёсӣ, ки ҳамчун шакли фаъоли иҷтимоии субъектҳо баромад намуда, манфиатҳои сиёсиро воқеӣ мегардонад.

6. Субъектҳои сиёсат, ки вобаста ба манфиатҳо ва талаботҳои рӯзафзуни умумиятҳои иҷтимоӣ гуногун ва сершуморанд.

Вобаста ба шароити замони инкишофи таърихӣ ва даврҳои ноҳамвори рушди ҷомеа кӯшиши гасби ҳокимият, паҳш намудани як нерӯи сиёсӣ аз ҷониби актори дигари сиёсати бузург ба таври мунтазам ба амал меояд. Ҳамаи равандҳои, ки дар он гурӯҳҳои хурди баргузидагони аҳоли - элита ба мақсадҳои муайян ноил мегарданд ва фаъолияти онҳо муттаҳиднамоист чун сиёсат зухур мегарданд. Муҳолифатҳо дар байни ин гурӯҳҳо ба муборизаи мунтазам оварда мерасонад. Мубориза дар давраи маърақаҳои интиҳоботӣ, дар фаъолияти доимии ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои дигари сиёсӣ ва дар шаклҳои дигари фаъолияти сиёсии одамон, аз ҷумла дар шакли қатъии он-истифодаи амали канора - зӯригарӣ зоҳир мешавад.

Дар сиёсат нақши муносибатҳои сиёсӣ хеле барҷаста аст. Он ҳамчун фаъолияти амалии умумиятҳои гуногун дар шаклҳои зерин: мубориза, ҳамкорӣ ё

рақобати синфҳо, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, ҳаракатҳои миллий, иттиҳодияҳои мух-
талифи ҷамъиятӣ, муносибатҳои байналхалқӣ, ҷанг ва сулҳ, муносибатҳои
байниҳамдигарии умумиятҳои гуногуни сиёсӣ иҷтимоӣ ва ғайраҳо зоҳир
мешавад.

Ҳамин тариқ, сиёсат ҳамчун падидаи муҳим дар инкишофи ҷомеа ва
бархӯрди он бо табиат нақши ҳосаро анҷом медиҳад. Сиёсат пеш аз ҳама чун
воситаи ташаккули инкишофи муносибати байниҳамдигарии институтҳои сис-
темаи сиёсии ҷомеа: давлат ва сохторҳои гуногуни он, ҳизбҳои сиёсӣ, шаклҳои
гуногуни иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ баромад мекунад.
Дар тақмили муносибатҳои байниҳамдигарии синфҳо, гурӯҳҳои иҷтимоӣ,
маргинали, умумиятҳои этникӣ ва дигар ҷузъиёти таркиботи иҷтимоии ҷомеа
нақши муҳим мебозад ва муносибатҳои онҳоро нисбати ҳокимият ба таври
барҷаста инъикос мегардонад. Сиёсат манфиатҳои табақаҳо ва гурӯҳҳои
ҳукмронро, асосан ҳимоя намуда, муносибати онҳоро бо гурӯҳҳои иҷтимоии
дигар танзим менамояд. Сиёсат дар ташаккул, тақмили шуури сиёсӣ ва ма-
данияти сиёсии аҳли ҷомеа саҳм мегирад.

Сиёсат ба ду навъи асосӣ: дохилӣ ва хориҷӣ тақсим мешавад. Ҳар ду
навъи сиёсат мақсади ягона доранд. Онҳо ҳамчун восита барои нигоҳ доштан
ва мустаҳкам намудани системаи муносибатҳои ҷамъиятӣ амал менамоянд.
Сиёсати дохилӣ бо ҳосиятҳои худ самтҳои асосии сиёсати беруниро муайян
менамояд. Дар навбати худ сиёсати берунӣ ба сиёсати дохилӣ таъсир ме-
сонад ва дар мавриди муайян самти инкишофи онро дигаргун месозад. Ҳу-
сусияти асосии сиёсати дохилӣ он аст, ки давлат инҳисори ҳокимиятро дорад
ва нисбати тамоми субъектҳои дохилӣ онро истифода менамояд. Сиёсати
берунӣ чунин ҳосиятро надорад, муносибатҳои байни кишварҳо ҳар ҳел ба
амал меоянд ва ҳамаи онҳо баробархукуканд.

Сиёсати дохилӣ самтҳои асосии фаъолияти на танҳо давлат, балки тамоми
унсурони системаи сиёсӣ, равандҳо ва муносибатҳои сиёсиро дарбар мегирад.
Вобаста ба соҳаи муносибатҳои ҷамъиятӣ сиёсат дар шаклҳои гуногуни сиё-
сати соҳавӣ тавсиф мешавад. Аз ҷумла сиёсати иқтисодӣ, сиёсати иҷтимоӣ,
сиёсати фарҳангӣ, сиёсати миллий, сиёсати демографӣ, сиёсати занон, сиёсати
ҷавонон, сиёсати минтақавӣ, сиёсати инноватсионӣ, сиёсати саноатӣ ва ғ.

Сиёсати соҳавӣ мақсади ташкили самаранокӣ соҳаи маъмури муносибатҳои
ҷамъиятиро дорад. Он вобаста ба ҳадафҳо ва методҳои сиёсӣ дар давраи му-
айяни инкишофи ҷомеа ҳам ҳосияти монеавӣ ва ҳам ҳосияти мутаҳарриқӣ до-
рад. Аҳамият ва зарурати сиёсати соҳавӣ ва оқибатҳои иҷтимоии барномаҳои
гуногун тавассути методологияи махсуси баҳогузори самаранокӣ муайян
мегарданд. Сиёсати соҳавӣ тавассути методҳои гуногун амалӣ мешавад ва
сатҳи мухталифи иштироқи давлат ва ниҳодҳои дигари сиёсиро дар қабули
қарорҳо таъсир дорад. Бо афзудани фаъолияти институтҳои сиёсӣ шаклҳои
сиёсати соҳавӣ тағйир меёбанд.

Мақом ва нақши сиёсат ҳамчун институти муҳимтарини ҷомеа дар вазифаҳои он таҷассум меёбанд. Сиёсат вазифаҳои гуногунро иҷро менамояд. Теъдоди вазифаҳои сиёсат аз сатҳи инкишофи ҷомеа вобастааст. Чӣ қадаре ки сиёсат вазифаҳои зиёд дошта бошад, ҷомеа ҳамон қадар ақибмонда аст. Зеро дар чунин ҳолат соҳаи сиёсӣ ба он мекушад, ки соҳаҳои дигари ҳаётро дар зери тасарруфи худ нигоҳ дорад. Аз ин хотир, сиёсат вазифаҳои зиёду мухталифро анҷом медиҳад. Аммо давраи ҳозираи инкишофи ҷаҳони мутамаддин вазифаҳои умумии сиёсатро то андозае аниқ баррасӣ менамояд:

1. Ифодаи талаботу манфиатҳои тамоми гурӯҳҳо, табақаҳо ва умумиятҳои иҷтимоӣ, ки аҳамияти ҳокимиятӣ доранд. Ҳолати мазкур заминаи асосии ташаккули фаъолияти сиёсии одамон ва субъектҳои дигари олами сиёсат мегардад.

2. Таъмини ягонагӣ ва устувории ҷомеа. Вазифаи мазкур тавассути дарки амиқи тамоюлҳои пешрафти ҷамъиятӣ ва дуруст муайян намудани мақсади умумӣ, қоркарди тарҳи нави муносибатҳо, ба эътибор гирифтани мақом ва нақши субъектҳои асосӣ дар раванди сиёсӣ, муайян намудани пешомадҳои иҷтимоӣ ва ғ. ба амал бароварда мешавад.

3. Сафарбарнамоӣ ва таъмини самаранокии фаъолияти умумӣ. Сиёсат воқеигардии мақсадҳоро таъмин намуда, ба одамон имкониятҳои самараноки қонунгардонидани талаботи иҷтимоӣ, тағйири мақоми иҷтимоии шахсро тавассути ҳокимият муҳайё месозад.

4. Вазифаи идорӣ ва танзимнамоӣ. Сиёсат на танҳо талаботу манфиатҳои одамонро таҷассум менамояд, балки баҳамтаъсиррасонии онҳоро таъмин мегардонад. Сиёсат бо роҳи қабул ва воқеигардонии қарорҳо ва истифодаи воситаҳои мухталиф, аз ҷумла зӯрии зарурӣ ва расмӣ ба одамон ва ҷомеа таъсир мерасонад.

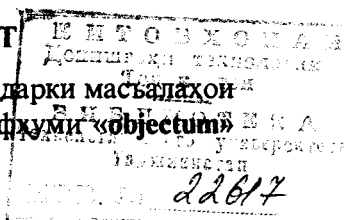
4. Ҳалли оқилонаи зиддият ва муқовиматҳо, таъмини муқоламаи мутамаддини шахрвандон ва давлат. Вазифаи мазкур фақат тавассути ба эътибор гирифтани манфиатҳои тамоми аъзои ҷомеа ва риояи адолати иҷтимоӣ ба амал бароварда мешавад.

5. Сотсиаликунонии шахсият, ташаккули шахс ҳамчун инфироди мустакил ва фаъол.

6. Вазифаи гуманитарӣ, ки асоси онро таъмини қанолати ҳуқуқ ва озодиҳои шахсият, таъмини тартиботи ҷамъиятӣ, муташаккилӣ ва сулҳи ҳамватанӣ, васеъ гаштани доираи муносибатҳои байни халқҳо, инсон ва табиат ва ғ. ташкил медиҳанд.

§ 3. ОБЪЕКТ ВА СУБЪЕКТҲОИ СИЁСАТ

Барои ба моҳият ва хусусиятҳои сиёсат сарфаҳм рафтан дарки масъалаҳои муҳими объект ва субъекти он аз аҳамият ҳолӣ нест. Мафҳуми «objectum»

(«объект») аз забони лотинӣ буда, маънои предметро дорад. Он предмет ва ё ҳодисаю падидаест, ки берун аз мо ва новобаста ба дарки олами беруна вучуд дорад. Объект предмети маърифат ва фаъолияти инсон аст.

Мафхуми «*subiectum*» («субъект») низ аз забони лотинӣ буда, дар маъноҳои гуногун истифода мегардад. Субъект шахс ва ё умумияти иҷтимоӣ ва сиёсӣ аст, ки олами беруна, объектро дарк намуда, тавассути фаъолият ба он таъсир мерасонад. Дар ҳолате шахс, муассисаю ташкилотҳо, умумиятҳои иҷтимоӣю сиёсӣ ва унсурони дигар ба сифати субъекти сиёсат шинохта мешаванд, ки қобилияти эҷоди сиёсатро дошта бошанд.

Мухимтарин объекти сиёсатро мавҷудият ва амали фаъоли зиддиятҳо, муқовиматҳо ва масъалаҳои дигарӣ чомеа ташкил медиҳанд, ки зарурат ба даҳолати субъектро пайдо намудаанд. Зиддиятҳои чомеа дар баҳамтаъсиррасонии ҳодисаю падидаҳо ва равандҳои якдигарро истисноқунанда зухур меёбанд. Ҳамин тавр, зиддиятҳо манбаи худҳаракаткунӣ ва инкишофи объективии олам мегарданд. Зиддиятҳо тамоми масъалаҳои чомеаро фаро мегиранд. Сиёсат, ки худ амали хеле фарох ва доманадор аст имконияти бештари таъсиррасонию дорад. Навҳо, шаклҳо ва самтҳои зарурии сиёсат вазифаи ҳал намудани масъалаҳо, тақмили ҳодисаю падидаҳоро ба зиммадоранд.

Яке аз шаклҳои маъмули зухуроти объекти сиёсат ҳокимият мебошад. Назария, таълимот ва амалияи ҷамъиятӣ дар ҳар сурат муносибати байни гурӯҳҳои қалони иҷтимоиро барои ҳокимият ва тарзи истифодаи он тасдиқ менамоянд. Субъектҳои сиёсат бештар рӯ ба ҳокимият меоранд. Зеро ҳокимият ба сифати воситаи муҳимтарин ва дар бисёр ҳолатҳо воситаи ягонаи амалигардонии мақсадҳо мебошад.

Объекти сиёсат фақат дар натиҷаи фаъолияти инсон доништа мешавад ва баҳри инкишофи чомеа истифода мегардад. Ин амал ба зиммаи субъектҳои гуногуни сиёсат гузошта мешавад.

Назарияи субъективият ду ҳосияти асосӣ дорад:

— дар фаъолияти сиёсӣ диққати асосиро ба ҳосияти инфиродии он ҷалб менамоянд. Нақши асосӣ дар равандҳо ва муносибатҳои сиёсӣ ба шахсонӣ алоҳида, ба сарвар ва дохӣ мансуб буда, нақши омма дар фаъолияти сиёсӣ паст зада мешавад. Ташкилоти сиёсии расмӣ, аз қабилӣ мақомоти давлатӣ, ҳизбҳо, элитаи сиёсӣ, гурӯҳҳои роҳбарикунанда низ мақоми махсусдоранд;

— мақом ва нақши оммаи мардум ва иттиҳодияҳои ғайридавлатию ҷамъиятӣ дар фаъолияти сиёсӣ афзун мегарданд. Фаъолияти шахсонӣ намоён ва ташкилоти роҳбарикунанда натиҷа ва инъикоси сатҳи муайяни худшиносӣ ва муташаккилии онҳо ҳисобида мешаванд.

Субъектҳои сиёсатро вобаста ба мақомашон дар фаъолияти сиёсӣ ба 2 гурӯҳ ҷудо намудан зарур аст:

а) Субъектҳои якуминӣ сиёсат, ки аз гурӯҳҳои калони ҷамъиятии манфиатҳо ва мақсадҳои умумидошта таркиб ёфтаанд. Дар навбати худ ин гурӯҳи субъектҳо аз ҷиҳати моҳият ва хусусиятҳо ба субъектҳои асосӣ ва ғайриасосӣ тақсим мешаванд. Ба қатори субъектҳои асосии аввалин синфҳои ҷамъиятӣ, умумиятҳои дигари иҷтимоии одамон (миллатҳо, халқиятҳо, умумиятҳои метаэтникии ва ғ.), давлат дар маънои васеи мафҳум ва ғ. дохил мешаванд. Ба гурӯҳи мазкур мансуб донишмандони ин субъектҳо аз ду ҷиҳат вобаста аст. Аввало, субъектҳоро алоқаи дохилӣ, махсус, худмуайянкунӣ ва муттаҳидгардӣ хос аст, ки боиси ташаккули ин ё он субъекти дигар - ташкилотӣ сиёсӣ, институтҳои сиёсӣ, мақомоти ҳокимият ва ғ. мегарданд. Дуюм, манфиатҳои субъектҳо доираи эҳтимолии сиёсат ва вусъати муносибатҳои сиёсиро васеъ мегардонанд. Ин ҷиҳатҳо барои пайдоиши зиддиятҳо ва бунёди муносибатҳо шароит муҳайё менамоянд.

б) Субъектҳои дууминӣ сиёсат аз институтҳои ҷамъиятӣ, мақомоти давлатӣ, ҳизбҳои сиёсӣ ва шаклҳои мухталифи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ки манфиатҳои умумиятҳои иҷтимоиро ҳимоя менамоянд, таркиб ёфтаанд. Яъне, ба ҷумлаи субъектҳои дууминӣ сиёсат, асосан ташкилотчиён ва иҷрокунадагони амалиёти сиёсӣ дохиланд.

Субъектҳои дууминӣ сиёсат ба субъектҳои бавосита ва бевосита тақсим мешаванд. Субъектҳои бавоситаро он унсуроне ташкил медиҳанд, ки фаъолиятҳои васеъ буда, ҳосияти умумӣ доранд. Ба ҷумлаи онҳо мақомоти ҳокимияти давлатӣ, институтҳои ташвиқотӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, созмонҳои иҷтимоӣ ва ғ. дохиланд. Баъзеи онҳо дар доираи ҳаракатҳо ва созмонҳои байналхалқӣ низ амал менамоянд. Субъектҳои бевоситаро бошанд гурӯҳҳои хурд, коллективҳо, гурӯҳҳои идоракунада, роҳбарикунада, марказҳои гуногуни идоранамоӣ танзимнамоӣ ва ғ. ташкил медиҳанд. Маҳз онҳо ҳангоми амали мушаххас ҳамчун ташкилотчиён, роҳбар ва илҳомбахши фаъолияти одамон баромад менамоянд ва бевосита дар раванди эҷоди сиёсат саҳм мегиранд.

Яке аз муҳимтарин субъектҳои бевоситаи сиёсат гурӯҳҳои роҳбарикунада мебошанд. Онҳо мақсади фаъолиятро муайян менамоянд, қарорҳо қабул намуда, баҳри иҷрои онҳо мубориза мегарданд. Навҳои гуногуни гурӯҳҳои роҳбарикунада вучуд доранд:

1. **Маркази роҳбарикунадаи ҳаракатҳои иҷтимоӣ.** Ин мақмотест, ки бо иродаи гурӯҳи калон ба миён омадааст ва онро дастаҳои муайян дастгирӣ менамоянд. Ҳар яки ин гуна марказҳои роҳбарикунада вазифа, ўҳдадорӣ ва соҳаи муайяни фаъолият доранд. Аммо гурӯҳҳои ин хастанд, ки ҳосияти расмӣ надоранд. Мақсад, тарзи амал, воситаҳо, вазифаҳо ва доираи фаъолияти онҳо ба низом наомадааст. Вале онҳо дар ҳаёти сиёсӣ мақом ва нақши хоса пайдо намуда, дар ҳалли масъалаҳо таъсири бештар доранд.

2. **Элитаи сиёсӣ** гурӯҳест, ки манфиатҳо ва хусусиятҳои худро ба ҳубӣ дарк намудааст ва тарзу шароити воқеигардонии манфиатҳои гурӯҳҳои калони ҷамъиятиро муайян менамояд. Ҳамон умумияти иҷтимоие, ки сатҳи муайяни субъективияти сиёсиро ба худ гирифтааст, аз байни худ элитаро ба вучуд меорад. Ташаккули элита, асосан аз ҳисоби умумияти мазкур ва аз ҷумлаи беҳтаринҳо ва шахсоне, ки мавқеи ғаъоли иҷтимоӣ ва бойигарии моддӣ зиёд доранд, сурат мегирад. Замоне мерасад, ки умумияти иҷтимоӣ элитаи ташаккулдодаи худро назорат карда наметавонад. Аз ин рӯ, элита манфиатҳо ва имкониятҳо ба назар гирифта, ҳама чизро ба навъи худ истифода менамояд. Ба элитаи сиёсӣ кадрҳои роҳбарикунонда, идоракунандагон, идеологҳо, аъзои оилаи шахсони бонуфуз ва намоёндагони умумияти иҷтимоӣ, ки расман ба сиёсат машғул нестанд, вале дар амал дар фармоишҳо ва фишоровариҳо нақши асосиро мебозанд, дохиланд. Элитаи сиёсӣ дар ҳаёти ҷомеа мақом ва нақши муайянкунандагӣ дорад. Бо тамоми ҳастиаш сохти мавҷударо таърифу тавсиф ва ҳимоя менамояд. Элитаи сиёсӣ стратегия ва тактикаи сиёсиро дар давраи муайяни инкишофи таърихӣ тарҳрезӣ намуда, дар амалӣ гаштани он саҳми асосӣ мегузорад.

3. **Гурӯҳи манфиатҳо**, ки дар дохили ҳамаи умумиятҳо ва ҳатто дар дохили элитаи сиёсӣ низ пайдо мегардад. Онҳоро манфиатҳои умумӣ ба ғаъолияти якҷоя сафарбар менамояд.

Яке аз субъектҳои муҳим ва асосии сиёсат **шахс** мебошад. Шахс вобаста ба амалияи сиёсӣ, шаклҳо ва ҳудудҳои муносибат ба сиёсат ва вобаста ба нақши сиёсии худ мақоми муайяно дар раванди сиёсӣ ишғол менамояд. Одамон ба сиёсат дар сатҳи гуногун муносибат доранд: а) шахсе, ки ба сиёсат дахл намекунад ва манфиатдор ҳам нест; б) шахсе, ки расман аъзои ташкилоти сиёсӣ аст, аммо дар амалияи сиёсӣ ғаъолона иштирок наменамояд; в) шахсе, ки аъзои ташкилоти сиёсӣ буда, бо иродаи худ дар ҳаёти сиёсӣ ба таври мақсаднок ширкат меварзад; г) шахс ҳамаҷун ходими сиёсӣ ё ҷамъиятӣ; д) сиёсатмадори касбӣ, ки сиёсатро ҳамаҷун маънии ҳаёти худ мефаҳмад; е) сарвари сиёсӣ.

Ҳамин тариқ, дарки ҳамаҷонибаи объект ва субъектҳои сиёсат барои фаҳми дуруст ва ҳалли масъалаҳои гуногуни ҳаёти сиёсӣ ёрӣ мерасонанд.

§ 4. СИЁСАТ ВА ҶОМЕА

Яке аз масъалаҳои муҳими илми сиёсиро масъалаи муносибати байниҳамдигарии сиёсат ва ҷомеа, баҳамтаъсиррасонии сиёсат ва соҳаҳои дигари ҳаёт, доираи таъсиррасонӣ ва нуфузи сиёсат ташкил медиҳад. Саволе пайдо мегардад ки оё сиёсат дар ҷомеа ҳудуд дорад ё ҳамаҷо дар ҳар давра замон фаро мегирад? Сарҳадоти сиёсат дар ҷомеа ҳама вақт вучуд дорад. На ҳама ҳодисаҳои равандро ҷомеа ҳосияти сиёсӣ доранд. Ҳамон ҷиҳатро амин

дарк кардан зарур аст, ки сарҳадоти сиёсат зудхаракат аст ва вобаста ба вазъияти сиёсии кишвар дар ҳар замон тағйир меёбад. Замоне мешавад, ки сарҳадоти сиёсат ва таъсири бевоситаи он ба тамоми ҳодисаҳо ва равандҳои ҷомеа васеъ шуда, ҳамаи онро ба қуллӣ фаро мегирад. Ин ҷиҳат, махсусан дар давраи инкишофи бӯҳронии ҷомеа барҷаста мегардад. Таназзули тамоми ҷабҳаҳои ҳаёт ва муносибатҳои ҷамъиятӣ сиёсати оқилона ва сартосари ро талаб менамоянд, ки қодир аст соҳаҳои дигари ҷомеаро аз паси худ барад. Яъне, дар давраҳои инкишофи номутаносибии ҷомеа нақши пешбари сиёсат дар нисбати соҳаҳои дигари ҳаёти ҷомеа боло мегирад. Вале дар давраҳои инкишофи муттасил ва мутаносиб бисёре аз ҳосиятҳои сиёсати қабир барои танзими муносибатҳои байниҳамдигарии одамон нолозим мешавад. Дар ҷунин айём сарҳадоти сиёсат дар ҷомеа маҳдуд мегардад.

Барои таҳлили муносибати сиёсат ва ҷомеа, сарҳадоти сиёсат дар ҷомеа ду тарзи муносибат бештар истифода мегардад:

1. Сиёсат тамоми ҳаёти ҷамъиятӣ ва шахсиро дарбар мегирад ва ба ҳамаи таркиботи ҷомеа таъсири муайянкунанда мерасонад. Дар воқеъ, таъсири сиёсат дар ҳар ҳолат ба раванди ҳодисаҳои муҳталифи ҷомеа ҳис мегардад. Ҳар гуна масъала, ки ба манфиатҳои шахсӣ ва ҷамъиятӣ бармеҳӯрад ва ҳалли он даҳолати мақомоти ҳокимияти сиёсиро талаб дорад ҳосияти сиёсӣ пайдо менамояд. Аммо ҳама ҷизро ба сиёсат вобаста намудан ҷандон амали мусбӣ нест. Ҷунин муносибат мавзӯи ҳуди сиёсатро нофаҳмо мегардонад.

2. Ҳангоми муайян намудани сарҳадоти сиёсат рӯ ба мақомоти давлатӣ оварда мешавад. Яъне, ҳангоми баррасӣ ва ҳалли масъала нақши мақомоти гуногуни ҳокимияти давлатӣ, пеш аз ҳама мақомоти низомии иҷроия меафзояд. Вале ҷунин тарзи муносибат ҷандон қомил нест. Зеро фаъолияти на ҳама мақомоти давлатӣ ҳосияти сиёсӣ дорад.

Дар ҷомеаи мутамаддин талаботи асосии одамон: озодин, ҳуқуқ, беҳатарӣ, осоншудагӣ ва ғ. мақомоти ҳокимияти давлатӣ таъмин менамояд. Барои он ки одамон аз талаботи манфиатҳои хеш ҳокимиятро воқиф гардонанд дар шаклҳои муҳталифи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ гирд меоянд.

Ҳамин тариқ, сарҳадоти сиёсат дар ҷомеа тавассути фаъолияти давлат, нерӯҳо ва иттиҳодияҳои гуногуни сиёсӣ ташаккул меёбанд. Соҳаи ғайрисиёсиро ҷомеаи шахрвандӣ ташкил медиҳад.

Сиёсат ба падидаи равандҳои дигари ҷамъиятӣ дар муносибати мутақобила қарор дорад. Сиёсат, ки самтҳои зарурии инкишофи соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеаро муайян менамояд, аз бисёр ҷиҳат аз онҳо бархӯрдор аст. Пеш аз ҳама сиёсат ба иқтисодӣ пайваستا аст. Сиёсат ҳамчун муносибатҳои амалӣ ва ҳамчун идеология аз ҳаракати равандҳои иқтисодӣ асос мегирад. Манфиатҳои иқтисодӣ нисбати сиёсат ҳамчун сабаб баромад менамоянд. Манфиатҳои иқтисодии одамон таҷассуми назариявиро дар ғояҳои сиёсӣ мебинанд. Истеҳсоли неъматҳои моддӣ дар сурате инкишофи мунтазамро

сохиб мешаванд, ки сиёсати иқтисодӣ, танзими муносибатҳои истехсолӣ ва ҷойгиркунонии қувваҳои истехсолкунанда дуруст ба роҳ монда шаванд. Шароитҳои моддӣ ҳаёт нисбати омилҳои маънавӣ ва аз ҷумла, сиёсат дар давраи инкишофи мутаносиби ҷомеа бартарӣ пайдо менамоянд. Хангоме ки шароити инкишофи мутаносиби ҷомеа ҳалалдор мешавад, имконияти роҳбарии сиёсӣ маҳдуд мегардад. Ин вазъиятеро мемонад, ки ҷудои сиёсат ва ҳаёти иқтисодӣ баръало намоён аст. Оқибати он дар ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ ташаккули муҳолифатҳои тезутунди иҷтимоӣ мебошад. Дар байни сиёсат ва иқтисодиёт доимо идеологияи муайян вучуд дорад. Агар идеология ба манфиату талаботи аксари одамон мувофиқат накунад ва қоллабӣ гардад, раванди идеологикунони иқтисодиёт пеша мешавад. Ин амал боиси нодуруст дарк намудани қонуниятҳои объективӣ ҳаёти иқтисодии ҷомеа мегардад.

Ба муносибатҳои байнихамдигарии ду соҳаи ҳаёти ҷамъиятӣ: иқтисодӣ ва сиёсӣ намоёндагони мактабҳои илмҳои сиёсӣ назари мухталиф доранд. Марксизм иқтисодиётро асоси сиёсат дониста, нақши муайянкунандагӣ онро таъкид менамояд. В.И. Ленин сиёсатро таҷассуми барҷастаи иқтисодиёт меҳисобид. Чунин андеша ба муносибати анъанавӣ мактабҳои илмҳои сиёсӣ ва фаҳми муносири сиёсат дар муҳолифат қарор дорад. Сиёсат соҳаи мустақили ҳаёти ҷомеа буда, аз иқтисодиёт вобаста набуда, балки ба он пайваст ва алоқаманд аст. Соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ яке самти инкишофи дигарро муайян намеkunанд. Онҳо ба якдигар фақат таъсир мерасонанд, якдигарро тақмил ва таҳким мебахшанд.

Асосҳои иҷтимоии сиёсат аз шароити муайяни ҷамъиятӣ бармеоянд. Рӯ овардани унсурони таркиби иҷтимоии ҷомеа ба сиёсат аз он шаҳодат медиҳад, ки онҳо кӯшиши ҳимояи манфиатҳои худро доранд. Манфиатҳои умумиятҳои иҷтимоӣ, гурӯҳҳои маргиналӣ, гурӯҳҳо ва умумиятҳои этникӣ ва ғ. барои сиёсат ҳамчун заминае хизмат мекунанд. Сатҳи маданияти сиёсии ҷомеа низ ба сиёсат таъсир мерасонад.

Дар сиёсат арзишҳои ахлоқию маънавӣ низ нақши муҳим доранд. Таърихи тамаддун нишон медиҳад, ки мутафаккирон дар сиёсат ва давлатдорӣ ба масъалаҳои ахлоқӣ диққати махсус додаанд. Плутарх ва Арасту дар сиёсат иштироки шахсони болаёқат ва арзандаро таманно доштанд. Арасту сиёсатро ҳамчун ахлоқи иҷтимоӣ, фалсафаи ахлоқӣ медонист, ки бо ӯҳдадорихои ҳокимият дар назди шахрвандон пайваста аст. Ба ҳам мувофиқ будани мақсад ва вазифаҳо дар сиёсатро аз маҳорати ҳоким вобаста медонист. Афлотун низ дар ҳамин маъно ибрози андеша намудааст. Г.Мабли сиёсатро ба сифати ахлоқи ҷамъиятӣ медонист. Ахлокро то сатҳи сиёсати хусусӣ маънидод менамуд. Назари Ж.Ж.Руссо низ дар муносибати тарафайни сиёсат ва ахлоқ қобили тавачҷӯх мебошад. Ба фикри ӯ сиёсат ва ахлоқ ягонаанд ва ҳарчи ки дар ахлоқ бад ва нолозим аст, дар сиёсат низ ба ҳамин тавр қарор дорад.

Яке аз муаллифони Эълумияи истиқлолияти давлатӣ ва президенти сеюми ИМА Т.Чефферсон санъати идоракуниро ба шарафнокӣ мепайваст.

Равияи дигар дар муносибати байниҳамдигарии сиёсат ва ахлоқ бо номи Н.Макиавелли пайваст аст. Асоси ғояи ӯро ҷудоии сиёсат аз ахлоқ ташкил медиҳад. Гӯё ҳар яки он қонунҳои махсуси инкишофи ҳудро доранд. Ба андешаи Н.Макиавелли ахлоқ абадӣ буда, муносибатҳои инфиродии одамонро танзим менамояд. Одамон ихтиёран қоидаҳои ахлоқиро риоя менамоянд ва дар муносибатҳои байниҳамдигарӣ ба тасаввуроти худ дар бораи некию бадӣ, идеалҳо, қоидаҳои ахлоқӣ таъя менамоянд. Ӯ дар сиёсат мақсаднокиро дар ҷойи аввал меғузорад. Манфиатҳои умумиятҳои иҷтимоӣ дар он таҷассум меёбанд. Манфиатҳои одамон ҳосияти мушаххас доранд ва дар зерӣ таъсири онҳо субъектҳои сиёсат метавонанд мақсадҳои ҳудро дигар намоянд. Ба фикри Н.Макиавелли истифодаи зӯрӣ, золимӣ ва фиреб агар баҳри муваффақшудани мақсадҳои сиёсӣ бошанд, равоаст. Ибораи «мақсад восита ро ҳақ мебарорад» қоидаи асосии сиёсати бадахлоқона аст.

Мутафаккирон борҳо қўшиданд, ки ҳосиятҳои қанораи сиёсату ахлоқро суфта намоянд. Гурӯҳе аз онҳо ғояи «бадии қам»-ро пеш меғузоштанд. Ҳатто низоми арзишҳо ва муносибатҳоро муайян қардани мешуданд. Масалан, Афлотун агар ба манфиати қор бошад, андешаи ба дуруғу фиреб рӯ оварданро қонибдорӣ мекард. Вале қунин муносибат ҳатост. Зеро он дарҳол ба одат табдил меёбад.

М.Вебар низ таносуби сиёсат ва ахлоқро мавриди омӯзиш қарор дода буд. Ӯ низ нақши асосии зӯриро дар сиёсат эътироф мекард. Вале ӯ сиёсат ва ахлоқро тавассути тақсими соҳаҳои фаъолияти онҳо ба ҳам мепайваст. Ба назари ӯ то қабули қарор сиёсатмадор ба эътиқоди ғоявӣ ва принципҳои ахлоқӣ таъя менамояд. Баъди қабули қарор ғами оқибатҳо ва натиҷаҳои онро меҳӯрад. М.Вебер кодекси ягонаи ахлоқии рафторро наменписандид. Дар ҳолати мушаххас сиёсатмадор ҳуд қарор қабул менамояд.

Равобити сиёсат ва ахлоқ аҳамияти махсус доранд. Онҳо ба сифати шакли шуур ва фаъолият дар баҳамалоқамандӣ қарор доранд. Зухуроти оддӣ ва ҳамешагии ин пайвастагӣ қунин аст: ҳар гуна воситаи зӯрӣ ва истифодаи онҳо баҳри муваффақшудан ба мақсадҳо ва ҳатто ба мақсадҳое, ки орзую омили инсониятро дар ҳусуси адолати иҷтимоӣ инъикос намоянд низ, қамолӣ беодобӣ ва ахлоқан нодуруст доништа мешаванд. Ба муносибати байниҳамдигарии онҳо ҳосиятҳои қомеа, муҳити иҷтимоию маданӣ таъсири ҳудро мерасонанд. Дар навбати ҳуд онҳо ҳусусиятҳои анъанаҳо ва мероси маданиро инъикос менамоянд. Қисман баҳампайвастагии сиёсат ва ахлоқ ҳосиятҳои биоғенетикии миллат ва наҷодро низ таҷассум менамояд.

Дар ибтидо сиёсат ва ахлоқ аз ҳам ҷудо набуданд. Ин бештар дар Шарқи Қадим зухур меёфт. Тадриқан сиёсат ва ахлоқ аз ҳам ҷудо меғаштанд. Ин бештар дар ҳаёти кишварҳои авропей рух меод. Ҳар қӣ қадаре ки иқтидори

индивидуализм ва динамизм афзун шаванд, ҳамон қадар сиёсат ва ахлоқ аз ҳам чудо мегарданд. Дар назария Н.Макиавелли ба ҷудои сиёсат ва ахлоқ ҳиссагузорӣ намудааст. Анъанае, ки ӯ оғоз намуд, бар он аст, ки мақсадҳои сиёсӣ тавассути воситаҳои сиёсӣ ба даст оварда мешаванд.

Дар Замони нав яке аз тамоюлҳои муносибатҳои байниҳамдигарии сиёсат ва ахлоқро сиёсигардонии ахлоқ, тобеи сиёсат гардондани он ташкил меод, ки то ба замони мо мушоҳида мегардад. Ин ҷиҳат дар замони шӯравӣ низ зухур мегардад. Гузориши масъала дар бораи ахлоқи коммунистӣ ҳамин тавр буд. Ахлоқ ба манфиатҳои муборизаи синфӣ тобеъ карда мешуд. Сиёсигардонии канории ахлоқ ҳосияти ниҳоят манфӣ дорад. Он роҳро сӯи «қаҳрамонӣ» мекушояд, қисми ҷомеа, махсусан гурӯҳи ҷавононро дар заминаи идеологияи муайян муттаҳид менамояд ва онҳо аз номи мардум ба муқобили мардум ғайриқонуни мегузаронанд.

Нақшаи умумии алоқамандӣ, азҳамҷудонамӯй ва муҳолифати сиёсат ва ахлоқ вучуд надорад. Дар ҳар макону замон муносибатҳои байниҳамдигарии сиёсат ва ахлоқ, ҳосияти мушаххасро ба худ мегиранд. Таълимоти гуногун ба муносибатҳои онҳо таъсир мерасонанд. Роҳи воситаҳои бехтари танзими муносибатҳои байниҳамдигарии сиёсат ва ахлоқро пайдо менамоянд. Ду самти асосии ҷунун муносибат мавҷуд аст:

— дарёфти меъёрҳои умумии гуманистии сиёсат ва онҳо бояд дар санади меъёрии сиёсӣ ҳуқуқӣ - конституция дарҷ гарданд. Ҳуқуқ ва озодии инсон ҷунун меъёри умумӣ мегарданд. Он маънӣ ва мазмуни ғайриқонунии сиёсатмадор ва масъулияти ӯро ташкил медиҳад;

— баланд бардоштани муносибати ахлоқӣ ба сиёсат, ки тавассути назорати ҷомеа аз ӯи ғайриқонунии институтҳои сиёсӣ амалӣ мегардад.

Ба ҳаёти сиёсии ҷомеа таъсири бештарро маданият мерасонад. Мафҳуми «маданият» дар маънои васеаи ҳамаи он чиро, ки маҳсули ғайриқонунии инсон аст дарбар мегирад. Аммо ҳоло суҳан аз боби фаҳми маҳдудтари маданият, маданият ба сифати омили таъсирбахши ҳаёти сиёсӣ меравад. Маданияти маънавии ҷомеа ба интиҳоби шаклҳои институтҳои сиёсӣ, методҳо ва воситаҳои амал намудани онҳо таъсир мерасонад. Масалан, ба вучуд омадани шаклҳои муайяни давлат, ҳоҳ шаклҳои идорӣ бошад, ҳоҳ соҳтори давлатӣ ва ё ҳоҳ режими сиёсӣ на танҳо аз шароитҳои иқтисодӣ вобастаанд. Ба таъшиқ ва инкишофи онҳо омилҳои маданӣ, аз қабилӣ ҷараёнҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ сиёсӣ, динӣ, ҳаракатҳои миллӣ ва ғ. таъсир мерасонанд.

Нақшаи усулҳои ахлоқӣ маънавӣ нисбати сиёсат фақат асоси бунёди маънавӣ дошта, ҳеҷ гоҳ асосҳои моддӣ онро иваз карда наметавонад. Ҳар як сиёсатмадор бояд ахлоқи ҳамида дошта бошад ва дар ғайриқонунии худ дар баробари омилҳои дигар омилҳои ахлоқӣ маънавию низ ба роҳбарӣ гирад. Ҳангоми ба амал баровардани мақсади асосӣ, тарзи иҷро ва воситаҳои он ҳосиятҳои ахлоқӣ маънавӣ бояд нақшаи муҳим бозанд.

БОБИ II. ИЛМ ДАР БОРАИ СИЁСАТ

§ 1. ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ ИЛМИ СИЁСӢ

Дар ҷомеашиносии муосир сиёсатиносии ҳамчун илми мустақил ва предмети таълим мақом ва нақши махсус дорад. Ҳодисаю падидаҳои ҳаёти сиёсии ҷомеаро ҳамаҷониба тадқиқу таҳлил менамояд. Равобити байнихамдигарии ҳодисаҳои сиёсӣ, муносибати онҳо бо падидаҳои дигари ҷомеа, баҳамтаъсиррасонӣ ва пешомади инкишофи онҳо дарк мешаванд. Ташаккул, инкишоф ва мустақилияти сиёсатиносии дар натиҷаи аз ҳам ҷудо гаштани соҳаҳои ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, маданӣ ва сиёсӣ муяссар гардид, Зарурати дарки яклухти ҷомеа ва дар навбати худ дар алоҳидагӣ тадқиқу таҳлили унсурони асосии он ба миён омад.

Раванди ташаккул ва инкишофи илмҳои сиёсиро таҳлил намуда, давраҳои асосии онро муайян намудан мумкин аст. Кӯшиши доништан, дарки сиёсат ва муайян намудани муносибат ба он ба замонҳои қадим дакка меҳӯранд. Ташаккули гояҳои сиёсӣ ва маърифати онҳо ба ташаккули аввалин давлатҳо рост омада, дар шакли динию мифологӣ баён ёфтаанд. Он марҳалаи аввали ташаккул ва инкишофи донишҳои сиёсӣ мебошад. Нуқтаи марказии чунин фаҳми сиёсатро тасаввурот дар бораи пайдоиши илоҳии ҳокимият ва ҳоким ҳамчун зуҳури заминии ҳудо ташкил меод.

Марҳалаи дуюм дар дарки сиёсат хосияти мустақил пайдо намудани шуури сиёсӣ гардид, ки дар замон ба миёнаи ҳазорсолаи I пеш аз мелодӣ рост меояд. Ташаккули аввалин андешаҳои сиёсӣ ва таълимотӣ, ки ҳамчун донишҳои фалсафӣю ахлоқӣ ба миён омадаанд хоси марҳалаи мазкуранд. Дар маркази ин марҳалаи инкишофи гояҳои илми сиёсӣ андешаҳо ва таълимоти Конфутсий, Афлотун ва Арасту меистанд, ки ҳамчун асоси бунёдии тадқиқи назариявии сиёсат шинохта шудаанд.

Марҳалаи сеюм инкишофи андешаҳои сиёсӣ давраҳои Асрҳои миёна ва Замони нави то солҳои 80-уми асри XIX-ро фаро мегирад. Он тавассути фаъолият ва эҷодиёти мутафаккирони тамоми миллату халқиятҳо ва кишварҳои инкишоф ёфт.

Замони Асрҳои миёна назар ба дигар давраҳои рушди таърихӣ дар инкишофи донишҳои сиёсӣ саҳми бештар надорад. Замони ҳукмронии мутлақи идеологияи динӣ аз худ дарак медиҳад. Аммо инкишофи таълимоти сиёсӣ аз ҷониби мутафаккирон дар маъно ва шакли мухталиф идома дошт. Дар Ғарб бештар таълимоти Фомаи Аквинӣ диққатҷалбкунанда буд. Дар байни мутафаккирони форсу тоҷик бошад замони рушди босуръати донишҳои сиёсӣ аз худ дарак меод. Махсусан, ба таври махсус ба дарки равандҳои сиёсӣ машғул гардидани Низомулмулк ва Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва дар сатҳи комил баён намудани назарияи сиёсӣ таълимоти онҳоро машҳур гардондааст.

Дар Замони нав як зумра муҳаккиқон дар ташаккули илми сиёсӣ хизмати арзанда намуданд. Махсусан, асарҳои Н.Макиавелли «Подшоҳ» (1513), «Муҳокимаҳо дар бораи декадаи аввали Тита Ливия» (1519); Ж.Боден, «Шаш китоб дар бораи ҷумҳурӣ» (1576); Т.Гоббс «Левиафан» (1651); Б.Спиноза «Рисолаи илоҳӣ-сиёсӣ» (1670) ва «Рисолаи сиёсӣ»-и нотамоми ӯ; Ч.Локк «Ду рисола дар бораи идораи давлатӣ» (1690); Ш.Монтескё «Мактубҳои форсӣ» (1721), «Муҳокимаҳо дар бораи сабабҳои бузургӣ ва костаҳои римӣ» (1734), «Дар бораи рӯи қонунҳо» (1748); Ж.-Ж.Руссо «Дар бораи шартномаи ҷамъиятӣ, ё принсипҳои ҳуқуқи сиёсӣ»; Ч.Мэдисон бо ҳамроҳии А.Гамильтон ва Ч.Чей «Мақолаҳои федералист» (1787-88); Г.Гегел «Фалсафаи ҳуқуқ» (1820); К.Маркс ва дигарон мақоми ҳоса пайдо намудаанд.

Масъалаҳои сиёсат, ҳокимият, давлат дар сатҳи сифатан нав доништа шуданд. Таълимоти сиёсӣ ба таври қатъӣ аз олоишҳо ва доғмаҳои динӣ озод гардид. Таълимоти муқаммале, ба монанди: назарияи ҳуқуқи табиӣ, шартномаи ҷамъиятӣ, суверенитети халқӣ, тақсими ҳокимият, ҷомеаи шахрвандӣ ва давлати ҳуқуқӣ ташаккул ёфт. Таълимот ва ҷараёнҳои гуногуни сиёсӣ, ҳаракатҳои иҷтимоӣ, махсусан ҳизбҳои сиёсӣ бо барномаҳо ва фаъолияти сиёсии худ афкори сиёсиро ба сатҳи сифатан нав бароварданд.

Вакте ки Жан-Жак Ампер асари «Таҷрибаи фалсафаи илм, ё тасаввуроти таҳлили таснифоти табиӣ ва тамоми донишҳои инсонӣ»-ро (1834, 1843) ҷоп намуд, илми сиёсӣ дар байни 28 соҳаи илм мақоми сазоворро соҳиб гардида буд. Онҳо илмҳои буданд, ки барои низоми ҷамъиятӣ аҳамияти фундаменталӣ доштанд.

Дар марҳалаи ҷоруми инкишоф илмҳои сиёсӣ ҳамчун соҳаи мустақили донишҳо ташаккул ёфта, предмети махсус, қонуниятҳо, асосҳои методологӣ, методҳои ҳешро пайдо намуда, мақом ва ҷойгоҳи махсусро дар низоми тадқиқот ва раванди таълим дарёфтанд. Марҳалаи мазкури инкишофи илми сиёсӣ аз нимаи дууми асри XIX оғоз гардид.

Сиёсатшиносӣ ба сифати илми мустақил дар нимаи аввали асри XIX дар Германия пайдо гашт. Мактаби ҳуқуқӣ таъсис ёфта буд, ки мақсади омӯзиши давлатро дошт. Намоёндагии мактаби мазкурро Л.фон Штайн, О.фон Гирке, Р.Еллинек ба ӯҳда доштанд. Тадриҷан илмҳои сиёсӣ аз давлатшиносӣ ҷудо гардиданд. Дар амалияи мазкур хизмати назаррасро М.Хасбах, М.Вебер ва К.Шмитт анҷом додаанд. Махсусгардонии илми сиёсӣ, асосан дар се даҳсолаи охири асри XIX дар ҳудудҳои бӯҳрони позитивистӣ ба амал омадааст. Соли 1871 дар Париж «Мактаби махсуси илмҳои сиёсӣ» таъсис ёфт, ки гоյи ташаккули он ҳанӯз дар замони инқилоби франсуз, аниқтараш соли 1795 дар ҳудудҳои «Академияи ахлоқӣ ва илми сиёсӣ» пайдо гардида буд. Академияи мазкурро соли 1803 Наполеон барҳам додааст, ки онро дубора соли 1832 Гизо эҳе намуда буд.

Аллакай дар нимаи дуҷуми асри XIX мафҳуми «илм дар бораи сиёсат» васеъ истифода мегардид. Дар ин замон Эскир де Паре «Принсипҳои илми сиёсӣ» (1870), Эдмон Шерер «Унсурони илмҳои сиёсӣ» (1871), Эмил Акола «Фалсафаи илмҳои сиёсӣ» (1877), А.Мишле «Ҷояи давлат» (1896), «Доктринаи сиёсии демократия» (1901) ва асарҳои дигари барҷастаеро иншо намуда буданд, ки воқеан илм дар бораи сиёсатро инкишоф додаанд. Натиҷаи ғайриомӯш пайгириҳои муҳаққиқон буд, ки соли 1900 мактабҳои илмҳои сиёсӣ Конгресси илмҳои сиёсиро даъват намуда буданд.

Дар Италия низ таҷрибаи мактабҳои илми сиёсии франсавиро истифода намуданд. Дар Флоренсия «Мактаби илмҳои иҷтимоии «Чезаре Алфиери» ташаққул ёфт, ки ба низомии маълумот ва маърифати либералӣ таъсири амиқ расонид. Аз соли 1883 «Маҷмӯаи ҳарсолаи илмҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ» нашр мегардид. Асарҳои офарида шуданд, ки барои рушди илми сиёсии италявӣ таъсири калон расонидаанд. Асарҳои Доменико Саникелли «Масъалаҳои идоракунии конститусионӣ ва сиёсат» (1887) ва «Тадқиқотҳои сиёсӣ ва таърихӣ» (1893) аз ҷумлаи онҳо ба шумор мераванд.

Ташаққули илмҳои сиёсӣ дар Британияи Кабир дар охири асри XIX шурӯъ гардидааст. Дар назди Донишгоҳи Лондон соли 1895 сотсиалистон «Мактаби лондонии иқтисодӣ ва илмҳои сиёсӣ» таъсис доданд. Аз ҳамаи давра сар карда, дар Донишгоҳҳои Оксфорд, Кэмбриҷ, Манчестер, Ливерпул ва ғ. омӯзиш ва таълими падидаҳои сиёсӣ оғоз гардиданд. Ба тадқиқоти сиёсӣ бештар Э.Баркер, Д.Коул, Ғ.Ласки, Ч.Мэннинг, У.Робсон, Ғ.Файнер ва дигарон машғул буданд. Дикқати онҳоро бештар масъалаҳои институтҳои сиёсӣ, идоракунии давлатӣ ва ҳукуки маъмурӣ, фалсафаи сиёсӣ, назарияи сиёсӣ, муносибатҳои сиёсии байналхалқӣ ва идоракунии мустамликавӣ ҷалб менамуданд. Таъсиси «Ассотсиатсияи таърихӣ ва сиёсии Ҷон Хопкинс» низ аз пешрафти илмҳои сиёсӣ дар Англия шаҳодат медиҳад.

Ташаққули предмети таълими Сиёсатшиносӣ тақрибан ба соли 1857 рост омадааст. Дар Университети Колумбия аввалин кафедраи илми сиёсӣ дар соли 1880 таъсис ёфт. Дар моҳи июни ҳамаи сол Шӯрои Университети Колумбияи Нью-Ёрк бо ташаббуси олими машҳур Ч.Бёрчес дар бораи таъсиси мактаби илмҳои сиёсӣ қарор қабул намуд. Низомии муайяни тайёр намудани кадрҳои илмӣ ба вуҷуд омад. Онҳо рисолаҳои илмӣ тайёр намуда, дифоъ менамуданд ва унвонҳои илмиро сазовор мегаштанд. Соли 1886 мактаби илмҳои сиёсӣ ба наشري маҷаллаи «Семоҳаи илмҳои сиёсӣ» шурӯъ намуд. Пас аз он ҷунин мактабҳои илмҳои сиёсӣ дар университетҳои дигари Амрико таъсис ёфтанд.

Ч.Бёрчес на танҳо дар оғози таълими илмҳои сиёсии амрикоӣ саҳм гирифтааст, балки ӯ яке аз муҳаққиқони намоён низ мансуб меёбад. Ӯ соли 1890 асари «Илми сиёсӣ ва ҳукуки муқоисавии конститусионӣ»-ро ҷоп намуд, ки дар раванди тадқиқи масъалаҳои сиёсӣ ҷойгоҳи хоса пайдо намуда

буд. Дар ин давра асарҳои барҷастаи илмҳои сиёсӣ, ба монанди: Дуайт Вулси «Илми сиёсӣ» (1878), Вудро Вилсон «Давлат» (1889), У.У. Уиллоуби «Омӯзиши табиати давлат. Тадқиқот аз фалсафаи сиёсӣ» (1896) низ нашр гардиданд. Соли 1903 Ассотсиатсияи илмҳои сиёсии амрикоӣ таъсис ёфт, ки он ифодагари системанокии аввалаи илмҳои сиёсӣ мансуб меёфт. Дар навбати худ таъсиси мактаби миллии амрикоӣ боиси ташаккули анъанаи хоса дар раванди тадқиқи масъалаҳои сиёсӣ низ гардид. Ба таври анъанавӣ илми сиёсии амрикоӣ ба шаш қисми бунёдӣ ҷудо мегардад: назарияи сиёсӣ; сиёсат ва афкори умум; маъмурияти ҷамъиятӣ; ҳукуки гражданин ва омӯзиши муқоисавии сохти сиёсӣ; муносибатҳои байналхалқӣ.

Соли 1903 маҷаллаи «Солномаи академияи амрикоии илмҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ» таъсис ёфт. Аз соли 1906 сар карда, вазифаҳои тадқиқоти илмӣ дар саҳифаҳои нашрияи даврии «Интишороти амрикоии илмҳои сиёсӣ» мавриди истифодаи умумӣ қарор мегирифтанд. Соли 1939 маҷаллаи «Тадқиқоти сиёсӣ» аз ҷоп баромад, ки то ҳоло дар рушди илмҳои сиёсӣ мақоми арзанда дорад.

Соли 1904 дар Львов низ «Мактаби илмҳои сиёсӣ» бунёд гардид. Чунин марказ дар Варшава соли 1916 таъсис ёфтааст.

Раванди ташаккул ва инкишофи илмҳои сиёсӣ, махсусан дар асри XX авҷ гирифт. Таълимот ва доктринаҳои сиёсӣ ташаккул ёфтанд, ки дар рушди илми сиёсӣ мақоми муайянқунандагӣ пайдо намуданд. Ташаккул ва инкишофи назарияи элитаи сиёсӣ аз ҷумлаи онҳо ба шумор меравад. Онро В.Парето, Р.Михелс, Г.Моска асоснок намудаанд. Онҳо ба андешае буданд, ки ҳар гуна низомӣ идоракунии сиёсӣ, новобаста аз хосияти идеологӣ ё расмӣ ҳуқуқиашон аҳамияти олигархӣ ё элитарӣ пайдо менамоянд. Асарҳои Г.Моска «Назарияи идора ва идораи парламентӣ» (1884) ва «Асосҳои илми сиёсӣ» аҳамияти барҷаста пайдо намуданд. Андешаҳои Г.Моска идомаи хешро дар таълифоти В.Парето ва Р.Михелс ёфтанд. Онҳо назарияи гардиши (сиркулятсия) элита ва «қонуни оҳанин»-и олигархияро, ки мувофиқи онҳо воқеияти сиёсӣ дар тамоми системаҳои сиёсӣ аз рӯи зиддият, рақобат ва тағйири ҳокимият (соҳиби ҳокимият гаштани гурӯҳи мухталифи элита) ба амал меояд, пешниҳод намуданд.

Раванди инкишофи илмҳои сиёсӣ ба ташаккули мактабҳо ва равияҳои миллий, тақмили принципҳои методологӣ, амиқ гаштани категорияю мафҳумҳо ва доираи масъалаҳои тадқиқшаванда бештар вобаста буд. Дар ташаккули инкишофи илмҳои сиёсӣ Коллоквиуми байналхалқӣ, ки бо ташаббуси ЮНЕСКО соли 1948 дар Париж гирд омад, нақши мусбат бозид. Дар он ҳуҷҷати барномавӣ қабул гардид, ки масъалаҳои асосӣ ва мазмуни илми сиёсӣ, асосан муайян гардиданд. Қарор шуд, ки мафҳуми «илми сиёсӣ» дар шумораи танҳо истифода гардад, аз таркиботи зайл иборат бошад:

— назарияи сиёсӣ, ки он таърихи ғояҳо ва таълимоти сиёсиро инъикос менамуд;

— институтҳои сиёсӣ. Омӯзиши ҳукумати марказӣ ва маҳаллӣ, муассисаи идораҳои давлатӣ ва таҳлилу тадқиқи вазифаҳои онҳо. Нерӯҳои иҷтимоӣ, ки институтҳои сиёсии ҷомеа ро ташкил менамоянд;

— хизбҳои сиёсӣ, гурӯҳҳои мухталифи сиёсӣ, афкори ҷамъиятӣ;

— муносибатҳои сиёсии байналхалқӣ.

Ҳамин тариқ, Коллоквиуми байналхалқӣ мақоми илми сиёсиро ба сифати соҳаи мустақили донишҳо ва фанни таълимӣ тақвият дод ва тавсияҳои судманд дар бораи истифодаи васеи илми сиёсӣ дар пажӯҳиш ва омӯзиши раванду ҳодисаҳои ҷомеа қабул гардиданд. Соли 1949 бошад таҳти роҳбарии ЮНЕСКО Ассотсиатсияи байналхалқии илмҳои сиёсӣ ташкил гардид.

Дар солҳои баъдичангӣ таълимот, концепсияҳо ва ғояҳои сиёсӣ вобаста ба назарияи инкишофи гурӯҳӣ, назарияи мувозинати нерӯҳои сиёсӣ (Д.Истон, Р.Тейлор), назарияи демократӣ (Р.Дал, Ч.Сартори), назарияи элита ва элитизм (Г.Лассуэлл, Р.Миллс), назарияи ҳокимият, назорат ва таъсиррасонӣ (Ч.Кэтлин, Ч.Мерриам, Г.Моргентау), тадқиқи системаи сиёсии ҷомеа (Д.Истон, К.Фридрих, К.Дойч, Т.Шилс, Р.Арон), системаҳои ҳизбию сиёсӣ (М.Дюверже, У.Д.Берйхэм, Ч.Сандквист, К.Бэйме), таҳлили таркибию функционалии олами сиёсӣ (Т.Парсонс, Ч.Бернард, Р.Мертон), назарияи мочаро ва консенсус дар сиёсат (С.Липсет, Л.Коузер) ташаккул ва инкишоф ёфтанд. Дар ин давра яке аз қисмҳои таркибии сиёсатшиносии махсус сиёсатшиносии муқоисавӣ ташаккул ва инкишоф ёфт. Расман ба ташаккули ин соҳаи илми сиёсӣ мақолаи Г.Алмонд «Системаҳои сиёсии муқоисавӣ» (1956) асос гузоштааст. Дар доираи он пеш аз ҳама тадқиқи рафтори сиёсӣ ва маданияти сиёсии одамон дар кишварҳои мутараққӣ ва минтақаҳои мухталифи олам ба амал меомад.

Ба омӯзиши сифатии системаҳои сиёсӣ ва навҳои воқеии режими сиёсӣ: тоталитарӣ, авторитарӣ ва демократӣ ба таври мунтазам машғул гардиданд. Махсусан, масъалаҳои инкишофи демократия диққати муҳаққиқонро бештар ҷалб менамуд.

Назарияи конвергенсия низ дар ҷомеашиносии асри XX мақоми назаррас дошт. Мафҳуми «конвергенсия» (converg) аз забони латинӣ буда, маънои наздик шуданро дорад. Таълимоти мазкур дар сотсиология, иқтисоди сиёсӣ ва сиёсатшиносии Ғарб ҷойи муҳимро ишғол менамуд. Моҳияти онро ба ҳам наздик шудани ду низомии иҷтимоӣ- капиталистӣ ва сотсиалистӣ ташкил медод. «Ҷомеаи омеҳта» ҳосиятҳои бехтарини ҳар ду соҳти иҷтимоиро дар худ таҷассум менамуд. Таълимоти мазкурро П.Сорокин, Гэлбрейт, Ростои (ИМА), Фурастё, Ф.Перру (Франсия), Я.Тинберген (Нидерландия), Шалски, О.Флехтгейм (ҶФГ) инкишоф додаанд. Назарияи мазкур солҳои 50-60 уми асри XX бештар дар Аврупо паҳн гардид. Ин назария аз он ҷиҳат асоснок

мегардад, ки тамоюли объективии интегратсияи ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ ва ғайраҳои маданӣ авҷ мегирад, пешрафти илмию техникӣ ҳосияти умумичаҳонӣ пайдо намудааст ва инчунин онро ҳалли масъалаҳои умумичаҳонӣ тақозо менамояд.

Назарияи «чомеаи индустриалӣ» таҳлилу таркиби пайдоиш ва инкишофи чомеаи «мутараққӣ»-ро вазифаи худ медонист. Мафҳуми «чомеаи индустриалӣ»-ро аввалин маротиба Сен-Симон истифода намудааст. Назарияи мазкур дар Аврупои Ғарбӣ ба таври васеъ солҳои 50-ум ва 60-уми асри XX доман афрӯхта буд. Назариётчиёни «чомеаи индустриалӣ» ба ақидае буданд, ки капитализм давраи гузариш аст ва Аврупои асри XIX ва аввали асри XX-ро фаро мегирад. Истеҳсолоти индустриалӣ доимо амал менамояд. Яъне, мафҳуми «чомеаи индустриалӣ» ҳаммаънои мафҳуми «чомеаи капиталистӣ» мебошад. Дар чомеаи капиталистӣ истеҳсолоти индустриалӣ ба сифати шакли афзалиятноки ташкилии иқтисодие амал мекунад, ки дар дасти одамони алоҳида қарор дорад. Соҳибкор дар як вақт соҳиби моликият ва субъекти асосии идоракунии мебошад. Аммо баҳаммувофиқии соҳиби моликият ва идоракунанда будани ӯ муваққатист. Вобаста ба афзоиши доираи индустрия моликият ба капитал минбаъд қафолати назорат аз рӯи системаи ҳокимият ва эътиборро дар муассисаҳо намедихад. Истеҳсолоти саноатиро менеҷерҳо - маъмурон назорат менамоянд.

Назарияи «чомеаи индустриалӣ» инкишофи мантиқии худро дар таълимоти «чомеаи постиндустриалӣ» дарёфт. Дар саромати он сотсиолог ва сиёсатшиноси амрикоӣ Д.Белл меистод. Дар чомеашиносии Ғарб дар зери мафҳуми мазкур чомеаи муосир ҷаҳмида мешавад.

Инкишофи капитализм боиси пайдоиши шаклҳои гуногуни таълимоти чомеаи постиндустриалӣ гардид. Аммо бештар ду шакли он аҳамияти махсусро касб намуданд: шакли либералӣ, ки ба капитализми амрикоӣ таъна дорад. Д.Белл, Гэлбрейт, З.Бжезинский, Кан ва дигарон онро намоёндагӣ менамоянд ва шакли радикалӣ, ки капитализми аврупоӣ асоси онро ташкил медиҳад. Намоёндагони машҳури шакли радикалӣ Турен, Арон, Фурастё мебошанд. Таълимоти «чомеаи постиндустриалӣ» таърихи инкишофи чомеаро ба се давра тақсим менамояд:

— тоиндустриалӣ, ки дар он соҳаҳои хоҷагии қишлоқ бартарӣ доштанд. Институтҳои асосии чомеаро калосо ва артиш ташкил медоданд;

— индустриалӣ, ки асоси онро саноат ташкил медод. Дар ин давра мақоми ширкатҳо ва фирмаҳои истеҳсолӣ баланд буданд;

— постиндустриалӣ, ки дар он нақши дониши назариявӣ оид ба истеҳсолот баланд мегардад. Гузариш аз чомеаи индустриалӣ ба чомеаи постиндустриалӣ як қатор хусусиятҳо дорад. Пеш аз ҳама соҳаи хизматрасонӣ нисбат ба истеҳсолот бартарӣ пайдо менамояд. Дар таркиби иҷтимоӣ синфӣ тағйирот дохил мегардад. Таркиби синфӣ ҷойи худро ба таркиби

касбӣ медиҳад. Донишҳои назариявӣ дар муайян намудани сиёсат ҷойи асосиро ишғол менамоянд. Технологияи нави зехнӣ бо баҳисобирии нақшавӣ ва назорат ташаккул меёбад. Аз байн рафтани моликият ҳамчун меъёри стратификатсияи иҷтимоӣ ва ба ҷойи он аҳамияти махсусро пайдо кардани сатҳи маълумотнокӣ ва донишҳо ҷойгоҳи хоса пайдо менамоянд. Агар дар ҷомеаи индустриалӣ зиддияти асосӣ дар байни меҳнат ва капитал бошад, дар ҷомеаи постиндустриалӣ зиддият дар муборизаи байни донишҳо ва бесалоҳиятӣ ба амал меояд.

Назарияи технократӣ низ дар руди таълимоти сиёсӣ таъсири назаррас дошт. Мафҳуми «технократия» (techno ba kratos) аз забони юнонӣ буда, маънои ҳокимияти ҳунармандиро дорад. Ҳоло бошад барои фаҳмидани концепсияи назариявии ҳокимияти навӣ муайян истифода мешавад. Концепсияи технократӣ тасаввуроти назариявӣ дар бораи техника, нақши он дар пешрафти иҷтимоиро низ таҷассум менамояд. Гояи марказии назарияи технократиро имконияти ҳокимият, ки ба донишҳо, салоҳият асос ёфтааст ва имконияти иваз намудани қарорҳои сиёсиро ба қарори самараноки техникаӣ дорад, ташкил медиҳад. Ба ҷойи саноатчиён технократҳо ба сари ҳокимият меоянд. Мутахассисони техникаӣ вобаста ба маълумоти худ барандагони самаранокии техникаӣ мегарданд. Онҳо аз номи техника ва воситаҳои техникаӣ ҳукмронӣ менамоянд. Дар замони баъдичангӣ технократҳо ба сифати синфи нав мешинохтанд. Технократия ба сифати қувваи ғайрӣ пешқадами ҷомеа аз тарафи Гэлбрейт таҳлили ҷамъагониба меёбад. Он ба ҳулосае меояд, ки «технократура» дар олами муосир чун «элитаи ҳукмрон» мавҷуд аст. Ӯ технократияро ҳоси сотсиализм низ меҳисобад. Чунки дар он ҷо низ ҳокимияти воқеӣ дар байни мутахассисони истехсолот ва идора тақсим гардидааст. Дар аввали солҳои 80-уми асри XX вобаста ба васеъ паҳн гаштани техникаи компютерӣ таълимоти мазкур ҷоннок гашта, доираи васеи одамонро дарбар мегирифт.

Дар олами гуногунҷеҳра, табиист, ки низоми ягонаи донишҳои сиёсӣ мавҷуд нест. Дар ҳар кишваре ё минтақае вобаста ба анъанаҳо ва имкониятҳои донишҳои сиёсӣ ҳар хел инкишоф меёбад. Таҷрибаи аксари мамлакатҳои Аврупо шаҳодат медиҳанд, ки сиёсатишиносӣ дар ибтидо ба сифати давлатшиносӣ ташаккул ёфтааст. Зеро масъалаҳои асосии омӯзишро муносибатҳои байниҳамдигарии давлатҳо ҳамчун субъекти муносибатҳои байналхалқӣ ва инчунин масъалаҳои инкишофи дохилии ҷомеаи сиёсӣ ташкил медоданд. Мактабҳои мухталифи илми сиёсӣ тадриҷан дар қатори масъалаҳои марбут ба инкишофи давлат масъалаҳои дигарро низ мавриди тадқиқ қарор доданд. Зеро дар ягон ҳолат фақат давлат ба ғайрияти сиёсӣ машғул набуда, институтҳои дигари сиёсӣ ва субъектҳои мухталифи сиёсат низ дар ташаккули инкишофи ҷомеаи сиёсӣ ва муносибатҳои сиёсии ҷомеа саҳм мегиранд. Давлат воҳиди ягонаи муносибатҳои сиёсӣ нест. Онро аз унсурони дигари системаи сиёсӣ,

субъектҳои гуногуни муносибатҳои сиёсӣ, шаклҳои мухталифи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ки дар ҳаёти сиёсии ҷомеа мақом ва нақши муҳим доранд ҷудо намудан мумкин нест.

Дар рафти инкишоф доираи масъалаҳои сиёсатшиносӣ васеъ гаштан мегирифтанд. Предмети тадқиқи онро на танҳо фаъолияти сиёсии давлат, балки фаъолияти унсурони дигари системаи сиёсии ҷомеа низ фаро гирифтанд. Ҳоло аксарияти мактабҳои сиёсӣ сиёсатро фақат ба идораи қорҳои давлатӣ мансуб намедонанд. Сиёсат ва илм дар бораи он на танҳо давлат, балки унсурони дигари системаи сиёсии ҷомеа, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, созмонҳои иҷтимоӣ, умумиятҳои иҷтимоӣ ва ҷузъиёти дигари ҳаёти сиёсии ҷомеаро фаро мегиранд ва мавриди омӯзиш қарор медиҳанд.

Пайдоиши сиёсатшиносии муосири Аврупо пеш аз ҳама оқибати бӯҳрони ҷаҳонбинии расмӣ ҳукукии ҷомеаи сармоядорӣ буд. Минбаъд тарзи институтсионалии тадқиқи масъалаҳои ҷомеа ва зиёда аз ин фақат дар доираи давлат, аз имкон берун буд. Дар шароити ҳозира низ сиёсатшиносӣ ва умуман, донишҳои сиёсӣ вобаста ба шароити мақону замон хусусиятҳои гуногунро соҳибанд. Сиёсатшиносон дар бораи предмети тадқиқ ва таркиби он андешаҳои гуногун доранд.

Мақтаби амрикоии илми сиёсӣ. Яке аз мактабҳои миллии сиёсатшиносӣ, ки таърихи рангин ва анъанаи бой дорад мактаби амрикоӣ мебошад. Давраи ташаккули мактаби амрикоӣ ба аввали нимаи дууми асри XIX рост меояд. Дар рафти инкишоф тағйироти куллиро соҳиб гардида, дар сатҳи мухталиф воқеъ мегардид. Ҳоло самтҳои асосии инкишофи он ба тариқи зайл сурат мегиранд:

1. Масъалаҳои назариявии илми сиёсӣ, ки намояндагони барҷастаи онро Р.Дал, Д.Истон ва дигарон ташкил медиҳанд. Мақсади асосиро омӯзиши масъалаҳои сиёсии муттасилий ва модернизатсия, амали системаҳои сиёсӣ ва режими сиёсӣ ташкил менамояд.

2. Пажӯҳиши муқоисавии масъалаҳои сиёсии рушди ҷомеа, ки намояндагони барҷастаи он Г.Алмонд, С.Вебра, С.Липсет ва дигаронанд. Дикқати асосӣ ба тадқиқоти эмпирикӣ, ки аслан аз рӯи барномаи ягона дар мавзӯҳои мухталиф амалӣ мешавад, равона мегардад. Мақсади самти мазкури тадқиқро дарки пайвастагӣҳо ва баҳамтаъсиррасонии соҳаҳои дигари ҳаёт ва ҳаёти сиёсии одамон, муттасилии инкишофи ҳолати бӯҳронӣ, хусусиятҳои раванду падидаҳои алоҳида, масалан хусусиятҳои маданияти сиёсӣ ё аз бар намудани арзишҳои либералӣ ва ғ. ташкил медиҳанд.

3. Омӯзиши масъалаҳои байналхалқӣ, рушди тамаддун ва баҳамалоқамандии глобалӣ ба ҷумлаи самти муҳими инкишофи мактаби амрикоӣ дохил шуда, дар фаъолияти илмӣ тадқиқоти 3.Бжезинский, С.Хантингтон ва дигарон аккосӣ мегарданд. Муносибати байнихамдигарии тамаддунҳо, байни Шарқу Ғарб аз рӯи манфиатҳо ва мансубиятҳо, сабабҳо ва оқибатҳои мочароҳои

сиёсӣ, масъалаҳои инкишофи баъдитоталитарӣ проблемаҳои рӯзмарраи самти мазкуранд. Масъалаҳои геополитикӣ меҳвари фаъолияти илмию тадқиқотианд.

4. Омӯзиши афкори чамъиятӣ. Дикқати асосӣ ба шахрванд- интихобкунанда дода мешавад. Ташаккули симои сиёсатмадор, институтҳои сиёсӣ, қарорҳои сиёсӣ ва ғ. таваҷҷӯҳи ҳоса меҳоянд.

Муҳаққиқони амрикоӣ ба масъалаи муҳимтарини илми сиёсӣ - ҳокимияти сиёсӣ рӯ оварда, моҳият ва ҳосиятҳои гуногуни онро мавриди омӯзиши ҳамешагӣ қарор медиҳанд. Дар қатори масъалаҳои мубрами анъанавӣ рӯйдодҳои навине ҳам ба назар мерасанд. Бахусус, самтҳои нави тадқиқот, аз қабилӣ назарияи идораи сиёсӣ, геополитика, модернизатсияи сиёсӣ, сиёсатишиносии муқоисавӣ ва ғ. бештар рӯзмарраи гаштаанд.

Мақтаби миллии илмҳои сиёсии Британияи Кабир низ инкишоф ёфта, ба сатҳи комилият расидааст. Илми сиёсӣ ҳамчун узи пайвасти донишҳои гуманитарӣ доништа мешавад. Он бештар дар ду шакл зоҳир мегардад. Аввало, диққати асосӣ ба масъалаҳои ҳосаи ҳаёти сиёсӣ: системаи сиёсӣ, интихобот, механизми фишори сиёсӣ ба ҳукумат ва парламент, психологияи рафтори сиёсӣ ва ғ. дода мешавад. Баъдан, таваҷҷӯҳи ҳосаро ҳусусиятҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва психологияи тадқиқотҳои сиёсӣ ба худ мекашанд.

Масъалаҳои асосии сиёсатишиносии Англияро аз 3 ҷиҳат иборат доништан хато нест: 1. Назарияи мочаро. 2. Назарияи ризоият (консенсус). 3. Назарияи демократияи плюралистӣ.

Сиёсатишиносии Германия бештар ҳосияти назариявӣю фалсафӣ дорад ва бо тадқиқоти сиёсӣю сотсиологӣ пайвастааст. Самтҳои асосии инкишофи он ба тариқи зайл зуҳур мегарданд:

1. Омӯзиши масъалаҳои фалсафаи сиёсат. Дар самти мазкур бештар ба методҳои таҳлили психологӣ ва эҳёи анъанаи фалсафӣ - кантчиғии нав (неокантианства) ва ренессанси веберӣ рӯ меоранд ва намоёндагони машҳури он Т.Адорно, Ю.Хабермас, Э.Фромм мебошанд.

2. Таҳлили табиати иҷтимоии тоталитаризм, сарчашма, шакл ва зуҳури он. Дар боби мазкур бештар навиштаҳои Ҷ.Арендт, К.Поппер диққатро ба худ мекашанд.

3. Омӯзиши мочароҳои иҷтимоӣ, махсусан мочароҳои сиёсӣ ва навҳои асосии онҳо. Дар ин самт бештар Р.Дарендорф заҳмат кашидааст.

Мақтаби франсузии илми сиёсӣ назар ба кишварҳои ҳамшафати бузург чандон таърихи тӯлонӣ надорад. Инкишофи босуръати он фақат баъди Ҷанги дуҷуми Ҷаҳон муяссар гардид. Ҳусусиятҳои асосии сиёсатишиносии франсавиро бартариҳои омӯзиши назариявӣ, аз мақоми манфиатҳои давлатдорӣ ва дар ҳудуди ҳукуқи конституционӣ тадқиқ намудани равандро ва институтҳои сиёсӣ ташкил медиҳанд.

Самтҳои асосии инкишофи мақтаби сиёсатишиносии франсавиро ба таври зайл муайян намудан мумкин аст:

1. Тадкики гурӯҳҳо ва синфҳои чомеа, ки ба муносибатҳои сиёсӣ кашида шудаанд. Дар ин самт бештар асарҳои Л.Сэв ва М.Фуко назаррасанд.

2. Омӯзиши моҳияту хусусиятҳои ҳокимият: баҳамалоқамандии субъектҳои фаъолияти сиёсӣ, тағйири элитаи сиёсӣ, таносуби лаҳзаҳои ратсионалӣ ва ирратсионалӣ дар сиёсат ва ғ. Намояндагони барҷастаи ин қисмати мактаби миллии франсавиро П.Бурде, Ф.Буррико ва дигарон ташкил менамоянд.

3. Қисме аз олимони бештар ба омӯзиши масъалаҳои стратегияи ҳизбҳо ва ҳаракатҳои сиёсӣ, бӯҳрони сиёсӣ, сотсиаликунонии сиёсии ҳар гуна гурӯҳи иҷтимоӣ машғул мегарданд.

4. Инкишофи соҳаҳои амалии донишҳои сиёсӣ: технологияи сиёсат ва маркетинги сиёсат, ки боиси мӯътадил гаштани муносибатҳои сиёсӣ ва ташаккули муҳити ҳосаи сиёсӣ мегардад. Дар ин самт бештар муҳаққиқоне ба монанди: Д. Давид, М. Бонгран саҳм доранд.

Ба илми сиёсии франсавӣ бештар равияи сотсиологияи объективӣ таъсир расонида буд. Махсусан, таъсири таълимоти Э.Дюркгейм бештар ҳис карда мешуд. Яке аз саромадони илми сиёсии франсавӣ Ж.Бюрдо дар асари бисёрчилдаи «**Очеркҳои илми сиёсӣ**» дар чунин сифат тадқиқот бурдаст. Ба мисли Э.Дюркгейм ӯ низ чомеаро чун «падаидаи махсуси низоми маънавӣ» ҳисобида, нақши омили моддиро дар бунёди чомеа фаъоля медонад. Аммо ба андешаи ӯ аломати асосии чомеаро «шуури иҷтимоӣ» ҳамчун мавҷудияти объективӣ ташкил медиҳад, ки натиҷаи дарки амики умумияти тақдири одамон аст. Ҳифзи тамомияти чомеаро хайрияи умум медонад. Андешаҳои Ж.Бюрдо функционализм аст.

Чараёни дигари мактаби франсавиро институтсионализм ташкил медиҳад, ки намояндаи машҳури он М.Прело мебошад. Аксарияти сиёсатшиносон ба чараёни институтсионализм тавачҷӯх доранд. Р.Арон институтҳои сиёсиро воситаи гузариши ҳолати идора намудани одамон одамонро ба ҳолати одамонро идора намудани қонун меҳисобид.

Дар инкишофи илми сиёсии франсавӣ инчунин М.Дюверже, Б.де Жувенел, П.Бурде ва дигарон саҳми бештар гирифтаанд.

Макоми мактаби лаҳистонии илми сиёсӣ дар инкишофи илмҳои сиёсӣ назаррас аст. Аз солҳои 70-уми асри XX сар карда, он дар инкишофи илмҳои сиёсӣ таъсири муассир гузоштааст. Хусусияти асосии инкишофи онро омӯзиши гурӯҳҳои иҷтимоии калон, баҳамалоқамандии байнигурӯҳӣ ва қонуниятҳои ташкил медиҳанд, ки манфиатҳои ин гурӯҳҳо тақозо менамоянд. Намояндагони барҷастаи мактаби лаҳистонӣ Е.Вятр, А.Боднар, Т.Бодио, Ю.Гайда, М.Карват, Т.Клементович, К.Опалек ва дигарон мебошанд.

Дар олами илмҳои сиёсии муосир мактаби миллии русӣ таъсиру эътибори ҳоса дорад. Он дар заминаи донишҳои сиёсии марксистӣ ташаккул ёфтааст. Дар аввал масъалаи асосии тадқиқотро таълимоти ислоҳоти мамлакатҳои баъдисотсиализм ташкил менамуд. Консепсияҳои гуногуну зиёде ташаккул ёфтаанд, ки мақсадҳо ва ҳадафҳои мухталифро касб намуда буданд. Қисме

аз онҳо дар заминаи донишҳо ва муносибатҳои мактабҳои сиёсатшиносии кишварҳои ғарбӣ инкишоф меёбанд. Қисми дигарашон талаботҳои ташаккули низоми нави ҷаҳонии глобалиро дар мадди аввал мегузоранд. Консепсияҳои сеюм роҳу воситаҳои аз ҳолати бӯхронӣ кашидани мамлакатро меҷӯянд ва дар бунёди ҷомеаи мутамаддин, ҷомеаи демократӣ ва ҷомеаи шахрвандӣ саҳм мегузоранд.

Дар шароити ҳозира дар Русия шумораи зиёди адабиёти сиёсӣ нашр мегардад. Махсусан, асарҳои олимони С.С.Андреев, Г.А.Белов, Ф.М.Бурлатский, И.А.Василенко, К.С.Гаджиев, А.Г.Дугин, Б.И.Краснов, А.И.Костин, К.Коваленко, М.М. Лебедева, А.Ю.Мелвил, А.Мигранян, А.С.Панарин, И.Пантин, В.П.Пугачёв, П.А.Сиганков, А.И.Соловёв, Г.Т.Тавадов, А.В.Торкунов, В.Ядов ва дигарон дар рушди сиёсатшиносӣ аҳамияти калон доранд.

Ҳосияти умумии омӯзишу тадқиқи ҳаёти сиёсӣ дар мамлакатҳои аврупоӣ бартарии азбарнамоии назариявии сиёсат мебошад. Дар ИМА акси ин амал дида мешавад. Дикқати асосӣ ба тарафҳои иҷтимоии муносибатҳо, ба рафтори сиёсии одамон дода мешавад. Аз бисёр ҷиҳат илми сиёсии амрикоӣ ба сотсиология ва психология монанд аст. Ин ҳолат сабабҳои худро дорад. Аз рӯи анъана барои ИМА реализми сиёсӣ бештар хос аст. Аз ин ҳол, илми сиёсӣ фақат вазифаи тадқиқи системаи сиёсӣ ва умуман, сиёсатро надошта, дикқати асосӣ ба рафтору фаъолияти сиёсии одамон дода мешавад. Ҳодисаҳо ҳамаҷониба тадқиқ карда мешаванд. Сабабҳо, омилҳо ва оқибатҳои онҳо таҳлили васеъ меёбанд. Ба ҳосиятҳои умумӣ дикқати бештаре дода намешавад. Сиёсатшиносӣ дар мазмуни сотсиологияи равандҳои сиёсӣ қабул мегардад. Мафҳуми «сиёсатшиносӣ» не, балки мафҳуми «илми сиёсӣ» васеъ паҳн гаштааст.

Илми сиёсӣ дар мамлакатҳои Аврупои континенталӣ роҳи хоси инкишофро дорад. Ҷиҳатҳои назариявӣ ва эмпирикӣ ҳамаҷониба таҳлил мешаванд. Сиёсатшиносии Британияи Кабир дар мавқеи позитивизм ҷой гирифта, кӯшиши ба сифати «илми дақиқ» баромад намуданро дорад.

Марҳалаи муҳимро дар инкишофи сиёсатшиносии Ғарб «инкилоби бихевиористӣ» ташкил меод. Он, асосан дар соҳаи илмҳои иҷтимоӣ баъди Ҷанги дуюми Ҷаҳон ба амал омада, аз сиёсатшиносии анъанавӣ ба кулӣ фарқ менамуд. Сиёсатшиносии анъанавӣ дикқатро ба тадқиқи таҳлили шакли ҳукуки институтҳои давлатию ҳукукӣ, сиёсӣ, унсурони гуногуни ташкилоти сиёсии ҷомеа меод. Сиёсатшиносии нав дар маркази омӯзишу таҳлил ҷиҳатҳои гуногуни рафтори одамон ҳамчун иштирокчиёни равандҳо ва муносибатҳои сиёсиро қарор меод.

Дар замони муосир илми сиёсӣ на танҳо дар мамлакатҳои Аврупо ва Амрико, балки дар аксари минтақаҳои дигари олам ба сифати соҳаи мустақили илм ва предмети таълим амал менамояд ва мавриди истифода қарор дорад. Аз ҷумла, дар мамлакатҳои Нимкураи Шарқӣ низ сиёсатшиносӣ батадриҷ инкишоф ёфта, мавриди баҳрабардории ҳамагон гардидааст. Сиёсатшиносӣ акнун

фақат моли тамаддуни Ғарб нест. Зеро мамлакатҳо ва халқҳои минтақаҳои дигари олам низ дар инкишофи он мақоми назаррас ва муассир пайдо намудаанд. Дар кишварҳои шарқӣ марказҳои тадқиқотие амал менамоянд, ки ба таври барҷаста мазмуну хусусиятҳои хосро зоҳир менамоянд.

Сиёсатшиносӣ дар мамлакати мо ба сифати илми мустақил ва предмети таълимӣ таърихи тӯлонӣ надорад. Дар солҳои ҳукмронии идеологияи коммунистӣ онро дар таснифоти илм ҷой намероданд. Аммо дар сатҳ ва шаклҳои гуногун донишҳои сиёсӣ аз хеш дарак дода, то андозае инкишоф меёфтанд. То замони истиқлол масъалаҳои сиёсии инкишофи ҷомеаро соҳаҳои гуногуни илмҳои ҷомеашиносӣ меомӯхтанд. Масъалаҳои ҳаёти сиёсиро коммунизми илмӣ, фалсафа, баъзе предметҳои ҳуқуқшиносӣ, таърих ва ғ. фақат аз назари таълимоти марксистӣ Ленини маънидод менамуданд. Ҳолати зеринро сохти иҷтимоӣ сиёсии мавҷуда, системаи маъмурию фармондхӣ, ки тамоми равандҳои ҷомеаро зери тасарруфи худ нигоҳ медоштанд, ба миён овард. Муносибатҳои мавҷуда на танҳо соҳаи иқтисодиёт, балки ҳамаи унсурони сиёсии ҳокимиятро ба доми худ кашида буданд ва ба кашфиёту тадқиқоти назариявии фундаменталӣ оид ба ҳаёт ва системам сиёсии ҷомеа манфиатдор набуданд. Аз ин хотир, илм дар бораи роҳбарии сиёсии ҷомеа - сиёсатшиносӣ ба расмият шинохта намешуд. Таҷрибаи мамлакатҳои мутамаддини олам ва махсусан, ИМА ва Аврупои Ғарбӣ ба инобат гирифта намешуд. Сиёсатшиносӣ солиёни зиёд ба сифати хизматгори олами сармоядорӣ тавсиф мегардид. Ҳол он ки сиёсатшиносӣ ҳамчун илми мустақил дар тамоми олам эътироф шуда буд.

Муносибатҳо ва равандҳои нави сиёсӣ, ки дар марҳалаҳои бозсозӣ ва навсозии ҳаёти ҷомеа рух доданд, дар ҷорҷӯбаи идеология ва методологияи марксистӣ- Ленини тадқиқу таҳлили худро наёфтанд. Назарияи коммунизми илмӣ ба ҳодисаю падидаҳои олам муносибати махсус намуда, ҳар он чиро ки ба моҳияти вай бегона буданд, мавриди танқид қарор дода, нораво меҳисобид. Воқеият талаб намуд, ки равандҳои сиёсӣ аз назари ҳолис ва ба ҳисоб гирифтани бартариҳои арзишҳои умуминсонӣ нисбати арзишҳои миллӣ, синфӣ ва умуман, махсус омӯхта шаванд, плюрализми ақидаҳо ба назар гирифта шуда, риоя гарданд. Аз ин хотир, ҷомеашиносии муосир рӯ ба сиёсатшиносӣ овард. Ҳоло дар ҳамаи мамлакатҳои ИДМ ба монанди давлатҳои дигари олам сиёсатшиносӣ ҳамчун предмети зарурии таълимӣ омӯхта шуда, тадқиқоти васеи илмӣ анҷом дода мешаванд.

Дар Тоҷикистон илмҳои сиёсӣ марҳалаи ташаккулро анҷом дода, замони оғози рушдро аз сар мегузаронанд. Раванди тадқиқ ва таҳлили доираи васеи масъалаҳои гуногуни ҳаёти сиёсӣ, ки аз ҷониби пажӯҳишгарон воқеият меёбанд, аз он далолат менамояд. Дар муассисаҳои гуногуни илмӣ тадқиқотӣ ва донишгоҳҳо олимони доираи васеи масъалаҳоро мавриди омӯзиш, таҳлил ва ҳулосагирӣ қарор медиҳанд. Дар қатори онҳо тадқиқи масъалаҳои ҳаёти сиёсии Тоҷикистон бартарӣ дорад. Масъалаҳои ҳаёти сиёсии байналхалқӣ

низ мавриди пажӯҳиши ҳамаҷонибаи олимони қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, масъалаҳои сиёсии ИДМ, Аврупо, ИМА ва Канада, мамлакатҳои Араб, Шарқи Дур, Шарқи Миёна, Осиёи Ҷанубӣ ва ҳуқуқи байналхалқӣ ва ғ. Муносибатҳои сиёсии кишварҳо ва минтақаҳои олам вобаста ба манфиатҳои Тоҷикистон ва комил гардонидани онҳо омӯхта мешаванд.

Дар мактабҳои олии Сиёсатишиносӣ аз соли таҳсили 1991-1992 таълим дода мешавад. Дар ин муддат як қатор барномаҳо, нақшаи машғулиятҳои амалӣ ва воситаҳои таълимӣ иншо шудаанд. Табиист, ки набудани таҷрибаи кофӣ ва нарасидани кадрҳои баландихтисосу мутахассисони варзида дар ин марҳалаи бунёдгари душвориҳои зиёдро ба пеш меоранд. Ба ҳар ҳол кӯшишҳои донандагони асрори ин соҳаи муҳими ҷомеашиносӣ барбод намеравад ва самараҳои назаррас медиҳанд. Бо боварии тоҷикон метавон гуфт, ки мактаби миллии илмҳои сиёсӣ дар Тоҷикистон ташаккул ёфта, баҳри рушди ҷомеаи мутамаддин саҳм мегирад.

§ 2. ПРЕДМЕТ ВА ТАРКИБИ СИЁСАТШИНОСИ

Сиёсат ва муносибатҳои сиёсӣ яке аз соҳаҳои муҳимтарини ҳаёти ҷомеа ба шумор меравад. Одамон новобаста аз мавқеи иҷтимоиашон дар мавридҳои гуногун ба сиёсат рӯ меоваранд. Ин рӯовариҳо бештар дар ду шакл зоҳир мегарданд:

а) шакли муқаррарӣ. Одамон ба саволҳои худ ҷавоб ҷӯста, воридаи сиёсат мегарданд. Дар фаҳми онҳо бештар хосиятҳои мифологӣ ва нодуруст ҷой мегиранд. Дар бисёр ҳолатҳо одамон худро ҳамчун сиёсатдон ва сиёсатмадор муаррифӣ менамоянд. Аз бисёр ҷиҳат чунин амали онҳо тасдиқи худро меёбад. Таҷрибаи иштирок кардан дар равандҳо ва муносибатҳои сиёсӣ онҳоро то андозае сиёсатдон мегардонад. Аммо ин ба дарки амиқи моҳияти сиёсат ва равандҳои сиёсии ҷомеа рост намеояд;

б) шакли эҷодӣ. Дар ин маврид одамон на танҳо иштирокчиёни равандҳои сиёсианд, балки дар таҳлил ва амалӣ гардидани самтҳои муайяни сиёсат бевосита иштирок менамоянд. Онҳо на фақат иштирокчиҳои оддӣ, балки ҳамчун офаридгор баромад менамоянд. Аз ин хотир, ба моҳият ва самтҳои инкишофи сиёсат ва равандҳои сиёсӣ аниқтар ошно мегарданд.

Ҳамаи падидаҳои олам хоҳ ҳодисаи табиӣ бошанд ва хоҳ ҳодисаи ҷамъиятӣ ҳамчун объекти омӯзиш қарор мегиранд ва ҳамчун манбаи дониш зухур мешаванд. Сиёсат низ ба қатори чунин ҳодисаҳо дохил аст ва дар асоси донишҳои муайян ташаккул меёбад.

Ба омӯзиш ва дарки масъалаҳои ҷомеа соҳаҳои гуногуни илм машғуланд. Онҳо ҳодисаҳо ва масъалаҳои ҷомеаро вобаста ба объекти омӯзиш, мақсад ва вазифаҳои тадқиқ менамоянд, яъне ҳар як соҳаи илм мавзӯ ва самтҳои зарурии омӯзишро доранд. Аз ин хотир, масъалаҳои сиёсии муносибатҳои байни одамон, ҷомеа, давлат мавзӯи омӯзиши соҳаи мустақил ва мукаммали

илм - сиёсатшиносӣ қарор гирифтаанд. Барои ташхиси мазмуну мундариҷа ва таркиби сиёсатшиносӣ зарурати омӯзиши масъалаҳои гуногун пеш меоянд. Он дар заминаи азбаркунии донишҳои муосир дар бораи ҷомеа, соҳаи сиёсии он ва ба инобат гирифтани таҷриба ва анъанаҳои тадқиқоти масъалаҳои сиёсии инкишофи ҷомеаи мутамаддин, бахусус таҷрибаи кишварҳои аврупоӣ, ИМА ва ИДМ сурат мегирад. Дар амали мазкур таҷрибаи тадқиқу таълими илмҳои сиёсӣ, ки дар заминаи сиёсатшиносии Русия ба амал омадааст, мавриди истифодаи васеъ қарор гирифтааст. Ҳамин тарик, зарурати омӯзиши масъалаҳои зерини ҳаёти сиёсӣ пеш меоянд:

— сиёсат ҳамчун ҳодисаи ҷамъиятӣ. Моҳият ва хусусиятҳои сиёсат. Дарки амиқи сиёсат ва муносибат ба он. Таркиб ва вазифаҳои сиёсат. Асосҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, маданӣ ва ахлоқии сиёсат. Эволютсияи назарияи сиёсат. Объект ва субъектҳои сиёсат. Робитаи мутақобилаи сиёсат ва ҷомеа;

— асосҳои назариявӣ ва методологии тадқиқу таҳлили равандро ва муносибатҳои сиёсӣ;

— ташаккул ва инкишофи афкори сиёсӣ. Асосҳои методологии давранбандии афкори сиёсӣ. Инкишофи муттасил ва рушди афкори сиёсии халқҳо ва кишварҳои гуногун. Аҳамияти омӯзиши таърихи афкори сиёсӣ барои дарки масъалаҳои муосири ҳаёти сиёсӣ;

— ҳокимияти сиёсӣ: моҳият ва мазмуни он. Асосҳо, захираҳо ва таркиби ҳокимият. Субъектҳои ҳокимият. Самаранокӣ ва қонунӣ будани ҳокимият. Айният ва тафовутҳои навҳо ва шаклҳои ҳокимият;

— раванди идоракунии ва мақоми қудрати сиёсӣ дар он. Аҳамияти тақсими ҳокимият дар раванди идоракунии. Мақом ва нақши ҳукумат дар идораи қорҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ. Ҷойгоҳи маъмурияти давлатӣ дар ҳалли масъалаҳои идоракунии;

— моҳият ва хусусиятҳои сарвари сиёсӣ. Мақоми сарвари самаранокӣ сиёсӣ дар инкишофи ҷомеа. Мақом ва нақши элитаи сиёсӣ дар низомии сиёсӣ;

— мақом ва нақши сиёсии инсон дар ҷомеа, сотсиаликунонии шахс, ҳуқуқ, озодиҳо, масъулият ва вазифаҳои сиёсии шахс;

— системаи сиёсии ҷомеа. Таркиб, вазифаҳо ва принципҳои ташкили он. Муносибати мухталиф ба системаи сиёсӣ. Навҳои муосири системаҳои сиёсӣ;

— муносибатҳои сиёсӣ, ки дар асоси муносибатҳои байни одамон, умумиятҳои иҷтимоӣ, институтҳои сиёсӣ, байни давлат ва шахраванд, байни давлат ва ҷомеаи шахравандӣ ташаккул меёбанд;

— демократия ҳамчун шакли зуҳури ҳокимият ва идоракунии. Моҳият, аломатҳо, шаклҳо ва хусусиятҳои демократия. Инкишофи назария ва амалии худидораи оммаи мардум;

— идораи равандҳо ва муносибатҳои сиёсии байни одамон. Дикқати зарурӣ ба тарзу усули ба амал баровардани ҳокимият. Режими сиёсӣ: меъёр ва хусусиятҳои он. Шаклҳои режими сиёсӣ;

— мақом ва нақши давлат дар инкишофи низом ва раванди сиёсӣ. Давлат: моҳият ва пайдоиш, аломатҳо ва хусусиятҳои он. Навъҳои таърихӣ давлат. Шаклҳои давлат: шакли идоракунии, сохтори давлатӣ ва режими сиёсӣ. Вазифаҳои давлат. Моҳият ва хусусиятҳои давлати ҳуқуқӣ. Давлати ҳуқуқӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ. Тамоюлҳои асосии инкишофи давлати муосир;

— раванди ташаккул ва таҳкими давлатдории Тоҷикистон. Масъалаҳои назария ва амалияи истиқлолияти сиёсӣ, роҳу воситаҳои таҳкими истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва муносибатҳои байналмилалӣ дар масири истиқлолияти Тоҷикистон. Таъмини амнияти Давлати Тоҷикистон ва дарки пешомади давлатдории Тоҷикистон;

— ташаккул ва инкишофи ҷомеаи шаҳрвандӣ. Назария ва амалияи ҷомеаи шаҳрвандӣ. Рушду нумӯи ҷомеаи шаҳрвандӣ, хусусият ва пайвастагӣ бо равандҳои дигари ҷомеаи мутамаддин;

— ҳизбҳои сиёсӣ: моҳият ва хусусиятҳои онҳо. Пайдоиш, шаклҳо ва вазифаҳои ҳизбҳои сиёсӣ. Системаҳои ҳизбӣ. Ҳизбҳои сиёсӣ ва фаъолияти онҳо дар Тоҷикистон;

— мақом ва нақши иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ дар пешрафти ҷомеа;

— шури сиёсӣ, ки аз идеология ва психологияи сиёсӣ таркиб ёфтааст. Принсипҳо ва қоидаҳои умумии сиёсӣ;

— маданияти сиёсии омма ба сифати унсури асосии системаи сиёсии ҷомеа. Таъсири маданияти сиёсии одамон ба равандҳо ва муносибатҳои сиёсӣ;

— воситаҳои ахбори умум ҳамчун институти ҳаёти сиёсии ҷомеа. Мақом ва нақши ВАУ дар демократикунонии ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ ва низоми ҳокимият;

— раванди сиёсӣ. Фаъолияти сиёсӣ, иштироки одамон дар амалиёти сиёсӣ, аз ҷумла дар шаклҳои мухталифи эътирози сиёсӣ. Қабули қарорҳои сиёсӣ ва амалӣ гаштани онҳо;

— муборизаи сиёсӣ ва моҳияту хусусиятҳои он;

— мочароҳои сиёсӣ: сабабҳо ва оқибатҳо. Роҳу воситаҳои ҳалли мочарои сиёсӣ дар Тоҷикистон ва аҳамияти таърихӣ он;

— интиҳобот яке аз рукҳои асосии ҷомеаи демократӣ. Интиҳобот ва системаҳои интиҳоботӣ ва мақоми онҳо дар ҷомеаи мутамаддин. Принсипҳо ва вазифаҳои асосии интиҳобот;

— сиёсати миллий. Умумиятҳои миллию этникӣ ва муносибатҳои сиёсии онҳо бо акторҳои дигари раванди сиёсӣ. Мубориза бар зидди маҳдудияти миллий, маҳалгарой, миллатгарои канораю иртиҷой, шовинизм, наҷодпарастӣ ва генотсид;

— равандҳои сиёсии демографӣ. Сиёсати демографӣ. Тамоюлҳои асосии инкишофи демографӣ, махсусан мақом ва нақши ҷавонон дар сиёсат;

— муносибатҳои байнихамдигарии сиёсат ва дин, тамоюлҳои асосии баҳамтаъсирнамоии онҳо;

— равандҳои модернизатсионӣ дар Тоҷикистон. Кӯшишҳо барои ба кишварҳои пешқадам баробар гаштан. Дар асоси истифодаи таҷрибаи пешқадам бунёди ҷомеаи демократӣ, шаҳрвандӣ ва мутамаддин;

— мақом ва нақши Тоҷикистон дар фазои геополитикии олами муосир, роҳу воситаҳои ҳимояи манфиатҳои геополитикии кишвар;

— тамоюлҳои асосии глобаликунонии сиёсат. Консепсияи низоми нави ҷаҳонӣ. Ташаккули умумияти умумисайёравӣ. Масъалаи ягонагии фазою вақт. Баҳамназдиқшавии халқҳо ва кишварҳо. Тоҷикистон дар низоми глобаликунонии сиёсати кабир;

— сиёсати берунӣ ва муносибатҳои байналхалқӣ;

Ҳангоми тадқиқи масъалаҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа ва омӯзиши фанни Сиёсатшиносӣ бояд ба омӯзиши хусусиятҳои инкишофи Тоҷикистон аҳамияти махсус дод. Масъалаҳои рушди сиёсии Тоҷикистон мавриди тадқиқу таҳлили ҳамаҷониба қарор бигиранд.

Дар бораи предмети илмҳои сиёсӣ баҳсу мунозираҳо кайҳост идома доранд. Ҳар давраи инкишоф ба он тағйиротҳои сифатӣ дохил менамояд ва онҳо ифодаи назариявии раванду ҳодисаҳои объективӣ мебошанд. Дар бораи масъалаи мазкур пешрафти назаррас ҳосил гардидааст.

Тафсири бевоситаи мафҳуми «сиёсатшиносӣ» маънои илм дар бораи сиёсатро дорад. Ин ҳолати консенсус аст. Масъала дар ҷойи дигар пайдо мешавад. Сиёсатшиносӣ то кадом андоза ва дар кадом сатҳ сиёсатро меомӯзад? Дар ҷавоби саволи мазкур донишмандон, табиист, ки назари мухталиф иброз менамоянд:

1. Сиёсатшиносӣ яке аз илмҳо дар бораи сиёсат. Предмети онро ба таври анъанавӣ омӯзиши давлат, ҳизбҳо ва институтҳои дигари сиёсӣ, ки ҳокимиятро ба амал мебароранд ё ба он таъсир мебахшанд ташкил медиҳанд. Чунин муносибат сиёсатшиносиро бо сотсиологияи сиёсӣ, фалсафаи сиёсӣ, психологияи сиёсӣ дар як қатор мегузорад. Ҷонибдорони чунин фаҳми сиёсатшиносӣ андешаҳои худро бо он тақвият медиҳанд, ки аз аввал дар натиҷаи таснифоти илм ва тақсими соҳаҳо объекти асосии илми мазкурро давлат, институтҳои дигари сиёсӣ, сохтор ва фаъолияти онҳо ташкил медоданд. Тағйироти куллиро, ки дар замони баъдина дар фаҳми предмети сиёсатшиносӣ ба амал омадааст, чандон ба эътибор намегиранд ё худ дарки амиқи онҳо бо мушкилиҳо ва муқовиматҳо ба амал омада, тадричан расмӣ пайдо менамоянд.

Маҳдудияти дигари муносибати мазкурро инкори хосиятҳои сиёсатшиносӣ ҳамчун илми умумӣ дар бораи сиёсат ташкил медиҳад. Дар чунин ҳолат низоми ягонаи муттаҳидсозии илмҳои сиёсӣ ҳалалдор мегардад. Аз ин ҷост,

ки фаҳми сиёсатшиносӣ ҳамчун яке аз илмҳо дар бораи сиёсат таъсир ва аҳамияти худро тадриҷан гум менамояд.

2. Сиёсатшиносӣ ба сифати илми ягона дар бораи сиёсат. Дар чунин маъно сиёсатшиносӣ фақат ҳамон донишхоёро фаро мегирад, ки бештар ба принсипу меъёрҳои соф илмӣ, пеш аз ҳама ба методҳои эмпирикӣ асос меёбанд. Дар ин маврид ба таркиби илми сиёсӣ қисме аз предметҳои умуминазариявӣ, ки ба муносибатҳои меъёрӣ ва ӯвароҳои арзишӣ асос ёфтаанд дохил намегарданд. Масалан, фалсафаи сиёсӣ, этикаи сиёсӣ, таърихи таълимоти сиёсӣ ва ғ.

Намояндагони таълимот дар бораи сиёсатшиносӣ ҳамчун илми ягона дар бораи сиёсат бештар бихевиористҳоянд. Онҳо ҳақиқӣ будани назарияи сиёсии замони пешинро рад намуда, сиёсатшиносиро дар радифи илмҳои табиӣ медонанд. Онҳо гарчанде ки назарияи сиёсиро ба пуррагӣ рад накунанд ҳам, фақат консепсия ва таълимоте, ки дар асосҳои эмпирикию таҳлилӣ ташаккул ёфтаанд илмӣ меҳисобанду халос. Онҳо назарияи меъёро, ки ба омӯзиши моҳият ва мазмуни давлат ва ҷомеа, идеалҳои сиёсӣ, таълимоти таърихиро диалектикӣ машғул аст нолозим меҳисобанд.

Бихевиоризм донишҳои сиёсиро ба ду қисм: меъёрӣ ва илмӣ ҷудо месозад. Чунин муносибат барои ҷомеашиносӣ хатарнок аст. Зеро максими бихевиористҳоро ғайригуманистӣ намудани донишҳо ва аз масъалаҳои асосии инсоният дур намудани ин соҳаи донишҳо ташкил медиҳад.

3. Сиёсатшиносӣ ба сифати маҷмӯи донишҳо дар бораи сиёсат. Сиёсатшиносӣ илми пешбар ва муттаҳидкунандаи донишҳо дар бораи сиёсат аст. Он ҳамаи донишҳои сиёсӣ, баҳамалоқамандии сиёсат, инсон ва ҷомеаро дарбар мегирад. Баргариши фаҳми васеи сиёсатшиносӣ дар он аст, ки дар натиҷаи муттаҳидгардонии соҳаҳои мухталифи донишҳои сиёсӣ ба тамомияти зухури объекти тадқиқ муваффақ мегардад.

Муносибати илмӣ, ки сиёсатшиносиро ҳамчун илми умумӣ, ягона ва дар як ҳолат тафриқаи илм дар бораи сиёсат муаррифӣ менамояд, ҳарчи бештар эътирофи ҷаҳонӣ меёбад. Дар шумораи танҳо истифода намудани мафҳуми «илми сиёсӣ» онро тақвият мебахшад. Ҳамин тариқ, илм дар бораи сиёсат дар маънои васеи ибора бештар эътироф мегардад ва чунин фаҳмиши сиёсатшиносӣ аз ҳар ҷиҳат қобили қабул гардидааст.

Дар илми муосир таърифи сиёсатшиносӣ, ки аксариятро қаноаткунонад вучуд надорад. Чунин муносибат табиӣ ва илмист. Зеро андешаи ғайр ва мавқеи мухталиф заминаи баҳси илмӣ гашта, боиси рушди он мегарданд. Муҳаққиқон мазмуну мундариҷа, масъалаҳо ва хусусиятҳои онро вобаста ба ҳадафҳои ҳар хел шарҳ дода, сиёсатшиносиро ба таври гуногун таъриф медиҳанд. Таърифи илми назариявӣ ва методологӣ бояд ҷиҳатҳои умумиро ба асос бигирад. Фаҳми васеи таркиб, предмет ва доираи тадқиқу таҳлил водор менамоянд, ки ҳангоми таърифи он хосиятҳои ҷузъӣ таъсири муасир надошта бошанд.

Ҳамин тариқ, сиёсатшиносӣ илмест дар бораи сиёсат ва фаъолияти сиёсӣ, ҳокимияти сиёсӣ ва низоми сиёсии ҷомеа, қонуниятҳои ташаккул ва инкишофи муносибатҳои сиёсӣ, равандҳо, қоидаҳо, меъёрҳо ва принципҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа.

Масъалаи таркиби сиёсатшиносӣ аҳамияти калони назариявӣ ва амалӣ дорад. Анъанаи тадқиқ ва таҳлили масъалаҳои ҳаёти сиёсӣ дар ИДМ ва аз ҷумла, дар Тоҷикистон чандон қавӣ нестанд ва сиёсатфаҳмию сиёсатофаринӣ дар сатҳи зарурӣ қарор надоранд. Аз ин ҷост, ки силсилабандии илми сиёсӣ самти дурусти инкишофро наёфтааст. Ин сабаби нодуруст фаҳмидани мақом ва нақши соҳаҳои гуногуни илми сиёсӣ мегардад.

Дар асоси донишҳои ҷаҳонии муосир ва ба инобат гирифтани анъана ва таҷрибаи таърихӣ илми сиёсӣ (сиёсатшиносӣ)-ро чунин силсилабандӣ намудан мумкин аст:

1. Сиёсатшиносии умумӣ, ки асосан чор самти тадқиқ ва инкишофро соҳиб аст:

1. Назарияи сиёсат, ки тадқиқ ва таҳлили таркибот, фаъолият ва инкишофи ҳаёти сиёсии шахс, давлат ва ҷомеаро ба ўҳда дорад. Объекти асосии онро ҳаёти сиёсии одамон ва умумиятҳои мухталифи иҷтимоӣ, ки дар инкишофи давлат ва ҷомеа таҷассум меёбанд, фаро мегирад. Предмети онро қисми объект, ки аз ҷиҳати назариявӣ ва методологӣ доништа шуда, дар қонунҳо ва категорияҳо инъикос ёфта, консепсияи мукаммали донишхоро бунёд сохтааст, ташкил медиҳад.

Назарияи сиёсат ҳамчун заминаи умумии методологӣ тадқиқоти сиёсӣ амал намуда, таълимотро шарҳу эзоҳ медиҳад, принципҳо ва қонунҳои баҳамалоқамандии инсон, ҷомеа ва ҳокимиятро ошкор месозад. Назарияи сиёсат, ки яке аз асосҳои илми сиёсист, ҷавҳари ҷаҳонбинии сиёсии инсон ва маданияти сиёсии ҷомеаро ташкил медиҳад. Он ҳамчун маҷмӯи гоյҳо ва таълимот ҳақиқӣ будани арзишҳои сиёсии умумиро муайян менамояд ва ҳама вақт таълимоти ҳуқуқронии тартиботи сиёсиро зерини шубҳа мегузорад.

2. Таълимот дар бораи институтҳои сиёсӣ. Предмети таълимот дар бораи институтҳои сиёсиро тадқиқу таҳлили пайдоиш ва инкишофи давлат ҳамчун институти асосии сиёсии ҷомеа, аломатҳо, хусусиятҳо ва вазифаҳои он, ташаккул ва инкишофи ҳизбҳои сиёсӣ ва системаҳои ҳизбӣ; рушду нумӯи шаклҳои гуногуни иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ ташкил медиҳад. Назарияи ташкилоти сиёсии ҷомеа, муносибати мутақобилаи давлат ва ҳуқуқ масъалаҳои марказии омӯзишанд.

3. Сотсиологияи сиёсӣ муносибатҳои сиёсат ва ҷомеа, равобити мутақобилаи раванду институтҳои сиёсӣ ва сохти иҷтимоиро меомӯзад. Ҳадафи асосии ин соҳаи донишхоро ташҳис ва маърифати баҳамтаъсиррасонии низоми иҷтимоӣ ва сиёсат ташкил медиҳанд. Сотсиологияи сиёсӣ таълимотест, ки муносибати сотсиологиро ба раванду ҳодисаҳои ҳаёти сиёсӣ дар мадди аввал мегузорад.

Мавзӯи омӯзиш ва таҳлили сиёсӣю иҷтимоиро алоқаҳои таркиботи иҷтимоӣ ва сиёсӣ, ҳолатҳои зиддиятнок ва таъсири онҳо ба равандҳои сиёсӣ, бюрократия ҳамчун табақаи иҷтимоӣ ва ғ. ташкил медиҳанд. Ба таркиби илми сиёсӣ масъалаҳои сарварии сиёсӣ, маданияти сиёсӣ ва режими сиёсӣ дар зери таъсири муносибати сотсиологӣ дохил гаштаанд. Нақши анъанавии муносибат ба ҳодисаҳо, ки аз ҷаҳонбинии ҳуқуқӣ боқӣ монда буд, аз байн бардошта гардид. Назарияи шуури сиёсӣ ва идеологияи синфӣ ба кулӣ тағйир ёфт.

Сотсиологияи сиёсӣ диққатро ба мубориза барои ҳокимият байни гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоии ҷомеа, ихтилофоти иҷтимоӣ ва тағйироти иҷтимоӣ ҷалб менамояд. Предмети сотсиологияи сиёсиро масъалаҳои баҳамалоқамандӣ ва баҳамгузариши муносибатҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ, таъсири равандҳои сиёсӣ ба муносибатҳои иҷтимоӣ ва субъектҳои иҷтимоӣ, оқибатҳои иҷтимоии фаъолияти сиёсӣ ва инъикоси манфиатҳои иҷтимоӣ, таносуби онҳо, таъсири онҳо ба ҳокимияти синфҳо, гурӯҳҳо, сиёсати демографӣ ва ғ. пурра мебардоранд.

Ҳамин тавр, асоси сотсиологияи сиёсиро баҳамалоқамандии манфиатҳо, муносибатҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ташкил медиҳанд.

4. Назарияи сиёсати байналхалқӣ. Предмети онро фаъолияти ташкилот ва иттиҳодияҳои байналхалқӣ, фаъолияти сиёсии давлатҳо, ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, муносибатҳои байналхалқӣ, масъалаҳои ҷанг ва сулҳ, пешгирӣ, танзим ва ҳалли мочароҳои байналхалқӣ ва ташаккули инкишофи низоми нави ҷаҳонӣ ташкил медиҳанд.

II. Сиёсатшиносии махсус, ки асосан қисмҳои махсуси таркибии илми сиёсиро дарбар мегирад. Дар байни онҳо мақоми хосаро чунин соҳаҳо ишғол намудаанд:

1. Сиёсатшиносии амалӣ, ки давраи аввали ташаккулро солҳои 60-уми асри XX оғоз намудааст. Хулосаҳои психология, сотсиология ва кибернетикаро таҳлил ва ҷамъ намуда, диққати асосиро ба дарёфти тартиби ҳалли масъалаҳои мушаххас равона месозад: қор қарда баромадани роҳу воситаҳои беҳтари ҳалли мочаро, тартиби бурдани музокирот, ташҳиси тарҳи (моделӣ) рафтори интиҳобкунандагон, дарёфти аҳамияти омилҳои минтақавӣ дар ҳаёти сиёсӣ, ташаккули обрӯю эътибори (имидж) сиёсӣ, гузаронидани маърақаҳои интиҳоботӣ, технологияи ҳиллаю найранг дар нисбати шуури оммавӣ ва ғ.

2. Сиёсатшиносии муқоисавӣ. Дар илми сиёсии муосир сиёсатшиносии муқоисавӣ мақоми махсус дорад. Тамоми раванду ҳодисаҳо ва институтҳои сиёсии ҷомеа новобаста аз макон ва замон мавриди муқоисагирӣ қарор мегиранд. Қисматҳои таркибии сиёсатшиносии муқоисавӣ ба омӯзиши масъалаҳо, назарияи муқоиса; идеология ва ғносеология; самтҳои асосии инкишофи назарияи муқоиса; назарияи системанокии ҳодисаҳои сиёсӣ, аз ҷумла назарияи давлат, ки дар муносибати плюралистӣ, институтсионалӣ, корпоративӣ ва бюрократию автократӣ инъикос меёбад, машғуланд. Диққати хосаро масъалаҳои муқоисавии маданияти сиёсӣ, модернизм, миллатгарой, комму-

никатсия ва сотсиаликунонии шахс, назарияи инкишоф, этатизм, муборизаи сиёсӣ ва ғ. талаб менамоянд.

3. Геополитика. Дар маркази тадқику таҳлили геополитика масъалаҳои муосири ҷомеаи ҷаҳонӣ меистанд. Ба замми ин геополитика ба омӯзиши масъалаҳои нав, шаклҳо ва методҳои тадқиқи онҳо низ машғул мегардад. Геополитика на танҳо ҳосиятҳои географӣ ё фазоӣ худдиқро дар сиёсати қабир таҷассум менамояд, балки он баҳри таъмини ҳосиятҳои умумисайёравӣ тартиб ва қоидаҳои рафтори умумӣ, инчунин сиёсати байналхалқии давлатҳои алоҳида, иттиҳодияҳо, блокҳо дар арсаи умумичаҳониқро фаро мегирад. Дар ин маъно геополитика равандҳо ва принсипҳои инкишофи давлатҳо, минтақаҳо ва умуман, оламро тадқиқ менамояд.

Геополитика - асосҳо, имкониятҳо, тарз ва шакли назорати фазо аз ҷониби институтҳои сиёсӣ, пеш аз ҳама давлат ва иттифоқи давлатҳоро меомӯзад.

4. Мочарошиносӣ, ки ба омӯзиши масъалаҳои назария ва амалияи мочароҳои сиёсӣ, хусусиятҳои умумӣ ва махсуси ташаккул, инкишоф ва ҳалли мочароҳои сиёсӣ машғул буда, роҳу воситаҳо ва принсипи методҳои асосии муносибат ба онро мавриди таҳлилу тадқиқ қарор медиҳад.

Ҳангоми омӯзиши мочароҳои сиёсӣ диққати махсусро сабабҳо ва оқибатҳои мочарои сиёсӣ, нерӯҳои мочароғар, субъектҳои бевосита ва пайвастаи мочароҷӯ ба худ ҷалб менамоянд. Дарки мазмуну хусусиятҳои мочароҳои сиёсӣ, мақом ва нақши тарафи сеюм, роҳу воситаҳои ҳалли мочаро, махсусан тавассути музокирот ва роҳҳои диғари сиёсӣ аҳамияти махсус пайдо менамоянд.

III. Сиёсатшиносии омехта, ки ба сифати қисми таркибии илми сиёсӣ баромад менамояд, дар мисоли соҳаҳои гуногун зоҳир мегардад:

1. Фалсафаи сиёсӣ соҳаи донишхоест, ки сиёсатро дар сатҳи умумӣ ва яқлукт омӯхта, аҳамияти онро барои инсон шарҳ медиҳад. Муносибатҳои мутақобилаи шахс, ҳокимияти давлатӣ ва ҷомеа, идеалҳо ва принсипҳои меъёрии сохтори сиёсӣ, меъёри умумии баҳогузори сиёсат низ ба мавзӯҳои муҳими фалсафаи сиёсӣ дохил мешаванд. Фалсафаи сиёсат сабаби мавҷудият ва мақсаду тарзи зуҳури раванду ҳодисаҳои ҳаёти сиёсиро мавриди омӯзиш қарор медиҳад.

Таърихан ташаккули сиёсатшиносӣ ба сифати фалсафаи сиёсӣ ба амал омадааст. Фалсафаи сиёсӣ имконияти баҳодихии асосноккунонидашуда ба рафтори сиёсӣ ва шакли ташкили ҳокимиятро фароҳам овард. Аз ин ҷиҳат, дар таърихи таълимоти сиёсӣ нақши Н.Макиавелли бузург аст. Маҳз ӯ дар таҳлили сиёсӣ равнӣ нав кушод, ки он дар пурқуввати дониш ва маънидодкунии ратсионалии сиёсат зоҳир мегашт. Таҳлили сиёсӣ аз антропологиям ҷудо гардид.

Предмети фалсафаи сиёсиро арзишҳои сиёсӣ, меъёри баҳогузорӣ ба сиёсати воқеӣ аз назари ахлоқӣ, манфиатҳои одамон, асосан манфиатҳои умумиятҳои бузург ё кулли одамон ташкил медиҳанд. Фалсафаи сиёсӣ омӯзиши асосҳои

сиёсатро дар заминаи мухокимарониҳои ратсионалии назариявӣ, ки худ шакли зуҳури ҷамъбасти таърихӣ умумибашарист ва мухокимарониҳои мантиқӣ ба амал мебарорад. Фалсафаи сиёсиро фақат аз назария иборат доништан хатост. Дар мавриди зарурӣ таҷриба ва омилҳои гуногун ва далелҳои воқеӣ истифода мегарданд.

Фалсафаи сиёсӣ моҳияти категорияҳои сиёсатро ошкор намуда, тарз ва воситаҳои маърифати сиёсатро таҳлилу тадқиқ менамояд. Фалсафаи сиёсӣ ба масъалаҳо аз назари ҷаҳонбинӣ менигарад. Ҷиҳати асосиро дар фаҳмиши фалсафаи сиёсӣ ҳосиятҳои ғоселогӣ, антропологӣ ва таърихӣ ташкил медиҳанд.

Фалсафаи сиёсӣ сиёсатро дар таркиби фаҳми умумии ҷомеа, инкишофи ҳамаи муносибатҳо ва равандҳои иҷтимоӣ дарк менамояд. Фаҳми фалсафии муносибатҳо, равандҳо ва ҳодисаҳои сиёсӣ зарурати дарки ҷаъолияти сиёсиро дар ҳаракати иҷтимоӣ нигоҳ медорад. Аз ин рӯ, он арзиши муайянро соҳиб аст. Аммо он ҷиҳат қобили қабул будан наметавонад, ки фалсафаи сиёсӣ илми сиёсиро муайян намояд. Ҷунин ҳолат ба авторитаризм ва зиёда аз он ба тоталитаризми маънавӣ оварда мерасонад. Таҷрибаи мамлакатҳои собиқӣ сотсиалистӣ инро тасдиқ менамояд. Ҳукмронии идеологӣ, ки онро материализми таърихӣ асоснок менамуд, бартарии ғояи синфӣ дар фаҳми давлат, бартарии доғмаҳои фалсафӣ нисбат ба донишҳои гуманитарӣ ва ғ. ин ҳолатро тасдиқ менамоянд. Назарияи сиёсат ба қисми ҷудонашавандаи фалсафа табдил меёбад. Ҷунин муносибат ҳам бар зарари ҷомеа ва ҳам бар зарари донишҳои сиёсист. Аз ин хотир, ақидаи Гегел дар хусуси азбарнамоии идора қарда тавонистани одамон ҳамчун вазиғаи асосии фалсафа қобили қабул нест.

2. Таърихӣ сиёсӣ, ки ба омӯзиши назария, ақидаҳо, институтҳо ва раванду ҳодисаҳои ҳаёти сиёсӣ дар шакли хронологӣ ва баҳамалоқамандӣ машғул аст.

3. Психологияи сиёсӣ. Ин соҳаи донишҳо низоми субъективии рафтори сиёсиро мавриди омӯзиш қарор дода, тадқиқи таъсири онро ба шуур, ҳиссиёт, ирода, афкор, эътиқод ва рӯовариҳои арзишӣ мақсади худ қарор додааст. Рафтори одамон, аз ҷумла рафтори сиёсии онҳо натиҷаи баҳамалоқамандии инфирод бо муҳити иҷтимоӣ ва сиёсӣ мебошад.

Психологияи сиёсӣ, махсусан ҳангоми омӯзиши рафтори интиҳобку-нанадагон, сарварони сиёсӣ, сотсиаликунонии сиёсии шаҳе, мочароҳо ва ҳамкориҳои сиёсӣ аҳамияти бештар пайдо менамояд.

4. Антропологияи сиёсӣ, ки омӯзиши пайвастагиҳои сиёсатро аз сифатҳои авлодию ирсии инсон мақсад қарор дода аст. Антропологияи сиёсӣ на танҳо ба тадқиқи сифатҳои биологӣ, ақлонӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, динӣ ва ғ. машғул аст. Инчунин пажӯҳиши таъсири муносибатҳои сиёсӣ ва сохти сиёсии ҳукмрон ба инфиродно ба сифати ҳадафҳои худ медонад.

Антропологияи сиёсӣ нақши ғаёл ва табиати ғаёли инсонро ҳимоя намуда, инкишоф медиҳад. Хосиятҳои умумии инсониро тараннум карда, одами ягонаи сиёсиро тавсиф менамояд. Аз таълимот ва сектаҳои ҷудогона ҳазар мекунад. Воқеияти сиёсӣ тарзи ягона ва тағйирнопазирии мавҷудият ҳисобида мешавад.

5. Таърихи таълимоти сиёсӣ, ки ташаккул ва инкишофи сиёсатшиносиро тадриҷан омӯхта, қонуниятҳо ва тамоюлҳои асосии инкишофи таърихӣ онро ошкор менамояд. Давра ба давра рушду нумӯъ ёфтани донишҳои сиёсӣ ва сатҳи иштироки онҳо дар идораи қорҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ аз пешрафти муттасили афкори сиёсӣ дарак медиҳанд. Он таҷассуми беҳтарини эволютсияи таълимоти сиёсӣ аст.

6. Модернизатсияи сиёсӣ, ки омӯзиши масъалаҳои пешрафт ва ба сатҳи мамлакатҳои мутамаддин расидани давлатҳои сатҳи инкишофшон ноки-фояро мақсади ҳеш қарор додааст. Гузариш аз як ҳолат ба ҳолати сифатан нав, баҳусус дар ҳаёти сиёсӣ аҳамияти барҷаста пайдо менамояд. Тағйироти системаи сиёсӣ, сохтори давлатӣ ва муносибатҳои сиёсӣ ба предмети модернизатсияи сиёсӣ дохил мешаванд.

7. Глобалистикаи сиёсӣ ба омӯзиши масъалаҳои олами глобалӣ машғул аст. Глобаликунонии сиёсӣ ба масъалаҳои муҳими раванди глобаликунонӣ ва нигоҳ доштани гуногунҷаҳрагии тамаддуни муосир; имкониятҳои нави глобаликунонии сиёсӣ ҳамчун омилҳои пешрафти олам; оё равандҳои глобаликунонӣ фақат мусбат ва ғоидабахшанд? ва ғ. ҷавоб меҷӯяд.

Чунин аст таркиби илми сиёсӣ. Он дар рафти инкишоф тақмил меёбад. Донишҳои нав зам мегарданд ва таркиботи он пурра мешавад.

§ 3. ҚОНУН ВА КАТЕГОРИЯҲОИ СИЁСАТШИНОСӢ

Яке аз масъалаҳои мураккаби илмҳои сиёсиро дарк ва омӯзиши ҷамъонибаи қонунҳои ҳаёти сиёсӣ ташкил медиҳанд. Аммо муҳаққиқон дар ин бора андешаҳои мухталиф доранд. Аънаи материалистӣ мавҷудияти чунин қонуниятҳоро ҳатмӣ меҳисобад ва воситаи методологияи дарки онҳоро нишон медиҳад. Қисме аз олимони мавқеи дигарро ишғол намудаанд. Онҳо мавҷудияти қонуниятҳои ҳаёти сиёсӣ чомеаро, асосан рад мекунанд. Ж.Д. Дюрел ва таърихчи асри XIX Л. Ранке дар ин мавқеъ буданд. Аз тарафи дигар онҳо мавҷудияти «доимияти мустақам»-ро дар муносибатҳои ҳаёти сиёсӣ рад намекарданд. Таълимоти Л. Ранке, аслан дар чомеашиносӣ ба ташаккули андешаи «афзалияти сиёсати хоричӣ», яъне таъсири муайянкунандагӣ доштани сиёсати хоричӣ нисбати сиёсати дохилӣ, нисбати сохтори дохилии давлат ёр расонидааст. Дар муқобили ин ҷараён назариёте ҳаст, ки қариб ба ҳар ҳодисаи қомилтари ҳаёти сиёсӣ қонунияти «мустақиле»-ро мансуб медонад. Ба ин сифат бисёр хосиятҳо ва аломатҳои ҳаёти сиёсӣ, аз қабилӣ

«муборизаи умумӣ», «номуттасалии инкишоф», мубориза барои амалигардӣи гоҷаҳои ахлоқӣ, ҳуқуқӣ ё динӣ ва ғ. амал мекунанд.

Қонуниятҳои ҳаёти сиёсиро Л.Гумплович мавриди омӯзиши махсус қарор додааст. Ба ақидаи ӯ қонуният дар бораи «инкишофи дохилии давлатро инкишофи қувваҳои берунии он муайян менамоянд: ба ӯҳдаи аввалин нақши хизматӣ нисбати дуомин бор мегардад». Вобаста ба ин қонунияти дигарро низ баён менамояд: он гурӯҳи иҷтимоие соҳиби ҳокимият мегардад, ки бештар дар дасти худ вазъияти беруниро байналхалқии давлатро нигоҳ медорад.

Таълимоти материалистӣ ҳамаи ҳодисаҳо ва падидаҳои ҷомеаро ба таркиботи иҷтимоӣ иқтисодии ҷомеа, ба муносибатҳои истеҳсолии он, ба истеҳсолоти моддӣи ҷамъият алоқаманд менамояд. Моҳият чунин зоҳир мегардад: индивидҳо, ки бо тарзи муайяни «фаъолияти истеҳсолӣ» машғуланд, ба «муносибатҳои муайяни сиёсӣ» дохил мегарданд. Сиёсат ҳамчун инъикоси барҷастаи иқтисодиёт, ҳамчун оқибати муносибатҳои иҷтимоӣ, зиддияти байни умумиятҳои мухталифи иҷтимоӣ маънидод мешавад. Он ҷиҳатро махсус бояд қайд кард, ки на фақат ҳолати иқтисодӣ фаъол буда, нисбати падидаҳои дигар ба сифати сабаб ва манбаъ хизмат менамояд. Сухан дар бораи баҳамтаъсиррасонӣ дар асоси зарурати иқтисодӣ меравад, ки дар ҳисоби охир ба худ роҳ меёбад. Чунинанд, андешаҳо дар бораи қонуниятҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа. Бештар ҳулосаҳои бартарӣ пайдо менамоянд, ки аз қонунӣ пайдо гаштани инкишофи падидаҳои ҳодисаҳои ҳаёти ҷомеа дарак медиҳанд. Ҳеҷ ҷойи шубҳае нест, ки падидаҳои ҳодисаҳои ҳаёти сиёсӣ ва ҷомеаро алоқаҳои объективӣ, умумӣ, зарурӣ ва асосӣ фаро гирифта, ба онҳо устуворӣ ва такроршавӣ хос аст.

Бо тасаввурот дар бораи истисноӣ қонунҳои сиёсат ва фаъолияти сиёсӣ розӣ шудан чандон қори осон нест. Зеро сиёсатмадореро ёфтан номумкин аст, ки принципҳо ва қоидаҳои махсусро ба инобат нагирад. Монанди ҳама илмҳои дигар сиёсатшиносӣ низ дорои қонунӣҳои хеш аст. Инқори мавҷудияти қонунӣҳои маъноӣ инқори ҳуди илмро дорад.

Хусусияти қонунҳои сиёсат новобаста аз он, ки бо реалияти объективӣ алоқаманданд ва аз он бармеоянд, ҳамчун фаъолияти субъективӣи одамон дар бораи азнавсозии ин воқеият амал менамоянд.

Одамон пеш аз он, ки амалеро ба ҷо оранд, симои идеалиеро тасаввур менамоянд ва баъд мувофиқи ин ҳулосабарориҳо амал менамоянд. Ташаккули ин симои идеалӣ худ ба худ ба амал намеояд. Он аз рӯи қонунҳо ва принципҳои сурат мегирад, ки ҳоси табиати инсон ва воқеияти объективӣианд. Дар чунин ҳолат дар бораи қонуни асосии сиёсат ва фаъолияти сиёсӣ масъала ба миён меояд. Моҳияти қонуни асосии сиёсатро таъмини самараноки амал намудан ва худвоқеардӣи субъект дар шароити тасодуфҳо ва номаълумиҳо тавассути таъсиррасонии бошуурона ба равандҳои объективӣ бо мақсади таъдил додани имкониятҳо ба воқеият ташкил менамояд. Дар моҳияти қонуни асосӣ мақсади сиёсат ва воситаҳои таъмини он зоҳир мегарданд.

Илми сиёсӣ дорон системаи томи қонуниятҳо мебошад, ки тамоюли инкишоф ва рушди муносибатҳои ҳокимиятиро таҷассум менамоянд. Қонуниятҳои сиёсатшиносиро шартан ба чор ғурӯҳ тақсим намудан мумкин аст:

1. Қонуниятҳои ташаккул, амал намудан ва инкишофи манфиатҳои сиёсӣ, андешаҳо, таълимот, назарияи сиёсӣ, ки асосан муайян намудани таносуби байни иқтисодиёт ва ҳокимияти сиёсиро ҳадафи худ қарор додаанд. Сабаб он аст, ки дар замони инкишофи бӯҳронӣ манфиатҳои иқтисодии одамон метавонанд ба сифати омили иҷтимоии фаъолияти сиёсӣ, аз қабili либералиқунонии нарху наво, ғайридавлатиқунонӣ, сепаратизми минтақаҳо ва ноҳияҳои алоҳидаи мамлакат ва ғ. баромад намоянд. Чунин муносибат маънои онро надорад, ки нақши омили иқтисодӣ дар нисбати омили сиёсӣ барҷастатар ё муайянқунанда аст. Муносибати мазкур дар доираи равобити мутақобилаи сиёсат ва иқтисодиёт қарор дорад.

Ҳокимияти сиёсӣ бо зоти худ мустақил аст ва имкониятҳои зиёди таъсир расонидан ба ҳаёти иқтисодиро дорад. Маҳз сиёсати самаранокӣ комил тамоюлотӣ асоси инкишофи иқтисодии кишварро муайян менамояд.

2. Қонуниятҳое, ки мавҷудият ва амали ҳокимияти сиёсиро барои муваффақ гаштан (ё муваффақ нагаштан) барои мӯътадилии ҷомеа истифода менамоянд. Хосияти асосии ин ғурӯҳи қонуниятҳоро ба ҳисоб гирифтани манфиатҳо ва талаботи унсурони ғуноғуни таркиботи иҷтимоии ҷомеа, дарёфти роҳҳои мавзунгардонии ин манфиатҳо, барҳам задани антагонизмҳо, вазъияти мочароғарӣ ва падидаҳои бӯҳронӣ ташкил менамоянд. Ин қонуниятҳо вобаста ба хусусиятҳои системаҳои сиёсӣ дар ҳар мамлакат ҳар ҳел зоҳир мегарданд. Масъалан, системаи авторитарӣ барои таъмини инкишофи мӯътадил ба сатҳи баланди муттамарказияти ҳокимият ва зӯрварӣ рӯ меорад. Системаи демократӣ бошад ба принсипи манфиатҳо ва ризоият, эътирофи тарҳи самаранокӣ оппозитсия таъя менамояд.

3. Қонуниятҳои амал намудан ва инкишофи муносибатҳои сиёсӣ, раванди сиёсӣ, падидаҳо ва ҳодисаҳои сиёсӣ; афзалияти арзишҳои умумиинсонӣ нисбати арзишҳои синфӣ ва ҳизбӣ дар сиёсат; волияти қонун барои ҳамаи одамон, тақсмоти ҳокимият; ошкорбаёнӣ дар фаъолияти давлат, ҳизбҳои сиёсӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ; плюрализми сиёсӣ, муносибати эҳтиромона бо оппозитсия, таъмини мӯътадилии сиёсӣ ва амнияти милли; таъмини қонунӣ будани ҳокимияти сиёсӣ, модернизатсияи сиёсӣ ва ғ.

4. Қонуниятҳое, ки бештар хосияти сиёсӣ психологӣ дошта, муносибатҳои байниҳамдигарии шахс ва ҳокимиятро таҷассум менамоянд. Яъне, раванди сотсиалиқунонии сиёсии шахс, ташаккули ҳиссиёти сиёсӣ, кайфият, рӯварихҳои арзишӣ, роҳҳои таъсиррасонӣ ба интиҳобқунандагон, ташаккули сарварони сиёсӣ ва ғ. фаро мегиранд.

Ҳар як соҳаи илм дорон мафҳумҳои муайян мебошад. Маҳз ба воситаи онҳо моҳият, мақсаду вазифаҳо, хусусият ва аҳамияти қуллӣ масъалаҳо рӯшан мегарданд. Сиёсатшиносӣ имрӯз аз ҳар давра дида, мафҳуми категорияҳои ғу-

ногуноро зиёдтар фаро мегирад. Мушкилӣ дар он аст, ки мафҳумҳо дар ҳолати маъноҳои гуногун ва ноаниқ истифода мешаванд. Баъзе мафҳумҳо, масалан «ҳокимият» дахҳо маъноро ифода менамоянд. Мафҳумҳои сиёсатшиносӣ ба монанди мафҳумҳои соҳаҳои дигари илмҳои ҷомеашиносӣ маъно ва аҳамияти ҳархела доранд. Масалан, мафҳумҳои «ҳокимият», «идеология», «манфиат». Асоси чунин маънидодкуниҳоро мақсадҳои гуногуни тадқиқотӣ таъкил медиҳанд. «Ҳаракати сиёсӣ», «ташкилоти сиёсӣ», «фаъолияти сиёсӣ», «муносибатҳои сиёсӣ», «арзишҳои сиёсӣ», «меъёрҳои сиёсӣ» ва ғ. вобаста ба ҳолатҳои муайян ҳар хел маънидод мешаванд. Асоси чунин гуногунмазмунро плюрализми сиёсӣ, гуногунии рӯовариҳои арзишии олимон ва самтҳои тадқиқоти илмӣ таъкил медиҳанд.

Дар соҳаи мафҳум ва категорияҳои сиёсатшиносӣ ду ҷиҳат баррасӣ мешавад: а) мафҳум ва категорияҳои кӯҳна мазмунан ғанӣ мегарданд; б) мафҳум ва категорияҳои нав ба вучуд меоянд ва тафсири онҳо хеле гуногун аст. Масалан, мафҳумҳои «чапҳо», «ростҳо», «радикалҳо», «консерваторон» ва ғ. Ҳатто мутахассисон дар фаҳмиши аниқи онҳо мушкилӣ мекашанд. Чунин мисолҳо хеле зиёданд.

Категорияҳои махсусу асосии сиёсатшиносиро ба таври мухтасар ва нопурра чунин пешкаш намудан мумкин аст: сиёсат, ҳокимият, системаи сиёсӣ, манфиатҳои сиёсӣ, арзишҳои сиёсӣ, плюрализми сиёсӣ, мочарои сиёсӣ, консенсус, компромисс, демократия, электорат, системаи интиҳоботӣ, ҳизби сиёсӣ, интиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ҳаракатҳои сиёсӣ, қонунӣ будани ҳокимият, режими сиёсӣ, модернизатсияи сиёсӣ, давлат, элитаи сиёсӣ, сарвари сиёсӣ, парламент, маданияти сиёсӣ, идеологияи сиёсӣ ва ғ.

§ 4. АСОСҲОИ МЕТОДОЛОҒӢ, МЕТОДҲО ВА ВАЗИФАҲОИ СИЁСАТШИНОСӢ

Мураккабӣ ва пурҷараёну пурихтилоф будани ҳаёти сиёсии ҷомеа ва таҷассуми онҳо дар донишҳои сиёсӣ зарурати истифода аз методҳо ва рӯовариҳои мухталифҳо ба миён меорад. Сиёсатшиносӣ аз навъҳои гуногуни муносибат ба раванд, ҳодиса ва падидаҳои ҳаёти сиёсӣ истифода менамояд. Махсусан, муносибати концептуалӣ васеъ истифода мегардад. Ҳангоми муносибати концептуалӣ раванд ё ҳодисаи сиёсӣ ҳамаҷониба асоснок карда мешавад. Ба асосноккунии назариявӣ ва қонунӣ будани воқеишавии он дар низомии муносибатҳои сиёсӣ ва умуман, дар ҷомеа диққати асосӣ дода мешавад. Низомии арзишҳо ва оқибатҳои эҳтимолии сиёсӣ таҳхис мегарданд.

Дар сатҳи концептуалӣ шуури сиёсӣ дар шакли назариявӣ, эмпирикӣ ва таъкилӣ вучуд дорад. Дар сатҳи назариявӣ масъалаҳои мавриди омӯзиш қарор мегиранд, ки онҳо ба элитаи сиёсӣ марбутанд. Баъди дарёфти ҳалли концептуалӣ натиҷаҳо бардошта мешавад ва он имконият медиҳад, ки қарорҳо қабул гарданд ва тарҳи концептуалиро воқеӣ гардонанд.

Инчунин аз муносибатҳои меъёрӣ, институтсионалӣ, психоаналитикӣ дар айёми тадқиқи раванди ҳодисаҳои ҳаёти сиёсӣ истифода менамоянд.

Муносибати меъёрӣ ба ҳодисаҳо ва падидаҳои сиёсӣ имконият медиҳад, ки беҳтарин арзишҳои сиёсӣ шинохта ва кадр шаванд. Муносибати меъёрӣ имконият медиҳад, ки аҳамияти ҳодисаҳои сиёсӣ барои шахс ва ҷомеа, баҳои онҳо барои таъмини хайрияти умум, адолатнокӣ, озодӣ, эҳтироми инсон ва ғ. муайян шавад. Асоси муносибати меъёриро қоидаҳо ва арзишҳои ахлоқӣ ташкил медиҳанд. Аз ҷониби дигар, муносибати меъёрӣ, баъзан ҳосияти соф мавҳумӣ пайдо намуда, аз ҳаёт дур мегардад.

Ҳангоми истифодаи **муносибати институтсионалӣ** диққати асосӣ ба институтҳои сиёсии ҷомеа: парламент, ҳукумат, ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, системаҳои интиҳоботӣ, низоми тақсимои ҳокимият, сохтори конституционӣ ва ғ. дода мешавад. Мақсадро таҳлили ҳамаҷонибаи қонунҳои инкишофи ҷомеа, меъёрҳо, қоидаҳои ҳуқуқӣ ва истифодаи онҳо дар рафти рушди кишвар ташкил медиҳад.

Таҳлили институтсионалӣ дар илми сиёсӣ аз ҷунин муносибат дар илмҳои дигар, аз ҷумла дар ҳуқуқшиносӣ фарқи принципиалӣ дорад. Илми сиёсӣ фақат ба дарёфти мазмун, аҳамият, вазифаи ин ё он институти сиёсӣ банд нагашта, инчунин ба дарк ва тавсифи амали одамон, ки институтҳоро меофаранд, машғул аст.

Муносибати институтсионалӣ аз камбудӣҳо ҳолӣ нест. Институтҳои системаи сиёсии ҷомеа бештар мавриди тадқиқ қарор мегиранд. Равандҳои ғайр бошанд мавриди омӯзиши зарурӣ намегарданд. Баъзан ҳодисаҳо ва падидаҳои дар ҷомеа рух медиҳанд, ки дар онҳо таъсир ё аҳамияти омилҳои ғайридавлатӣ ғайриинститутсионалӣ зиёдтар мебошанд. Муносибати институтсионалӣ бештар дар сиёсатшиносии муқоисавӣ истифода мегардад. Институтҳои сиёсии як мамлакат бо кишварҳои дигар, институтҳои як системаи сиёсӣ бо ҳам муқоиса мегарданд, ҳосиятҳои онҳо муайян мешаванд.

Соҳаҳои донишҳои сиёсӣ, аз ҷумла ҳуди сиёсатшиносӣ барои ҳамаҷонибаи дарк намудан ва аз бар қардани ҳодисаҳо падидаҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа, равандҳо ва муносибатҳои байни одамон аз методҳои гуногун истифода менамоянд. Дар замони ҳукмронии идеологияи коммунистӣ методи диалектикаи материалистӣ барои тамоми ҷомеашиносӣ ягона буд ва ҳосияти умумиро касб намуда буд. Дар шароити ҳозира ҷунин муносибати яктарафаи ҷонибдорӣ намегардад. Методи диалектикаи материалистӣ ҳамчун яке аз методҳои тадқиқ эътироф мегардад. Ҳеҷ як метод ба мақоми беҳамто будан ва умумият даъво қарда наметавонад. Аммо методи диалектикийи материалистӣ аҳамият ва арзиши илмӣ ҳудро гум накардааст. Аз ин ҷост, ки онро то ҳоло ҳамчун методи тадқиқи илмӣ истифода менамоянд. Он имконият медиҳад, ки робитаи андешаҳо, таълимоти сиёсӣ ва ҷараёнҳо мавриди таҳқиқи дилхоҳ гарданд ва равобити мутақобилаҳо хусусиятҳои инкишофи онҳо доништа шаванд.

Сиёсатшиносӣ аз методҳои гуногун ба таври васеъ истифода бурда, омӯзиш, дарки низоми андешаҳо ва таълимоти сиёсиро танзим менамояд. Методҳои умумиилмӣ аз ҷумлаи онҳоянд. Дар байни онҳо методи таърихӣ мақоми сазоворро пайдо намудааст. Ҳангоми истифодаи он давраи инкишофи таърихӣ ва хусусиятҳои дигари ташаккули андешаҳо ва таълимоти сиёсӣ эътибори махсус пайдо менамоянд. Методи сотсиологӣ бошад навъи маданият, сатҳи зиндагӣ, манфиатҳои умумиятҳои гуногуни одамонро вобаста ба замони вучуд ба эътибор мегирад. Ҳангоми тадқиқи таълимот ва масъалаҳои ҳаёти сиёсӣ методи антропологӣ низ истифода мегардад. Он муносибати инсонро ба сиёсат, ҳокимият, давлат дар замони гуногуни инкишофи ҷомеа аз мавқеи талаботҳои биологии инсон мавриди таҳлил қарор медиҳад. Методи меъёрию арзишӣ низ аз ҷумлаи методҳои умумиилмӣ буда, раванду ҳодисаи сиёсиро дар доираи давраи таърихӣ бо тасаввуроти идеалӣ дар бораи он муқоиса менамояд.

Методҳои умумимантиқӣ дар рафти омӯзиши масъалаҳои ҳаёти сиёсӣ аҳамияти муҳимро соҳиб мегарданд. Яке аз методҳои навъи мазкур методи системанокӣ мансуб меёбад. Он дер боз аз тарафи муҳаққиқони равандҳои ҷомеа истифода мешавад. Падидаи ҷамъиятӣ дар шакли яклухт дарк гардида, равобити байни ҷузъиёти он муайян ва ҳамаҷониба таҳлил мешаванд. Ба таври мукамал методи мазкур аз ҷониби Карл Маркс мавриди истифода қарор гирифта буд. Ӯ ҳангоми таҳлили таркиби системаи ҷамъиятию иқтисодии капитализм аз имкониятҳои методи системанокӣ ба таври васеъ истифода намудааст.

Сиёсатшиносӣ ба методҳои дигаре низ рӯ меорад, ки онҳоро соҳаҳои муҳталифи илмҳои гуманитарӣ истифода менамоянд. Аммо методҳои низ вучуд доранд, ки фақат моли сиёсатшиносӣ мебошанд:

Методи бихевиористӣ, ки таҳлили рафтори одамони алоҳида, гурӯҳҳо ва умумиятҳои дигари иҷтимоиро фаро мегирад, яке аз маъмултарин тарзи тадқиқи равандҳо ва муносибатҳои сиёсии ҷомеа мебошад. Заминаи ин методро рафтори сиёсии одамон ташкил медиҳад. Мафҳуми мазкур аз забони англисӣ (*behaviour*) гирифта шуда, маънои рафтор, кирдорро дорад. Мақсади асосиро пайдо намудани маълумот дар бораи рафтори сиёсии шахс ташкил медиҳад. Воситаҳои методи мазкурро мушоҳида, таҷриба, анкета, мувоҳида, таҳлили ҳуҷҷатҳо ва ғ. ташкил медиҳанд.

Методи бихевиористӣ дар омӯзиши ҳодисаю падидаҳои ҷомеа нақши муҳим дорад. Сиёсат, ки ҳодисаи иҷтимоист андозаи индивидуалӣ дорад ва шаклҳои фаъолияти гурӯҳӣ аз таҳлили рафтори шахсони алоҳида бармеоянд. Омили асосии иштироки одамон дар равандҳои ҷамъиятию сиёсӣ ҳосияти рӯҳӣ дорад. Аз ин ҷост, ки иштироки онҳо бештар ба эътиқод, ҳолати рӯҳӣ ва эҳсосот вобастааст.

Методҳои микдорӣ. Методҳои сиёсатшиносӣ бо якдигар дар робитаи доимӣ қарор доранд. Новобаста аз он ки ҳар яке онҳо вазифаи мушаххасро

ичро менамоянд, дар таҳлили ҳодисаҳои сиёсии ҷомеа ба ҳам таъсир мерасонанд. Методҳои микдорӣ вазифаи андозанамоии ҳодисаҳои ҷомеаро иҷро менамоянд. Дар олами муосир намоёндагони тамоми илмҳо аз қомебиҳои илму техника истифода мебаранд. Ҳоло соҳаеро дарёфт намудан мушқил аст, ки аз навҳои гуногуни машинаҳои ҳисоббарор истифода наменамоянд. Ҳангоми омӯзиши равандро ва муносибатҳои сиёсӣ низ онҳо истифода мебаранд. Вобаста ба заминаҳои иҷтимоӣ ва омилҳои таъсир-қунада ҳангоми тадқиқи ҳодисаи сиёсӣ рӯовариҳои арзишӣ мавқеъ ва рафтори одамон мавриди омӯзиш қарор мегиранд. Ин амал дар ҳолати тадқиқи ҳодисаи мушаххас ба ҷо оварда мешавад. Масалан, ҳангоми интиҳобот сатҳи иштироки интиҳобқунадагон, фикру назари онҳо оид ба объекти интиҳобот, таҳлили натиҷаҳои интиҳобот ва иштироки қувваҳои сиёсӣ дар он, инкишоф ё рукути тамоми унсурони системаи сиёсии ҷомеа таҳлил гардида, ҳулосаҳои зарурӣ бароварда мешавад. Вазифаи мошинҳои ҳисоббарорро андозагирии мақсад ва объекти интиҳобот ташкил медиҳад.

Дар давраи маъракаи сиёсӣ рафтори сиёсии одамон ва аъзоёни иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ аз шумораи нисбии онҳо дар муқоиса бо гурӯҳи дигар низ вобастагӣ дорад. Он имконият медиҳад, ки қувваҳои сиёсӣ бо истифодаи имкониятҳо ва афзалиятҳои дигари худ фаъолияти сиёсии одамонро ба манфиатҳои худ ба қарор андозанд. Тадқиқоти омории фаъолияти сиёсии ҳамаи ҷараёнҳо, ҳизбҳо, ташкилотҳо, созмонҳои иҷтимоӣ ва таркиботи ҷомеа баҳри муайян намудани қонуниятҳои рафтор ва фаъолияти одамон ёрӣ мерасонанд.

Аз солҳои 30-юми асри XX инҷониб ҳангоми омӯзиши ҳодисаҳои ҷомеа тадқиқоти анкетӣ ва мубоҳиса истифода мешаванд. Ҷиҳати муҳим он аст, ки объекти тадқиқот дуруст муайян карда шавад. Одамон ва гурӯҳҳо, ки мавриди тадқиқот қарор мегиранд бояд афкори аксариятро ифода намоёнд. Агар онҳо ақидаҳои тамоми ҷамъаеро таҷассум карда натавонанд, пас муҳимияти тадқиқоти анкетӣ ё мубоҳиса ҳеҷ аст.

Яке аз тарзҳои зуҳури методҳои микдорӣ истифода намудани таҷрибаҳои лабораторӣ мебошад. Дар натиҷаи таҳлили рафтори сиёсӣ ва сифатҳои дигари шахсии одамони қарори сиёсӣ қабулқунада дар бораи ҳодисаҳои минбаъда ҳулосаҳо бароварда мешавад. Ин ҳолат бештар ба соҳаи муносибатҳои байналхалқӣ мувофиқ аст.

Методҳои муқоисавӣ. Ин гурӯҳи методҳо аз ҳамаи методҳои мавҷудаи омӯзиши ҷомеа қадимтаранд ва дар тадқиқоти сиёсӣ васеъ истифода мешаванд. Ҳосияти мураккаби методҳои муқоисавӣ интиҳоби предмету ҳодисаҳои муқоисашаванда мебошад. Методи муқоисавӣ монандӣ, вобастагӣ ва ҷудоии тафовути ҳодисаҳоро муайян месозад.

Методи қабули қарор. Методи мазкур хеле васеъ истифода мешавад. Онро соҳаҳои мухталифи илм, махсусан ҳангоми таҳлили муносибатҳои байналхалқӣ истифода менамоянд. Ҳосиятҳои зарурӣ ва пуарзиши методи

мазкур дар дарки масъалаҳо нақши асосӣ мебозанд. Ба ҳосиятҳои асосӣ ва чузъиёти муҳимтарин он чунин ҳолатҳо дохил мешаванд: а) мавҷудияти субъекти фаъолияти сиёсӣ, ки нақши маркази қабули қарорро иҷро менамояд. Мавҷудияти субъект имконияти ба миён омадан ва ҷустани роҳи ҳалли масъаларо имконпазир мегардонад; б) раванди қабули қарор, ки аз як қатор амалҳо иборат аст. Масалан, маҷмӯи равобитӣ сабабию натиҷагӣ, ки ҳангоми қабули қарор ҳамбастагиро бо муҳит ташаккул ва такмил медиҳад; в) интиҳоби тарзи фаъолияти сиёсӣ ё қабули қарори дахлдор; г) дар амал татбиқ намудани қарори қабулшуда. Дар ин ҳолат нақши асосӣ бар он аст, ки чӣ тавр ва дар кадом давра қарори қабулшудаи сиёсӣ ба қарордоди давлатӣ табдил меёбад.

Методи коммуникатсионӣ. Ин метод ба омӯзиши сатҳи баҳамтаъсиррасонии чузъиёти равандҳои сиёсӣ машғул аст. Муайян намудани арзиш ва қиматнокии ин ё он ҳодисаи сиёсӣ, ҳосиятҳои муносибатҳо ва равандҳои сиёсӣ вазифаи зарурии он мебошад. Нақши қисмҳои асосии муносибатҳо ва ё равандҳои сиёсӣ ошкор гардонида мешаванд.

Дар роҳи омӯзиши ҳодисаҳо ва воқеияти ҷомеа сиёсатшиносӣ аз методҳои дигар, аз ҷумла функционализми таркибӣ, прагматизм, детерминизми технологӣ, экзистенционализм ва ғ. истифода мебарад.

Моҳият, мақсад ва самтҳои асосии инкишофи назариявӣ амалии сиёсатшиносӣ пеш аз ҳама ба воситаи вазифаҳои он воқеӣ мегарданд. Он вазифаҳои мураккабу гуногунро иҷро менамояд. Аммо нақши вазифаҳои зерин бештар рӯшантар аст:

— **вазифаҳои ҷаҳонбинӣ ва методологӣ.** Онҳо имконият медиҳанд, ки қонуниятҳои ташаккул ва инкишофи сиёсат, ҳокимияти сиёсӣ, системаҳои сиёсӣ, фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ва ҳаракатҳои иҷтимоӣ сиёсӣ, режими сиёсӣ, равандҳои этникию сиёсӣ ва демографӣ, васеъшавии ҳуқуқи инсон, муборизаи сиёсӣ ва мочароҳои сиёсии байни одамон, маданияти сиёсӣ ва умуман, ба сиёсат рӯ овардани одамон омӯхта шаванд ва дарк гарданд. Аҳамияти заруриро вазифаи мазкур дар шароити таҳлили танқидии роҳи тайшуда ва ҳангоми илман асоснок намудани сиёсати самти муайян доро мегардад. Натиҷагирӣҳо, баҳогузориҳо, ҳулосаҳо ва методологияи сиёсатшиносии умумӣ барои донишҳои сиёсии махсус ва омехта, ки падидаҳои гуногунро алоҳидаи ҳаёти сиёсии ҷомеаро меомӯзанд ҳамчун асос хизмат менамоянд.

Ҳангоми иҷрои вазифаҳои ҷаҳонбинӣ ва методологӣ сиёсатшиносӣ аз рӯи ба инобат гирифтани ва ба мақоми аввал гузоштани бартариҳои арзишҳои умумиинсонӣ нисбати арзишҳои махсус (миллӣ, синфӣ, минтақавӣ ва ғ.) ва ҷустуҷӯи роҳ ба сӯи консенсуси умумиинсонӣ амал менамояд;

— **вазифаҳои маърифатӣ ва тарбиявӣ** ба ҷамъовариҳои маълумот дар бораи падидаҳои сиёсӣ машғул буда, барои илман асоснок намудани самти сиёсии инкишоф хизмат менамоянд. Онҳо воқеиятро меомӯзанд. Аз ин хо-

тир, сиёсатшиносӣ қувваҳои асосии сиёсӣ, ҳосияти баҳамтаъсиркунии онҳо ва роҳҳои ба мақсадҳои сиёсӣ расиданро муайян менамояд;

— **тавсиф намудан.** Ба воситаи он сиёсатшиносӣ метавонад ба масъалаҳо ва ҳосиятҳои воқеияти сиёсӣ ҷавоб бигӯяд. Ба тавсифи ҳодисаи сиёсӣ вақте рӯ меоранд, ки дар бораи воқея будани масъала боварӣ ҳосил гардад. Таъкид намудани мавҷудият ва амали сиёсӣ муҳаққикро маҷбур месозад, ки баҳри ҳал ва инкишофи он чораҳои аниқ андешад. Дар натиҷаи омӯзиш ду гурӯҳи масъалаҳо пеш меоянд: а) масъалаҳое, ки муҳаққик ба мавҷудияти онҳо боварӣ дорад; б) масъалаҳое, ки ҳангоми омӯзиш худро ошкор месозанд.

Вазифаи мазкур бо тавсифи масъалаҳо ба охир намерасад. Зарур аст, ки онҳо таҳлили ҳамаҷониба ёбанд ва аз ҷиҳати назариявӣ асоснок гарданд. Муҳимияти тавсифи масъалаҳо онест, ки баҳри иҷрои вазифаи дигар имкониятҳои зарурӣ пайдо мегардад;

— **таҳлил намудан.** Вазифаи мазкур мақсад ва самтҳои асосии инкишофи муносибатҳои сиёсӣ, натиҷаҳои фаъолияти субъектҳои сиёсатро фаро мегирад. Дар ин ҳолат ба зиддиятҳои мавҷуда, мушкilot, ҳатогиҳо ва гузашткунҳои беасос ва ғ. диққати зарурӣ дода мешавад;

— **танзимнамоӣ.** Он таъсиррасонии шахсони алоҳида, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, қувваҳои мухталифро ба равандҳои сиёсӣ ва муносибатҳои сиёсӣ ба тартиб меандозад;

— **пешбининамоии падидаҳо ва равандҳои сиёсӣ.** Он имконият медиҳад, ки падидаю ҳодисаҳо пешбинӣ ва ба самтҳои мухталифи сиёсат тағйирот дохил карда шаванд. Ҳама гуна ҷомеаи башардӯст ва демократӣ ба шахрвандон имконият медиҳад, ки пешомади инкишофи ҳаётро муайян кунанд. Ҳаёти моддӣ ва манъавии худро пешбинӣ намоянд. Ин масъала одамонро водор менамояд, ки пешомади инкишофи ҳаёти сиёсиро фақат бо ёрии донишҳои саҳеҳи сиёсатшиносӣ муайян намудан мумкин аст.

Пешбининамоии тарафҳои гуногуни ҳаёти сиёсии ҷомеаро сиёсатшиносӣ дар шароити муносибати умумӣ ба воқеият ба амал мебарорад. Барои пешбининамоӣ ҷиҳатҳои зерин зарур аст: дар бораи соҳаи муайян маълумоти зарурӣ гирд оварда шавад; равобити ҳодисаҳои дохилии соҳа муайян карда шаванд. Ҳамаҷониба таҳлили худро ёбанд ва инчунин равобити онҳо бо ҳодисаҳои соҳаҳои дигар тадқиқ карда шаванд. Дар муносибатҳои сиёсӣ хоҳу нохоҳ тағйиротҳои эҳтимоли вучуд доранд ва оқибатҳои мусбат ва манфии онҳо бояд ба инобат гирифта шаванд. Дар таркиби системаи сиёсӣ эҳтимолияти ташаққулёбии ташкилот ва ҳаракатҳои сиёсӣ вучуд дорад ва он бояд дар назар дошта шавад. Чунки маҳз чунин қувваҳои мутаҳаррики сиёсӣ метавонанд оянда ба ҳаёти сиёсии ҷомеа такони пурзӯре расонанд. Пешбининамоии ҳаёти сиёсии ҷомеа ба ҳисоб гирифтани тамоми қувваҳое, ки дар равандҳои сиёсии муосир иштирок доранд низ талаб менамояд. Ба сиёсатшинос ва ё ҳар шахрванде, ки машғули пешбининамоии пешомади инкишофи ҳаёт аст, зарур аст, ки шаклҳои гуногун, восита ва методҳои ба

мақсад расидан ва интиҳоби беҳтарини онҳоро ҳамаҷониба таҳлил намояд ва истифода барад.

Сиёсатшиносӣ бо соҳаҳои дигари ҷомеашиносӣ алоқамандии зиёд дорад. Аммо он ҳеҷ яке аз илмҳои ҷамъиятиро иваз наменамояд. Он нақши махсус дорад. Қонуниятҳои махсус, мураккаб, пурҷараён ва ғайрияти сиёсии пурҷушу хуруши давлат, ҳизбҳои сиёсӣ, ҳаракатҳои иҷтимоӣ, омма, синфҳо, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва шахсиятро фаро мегирад. Махсусан, робитаи сиёсатшиносиро бо сотсиология, фалсафа, назарияи давлат ва ҳуқуқ, таърих, антропология, этнология, мантиқ ва фарҳангшиносӣ қайд кардан зарур аст. Омӯзиши равандро ва муносибатҳои сиёсӣ дар сотсиология мақоми махсус дорад, ки онро дар мадди аввал мавҷудияти самтҳои алоҳидаи сотсиология - сотсиологияи сиёсӣ ва сотсиологияи муносибатҳои сиёсӣ исбот хоҳанд кард. Сотсиология дар бораи умумиятҳои гуногуни иҷтимоӣ ва фардҳо, дар бораи манфиатҳо, робитаҳо, тартиби баамалоии онҳо ва умуман, ғайрияти онҳо маълумоти васеъро пешкаш менамояд. Махсусан, дастовардҳои сотсиология дар соҳаҳои тадқиқоти назариявӣ ва эмпирикии ҳодисаю падидаҳои ҳаёти ҷомеа ҷолибанд ва сиёсатшинос вазифадор аст, ки онҳоро ба ҳисоб бигирад.

Фалсафа, ки ба омӯзиши муносибати инсон ба ҳодисаҳои олам машғул аст, барои сиёсатшиносӣ ва илмҳои дигар бештар асосҳои зеҳниро муҳайё менамояд. Сиёсатшиносӣ аз ҳосиятҳои назариявӣ маърифатӣ ва методологӣ фалсафа баҳра мебарад.

Назарияи давлат ва ҳуқуқ, ки ба омӯзиши ташаккул ва инкишофи мақомоти муҳимтарини институтҳои системаи сиёсӣ, пеш аз ҳама, мақомоти ҳокимияти давлатӣ машғул мебошад, аз ҷиҳати назариявӣ муҳият, мақсад ва самтҳои инкишофи онҳоро маънидод менамояд. Дар системаи қоидаҳои ҳуқуқӣ, ки асоси ғайрияти давлат ва унсурони дигари системаи сиёсии ҷомеаро фаро мегирад, ташаккули ҳодисаҳои марказии сиёсат сурат мегирад. Тартиботи ҳуқуқӣ воситаи зарурии амалӣ гаштани сиёсат баромад намуда, заминаҳои лозимиро муҳайё месозад.

Сиёсатшиносӣ дар шароити ҳозира аз боиси як қатор омилҳо нақши ҳудро афзун намудааст ва аз ҳарвақта дида бештар ба талаботи одамон ворид гаштааст. Муносибати одамон ба масъалаҳои гуногуни ҳокимият, давлатдорӣ ва умуман, ҳаёти сиёсӣ ба қуллӣ тағйир ёфт. Солиёни зиёде дар Иттиҳоди Шӯравӣ раванди бегонашавии одамон аз ҳокимият, аз сиёсат пайдо гашта, авҷ мегирифт. Оммаи мардум гоҳ-гоҳе, фақат расмиятро ба ҷо оварда, дар интиҳоби ин ё он мақомоти маъмурӣ ва ё ҷамъиятӣ иштирок менамуданду ҳалос. Дар амал ба идораи қорҳои ҳаёти сиёсӣ, давлатдорӣ фақат гурӯҳи муайяни одамон андармон буданд. Муносибатҳои сиёсии нав шахсони касбу қори гуногун, гурӯҳҳои иҷтимоӣ этникӣ, иҷтимоӣ синфӣ, иҷтимоӣ демографӣ ва нерӯҳои сиёсии мухталифҳо ба вартаи сиёсат кашиданд. Одамон дарк намуда истодаанд, ки бояд ҳуди онҳо тақдирашонро муайян наму-

да, ҳукуку вазифаҳои худро аз бар намоянд. Равандҳо, муносибатҳо ва фаъолияти сиёсӣ аз одамон дониши аниқ, ҳамаҷониба ва махсусро талаб менамоянд. Мураккабӣ ва пуриштилоф будани ҳаёти сиёсӣ одамонро водор мекунад, ки аз ҳарвақта дида, бештар рӯ ба Сиёсатшиносӣ оранд. Маҳз Сиёсатшиносӣ ба саволҳои онҳо ҷавоби саҳеҳ медиҳад. Рӯзмарра гаштани донишҳои сиёсӣ инчунин аз он ҷиҳат аст, ки ҳеҷ як қисми ҷомеашиносӣ ба саволҳои махсуси ҳаёти сиёсӣ ҷавоби қотеъ дода наметавонад.

Имрӯз ба мутахассисони оянда аз ҳарвақта дида омӯзиши асосҳои илми сиёсӣ заруртар аст. Бе доништани асосҳои сиёсат, ҷиҳатҳои назариявӣ амалии онро дарк накарда, равандҳои дигари ҷомеаро фаҳмидан хеле мушқил аст. Мутахассисони ояндаро зарур аст, ки дар бораи равандҳои сиёсӣ, муносибатҳои байни ҷузъиётҳои системаи сиёсии ҷомеа, ташкілотҳои сиёсӣ ва тартиби амалии онҳо маълумоти кофӣ дошта бошанд. Онҳоро лозим меояд, ки ҳангоми дарк намудани моҳият, мақсад ва самтҳои асосии инкишофи падидаҳои ҳаёти сиёсӣ ва ҷомеа ба Сиёсатшиносӣ рӯ оваранд. Зеро Сиёсатшиносӣ ҳамчун предмети назариявӣ методологӣ на танҳо тарзи муносибат ба раванду ҳодисаҳои ҳаёти сиёсӣ, натиҷагирӣ хулосагирӣ ва баҳодихӣ ба онҳоро ба амал мебарорад. Инчунин Сиёсатшиносӣ дар бораи падидаҳои гуногуни ҳаёти сиёсӣ андеша намуданро меомӯзонад. Қобилияти андешамандӣ ва дарку муҳокима намудани масъалаҳои ҳаёти сиёсиро таҷаккул дода, инсонро ҳамчун бунёдгар ва таҳкимбахши муносибатҳои сиёсӣ муаррифӣ менамояд.

Таҳлили масъалаҳои сиёсии умумиҷаҳонии муосир, муҳофизати сулҳ ва инкишофи ҷомеа, муҳолифатҳои байналхалқӣ, рафъи ҳодисаҳои манфии сиёсӣ касро водор менамоянд, ки ба Сиёсатшиносӣ муроҷиат намоянд. Ба зами ин аз худ намудани маҷмӯи муайяни донишҳои сиёсӣ фақат як тарафи масъала мебошад. Муҳим он аст, ки ҷӣ тавр ин донишҳо истифода мешаванд. Аз ин хотир, ҷомеаи мутамаддин бо тамоми унсурони худ кӯшиши истифодаи комёбиҳои илм ва аз ҷумла, Сиёсатшиносии ба ҳарч медиҳад.

ФАСЛИ II. ҲОКИМИЯТ ВА БАРАНДАҒОНИ ОН

БОБИ I. ҲОКИМИЯТИ СИЁСӢ

«Илми сиёсӣ - илм дар бораи ҳокимият»

Н. Макиавелли

§ 1. МОҲИЯТ ВА МАЗМУНИ ҲОКИМИЯТИ СИЁСӢ

Дар инкишофи ҷомеа ҳокимият ва махсусан, ҳокимияти сиёсӣ нақши барҷаста дорад. Он бо тамоми муносибатҳои ҷамъиятӣ пайваста аст ва воқеаи пешрафту муҳимтарини тақдир ва таҳкими муносибатҳои инсон ва ҷомеа мебошад. Масъалаи ҳокимият дер боз диққати муҳаққиқонро ба худ ҷалб намудааст. Фаҳми амиқи масъалаи мазкур имконияти меҳнат, ки раванду ҳодисаҳо ва муносибатҳо ба ҳубӣ дарк карда шаванд, моҳият ва хусусиятҳои падидаҳои ҳаёти сиёсӣ беҳтар доништа шаванд.

Аз замоне ки инсоният вучуд дорад, ҳокимият ва навъу шаклҳои гуногуни он мавҷуданд. Аммо замон ва макон мазмуну хусусиятҳои онҳоро тағйир медед, замонавӣ мегардонид. Махсусан, баъди он ки давлат ва ташкилотҳои дигари ҷамъиятиро сиёсӣ пайдо гаштанд ва ҳосияти ҷамъиятии ҳокимият тадриҷан аз байн рафт, муносибат ба ҳокимият ба қуллӣ тағйир ёфт. Мавриди тадқиқ қарор гирифтани масъалаҳои ҳокимият аз ҳама замон ҷоннок гардид. Мутафаккирон ҳокимиятро ҳамчун танзимгар ва нерӯи пешбари ҷомеа ҳисобида, тарафҳои гуногуни онро мавриди омӯзиш қарор додаанд. Бисёре аз мутафаккирон, аз ҷумла Афлотун, Арасту, Гегел, В.С.Соловёв мавҷудияти ҳокимиятро пеш аз ҳама барои ташкили истеҳсолоти ҷамъиятӣ, ки бе иттиҳоди тамоми иштирокчиён ба иродаи ягона барои таъмини умумият ва ягонагии ҷомеа имконнопазир аст, зарур мешуморанд. В.И.Ленин бошад масъалаи ҳокимиятро муҳим шуморида, на гузашт қардан ва на мавқуф гузоштани онро лозим намедонист. Ҳокимиятро ҳамчун масъалаи асосие меҳисобид, ки ҳама ҳолатро дар инкишофи инқилоб муайян менамояд.

Ба мафҳуми «ҳокимият» дар ҳолатҳои гуногун ҳосиятҳои мухталифро мансуб медонистанд. М.Дюверже ҳокимиятро эътироф менамояд, ки аз

чиҳати назариявӣ асоснок шудааст. Ў масъаларо чунин ба миён мегузорад: оё ақл ҳукуки фармон додани як гурӯҳи одамонро бар гурӯҳи дигари онҳо эътироф менамояд? Ба ақидаи ӯ ҳокимият хоси ҳамаи марҳалаҳои инкишофи ҷомеа мебошад. Бояд он чиҳат ба эътибор гирифта шавад, ки тавассути он ҳокимиятро эҳтиром менамоянд ва ба он итоат мекунанд.

Гурӯҳи муҳаққиқон ҳокимиятро ба ҷараёни биологизм мепайванданд. М.Марсел хосияти асосии ҳокимиятро аз олами инсонӣ берун намуда, замина ва решаи онро ба таркиботи биологӣ мепайвандад. А.Поз изҳор менамуд, ки асоси ҳокимият дар табиати инсон ҳамчун ҷонзоди биологӣ таҷассум мегардад. М.Дюверже низ тамоили биологӣ маънидоднамоии ҳокимиятро дастгирӣ менамояд. Зиёда аз ин сиёсатшиноси дигари франсавӣ Б.де Жувенел қатъиян изҳор менамояд, ки ҳокимият гӯё ҳодисаи табиӣ бошад.

Бар зидди муносибати биологӣ ба ҳокимият Ж.Гелорже, Ж.Бюрдо ва Ж.Лапер баромад намуда, ҳокимиятро аз табиат ҷудо намуда, онро соф ҳодисаи ҷамъиятӣ медонанд.

Гурӯҳи дигари олимон ҳокимиятро ба раванди «таъсиращасонӣ» ва «назоратнамоӣ» ҳаммаъно мегардонанд. Сиёсатшиноси амрикоӣ Г.Саймон мафҳумҳои «ҳокимият» ва «таъсир»-ро синоними якдигар мешуморад. Ба ҳокимият М.Вебер низ мароқи зиёд зоҳир намудааст. Ў ҳокимиятро чунин таъриф медиҳад: «ҳокимият ҳар гуна имконияте мебошад, ки дар дохили муносибатҳои иҷтимоии мазкур, новобаста аз муқовимат, новобаста аз он ки чунин имконият ба чӣ асос ёфтааст, ба амал бароварда мешавад». Ё ба таври дигар М.Вебер андешахоро мушаххас гардонида, ҳокимиятро ҳамчун қобилияти як инфирод дар шароити муайяни иҷтимоӣ ба амал баровардани иродаи худ новобаста аз муқовимати каси дигар тавсиф менамояд.

Фаҳми ҳарҳелаи ҳокимият ҳодисаи муқаррарӣ ва табиӣ аст. Мутахассисон вобаста ба талабот ва манфиатҳои худ ва ё гурӯҳи иҷтимоии худ ба масъалаҳои ҳокимият муносибат менамоянд. Соҳаҳои илм, махсусан илмҳои иҷтимоӣ вобаста ба дархост ва зарурати иҷтимоӣ ҳокимиятро мавриди тадқиқу таҳлил қарор медиҳанд. Ин тарзи муносибат боиси фаҳми гуногуни ҳокимият мегардад. Вақте ки файласуфҳо дар бораи ҳокимият сухан мегардонанд, ҳокимиятро аз болои қонунҳои объективии ҷомеа дар назар доранд. Дар адабиёти фалсафӣ бештар таърифи зерини ҳокимият оварда мешавад: «Ҳокимият дар маънои умумӣ қобилият ва имконияти ба амал баровардани иродаи худ, таъсири муайянкунанда расонидан ба фаъолият, ба рафтори одамон бо ёрии кадоме аз воситаҳои эътибор, ҳуқуқ, зӯрӣ (иқтисодӣ, давлатӣ, оилавӣ ва ғ.) мебошад». Яъне, аз назари файласуфҳо ҳокимият пеш аз ҳама «қобилият»-и касе ё чизе буда, пас аз он «имконият»-и идора намудани дигарон ва ҳодисаҳои гуногун мебошад. Қобилиятро ҳамчун ҳодисае меҳисобанд, ки ба сифати «тақсими меҳнат» дар рафти муносибатҳои байниҳамдигарии субъектҳо ташаққул ёфтааст. Ин шарт зарурии инкишофи мӯътадилу таби-

ии умумияти иҷтимоӣ мебошад. Вақте ки муносибатҳои байниҳамдигарии субъектҳо тағйир ёбанд, хоҳу нохоҳ масъала дар бораи таъсири ҳокимият пайдо мешавад. Ҳамин тариқ, фаҳми фалсафии «ҳокимият» ҳосияти умумӣ дошта, аз муносибати махсус ба ҳокимият, ки ҳоси соҳаҳои алоҳидаи донишҳои иҷтимоӣ мебошад, ҳазар менамояд.

Сотсиологҳо вобаста ба ҳосиятҳои касбияшон «ҳокимият»-ро мавриди омӯзиш қарор медиҳанд. Онҳо дар бораи ҳокимияти иҷтимоӣ, дар бораи қуввае, ки равандҳои ҳаёти иҷтимоиро ба тартиб меандозанд, ҳарф мезананд. Дар «Луғати мухтасари сотсиология» ҳокимиятро чунин маънидод менамоянд: «Ҳокимият - шакли муносибатҳои иҷтимоие мебошад, ки қобилияти таъсир расонидан ба характер, самти фаъолият ва рафтори одамон, синфҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоиро ба воситаи механизмҳои иқтисодӣ, идеологӣ ва ташкилию ҳуқуқӣ, инчунин бо ёрии эътибор, анъанаҳо, зӯрӣ ва ғайраҳоро дорад». Моҳияти ҳокимиятро сотсиология ҳамчун муносибати роҳбаринамоя, ҳукмронӣ ва итоатнамояи нишон медиҳад. Дар фаҳми сотсиологии «ҳокимият» на «қобилият» ва «имконият», балки «муносибатҳо» бартарӣ доранд. Зеро ҳокимият берун аз «муносибатҳо» ва то «муносибатҳо» вучуд надорад.

Соҳаҳои дигари донишҳо низ ба ҳокимият муносибати ҳоса доранд. Иқтисодшиносон дар бораи ҳокимияти танзими равандҳои иқтисодӣ ва муносибатҳои истехсолӣ; ҳуқуқшиносон дар бораи навъҳо ва шаклҳои ҳокимияти давлатӣ; рӯҳониён дар бораи ҳокимияти илоҳӣ; рӯҳшиносон дар бораи ҳокимияти инсон аз болои худ; волидон дар бораи ҳокимияти оила ва ғ. суҳан меронанд. Ҳамин тариқ, ҳар ҷабҳаи ҳаёт вобаста ба манфиатҳо, талаботҳо ва хусусиятҳояш соҳаи муайяни ҳокимиятро эҳсос менамояд.

Барои илмҳои сиёсӣ дарки мазмун ва ҳосиятҳои сиёсии ҳокимият ва дар заминаи онҳо фаҳми дурусти ҳокимият муҳим аст. Зеро ҳокимияти сиёсӣ сатҳи комилтарини ҳокимият буда, нисбати навъҳо ва шаклҳои гуногуни ҳокимият ҳосияти муайянкунандагӣ ва пешбарро соҳиб аст. Чунин мавқеъ ва нақшро доираи вазифаҳои он муайян менамоянд.

Дар ҳақиқат, ҳокимияти сиёсӣ падидаи мураккабтарини ҳаёти ҷамъиятӣ буда, асрори зиёдеро дар ҳеш ниҳон намудааст. Худи мафҳуми «ҳокимият» норавшану номуайян буда, ҳосияти абстрактӣ дорад. Аммо ҳамаи ин мушкилиҳо барои дарки амиқи илмӣ мафҳуми «ҳокимият», моҳият ва хусусиятҳои он монеъ шуда наметавонанд. Модоме ки дар бораи ҳокимият масъала ба миён омадааст, вай бояд ҳалли худро ёбад.

Ҳоло дар бораи ҳокимият ва табиати он андешаҳои гуногун вучуд доранд. Баъзан ҳокимиятро ба аслиҳаи он - давлат, унсурони дигари ташкилоти сиёсии ҷомеа, ба воситаҳои он-идорақунӣ, ба методҳои он - маҷбурнамоя, боварқунонӣ ва ё зӯригарӣ монанд мекунанд ва ҳатто дар байни онҳо тафовутро намебинанд. Баъзан дар байни ҳокимият ва эътибори шахсӣ (авторитет) фарқе намегузоранд. Ҳокимиятро ба раванди идорақунӣ аъни-

ят медиханд, ки асосе надорад. Гарчанде ки онҳо ба якдигар наздикӣ доранд, аммо онҳоро як доништан норавост. Идоракуний дар нисбати мафҳуми «ҳокимият» васеъ аст. Ҳокимият ҳамчун ҷузъиёти идоракуний ва дар як вақт ҳамчун сарчашмаи идоракуний амал менамояд. Идоракуний равандест, ки иродаи ҳокимиятро барои муваффақ гаштан ба мақсадҳои ҳоким воқеӣ мегардонад. Дар маҷмӯъ, идоракуний ҳамчун воситае амал менамояд, ки таъсиррасонии мақсадноки ҳокимиятро аз эҳтимолият ба воқеият табдил медиҳад.

Ҳокимиятро ба методҳои он низ аёнӣ додан хатост. Чунки на танҳо ҳокимон, балки шахсон ва гурӯҳҳо, ки соҳиби ҳокимият нестанд дар фаъолияти сиёсӣ методҳои боваркунонӣ ва маҷбуркунонӣ истифода менамоянд. Чунин ҳолат дар ҳаёти сиёсии ҷомеа бисёр воқеъурд. Махсусан, дар муносибатҳои байниҳамдигарии қувваҳои сиёсии ҳукмрон, ки давлатро ба сифати воситаи амалигардонии мақсадҳо истифода менамоянд ва қувваҳои сиёсии оппозитсионӣ бештар дучор мегардад. Агар қувваҳои ҳоким чандон пурқувват набошанд, маҷбуранд, ки дар зери фишору маҷбуркуниҳои қувваҳои оппозитсионӣ ба фоидаи онҳо гузашт намоянд.

Истифодаи методҳои мазкур, аз ҷумла маҷбурнамоӣ ҳоло маъноӣ онро надорад, ки ҳокимият ба кулӣ тағйир ёфтааст. Ё ин ки истифодаи методҳои муайян маъноӣ онро надорад, ки қувваҳои оппозитсионӣ (ҳизбҳои сиёсӣ ва ҷумбишҳои мардумӣ) ҳоким гаштанд.

Дар адабиёти илмӣ дар бораи меъёрҳои муайяннамоӣ ва муносибат ба ҳокимият таълимот ва доктринаҳои зиёде дарёфт намудан аз имкон берун аст. Ба масъалаи мазкур бештар Ф.Бурлатский ва А.Галкин тавачҷӯх намудаанд. Онҳо баъзе лаҳзаҳоро ҳангоми муайян намудани моҳияту хусусиятҳои ҳокимият ба сифати меъёрҳо истифода менамоянд: а) муносибати синфӣ ба тарафҳои мухталифи масъалаи ҳокимият; б) муносибати мушаххаси сотсиологӣ, ки ҳосияти плюралистии ҳокимиятро дар ҷомеа ба ҳисоб мегирад; в) қайд намудани на танҳо мафҳуми умумии «ҳокимият», балки нишон додани хусусиятҳои махсуси ҳелҳои алоҳидаи он, аз қабилӣ: ҳокимияти сиёсӣ, давлатӣ, иқтисодӣ ва ғ.; г) аз ҳам ҷудо намудани ҳелҳои ҳокимият, ҳокимияти ҷамъиятӣ ва шахсӣ. Ҳокимияти ҷамъиятӣ ва шахсӣ метавонанд ба ҳам омехта гарданд ё ба якдигар алоқае надошта бошанд; г) ба ҳисоб гирифтани ҳосиятҳои гуногуни ҳокимият дар таркиботи гуногуни иҷтимоӣ сиёсӣ, дар форматсияҳои ҷамъиятӣ иқтисодӣ ва тамаддунҳои мухталиф; д) ҷудо сохтани саромадҳои иродавӣ ва ҳуқуқӣ, ки байни худ алоқаманданд, аммо на ҳама вақт ба якдигар мувофиқ меоянд. Ин ҷиҳатҳоро ба ҳисоб гирифта, онҳо ҳокимиятро чунин таъриф медиҳанд: «ҳокимият қобилияти воқеии амалӣ намудани иродаи худ дар ҳаёти иҷтимоӣ мебошад, ки аз рӯи зарурат ба одамони дигар бор карда мешавад». Таърифи А.Боднар низ ба ҳамин маъно мебошад: «Ҳокимият-ин қобилияти ба зӯрӣ бор кардан ва воқеӣ

намудани қарор, яъне чунин таъсиррасоние ба одамон аст, ки онҳо худро хоҳишманд ва ба таври лозимӣ нишон медиҳанд».

Муддати зиёде дар зери таъсири идеологӣ ва методологии таълимоти марксистӣ ҳокимияти сиёсӣ ба сифати қобилият ва имкониятҳои воқеии синфҳо, ғуруҳҳои иҷтимоӣ, шахсони алоҳида ва дигар умумиятҳо, ки иродаи дар сиёсат таҷассумёфтаи худро нишон медиҳанд ва амалӣ мегардонанд, дониста мешуд. Умумиятҳои иҷтимоӣ ба воситаҳои гуногун ва пеш аз ҳама, ба воситаи шаклҳои мухталифи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ манфиату талаботҳои худро ҳифз ва қонеъ мегардонанд.

Равияи дигар дар омӯзиши масъалаи ҳокимият, ки бештар ҷолиб аст, мактаби илми сиёсии Германия мебошад. В.Абендрот ва К.Ленк чунин мешуморанд, ки ҳангоми омӯзиши ҳокимияти сиёсӣ пеш аз ҳама шароитҳои амалишавии он, шаклҳои мушаххаси зоҳиршавӣ ва тамоюлҳои инкишофи он таҳлил гарданд. Предмети тадқиқро бояд муносибатҳои байни ҳокимияти сиёсӣ ва ҷомеа, кӯшишҳои институтсионалии ҳокимияти сиёсӣ дар системаи ҳукмронии расмӣ, рафтори сиёсӣ ва ғ. ташкил диҳанд. Хулоса, илми сиёсӣ ба тадқиқи ташаккули ҳокимият, ки ба ниғоҳдорию мустаҳкамнамоӣ ва ё тағйири сохти ҷамъиятӣ равона шудааст, машғул аст.

Дар миёнаи асри XX ҳокимиятро ба воситаи мафҳуми «қарордод» шарҳ додан расм гардид. Он ҳамчун идораи ҳамаи равандҳои иҷтимоӣ, ки ба қабули қарор ва амалигардонии онҳо вобастааст, эътибор пайдо намуд.

Фаҳми масъалаи ҳокимият равияҳои дигарро низ дарбар дорад. Дар «Лугати илмҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ» «ҳокимият»-ро ҳамчун қобилият ё имконияти ҳосил намудани таъсири дилхоҳ ба рафтори ин ё он объекте медонанд, ки мавҷудияти субъекти фаъолро тақозо менамояд ва он ба объект ба воситаи кадоме аз методҳои табиӣ (моддӣ) ё идеалӣ (маънавӣ) таъсир мерасонад. Дар соҳаи илмҳои сиёсӣ объект ва субъект пеш аз ҳама ҳуди одамонанд. Яъне, ҳокимият ба сифати «муносибати омирона»-и байни субъект ва объект баромад менамояд.

Ҳокимият ҳамчун муносибати байни субъектҳо асоси масъаларо ташкил медиҳад. Ҳокимият ҳамчун ченак, сифат ва маънои муносибатҳо амал менамояд. Чунин ҳосият танҳо ба ҳокимияти сиёсӣ мансуб набуда, наваҷҳо ва шаклҳои дигари ҳокимиятро низ фаро мегирад. Муносибатҳо дар шакли иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, ахлоқӣ, психологӣ, дар шакли байналхалқӣ- ҳамчун муносибати байни давлатҳо (метрополия ва мустамликаҳо ва ғ.) зоҳир мегарданд. Сиёсат, новобаста аз он ки мақсади асосиашро ҳокимият ташкил медиҳад, моҳияташро ниғоҳ медорад. Мазмуни сиёсии ҳокимият афзалияти як субъектро нисбати субъекти дигар инъикос менамояд.

Яке аз ҳосиятҳои ҳокимиятро алоқамандии он бо ҳолати муайяни таърихӣ маданӣ ташкил медиҳад. Масалан, дар таърихи кишварҳои гуногун даврҳои зиёданд, ки ҳокимияти шох, император ё монарх олий ва номаҳдуд

буданд. Баъдтар монархияи мутлақро монархияи конституционӣ маҳдуд намуд. Ҳоло, масалан дар Англия малика фақат вазифаи намоёндагиро иҷро мекунад ҳалос. Дар собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва мамлакатҳои сотсиалистӣ низ ҳокимият пурра дар мақомоти олии ҳизбӣ қарор дошт. Дар навбати худ мақомоти ҳизбӣ барои амалиёти худ ҳеҷ гуна масъулият надошт. Ин мисолҳо бори дигар аз сатҳи таъсири вазъияти таърихӣ ба мадания ба низоми ҳокимият дарак медиҳанд. Ин ҷиҳатро инкор кардан душвор аст. Аммо ҳоло ҳосияти дигар - универсализми ҳокимият ҷолиб аст. Барои таҳлили сиёсӣ маҳз универсализми ҳокимият зарур аст, ки аз муносибати ҳуқуқӣ таърихӣ ба қуллӣ фарқ дорад. Он бояд дар сатҳи дигар дарк карда шавад. Хусусиятҳои умумӣ, зарурӣ ва асосии муносибатҳо ва равандаҳои сиёсиро дар худ таҷассум карда тавонад. Концепсияи универсализми ҳокимият тавре дарк гардад, ки тавонад моҳият ва хусусиятҳои асосии падидаҳо ба таври барҷаста инъикос намояд. Чунин ҷиҳатҳо собит месозанд, ки ҳокимият дар инкишофи ҳеш марҳалаҳои муҳталифҳо аз бар намудааст. Бахусус, марҳалаҳои зерин назаррасанд:

1. Замоне ки ҳокимият **ҳосияти махфӣ** ё **ниҳонӣ** дорад. Он дар байни аъзои авлод ва қabila тақсим аст. Дар маҷмӯи парастиишот ва одатҳои зоҳир гардида, тавассути рафтори инфиродӣ ба таври қатъӣ танзим мегардад. Дар ин давра ҳосиятҳои сиёсии ҳокимият ташаккул наёфтаанд.

2. **Ҳокимият фардӣ** мегардад. Он дар дасти дохилӣ, гурӯҳҳо, қавмҳо, подшоҳ, дастаҳои сиёсӣ, роҳбари давлат, император, диктатор ва ҳокимони дигар гирд оварда мешавад.

3. **Ҳокимият ҳосияти институтсионалӣ** пайдо мекунад. Он ба институтҳои махсус таъяс менамояд, ки онҳо ифодагари манфиатҳои умумӣ буда, ба идоракунии машғул гардида, низом ва сулҳи иҷтимоиро таъмин менамоянд. Дар марҳалаи маъкур ҷанба ва ҳосиятҳои сиёсии ҳокимият барҷаста мегарданд. Ҳокимият ба низоми ҳуқуқӣ асос меёбад.

Бо назардошти таърифот ва хусусиятҳои баёншудаи ҳокимият онро ба таври зайл таъриф додан лозим аст: **ҳокимият имконият ва қобилияти як гурӯҳи одамон барои ба амал баровардани иродаи худ ва таъсири ҳалқунанда расонидан ба рафтор ё фаъолияти гурӯҳи дигари одамон бо ёрии воситаҳои ғуноғун: эътибор, ирода, ҳуқуқ, зӯрӣ, фишороварӣ, маҷбурнамоӣ ва ғ. мебошад.**

§ 2. АСОСҲО ВА ТАРКИБИ ҲОКИМИЯТ

Яке аз ҳосиятҳои муҳими ҳокимиятро асосҳои он ташкил медиҳанд, ки дар бунёди маъмун ва низоми ин падидаи барҷастаи ҳаёти сиёсӣ саҳми бузург доранд. Асосҳои ҳокимият омили асосист ва маҳз иродаи ҳокимиятии субъект дар заминаи он ташаккул ва инкишоф меёбад. Вобаста ба соҳаҳои

асосии ҳаёти ҷамъиятӣ чунин шаклҳои муҳими асосҳои ҳокимиятро ба таври махсус тавсиф намудан лозим аст:

1. Асосҳои иқтисодии ҳокимият, ки таҷассуми шакли ҳукмрони моликият, ҳаҷми маҳсулоти миллий, захираҳои табиӣ аҳамияти стратегидошта, захираи тилло, қимати ашёи миллий, сатҳи дар иқтисодиёт истифода намудани қомебиҳои инқилоби илмӣ ва ғ. мебошад.

Пайваста ба асосҳои захираҳои ҳокимият низ вучуд дорад. Дар шароити ҳозира захираҳои иқтисодии ҳокимиятро сиёсати фаъоли сармоягузорӣ ва илмӣ ва техникаӣ, сиёсати мувофиқ самарабахши андоз ва гумрук, бурдани сиёсати фаъоли иқтисодии хориҷӣ, ки асосан баҳри таҳкими истиқлолияти сиёсии кишвар хизмат менамоянд, ташкил медиҳанд.

2. Асосҳои иҷтимоии ҳокимият. Асосҳои захираҳои иҷтимоии ҳокимиятро дар мафҳумҳои талаботҳои гурӯҳҳо ва табақаҳои иҷтимоии аҳоли бояд ҷуст. Таркиби иҷтимоии аҳоли аз сохти сиёсӣ, анъанаҳои сиёсӣ ва фарҳангии таърихӣ ва сатҳи инкишофи илму техника вобастааст.

Захираҳои иҷтимоии ҳокимиятро бошад амалҳои ҷараёниҳои ташкил медиҳанд, ки баҳри тағйири авзои иҷтимоии умумиятҳои омодаанд. Мақсади асосиро дар фаъоли иҷтимоӣ таъмин ва ҳимояи мафҳумҳои миллий, ба сӯи худ кашадани табақаҳои иҷтимоӣ, ҳамкорӣ бо умумиятҳои гуногуни иҷтимоӣ ташкил медиҳанд. Захираҳои иҷтимоӣ бо захираҳои иқтисодии ҳокимият печ дар печанд. Ба сифати захираҳои иҷтимоии ҳокимият вазифа, эътибор, сатҳи маълумот, таъминоти иҷтимоӣ сатҳи ҳифзи саломатии умумиятҳои иҷтимоӣ ва ғ. баромад менамоянд. Аммо захираҳои иқтисодии ҳокимият низ метавонанд воситаи тақомули захираҳои асосҳои иҷтимоӣ гарданд. Аз ҷумла, сатҳи даромад ва бойиҳои аҳоли мақоми иҷтимоии одамонро таҷассум менамоянд.

3. Асосҳои ҳуқуқии ҳокимият. Ба сифати асосҳои ҳуқуқии ҳокимият қонунҳо ва низомии ҳуқуқӣ баромад менамоянд, ки дар заминаи онҳо ҳокимият ташаққуқ меёбад ва амал менамояд. На танҳо қонунҳо, балки тамоми санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар инкишофи ҳокимият даст мегиранд.

4. Асосҳои маъмурию қудратии ҳокимият, ки маҷмӯи муассисаҳои ҳокимиятӣ ва дастгоҳи ҳокимиятро дарбар мегиранд. Ба таркиби асосҳои маъмурию қудратӣ, асосан воҳидҳои асосии ҳокимияти қонунбарор, иҷроия, мақомоти низомии таъмини бехатарӣ ва амнияти миллий дохил мешаванд.

Пайваста ба асосҳои маъмурӣ захираҳои ҳокимиятро раванди дарёфт ва интихоби кадрҳо; таҳизонидани муассисаҳои ҳокимият бо воситаҳои техникаӣ, ки ҷавобгӯи стандарти байналхалқӣ мебошанд; истисно намудани рақобати мақомоти қудратӣ, пешгирӣ намудани порахури (коррупсия) ва ғ. ташкил медиҳанд.

5. Асосҳои фарҳангию маъмурӣ, ки аз низоми ташкилӣ, мураббабсозӣ ва таҳкими иқтисодӣ фарҳангии кишвар ва ҳама гуна воситаҳои коммуникатсионӣ иборат аст.

Захираҳои фарҳангию иттилоотӣ, пеш аз ҳама низоми мукаммали донишҳо ба нерӯи пуриқтисодӣ мутахассисӣ ҳама ба тақдир ёфтаанд. Низоми махфӯз доштан ва ҳисобгирӣ музаффариятҳои миллию фарҳангӣ, ҳамчун намунаҳои ахбор, таҳлил ва ҳамроҳсозии иттилоотӣ зарурӣ, плюрализми кафолатнок дар воситаҳои ахбори умум ва омилҳои падидаҳои дигар метавонанд ба сифати захираҳои асосии фарҳангию иттилоотӣ баромад намоёнд.

Вазифаи муҳими захираҳои фарҳангию иттилоотӣ ҳокимиятро низоми кафолатҳо дар бораи пешгирӣ намуна ва роҳ наодони экстремистҳо ва ҳар гуна нерӯҳои ғарбӣ ба воситаҳои ахбор ташкил менамоёнд.

Захираҳои ҳокимият назари ҳосаро талаб доранд. Гарчанде ки онҳо ҳосияти аввалинро соҳиб набошанд ҳам, нақши барҷаста доранд. Онҳо, ки дар заминаи асосҳои ҳокимият бунёд мегарданд, ба зоти худ мустақилии нисбиро касб намунаанд. Дар қатори захираҳои ҳокимият, ки зикрашон дар боло омадааст, боз навиҳои дигари захираҳои ҳокимият, аз қабилӣ: захираҳои демографӣ, дипломатӣ, маънавия ахлоқӣ ва иҷтимоию психологӣ ва ғ. арзи ҳафӣ доранд.

Захираҳои ҳокимият тавассути ду самти асосӣ: амал намуна, таҳкими ҳокимият ва бунёди асосҳои зарурии ҳокимият истифода бурда мешаванд. Дар раванди мазкур захираҳои ҳокимият аз рӯи мафҳумҳо ба шаклҳои захираҳои ташкилӣ, инъомӣ, маҷбурнамоӣ ва меъёрӣ ҷудо мешаванд.

Захираҳои ташкилӣ баҳри бунёди таркиботи самараноки идоракунии омода мешаванд. Онҳо вазифаи гузариши бемонаи амру фармонҳо ва дархостҳоро таъмин ва назорат менамоёнд. Инчунин захираҳои ташкилӣ бояд нақши монанди дастгоҳи амалдорон дар нисбати васеъ намунаҳои ҳудудҳои масъулият ва микдорашонро иҷро намоёнд.

Захираҳои инъомии ҳокимият дар сифати воситаҳои моддӣ ва маънавия ҳафӣ менамоёнд, ки ҳокимият доираи муайяни аҳоли ва сиёсатмадоронро тавассути онҳо дар зери таъсири худ нигоҳ медорад. Масалан, дар арафаи интиҳобот тавассути инъомҳои гуногун ҳокимият заминаи иҷтимоии ҷонибдорӣ элитаи ҳукумронро васеъ мегардонад.

Захираҳои маҷбурнамоии ҳокимият аз маҷмӯи ҷорабиниҳои маъмурӣ барои таъмини иҷрои фармониҳо иборат аст. Онҳо ҳосияти таъсиррасонӣ ва маҷбурнамоӣ доранд ва ҳар гуна муҷозот асоси онро ташкил менамоёнд. Дар як вақт захираҳои маҷбурнамоӣ воситаи пешгирӣ намунаҳои ҳар гуна амалҳои ғайрирасмӣ ва эътирозҳои сиёсии одамон мебошанд.

Захираҳои меъёрӣ вазифаи таъсиррасонӣ ба рӯварихҳои арзишӣ ва қоидаҳои ахлоқиро иҷро менамоёнд. Онҳо воситаи таъмини ҳамкории

ичтимоии ҳокимон ва зердастон буда, боиси ташаккули низоми махсуси рафтор мегарданд.

Ба захираҳои ҳокимият назари махсус мебояд. Онҳо вобаста ба макон ва замон зуд тағйир меёбанд. Агар захираҳои ҳокимият мутаносибан ва илман истифода гарданд, боиси таҳкими ҳокимият мешаванд. Агар сифатҳои онҳо ба инобат гирифта нашаванд ва муносибати мушаххасро дарнаёбанд, он гоҳ ҳуди захираҳои ҳокимият сабаби таназзул ва фаноии ҳокимият мегарданд.

Масъалаи таркиби ҳокимият низ аҳамияти калон дорад. Дар воқеъ, таркиби ҳокимиятро тақсими ҳуқуқҳо оид ба истифодаи ҳокимият ташкил медиҳад. Мавҷудияти ҳокимият пеш аз ҳама аз мавҷудияти озодии ғаёлият дарак медиҳад.

Аввалин тасаввурот ва андешаҳо дар бораи таркиби ҳокимият нишон медиҳанд, ки он аз унсурҳои гуногун таркиб ёфтааст. Ҳокимият аз қисматҳои зерин мураттаб гардидааст:

— **манбаъҳои ҳокимият**, ки дар эътибор, қувва, нуфуз, қонун, бойигарӣ, дохигарӣ, махфият, манфиатҳо ва ғ. таҷассум меёбанд;

— **объектҳои ҳокимият**, ки инфирод, гурӯҳҳо, табақаҳо, умумиятҳои иҷтимоӣ, синфҳо, омма ва ғ. дарбар мегирад;

— **субъектҳои ҳокимият**, ки дар давлат ва институтҳои гуногуни он, элитаи сиёсӣ, сарварон, ҳизбҳои сиёсӣ ва дигар ташкилотҳо ва барандагони сиёсати ғаёл инъикос мегарданд;

— **захираҳои ҳокимият** бошад дар равандҳои маҷбуркунӣ, боваркунонӣ, истифодаи зӯрӣ, ҳуқуқ, анъанаҳо, асотирҳо, тарсу воҳима, инъомнамоӣҳо ва ғ. таҷассум меёбанд;

— **вазифаҳои ҳокимият**, ки ба таври ҳукмронӣ, роҳбарӣ, танзимнамоӣ, назорат намудан, идоранамоӣ, ҳамоҳангсозӣ, ташкил намудан, сафарбарнамоӣ ва ғ. воқеъ мегарданд.

Дар таркиби ҳокимият нақши асосӣ ба субъект ва объект марбут аст. Субъект мазмуни муносибатҳои ҳокимиятро тавассути ҳукм намудан, итоатнамоӣҳо, муҷозот ва танзими рафтор муайян менамояд. Аз сабабе ки субъекти асосии ҳокимият одамонанд, зарурати муайянамоии сатҳи алоқамандии онҳо ба ҳокимият пеш меояд. Баҳамалоқамандии онҳо ба ҳокимият дар се навъ зоҳир мегардад:

1. Шахсоне, ки озод нестанд ва ба моҳияту хусусиятҳои ҳокимият сарфаҳм намеравад. Онҳо ҳамчун манбаи нотаъвоҷ ва қабулкунандаю иҷроқунандаи таъсири дағалу маҷбурии ҳокимият баромад менамоянд.

2. Шахсоне, ки озод нестанд, аммо моҳияту хусусиятҳои ҳокимиятро дарк менамоянд. Ҳокимиятро ҳамчун робита бо дигарон ва равандҳои ҷомеа медонанд.

3. Шахсоне, ки озоданд ва ҳокимиятро амиқ дарк менамоянд. Онҳо иштирокчиҳои бошууру ғаёли муносибатҳои омиронаанд. Қобилияти бо ёрии

хокимият озодии худро хифз намудан ва озодии одамони дигарро кадр карданро доранд.

Ба сифати субъекти ҳокимият ҳам шахсони алоҳида амалкунанда ва ҳам дастаҷамъона фаъолияткунандагон дохил мешаванд. Ҳамаи шаклҳои иттиҳодияҳои ҷамъиятиро ба сифати субъекти ҳокимият шинохтан мумкин аст. Фақат ба шарте ки онҳо бо ҳокимият муносибати бевосита дошта бошанд.

На ҳамаи одамон имконияти бевоситаи дар ҳокимият иштирок кардан ва ё ба он таъсир расониданро доранд. Фақат ба гурӯҳи муайяни одамон ин амал муяссар мегардад. Аммо шаклҳо ва воситаҳои зиёде мавҷуданд, ки онҳо ба одамон имконияти ба ҳокимият таъсиррасониро муҳайё месозанд. Ба воситаи намояндагон одамон худро дар идораи ҷомеа шарик мегардонанд.

Ҳокимияти намояндагӣ бештар дар ду маврид воমেҳӯрад: ҳокимияти намояндагӣ «аз боло» ва ҳокимияти намояндагӣ «аз поён». Ҳокимияти намояндагӣ «аз боло» дар он маврид ба амал бароварда мешавад, ки субъекти ҳокимият вобаста ва аз рӯи тартиботи мукаббарашуда идораи ин ё он ҳодиса ва ё равандро ба субъекти дигар медиҳад. Дар соҳаи ҳаёти сиёсӣ ин амал бисёр воমেҳӯрад. Масалан, ташкилоти болоии хизмат иҷро ва идораи амалро ба ихтиёри ташкилоти ибтидоӣ вомегузорад. Ташкилоти болоӣ ба ташкилоти ибтидоӣ ҳокимият на медиҳад, балки фақат иҷрои вазифахоро вогузор менамояд. Фақат як чизро ба эътибор гирифта зарур аст, ки субъекти вазифаро иҷроқунанда нисбати субъекти аввалин имкониятҳои беҳтар дорад. Ин боиси хубтар ба иҷро расонидани вазифаи гузашташуда мегардад. Агар субъекти аввал ба субъекти баъдина назорати қатъӣ ва мунтазам ҷорӣ наамояд, метавонад дар муносибати байни онҳо тазоде пайдо гардад, ки онҳоро ба ҳам муқобил гузорад.

Ҳокимияти намояндагӣ «аз поён» дар ҳаёти ҷомеа бештар вомеҳӯрад. Аксарияти шахрвандон дар идораи равандҳои ҷомеа, дар воқеагардии ҳокимият бевосита иштирок карда наметавонанд. Чунин амал низ ғайриимкон небавад. Аз ин хотир, ҳокимиятро аз номи шахрвандон шахсони алоҳида ба амал мебароранд. Дар ин муддати муносибатҳои байни манфиатҳои шахрвандон, ки аксар вақт ба таври расмӣ соҳиби ҳокимият будани онҳо шинохта мешаванд ва шахсоне, ки аз номи шахрвандон ва омма ҳокимиятро идора менамоянд, зиддияти оштинапазире пайдо мешавад. Ташаккул ва инкишофи шахспарастӣ, сохти истибдоӣ, режимҳои авторитарӣю тоталитарӣ инро баръало тасдиқ менамоянд. Шахсоне, ки дар идораи ҳокимият бевосита ширкат меварзанд, сиёсатеро пеш мегиранд, ки бештар баҳри қонеъ гардонидани талабот ва ҳимояи манфиатҳои худ равона шудааст. Гуё талаботи манфиатҳои шахрвандоне, ки онҳоро чун намояндаи худ ба ҳокимият фириристодаанд, фаромӯш мегарданд. Тамоми иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ҳамчун воситае барои ба амал баровардани мақсадҳои муайяни умумиятҳои иҷтимоӣ ташаккул ва инкишоф меёбанд.

Аммо онҳо метавонанд ба умеди ҳимояи манфиатҳои худ аз он умумияти иҷтимоие, ки онҳоро муаррифӣ менамоянд, бегона гарданд.

Ҳокимият дар кадоме шакле ки зуҳур нагардад, набояд риштаҳои идоракуниро аз даст бидиҳад. Вагарна қуввахое пайдо мегарданд, ки ба рафти инкишофи ҷомеа таъсир расонида, пояҳои ҳокимиятро мешикананд. Қуввахони гуногун, ки хостгори ҳокимиятанд, чӣ бо роҳи фишороварӣ ба мақомоти ҳокимият, чӣ бо роҳи демократияи митингӣ ва ё «ҳокимияти кӯча» кӯшиши ҳалли масъалаҳои муҳимтарини ҳаёти давлатиро пеша менамоянд. Нерӯҳои оппозиционӣ мақомоти ғайриқонуние созмон медиҳанд, ки бисёр вақт вазифаҳои мақомоти давлатиро иҷро кардани мешаванд.

Ҳокимиятро ба таври анъанавӣ аз навъҳои зерин иборат медонанд: сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, маънавияу иттилоотӣ. Ҳар яке аз навъҳои ҳокимият таҷассуми бевоситаи раванди ҳодисаҳои соҳаҳои асосии ҳаёти ҷомеа мебошанд.

Хусусиятҳои ҳокимияти сиёсӣ ба таври зайл намудор мегарданд:

— озодона истифода намудани қувва ва воситаҳои дигари ҳукмронӣ дар ҳудудҳои кишвар;

— волоият, ҳатмӣ будани қарорҳои он барои тамоми ҷомеа ва барои тамоми навъҳо ва шаклҳои дигари ҳокимият;

— расмӣ будан, яъне умумӣ ва бешахс будани ҳокимият. Моҳиятро аз номи тамоми ҷомеа ба тамоми шаҳрвандон бо ёрии қонун мурочиат намудан ташкил медиҳад;

— мавҷудияти маркази ягонаи қабули қарор;

— гуногунии захираҳо;

Дар навбати худ ҳокимияти сиёсӣ ба ду шакл тақсим мешаванд: давлатӣ ва ҷамъиятӣ. Ҳокимияти давлатӣ тавассути институтҳои сиёсии ҷомеа: парламент, ҳукумат, мақомоти судӣ; мақомоти ҳифзи ҳуқуқ; артиш; милитсия, прокуратура; заминаҳои ҳуқуқӣ ба амал бароварда мешавад. Он нисбати наشري қонунҳо, ки барои тамоми аҳоли ҳатмӣ мебошад инҳисори ҳуқуқӣ дорад. Ҳамчун воситаи амали қонунҳо ва иҷроиши супоришот хизмат менамоянд.

Ҳокимияти ҷамъиятӣ аз ҷониби таркиботи ҳизбӣ, иттиҳодияҳои дигари ҷамъиятӣ, воситаҳои ахбори мустақил, афкори ҷамъиятӣ ва ғ. мураттаб мегардад. Дар ҷомеаи муосир умумиятҳои гуногуни иҷтимоие вучуд доранд, ки вобаста ба мақоми ҷамъиятӣ ва манфиатҳои онҳо дар сатҳи мухталиф рӯ ба ҳокимият меоранд. Ба он мекушанд, ки ҳокимиятро ҳамчун воситаи муҳими ҳалли масъалаҳои рӯзмарраи ҳаёти худ истифода намоянд. Дар маънии зайл шаклҳои мухталифи ҳокимияти умумиятҳои иҷтимоӣ ва шахсони алоҳида зоҳир мегарданд. Албатта, макон ва замон ба онҳо хосиятҳои нав ба навро зам мегардонанд ё моҳияту хусусиятҳои онҳоро ба кулӣ тағйир дода, дар мазмуни нав намудор месозанд.

Дар шароити ҳозира ҳокимияти умумиятҳои иҷтимоӣ вобаста ба мақоми ҷамъиятӣ ва манфиатҳо чунин руҳ медиҳанд:

Аристократия, ки ҳокимияти ашрофӣ, одамони имтиёзманди барӯманд аст. Асоси ҳокимияти аристократиро тафовутҳои табақавӣ ташкил дода, то замони инкишофи режими сиёсии демократӣ дар таркиботи ҳокимият мақоми махсус дошт. Тадричан, вобаста ба инкишофи мақомоти интихобии ҳокимият аристократия мақоми худро аз даст додан гирифт. Ҳоло аристократия ҳамчун субъекти асосии ҳокимият вучуд надорад. Аммо ба дараҷае дар баъзе кишварҳо бо ном ҳам бошад мақоми анъанавии худро нигоҳ доштааст. Чунончи дар Англия, Испания, Италия, Арабистони Саудӣ ва ғ.

Плутократия, ки ҳокимияти сарватмандон буда, дар тамоми давраҳои инкишофи таърихӣ вучуд дорад. Бойигарӣ ба одамон имкониятҳои зиёд дода, қобилияти онҳоро афзун мегардонад. Бойигарӣ яке аз омилҳои тағйири мақоми ҷамъиятӣ, равобитҳо, имкониятҳои маълумотгирӣ, имкониятҳои рӯ ба сиёсат ва ҳокимият овардан мегардад. Беҳуда нест, ки олигархияи молиявӣ дар шакли иттиҳодияҳои байналхалқӣ дар тамоми олами мутамаддин зоҳир мегардад.

Демократия, ки дар маънии ҳокимияти омма ташаккул ёфтааст, дар шакли идораи ҷумҳуриявии давлат зоҳир мегардад. Ҳосияти асосии онро ба таври бевосита ё тавассути намоёндагон дар идораи давлат ва ҷомеа иштирок намудани оммаи мардум ташкил медиҳад. Ба сифати манбаи ҳокимият донишмандони халқ ва мавҷудияти системаи комили интихоботӣ хусусиятҳои ҳокимияти демократиро ташкил менамоянд.

Теократия, ки ифодаи ҳокимияти дин ва диндорон аст. Моҳияти онро таъсири идеологияи динӣ ба шуури оммавӣ ва таъсири фишори ҳодимони динӣ ба мақомоти ҳокимият ва сиёсати кабир ташкил медиҳанд. Ҳокимияти теократӣ маънии дар дасти ҳодимони динӣ гирд овардани идоракуниро дорад. Дар шароити ҳозира ҳокимияти теократӣ дар ҳудудҳои муайян дар кишварҳои алоҳида арзи ҳастӣ дорад. Аз ҷумла, дар Ватикан, Эрон ё худ экспансияи динии ҳокимият аз ҷониби намоёндагони мазҳабӣ дар Алҷазоир.

Партократия, ки маънои ҳокимияти ҳизб ва ҳизбиёро дорад. Партократия бештар дар асри XX аз худ дарак дод. Махсусан, дар нимаи дууми асри XX, ки интиҳоб ё таъин намудани мақомоти олии давлат дар асосҳои ҳизбӣ ба амал омаданд. Зудҳаракатӣ ва муносибати касбӣ ба ҳизбиён имконият медиҳад, ки иттиҳодияҳои дигари ҷамъиятиро дар сиёсати кабир маҳдуд намоянд.

Бюрократия, ки дар маънии ҳокимияти амалдорон маълум аст. Бюрократия дар тамоми давраҳои таърихӣ тамаддунро ҳамроҳӣ намудааст. Амалдорон имкониятҳои зиёде доранд, ки дар идораи қорҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ нақши асосӣ бозанд. Вобаста аз мақоми ҷамъиятиашон онҳо ахбороти махфӣ ва стратегӣ, технологияи идораро ба таври осон ба даст оварда, ба манфиат-

ти хеш истифода менамоянд. Зиёда аз ин амалдорон муташаккиланд ва дар нисбати якдигар ҳамраъйии муттасил доранд. Амалдорони дастгоҳи идоранамоии ҳокимият имконият доранд, ки воситаҳои навинро истифода бурда, ҳокимияташонро васеъ ва таҳким бахшанд.

Дар ҳаёти ҷамъиятӣ шаклҳои дигари ҳокимият: райтоқратия- ҳокимияти воситаҳои ахбори умум; технократия – ҳокимияти мутахассисони техникӣ, ки оқибати инқилоби илмию техникӣ мебошад; автоқратия- ҳокимияти шахс дар сатҳи гуногун зоҳир мегарданд.

§3. САМАРАНОКӢ ВА ҚОНУНӢ БУДАНИ ҲОКИМИЯТ

Самаранокӣ яке аз ҳосиятҳои асосии ҳокимият аст. Моҳият дар он аст, ки ҳокимият то кадом андоза вазифаҳои худро иҷро карда метавонад. Барои ин шартӣ заруриро замина ва захираҳои ҳокимият ташкил медиҳанд. Асосҳо ва захираҳои ҳокимият аз сатҳи инкишофи кишвар ва муносибатҳои байналмилалӣ он маншаъ мегиранд. Вазъияти иҷтимоию иқтисодӣ ва рушди фарҳангӣ ба самаранокӣ ҳокимият таъсири ғайол мерасонанд. Дар Тоҷикистон бошад вазъи иҷтимоию иқтисодӣ дар даҳсолаи охир рӯшан аст. Имкониятҳои баамалбарории вазифаҳои ҳокимиятӣ низ аз назари муҳаққиқ пӯшида наменонад. Мушкилиҳо ва муқовиматҳои зиёди ҳаёти ҷамъиятӣ ҳалнопазиранд. Ҳам вақт лозим аст ва ҳам стратегияи махсуси инкишофи ҷомеа.

Меъёри муҳими самаранокӣ ҳокимиятро ғойдабахшии таркиботи «амудӣ» ва «уфуқӣ» он ташкил медиҳанд. Таркиботи амудӣ ҳокимиятро аз боло то ба поён таъсис менамояд. Таркиботи уфуқӣ ҳокимият бошад ҳамохангсозии ғайолияти субъектҳои ҳокимиятро дарбар мегирад.

Баҳисобгирӣ ва таҳлили супоришоти ҳокимият, яъне назоратнамоӣ яке аз меъёрҳои дигари самаранокӣ ҳокимият ба шумор меравад. Асосҳои танзими раванди назоратнамоиро таъминоти кадрӣ, ташкилӣ ва техникӣ бунёд менамоянд. Ҳолатҳои махсусро дар раванди назоратнамоӣ бояд ба инобат гирифт. Дар мавриди муқовимати сатҳи нерӯҳои сиёсӣ назоратро ба тариқи қоршиқанӣ бартараф намудан, иттилоотро таҳриф кардан ва мақомоти назоратнамоиро бадном намудан мумкин аст.

Назоратнамоӣ бо амали дигар - муҷозот пайваста аст. Истифодаи муҷозот ва таъсири он аз моҳияти худӣ ҳокимият бармеояд. Мушкилиҳо низ дар назар дошта шудаанд. Пеш аз ҳама истисноӣ заминаҳои ҳуқуқӣ ҳис карда мешаванд. Ё худ истифодаи кадоме аз қонунҳо ва санадҳои дигари меъёрию ҳуқуқӣ мушкилиҳо меоранд. Ба зами он ғайолияти мақомоти ҳифзи тартибот ва ҳуқуқ низ ба сатҳи муҷозот ва самаранокӣ он таъсири бевосита мебахшад. Ҷиҳати асосии муҷозотро дар раванди самаранокӣ ҳокимият бекор накардани шакли ҷазо ташкил менамояд. Бояд ҳамаи тарафҳои масъалаҳо муҳокима

гарданд. Пас аз оне ки чазо мукаррар гардид, бояд ҳеч кас ё мақомоте онро тағйир дода натавонанд.

Барои таъмини самаранокии ҳокимият на танҳо назоратнамоӣ, балки худназоратӣ ҳам лозим аст. Хатою иштибоҳҳои пешинаро ба назар гирифта, ҳокимият бояд худудҳои ғаъолиятро аниқ мукаррар намояд.

Дар раванди самаранокии ҳокимият нақши барҷаста ва эътибори ҳокимият дар ҷодаи эътирофи сифатҳои қорӣ ва бунёдгариӣ субъектҳо ва қобилияти онҳо дар инъикоси манфиатҳои қулли шаҳрвандон зоҳир мегарданд. Эътибори ҳокимиятро тавассути меъёрҳои зерин мукаррар намудан мумкин аст:

- натиҷаҳои интихоботи мақомоти ғуноғуни ҳокимият;
- рейтингҳои сарварони сиёсӣ ва ҳодимони давлатӣ;
- хусусияти мурочиати шаҳрвандон ба воситаҳои ахбори умум;
- сатҳи эътибори байналмилалӣ кишвар.

Самаранокии ҳокимият аз бисёр ҷиҳат ба масъалаи қонунӣ будани он пайваستاаст. Мафҳуми «легитимӣ» (қонунӣ будан) ҳанӯз аз замонҳои ғузашта дар маъноии ғуноғун дар доираи донишҳои ғуманитарӣ истиғода мегардид. Онро М.Вебер тобиши илмӣ додааст.

Мафҳуми «легитимӣ»-ро ҳамчун «қонунӣ будан» тарҷума менамоянд. Дар илмҳои сиёсӣ маъноии иҷтимоии он афзалият пайдо намуда, моҳиятро тарзи муносибат муайян менамояд. Моҳияти онро хусусиятҳои рағтории ҳокимият ташкил дода, аҳамияти асосиро омили инҳисори истиғодаи зӯрӣ қасб менамояд. **Қонунӣ будан** маъноии эътирофи ҷамъиятии қадомин ғаъолият, ҳодиса, амал ё шахс мебошад. Он итоатнамоӣ, ризоият, иштироки сиёсӣ бе маҷбурқунӣ мебошад ва агар он муваффақ нагардад, зӯрӣ истиғода мешавад. Барои раванди қонунӣ будани ҳокимиятро нишон додан воситаҳои ғуноғун истиғода мешаванд: тағйироти қонунҳо ва низомии идораи давлатӣ вобаста ба талабу дархостҳои нав; қўшишҳо баҳри анъанаи аҳолиро дар боби наشري қонунҳо ва ҳангоми бурдани сиёсати амалӣ истиғода намудан; ба амал баровардани ҷорабиниҳои пешғиринамоӣ бар зидди эҳтимолияти паст шудани сатҳи қонунияти ҳокимият; қонунҳоро риоя намудан ва ҷорӣ намудани низомии муайяни ҳуқуқӣ ва ғ.

Меъёрҳои раванди қонунӣ будани ҳокимият инҳоянд:

— ҳангоми ба амал баровардани идорақунӣ ва ҳуқмронӣ бештар ба методҳои ғайризӯригарӣ мурочиат қарда мешавад. Истиғодаи тарз ва сатҳи ғуноғуни маҷбурнамоӣ, ки ҳосияти расмӣ доранд дар мавриди зарурӣ ва ҳолати қанорӣ рух медиҳанд;

— истисноии қўшишҳо ва ҳаракатҳо барои нобуд намудани ҳуқумат ё сарвари сиёсӣ. Оппозитсияи сиёсӣ дар доираи низомии сиёсӣ ҳуқуқӣ ғаъолият намуда, аз шаклҳои мутамаддину демократии тағйири ҳокимият истиғода менамояд;

— истиснои саркашии шаҳрвандӣ ва ё бекудратии он. Одамон дар сатҳи гуногун ба раванди муборизаи сиёсӣ кашида мешаванд. Одатан норозӣ будани онҳо аз сатҳ ва тарзи идоракунии ва ҳукмронии доираҳои ҳоким ба дараҷае боло нагирифтааст, ки ҳокимиятро эътироф накарда, амалҳои канораро интиҳоб намоянд;

— натиҷаҳои интиҳобот ва раёйпурсиҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки оммаи мардум, асосан ҳокимияти сиёсиро ҷонибдорӣ менамояд;

— ҳосияти умумӣ пайдо намудани ҷонибдории ҳокимият, истисноӣ эътироз ё дар ҳадди ақал мавҷуд будани он ва ғ.

Акси раванди қонунӣ будан (легитимӣ)-ро раванди делегитимии ҳокимият ташкил медиҳад. Он нобоварии одамон ба сиёсати расмӣ ва ҳокимияти сиёсиро инъикос менамояд.

Сабабҳои асосии раванди делегитимиرو чунин ҷиҳатҳо ташкил медиҳанд:

— зиддиятҳои байни арзишҳои умумӣ, ҳукмронии ҷамъиятӣ ва манфиатҳои худпарастии элитаи ҳукмрон авҷ мегиранд;

— зиддиятҳои байни ғояҳои демократӣ ва амалияи иҷтимоӣ сиёсӣ авзун мегарданд. Зӯригарӣ ва тавассути он ҳал намудани масъалаҳо ҳосияти мунтазам пайдо менамоянд. Арзишҳо ва меъёрҳои эътирофгаштаи ҷомеаи демократӣ, аз ҷумла озодии суҳан ва матбуот, плюрализи сиёсӣ, ҳуқуқҳои асосии инсонро маҳдуд менамоянд;

— истисноӣ воситаҳо ва тартиби ҷимояи манфиатҳои омма дар системаи сиёсӣ;

— дараҷаи маҷбурнамоӣ меафзояд ва ҳосияти доимӣ оммавӣ пайдо мекунад;

— фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ва матбуоти мустақил манъ карда мешавад;

— авҷи бюрократияи канора ва амалҳои коррупсионӣ дар ҷомеа;

— миллатгарои канора, сепаратизми этникӣ, авҷ гирифтани зиддиятҳои байни аксарият ва ақаллияти миллии этникӣ;

— элитаи сиёсии ҳукмрон дар қонунӣ будани ҳокимияти худ шубҳа намуда, ба он боварию гум мекунад.

Умуман, легитимият, яъне раванди қонунӣ будани ҳокимият ҳодисаи сиёсӣ аст. Легалитат, яъне расмӣ будани ҳокимият ҳодисаи ҳуқуқӣ аст. Расмӣ будан аз қонунӣ будан бо ҳосияти ратсионалии худ фарқ менамояд. Шакли расмӣ будани ҳокимият интишори қонунҳо аст. Барои шаҳрвандон расмӣ будан маънои ба қонунҳо итоат намудан ва иҷрои онҳоро дорад. Барои қонунӣ будани ҳодисаи сиёсӣ ба таври ҳуқуқӣ мураттаб ва танзим намудани онҳо зарурат надорад.

БОБИ II. ИДОРАКУНӢ ВА ҚУДРАТИ СИЁСӢ

§ 1. ТАҚСИМИ ҲОКИМИЯТ ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР РАВАНДИ ИДОРАИ ҚОМЕА

*«Ҳокимияти қонунбарор дил ва ҳокимияти
ичроия ақли давлат аст».*

Жан-Жак Руссо

Масъалаи «тақсими ҳокимият» дер боз диққати муҳаққиқонро ба худ мекашад. Раванди ташаккули ҳокимият ва тақсими мавзунӣ он дар таърихи таълимоти сиёсӣ ҳанӯз аз таълимоти мутафаккирони замони кӯҳан бармео-яд. Онҳо на танҳо хусусиятҳои идораи давлатро маънидод кардаанд. Инчунин кӯшидаанд, ки роҳу воситаҳои истифодаи самараноки онро пайдо намо-янд. Махсусан, таълимоти Арасту дар масъалаҳои мазкур таваҷҷӯхро бештар талаб менамояд. Ӯ дар рисолаи «Сиёсат» хусусиятҳои ташаккули ҳокимияти давлатӣ ва зарурати ба шӯҳаҳои муайян тақсим шудани онро асоснок намуда, ҳокимияти давлатиро ба се қисм тақсим менамояд: ҳокимияти қонунбарор; ҳокимияти маъмурӣ; ба амал баровардани ҳокимияти судӣ.

Бисёр муҳаққиқон бар андешаанд, ки гӯё Арасту принсипи тақсими ҳокимиятро баён намуда, ки он қариб ба фаҳми имрӯзаи падидаи мазкур мувофиқ бошад. Аммо андешаҳои Арасту чандон сахт нестанд. Онро фақат шакли аввалии ифодаи принсипи «тақсими ҳокимият» доништан равоост. Зеро Арасту дар зери мафҳуми «ҳокимияти маъмурӣ» ҳокимияти иҷроияро дар назар надорад. Ҳокимияти иҷроия барои Арасту ҳосияти аристократӣ дошта, ҳатто он дастраси тамоми шаҳрвандони озоди полисҳои Юнони Қадим набуд. «Ҳокимияти маъмурии Арасту фақат як шӯҳаи идораи полисҳо аст» бас. Мафҳуми «полис» маънии шаҳр - давлатро дар Юнон ва Рими Қадим дорад. Шахсе, ки дар роҳбарии полис фаъолият менамояд «политик» номида мешуд. Фаъолияти вай, ки баҳри идораи корҳои давлатӣ анҷом меёфт, «политика» номида мешуд. Яъне, «сиёсат» («политика») дар Юнон ва Рими Қадим ҳамчун санъати идораи давлат маънидод мегардид.

Новобаста аз маҳдудияти фаҳми Арасту ифодаи аввалини мафҳумии «тақсими ҳокимият» тақсими пурзӯре буд барои тақсим ва тақмили ҳокимияти давлатӣ. Ҳанӯз Арасту сабаби чунин муносибати баён намуда буд. Набо-яд тамоми ҳокимияти муттаҳид дар як ҷо ҷамъ оварда шавад, он бояд ба шӯҳаҳои гуногун тақсим шавад ва нагузорад, ки яке аз шаклҳои ҳокимият, шакли дигари ҳокимиятро маҳдуд гардонад ё ғасб кунад.

Принсипи «тақсимои ҳокимият» баҳамалоқамандии се шакли ҳокимият – қонунбарор, иҷроия ва судӣ; тақсими вазифаҳои ин мақомот, муайян намудани ҳудудҳои салоҳияти онҳоро ифода менамояд. Дар таърихи афкори сиёсии За-мони нав қариб муҳаққиқеро пайдо кардан душвор аст, ки мавзӯи мазкурро

мавриди омӯзиш қарор надода бошад. Яке аз чунин мутафаккирон Ҷ.Локк ба шумор меравад. Вай зарурати тақсимои ҳокимиятро ҳамаҷониба асоснок намуда буд. Ба андешаи вай «агар ҳокимияти қонунбарор бо ҳокимияти иҷроия дар як симо ё ҳамаи мақомоти идоракуни пайваст бошад, озодӣ вучуд дошта наметавонад. Озодӣ дар ҳамаи ҳолате низ вучуд дошта наметавонад, ки агар ҳокимияти судӣ аз ҳокимияти қонунбарор ва ҳокимияти иҷроия ҷудо нагардида бошад»

Ба материалисти асри XVIII франсуз Монтескё муяссар гардид, ки дар асари «Дар бораи рӯҳи қонунҳо» принсипи «тақсимои ҳокимият»-ро ҳамаҷониба асоснок гардонад. Махз ӯ пешниҳод намуд, ки ҳокимияти ягона ба шохҳои қонунбарор, иҷроия ва судӣ тақсим гардад. Онҳо бояд салоҳияти баробар дошта, аз ҳамдигар мустақилона амал намоянд. Ҳеч яки он нисбати дигараш ҳокимияти олий доништа намешавад. Ба андешаи мутафаккир чунин муносибат ба раванди тақсими ҳокимият имконият медиҳад, ки ҳокимияти мутлақу истибдодии қарорхӯ ва феодалхӯ маҳдуд шаванд. Гирд омадани тамоми ҳокимият дар дасти як нафар боиси сӯистифода аз он гардида, бо гоҳи озодии шахсият дар зиддият қарор мегирад. Ӯ мефармояд: «Ҳар гоҳ ҳокимияти қонунгузорӣ ва иҷроия дар симои як шахс ва ё як муассиса муттаҳид гардад, дар он сурат озодӣ аз байн меравад, зеро метавон аз он ҳаросид, ки шох ё сенат қонунҳои бедодгарона қабул намуда, онҳоро бо роҳи бедодгарона татбиқ намояд. Ҳар гоҳ суд аз ҳокимияти қонунгузорӣ ва иҷроия ҷудо набошад, дар ин маврид низ озодӣ наметавонад, арзи вучуд намояд. Ҳар гоҳ суд бо ҳокимияти қонунгузорӣ муттаҳид бошад, дар он сурат ҳаёт ва озодии шахрвандон таҳти ҳокимияти золимон қарор мегирад, зеро судя худ қонунгузор мешавад. Ҳар гоҳ суд бо ҳокимияти иҷроия муттаҳид гардид, дар он сурат судя метавонад имконияти золимиро касб кунад. Ҳамин чиз рӯ ба маҳмурон, ашрофон ва ё авом иборат бошад, ин се ҳокимият, яъне ҳокимияти эҷодӣ қонунҳо, ҳокимияти иҷрокунандаи қарори умумидавлатӣ ва ҳокимияти таҳти назорати суд қарор додани ҷиноят ва ё даъвои шахсӣ муттаҳид гардад».

Монтескё чор тарзи маҳдуднамоии байниҳамдигарии навҳои ҳокимияти давлатиро фарқ менамояд: бикамерализми (дуपालатагӣ) ҳокимияти қонунбарор; ҳокимияти иҷроияро маҳдуд намудани ҳокимияти қонунбарор, ё худ ҳукуки **ВЕТО**; сабук гардонидани қонунҳо аз ҷониби ҳокимияти қонунбарор; ҳукуки назорат намудан ба фаъолияти ҳокимияти иҷроия аз ҷониби ҳокимияти қонунбарор.

Назарияи «тақсими ҳокимият»-ро Ҷ.Мэдисон ва А.Гамилтон дар мақолаҳои «Федералист» дар заминаи таҳкими институтсионализм инкишоф доданд. Мувофиқи он ду шакли ҳукумати намояндагии демократӣ-идоракунии парламентӣ ва идоракунии президентӣ эътирофи умум пайдо намуда-

анд. Аз ҳамон замон то ба рӯзҳои мо бо каме тағйиротҳо гоյи «тақсими ҳокимият» асоси ба шоҳаҳои гуногун тақсим шудани ҳокимияти давлатиро дар мамлакатҳои мутамаддин ташкил менамояд. Ҳоло принсипи «тақсими ҳокимият»-ро новобаста аз он ки дар қадом сатҳ онро амалӣ менамоянд, қариб тамоми давлатҳо эътироф намудаанд.

Принсипи «тақсими ҳокимият» яке аз шартҳои принсипиалӣ ва низомии асосии амали тамоми шаклҳо ва навъҳои ҳокимият – ҳокимияти сиёсӣ ё ғайрисиёсӣ, ки бо равандиҳои дигари фундаменталии инкишофи ҷомеа дар алоқамандӣ қарор дорад, ба ҳисоб меравад. Тақсимои ҳокимият аз ҳосиятҳои он бармеояд. Он муносибатест байни субъектҳо, ки онҳо манбаи ҳаракатанд ва субъектҳое, ки чунин ҳаракатро қабул менамоянд. Чунин муносибат бедориеро пайдо месозад, ки доранда ва иҷрокунандаи ҳокимият мегардад. Ин тақсими одди ҳокимият дар ҳолати мавҷудияти раванди институтсионалии ҳаёти сиёсӣ мураккаб мегардад.

Чунин раванди тақсими ҳокимият фақат ҳоси сатҳи умумӣ намебошад. Дар сатҳи институтсионалӣ низ чунин амал рух медиҳад. Дар ин замон ба сифати субъектҳои ҳокимият муассисаҳои давлатӣ ва ё мақомоти дигари сиёсӣ баромад менамоянд. Масалан, тақсими ҳокимият байни мақомоти давлатие, ки қонун қабул менамояд ва мақомоте, ки онро ба иҷро мерасонад. Раванди институтсионалии тақсими ҳокимият маънии функционалии тақсимои меҳнат дар системаи сиёсии ҷомеаро дорад. Чунин тақсимои институтсионалӣ – функционалии ҳокимият таърихан дар давраҳои аввали ташаккули давлат пайдо шудааст. Он ба махсусгардони ҳокимият дар симои шахсиятҳо ва институтҳо оварда расонид. Онҳо на танҳо ҳокимият, балки меҳнат ва масъулиятро тақсим намуданд. Аз ин ҷост, ки ду ҳодиса ба амал меояд: мубориза барои тақсими ҳокимият ва мубориза барои тақсим накардани ҳокимият ва дар шакли яқлӯхт ва ягона нигоҳ доштани он аз як тараф ва аз тарафи дигар, танзими тақсимои ҳокимият ва раҳо намудани ҷомеа аз оқибатҳои тақсими ҳокимият. Натиҷаи чунин муносибатҳо буд, ки дар давраи аввали инкишофи таърихи сиёсӣ ба ҳам омехтани вазифаҳои амали муқаррарӣ ба ҳисоб мерафт. Масалан, дохӣ – сарлашкар, княз – роҳбари дружина, епископ – сардори орден ва ғ. Аввалин тақсимои бузурги ҳокимият ҳокимияти сиёсӣ ва диниро аз ҳам ҷудо намуд. Ҳокимияти давлатиро дар нисбати қалисо мушакил гардонид. Аммо ин тақсимои бузургу аввалини ҳокимият то ба ҳоло ба охир нарасидааст. Шароити мушаххаси минтақаҳо ва кишварҳо масъаларо ҳар ҳел муаррифӣ менамоянд.

Дар кишварҳое, ки дунявиятро ихтиёр намуда буданд, ҳанӯз дар давраҳои аввал тақсими касбии вазифаҳои ҳокимият оғоз гардида буданд. Тақсимои ҳокимият байни идоракунии марказӣ ва маҳаллӣ низ ба амал омад. Системаи сиёсии мураккаб ташаккул ёфтаи гирифт. Ҳокимияти гуногун бо вазифаҳои мухталиф пайдо мегардид. Тақсимои ҳокимияти инкишофёфта яке аз асосҳои

ташкилии давлатҳои Замони нав гардиданд. Он системаи тақсимои функционалиро мемонд, ки муассисаҳо, дастгоҳ ва мақомоти ҳокимият бо ҳам алоқаманд буданд.

Дар Асрҳои миёна ташкили ҳокимият бо муттаҳид сохтани тамоми мақомоти ҳокимият дар дасти ҳоким тақсими функционалӣ ва ҳудудии ҳокимиятро байни маркази монархистӣ ва парламентҳои музофотӣ, идоракунии маҳаллӣ, бо намоёндагии табақавии қисман интиҳобшуда ва одамони номдори қисман аз рӯи «мақомашон» таъиншуда ба амал мебароварданд. Давлатҳои ғайримуттамаркази асримиёнагӣ имконият дода буданд, ки парламентҳои маҳаллӣ инкишоф ёбанд ва махсусан, чунин равандро дар асрҳои XIII–XIV ҳис намудан мумкин аст. Тадричан онҳо заминаи таркиботӣ ва иҷтимоии парламентҳоро ташкил намуданд.

Асоси дигари тақсимои ҳокимиятро пайдо шудан ва рушди шӯроҳои назди қоролу подшоҳон ва ғ. новобаста аз маҳдудияташон ташкил менамуданд. Онҳо вазифаи машваратиро иҷро менамуданд. Вобаста ба шароити давлатҳо ва марҳалаҳои алоҳида чунин тақсимои ҳокимият, ки номукамал ҳам бошад, тадричан пайдо мегардиданд.

Марҳалаи асосии тақсимои функционалӣ ва институтсионалии ҳокимият дар ибтидои Замони нав пайдо гардид. Дар ин давра парокандагии давлати феодалиро ташаккули давлатҳои муттамаркази монархияи мутлақ дар аксари кишварҳои Аврупои Ғарбӣ иваз намуд. Ҳокимияти марказӣ бештар ба дастгоҳи самараноки идоракунӣ зарурат пайдо намуда буд. Дар аввал буржуазияи савдою саноатӣ ҳокимияти монархияи мутлақи марказиро ҷонибдорӣ менамуд ва дар ҳамин ҳолат ба ҳокимият имконияти ворид гаштанро пайдо намуд. Аллакай ҳокимият байни табақаҳо ва синфҳои ҷомеа тақсим гардида буд, вале ҳосияти расмӣ надошт. Воридшавии нерӯҳои нави ҳокимиятҳо, асосан ба таркиботи марказӣ – парламентӣ қарор гирифта буд, ки ҳам ҳосияти қонунгузорӣ ва ҳам ҳосияти иҷроияро дошт.

Инкишофи тақсими ҳокимият ба роҳҳои гуногун ба амал меомад. Таркиботи парламентӣ ҳосияти муттамарказро мегирифт. Ба ҳам омехтани парламентаризм дар марказ бо тамоми идеология ва техникаи ташаккули ҳокимияти намоёндагӣ ба амал меомад. Ҳокимияти иҷроияи (ҳукумат) марказӣ қувват мегирифт. Махсусан, дастгоҳ ва воҳидҳои таркибии он инкишоф меёфтанд. Ташаккули низоми назоратӣ ва адолати судӣ ба охир мерасиданд, ки дар раванди тақсими ҳокимият нақши асосӣ бозиданд.

Раванди объективии тақсимои ҳокимият дар назарияи сиёсӣ дар фалсафаи сиёсӣ таҷассуми ғоявии хешро ёфтанд. Дар ин давра лоиҳаҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, давлати ҳуқуқӣ ва сохти конституционӣ пайдо гардиданд, ки амалигардии онҳо аз самаранокии раванди тақсимои ҳокимият дарак медоданд. Раванди тақсими ҳокимият дар Аврупо батадрич ва ҳамвор нагузаштааст. Шакли классикии тақсимои ҳокимият ташаккули парламенти Англия

дар охири асри XIII ба ҳисоб меравад. Мақоми махсусро тақсимоти амрикоии таркиботи ҳокимият ва таркиботи инкилобии парламенти инкилобии франсуз соҳиб гашта буданд. Дар асри XIX дар Белгия, Голландия, Италия ва дар аксарияти дигари мамлакатҳои аврупоӣ ташаккули ҳокимияти парламентӣ ба итмом расид. Дар асри XX дар мамлакатҳо ва минтақаҳои гуногуни олам расман тақсимоти ҳокимият идома меёфт.

Тақсимоти ҳокимият дар сатҳи давлатӣ давраи пурраи ташкили муносибатҳои байни ҳокимияти гуногунро фаро мегирифт, ки аз мочаро ва ҷангҳои байни ҳокимияти мутлақӣ корол ва парламент оғоз гардидаанд. Масалан, «Инкилоби шарафманд»-и соли 1688 дар Англия, ки ба ҷанги королу парламент ва тағйири ҳолати сулола оварда расонид. Ё худ Инкилоби бузурги Франсия ва оқибатҳои он. Тақсими ҳокимият байни давлат ва ҷомеа, байни ҳокимият ва халқ. Мубориза барои ҳукуки умумии интиҳоботӣ бо тамоми ҷузъиёташ. Аммо ҷуноне ки таҷрибаи мамлакатҳои гуногун нишон медиҳанд, новобаста аз он ки тақсими ҳокимият тавассути қонунҳо ва санадҳои гуногуни меърию ҳукукӣ танзим шаванд ҳам, таъсир ва мақоми кадоме нисбӣ мебошад.

Аҳамияти муҳимро дар раванди тақсими ҳокимият чудо намудани мақомоти назорати берунӣ дар низоми судӣ ташкил менамояд. Яъне, ташаккул додани суди конститусионӣ дар системаи тақсими ҳокимият маънои танзими муносибатҳои байни шохаҳои ҳокимиятро дорад.

Тақсимоти ҳокимият фақат аз раванди легалӣ таркиб наёфтааст. Ҳокимият байни мақомоти расмӣ ва ғайрирасмӣ, таркиботи легалӣ ва ғайрилегалӣ тақсим мегардад. Ҳолатҳои волеҳуранд, ки ташкилот ва иттиҳодияҳои ғайрирасмӣ на танҳо ба қабули қарорҳо таъсири муайянкунандагӣ мерасонанд, балки пурра соҳиби ҳокимиятанд. Инчунин ҳокимият ба мақомоти расмӣ ва махфӣ тақсим мегардад. Дар давраи инкишофи бӯҳронӣ бештар нақши ҳокимияти махфӣ меафзояд. Чунин ҳолат боиси ҳосияти ҷинояткорона пайдо намудани сиёсат, коррупсионӣ ва криминалӣ гаштани ҳокимияти расмӣ мегардад.

Ба таври расмӣ принсипи «тақсими ҳокимият» бори аввал дар Конститутсияи ИМА (1778) ва баъдтар дар санадҳои конститусионии Инкилоби Бузурги франсуз инъикос гардид. Ҳоло дар аксарияти конститутсияҳои давлатҳои мутамаддин принсипи мазкур расмӣ ҷойгир аст. Аз ҷумла, дар Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон, моддаи 9 принсипи «тақсимоти ҳокимият» таҷассум ҷойгир аст. Аммо амалияи ҷамъиятӣ собит месозад, ки он на ҳама вақт ба пуррагӣ риоя мешавад. Махсусан, ҳокимияти иҷроия аз мақоми ҷамъиятиаш истифода бурда, ба он мекӯшад, ки шохаҳои дигари ҳокимиятро ё маҳдуд намояд ё ба ғайри он худ истифода барад. Махсусан, таъсири ҳокимияти иҷроия дар давраи ҳалли масъалаҳои муҳими давлатӣ афзун мегардад. Ташкили ҷорабиниҳо, ки бевосита бо иштироки намоёнда-

гони ҳокимияти иҷроия мегузаранд, иштироки бештари таъсиррасониро ба вучуд меоранд. Махсусан, дар давраи таъсиси мақомоти дигари ҳокимият тавассути интиҳоб ё раъйпурсӣ омили мазкур барҷаста мегардад.

Новобаста аз таснифоти ҳокимият дар заминаи принсипи «тақсими ҳокимият», характер ва навъи ҳокимияти давлатӣ мақомоти гуногуни давлатӣ дар маҷмӯъ вазифаҳои бунёдiero соҳибанд, ки ба таври зайл таҷассум мегарданд:

1. Вазифаи консептуалӣ. Чӣ тавр барномаи муайяни сиёсиро ба амали мушаххаси сиёсӣ табдил додан мумкин аст? Масъала дар бораи қонунгардонидани дархостҳои ҷамъиятӣ пайдо мешавад. Он аз хусусиятҳои идоракунии вобаста аст. Ҷиҳати мазкур дар режимҳои сиёсӣ авторитарӣ чандон аҳамият надорад. Зеро дар он дараҷаи қонунгардонӣ будани одамон аз ҳокимият мавриди тавачҷӯ қарор нагирифтаанд.

2. Амалӣ намудан. Он аз воситаҳо ва имкониятҳои вобаста аст, ки ҳукумат дар ихтиёри худ дорад. Инчунин назорати маъмурият, ки баҳри амалӣ намудани барномаҳои аҳамияти асосӣ пайдо мекунад. Амалгардонии барномаҳо аз қобилияти роҳбаринамояи вобаста аст. Дар ҷунин ҳолат сифати роҳбарии сиёсӣ, муносибати он бо қарордон ва машваратчиён ва ба дастгирии иҷтимоӣ пайваст мегардад. Он чиз айён аст, ки ҳар гуна амалишавии принципҳои сиёсӣ муқовимати иҷтимоиро ҳамроҳӣ менамоянд. Он боиси қонун ёфтани заминаҳои рушди ҷамъиятӣ сиёсӣ мегардад.

3. Ҷамоагосозӣ. Вазифаи муҳими ҳукуматро аз байн бурдани зиддиятҳои байни консепсия ва раванди амалгардонии он ташкил менамояд. Ҳолати мазкур шаҳодати он аст, ки сиёсати ҳукумат аз интиҳоби эътиборҳо ва афзалиятҳо, пеш аз ҳама дар соҳаи молия вобаста аст. Аммо дар ин маврид низ соҳаи арзишҳои аҳамияти муҳим пайдо менамоянд. Ҷамоагосозӣ дар ҷунин маврид ба фаъолияти дохилии ҳукумат марбут мегардад. Инчунин зарурати дастгириро қонибдорӣ қорабиниҳои сиёсӣ аз тарафи доираҳои сиёсӣ аз назар дур наменоманд.

§ 2. ҲОКИМИЯТИ ҚОНУНБАРОР: ТАЪСИС ВА ИНКИШОФИ ОН (МАҚМОТИ ИНТИШОРИ ҚОНУНҲО)

Мафҳуми «мақомоти қонунбарор» ба одамон фаҳми носоҳеҳро пайдо мекунонад. Фақат як вазифаи институти сиёсии мазкурро нишон дода, вазифаҳои дигарро дар маънои мафҳумӣ таҷассум намегардонад. Аз назари таърихӣ вазифаи қонунбарорӣ вазифаҳои дигарро пешдастӣ наменамояд ва аз ҳама муҳим ба шумор намеравад.

Дар рушди ҷомеаи муосир мақом ва қойгоҳи парламент бузург аст. Он салоҳият ва вазифаҳои гуногунро анҷом медиҳад. Гуногуншаклӣ ва мухталифӣ мазмуну мундариҷа далолат менамоянд, ки мақомоти қонунбарори

мамлакатҳои мутамаддинро дар замина ва асоси хусусиятҳои умумӣ ба се гурӯҳ тақсим намудан лозим аст:

1. Парламентҳои тарҳи вестминстерӣ, ки намунаи барҷастаи он парламенти Британияи Кабир мебошад. Фақат ҳокимияти қонунбарор интиҳоб мешавад. Кабинет, яъне роҳбарии дастаҷамъии ҳокимияти иҷроия аз легислатура (давраи ваколатҳои мақомоти намоёндагии интиҳобӣ) пайдо мешавад. Ба кабинет сарвазир роҳбарӣ менамояд. Муносибаҳои байниҳамдигарии парламент ва ҳукумат ба принсипи «муносибати боварӣ» асос меёбанд. Агар кабинет ба боварии парламент сазовор нагардад, нисбати он нобоварӣ изҳор мегардад ва он ҳатман ба истеъфо меравад. Дар навбати худ сарвазир метавонад парламентро пароканда намуда, интиҳоботи навро муқаррар намояд.

2. Намунаи парламенти амрикоӣ. Намунаи барҷастаи он Конгресси ИМА мебошад. Он чун президент ба таври мустақил интиҳоб мегардад. Хусусияти асосиро муносибат бо сардори ҳокимияти иҷроия ташкил менамояд. Ҳолати мазкур боиси пайдоиш ва инкишофи тағйирот ва дигаргуниҳои зиёд мегардад.

3. Парламенти Аврупои континенталӣ. Он ҳосияти мобайнӣ дорад.

Ҳокимияти қонунбарор вазифаҳои гуногунро иҷро менамояд:

— **қабули қонунҳо.** Он бештар дар ду самт сурат мегирад. Худи аъзоёни парламент дар бораи масъалаҳои муҳталифи ҳаёти ҷомеа ва танзими онҳо лоиҳаи қонунҳоро омода сохта, мавриди таҳлил ва ҳулосагирӣ қарор медиҳанд. Дар мавриди дигар ҳукумат ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорию истифода намуда, лоиҳаи қонунҳоро барои муҳокима пешниҳод менамояд. Дар чунин ҳолат айён аст, ки ҳокимияти қонунбарор ҳамчун шоҳаи мустақили ҳокимияти давлатӣ заиф мегардад, мавқеаш маҳдуд мешавад ва мақоми пешбарро ҳокимияти иҷроия пайдо мекунад. Ҳолати мазкур дар Британияи Кабир бештар воқеъурд. Дар ИМА низ вазъият чунин аст. Аксарияти ташаббусҳо марбути ҳукуматанд. Ҳатто дар баъзе соҳаҳо маҷлисҳои қонунбарор ҳуқуқи қабули қонунро ба таври маҳдуд доранд. Чунин амал, асосан самаранок ҳисобида мешавад. Аммо дар ҳар сурат салоҳият ва вазифаҳои мақомоти интишори қонунҳо кам мегарданд. Ҳокимияти иҷроия аз ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорию ҳеш истифода бурда, низоми ҳуқуқиеро ташаққул медиҳад, ки ҷавобгӯи манфиатҳо ва дархостҳои онанд. Ҳокимияти иҷроия мақом ва нақши шоҳаи дигари ҳокимияти давлатиро паст мезанад. Сатҳи мустақилият ва босалоҳиятии онро паст менамояд;

— **муносибат бо ҳокимияти иҷроия.** Иҷрои вазифаи мазкур аз навъи идоракунии вобаста аст. Вобаста ба идоракунии парламентӣ ва ё идоракунии президентӣ мақомоти интишороти қонун муносибатро ба институтҳои ҳаёти сиёсӣ муайян менамояд. Дар шароити идоракунии парламентӣ нақши асосӣ ба парламент мансуб аст. Парламент мақомоти олии давлатӣ мансуб меёбад.

Мақоми парламент дар системаи сиёсӣ муносибати онро ба шохаҳои дигари ҳокимият, аз ҷумла бо ҳокимияти иҷроия муайян менамояд.

Мақомоти олии қонунбарор тавассути низоми интихоботи мутаносиб дар вазъияти муборизаи ошкоро ва баробари ҳизбҳои созмонҳои иҷтимоӣ ташаккул меёбад. Ҳокимият дар шаклҳои гуногун фақат аз ҳисоби парламент ҳукм меронад ва ба он така менамояд. Мавҷудият ва ё дур шудани ин ё он ҳукумат аз ҳукмронӣ, асосан аз мақом ва миқдори ҷойи онҳо дар парламент вобастаанд. Унсuri асосии режими идораи парламентӣ ба воситаи овоздиҳӣ изҳори боварӣ ва ё нобоварӣ намудан ба ҳукумат мебошад. Вақте нисбати ҳукумат нобоварӣ изҳор мешавад, он ҳатман ба истеъфо меравад. Сарвари ҳукуматро парламент интихоб менамояд. Ҳизбҳои муттаҳид сарвари худро ҷонибдорӣ менамоянд. Вазъият дар ҳолати низоми бисёрҳизбӣ мураккаб мегардад. Барои таъсиси ҳукумат коалитсияи парламентӣ зарур аст. Фаъолияти парламент дар шароити низоми духизбӣ мутаносиб аст. Сарвазир дар ҳол баъди интихобот маълум мегардад.

Муносибати мақомоти олии қонунбарор ба ҳокимияти иҷроия дар шароити идоракунии президентӣ дар сатҳ ва шакли дигар ба амал меояд. Дар низоми президентӣ сардори давлат бевосита аз ҷониби аҳоли интихоб мешавад. Аммо таъсири парламент ба президент ҳис мешавад. Дар ИМА Конгресс бештар ҳангоми интихоби судяҳо ва баъзе намоёндагони ҳокимияти иҷроия ба президент таъсир мерасонад. Парламент дар шакли дигар низ метавонад ба президент ва ҳокимияти иҷроия таъсир бахшад. Парламент дар ҳолати конститутсияро вайрон намудани президент нисбати вай импичментро истифода менамояд. Конгресс се маротиба кӯшиш намудааст, ки нисбати президент амали мазкурро истифода барад: дар асри XIX нисбати Эндр Чонсон; нисбати Ричард Никсон барои амалҳои ҷосусии «Уотергейт»; нисбати Билл Клинтон барои рафтори бадахлоқӣ ва шахватпарастӣ.

Дар Тоҷикистон низ масъалаи импичмент нисбати президент ҷой дошт. Соли 1991 Шӯрои Олӣ нисбати президент Махкамов Қ.М. импичментро амалӣ гардонид.

Мақомоти қонунбарор имконияти дигари маҳдуднамоӣ ва ё зери таъсир нигоҳ доштани ҳокимияти иҷроияро дар шакли муҳокимаи масъалаи сиёсати соҳавии ҳукумати ба амал мебарорад. Он ҳароҷоти ҳукуматиро назорат менамояд. Аз ҷумла, андозаи андозҳо аз шахсони ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ, тарзи ҳароҷоти пул ва ғ. Инчунин депутатҳо ба таври инфиродӣ мақомоти ҳукуматиро назорат менамоянд. Он дар шакли дархости депутатӣ (интерпелатсия) ба амал меояд;

— **вазифаи намоёндагӣ.** Вазифаи асосии парламентро таъмин намудани робитаи ҳукумат бо омма ташкил медиҳад. Маҳз тавассути ҷунин пайвастиҳои қонунӣ будани (легитимӣ) низоми сиёсӣ таъмин мешавад ва эътибори сиёсати ҳукумат нигоҳ дошта мешавад;

— ташкили дохилии фаъолият. Шакли асосии фаъолияти парламентаро маҷлис ташкил менамояд. Сессияҳои умумӣ ифодаи он мебошанд. Инчунин депутатҳо дар ҳайати комиссияҳо фаъолият менамоянд. Онҳо раванди эҷоди қонунҳо ва муҳокимаи масъаларо воқеӣ менамоянд. Дар шароити қори парламент ташкили комиссияҳои ҷавҳулӯда ва ҳатто бо салоҳиятҳо ва вазифаҳои тафтишотӣ низ ба амал омада метавонад.

Дар аксари мамлакатҳои демократияи либералӣ парламент аз ду палата иборат гардидааст. Он имконият медиҳад, ки заминаи намоёндагӣ васеъ гардад. Бикамерализм метавонад вазъияти сиёсиро муътадил гардонад ва қонунҳоро амалӣ созад. Он фаъолияти номуътадили эҷоди қонунҳоро дар палатаи поёнӣ танзим менамояд. Қорч Вашингтон ҳадафи асосии ташкили палатаи болоии парламентаро бисёр моҳирона тавсиф намуда буд: «Мавҷудияти сенат ба он вақт медиҳад, ки қарар аз ҳад зиёд гарм то андозае хунук шавад ва нӯшидани он имконпазир гардад». Ба андешаи ӯ палатаи болоӣ имконият медиҳад, ки саҳву хатоҳои қонунҳо бартараф гарданд. Ҳолатҳои низомеҳӯранд, ки дар мамлакатҳои алоҳида аз палатаи болоӣ даст кашида, низомӣ ягонаи парламент ташкил мегардад. Масалан, дар Зеландияи нав (соли 1950), Дания (соли 1964), Шветсия (соли 1970), Қирғизистон (соли 2004) аз палатаи болоӣ даст кашиданд. Вазъияти мазкур оқибати раъйпурсиҳо ба шумор меравад. Палатаҳои болоӣ мақомоти қонунбарор, одатан аз ҷиҳати сиёсӣ заифанд ва аз ин хотир, нақши ниҳонӣ бар душ доранд. Чунин хусусияти онро ҳанӯз яке аз асосгузори Ҳукумати Амрико Чейс Мэдисон дар «Мақолаҳои федералист» ба таври махсус нишон дода буд.

Дар шароити Тоҷикистони муосир Маҷлиси Олӣ ҳамчун парламенти мамлакат фаъолият менамояд. Асосҳои сиёсии Маҷлиси Олӣ ва шаклҳои зарурии салоҳият, вазифаҳо ва фаъолияти он дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷассум ёфтаанд. Ба таври васеъ ҳолатҳои меъёрӣ ва ҳар гуна таснифоти дигари вазифаҳо ва салоҳияти Маҷлиси Олӣ дар қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикос гардидаанд. Маҷлиси Олӣ аз ду палата иборат аст, ки онҳо ба нашри қонунҳо ва санадҳои дигари меъёрию ҳуқуқӣ машғуланд.

Дар таҷрибаи мамлакатҳои гуногуни олам парламенти дупалатагӣ асосан ҳоси давлатҳои федеративӣ аст. Палатаи болоии парламент аз намоёндагони субъектони федератсия таркиб меёбад. Дар фаҳми мафҳуми федератсия якхелагӣ вучуд надорад. Муҳим он аст, ки қадом хусусиятҳо ба роҳбарӣ гирифта мешаванд. Дар бисёр ҳолатҳо, махсусан дар мамлакатҳои гуногунҷеҳрагии миллӣ ба сифати муносибати меъёрӣ тақсмоти ҳудудию этникӣ ба назар гирифта мешавад. Аз ҷумла, дар Федератсияи Русия асосҳои федерализм ба чунин сатҳи муносибатҳои меъёрӣ тақя менамояд.

Дар гурӯҳи дигари мамлакатҳо муносибатҳои этникӣ ба сифати асоси субъекти федератсия баромад намекунанд. Мансубияти иҷтимоию давлатӣ

чандон аҳамият надорад. Тақсимои марзӣ, ки ҳамчун сохтори сиёсӣ эътироф шудааст аҳамияти муҳим пайдо мекунад. Чунин ҳолат дар ИМА вучуд дорад. Дар баробари санадҳои меъёрӣ- ҳуқуқии умумӣ ҳар як иёлот вобаста ба сохтори сиёсӣ ва ҳосиятҳои маҳал санадҳои меъёрию ҳуқуқии ҳосро эҷод менамояд. Яъне, субъектҳои федератсия тамоми хусусиятҳои кишвардориро ба худ гирифтаанд. Фақат он ҷиҳат муҳим аст, ки субъектҳои федератсия меъёрҳои умумӣ ва қонунҳои умумидавлатиро ба роҳбарӣ мегиранд. Таҷзияи ҳокимият дар ҳар як субъекти федератсия амри воқеъ аст.

§ 3. ҲОКИМИЯТИ ИЧРОИЯ

Дар шароити ҳозира мақом ва нақши ҳокимияти иҷроия дар низоми ҷомеа батадриҷ меафзояд. Дар бештари ҳолатҳо он аз ҳисоби ҳокимияти қонунбарор воқеъ мегардад. Шояд чунин вазъият ҳосияти объективӣ дошта бошад. Зеро дар сатҳи зарурӣ ахбороти объективӣ ва муқаммалро дар бораи равандҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа фақат муассисаю мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ пайдо менамоянд. Мақомоти ҳокимияти қонунбарор низ аз он истифода мебаранд. Теъдоди қарорҳои махсус ва ё муҳим, ки сифати идоракуниро нишон медиҳанд, хеле бузург ва зиёданд. Депутатҳо имконият надоранд, ки назорати онҳоро таъмин созанд.

Аз асри XIX инҷониб ташаккули ҳукумат бештар ҳосияти номуайяни ва ратсионалиро гирифтааст. Ду навъи идораи давлат ташаккул ёфт, ки асосан ҳоси тамаддуни аврупоӣ ва амрикоӣ мебошанд. Навъи якум низоми кабинетӣ мебошад, ки аз Англия ва Шветсия оғоз гардидааст. Дар он нақши сарвазир барҷаста аст ва он ҳосияти дастаҷамъӣ (коллегиалӣ) дорад. Навъи дуюм – тарҳи президентӣ мебошад, ки дар ИМА, мамлакатҳои Амрикоӣ Лотинӣ (Чили, Перу, Бразилия) ва фазои баъдишӯравӣ афзалият пайдо намудааст.

Дар ҳукумати кабинетӣ вазирон дар андозаи муайян дар раванди қабули қарор ва амалӣ намудани он дар ҳаёти сиёсӣ иштирок менамоянд. Ҳукумати кабинетӣ салоҳияти монархро кам ва мақоми парламентаро афзун менамояд.

Ҳангоми омӯзиши масъалаи ҳукумат душвориҳои гуногун ба амал меоянд. Пеш аз ҳама мушкилӣ дар ҷудо намудани ҳукумат ва маъмурияти он дар маънои сиёсии масъала ифода мегардад. Зеро на ҳама вақт ҳукумат ва маъмурияти давлатӣ ҳадафҳо ва вазифаҳои муштарак доранд. Манфиатҳо ва талаботҳои ҳар яке ба таври махсус зухур ёфта метавонанд ва чунин ҳолат онҳоро дар муқобили ҳам қарор медиҳад. Андеша дар бораи он ки маъмурияти ҳукумат ба таври пурра ба ҳукумат итоат менамоянд ё ташаббус нишон дода наметавонанд, андешаи ғалат аст. Маъмурияти ҳукумат дар баробари хизмҳои сиёсӣ ва гурӯҳҳои фишоровар унсури бозҳои сиёсӣ ба шумор мераванд. Дар шароити ҳозираи бештари мамлакатҳо сарҳадоти

байни маркази сиёсӣ (ҳукумат ё ҳокимияти оӣ) ва фаъолии бюрократия, ки дастурҳои барномавиرو амалӣ мегардонанд, аз байн бардошта мешавад. Дар сурати мувофиқ омадани талабот ва манфиатҳо маъмурияти давлатӣ воситаи асосии таъмини сиёсати муайяннамудаи ҳукумат мегардад. Маҳз маъмуроне, ки дар ҳокимияти иҷроия фаъолият менамоянд, дар амалӣ сохтани сиёсати ҳукумат нақши асосӣ мебозанд.

Дар низоми идоракунии парламентӣ ҳама вақт тақсимоат ба сардори давлат ва сардори ҳукумат ба амал меояд. Салоҳият ва вазифаҳои онҳо тавассути санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ муайян карда мешаванд. Сарвазир ва кабинети онро аъзоёни парламент интихоб менамоянд.

Дар низоми идоракунии президентӣ низоми иерархӣ амал менамояд. Вазирон фақат дар назди президент масъуланд. Президент ҳангоми интихоби кормандон ҳеҷ гуна маҳдудият надорад ва монеаеро бояд ҳис наанамояд. Департаментҳо мустақилона, новобаста аз якдигар фаъолият менамоянд ва ба принсипи «қарори дастаҷамъӣ (коллегиялӣ)» вобаста нестанд. Президент барои ташкили назорати фаъолияти онҳо таркиботи маъмуриро таъсис медиҳад.

Дар шароити низоми автократӣ ҷудо намудани ҳокимияти иҷроия мушкил аст. Масалан, дар Арабистони Саудӣ. Дар низоми идоракунии президентӣ тарзи махсуси идоракунии низ воқеӣ аст. Масалан, дар Амрикои Лотинӣ бештар ба артиш таъа муҳда, аломатҳои дохигарию зиёдтар пайдо намудан мумкин аст.

Сардори ҳукумат одатан аз умумияти пешбари ҷомеа - синфи ҷамъиятӣ, ҳизби сиёсӣ, артиш, калосо, гурӯҳи манфиатҳо ва ғ. пайдо мегардад. Дар шароити ҳозира бештар сардори ҳукуматро ҳизбҳои сиёсӣ ба миён меоранд. Он натиҷаи бевоситаи васеъ гаштани ҳуқуқи интихоботӣ ба ҳисоб меравад. Сардори ҳукумат вобаста ба вазъияти сиёсӣ ҷомеаро иваз менамояд. Масъалаҳои рушди иқтисодӣ ва ҳолати молиявӣ низ аҳамияти муҳим доранд. Дар бештари мамлакатҳои демократияи парламентӣ – кабинетӣ мӯътадилини мақоми сарвазир масъалаи муҳим мебошад. Маълумотҳои омӯрӣ собит менамоянд, ки аз мамлакатҳои мутаракқӣ бештар мақоми сарвазир дар Италия ноустувор аст.

Ба вазифаи муҳимтарини сардори ҳукумат ба амал баровардани роҳбарӣ дар заминаи воқеигардонии сиёсати ҳукумат мебошад. Вай на танҳо вазирон ва маъмурони ҳукуматро таъин менамояд ва ё онҳоро ба истеъфо мебарорад, балки шахсан ба одамони интихобнамудаи ҳеш барои тағйири рафторашон таъсир мерасонад. Аз ҷониби дигар, ҳукумат вазифаи сарвариро ба анҷом мерасонад. Ба ҳалли вазифаҳои ҷамъиятӣ дахлат менамояд. Ҷойи тааҷҷубовар нест, ки сиёсат падидаи шахсигардонидашуда мебошад. Зеро масъалаи сарвариро, пеш аз ҳама тавассути шахсони алоҳида, чун қоида бо сардори ҳукумат ифода менамоянд. Сухан аз боби он меравад, ки дар одамон

ҳисси мусбати муносибат ба барномаи сиёсӣ ташаккул дода мешавад. Яъне, сарвар аз бисёр ҷиҳат робитаи кавӣ бо масъалаи қонунигардонии (легитиматсия) системаи сиёсӣ дорад. Сарварӣ воситаи инкишофи қонунигардонӣ мебошад. Он воситае мегардад, ки барномаи сиёсиро ба сиёсати мушаххаси ҳукумат табдил медиҳад.

Вазифаҳои анъанавии ҳокимияи давлатӣ ба се соҳаи асосӣ тақсим мегарданд: сиёсати хориҷӣ; ҳимоя аз ҳучуми аҷнабиён; амнияти ҷамъиятӣ. Бо ташаккули қонунҳои иҷтимоӣ инкишофи шадиди соҳаи фаъолияти давлат дар доираи ҷомеаи шахрвандӣ ба амал меояд. Қонунбарории иҷтимоӣ аз институтҳои ҳукумати кафили принсипи «адолати иҷтимоӣ»-ро таъсис додаст. Ёрии иҷтимоиро институтҳои давлатӣ аз худ намудаанд ва бунёди давлати патерналистиро асос мегузоранд. Табиист, ки дар ҷунин ҳолат нақши ҳокимияти иҷроия меафзояд.

Аз ҷиҳати назариявӣ дастони сардори ҳукумат ҳангоми интиҳоби аъзои кабинет баста аст. Дар воқеъ ҳисобҳои пешазинтиҳоботӣ, мувозинати қувваҳо дар ҳизб, ба эътибор гирифтани рақибони сиёсӣ боиси ба компромисс рӯ овардан мегарданд. Сарвазирро зарур аст, ки доимо ташаббусҳои маъмурияти давлатиро зерин назорат қарор диҳад. Вай бояд доираи фаъолияти маъмуриятро донанд. Барои бомуваффақият ба амал баровардани вазифаҳо ба сарвазир таҳлилгарон ва мушовирон ёрӣ мерасонанд.

§ 4. МАЪМУРИЯТИ ДАВЛАТӢ

Андеша дар бораи мустақилияти маъмурият (дастгоҳ) аз системаи сиёсӣ ба ҷуз аз шиор ҷизи дигаре нест. Сатҳ ва тарзи амали маъмуриятро бевоҳид таркиботи сиёсии ҳокимият ва институтҳои сиёсӣ муайян менамоянд. Таркиботи сиёсӣ, ки воситаҳои назоратро аз ҳисоби консенсус ва ҳокимияти пурзӯр ба ҷойи озодӣ дар ихтиёр дорад, ба ҳаёт ва амалияи ҷамъиятӣ бюрократияи давлатиро бо хусусиятҳои авторитарӣ даъват менамояд. Ин ҳамон сатҳи фаъолиятест, ки сиёсати умумӣ дар соҳаи мазкур дар назари одамон ҳосияти мушаххас пайдо менамояд. Натиҷаи охири қарорҳои сиёсӣ, пеш аз ҳама барномаи ҳизби сиёсии ғолиб ба ҳисоб меравад.

Тарзи баамалбарорӣ ва тарзи маъмури (масалан, сиёсат дар соҳаи маориф) барои ҳалли масъала, сифат ва мазмуни он аҳамияти муҳим доранд. Таркиботи маъмуриро бештар «бюрократия» ва аъзои онро «бюрократ» меноманд. Маънои этимологии он аз мафҳуми франсузӣ «*Bureau*» («Бюро») сарчашма мегардад, ки мизи хатнависиро ифода менамуд. Инчунин ҳонаеро дар муассисаи ҷунин меҳисобиданд. Мафҳуми мазкурро нисбати одамоне низ мансуб медонистанд, ки меҳаросанд аз ҳудудҳои расмӣ берун гарданд.

Тафовутӣ ҷиддӣ байни маъмурияти хусусӣ ва сектори ҷамъиятӣ дар ҷойи фаъолияти онҳо айён мегардид. Бюрократияи ҷамъиятӣ дар соҳаи сиёсӣ, дар

муносибатҳои ҳокимиятӣ, дар сиёсат ва барномаҳои афзалиятнок фаъолият менамояд. Давлат вазифадор аст, ки барои муваффақ гаштан ба хайрияти умум тамоми чораҳои имконпазирро истифода барад.

Фаъолияти маъмури қисми интегралӣ ҳар кадом системаи сиёсӣ ба ҳисоб меравад. Давлат корфармои бузургтарин мебошад. Сатҳи ба хизмати давлатӣ ва маъмури ҷалб намудани одамон дар мамлакатҳои пешрафта хеле зиёд аст. Маъмурияти давлатӣ он таркиботе мебошад, ки робита ва пайвастагии шаҳрвандон бо давлат таъмин карда мешавад. Аз ин хотир, эътибори давлат аз сифати хизматрасонии маъмурият вобаста аст. Сифати пасти маъмурият раванди делегитиматсияи (гайриқонунӣ) системаи сиёсиро метезонад. Ҳодисаеро чун бегонагии давлат дар шуури ҷамъиятии шаҳрвандон афзун менамояд. Ҳатто ба мавҷудияти соҳи сиёсӣ таҳдид менамояд. Низомии сиёсӣ ва ҳасти он зери хатар мемонад.

Сатҳи баландтаринро маъмурияти давлатӣ дар Замони нав пайдо намудааст. Он натиҷаи таҳдидҳои моддию маънавии замона мансуб меёбад. Бешубҳа, ташаккули давлати миллий, ташаккулу қувват гирифтани миллатгарой раванди мазкурро тезонидаанд. Ба сифати таҳдидҳои дигар талабҳои техникаи оқибатҳои инқилоби саноатӣ ва сиёсати ҳарбӣ баромад менамуданд. Технологияи муосири ҳарбӣ дар давлатҳои имкон дорад, ки ба таври бехтар андозҳоро ситонида метавонад ва қисмати зарурии онро барои таъмини иқтисоди ҳарбӣ сарф менамояд. Хусусиятҳои мочароҳои байналхалқӣ низ боиси рушди маъмурияти давлатӣ мегарданд.

Яке аз сабабҳои муҳими инкишофи маъмурияти (дастгоҳи) давлатӣ дар асри XX-XXI инкишофи вазифаҳои иҷтимоии давлат ба ҳисоб меравад. Аз ин ҷост, ки қисме аз муҳаққиқон – мунаққидон дар бораи пайдоиши «давлат - левиафан», яъне давлате, ки салоҳияти автономия нисбати ҷомеаи шаҳрвандӣ дорад, андешаҳо иброз менамоянд. (Фридрих фон Хайек). Мунаққидони консерватори идоракунии демократҳо дар ИМА бевосита дар бораи ташаккули «синфи нав» андеша меронанд, ки манфиатҳои он зидди талаботҳо ва умедҳои ҷомеаи демократӣ мебошанд.

Бюрократияи давлатӣ дар мамлакатҳои демократӣ принсипи «шаффофият»-ро ба роҳбарӣ мегардад. Он барои назорати ҷамъиятӣ кушода аст. Дар низомии автократия бюрократия «давлат дар давлат» мегардад. Он қоидаҳои махсуси бозиро ҷорӣ менамояд. Он восита ва аслиҳаи идоракунии олигархияи ҳукмрон мебошад.

Дар низомии демократӣ назорати ҷамъиятӣ ва масъулияти ҳуқуқӣ ба сифати воситаи маҳдуднамоии раванди автономикунони бюрократияи давлатӣ баромад менамоянд. Намунаи барҷастаи он институти «омбудсмен» (намояндагӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ) мебошад. Институти мазкур соли 1808 дар Шветсия ташаккул ёфтааст. Ҳоло ҳар гуна қарори маъмури ва ҳалномаи судиро бо ташаббуси худ дида мебарояд. Омбудсмен ҳулосаҳои

худо чоп менамояд ва диққати маъмуруну судяҳоро ба ҳатоғиҳо ҷалб намо-
яд. Ҳатто он тафтишот мебарад. Омбудсмен ғайолияти мустақил аз соҳаҳои
ҳокимият дорад. Дар мамлакатҳои дигари мутамаддин низ чунин институт
амал меояд.

Вобаста ба мақом ва нақше, ки маъмурияти давлатӣ дар ҷомеа мебозад,
он метавонад барои пайдо кардани мақоми «ҳокимияти ҷорум» мубориза
барад. Хусусиятҳои асосии бюрократияи давлатиро бояд масъулиятнокӣ ва
самаранокӣ ташкил диҳанд.

Классики тадқиқоти бюрократия Макс Вебер мансуб меёбад, ки
хусусиятҳои асосии онро ба таври зайл нишон додааст: таркиботи иерархӣ,
принсипҳои муайян, тақсимои меҳнат ва салоҳият (компетенсия).

Ғайолияти маъмурияти бюрократиро чунин арзёбӣ намудан мумкин
аст:

1. Иҷрои вазифаҳои амалдорӣ ҳамчун ғайолияти муттасил, ки ҳаҷми
онро санадҳои ҳуқуқӣ муқаррар менамоянд.

2. Амали принсипи «салоҳият» (компетенсия): а). Тақсимои доимии
вазифаҳо, ки ба таври қатъӣ салоҳият ва вазифаҳои амалдориро ҷудо ме-
созад; б). Саҳеҳияти ҳаҷми ҳуқуқи додани фармоишот, супоришҳо ва воситаҳои
истифоданамони маҷбурнамоӣ ва шароити қонунии истифодаи воситаҳои
мазкур.

3. Ҳатмӣ будани принсипи «иерархияи амалдорӣ». Он дар масъулияти
амалдори поёнӣ дар назди амалдори болоӣ, ки вазифадор аст ғайолияти
онро назорат намояд, зоҳир мегардад. Амалдори поёнӣ ҳуқуқи шикоят на-
мудан аз болои ғайолияти назоратии амалдори калонро соҳиб аст.

4. Принсипи «ҷудоии маркази маъмурӣ аз моликият ба воситаҳои маъ-
мурият ва воситаҳои барои нигоҳ доштани онҳо».

5. Ҷудо будани ҳолати хизматӣ аз ҳолати шахси дархизматбуда. Амалдор
ҳуқуқи сӯистифода аз ҳолати хизматиро надорад.

6. Ғайолияти амалдорӣ ба ҳуҷҷатнигорӣ асос ёфтааст. Ҳатто дар он
ҷойе, ки нишондод дар бораи ба таври шифоҳӣ танзими қарорҳои расмӣ ни-
шон дода шудааст, нигоҳи ҳуҷҷат муҳим аст.

Дар ҳаёти давлатӣ мақоми махсусро ташаққул ва инкишофи хизмати
граждани мебозад. Оғози он аз тамаддуни римӣ сурат мегирад, зеро пайдои-
ши ҳар гуна вазифаҳои ҷамъиятӣ боиси таҳдидҳо ба муттасилии анъанаҳо
мегардиданд. Аз ин хотир, дастгоҳи касбии амалдорӣ ташаққул ёфт. Аксари
онҳо гуломон ва озодандешон буданд, ки нисбати ҷумҳурии Рим муносибати
хайрхоҳона доштанд. Тафаккури эътилоии онҳо ҳосияти асосии ғайолияти
маъмурияти давлатиро ташкил меод. Онҳо на ба ҳокимони алоҳида, балки
ба гоӣ давлат содиқ буданд.

Ҳисси ягонагии корпоративӣ қоидаи рафтор барои хизмати давлатӣ дар
шароити асримиёнагӣ ба шумор мерафт. Бюрократия дар қатори ҳокимон ва

аҳли хонаводаи онҳо унсури синфи ҳукмрон мансуб меёфт. Нигоҳ доштани назорат аз болои воситаҳои коммуникатсионӣ, баъдтар аз рӯи ахбороти мухталиф манбаи асосии ҳокимияти он ба ҳисоб мерафт.

Зарурат ва талабот ба касбӣ гардонидани идоракунии давлатӣ бештар дар раванди демократикунонии таркиботи сиёсӣ сурат мегирад. Зиёдтар дар миёнаи асри XIX маълум гардид, ки хизмати касбии граждании ба кори давлат содиқ зарур аст. Мураккабгардии корҳои давлатӣ ва афзоиши салоҳият ва масъулияти давлат ва инчунин гардиши демократии одамон ва вазифаҳо раванди мазкурро ба ҳукми зарурат ворид намудааст.

Дар Британияи Кабир хатари клиентизми сиёсиро ҳис намуда, роҳу воситаҳои мубориза бар зидди онро пайваста ҷустуҷӯ менамуданд. Яке аз аввалин чорабиниҳои расмӣ омода намудани «Маъруза дар бораи ташкили хизмати доимии гражданий», ки бо номи маърузаи «Норткотт – Тревеллан» (1854) маълум аст, мансуб меёбад. Дар он пешниҳод гардида буд, ки оид ба «Комиссия дар бораи хизмати гражданий» озмун гузаронида шавад. Чунин гузориши масъала огози нек ва зарурӣ дар муборизаи зидди клиентизми сиёсӣ ба ҳисоб мерафт. Амрикоӣҳо бошанд соли 1883 «Санади Пендлтон»-ро қабул намуданд, ки интихобро дар асосҳои қобилият воқеӣ мегардонад. Ҳоло аксарияти мутлақи амалдорон аз рӯи он интихоб мешаванд.

Дар шароити ҳозира аксарияти мамлакатҳои мутамаддин низоми мукамали ташаккул ва таҳкими маъмурияти давлатӣ ва идораи корҳои дигари ҷомеаро пайдо намудаанд. Он дар заминаи меъёрҳо ва принципҳои муайян ба амал бароварда мешавад. Сатҳи маълумотнокӣ ва тартиби омодагии касбии довталабон аҳамияти хосаро касб намудаанд. Аҳамияти арзишу таҷрибаи касбӣ низ зиёд аст.

Дар Тоҷикистон чун дар тамоми кишвари Осиёи Миёнаи тоинкилобӣ хизмати касбии гражданий вучуд надошт. Он тадриҷан дар замони Шӯравӣ ташаккул ва инкишоф ёфт. Дастгоҳи давлатӣ тобеи дастгоҳи ҳизбӣ гардонидашуда буд, ки баъди фанои Иттиҳодияи Шӯравӣ он мушкилиҳои зиёдеро дар раванди идоракунии давлатӣ ба миён овард. Масъалаи мазкур то ба ҳоло рӯзмарра мебошад. Таҷрибаи нишон медиҳад, ки ишғоли вазифаҳо дар муассисаҳои марказӣ ҳамчун «системаи дарёфтҳо» аз рӯи принципи «ғолиб ҳама чизро соҳиб мешавад» ба амал меояд.

БОБИ III. САРВАРӢ ВА ЭЛИТАИ СИЁСӢ

*На ҳар ки тарҳи кулаҳ қач ниҳоду
туид нишаст,
Кулоҳдориву ойини сарварӣ донад.*

Ҳофиз

§ 1. МОҲИЯТ ВА ХУСУСИЯТҲОИ САРВАРӢ

Одамон, ки худ офарандан таъриханд, дар муносибатҳои байниҳамдигарӣ ва муносибат бо ҳодисаю падидаҳои дигари ҷамъиятию табиӣ мақсади муайянро, асосан ғаёлияти худ қарор медиҳанд. Мақсад ва вазифаҳои, ки онҳо дар назди худ гузоштаанд, аз бисёр ҷиҳат дар шакли тайёр пайдо мегарданд. Равандҳои объективӣ, шароитҳои ҳаёти ҷомеа онҳоро муайян менамоянд. Одамон, асосан дар зери таъсири шароити муҳити атроф амал менамоянд. Дар байни онҳо зарурати иқтисодӣ, ки таҷассумгари манфиатҳои доираи муайяни одамон мебошад, нақши асосӣ мебозад. Ин фақат як ҷиҳати масъала аст. Одамон низ қодиранд ба шароити ҳаёти худ таъсир расонанд ва ҳатто самти инкишофи онҳоро тағйир бидиҳанд. Шахсони зиёде буданд ва ҳастанд, ки ба ҳаёти ҷомеа тақони пурзӯре додаанд. Бузургии ин гуна одамон дар он аст, ки тавонистанд манфиатҳои умумиро ифода намоянд ва бахри ҳимояи онҳо кӯшишҳои зиёде ба харҷ диҳанд. Аз ин хотир, оммаи мардум ин гуна одамонро эҳтиром намуда, пешвои худ меҳонад. Одамони бузург, пешвоён то ҳамагон даврае вазифаи худро иҷро карда метавонанд, ки ба ҳаракатҳои оммаи халқ таъия намоянд.

Ҳокимияти сиёсӣ, аслан дар шакли пирамида бунёд мегардад. Асоси онро нерӯҳои ҳоким ва табақаи муташаккили болоӣ ташкил медиҳад. Дар ҳар зинаи ҳокимият дастгоҳи махсуси идорӣ амал менамояд. Роҳбарон онҳоро сардорӣ менамоянд, дигаронро аз ақиби худ мебаранд. Мафҳуми «сарвар» низ аз ҳамагон ҷост. Он дар забони англисӣ (to lead) маънои бурдан ё дар сафи пеш рафтаниро дорад.

Чӣ дар замон гузашта ва чӣ дар олами муосир масъалаи пешво ва сарварӣ намуно ба раванҳои муҳталифи ҳаёти ҷомеа диққати аҳли илмро ҷалб менамуд. Сарварӣ, ки яке аз воситаҳои муҳимтарини танзими муносибатҳои байниҳамдигарии одамон, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва умуман, ҳаёти ҷамъиятӣ мебошад, мавриди таҳлил ва тадқиқи соҳаҳои гуногуни илмҳои ҷомеашиносӣ қарор гирифтааст. Ба омӯзиши масъалаҳои сарварӣ сотсиология, фалсафа, психология, геополитика ва ғ. машғуланд. Бештар масъалаҳои сарвариро сиёсатиносии меомӯзад. Моҳият, вазифаҳо ва хусусиятҳои дигари сарвар ва сарварӣ мавриди таҳлил қарор мегиранд. Сабабҳои ҳақиқӣ ва бардурӯи рӯварӣ ба сарварӣ ошкор мегардад. Баҳогузӯри ба сарварӣ на аз

рӯи эҳсосоти шахсӣ, балки аз рӯи меъёрҳои илмӣ сурат мегиранд. Омӯзиши ҳамаҷониба ва таҳлили амиқи паҳлӯҳои гуногуни сарварӣ имконият медиҳанд, ки масъалаҳои дигари ҳаёти ҷомеа ҳалли худро ёбанд, ҳамбастагии онҳо бо сарварию сиёсӣ ва таъсири байнихамдигарии онҳо ошкор гарданд.

Вобаста ба сатҳи инкишофи ҳаёти ҷомеа сарварию сиёсӣ тағйир меёбад ва хусусиятҳои гуногунро дарбар мегирад. Фаъолияти сарварию сиёсӣ аз сатҳи инкишофи ҳаёти сиёсии ҷомеа, анъанаҳо ва равандҳои сиёсӣ, озодӣ ва худшиносии одамони алоҳида вобастааст. Сатҳи фаъолияти сиёсии одамон гуногун мебошад ва он ба иштироки бевоситаи онҳо дар фаъолияти сиёсӣ алоқаманд аст. Сарварию сиёсӣ зинаи баландтарини фаъолияти сиёсӣ ба шумор меравад.

Мафҳуми «сарварию сиёсӣ» дар худ ҳосиятҳои гуногунро таҷассум менамояд. Сарварию сиёсӣ фаъолияти давлат ва ҳамаи унсурони муҳими он, ҳизбҳои сиёсӣ, созмонҳои иҷтимоӣ ва тамоми навъҳои иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, этникӣ, иҷтимоию демографӣ ва ғ., ки дар фаъолияти худ ҳосияти сиёсӣ пайдо мекунанд, муттаҳид мегардонанд ва ба самти муайян равона месозад. Равандҳо ва муносибатҳои ҷамъиятӣ, тарзи ҳукмронии муносибатҳои сиёсӣ, ҳолати мушаххасу таърихӣ ва талаботу манфиатҳои умумиятҳои гуногуни таркиби ҷомеа навъҳои муайяни сарвариро пеш мегузоранд.

Масъалаи сарвар ва сарварӣ аз замонҳои қадим диққати мутафаккиронро ба худ ҷалб намудааст. Онҳо ба масъалаи сарварӣ аз рӯи манфиатҳои гурӯҳӣ назар намуда, ҳосиятҳои онро ошкор кардани мешаванд, ба моҳият ва вазифаҳои сарварӣ, таъсири мутақобилаи онҳо ба ҳодисаҳои дигари ҷомеа ва махсусан, муносибати сарвар ва сарварӣ ба сохтори ҳокимияти давлатӣ таваҷҷӯҳи ҳоса зоҳир менамоянд. Ба масъалаи сарварӣ ҳанӯз таърихчиёни атиқа Геродот ва Плутарх рӯ оварда буданд. Нақши сарварон дар тадқиқоти онҳо мақоми марказиро соҳиб аст. Онҳо ба ҳаёту фаъолияти лашкаркашон, шохон ва намояндагони дигари доираҳои ҳукмрон диққати зиёд медоданд. Сарваронро, махсусан лашкаркашонро мадҳу ситоиш намуда, инкишофи ҷомеаро аз фаъолияти онҳо вобаста медонистанд.

Арасту низ ба масъалаи сарварӣ диққати махсус додааст. Ӯ дар асари машҳураш «Сиёсат» сохтори давлатии мамлакатҳои зиёдеро тавсиф менамояд. Ба моҳият ва хусусиятҳои давлат, аломатҳо ва мақомоти махсуси онҳо назар намуда, нақши одамони давлатӣ ва ҳарбиرو дар мадди аввал мегузорад.

Масъалаи сарварӣ дар Асрҳои миёна ва Замони нав низ диққати мутафаккиронро ба худ ҷалб намудааст. Дар Асрҳои миёна бештар таълимоти теологӣ сарварӣ бартарӣ дошт. Дар таълимоти мутафаккирони форсу тоҷик низ масъалаи сарварӣ ҷойи сазовор дорад. Абунасири **Фаробӣ** дар бораи бунёди ҷомеаи идеалии «мадинаи фозила» суҳан ронда, андешаҳои сиёсиашро баррасӣ намудааст. Дар саромади «мадинаи фозила» ҳокимон истодаанд. Ҳоким, ки худ донишманд ва хирадманд аст, аҳли ҷомеаро аз паси худ мебаррад.

Имом ҳокими мутлақ аст. Ӯ сохиби 12 сифати модарзод аст: камолоти ҷисмонӣ, бориқбинию дурандешӣ ва зиракии табиӣ, ақл ва хотираи солиму мустаҳкам, бофаросат, хушбаён ва тозабаёни андешаҳо, маърифатнокӣ, камхӯроқӣ ва камнӯшӣ, муҳаббат ба ҳақиқат, нафрат ба дурӯғ ва дурӯғтӯён, қадри шарафу номус, нияти неқ ва ҳимматбаландӣ, нафрат ба чизу молу пул ва ҳар гуна унсурҳои ҳаётӣ, адолатнокӣ, нафрат ба беадолатию золимӣ, кайсарӣ, дар зарурат бо қатъият рафтор намудан, ҷасур будан. Аммо мутафаккир аз ҳама сифатҳо донишмандӣ ва адолатнокиро болотар меғузорад. Агар ин ду сифат набошад марғи давлат мерасад.

Фаробӣ ба андешае буд, ки давлатро бояд ақаллият, яъне барғузидагон (элита) сарварӣ намояд. Аҳли ҷомеа ро як намедонад. Мадинаи фозиларо фақат дар доираи иттиҳодияи баҳрӣ бунёд намудан мумкин аст ҳалос. Аз ин ҷост, ки қонунҳои мадинаи фозила одамони аз шахр берунро дарбар намегиранд. Барои одамони аз маҷрои «мадинаи фозила» берунмонда мутафаккир қонун ва таркиботу сохтореро раво медонад. Ҷомеа ро ба ғуруҳҳо ва табақаҳо ҷудо менамояд. Дар афкори исломӣ низ ба «хоса» ва «омма» ҷудо намудани одамон ҳодисаи нав набуд. А.Фаробӣ низ дар ҷунин андеша қарор дошт.

А.Фаробӣ дар асл тарафдори давлатдории теократӣ аст. Аммо ӯ сохти дигари давлатдорӣ- идораи дастаҷамъиро дар мадинаи фозила рад намекунад. Ҷунин андеша таҷассуми воқеияти ҷамъиятӣ буд. Зеро ҳокимияти дунявӣ дар дасти амиру султону шох гирд омада буд. Халиф ҳокимияти динию маънавӣ дар ихтиёр дошт. А. Фаробӣ ҷомеа ро аз се қисм таркиб медонад: ҷомеаи қабир, ки аз халқҳои зиёду ғуноғун иборат аст; ҷомеаи миёна, ки як халқро фаро гирифтааст; ҷомеае, ки як шахрро дарбар гирифтааст.

Дар идораи давлат ҳокими дуҷум низ роҳ дода мешавад. Ин дар ҳолате рух медиҳад, ки ҳокими аввал ҳамаи 12 хислати хубро надошта бошад. Ҳокими дуҷум бояд 6 хислату сифати варзидаро соҳиб бошад. Агар ҳокими дуҷум 6 сифати нақў надошта бошад, пас ду нафар бояд дар назди ӯ бошанд, ки ҷунин сифатҳоро қасб намоянд. Ҳамин тариқ, онҳо дар маҷмӯъ мадинаи фозиларо идора менамоянд.

А. Фирдавсӣ ба мақоми подшоҳ ва нақши лашкарқашону паҳлавонон дар таҳкими давлатдорӣ ва ваҳдати ҷомеа аҳамияти хоса ро насиб доништааст. Паҳлавонон ба Ватан ва шох содиқанд. Ҳатто онҳо ба хотири манфиатҳои умумии давлатӣ ҳар гуна шохҳои ноодилро мебахшанд. Зеро ки шохро ифодагари ваҳдату қудрати давлат ва кишвар медонанд. Дар навбати худ қаҳрамонони Фирдавсӣ шахсиятҳои барҷастаанд, ки онҳо ба қадри худ мерасанд, шаъну шарафи худро ҳимоя менамоянд ва мақоми худро дар кишвардорӣ амиқ дарқ кардаанд. Аммо манфиатҳои давлатро аз манфиатҳои шахсӣ авлотар дониста, анъанаҳо ва суннатҳои давлатдориро лашкарқаширо бечуну ҷароғона менамоянд.

Фирдавсӣ дар хусуси ойини давлатдорӣ андешаҳои пурқимате ба мерос гузоштааст. Бештар дар давлатдорӣ ва роҳбарӣ ва даврон аз ғаёлияти шохигарии Нуширвони одил назар мекунад. Ё Нуширвонро чун шохӣ одил ва мардумнавоз муаррифӣ менамояд.

Унсурулмаолии Кайковус сиёсатмадору давлатдорро ба Офтоб монанд менамояд. «Подшоҳ чу Офтоб аст. Нашояд, ки ба яке тобаду бар яке на-тобад». Адлу адолатро чун пояи давлатдорӣ меҳисобад. Шоху шохигарию ба масъалаҳои ахлоқӣ мепайвандад. Мисолҳои зиёдро дар бораи нопокию бадахлоқии тоифае аз ашрофон меорад ва онҳоро маҳкум менамояд. Ба шохон тавсияҳои муҳим дар боби ба айшу ишрат дода нашудан ва ба корҳои давлатдорӣ машғул гаштанро медиҳад. Шох ҳамеша ақлу хирадро бояд машваратчи худ интихоб намояд. Ба эҳсосот дода нашавад. Тафаккур бояд дар қабули қарор ҷойи асосӣ дошта бошад. Кайковус яке аз арқони давлатдориро дар равонию аниқии фармону супоришоти шох мебинад. Муносибат ба лашкар ва раият низ аҳамияти муҳим дорад. Вазъияти иқтисодӣ низ ба омили муҳими давлатдорӣ дохил мешавад. Фақат ба воситаи адлу инсоф хазинаи давлатро пур кардан мумкин аст.

Подшоҳ бояд доимо бо лашкар ва халқ бошад ва нисбати мардум ҳеҷ гоҳ нафрат пайдо накунад, то ки ба нафрати омма дучор нагардад.

Унсурулмаолии Кайковус ба масъалаи хоста гирифтани одамон ба корҳои давлатдорӣ низ диққати махсус медиҳад. Шох бояд аз ғаёлияти вазирону вакилон хабардор бошад. Набояд ҳешу табори вазир амалдор бошанд. Ин ба талаву тороҷи давлат оварда мерасонад.

Муҳимтарин ҳислати шох авфи зердастон аст. Мустақилий ва пуртоқатӣ ба ин амал далолат менамоянд. Ҳар хабаре, ки меояд, дақиқ санҷида шавад ва баъд ҳукм бароварда шавад. Унсурулмаолии Кайковус реҳтани хуни ноҳақро маҳкум намуда, зидди азобу шиканҷаи мардум баромад менамояд. Ҷазоро воситаи ягонаи танзими муносибатҳои ҷомеа ва масъалаҳои давлатдорӣ намехисобад. Шохро ба раҳмдилӣ даъват намуда, дар навбати худ хотиррасон менамояд, ки душманро дар амон гузоштан нашояд.

Низомулмулк дар «Сиёсатнома» дар бораи сарварӣ андеша намуда, онро ба пояи балантар мебардорад. Ҳамчун намуна шохони одилро таърифу тавсиф менамояд. Ё ба вазифаи шох, амалдорони давлатӣ, нақши вакилону сафирон диққати махсус дода, ғаёлияти мусбати онҳоро ҳамчун пояи давлатдорӣ ва раиятпарварӣ нишон меод.

Имом Ғазолӣ ба подшоҳигарӣ ҳосияти илоҳӣ мебахшад. Дар бораи таркиби ҷомеа ибрази андеша менамояд. Назарияи «хоса ва омма»-ро ҷонибдор буда, онро ба таври ба худ хос тафсир намудааст. Ба сифати баргузидагони ҷомеа пайғамбарон ва подшоҳон амал менамоянд. Подшоҳ мақоми ғавқулудда дорад. Одамон ба подшоҳ, ки «сои ҳайбати худост бар рӯи замин» дар иттиҳод бечунучаро бошанд. Шаккоқӣ ба подшоҳ ва норозигӣ аз ӯ

номумкин аст. Ба подшоҳон чунин хосиятҳое мансуб медонад, ки онҳоро аз сифатҳои заминӣ ҷудо месозанд.

Имом Ғазолӣ дар пайвастигии дин ва подшоҳигарӣ андешаҳои амик баён намудааст. Дину подшоҳиро дар баробари якдигар мегузорад. Яке аз вазифаҳои подшоҳӣ ҳимояи дин, тарғибу ташвиқ ва хизмат ба ислом аст. Подшоҳ нагузорад, ки дар қаламрави вай ба дин касе беҳурматӣ зоҳир намояд ва бар ҳилофи фармудаҳои ислом амал намояд. Подшоҳро зарур аст, ки ин гуна шаккҳои ғайриисломӣро ба ҳузури хеш ҳонад ва маҷбур созад, ки тавба кунанд ва аз амали зиддинӣ даст бикашанд. Подшоҳ ин гуна одамонро ҷазо дода, қодир аст онҳоро аз мулк биронад, покизагии дин ва кишварро ҳимоя намояд.

Подшоҳ бояд ғайриқасбӣ барад, ки раияти захираҳо аз ҳар гуна бадкирдориҳо раҳо намояд, ба наққорон ғарбӣ ва подош диҳад. Нагузорад, ки бадахлоқон ба фозилон зулм ва ё бадкирдориҳо раво бинанд. Подшоҳ ба он кӯшад, ки одамон аз бадкирдориҳо ҳазар намоёнд, аз сиёсати ӯ битарсанд ва рӯ ба амали нек оранд.

Одамон ба подшоҳон назар менамоёнд ва ҷиғанагии ғайриқасбӣ онҳо ба кирдору рафтор ва нияти подшоҳ вобаста аст. Подшоҳи бадкирдор одамонро низ бадкирдор менамояд. Умеду орзуҳо барҳам мезанад, ҳиммати одамонро беқадр менамояд. Одамон ба ӯ бовар намекунанд, адлу адолатро мунтазир нагашта, ҳар касе аз паси қор ва муроди хеш мешавад. Дар ин ҷода муносибати подшоҳ ва одамон тарафайн аст. Одамон низ ба рафтору кирдори худ ба подшоҳ таъсир мебахшанд ва подшоҳ аз ҳислатҳои одамон низ дар кишвардорӣ истифода мекунад. Андеша дар бораи «чӣ тавре ки бошед, ҳамон тавр ба шумо ҳукм ронанд» барҳам аст, ки дар шакли дигар онро дар фалсафаи сиёсии асри XIX дар таълимоти Ғегел ба таври барҷаста дучор хоҳем омад. Подшоҳон аз таҷрибаи шохигарӣ мулкдорӣ ниёгон истифода намоёнд, пандномаҳои онҳоро бихонанд ва дар ғайриқасбӣ худ истифода баранд.

Подшоҳ вазифадор аст, ки ба ҳамаи ҳодисаҳо ва амалҳо, ки дар мулк ба вуқӯ меояд, назорат намояд. Нагузорад, ки одамонро озор диҳанд, ба онҳо рӯзи бад оранд. Зеро мардум ҳама амалро ба подшоҳ вобаста менамояд. Подшоҳ беҳатарӣ ва амнияти одамонро таъмин намояд. Ӯ бояд тавассути сиёсат чунин амалҳо ба ҷо орад. Подшоҳ чунон босиёсат бошад, ки одамон аз ӯ ҳазар намоёнд.

Ғазолӣ дар раванди идораи давлат ба мақоми вазир диққати махсус медиҳад. Вазир сиёсати подшоҳро воқеӣ мегардонад. Вазир бояд ҳислатҳои донишмандию хирадмандӣ, меҳробонӣ, ростгӯӣ, наққориҳо дошта бошад. Ӯ садоқатмандона вазифаашро иҷро намояд, садди роҳи ҳар гуна амалҳои манфӣ дар идораи давлат гардад. Бо маслиҳати худ подшоҳро аз қабули қарорҳои нодуруст гардонад. Вазир бояд шахси пир ва варзида бошад.

Саъдӣ ба масъалаи сарварӣ- шоҳигарӣ диккати махсус медиҳад. Онро аз оммаи мардум вобаста медонад. Набудани мардум боиси нобуд гаштани шоҳигарӣ аст. «Мулук аз баҳри раият аст, на раият аз баҳри тоати мулук».

Саъдии Шерозӣ подшоҳи одил ва бомаърифатро тарафдорӣ мекунад. Саъдӣ ҳамчун фарзанди замони худ дар ҳалли масъалаҳои зиддиятноки иҷтимоӣ ақидаи шоҳи одилро пайравӣ кардааст. Ба ақидаи шоир ободии мулк ва осоиштагии оммаи мардум ба мавҷудияти шоҳи одил марбут аст. Ӯ фиребу найранги золимон, шиканҷаи халқро медид ва онҳоро саҳт маломат карда, ҳатто нест кардани чунин гурӯҳи золимонро зарур медонист. Саъдӣ шоҳонро ба панду ҳикмат ва пешаи адолат даъват кардааст. Андешаи ӯ дар муносибати давлат бо аҳоли ба принсипи адолат ва маърифат асос ёфтааст. Ӯ дар афкори иҷтимоияш тарафдори идоракунии шоҳӣ аст. Подшоҳ ва ҳокимон бояд дар хизмати халқ бошанд, на халқ дар хизмати онҳо. Азбаски Саъдӣ ҳукумати подшоҳиро на ҳамчун воситаи зӯрварӣ ва зулм, балки ҳудодод медонад, аз ин рӯ талаб мекунад, ки ба халқ хизмат намояд.

Хулоса, мутафаккир подшоҳро ба адлу инсоф, ба хайрияти умум даъват мекард, вагарна зулму золимӣ ва беадолатию беинсофӣ пояҳои давлатдориро хароб хоҳанд намуд. Саъдии Шерозӣ нотавањию номуташаққилии оммаи мардумро дар муқобили беадолатию золимии ҳокимону зӯрдастон дида, онҳоро ба муросою созиш ва итоаткорӣ даъват менамуд. Ба қавли ӯ «бо шерон наҷанганд» ва «панҷа ба шеру мушт ба шамшер задан кори хирадмандон нест».

Мир Саид Алии Ҳамадонӣ тарзи ҳокимияти хилофат, подшоҳӣ ва салтанатро, ки ба ислом пайравӣ мекунад, эътироф менамояд. Дар байни мансабҳои набувват ва ҳокимӣ фарқ мегузорад. Ҳокимӣ аз рӯи манфиатҳои қонун ва ҷомеа бармеояд. Ӯ одам алайҳиссаломро дар мансабҳои набувват ва салтанат эътироф менамояд. Мансаби набувватро ҳудо ба ашхоси хос медиҳад. Мансаби салтанат ва ҳоким ба хоҳиши ҳоким вобаста аст. Аз ин хотир, ақидаи мутафаккир аз пешгузаштагон ва ҳамзамонони худ дар ин хусус ба қуллӣ фарқ менамояд, яъне ӯ подшоҳиро пазируфтаи ҳудо намехисобад. Шохонеро, ки ба раият хайрхоҳ нестанд ва бадқирдоранд, ба «халифи иблис» шабоҳат медиҳад.

Мир Саид Алии Ҳамадонӣ ҳокимонро ба ҷаҳор гурӯҳ тақсим менамояд: ҳокимони соҳиби ақлу заковати ҳудодод; ҳокимони бефаросату иблисонӣ замон; ҳокимоне, ки майли донишомӯзӣ доранд, аммо мардум онҳоро аз ин амал дур медорад; ҳокимоне, ки раиятро ба роҳи дуруст ҳидоят менамоянд, аммо худ золимад. Барои ин раият низ гунаҳкор аст, зеро онҳо ба ин амал муросо менамоянд.

Мир Саид Алии Ҳамадонӣ мусулмононро ба итоати бечуну ҷарои ҳокими мусулмон даъват намекунад. Зиёда аз ин ба ҳоким шартҳои мегузорад. Салтанат ва подшоҳиро ба даҳ шарт вобаста медонад:

— дар ҳар сурат хочатбарор будани подшоҳ;
 — аҳмоли хочати мусулмонон раво надорад;
 — дар ҳӯрдан ва пӯшидан пайравӣ ба сифати хилофати рошиддин кунад ва нафсро ба таомҳои хуш ҳӯрдан ва чомаҳои ботакаллуф пӯшидан одат накунонад;

— дар ҳукм суҳан бо мадоро гуяд, дуруштӣ накунад, аз шунидани ҳучҷати бисёр малул нагардад ва аз суҳан гуфтан бо мискинон ва заифон нанг надорад;

— ба ҷиҳати ризои халқ дар ҳукм сустӣ накунад ва барои хушнудии ҳар кас муҳолифати ҳақ ва шартӣ раво надорад. Бидонад, ки ҳосияти ҳукумат он аст, ки пайваста ҳамаи халқ нохушнуд бошад, зеро ки ҳасро бо халқ хушнуд натвон кард;

— аз ҳатари ҳукумат ва вилоят гофил набошад ва яқин донд, ки мансаби иморат ва ҳукумат олате аст ва олат ҳам таҳсили саодат дар неқномии охират метавон кард ва ҳам шақоват (бадбахтӣ) ва гирифтори бадномии абадӣ бад- он ҳосил мешавад;

— ба зиёрати аҳли фазл ва уламои рошиддин роғиб (моил) бувад, агарчи ин қавм, ин рӯзгор камёфт ва азизанд. Аз сӯҳбати ҷоҳилони даҷҷолсират ва фосиқони солеҳсурат, ки дар замон ҳудро ба халқ менамоянд ва ҳар ҳасисӣ золиро ба тамаъ сано меғӯянд, эътироз кунад, ки ин тоифа вайронқунандагонии динанд;

— бо сабаби таҷаббур (ғурур) ва тақаббур халқро аз ҳуд дур нагардонад;

— аз ҷустуҷӯи ҳиёлати наввоб ва зулми аммор гофил набошад ва дар сиёсати подшоҳӣ сустӣ нанамоянд;

— подшоҳ бофаросат бошад;

Баъдтар, дар Замони нав оид ба масъалаи сарварӣ таълимоти муҳталиф ташаққул ёфт. Маҳсусан, назари мутафаккири италийӣ Н.Макиавелли ҳосияти оригиналӣ дошта, аз таълимоти маъмули замона фарқ менамуд. Ӯ баҳри ба мақсад расидан ба сарвари давлатӣ маслиҳат меод, ки аз тамоми воситаҳои истифода намояд. Ҳатто баҳри ноил шудан ба мақсадҳои сиёсӣ сарвар бояд аз воситаҳои низ истифода намояд, ки аз доираи ахлоқ берун мебошанд. Асоси фаъолияти сарварро на восита, тарз ва омилу роҳҳои ба мақсад расидан, балки новобаста ба шароити омилҳо ҳалли масъала, натиҷаи ниҳони он ташкил медиҳад. Яъне, «мақсад ҳар гуна воситаро ҳақ мебарорад».

Дар шароити ҳозира рӯварихи ба таълимоти сарварӣ дар сатҳи гуногун ба амал меояд. Муҳаққиқони таълимоти сарварӣ пайваста ба назарияи М.Вебер мурочиат менамоянд. Ӯ ба навҳо ҷудонамомии шахсонӣ барҷастаро аз роҳҳои дурусти омӯзиши масъалаи мақкур меҳисобид. Инчунин дар Ғарб ба тарзи муносибат ва сатҳи тадқиқоти эмпирикӣ (таҷрибавӣ) дар гуруҳҳои хурд диққати асосӣ дода мешавад ва он дар заминаи эътибори

хосиятҳои иҷтимоӣ рӯҳии одамон ба амал меояд. Аксар вақт натиҷаҳои тадқиқоти гурӯҳҳо ба тамоми ҷомеа мансуб медонанд, ки онҳо на ҳама вақт ба воқеияти ҷамъиятӣ мувофиқат менамоянд.

Дар ҷомеашиносии мамлакатҳои Ғарб фаҳмиши волонтаристии сарварӣ низ реша давонда буд ва ҳоло низ вомехӯрад. Дар фаъолияти сиёсӣ қонуниятҳои объективӣ инкишофи таърихӣ ба инобат гирифта нашуда, хоҳиш ва қарордоди субъективӣ амалӣ мешаванд. Фаҳмиши волонтаристии сарвариро Т.Карлейл ва Р.Эмерсон инкишоф додаанд.

Асоси сарвариро масъалаи ҳокимият ташкил медиҳад. Чаро одамон рӯ ба ҳокимият меоранд? Ба даст овардани ҳокимият ба шахс чӣ афзалиятҳо меорад? Кадом манфиату талаботҳои шахсро ҳимоя менамояд? Ба чунин саволҳо ҷавобҳои гуногун пеш меоянд. Одамон аз рӯи салоҳдиди худ, аз рӯи дониш, малакаю маҳорати оламдаркунӣ ва мавқеи иҷтимоӣ ба саволҳо ҷавоб меҷӯянд. Зумрае аз муҳаққиқон сабабҳои кӯшиши сарвариро дар норасогии табиӣ одамон, ночӯрию номукаммалии узвҳои ҷисми одам медонистанд (З.Фрейд, Г.Лассуэлл). Чунин андеша бештар дар тадқиқоти А.Адлер барҷаста гаштааст. Гӯё рӯоварӣ ба сарварӣ кӯшише бошад баҳри то андозае ҳиссиёти ноқисӣ, номукаммалии шахсиятро ором намудан. Муҳаққиқони дигар сабабҳои навро меҷӯянд. Аксар вақт падидаи сарвариро ба воситаи ҳодисаҳои гуногуни ҷомеа ва табиат шарҳ доданӣ мешаванд.

Дар таълимоти марксизм низ ба масъалаи сарварӣ диққати кам надодаанд. Махсусан, Ф.Энгелс, Г.Плеханов ва В.И.Ленин ба он бештар таваҷҷӯҳ доштанд. Онҳо оммаро ба синфҳо ҷудо намуда, дар роҳбарии синфҳои ҷамъиятӣ ҳизбҳои сиёсиро мегузаштанд. Ҳизби сиёсиро бошад дохилён идора менамоянд.

Дар илмҳои сиёсӣ тарзи тавсиф ва таснифи институти сарварӣ як хел сурат намегирад. Тарзи гуногуни муносибат мушоҳида мегардад, ки ин ё он принсипро ҳамчун асос қабул менамоянд:

— сарварӣ ҳамчун мақоми идорӣ, яъне ба сифати мансаби идоракунӣ вучуд доштани он. Мақома, ки сарвар дар ҷомеа вобаста ба мансабаш соҳиб аст, имконият медиҳад, ки одамонро роҳбарӣ намояд ва аз ақиби худ бараряд;

— сарварӣ ҳамчун таъсиррасонӣ ба ҷомеа, ба унсурони алоҳидаи он, ки хосияти доимӣ пайдо намудааст;

— сарвари сиёсӣ, ки хосияти махсус дошта, муносибатҳои сиёсии ҷомеаро бевосита ва муносибатҳои соҳаҳои дигари ҳаёти ҷамъиятиро ба таври пайваستا фаро мегирад. Дар мубориза барномаҳои сиёсии инкишофро ташвику тарғиб намуда, роҳу воситаҳои амалигардонии онҳоро аз ҷониби сарвари сиёсӣ нишон медиҳанд. Сарвари сиёсиро бо шахсияти сарварон пайваستا мегардонанд;

— сарвари сиёсӣ, ки дар фаъолияти ходимони ҷамъияти сиёсӣ инъикос ёфта, намунаи рафтори сиёсии гурӯҳҳо ва умумияти дигари иҷтимоиянд. Сарвари сиёсӣ имконият ва қобилият пайдо менамояд, то ки манфиатҳои гурӯҳро ҳимоя намояд ва талабу дархостҳои онро воқеӣ гардонад.

Масъалаи мақом ва нақши сарвар дар системаи сиёсӣ, умуман низоми муносибатҳои сиёсӣ аҳамияти хоса пайдо менамояд. Зеро сарвари сиёсӣ дар як вақт ҳамчун объект ва субъекти муносибатҳои сиёсӣ баромад менамояд. Ӯ дар сарвари ҳаракатҳои иҷтимоӣ ё гурӯҳҳо қарор гирифта, барандаи муносибатҳои сиёсӣ гашта, баҳри воқеигарии талаботҳои одамон мекушад. Бо ин мақсад ӯ соҳиби қафолатҳои ҳокимияти мегардад. Аз ин ҷост, ки сиёсатро бе сарвари сиёсӣ тасаввур кардан номумкин аст. Аз ҷониби дигар, сарвари сиёсӣ институти иҷтимоӣ нест, ки муҳторияти мутлақ дошта бошад ва сарварро аз ҷомеа боло гузорад.

Сарварони сиёсӣ вазифаҳои иҷтимоӣ соҳибанд, ки дар заминаи меъёри самаранокӣ воқеӣ мегарданд. Агар сарвари сиёсиро омма ё гурӯҳи иҷтимоӣ ҷонибдорӣ накунад, он гоҳ ӯ вазифаҳои худро иҷро карда наметавонад. Ҳангоми иҷрои вазифаҳои сарвари сиёсӣ таъсири ҷонибҳои гуногунро ҳис менамояд ва он бояд ба муҳокимаи ҳар гуна пешниҳодот ва ҳатто компромиссҳо омода бошад.

Масъалаи сифатҳои сарвари сиёсӣ низ аҳамияти муҳим дорад. Дар хусуси масъалаи мазкур таълимот ва назарияи гуногун вучуд дорад. Яке аз онҳо таълимоти «назарияи ҳосиятҳои сарвар» мебошад. Таваҷҷӯҳи асосиро сифатҳои шахсии сарвар талаб менамояд. Дар баъзе ҳолатҳо ба ҳосиятҳои рӯҳии сарвар, муносибати сарвар, гурӯҳ ва ҳолатҳои дигари субъективӣ бештар диққат дода мешаванд. Вобаста ба ҳолатҳои рӯҳӣ ва ҳислати одамон муносибатро ба сиёсат ва масъалаи сарварӣ муайян менамоянд. Масалан, шахсон ҳислатҳои ҳолерикидошта гӯё бештар ба тарзи идораи авторитарӣ майл дошта бошанд. Ҳамин тариқ, сангвиникҳо ба оппортунизм, флегматикҳо ба тарзи идораи демократӣ ва озодӣ, индифферентҳо ба муборизаи сиёсӣ ва ғ. бештар моил мешумориданд.

Назарияи «вазъият» низ дар дарки хусусиятҳои сарварӣ мақоми камро соҳиб нест. Он ҳолатро фаро мегирад, ки мақоми вазъияти сиёсӣ ва раванди дарки онро дар мадди аввал мегузорад. Сарвари сиёсӣ ба вазъияти баамаломата ба ҳубӣ сарфаҳм меравад ва онро ба ғойдаи фаъолияти сиёсӣ ва манфиатҳои гурӯҳи хеш истифода менамояд. Аммо чунин ҳолат, яъне аз вазъияти сиёсӣ истифода кардани сарвари сиёсӣ на ҳама вақт муяссар мегардад. Дар ҳолате амали мазкур имкон меёбад, ки дар истифода аз таҷрибаи хеш қобилият имконият медиҳад ба ҳулосаи амиқ ояд. Яъне, дарк намояд, ки вазъияти мусоид барои ба ғойдаи худ истифода бурдани амале пайдо шудааст ва ӯ аз ӯҳдаи чунин вазифа мебарояд.

Назарияи «пайравон» дар таҳким ва такмили хусусиятҳои сарварӣ нақши пешбар дорад. Дар ин ҷо муносибати сарвар ва атрофиёнаш мақоми асосӣ пайдо менамоянд. Таъсири байниҳамдигарии онҳо чӣ гуна бошад? Сарвар бештар ба гурӯҳ рӯ меорад ва манфиатҳои онро ҳимоя менамояд. Агар ба гурӯҳ ё умумият бештар ҳосиятҳои авторитарӣ ё демократӣ хос бошанд, он гоҳ сарвар новобаста аз сифатҳои хеш аз рӯи зарурат чун онҳо фаъолият менамояд. Нақши пайравон аҳамияти махсус пайдо менамояд. Агар таъсирбахшӣ дар доираи муносибатҳои баробарии тарафайн қарор дошта бошад муносибатҳои ҳосияти омирона пайдо менамоянд. Агар сарвар бештар дар зери таъсири атрофиён ва пайравонаш монад, он гоҳ сарварӣ ҳосияти манфӣ пайдо менамояд.

Назарияи маънидоднамоии психологӣ сарвар. Тамоми фаъолияти инсон дар заминаи психикаи ӯ бунёд мегардад. Аз ин лиҳоз, бештар тавсифи сарвари 3.Фрейд паҳн гардидааст. Ба андешаи ӯ талабот ба эътибор дар ниҳоди одамон аст. Сарварон мекӯшанд, ки ин талаботро истифода намуда, омро аз ақиби худ баранд.

Барои тавсифи шахсияти сарвари сиёсӣ таҳлили ҳосиятҳои зерин аҳамияти хоса пайдо менамоянд: тасаввурот дар бораи худ; ҳолатҳои, ки ба рафтори сиёсии сарвар таъсир мерасонанд; низоми муайяни эътиқоди сиёсӣ; тарзи қабули қарори сиёсӣ: тарзи муносибатҳои байнишахсӣ; устуворӣ дар муқобили ҳассосият ва эҳсосот; таҳлили биографӣ; инкишофи фаъолияти сиёсӣ ва ғ.

Ҳамин тариқ, сарварӣ парвардаи вазъияти сиёсӣ, иштирокчиён ва муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо ва инчунин сифатҳои шахсӣ аст, ки имконият медиҳад сарвар масъулиятро ба худ гирад. Муносибати сарвар ва ҷомеа ҳосияти мутақобила пайдо менамояд. Сарвар ба омро роҳбарӣ намуда, онро ба пеш мебарад ва дар навбати худ ҷомеа вазифадор аст, ки сарварро пайдо намояд ва комил гардонад.

§ 2. НАВЪБАНДӢ ВА ВАЗИФАӢОИ АСОСИИ САРВАРӢ

Дар радифи унсурони дигари падидаи сарвари сиёсӣ масъалаи ба навъҳо ва шаклҳо тақсим намудани он низ мақоми хоса пайдо намудааст. Он дар фаҳми моҳият ва хусусиятҳои воқеиятҳои сарварӣ нақши барҷаста дорад. Вале то ба ҳоло дар фаҳми навъбандӣ ва шаклгирӣ сарвари сиёсӣ таълимоти қомиле бунёд наёфтааст. Муҳаққиқон ва мактабҳои илмӣ тарзи муносибат ва андешаҳои муҳталиф пешниҳод менамоянд. Яке аз муҳаққиқони шинохта М.Вебер се навъи сарвариро эътироф менамояд:

1. Сарвари анъанавӣ, ки дар замон бештар ба давраи ҷомоаи тоиндустриалӣ мансуб доништа мешавад. Хусусиятҳои асосии онро эътиқод ба муқаддасоти анъанавӣ, ба элитаи сиёсӣ мансуб будан ва ҳуқуқ ба сарварӣ пайдо намудан ташкил медиҳанд.

2. Сарвари харизматикӣ. Умуман, муносибат ба падидаҳои сиёсии ҷомеа, ки бештар хусусиятҳои харизматикӣ доранд, диққати М.Веберро ҷалб намудаанд. Асоси ҷунин муносибатро боварӣ ба қобилияти дохӣ, ҳосиятҳои мутлақ ва шахсияти он ташкил медиҳанд. Ҷонфидоии мутаассибии пайравон ба сарвар кадр карда мешавад ва сарварӣ мутлақо ҳосияти дохигарӣ пайдо менамояд. Ба андешаи М.Вебер оммаи нофаҳм ва нобино дохиро интиҳоб нахоҳад кард, балки дохӣ оммаро дар хизмати худ қарор медиҳад. Оммаи халқро ба сатҳи зарурӣ кадр намекунад: «омма то пасфардо фикр мекунад». Омма ҳадафҳои содда ва муқаррарӣ дорад ва ба дасти пурзӯр мӯҳтоҷ аст.

М. Вебер то ба охир сифатҳои сарвари сиёсии харизматикиро ошкор намекунад, ба онҳо қариб ҳеҷ гуна тавсифи таърихӣ объективӣ намениҳад.

3. Сарвари ратсионалию легалӣ. Асоси ин навъи сарвариро боварӣ ба қонунӣ будани низомии сиёсии мавҷуда ва сарвари бюрократӣ медонад. М.Вебер тавассути ҷунин сарварӣ ҷомеаи демократиро тавсиф карданӣ мешавад. Демократияро ҳамчун мубориза баҳри сарвари сиёсӣ маънидод менамояд. Сиёсатмадор ҳама воситаҳоро истифода менамояд. Ӯ бехтарин демагогро сиёсатмадори бехтарин меҳисобад.

Навъбандии сарвари сиёсӣ аз ҷониби сиёсатшиноси лаҳистонӣ Ё.Вятр низ тавсифи васеъ ёфтааст. Ӯ ба меъёрҳои зерини сарварӣ бештар таваҷҷӯҳ зоҳир менамояд:

— муносибат ба идеологияи ҳаракати мазкур. Дар ин ҳолат имконияти муайян намудани сатҳи содиқ будани сарвар ба идеология пайдо мешавад; ҳосиятҳои сарвар-идеолог ва сарвар-прагматик зоҳир мегарданд;

— муносибат ба тарафдорони худ, ки сифатҳои сарвари харизматикӣ ва сарвари намояндагӣ ошкор мегарданд;

— муносибат бо рақибон, ки сарвари муросокор ва сарвари мутаассибро пайдо намудан мумкин аст.

— тарзу воситаҳои баҳо додан ба воқеият. Сарваре, ки танкидро қабул карда, андешаҳои навро дар бораи вазъият эътироф менамояд. Ё бештар ҳамчун сарвар-догматик худро зоҳир менамояд.

Назари дигаре, ки бештар диққатро ба худ мекашад ба олими амрикоӣ Р.Зиллер тааллуқ дорад. Андешаҳои ӯ дар атрофи симо ва таълимоти «Ман» ба вучуд меоянд. Он воситаи бехтарин ва асосии худбаҳодихӣ ва рӯовариҳои иҷтимоии сарвар гардидааст. Вобаста ба ҷунин муносибат навъҳои зерини сарварӣ пешниҳод мегарданд;

1. Сиёсатмадорони аз сиёсат дур ё худ бемаслақон. Онҳо шахсонеанд, ки дар онҳо консепсияи «Ман» ба таври барҷаста зоҳир гашта, дар худбаҳодихӣ моҳирона рафтор менамоянд. Аммо онҳо ноқисҳои зиёде доранд ва онҳоро ҳис менамоянд. Аз дигарон ҷудо буданашонро дарҳол пай мебаранд. Беҳуда нест, ки ба рафтори одамон ҷавоб ёфта наметавонанд. Аз ин рӯ, доимо хомӯширо ихтиёр менамоянд.

2. Сарварони прагматик. Ин гуна сарварон чандон ба худ баҳои баланд надода, дар онҳо консепсияи «Ман» ба таври мураккаб зоҳир мегардад. Консепсияи «Ман»-и онҳо ҷавобгӯи доираи васеи ниёзҳои иҷтимоист. Онҳо андешаҳо ва назари дигаронро кадр менамоянд, рафтори сиёсии худро дар робитаи мутақобила бо дигарон зоҳир мегардонанд.

3. Сарварони идеолог. Онҳо шахсонеанд, ки консепсияи «Ман»-ро чандон барҷаста зоҳир намегардонанд, сатҳи баланди худбаҳодиҳиро соҳибанд ва ба андешаҳои дигарон аҳамият намедиханд. Равандҳои маърифатӣ ва рафтор қатъӣ зоҳир мегарданд. Худбаҳодиҳӣ ба таври устувор ба амал меояд.

4. Сарварони гайримуқаррарӣ. Онҳо сарваронеанд, ки ҳам сатҳи худбаҳодиҳиашон паст аст ва ҳам консепсияи «Ман» чандон пуршиддат ва мураккаб намоён намегардад.

Сарварӣ фардигардонии ҳокимият, пайвастании он бо сифатҳои инфиродӣ, ба фаъолияти ҳуди ӯ ва атрофиён мебошад. Сарварӣ фаъолияти муттаҳиднамоии гурӯҳ дар атрофи шахс ё қисми гурӯҳ мебошад, ки нақши роҳбарикунандаро мебозад. Қувваи асосии сарвар ва сарвариро фақат майлу ҳавас ва манфиатҳои шахсӣ ташкил намедиханд. Масъалаи сарварӣ, аз ҷумла сарвари сиёсӣ аз омилҳои зарурии дигар вобастаанд ва табиати онро муайян ва ошкор месозанд. Масъалаи рӯварии шахс ба ҳокимият ва сарварӣ ба ҳосиятҳои муайяни таърихӣ вобастаанд. Ҳодисаи падидаҳои ҷомеа, ки дар вазъияти мушаххаси таърихӣ ба амал меоянд, бисёр вақтҳо шахсони алоҳидаро маҷбур месозанд, ки ба ин ё он амал даст бизананд. Ҳолатҳои бартарӣ дорад, ки дар рӯварии шахс ба ҳокимият ва сарварӣ нақши омилҳои объективӣ зиёд мегардад. Шахсро ба ҷуз аз ширкат варзидан дар раванд ё ҳодисаи мазкур ҷорae намемонад.

Зоҳиршавӣ ва ба навъҳо ҷудо гаштани сарварӣ ба ҳосиятҳои сохти ҷомеа, муносибатҳои байниҳамдигарии қувваҳои сиёсӣ, ҳосияти гурӯҳҳо ва вазъияти мушаххас вобастаанд.

Дар шароити муосир ду навъи сарварӣ маъмул аст:

— сарвари авторитарӣ. Ҳамаи хусусиятҳои сарвари авторитарӣ дар навъи харизматикии ҳокимият амалӣ мегардад. Ҳокимияти харизматикӣ ба ҳокимияти шахс асос меёбад. Ба сарвар сифатҳои гайримуқаррарӣ ва ғавқуллодаро мансуб медонанд. Сарвар аз тамоми аҳли ҷомеа ҷудо гашта, чун пайгамбар, дохӣ, шахси бузурги таърихӣ ва чун нимхудо тавсиф карда мешавад. Гӯе маҳз ӯ вазифаҳои ғавқуллода ва ғавқултабириро ҳал мекарда бошад. Фақат ӯ қодир аст, ки самти инкишофи ҷомеаро муайян созад. Муносибати оммаи мардум ба сарвари авторитарӣ аз тамоми тартиботи ҳуқуқӣ боло меистад. Сарвари авторитарӣ ҳамчун соҳиби ҳокимияти беканор на танҳо тамоми унсурони ҳуқуқӣ ва назоратӣ, балки ҳамаи аҳзоби сиёсӣ ва пайравони онҳоро дар зери тасарруфи худ нигоҳ медорад. Агар қувваҳои

сиёсӣ нақш ва макоми сарвари авторитариро эътироф ва эҳтиром накунад, имконияти ба таври легалӣ фаъолият намуданро аз даст медиҳанд;

— сарвари демократӣ. Дар ин навъи сарварӣ аъзои гурӯҳҳое, ки сарвар аз номи онҳо баромад менамояд ба идоракунии ҳокимият ҷалб мешаванд.

Дар таҷрибаи мамлакатҳои собиқӣ сотсиалистӣ, аз ҷумла СССР, моҳият ва вазифаҳои асосии сарварро ҳимояи манфиатҳои иҷтимоӣ, пешниҳод намудан ва амалӣ гардонидани талаботу дархостҳои одамон таъмин мебуданд. Дар назарияи марксистӣ сарвари сиёсӣ ҳамчун зарурати ҷамъиятӣ пешниҳод мегардад. Аммо дар фаъолияти амалӣ сарварон на ҳама вақт аз рӯи назария амал менамоянд. Манфиатҳои шахсӣ нисбати манфиатҳои гурӯҳӣ ва ҷамъиятӣ боло мегиранд.

Мақом ва нақши асосии сарвари сиёсӣ дар раванди қабули қарори сиёсӣ муайян мегардад. Қарорҳои сиёсӣ дар ҳаёти одамон нақши муҳим мебозанд. Самти инкишофи ҳаёти одамони зиёдеро таъйир медиҳанд. Таърих сарварони сиёсии зиёдеро ёд дорад, ки фаъолияти онҳо ба тақдир одамон тақдирӣ пурзӯр расонидаанд. Мисоли барҷаста фаъолияти сиёсии В.И.Ленин мебошад. Ҳоло қисме аз муҳаққиқон фаъолияти ӯро тадқиқ намуда, зиддиятҳои зиёдеро ошкор менамоянд ва аз ин рӯ, дар бораи ӯ ҳулосаҳои субъективии канорапеш пешниҳод мекунанд. Аксари онҳо ба инкилоби Октябр ва фаъолияти В.И.Ленин яктарафа баҳо дода, ӯро ҳамчун сарвари сиёсии барҷаста зери шубҳа мегуздоранд. Дар воқеъ, ҳаргиз ин тавр нест. Инкилоби Октябр ва фаъолияти сиёсии В.И.Ленин алоқаи ногустастанӣ дошта, ҳодисаҳои тасодуфӣ набуд, дар натиҷаи инкишофи таърихӣ ба вуқӯъ пайвастанд. Саволе ба миён меояд, ки чаро маҳз В.И.Ленин ҳамчун сарвари сиёсӣ ва ходими бузурги давлатӣ шинохта шуд? Ба ин савол фаъолияти гуногунҷабҳаи вай ва сифатҳои шахсияш ҷавоб мегӯянд. Дар арафаи инкилоби Октябр ва давраи аввали баъдиинкилобӣ сарзамини Рус ба мисли В.И.Ленин чунин шахси барҷастаро ёд надорад. На дар ҳаёти ҳизби болшевикон ва на дар ҳаёти ҳизбҳои дигари сиёсӣ шахсияте ба мисли В.И.Ленин набуд. Дар вай дар як вақт сифатҳои ходими давлатӣ, ҷамъиятӣ ва сиёсӣ пайваста гаштаанд, ки чунин мутаносибӣ на ба ҳама сарварон хос мебошад. Самти сиёсии роҳи минбаъдаи тараққиёти В.И.Ленин бо таҳлили назариявии воқеият асоснок менамуд. Тамоми гоҷаҳо ва масъалаҳои мушаххас, шаклҳо, тарз ва тартиби амалишавии онҳоро дар мутаносибӣ ва вобастагӣ бо воқеият шарҳ мебуд. В.И.Ленин ҳосиятҳои мушаххаси таърихӣ ҳодисаҳои ҷомеа ва номумкинӣ пешақӣ ба таври дақиқ муайян намудани падидаҳои ҷузъиро нишон дод. В.И.Ленин марксизмро ҳамчун назарияи воқеӣ, ки имкониятҳоро оид ба инкишоф маҳдуд намегардонад, маънидод намуд. В.И.Ленин аз ҳамаи рақибони худ аз рӯи қобилият ва имкониятҳои шахсӣ (афкор, эътиқод ва ҳислат), барномаи фаъолият ва принципҳои роҳҳои воқеигардонии онҳо ба қуллӣ фарқ менамуд.

Дар айёми омӯзиши масъалаи сарварӣ ҳосиятҳои рӯҳии рӯоварӣ ба ҳокимият мавриди таҳлил ва натиҷагирӣ қарор мегиранд. Ду гурӯҳи сабабҳо ошкор мегарданд, ки аксар вақт дар пайвастагӣ пеш меоянд:

— сабабҳои эгосентрикӣ, ки ҳокимиятро ҳамчун манбаи бойпгарӣ, обрӯю эътибор пайдо намудан, роҳи ба доираҳои ҳукмронии ҷомеа наздик шудан, воситаи ҳукмронӣ бар дигарон, ҳамчун бозие, ки ҳиссиёти муайянро пайдо мекунад ва он хуш меояд, маънидод менамоянд;

— сабабҳои сотсиосентрикӣ, ки мақсади ба ҷомеа хизмат карданродоранд. Чунин муносибатро нисбати ҳокимият аҳли ҷомеа хуш қабул менамояд ва аксар вақт аз ҳолати мазкур сиёсатмадорони популист истифода менамоянд.

Сарварӣ аз рӯи зоҳиршавӣ ба ду шакли асосӣ тақсим мешавад:

— сарварии феълӣ (расмӣ), ки он мувофиқи анъанаю қоидаҳои мавҷуда ба амал меояд. Сарварро таъин менамоянд. Ӯ дар доираи қоидаҳои умумӣ амал мекунад ва дар ин ё он шакле ба қисми болои иерархияи сарварӣ итоат менамояд. Барои чунин сарвар дар мадди аввал иҷрои супоришҳо ва амрҳои сарвари олий меистанд.

— сарварии ғайрифеълӣ. Шахс ба мақоми сарварӣ дар асоси муносибатҳои байниҳамдигарии одамон ҳангоми рӯоварӣ ба ҳокимият сазовор мегардад. Дар ин айём ҳимояи талаботу манфиатҳои гурӯҳе, ки чунин сарварро ба миён овардаст, ба ҷойи аввал мебарояд.

На ҳамаи роҳбарони давлатӣ, ҳизбию иттиҳодияҳои гуногуни ҷамъиятӣ ба мартабаи сарварии сиёсӣ мерасанд. Аз ин хотир, нишон додани аломатҳои зарурии сарварии сиёсӣ аз аҳамият ҳолӣ нест. Пеш аз ҳама мавҷуд будани барномаи фаъолият ва муборизаи фаъол баҳри амалӣ гаштани он зарур аст. Сифатҳои шахсии сарвари сиёсӣ низ аҳамияти заруриро касб менамоянд. Сарварии ҳақиқӣ бояд ба оммаи мардум роҳ ёбад ва онро аз паси худ барад. Вақти зарурӣ ва ҳолати мувофиқе бошад, ки сарвари сиёсӣ аз ӯҳдаи иҷрои вазифаи худ барояд.

Масъалаҳои таносуби сатҳи инкишофи демократия, маданияти сиёсии халқ ва эътибору обрӯи сарвари сиёсӣ диққатро ба худ ҷалб менамоянд. Вазифаи асосии сарвари сиёсӣ қабули қарор мебошад, ки манфиату талаботҳои одамони зиёдро фаро мегирад. Ӯ танзимгари ташаббусҳои нави сиёсӣ мебошад, ки одамонро ба худ ҷалб менамояд ва онҳоро водор месозад, ки дар сиёсат ширкат варзанд. Баланд гаштани эътибор ва машҳур гаштани сарвар, пеш аз ҳама аз хабару ақидаҳо дар бораи ӯ ва сатҳи маълумияти вай ба одамон бармеояд. Афкори ҷамъиятӣ дар ин ҳолат нақши асосӣ мебозад. Маҳз афкори умум дар ҳолатҳои муайян боварио ба сарвари сиёсӣ шубҳанок мегардонад. Барои он ки эътибор ва боварии омма ҳосиятҳои мусбатро нигоҳ доранд, сарварро зарурати аз ҳодисаҳо пеш гузаштан пайдо мешавад.

Сарвари сиёсӣ ба методҳои сиёсии таъсиррасонӣ така намуда, ба бахисобгирӣ манфиатҳо, этикодмандӣ, муколама, намунаи шахсӣ ва ғ. асос меёбад. Заминаи пайдоиши сарвариро мавҷудияти ҳеҷ набошад ақаллии озодиҳои сиёсӣ ва шахрвандӣ, плюрализми сиёсӣ, бисёрҳизбӣ ва дигар падидаҳо ва равандҳои инкишофи демократии ҷомеа ташкил менамоянд.

Масъалаи манфиатҳо ҳамчун сабаби фаъолияти иҷтимоӣ дар мақоми сарвари сиёсӣ аҳамияти муҳимро касб менамояд. Худи манфиатҳоро талаботҳои бевоситаи рӯзмарраи одамон ва хусусиятҳои ҳолати иҷтимоии онҳо ташкил медиҳанд. Манфиатҳо шуур, диққат ва кӯшиши одамонро бо он воқеиятҳои ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ равона менамояд, ки аз нигоҳи қонеъгардонии манфиатҳо бештар арзишманданд. Сарвари сиёсиро зарур аст, ки доимо манфиатҳои тамоми гурӯҳҳои иҷтимоии ҷомеа ва умумиятҳои дигарро дар назар дошта бошад ва ҳимоя намояд.

Дар рафтори сарвари сиёсӣ анъанаҳои системаи сиёсии ҷомеа нақши муҳим мебозанд. Соҳти давлатӣ ба нақши сарвари сиёсӣ таъсири бештар мерасонад. Дар ҳолатҳое, ки пешравиҳои қатъии иҷтимоӣ амал менамоянд, гурӯҳҳои нави фаъоли сиёсӣ пайдо мешаванд. Агар бо онҳо имконияти ба унсурони қонунии сиёсии соҳти давлатӣ наздик шудан пайдо шавад, онҳо ба системаи сиёсии мазкур муносибати оромонаро пеш мегиранд ва имконият медиҳанд, ки институтҳои пешинаи ҳукмрон мақоми ҳудро, ҳатто баъди аз даст додани ҳокимият низ нигоҳ доранд. Дар сурати ғайр, қувваҳои сиёсӣ тавассути зӯригарӣ ба ҳокимият ҳамроҳ мегарданд.

Дар баробари ҳаракату ташкилотҳои сиёсии нав сарварони сиёсии нав ташаккул меёбанд. Онҳо дар пайи дарёфт намудани асосноккунии идеологии мавҷудияти худ мешаванд. Он шахсоне, ки аз системаи пешина баромадаанд ва ба ин ё он дараҷа идеологияи пешинаро эътироф менамуданд, имконият ва қудрати пайдо намудани идеологияи наву ҳолисро надоранд. Дар ҳар ҳолат ба идеологияи нави онҳо идеологияи пешина чун замина хизмат менамояд. Агар ба сарварони сиёсии ташкилоту созмонҳои нав имконияти аз ҷиҳати назариявӣ асоснок намудани асосҳои таълимоташон муяссар гардад, он фақат ҳолати махсус буда, дар амалия татбиқи ҳамаҷонибаи ҳудро намеёбад.

Сарвар ва сарварӣ бояд равандҳои бунёдгарию пешаи ҳуд намоянд. Вақте ки сарварони сиёсӣ ба танқиди ҷараёнҳои дигар мепардозанд ва ё баърои ҳаҷо иштибоҳҳои ҳуд субъектҳои дигари сиёсатро айбдор менамоянд, он аз заифӣ ва нотаъвонии онҳо дарак медиҳад. Ҳоҳу ноҳоҳ чунин сарварони сиёсӣ дар ҷомеа мақоми ҳудро намеёбанд ва беэътибор мегарданд.

Ҳамин тариқ, сарвари сиёсӣ наваҳо ва шаклҳои мухталифро соҳиб аст. Сабаби асосии чунин гуногуншаклӣ дар фаъолияти гуногунҷабҳаи онҳо, самти фаъолияти онҳо ва масъалаҳои зиёду мухталифе, ки кӯшиши ҳалли онҳоро доранд, зохир мегарданд. Дарки чунин талабот дар шакли вазифаҳои сарварӣ пайдо мешавад. Сарвари сиёсӣ вазифаҳои гуногунро анҷом медиҳад:

— муттаҳид намудани оммаи мардум ва чомеа, ки дар ду сатҳ ба амал меояд. Аввало, муттаҳид намудани одамон дар атрофи мақсад, арзишҳо ва намунаи хизмат намудан ба чомеа ва одамон. Баъдан, дар заминаи ваҳдати миллӣ кишварро дар муносибатҳои байналхалқӣ муаррифӣ намудан ва ҳимояи манфиатҳои миллӣ;

— қабули қарори самаранок, ки боиси пешрафти гурӯҳҳо, умумиятҳои иҷтимоӣ ва умуман, чомеа мегардад;

— ҳимоягарӣ ва ҳакамии иҷтимоӣ, ки қодир аст оммаи мардумро дар лаҳзаҳои ҳасос ва душвор хифз намояд. Нагузорад, ки қонуншиканиҳо, амалҳои бюрократияи канора аҳволи мардумро вазнин гардонанд. Тавассути назорат ва низоми идора низоми қонуниро нигоҳ дорад, боварии оммаро ба чомеаи мутамаддин афзун гардонад;

— пайвасти ҳокимият ва омма, ҳарчи бештар ба сатҳи ақаллӣ расонидани бегонагии мардум аз ҳокимият ва роҳбарияти сиёсӣ;

— сафарбарии омма ба воқеигардонии мақсадҳои сиёсӣ;

— сохти сиёсиро ҳаққи қонунӣ будан мебахшад. Ин вазифаро сарвар бештар дар чомеаи авторитарӣ тоталитарӣ иҷро менамояд. Фақат сарвари харизматикӣ ноқисҳои чомеаи ғайридемократиро мепӯшонад.

§ 3. ЭЛИТАИ СИЁСӢ: ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФ

«Фақат баъзеҳо сиёсат меофаранд, аммо дар бораи он ҳама мулоҳиза менамоянд»

Перикл.

Дар чомеаи сиёсӣ ақаллияти аҳоли мавҷуд аст, ки дар идораи корҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ мақоми махсус доранд, қарорҳои муҳими идорӣ қабул намуда, татбиқи онҳоро назорат ва таъмин менамоянд ва умуман, аксарияти аҳолии кишварро роҳбарӣ ва идора мекунанд. Ба ин гурӯҳи махсус одамон дохиланд, ки хусусиятҳои барҷастаи шахсӣ ва сифатҳои касбӣ доранд. Маҳз чунин хосиятҳо ба онҳо имконият медиҳад, ки ҳокимиятро соҳиб гашта, онро идора намоянд. Ин гурӯҳи махсуси аҳоли элитаи сиёсӣ номида мешавад. Худи мафҳуми «элита» (elite) аз забони франсузӣ гирифта шуда, маънои бехтаринҳо, баргузидагон, интихобшудагонро дорад. Дар даврони гуногун мафҳуми «элита»-ро дар маънии мухталиф истифода менамуданд. Аммо дар ҳар ҳолат дар маънии «ҷамоаи оӣ» истифода намудани он бартарӣ дошт. Дар чомеашиносӣ мафҳуми «элита» то охири асри XIX ва аввали асри XX васеъ истифода намегардид. Гарчанде ки истифодаи васеи илмӣ мафҳуми «элитаи сиёсӣ» чандон таърихи кӯҳан надошта бошад ҳам, дар бораи баргузидагону бехтаринҳо ва ҷаҳонбинии элитарӣ ҳанӯз аз замони қадим мутафаккирон ибрози андеша менамуданд. Махсусан меарзад, агар ба афко-

ри Афлотун назар намоем. Ӯ ҳар гуна иштироки одамони оддӣ, халқро дар идораи давлат нораво меҳисобид. Онро «издиҳом»-е медонист, ки ба ақл дар муқовимат буда, аз ҳақиқат дур аст. Гуё фақат аристократҳо қобилият ва ақлу дониши иҷроӣ вазифаҳои давлатиро дошта бошанд. Баъдтар мутафаккирон Н.Макиавелли, Ф.Нитше, О.Шопенгауэр дар бораи иштироки гурӯҳҳои гуногуни аҳоли дар идораи қорҳои давлатӣ ва сатҳи омодагии онҳо ба иҷроӣ вазифаҳои давлатӣ андеша намудаанд. Мутаассифона, онҳо аз Афлотун қадаме пеш нагузоштаанд ва дар бисёр ҳолат дар равиши андешаҳои ӯ суҳанварӣ кардаанд.

Назарияи элитаи сиёсӣ ҳамчун системаи муайяни донишҳо дар нимаи аввали асри XX ташаккул ёфт. Дар ташаккулу инкишофи назарияи элитаи сиёсӣ сотсиологҳои италиявӣ **Вилфредо Парето** ва **Гаэтано Моска** ва сиёсатиносии немис **Роберт Михелс** хизмати арзанда намудаанд.

Мафҳуми «элита»-ро ба илми сиёсӣ В.Парето дохил намудааст. Дар асараш **«Рисола дар бораи сотсиологияи умумӣ»** андеша менамояд, ки ҳаёти сиёсӣ мубориза ва ивазшавӣ, «даврзании» элита мебошад. Ҷомеаро дар ҳар сурат одамоне идора менамоянд, ки сифатҳои ҳосаи психикӣ ва иҷтимоӣ доранд. Ба андешаи ӯ одамон мутлақо аз якдигар фарқ менамоянд. Махсусан, аз рӯи ақл, қобилият, меҳнатдӯстӣ, худшиносӣ, бойгариӣ маънавӣ ва ғ. Маҷмӯи инфиродҳо, ки бартариҳои зиёд доранд ва нишондиҳандаҳои беҳтаринро соҳибанд элитаро ташкил медиҳанд. Элита, асосан дар се соҳаи пешрафти иҷтимоӣ ташаккул меёбад: соҳаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва ақлонӣ.

Ба андешаи В.Парето элита ба ду қисми асосӣ: элитаи ҳукмрон ва ақсулэлита тақсим мегардад. Яъне, қасоне, ки бевосита ё тавассути дар идораи ҷомеа иштирок доранд ва қасоне, ки қорҳои ҳосиятҳои зарурианд, вале ҳукмронӣ карда наметавонанд. Рақобат, муқовимат ва муборизаи байни онҳо ҳосияти доимӣ мегирад. Беҳуда нест, ки В.Парето дар асараш **«Пешрафт ва фанои элита»** таърихи инсониятро ба сифати таърихи ивазшавии доимии элита маънидод намудааст.

В.Парето ду навъи элитаро нишон медиҳад, ки онҳо доимо яке дигарро иваз менамояд. Навъи аввал «шерҳо» ном гирифтааст. Ба он консерватизми қанора ва истифодаи методҳои дағалу зӯрварӣ ҳос аст. Навъи дуюм «рӯбоҳон» номида мешавад, ки сифатҳои демагогӣ, макру ҳиял, фиреб, комбинатсияҳои сиёсӣ ва ғ. ҳоси онанд. Давраи ҳукмронии «шерҳо» бештар ҳосиятҳои қамони рукутро мегирад. Дар қамони ҳокимияти «рӯбоҳон» динанизми ҷомеа таъмин мегардад. Зарур аст, ки қарои инкишофи мутаносиб ба ҳокимият қорид гаштани ҳам «шерҳо» ва ҳам «рӯбоҳон» ҳосияти муттасил пайдо намояд.

В.Парето таъкид менамояд, ки ҳар гуна элита аз музаффариятҳо қаноатманд мегардад ва бо қамин хушқиро аз даст дода, нерӯи эҷодиро гум менамояд. Аз қунин ҳолат ақсулэлита истифода намуда, қарои ҳокимият мубориза

мебарад. Элитаи ҳукмрон бо ихтиёри худ аз ҳокимият даст намекашад ва аз ин хотир, элитаи эҳтимолӣ муборизаро пурзӯр мегардонад. Ба зӯрӣ, табaddулот ва инкилоб, ки «умуман барои чомаа фоидаоваранд» рӯ меорад. Ҳамин тарик, даврзании элита воқеӣ мегардад.

Г.Москаро барҳақ асосгузори илми сиёсии италиявӣ меҳисобанд, ки андешаҳои хешро дар асари «**Синфи ҳоким**» баён намудааст. Ӯ чомааро дар ҳар ҳолат ба ду гурӯҳ: синфи идоракунадагон ва синфи идорашавандагон тақсим менамояд. Аксариятро ақаллият идора менамояд. Зеро муташаккилӣ ва сифатҳои махсуси идорию фақат он пайдо менамояд. Ба ҷумлаи сифатҳои хосаи синфи ҳукмрон қобилияти ташкилотчигӣ, афзалияти моддӣ, ахлоқӣ ва зеҳнӣ дохиланд. Элитаи сиёсӣ доимо дар тағйирот аст. Дар инкишофи он бештар ду тамоюл: аристократӣ ва демократӣ мушоҳида мегарданд, ки доимо якдигарро иваз менамоянд. Тамоюли аристократӣ бар он мекӯшад, ки элита ҳосияти меросӣ ва доимӣ дошта бошад. Тамоюли демократӣ имконият медиҳад, ки элитаи сиёсӣ аз ҳисоби нерӯҳои наву солим, қобилиятнок ва фаъоли табақаҳои поёни чомаа дигаргун гардад.

Г.Моска ба демократия назари хуш надорад. Онро утопия дониста, роҳ ба сӯи «диктатура» меҳисобид. «Демагогҳо» оммаро бо ҳилаю найранг истифода менамоянд. Интиҳоботро воситаи тағйироти элита медонист. Интиҳобот, ба андешаи Г.Моска, дар ҳеҷ сурат шакли назорати омма аз рӯи ҳокимон нест.

Р.Михелс низ дар инкишофи назарияи элитаи сиёсӣ саҳми босазое гирифтааст. Моҳияти таълимоти ӯро таъсиси ташкилот баҳри таҳкими «демократия» ташкил менамояд. Ба хоҳири инкишофи мӯътадилу муттасил элита ақаллияти фаъолро ба пеш мебарорад. Зарурати идораи ташкилот таъсиси дастгоҳи идораро талаб менамояд ва ҳокимият маҳз дар дасти он гирд меояд. Элитаи ҳизбӣ дар назди аъзои қаторӣ афзалиятҳои зиёд дорад. Аз ҷумла, ахбороти мукамал пайдо менамояд. Имконияти бештари таъсир расонидан ба оммаро соҳиб аст. Оммаи мардум аз рӯи бесалоҳиятиаш дар раванди сиёсӣ иштирок карда наметавонад. Дар ташкилотҳои калон таркиботи демократӣ вучуд дошта наметавонанд. Ҳамон воситаи ташкилии низом мавҷуд нест, ки овози аъзои оддии ташкилот шунида шавад ва эътибор пайдо наояд. Ташкилотҳои сиёсӣ, аз ҷумла ҳизбҳои сиёсӣ, иттифокҳои касаба, иттиҳодияҳои дигари одамон тадриҷан ба элита шомил мегарданд ва ба ҳимояи манфиатҳои он мегузаранд. Дар раванди фаъолияти ҳизби сиёсӣ дастгоҳи он аз аъзои қаторӣ ҷудо мегардад ва элитаи ҳизбию ташкил медиҳад. Ин ҳолатест, ки демократияро ба олигархия табдил медиҳад. Ин қонуниятест, ки бо тавсифи Р.Михелс аз рӯи «қонуни оҳанини олигархия» ба амал меояд.

Ҳамин тавр, ба ҳам мувофиқ наомадани манфиатҳои омма ва сарварони бюрократии иттиҳодияҳои оммавӣ яке аз нуқтаҳои марказии таълимоти Р.Михелсро ташкил медиҳанд.

Концепсияи «элитаи сиёсӣ»-и Парето, Моска ва Михелс як навъи зуҳури мактаби макиавеллистӣ мебошад. Маҳз онҳо ба омӯзиши васеи масъалаи мазкур оғоз бахшиданд. Ҳоло назария ва доктринаҳои гуногуни элитаи сиёсии ҷомеа ташаккул ва инкишоф ёфтаанд. Қисме аз онҳо дар тақмили элитаи сиёсӣ саҳми зиёд гузоштаанд:

— **назарияи арзишии элита.** Он элитаро унсӯри муҳими инкишофи ҷомеа медонад, дорон имконият ва қобилияти ҳосилхалли масъалаҳои давлатиро дорад. Мавқеи ҷамъиятии элитаи сиёсӣ ба манфиатҳои тамоми ҷомеа мувофиқ аст. Нақши элита дар қабули қарорҳо ва идораи ҷомеа зохир мегардад. Омма қарордоди элитаро амалӣ мегардонад. Элита як навъи интиҳоби табииро мемонад, ки ба мақсади идораи ҷомеа ба амал меояд. Он на танҳо натиҷаи мубориза барои ҳокимият аст.

Элитаризм ба таври қонунӣ аз баробарии имкониятҳо сар мезанад ва ба демократияи намоёндагӣ муҳолиф нест. Одамон бояд имкониятҳои баробари ибтидоӣ дошта бошанд. Аз хотире ки онҳо қобилияти гуногуни табиӣ ва ақлонӣ доранд, ба натиҷаҳои гуногун соҳиб мегарданд.

— **назарияи плюралистии элита.** Элитаро ҳамчун гурӯҳи муттаҳиду ягона рад менамояд. Элитаи зиёд мавҷуд аст. Ҳеҷ як кадоми онҳо ба ҷомеа таъсири яхела ва пурра намерасонанд. Фаъолияти онҳо ва натиҷагирӣ аз он аз соҳаи амали онҳо вобастааст. Плюрализми элита аз таркиботи гуногуни тақсими меҳнат ва таркиби иҷтимоӣ вобастааст. Дар ҷомеа байни элитаҳои гуногун зиддияти шадид ба амал меояд, ки он рақобати иқтисодию иҷтимоиро инъикос менамояд.

Тафовути байни элита ва омма нисбӣ аст. Дар шароити муносири инкишофи давлат шахрвандон бо истифодаи воситаҳо ва усулҳои демократӣ ба элита ворид мегарданд ва дар фаъолияти он нақши зарурӣ пайдо менамоянд.

— **назарияи либералии ҷапи элита.** Яке аз назариётчиёни машҳури ин равия Р.Милл мебошад. Нуқтаи марказии назарияи мазкурро андеша дар бораи дар ҳар ҷомеа ақаллияти аҳолии мавҷуд аст, ки қарорҳои муҳим қабул намуда, ақсарияти аҳолиро идора менамоянд, ташкил медиҳад. Ақаллияти аҳолии «синфи сиёсӣ»-ро ташкил медиҳад ва ҳамаи қасонеро, ки ба сиёсат ва қарорҳои давлатӣ таъсир мерасонанд фаро мегирад.

Концепсияҳои элитаи сиёсӣ гуногунанд. Нақши концепсияи неозэлитизм ва доктринаҳои технократиро баррасӣ намудан лозим аст. Неозэлитизм, ки дар илми сиёсии муносири Фарб таъсири бештар дорад, дар андешаҳои Г.Лассуэлл, Дж.Сартори, Т.Дай, Х.Зеглер ва дигарон инкишоф ёфтааст. Дар таълимоти Т.Дай бошад бештар назари неоконсервативии элитаи сиёсӣ ривоч ёфтааст.

Ҳамаи концепсия ё доктринаҳои элитаи сиёсӣ, ки то ба ҳоло маълуманд, ба фаҳми асосӣ ва концептуалии демократия мувофиқ нестанд. Агар демократия ҳамчун ҳокимияти халқ арзёбӣ шаванд, он гоҳ назарияи элита чунин

маъниро инкор менамояд. Аз ин хотир, М.Дюверже пешниҳод менамояд, ки ибораи «идораи халқ бо ёрии халқ» ба ибораи «идораи халқ бо ёрии элита» иваз шавад. Чунин гузориши масъала мантиқӣ аст. Зеро олами муосир дар зери таъсир ва идораи элитаи сиёсӣ инкишоф меёбад. Ҳолати мазкурро фақат дар мавриде тағйир додан мумкин аст, ки агар сатҳи баланди худидораи ҷамъиятӣ ба амал ояд. Аммо ин ҷиҳат бештар ҳосияти назариявӣ дорад. Дар марҳалаи ҳозираи инкишофи ҷомеа худидораи халқ на ҳамчун воқеият, балки ҳамчун мақсади стратегӣ пеш меояд. Дар айни замон барои ҷомеаи демократӣ мақсади асосӣ мубориза бар зидди инкишофи элитарӣ набуда, ҳалли масъалаҳои ташаккули элитаи сиёсии самаранок мебошад.

Дар ҷомеаи демократӣ муносибат ба ташаккул ва инкишофи элита дар самтҳои гуногун сурат мегирад. Аммо ду системаи маъмули ташаккули элита дар илми сиёсӣ бештар диққатҷалбкунандаанд:

1. Системаи гилдий, ки хусусиятҳои асосии онро чунин ҷиҳатҳо ташкил медиҳанд:

— маҳфияти ташаккули элита. Пешбарӣ намудани одамон ба вазифаҳои масъули олӣ аз доираи аъзои поёнии элита. Ин роҳи дуру дарозест;

— сатҳи баланди институтсионалии раванди таъин ё интиҳоб. Ҳангоми таъин ё интиҳоб намудан ба мансубияти гуногуни одамон: синну сол, ҷинс, ҳизбият, маҳал, миллат, баромади иҷтимоӣ ва ғ. диққат медиҳанд;

— доираи маҳдуди одамон, ки мансабро интиҳоб менамоянд. Дар ин маврид одатан интиҳоб бе рақобат аст;

— таҷдиди элитаи сиёсӣ;

Системаи гилдий дар шаклҳои гуногуни зохир мегардад ва яке аз зухуроти он тарзи номенклатурии интиҳоби элитаи сиёсӣ аст. Он ҳар гуна рақобати сиёсиро истисно намуда, равандро бештар ҳосияти идеологӣ бахшида, ба алоқаҳои ҳешутаборӣ диққати бештар медиҳад.

2. Системаи антрепренёрӣ. Системаи мазкур бештар ҳосияти демократӣ дорад. Дар ҷомеаи мутамаддин беш аз пеш ба он рӯ меоранд. Он дорои ҳосиятҳои зерин аст:

— ҳосияти кушода дошта, имконияти зиёд барои намоёндагони умумиятҳои иҷтимоӣ ҳангоми ташаккули элитаи сиёсӣ муҳайё менамояд;

— монеаҳои институтсионалӣ ҳангоми ташаккули элита ҳеле каманд. Дар раванди бунёди элитаи сиёсӣ ба омилҳои мансубияти иҷтимоӣ ҷандон диққат намедиҳанд;

— ҳангоми таъин ва интиҳоби мансабдор ва ё ташаккули элитаи сиёсӣ мавқеъ ва андешаҳои одамони зиёд, мутахассисон ва донишмандон ба инобат гирифта мешаванд;

— сатҳи рақобат ҳеле баланд мегардад. Афзалиятро сифатҳои инфиродӣ ва касбии номзадҳо соҳиб мешаванд. Махсусан, ба омодагии касбии номзадҳо диққати бештар дода мешавад.

Элитаи сиёсии ҷомеа вобаста ба макон ва замон ҳар ҳел зоҳир мегардад ва дар шаклҳои гуногун амал менамояд. Таркиби элитаи сиёсиро шартан чунин тавсиф намудан мумкин аст:

1. Элитаи сиёсии олий. Он хеле маҳдуд буда, доираи на чандон зиёди сарварони сиёсӣ ва ходимони давлатиро дарбар мегирад. Элитаи сиёсии олий, асосан аз сиёсатмадорон ва ходимони давлатие таркиб меёбад, ки дар қабули қарорҳои муҳими давлатӣ саҳм мегиранд. Онҳо мазмун ва шакли сиёсати бузург, самтҳои асосии инкишофи кишварро муайян намуда, дар амалӣ гардонидани сиёсати давлатӣ ва идораи умумии ҷомеа нақши асосӣ мебозанд.

2. Элитаи сиёсии миёна. Он аз одамоне таркиб меёбад, ки дар вазифаҳои масъули мақомоти давлатӣ ё ҷамъиятӣ интиҳоб ё таъин шудаанд ва дар амалӣ намудани сиёсати соҳавӣ мақом ва нақши асосӣ доранд.

3. Элитаи сиёсии маъмурӣ. Он аз хизматчиёни бонуфузи мақомоти давлатӣ ва ҷамъиятӣ таркиб ёфта, дар танзими муносибатҳои ҷомеаи сиёсӣ саҳми калон доранд.

БОБИ IV. ШАХСИЯТ ВА СИЁСАТ

§1. МАҚОМИ ИНСОН ДАР ҶОМЕА

Сиёсат ҳамчун падидаи муҳимтарини инкишофи тамаддун як навъ таҷассуми ҳаёт ва манфиатҳои одамон аст. На танҳо инъикоскунанда, балки воситаи муктадири ҳимояи манфиатҳои одамон мебошад. Сиёсат худ ба худ воқеӣ намегардад. Фаъолияти гуногунҷабҳаи оммаи мардум, умумиятҳои гуногуни иҷтимоӣ, мақомоти мухталифи давлатӣ, ҳизбҳои сиёсӣ ва шаклҳои беҳисоби иттиҳодияҳои ҷамъиятию сиёсӣ онро ба воқеият табдил медиҳанд. Аммо то ба масъалаи воқеигардии сиёсат фурсати зиёд аст. Дар мадди аввал мебояд масъалаҳои умумие баррасӣ гарданд, ки аҳамияти кулл ва арзиши методологӣ дошта, дар дарёфти ҳалли масъалаҳои дигар саҳм мегиранд. Чунин ҳолатро масъалаи муносибати мутақобилаи инсон ва ҷомеа соҳиб аст.

Муносибати инсон ва ҷомеа масъалаи муҳимтарини пешрафт буда, раванду ходисаҳои дигар саросар аз он маншаъ мегиранд. Аз ин хотир, масъалаҳои муносибати тарафайни инсон ва ҷомеа, таъсири омма, шуури оммавӣ, мақоми иҷтимоии шахс, таъсири озодӣ ва дарки амиқи масъулияти шахс ва равандҳои мухталифи ҷомеа мавриди баррасӣ қарор хоҳанд гирифт.

Мафҳумҳои «инсон» ва «ҷомеа» баробарқимат нестанд. Барои он ки ба мохияти мафҳум сарфаҳм равам, бояд донист, ки он ба кадом мафҳуми нисбатан васеътар мансуб аст ва он аз кадом ҷиҳатҳо аз мафҳумҳои ин навъ фарқ мекунад. Инсон мавҷудоти биоиҷтимоӣ мебошад. Чунки инсон дар як вақт ҳам ҷузъи ҷомеа аст ва ҳам ҷузъи табиати зинда. Ҷомеа низ яке аз қисмҳои

табиат аст. Ин ҳақиқати бебаҳс аст. Ягона фарқияти чомеа аз қисмҳои дигари табиат он аст, ки фақат аз одамон таркиб ёфтааст. Ҳамаи хосиятҳои чомеа ба ин ё он андоза ба хусусиятҳои одамон пайвастанд ва ҳама гуна кӯшишҳое, ки мафҳуми «чомеа»-ро бе назардошти мафҳуми «инсон» муайян карданӣ мешаванд, беҳуданд. Инсон ҳамчун маҷмӯи муносибатҳои ҷамъиятӣ баромад менамояд. Ин моҳияти он аст. Аммо бо ин масъала ҳалли худро наметабд. Мухим он аст, ки ин моҳият чӣ тавр зоҳир мешавад, дар фаъолияти шахс чӣ тавр пайдо мегардад? Чунки инсон фақат ҳамчун объекти муносибатҳои ҷамъиятӣ амал намекунад. Вай дар як вақт субъекти муносибатҳои ҷамъиятӣ низ ба ҳисоб меравад. Ҳамчун ҷузъи чомеа будани инсон маънои онро надорад, ки вай саросар ва мутлақо аз муносибатҳои ҷамъиятӣ вобастааст. Зарурат ба дарки тарафи дигари масъала - таъсири инсон ба муносибатҳои ҷамъиятӣ бармеояд. Аммо лозим аст, ки ҳангоми омӯзиш аз ду қанор ҳазар намоем, чунки он ба фаҳмиши ҳаляти моҳияти инсон оварда мерасонад.

Аз сабабе ки инсон маҳсули табиат низ мебошад, бояд ҳамбастагӣ ва тафовути онро аз ҷузъиёти дигари табиат ошкор намоем. Хосияти фарқкунандаи инсон он аст, ки вай қобилият ба тафаккури абстрактӣ дорад. Инсон қобилияти сарфаҳм рафтан ба моҳият, аломатҳои асосӣ, қонуният, тамоюлҳои инкишоф ва хосиятҳои дигари асосии предмету ҳодисаҳои дошта, воқеиятро таҳлил намуда, ҳулосаҳои зарурӣ мебарорад. Ин қобилияти инсон боиси пайдоиши шуур мегардад. Аломатҳо ва хосиятҳои инсон ба сифати падидаи зинда, ки табиат ба ӯ додааст, худ ба худ боиси комил гаштани он намегарданд. Онҳо фақат дар алоқамандӣ ва муносибат ба падидаҳои чомеа вучуд дошта, такмил меёбанд. Вагарна дар ҳолиси онҳо қарахт гашта, шакли мукамалтареро пайдо карда наметавонанд. Шахсият инфироде мебошад, ки моҳияти биоичтимоӣ дошта, барандаи муносибатҳои ҷамъиятии мушаххасу таърихӣ, объект ва субъекти фаъолияти таърихӣ ва маърифат аст. Пешрафт ва сатҳи инкишофи шахсият аз сатҳи муайяни алоқа ва муносибатҳои ҷамъиятии воқеӣ вобастаанд. Ҳаҷми ин гуна алоқаю муносибатҳо аз он вобаста аст, ки шахс чӣ гуна қудрат дорад ва ба қадом андоза онҳоро фаро мегирад?

Моҳият ва сифату хусусиятҳои шахсиятро аз бисёр ҷиҳат шароитҳои мушаххасу таърихӣ фаъолияти ҳаётии вай муайян менамоянд. Аз ҷумла, сатҳи инкишофи қувваҳои истехсолкунандаи чомеа, хосият ва ҳоляти муносибатҳои истехсолӣ, сатҳи инкишофи неқӯаҳволии одамон, сатҳи инкишофи соҳаи маънавии ҳаёт, низоми тарбия, ҳолат ва сатҳи инкишофи соҳаи маишӣ ҳаёт, табиати иҷтимоӣю психологӣю чомеа, муҳити иҷтимоӣ.

Дар ҳаёти инсон нақши омилҳои иҷтимоӣю сиёсӣ қалон аст. Аз қабилӣ: хосият ва ҳоляти муносибатҳои иҷтимоӣю синфӣ дар чомеа, инкишофи демократия, ҳоляти ҳуқуқ ва озодиҳои шахсият, ҳоляти тартиботи ҳуқуқӣ дар

чома, муташаккилӣ ва тартибот, мукаммалӣ ва мутамаддинии системаи сиёсӣ ва тамоми таркиботи он.

Тамоми маҷмӯи шароити ғаёлияти ҳаётии одамон ва махсусан, шароити иҷтимоию сиёсӣ ба ғаёлияти сиёсии одамон такони пурзӯре мерасонанд. Он ба тамоми ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ таъсири мусбат мерасонад ва боиси такмили вай мегардад. Дар сурати дигар ғаёлияти ҳаётии одамон монеаи роҳи такмили ғаёлияти сиёсиашон мегардад. Ин аз ҷойгиршавии нерӯҳо, қобилият ва манфиатҳои одамон ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ вобастааст. Ҷаёлияти сиёсии одамон дар шаклҳои гуногун зоҳир мегардад. Дар воқеъ, ҳолатҳои зиёде вомехӯранд, ки ҳатто аз ҷунин воситаҳо, ба монанди сӯиқасд, зӯрӣ, тарсу воҳима ва ғ. истифода менамоянд. Номувофикии шароити ғаёлияти ҳаётии одамон шахсиятро аз ғаёлияти сиёсӣ боз медорад ва дар муносибат ба корҳои сиёсӣ ва нисбати ҳокимияти расмӣ сиёсӣ бепарво ва бегона мегардонад. Ҳамин тариқ, масъалаи инсон ҳосияти таърихӣю иҷтимоӣ ва ҷаҳонбинӣю ахлоқӣ дорад. Вай ба инкишофи ҳамаи соҳаҳои моддӣю маънавии ҳаёт, истехсолот, шуури ҷамъиятӣ, рафтор ва ахлоқ вобастааст.

Шахсият на фақат дар меҳнат, балки дар муносибат ба одамони дигар, коллектив, табиат, илм, таълим, санъат, адабиёт ва ғ. зоҳир мешавад. Қобилияти эҷодии инсон ҳосияти табиӣ надорад. Вай маҳсули инкишофи дуру дарози таърихист. Шахсият дар худ хусусиятҳои тамаддун, тарзи истехсолот ва тарзи муайяни ҳаётро таҷассум менамояд. Инсон, ки ба равандҳои таълиму тарбия, ғаёлияти амалӣ кашида мешавад, ҳатман ҳамчун барандаи ҳаёти иҷтимоӣ, манбаи инкишофи он дар ҳудудҳои ҳамон муносибатҳо, синфҳо, гурӯҳҳои иҷтимоӣ баромад менамояд. Умумияти биологӣ, иҷтимоию табиӣ ва ибтидоии ҷамъиятӣ намегузоранд, ки инсон яктарафа, ба сифати ҷонзоди иҷтимоӣ ва ё биологӣ ҳастӣ дошта бошад ва омӯзиши он ҷунин шарҳдиҳиро истисно мегардонад.

Рӯоварӣ ба инсон аҳамияти калони назариявӣю амалӣ дорад. Мурочиат ба инсон ҳамчун нерӯи мутаҳарриқи дигаргунсозӣю инкилобӣ дар тақдири тамаддун нақши муҳим мебозад. Диалектикаи раванди тарбия ба он тариқест, ки аҳамияти ду мақсади ташаккули шахсиятро афзун менамояд: а) дар бораи навсозии эҷодии инсон, қобилияти он дар бораи назари нав ба шароити тағйироти ҳаёт; б) бо тағйирёбии инсон ва ҳолати атрофи он сатҳи идеяноқӣ, камолоти ахлоқӣю сиёсӣ, эътиқодмандии он баланд мегардад.

Ҷиҳати муҳимро дар ҳамбастӣ инсон ва ҷома тағйироту такмили мақоми иҷтимоии шаҳе соҳиб аст. Дар зери ибораи «мақоми иҷтимоӣ» маъқеи шахсият дар низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ, маҷмӯи вазифаҳои иҷтимоии он, аҳамияти иҷтимоии ҳудро дарк намудани шаҳс фаҳмида мешаванд. Вақте мешавад, ки шаҳс ба ғаёлияти иҷтимоии худ баҳои дуруст дода наметавонад. Бисёр вақт ҳосиятҳои зоҳирии мақоми иҷтимоӣ пеш гузошта мешаванд. Ба

хосиятҳои зоҳирӣ чунин ҷиҳатҳо дохиланд: вазифаи баобурӯ, ҷизҳои зарурии шакли гузаронидани маишат ғ.

Мақоми иҷтимоии шахс аз шароити иҷтимоию иқтисодӣ, маданияту сиёсӣ ва аз сатҳи азхуднамоии ин шароит вобастааст. Шуури одам, сатҳи маданият ва фаъолиятнокии он ба мақоми иҷтимоиаш таъсири муҳим мерасонад. Агар шахс ҳар чӣ қадаре қобилияти хуб дошта бошад ҳам, шароити номуқоид боиси воқеӣ нағаштани имкониятҳои вай мешавад. Бюрократизм, бесару сомонӣ, шаклпарастӣ, набудани ҳолати хуши иҷтимоию психологӣ ва ғ. намегузоранд, ки кас фаъолияти эҷоднашро ба таври зарурӣ ва мувофиқ амалӣ намояд. Аз тарафи дигар, ҳар чӣ қадаре ки шароити муқоид вучуд дошта бошад ҳам, шахсе, ки дониши зарурии касбӣ, ҷаҳонбинии амиқ, маданияти баланд ва қобилияти эҷодӣ надорад, амалро ба тариқи хуб ва то ба ҷо оварда наметавонад.

Инсон бояд дорои дониши саҳеҳ ва маданияти баланд, пеш аз ҳама дониши амиқу муқаммалӣ сиёсӣ бошад. Бояд ӯ на танҳо ба таври инфиродӣ, балки дар таркиби коллектив, гурӯҳи иҷтимоӣ, синфҳо ва умумиятҳои дигар фаъолият гузаронида тавонад ва ба моҳияти маънавиятҳо сарфаҳм равад, дар амалишавии онҳо иштироки бевосита намояд. Ба инсон кӯшиш, тавоноӣ ва хоҳиши ба шароит таъсир расонидан лозим аст. Ба шароити объективӣ вобаста намудани амалҳо аломати қафомондагии иҷтимоӣ аст.

Инсон дар фаъолияти худ ба умумиятҳои иҷтимоӣ дохил мегардад ва дар зери таъсири онҳо, дар таъсири шуури оммавӣ қарор мегирад. Аз ин хотир, зарурати пайдо намудани дониши зарурӣ дар бораи муҳимтарин падидаҳои ҷамъиятӣ, аз қабилӣ: шуури оммавӣ, афкори умум ва сотсиаликунонии сиёсӣ одамон дар равандҳои ҷомеа пеш меояд.

Шуури оммавӣ ин навъи муайяни шуури ҷамъиятӣ мебошад. Вай ба хусусиятҳои баранда, субъект асос меёбад. Дар шуури оммавӣ баранда на гурӯҳҳо, балки маҷмӯи махсуси инфиродҳо - омма мебошад. Чунинчӣ: иштирокчиёни ҳаракатҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва намоишҳо, мухлисони «ситораҳои» эстрада, мухлисони командаҳои футбол ва ғ.

Омма ҳамчун падидаи иҷтимоӣ як қатор хусусиятҳо дорад: ҳосияти оморӣ фардҳои зиёде, ки онро мураббӣ месозанд; ҳосияти эҳтимолии умумият, ки аз рӯи усули «шояд бошад ва шояд набошад» таркиб ёфтааст; ҳосияти ҳолатии умумияти маъмур, ки фақат дар асоси фаъолияти мушаххас таркиб ёфтааст ва амал менамояд: табиати ғайригурӯҳии умумияти маъмур. Омма ба худ намоёндогони гурӯҳҳо, табақаҳо, умумиятҳои иҷтимоӣ ва касбҳои гуногунро, ки ҳолат, маълумот, сатҳи инкишофи маданияти ҳарҳеладоранд, ҷалб менамояд; ба сифати унсур таркибии умумияти васеътари иҷтимоӣ амал мекунад.

Афкори умум-институти сиёсӣ, ки дар амалишавии ҳокимият иштирок менамояд. Он тартиби муайяни раванди қабули қарор дар тамоми сатҳи

ҳаёти ҷомеа мебошад. Дар сурати дигар вай фақат кулли муҳокимарониҳоест, ки умумиятҳои иҷтимоии гуногунро оид ба ин ва ё он ҳодисаю воқеият чудо месозад. Ба сифати манбаи афкори умум шаклҳои гуногуни таҷрибаи ҷамъиятӣ, донишҳои илмӣ, ахбороти расмӣ, маълумотҳои, ки муассисаҳои маориф ва маданият баррасӣ менамоянд ва воситаҳои ахбори умум ташвиқ менамоянд, баромад мекунанд. Дар ҷомеаи демократӣ шаклҳои маъмули зоҳиршавии афкори умум чунинанд: интиҳоби мақомоти ҳокимият; иштироки бевоситаи омма дар идоракунии; матбуот ва воситаҳои ахбори умум, маҷлисо, намоишҳо ва ғ. Афкори умум, асосан ба психологияи инсон, ба ҳиссиёти ахлоқӣ, эҳсосот ва одати вай таъсир мерасонад.

Сотсиаликунонии сиёсии шахс, ки дар муайянамонии муносибати инсон ва ҷомеа нақши бузург дорад ташаккули шуури сиёсӣ, иштироки сиёсӣ ва фаъолияти воқеии мувофиқро фаро мегирад. Муносибатҳои мутақобилаи инсон ва ҷомеа, ки дар ташаккули инкишофи тамоми ҳодисаҳои ҷомеа, ҳоҳосияти инфиродӣ дошта бошанд, ҳоҳосияти дастаҷамъӣ сахми бештар доранд, чунин ҳосиятҳоро доро мебошанд.

§ 2. СОТСИАЛИКУНОНИИ СИЁСИИ ШАХС

Сотсиаликунонии сиёсии шахс раванDEST басо муҳим ва мураккаб дар олами сиёсат. Он раванDEST оид ба ташаккули сиёсии шахс, воридгардидани шахс ба дунёи сиёсат, омодагӣ ва пайдоишу инкишофи муносибати он ба ҳокимияти сиёсӣ.

Таълимоти сотсиаликунонии сиёсии шахс ба таври комил дар охири солҳои 50-уми асри XX ташаккул ёфтааст. Сабаби рӯ овардани муҳаққиқон ба масъалаи мазкур ҳолати бӯҳронии институтҳои анъанавии системаи сиёсии ҷомеа ба ҳисоб меравад. Зеро онҳо натавонистанд арзишҳои нави демократиро дар байни омма, махсусан ҷавонон тақвият бахшанд. Ҳокимияти расмӣ наметавонист манфиатҳои одамонро қонеъ гардонад. Ҷомеаи баъдииндустриалӣ арзишҳои наvero пеш гузошт, ки муҳолифи анъанаҳои ҳокимияти сиёсӣ буданд. Бегонагии шахс аз ҳокимият ва институтҳои дигари системаи сиёсӣ авҷ мегирифт. Беэътиноии сиёсии одамон нисбати амалҳо ва ҳодисаҳои сиёсӣ меафзуд. Дар ин айём эътирози оммавӣ нисбати ҳокимияти расмӣ меафзуд. Махсусан, ҳаракатҳои оммавии ҷавонон дар солҳои 60-уми асри XX, бахусус ҳаракати «Чапҳои нав» дар муносибатҳои сиёсии ҷомеа тақони пурзӯре доданд. Дар солҳои 70-ум ҳаракатҳои иҷтимоӣ, ки аз манфиатҳои миллӣ, вазодӣ ва ё синфӣ ҳимоя менамуданд афзун гаштанд. Солҳои 80-уми асри XX ҷомеаи Ғарбро ҳаракати васеи зиддиҷангӣ, экологӣ ва ғ. саросар фаро гирифтанд.

Ҷомеаи гарбӣ дар марҳалаи баъдииндустриалии инкишоф субъектҳои фаъолтари сиёсат - гурӯҳҳои нави манфиатҳоро ба миён овард. Вобаста ба

чунин ҳолат шакли гузариши идеалҳо ва арзишҳои сиёсӣ аз насл ба насл ҳалалдор гардиданд. Гурӯҳҳои нави манфиатҳо арзишҳо ва идеалҳои насли пешинро бе ҳеч тағйирот ва гузариши сифатӣ қабул карда наметавонистанд. Бинобар ин муқовимати байни гурӯҳҳои нави манфиатҳо ва ҳокимияти сиёсӣ элитаи сиёсии ҷомеа ба амал омад. Марҳалаи баъдииндустриалии инкишофи тамаддуни Ғарб боиси тағйироти сифатӣ дар ҳама ҷабҳаҳои ҳаёти ҷомеа гардид, ки асосан ба технологияи баланд пайвастааст. Аз ҷиҳати моддӣ таъмин гаштани аксари аҳолии кишварҳои Ғарб масъалаҳои маънавияу фарҳангӣ ва арзишотро ба пеш оварданд.

Масъалаи имконияти худроқеигардӣи озодаи шахсият, муносибати мавзунӣ инсон ва табиат, ҳамраъӣ ва ғ. аҳамияти бештар пайдо намуданд. Дар ин қатор муносибатҳои одамон бо арзишҳои ҷомеаи пешин, кӯшишҳо барои сарват ва бойигарӣ зиёд, муваффақиятҳои шахсӣ ҷойи худро иваз намуданд. Дар заминаи чунин падидаҳо ва арзишҳо муносибатҳои нави ҷамъиятӣ ташаккул меёфт. Дар байни ҳаракатҳои нави оммавӣ, бахусус ҳаракати ХИППИ (hippie) дар ҳаёти солҳои 60-уми асри XX дар ИМА назаррас аст. Он асосан аз фарзандони сиёсатмадорон, тоҷирон, адвокатҳо ва ходимони дигари ҷамъиятӣ таркиб ёфта буд. Он як навъ эътирози сиёсӣ буда, низоми сиёсӣ иҷтимоӣ мавҷударо танқид менамуд. Эътирози онҳо бар зидди нобаробарии ҷомеа, мавҷудияти шаклҳои гуногуни маҷбуриятҳо, набудани шароити хуби худроқеигардӣи шахс ва ғ. ба амал омада буд. Гарчанде ки маданияти ғарбӣ тавонист арзишҳои маънавӣ ва идеалии онҳоро бо тамаддуни расмӣ омехта гардонад ва намоёндагони ин ҳаракатро ба олами сиёсӣ ворид созад ҳам, онҳо дар тағйироти сифатӣ арзишҳо ва идеалҳои ғарбӣ таъсири зиёд расониданд.

Раванду ҳодисаҳои даҳсолаҳои баъдичангии Аврупои Ғарбӣ ва ИМА заминаи тадқиқотӣ ва ташаккули таълимоти сотсиаликунонии шахс гардиданд. Мафҳуми «сотсиаликунонии сиёсӣ» аз мафҳуми «сотсиаликунонӣ» бармеояд, ки онро сотсиологӣ амриқӣ Ф.Гиддингс тобиши илмӣ додаст. Ӯ мафҳуми «сотсиаликунонӣ»-ро дар маънии «инкишофи табиати иҷтимоӣ инсон» истифода намуда буд.

Назарияи сотсиаликунонии сиёсӣ ҳамчун қисми таркибии назарияи сотсиаликунонӣ ташаккул ёфтааст. Сотсиаликунонӣ раванди аз бар кардани донишҳо, қоидаҳо, меъёрҳо ва арзишҳо аст, ки имконият медиҳанд шахс ҳамчун аъзои ҷомеаи ҷамъиятӣ намоёнд. Ворид гаштани одамон ба сиёсат раванди мураккаб аст. Он аз шароит ва омилҳои гуногун вобастааст. Инкишофи назарияи сотсиаликунонии сиёсӣ шахс бевосита ба талаботи амалии сиёсӣ пайваст аст. Навъ ё тарҳи сотсиаликунонии сиёсӣ шахс бештар аз маданияти сиёсӣ ҷомеа вобастааст. Он тарҳи махсуси муносибати байниҳамдигарӣи ҳокимият ва шахсиятро ба амал меорад.

Дар таърихи афкори сиёсӣ мутафаккирони зиёде дар мавриди муносибатҳои байниҳамдигарии ҳокимият ва шахсият иброи андеша намуданд. Махсусан, андешаҳои Афлотун, Арасту ва Т.Гоббс ҷуғрафшиносанд. Муносибати Афлотуну Арасту аз ҳосиятҳои табиати инсон ва моҳияти он бармеоянд. Т.Гоббс одамонро ҳамчун ҳастии худпарасту ҳокимиятҳо маънидод менамояд. Аз назари Т.Гоббс сотсиаликунонии сиёсии шахсро тарҳи «иҷтимоӣ» инфирод ба ҳокимият ташкил менамояд, ки мақсади аз бар намудани арзишҳои режими ҳукумронро дорад. Тарҳи дигари муносибатҳои байниҳамдигарии ҳокимият ва шахсият тарҳи «манфиатҳо» ном гирифтааст. Дар ин айём талабот ва манфиатҳои шахс аз манфиатҳои давлатӣ боло гузошта мешаванд. Ғояи мазкурро А.Смит ва Г.Спенсер инкишоф доданд.

Андешаҳои мутафаккирони пешин барои ташаккул ва инкишофи концепсияҳои муносири сотсиаликунонии сиёсии шахс ҳамчун манбаъ хизмат намудаанд. Тарҳи «иҷтимоӣ» заминаи сотсиаликунонии сиёсии шахсро ташкил намудааст ва он яке аз шаклҳои шинохтани муносибатҳост. Ба он бештар назари бихевиористҳо Ч.Мерриам, Г.Лассуэлл ва намояндагони таълимоти муносибати системанокӣ дар сиёсат Д.Истон, Г.Алмонд, С.Вебра, Ч.Деннис ва К.Дойч наздикӣ доранд. Онҳо сотсиаликунонии сиёсиро ҳамчун раванди таъсиррасонии системаи сиёсии ҷомеа ба шахс бо роҳи дар он ташаккул додани муносибати мусбат ба системаи сиёсӣ медонистанд.

Равияи дигари сотсиаликунонии сиёсии шахс дар зери таъсири бевоситаи назарияи «мочароҳо»-и М.Вебер, Г.Моска, Ф.Паркин. У.Гуд, П.Блау, «плюрализм»-и Р.Дал, В.Харт ва «пешвогарӣ»-и Р.Милибэнд, Р.Даусон, К.Превитт ташаккул ёфтааст. Равияи мазкур раванди сотсиаликунонии сиёсиро саросар аз муносибатҳои байниҳамдигарии ҳокимият ва инфирод вобаста медонад. Шахс ғайб аст ва тавассути он ба системаи сиёсӣ таъсири ҳалқунандаи сиёсӣ мерасонад.

Моҳият ва аҳамияти сотсиаликунонии сиёсии шахсият дар амалҳо ва вазифаҳои бевоситаи он зоҳир мегардад. Сотсиаликунонии сиёсӣ боиси таҷдиди системаи сиёсии ҷомеа мегардад. Қоидаҳо, меъёрҳо, арзишҳо ва тамоми муносибатҳои сиёсии ҷомеаро тағйир медиҳад. Замон ва макони бавуқӯи раванди мазкур омили муҳим аст. Аммо таъсири омилҳои маданият аҳлоқӣ ва тарзи муносибат аҳамияти хоса пайдо менамоянд.

Сотсиаликунонии сиёсӣ воситаи гузариши таҷрибаи сиёсӣ ба наслҳои нав, ки дар қоидаҳо ва меъёрҳои маданияти сиёсӣ таҷассум меёбанд ба ҳисоб меравад. Муносибати одамон ба ҳокимият ва умуман, муносибати байниҳамдигарии онҳо дар айёми наслҳои гуногун ва даврҳои рушди ҷомеа як зайл нестанд. Фарҳанги ҷомеа, рушди инсонӣ ва равандҳои зеҳнӣ (ақлӣ) дар сатҳ ва шакли баамалҳои сотсиаликунонии сиёсӣ ва оқибатҳо, таъсири муайянкунандагии онҳо ба наслҳо ва раванди сиёсӣ саҳми беандоза мегиранд.

Сотсиаликунонии сиёсӣ сабаби аз бар кардани донишҳои сиёсии то ба он замон барои шахс номаълум мегардад. Воситаи чунин азхудкунии донишҳо ва малакаю маҳорати сиёсӣ, фаъолияти сиёсӣ ва таҷрибаи андӯхтаи ҳуди шахсият ба ҳисоб мераванд. Сотсиаликунонии сиёсии шахс воридшавии мавзун ва муттасилу тадриҷӣ ба олами беканору пурҷараёни сиёсат аст. Дар он одамон ҳар хел мақом ва нақши ҳешро пайдо менамоянд. Якero фаъоли хос аст, дигаре ба равандҳои сиёсӣ чандон марок зоҳир наменамяд ва сеюмин, худро аз сиёсат дур мекашад.

Сотсиаликунонии сиёсии шахс дар раванди ташаккул ва инкишоф аз шароити муайяне баҳравар мегардад. Омилҳои зиёде мавҷуданд, ки дар рушди раванди сотсиаликунонии сиёсии шахс саҳм мегиранд. Дар байни онҳо чунин омилҳоро ёдовар шудан бамаврид аст: шароитҳои объективии инкишоф; муҳити иҷтимоӣ; хусусиятҳои инфиродии шахс; шароити табиӣю географӣ; мақоми иҷтимоии шахс ва ғ. Дар назари аввал чунин вонамуд мегардад, ки шароитҳои объективӣ ба ташаккули сифатҳои шахсият бевосита таъсир расонида метавонанд. Аммо чунин ҳолат фақат дар давраи аввал рух медиҳад. Дар тамоми давраи ташаккул ва рушди иҷтимоии шахс шароити таърихӣ ва авзои иқтисодӣ таъсир мерасонанд. Онҳо хусусиятҳои сифатӣ ва мазмунӣ давраҳои ташаккули шахсиятро дар сатҳи умумӣ бунёд месозанд. Ҷаҳонбинӣ ва сатҳи инкишофи зеҳнии шахсро муайян менамоянд.

Ба ҳосиятҳои сифатӣ шахс муҳити иҷтимоӣ, ҳам муҳити иҷтимоии сатҳӣ аз ҳам муҳити иҷтимоии бевосита - ҳолати мушаххас, атрофиёни инфирод таъсир мерасонанд. Онҳо дар камолоти маънавию ҷисмонии шахсият саҳм мегиранд. Ҳолати муҳити иҷтимоӣ дар сотсиаликунонии шахс нақши асосӣ дорад. Масъала ин тавр гузошта мешавад: то кадом андоза ва дар кадом муддат муҳити иҷтимоӣ шахсро ба худ моил менамояд, ўро ба олами мураккаби муносибатҳои ҳукмронии сиёсӣ мекашад.

Хусусиятҳои биогенетикӣ ва психикӣ, шароити табиӣ дар нисбати муҳити иҷтимоӣ чандон нақши барҷаста надоранд. Онҳо дар огози раванди сотсиаликунонии сиёсии шахс бештар таъсир дошта, тадриҷан ҷойи худро ба омилҳои иҷтимоӣ медиҳанд. Махсусан, нақши муҳити бевоситаи иҷтимоӣ назаррас аст. Мақоми муҳити иҷтимоӣ дар раванди сотсиаликунонии сиёсии шахс аҳамияти бештар дорад. Зеро дарки амиқи мақсадҳо, дарёфти роҳу воситаҳои муваффақ шудан ба онҳо шахсро бештар ба дунёи сиёсат, идораи қорҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ мекашад. Шахсе, ки ба мазмун ва моҳияти ҳаёт, рушд ва хусусиятҳои он сарфаҳм рафта, муносибаташро ба он муайян намудааст ба падидаю ҳодисаҳои гуногун таъсир мерасонад, онҳоро ба манфиати худ ва умум истифода менамояд.

Воситаҳои муҳталифе амал менамоянд, ки дар сотсиаликунонии сиёсии шахс мусоидат менамоянд. Онҳоро бо ду гурӯҳ: воситаҳои махсус ва воситаҳои муқаррарӣ ё ғайриасосӣ чудо намудан мумкин аст. Воситаҳои

махсус ба таври амиқ мақсад мегузоранд. Яъне, сотсиаликунонии сиёсии шахсро мақсади худ хонда, дар воқеигардии он масъуланд. Ба сифати чунин воситаҳои махсуси сотсиаликунонии сиёсии шахс мақмоти давлатӣ, ташкилотҳои сиёсӣ дар муассисаҳои таълимӣ, иттиҳодияҳои сиёсӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, муассисаҳои меҳнатӣ, воситаҳои ахбори умум ва ғ. дохил мешаванд.

Воситаҳои ғайриасосӣ дар назди худ ба сифати мақсади асосӣ сотсиаликунонии сиёсии шахсро намегузоранд. Яке аз чунин воситаҳои муқаррарӣ оила мебошад. Оила дар давраи кӯдакии инфирод нисбати он инхисоре дорад. Дар ҳама амалу кирдорҳои кӯдак ё наврасон оила масъул аст. Маҳз оила вазифаҳои муҳими ташаққули шахсиятро хоҳу ноҳа ба анҷом мерасонад. Хизмати оила дар ташаққули сифатҳои ахлоқии наврасон хеле калон аст. Асосҳои ахлоқӣ бошанд ба зумраи пояҳои устувортарини ҳаёти сиёсии ҷомеа дохиланд.

Дар ташаққул ва рушди раванди сотсиаликунонии сиёсии шахс мактаб ва ҳамсолон низ таъсири ҳалқунанда мерасонанд. Тавассути раванди таълим ва омӯзиш ҳосиятҳои сифатӣ дар наврасон ташаққул ва инкишоф меёбанд. Махсусан, робитаҳои ғайрирасмӣ бештар таъсирбахшанд.

Омили муҳими сотсиаликунонии сиёсӣ иштироки бевоситаи шахе дар равандҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа мебошад. Дар давраи фаъолияти сиёсӣ гузариши донишҳо ба эътиқод ба амал меояд ва дар таҷрибаи шахсӣ санҷида мешаванд. Аз тасаввуроти ғалат ҳазар менамоянд. Таҷрибаи шахсӣ ба кас имконият медиҳад, ки тасаввуроти хешро комил гардонад, арзишҳо ва намунаҳои рафтори нави сиёсиро аз худ намояд.

Иштироки сиёсӣ ҷиҳатҳои гуногун: ҷалб намудани шахрвандон баҳри иҷрои қарорҳои ҳокимият, ҳарчи васеътар ва зиёдтар ба сифати субъекти баробарҳуқуқи ҳаёти сиёсӣ, яъне дарк намудан, инъикос намудан ва ҳимояи манфиатҳои хеш дар системаи сиёсӣ, инкишоф ва тақмили ҳуди системаи сиёсиро дарбар мегирад. Иштироки сиёсӣ ба сифати тарзи эътироз бар зидди ҳолати ғайриқаноатбахши ашӯҳо баромад менамояд. Он шакли талаби тағйири ҳолати мазкур бо тарзи муайян мебошад ва ё ҳосияти ташаббуси шахрвандиро мегирад. Иштироки сиёсӣ дар шакли муҳокимаи масъалаҳои гуногун, ташаққули афкори умум низ зоҳир мешавад. Муҳокиманамоӣ ба амали сиёсӣ табдил меёбад.

Дар ҷомеа амали иштироки сиёсӣ ва ҳатто дар сатҳи хеле паст низ зарур аст. Он бояд аз қобилияти шахсӣ ва имконияти инсон вобаста набошад. Чунин сатҳи иштироки сиёсӣ барои аксари одамон интиҳоботи демократӣ мебошад. Яке аз шаклҳои зуҳури иштироки сиёсии шахсият ба сифати «издиҳом» баромад намудан аст: Беҳуда нест, ки яке аз мавзӯҳои пайдоишу тақмили сиёсат кӯчаю хиёбонхост. Дар фаҳмиши «издиҳом» ду тарзи муносибат маълум аст. а) фаҳмиши «издиҳом» чун ҷамъшавии муваққатии одамон ҳисобида

шуда, бо ҳамин онро бо ҳаракатҳои иҷтимоӣ ва падидаҳои дигари ҷамъиятӣ муқобил мегузоранд: б) фаҳмиши дуҷони «издиҳом» васеътар буда, ҳамаи амали ҷаҳонӣ гурӯҳӣ ва рафтори дастаҷамъиро фаро мегирад (гирдиҳамой, роҳпаймонӣ, маҷлисҳо, намоишҳо ва ғ.).

Раванди сотсиаликунонии сиёсии шахс аз якҷанд марҳала иборат аст. Марҳалаи аввалро **сиёсигардонии шахс** ташкил медиҳад, ки он аз айёми кӯдакӣ оғоз мегардад. Бештари муҳаққиқон, аз ҷумла Д.Истон ва Ч.Денис дар асари «Кӯдакон ва системаи сиёсӣ» бар андешае мебошанд, ки дар марҳалаи мазкур тасаввурот дар бораи сиёсат, дар бораи иштироки сиёсӣ ва умуман, дар бораи ҳаёти сиёсӣ пайдо шуда, инкишоф меёбад. Сиёсигардонии кӯдакон бештар дар зери таъсири падару модарон, аъзои дигари оила ва атрофиён ташаккул меёбад. Воситаҳои гуногуни ахбори оммавӣ ва воситаҳои коммуникатсионӣ дар ташаккули шахсияти сиёсии кӯдакон ва наврасон нақши муҳим доранд. Зеро сари ҳар қадам онҳо воситаҳои ахбор ва воситаҳои коммуникатсиониро истифода мекунанд.

Марҳалаи дуҷумро **шахсигардонии сиёсат ва ҳокимият** ташкил медиҳад. Махсусан, амалдорон ва сарварони ҳокимияти давлатӣ таҷассуми ҳокимият ва сиёсат тасаввур мешаванд. Масалан, вақте ки президент мегӯянд ҳокимияти президентиро дар назар доранд. Яъне, шахсияти президент ҳокимияти президентиро дар назари кас иваз менамояд.

Марҳалаи сеҷумро **идеаликунонии сиёсат** ташкил медиҳад. Дар ин давра ба симоҳои сиёсӣ сифатҳои муайянро мансуб медонанд. Масалан, муносибати принципиалӣ ба вазифаи давлатӣ ва ҷамъиятӣ, ғамхори омма будан, нақӯкорӣ, боадолат будан ва ғ. Дар ҷунин замина муносибатҳои мустақами эҳсосотӣ ба системаи сиёсии ҷомеа ва унсурҳои он ташаккул меёбанд.

Марҳалаи чорум **институционаликунонии шахсият** ном гирифтааст. Ҳосияти асосии ин давраро гузариш аз ҳолати шахсигардонии сиёсат ба ҳолати нисбатан абстрактии фаҳмиши сиёсат ва муносибатҳои сиёсӣ ташкил медиҳад. Тасаввурот дар бораи институтҳои ҳокимият пайдо мешавад. Шахс муносибатро ба таври қатъӣ нисбати сиёсат ва ҳокимият дигар менамояд. Тадриҷан ба мақом ва нақши ҳеш дар низоми сиёсии ҷомеа сарфаҳм меравад. Шахс ба он меқӯшад, ки дар олами ҷумҳурии сиёсат талаботҳои ҳешро қонеъ гардонад ва манфиатҳоро ҳимоя намояд. Махсусан, иштироки шахс дар фаъолияти мақомоти гуногуни давлатӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, алаҳқусус дар таркиби ҳизбҳои сиёсӣ фаъолияти онро бештар тезҳаракат ва ҷуммаран мегардонанд.

Сотсиаликунонии сиёсии шахс навъҳои зеринро дорост:

— навъи мавзунӣ (гармоникӣ) сотсиаликунонии сиёсии шахс. Ҳосиятҳои асосии онро муносибати мавзунӣ шахс ба ҳокимият, низоми сиёсӣ ҳуқуқӣ ва институтҳои анъанавӣ ҳокимият ташкил медиҳанд. Ҳокимият ва шахс идеалҳо, қоидаҳо, меъёрҳо ва арзишҳои умумиро эътироф намуда, риоя

менамоянд. Воситаи муҳими сотсиаликунонии сиёсии шахсро оила, мактаб, хамсолон ва умуман, муҳити зист ташкил медиҳанд. Навъи мавзунӣ сотсиаликунонии сиёсӣ ҳосияти эҳтиромонаи муносибатҳои тарафайни шахс ва ҳокимият мебошад. Он бештар ҳоси тамаддуни англо-амрикоӣ мебошад;

— навъи пешоҳанги (гегемон) сотсиаликунонии сиёсӣ. Шахс ба дунёи сиёсат дар асосҳои идеологӣ ва арзишии кадом як нерӯи сиёсӣ: синф, гурӯҳ ё умумияти дигаре, дин ва ғ. ворид мегардад. Дар асосҳои идеологӣ, бештар дар асосҳои коммунизм, либерализм, сотсиал-демократизм, консерватизм, идеологияи динӣ, экстремизми сиёсӣ, фашизм ва ғ. раванди сотсиаликунонии сиёсии шахс ташаккул меёбад.

Навъи пешоҳанг дар ҳар сурат дар заминаи мутақобилият ва муқовимати тарафҳо ташаккул меёбад. Аксаран як система ба системаи дигари сиёсӣ муқобил гузошта мешавад. Дар бисёр маврид ҷавононро муқобили низоми сиёсии ғайр ташвиқу тарғиб менамоянд. Дар навъи мазкур ба сифати воситаҳои асосии сотсиаликунонии сиёсии шахс воситаҳои ахбори умум ва воситаҳои дигари коммуникатсионӣ баромад менамоянд. Навъи пешоҳанги сотсиаликунонии сиёсӣ ҳоси тамаддуни ғайриғарбӣ мебошад;

— навъи плюралистии сотсиаликунонии сиёсӣ. Навъи мазкур дар заминаи гоҷҳои либералӣ: озодӣ, моликияти хусусӣ, индивидуализм, ҳуқуқи инсон, плюрализми сиёсӣ, демократия ва ғ. ба амал меояд. Раванди сотсиаликунонии сиёсӣ дар ибтидо дар гурӯҳи худӣ сар шуда, сипас ташкилот ва иттиҳодияҳои мураккабтар ва васеътарро фаро мегирад.

Навъи плюралистии сотсиаликунонии сиёсӣ боиси ташаккули шахрванди аз манфиатҳои сиёсии худ боҳабар мегардад. Ӯ мекушад, ки дар воқеагардии талаботу ҳимояи манфиатҳо бевосита иштирок намояд. Фаъолиии баланди шахрвандӣ низ ба ҷумлаи хусусиятҳои асосии он ворид мегардад. Шахрвандон моили нерӯҳои муайяни сиёсӣ мегарданд. Дар ҳар замон вобаста ба натиҷаҳои самтҳои инкишофи сиёсӣ шахрвандон гурӯҳхоро тағйир медиҳанд, иваз менамоянд. Чунин ҳолат аз он вобастааст, ки то кадом андоза манфиатҳои шахрвандон ба инобат гирифта шудаанд. Воситаҳои муҳими навъи мазкури сотсиаликунонии сиёсии шахсро оила, мактаб, воситаҳои ахбори умум, ҳизбҳои сиёсӣ, гурӯҳи манфиатҳо ва иттиҳодияҳои гуногуни ҷамъиятӣ ташкил медиҳанд. Навъи плюралистии сотсиаликунонии сиёсӣ ҳоси маданияти аврупоӣ континенталӣ мебошад.

— навъи мочароғароии сотсиаликунонии сиёсии шахс. Хусусияти асосии онро муборизаи оштинопазир бо намояндагони маданияти сиёсии дигар ташкил медиҳад. Шахс ба арзишҳои маҳалгароии ҷавм, умумияти этникаш ва доираи маданияти маҳдудаш моил аст.

Дар фаъолияти сиёсӣ намояндагони навъи мазкури сотсиаликунонии сиёсӣ ба яке аз гурӯҳҳо муносибати омирона намуда, тайёранд онро ҷонибдорӣ намоянд ва ба муқобили гурӯҳи дигар мубориза баранд. Воситаҳои асосии

навъи мазкурро мақомоти тарғибу ташвиқ, ки манфиатҳои гурӯҳро инъикос менамоянд ташкил медиҳанд.

Навъи мочароғароии сотсиаликунонии сиёсии шахс, аслан ҳоси системаҳои сиёсии авторитарӣ ва тоталитарӣ мебошад. Раванди сотсиаликунонии сиёсии шахс дар ҳар системаи сиёсӣ ҳар ҳел ба амал меояд. Дар мамлакатҳои самти инкишофашон мӯътадил ва муттасил раванди сотсиаликунонии сиёсӣ ба низоми муайяну мутаносиби воридсозии шахсият ба шароит ва қоидаҳои иҷтимоию фарҳангии ҷомеа таъя менамояд. Тамоми воситаҳо ва унсурҳои сотсиаликунонӣ якдигарро тақмил медиҳанд ва дар ҳалли масъалаи асосӣ, ташаккул ва инкишофи шахсияти мустақил ва масъули субъекти сиёсат, шахсияти дорои мақом ва шуури баланди шахрвандият саҳм мегиранд.

Дар мамлакатҳое, ки вазъияти инкишофи ҷомеа мӯътадил нест ва давраи гузариши сифатӣ аз низоми таназзулғфтаи идеалҳо ва арзишҳо ба низоми навъи муносибатҳоро аз сар мегузаронанд, раванди сотсиаликунонӣ дар навъ ва шакли дигар рух медиҳад ва вазифаҳои мушаххасро ба ҷо меорад. Дар Тоҷикистон чун дар тамоми Иттиҳоди Шӯравӣ навъи пешоҳанги (гегемонистӣ) сотсиаликунонии сиёсии шахс амал менамуд. Дар натиҷаи заволи системаи сиёсии сотсиалистӣ низоми собиқи сотсиаликунонии сиёсии шахс низ аз байн рафт. Тоҷикистон ҳоло ба монанди кишварҳои дигар ИДМ ҳолате дорад, ки системаи арзишҳои кӯҳна бадном ва нолозим гаштаанд ва дар навбати худ арзишҳои сиёсии либералӣ ба зарурату талаботи табақаҳои васеи аҳоли табдил наёфтаанд.

§ 3. ҲУҚУҚ, ОЗОДИ ВА МАСЪУЛИЯТИ ШАХС ДАР СИЁСАТ

«... сиёсат дар назди ҳуқуқи инсон сари танзим фуруд орад».

И. Кант

Инсон мураккабтарин падидаи табиат ва ҷомеа буда, дар байни падидаҳои нодири дигар мақоми махсус дорад. Ҳеҷ як ҳодиса ё раванде бе иштироки инсон ба амал намеояд. Робитаи мутақобилаи инсон бо падидаҳои дигари табиату ҷомеа тавассути ҳуқуқи озодиҳо ва масъулияти шахс воқеӣ мегарданд. Ҳуқуқ ва озодиҳои одамон дар дарки моҳияти инсон нақши муҳим доранд. Мафҳуми «ҳуқуқи инсон» ҳосияти мушаххасу таърихӣ дорад. Он макон ва замон, табиати иҷтимоии ҷомеа ва раванду ҳодисаҳои асосии онро таҷассум менамояд. Моҳияти ҳуқуқи инсонро муҳайё намудани имкониятҳои ташкил медиҳад, ки ҷомеаи сиёсӣ барои истифодаи сарватҳои ҷамъиятӣ фароҳам овардааст. Ҳуқуқи инсон аз принципҳо, қоидаҳо, меъёрҳо ва сатҳи муносибатҳои байниҳамдигарии одамон, давлат ва ҷомеа иборат аст, ки ба шахс имконият медиҳанд аз рӯи салоҳдиди ҳеш фаъолият намояд, яъне дар

амали хеш озод бошад ва аз он бахравар гардад, талаботу дархости худро қонеъ гардонад.

Ғояи ҳукуки инсон дар таърихи таълимоти сиёсӣ анъанаи бой дорад. Он ба инкишофи таърихӣ олам, давлат, фардияти шахс вобаста буд. Яке аз аввалин шаклҳои зуҳури ҳукуки инсон ғояи ҳукуки табиӣ аст, ки ҳанӯз дар ҳазораи аввали то милод ташаккул ёфта буд. Ғояи мазкурро аз аввалинҳо шуда софистҳои Юнони Қадим: Ликофрон, Антифон, Алкидам ва ғ. баён намуда буданд. Ба андешаи онҳо одамон табиатан, аз рӯзи таваллуд баробаранд ва ҳуқуқҳои баробар доранд. Чомеаи сиёсӣ-давлат бошад дар натиҷаи аҳдномаи ҷамъиятӣ ташаккул ёфтааст, ки оқибати дарки ҳуқуқҳои шахс аст.

Дар инкишофи таълимоти ҳукуки инсон Арасту хизмати арзанда намудааст. Ӯ пеш аз ҳама ҳуқуқҳои табиӣ инсонро, ки аз азал ба вай хосанд, ҳимоя намудааст. Махсусан, ҳукуки шахс ба моликияти хусусӣ ҳамчун муҳаббат ба ҳуди шахс ифода карда мешавад. Арасту ғояҳои зиёде пешниҳод намудааст, ки ҳатто ба фаҳми муосири ҳукуки инсон муҳолифат надоранд. Ӯ ҳуқуқҳои шахрвандии давлатро шарҳ дода, тафовути ҳуқуқҳои табиӣ ва шартиро муайян намудааст. Ҳуқуқҳои шартиро Арасту барҳақ оқибати фаъолияти ҳокимият ва аҳдномаи байни шахрвандон донистааст. Мутафаккир ҳуқуқҳои табииро ҳамчун намуна дар инкишофи ҳуқуқҳои шартӣ медонад.

Ғояи волоияти ҳукуки табиӣ нисбати қонунҳои давлат, ки дар асарҳои Арасту таҷассум ёфтаанд, дар таълимоти давлати ҳукукии муосир инкишоф ёфтааст. Аммо Арасту озодӣ, баробарӣ ва ҳуқуқҳоро на барои ҳамаи одамон, балки фақат ба шахрвандони озоди полисҳои юнонӣ раво медонист. Дар Замони қадим фақат намояндагони чараёни равоқия (стоитсизм) баробарии ҳамаи одамонро новобаста аз мансубияти иҷтимоиашон тараннум менамуданд.

Дар давраи инкишофи асримиёнагӣ, асосан ғояи баробарии одамон, аз ҷумла баробарии ҳукукии онҳо рад карда мешуд. Он таҷассуми воқеияти ҷамъиятӣ буд.

Дар Замони нав ғояҳои баробарӣ ва озодӣ, аз ҷумла баробарии ҳукукии одамон дар сатҳ ва фаҳми нав мавриди баррасӣ қарор гирифтанд. Дар инкишофи ғояҳои ҳукуки инсон мутафаккирони чараёнҳои либералӣ ва маорифпарварӣ бештар саҳм доштанд. Намояндагони барҷастаи чараёни либералӣ - Ҷ.Локк, Ш.Монтескё, Ж.Ж.Руссо, И.Кант, Т.Чепферсон, А.Смит, Милл, Бентам ва дигарон асосҳои фаҳми муосири ҳукуки инсонро гузоштаанд. Онҳо тавонистанд ҳуқуқҳои асосии инсон ба ҳаёт, озодӣ, ҳуқуқ ба моликият, ҳукуки муқовимат бар зидди таъқиб ва ғ.ҳамчун ҳуқуқҳои табиӣ, ҷудонопазир ва муқаддас маънидод намоянд. Онҳоро ба сифати қоидаҳо ва меъёрҳои муносибатҳои байниҳамдигарии ҳокимият ва одамон донистаанд.

Дар масъалаи ҳукуки инсон мақом ва нақши чараёни маорифпарвариро аз ду ҷиҳат бузург номидан меарзад: 1. Ғояи ҳукуки инсонро ҳамчун мақсади

гуманистии инсоният аз ҷиҳати назариявӣ асоснок намуданд; 2. Воситаҳои муҳими ба воқеият табдил ёфтани ҳуқуқи инсонро нишон додаанд. Кифоя аст, ки баёния ва асоснознамоии принципҳои суверенитети халқӣ ва таксими ҳокимиятро мисол орем. Онҳо худ ба худ далели хизматҳои таърихӣ маорифпарварон дар инкишофи афкори сиёсӣ мебошанд.

Таълимоти либералии ҳуқуқи инсон ба таври системанокӣ дар Эъломияи Виржини (1776) инъикоси ҳуқуқӣ ёфта буд, ки он асоси Билл дар бораи ҳуқуқҳои Конститутсияи ИМА ба ҳисоб мерафт. Соли 1789 дар Эъломияи ҳуқуқҳои инсон ва шахрванди франсавӣ озодии шахсият, ҳуқуқ ба моликият, бехатарӣ ва муқовимат асоснок гардида буданд.

Дар олами муосир муҳимтарини ҳуҷҷатҳои байналхалқие, ки ҳуқуқҳои инсон, аз ҷумла ҳуқуқҳои сиёсии онро танзим менамоянд ва ҳамаи кишварҳои мутамаддин онҳоро эътироф намудаанд Ойинномаи СММ, Эъломияи умумии ҳуқуқи башар, Паймони байналмилалӣ дар бораи ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ, Муоҳидаи хотимавии Хелсинки ва «Хартияи парижӣ барои Аврупои нав» мебошанд.

Ойинномаи СММ ҳуҷҷати муҳимтарини сиёсӣ ва ҳуқуқии ҳамкориҳои давлатҳои мустақил ва халқҳо дар соҳаи ҳуқуқ ва озодиҳои шахсият ба ҳисоб меравад. Дар моддаи I омадааст: яке аз мақсадҳои СММ амалӣ намудани ҳамкориҳои байналхалқӣ дар ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва гуманитарӣ буда, ҷонибдорӣ ва инкишофи эҳтиром ба ҳуқуқи инсон ва озодиҳои асосии он барои тамоми наҷодҳо, ҷинсҳо, забонҳо ва динҳо мебошад.

Дар танзими ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, махсусан Эъломияи умумии ҳуқуқи башар аҳамияти барҷаста дорад. Маҳз дар он ҳуқуқҳои асосии инсон ва вазифаҳои асосии давлат дар раванди амалигардонии онҳо зикр ёфтаанд. Дар он омадааст: Ассамблеяи Генералӣ ин Эъломияи умумии ҳуқуқи башарро эълон медорад ва он вазифаест, ки ҳамаи мардум ва ҳамаи давлатҳо барои иҷрои он кӯшиш кунанд, то ҳар инсон ва ҳар мақоми ҷомеа бо назардошти эъломияи мазкур аз роҳи омӯзишу таълим ва эҳтироми ин ҳуқуқу озодиҳо ва эътирофи ҳамагонӣ, таъсирбахшӣ ва амалӣ шудани онҳо аз роҳи иқдомҳои миллӣ ва байналмилалӣ пешрафта, ҳам дар миёни мардуми давлатҳои узви СММ ва ҳам дар миёни мардумони маскун дар қаламрави ин давлатҳо муқоимат кунанд.

Дар «Хартияи парижӣ барои Аврупои нав» ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ба сифати асоси инкишофи ҷомеаи демократӣ доништа мешаванд. Дар он махсус қайд карда мешавад, ки ҳуқуқи инсон ва озодиҳои асосӣ аз ибтидо бо ҳама одамон баробар тааллуқ доранд ва амалишавии пурраи онҳо асоси озоӣ, адолатнокӣ ва сулҳ мебошад.

Ҳамин тариқ, ҳуҷҷатҳои сиёсии мазкур ҳамаи ҳуқуқу озодиҳо ва вазифаҳои одамонро дарбар мегиранд. Ҳамаи одамон зотан озодаанд ва ҳуқуқҳои баро-

бар доранд. Аҳли башар новобаста аз мансубияти нажодӣ, ҷинсӣ, ранги пӯст, андешаҳои сиёсӣ, мансубияти миллию иҷтимоӣ, сатҳи маълумот, дараҷаи бойигарӣ ва ҳашамат маҷмӯи ҳуқуқҳо ва озодиҳоро баробар соҳиббанд.

Дар давраи муосир дар нисбати ташхиси ҳуқуқи инсон воситаҳои муҳталиф истифода мегарданд. Мактабҳои илмӣ муносибатҳои гуногунро пеша менамоянд. Дар байни онҳо се тарзи муносибат ба ҳуқуқи инсон ва таснифоти он бештар эътироф гаштааст:

1. Муносибати табию таърихӣ. Он ҳуқуқҳои табиӣ инсонро ҳосияти объективӣ мебахшад. Ақл фақат вазифаи маърифати онҳоро иҷро менамояд. Ҳуқуқҳои асосии шахс ҳосияти ғайридавлатӣ ва ғайриюримдиқӣ дошта, аз азал баробари пайдоиши инсон ташаккул ёфтаанд. Давлат метавонад онҳоро эътироф ва эътиром намояд ё онҳоро паҳш кунад. Аммо давлат қодир нест, ки ҳуқуқҳои табиӣ инсонро ба пуррагӣ рад намояд.

2. Муносибати позитивӣ. Он давлатро таҷассуми ақли ҷамъиятӣ дониста, ҳар гуна ҳуқуқи берун аз давлатро рад менамояд. Байни ҳуқуқ ва қонунҳо чандон тафовуте дида намешавад. Давлат манбаи ҳуқуқ ва қафолати он дониста мешавад.

3. Муносибати марксистӣ. Он ҳуқуқро ҳамчун таҷассуми манфиатҳои синфи ҳукмрон маънидод менамояд. Ҳуқуқи шахс аз мақоми шахсият ҳамчун маҷмӯи муносибатҳои ҷамъиятӣ ва маҳсули сохти иҷтимоӣ сиёсӣ бармеояд. Маҷмӯи ҳуқуқҳои одамонро ба ҳуқуқҳои шахрвандӣ (шахсӣ), сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, маданӣ, экологӣ ва ғ. тасниф менамоянд.

Дар таснифи шаклҳои ҳуқуқи инсон зиддиятҳои зиёд дида мешавад. Масалан, дар бисёр ҳолатҳо ҳуқуқҳои шахрвандии шахсро ба ҳуқуқи шахрванд як мешуморанд, ки чандон дуруст нест. Зеро ҳуқуқҳои шахрвандӣ ҳосияти шахсӣ доранд, вале ҳуқуқи шахрванд маҷмӯи ҳуқуқҳои мебошад, ки давлат барои шахрванди худ таъмин менамояд. Ҳуқуқҳои шахрвандӣ (шахсӣ) бошанд аз ҳуқуқҳои табиӣ инсон бармеоянд ва новобаста аз мансубияти шахрвандӣ аз азал ба одамон тааллуқ доранд. Он қафолати озодӣ, мухторият, ҳимояи шахс аз таъқиб, таҳқири ҳокимият ва одамони дигар аст. Ҳуқуқ ба ҳаёт, озодӣ ва дахлнопазирии шахсӣ, ҳуқуқ барои ҳимояи шараф, ҳуқуқ ба суди адолатнок ва мустақил, ҳуқуқ барои ҳимоя дар муҳофизати судӣ, ҳуқуқ ба мукотибаи маҳфӣ ва иттилооти дигар, озодии ҳичрат ва интиҳоби ҷойи зист ва ғ. ба ҷумлаи ҳуқуқҳои шахрвандӣ (шахсӣ) дохиланд.

Барои тақвият бахшидани андеша дар бораи тафовути байни ҳуқуқҳои шахрвандӣ (шахсӣ) ва ҳуқуқи шахрванд моҳияти ҳуқуқи шахрвандро низ ошкор намудан лозим аст. Ҳуқуқи шахрванд яке аз соҳаҳои муҳимтарини ҳуқуқи инсон аст. Ҳар як фард шахрванди қадом давлатест. Давлат шахрвандро ҳамчун субъекти хеш дар зери ҳимоя мегирад. Шахрванд тавре рафтор ва фаъолият менамояд, ки ҳилофи низоми ҳуқуқӣ набошанд ва ба объект ва субъектҳои дигари давлат дар муҳолифат қарор нагиранд. Шахсро

аз ҳукуки шахрвандӣ фақат дар ҳолатҳои дар қонун таъиншуда мақомоти адолати судӣ маҳрум менамояд.

Дар бисёр ҳолатҳо ҳукукҳои шахрвандӣ (шахсӣ)-ро бо ҳукукҳои сиёсӣ омехта мегардонанд. Чунин муносибат чандон ғайримантиқӣ нест. Зеро дар ҷомеаи сиёсӣ ҳукукҳои, ки дар заминаи ҳукуки табиӣ ташаккул меёбанд дар низоми муносибатҳои сиёсӣ омехта мешаванд.

Аз ҷиҳати моҳият, вазифаҳо ва аҳамият ҳукукҳои сиёсии инсон мартабаи баландро соҳибанд. Ҳар як шахрванд ҳукуки комил дорад, ки дар ҳаёти ҷамъиятӣ, сиёсӣ, идораи давлат бевосита ва ё ба воситаи намоёндагон иштирок намояд. Ба мақомоти идоракунанда интиҳоб намояд, интиҳоб шавад ва имкониятҳои баробарро дар бораи иштирок намудан дар фаъолияти мақомоти давлатии мамлакати ҳеш дошта бошад. Шахрванд ҳукук дорад, ки дар фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, созмонҳои иҷтимоӣ ва навъҳои дигари иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ иштирок намояд. Шахс метавонад дар маҷлисҳо, гирдиҳамоиҳо, намоишҳо, роҳпаймоиҳо иштирок намуда, озодона изҳори ақида намояд. Ҳеҷ кас, мақомоти давлатӣ ё мақомоти азҳоби сиёсӣ ҳукуки монеаи роҳи ӯ шуданро надоранд. Ҳар як шахс ҳукуки озодии афкор, вичдон ва дин, озодии эътиқод ва ифодаи онро дорад. Давлати демократӣ вазифадор аст, ки озодии суҳан, нашр ва истифодаи воситаҳои ахборро кафолат диҳад. Инчунин шахрвандон ҳукук доранд, ки дар сурати дар мамлакати ҳеш набудани кафолат оид ба таъмини ҳукук барои дарёфти паногоҳи сиёсӣ ба давлатҳои дигар муроҷиат намоянд.

Ба амал баровардани озодиҳои сиёсӣ бо роҳҳои зерин воқеӣ мегардад: а) ташаккул ва инкишофи ҷомеаи шахрвандӣ, ки аз ҷиҳати иҷтимоӣ сиёсӣ ва иқтисодӣ тобеи давлат мебошад; б) ташаккул ва инкишофи давлати ҳукуқӣ. Давлате, ки дар он қонун мақоми олӣ пайдо менамояд, баробарии ҳамаи шахрвандон ва шахсони бетабаа дар назди қонун риоя мегардад. Масъулияти шахрвандон дар назди давлат ва ҷомеа ва масъулияти давлат дар назди одамон ба ҳукми қонун меагарояд.

Одамон аз маҷмӯи ҳукукҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва маданӣ низ истифода менамоянд. Вобаста ба сатҳи инкишофи ҷомеа ва муносибатҳои ҷамъиятӣ маҷмӯи ҳукукҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва маданӣ доираи муайянро дарбар мегиранд. Давлатҳои режими демократиҳо кӯшиш менамоянд, ки доираи тамоми ҳукуку озодиҳои шахрвандон васеъ гарданд. Дар навбати худ озодии шахрвандон ва сатҳи зарурии ҳукуки истифодаи онҳо баҳри инкишофи ҳамаҷонибаи ҳаёти ҷамъиятӣ ёрӣ мерасонанд. Пеш аз ҳама одамон ҳукук доранд, ки соҳиби моликият бошанд ва моликияти онҳо аз тарафи қонун ҳифз карда мешавад. Дар аксарияти мамлакатҳои мутамаддин ҳукуки инсон ба меҳнат, интиҳоби озоди касбу кор, таъмини шароити хуби меҳнат, музди меҳнати мувофиқи меҳнат ба ҳукми қонун дароварда шудаанд ва риоя мешаванд. Ҳар як шахс ҳукуки комил дорад, ки аз бекорӣ худро ҳимоя намояд ва

амалӣ гаштани он аз бисёр чихат ба макоми давлатӣ вобастааст. Давлат бояд манфиатҳои шахрвандони худро ҳимоя намояд.

Маҷмӯи ҳуқуқҳои иҷтимоии одамонро чунин чихатҳо ташкил медиҳанд: ҳуқуқ ба манзил; ҳуқуқ ба истироҳат; ҳуқуқи ҳифзи саломатӣ. Ба одамон ёрии бепули таъҷилии тиббӣ ва табобатӣ расонида мешавад; одамон дар пиронсолӣ, мавридҳои корношоямӣ, беморӣ ва маҳрум шудан аз сарпараст ҳуқуқи таъмини иҷтимоӣ доранд; ҳуқуқ дар бораи озодии маълумотгирӣ. Одамон аз шаклҳои гуногуни таълим ва ихтисосҳо баҳравар мешаванд. Вобаста ба шароитҳои ин ё он мамлакат маълумотгирӣ пулакӣ ё бепул мебошад.

Ҳуқуқҳои маънавии шахс ҳангоми истифодаи дастовардҳои фарҳангӣ амалӣ мешаванд. Сарватҳои маънавӣ ба тамоми аъзои ҷомеа тааллуқ доранд ва одамон бояд дар истифодаи онҳо имкониятҳои заруриро дошта бошанд. Одамон ҳуқуқ доранд, ки дар офариниш ва истифодаи сарватҳои маънавӣ бевосита ва ғайлона иштирок намоянд. Онҳо аз ҳуқуқҳои экологӣ низ истифода менамоянд. Яъне, одамон ҳуқуқ доранд, ки аз муҳити мусоиди атроф истифода намоянд. Худро аз ҳуқуқвайронкуниҳои экологӣ ҳимоя намоянд. Дар бораи ҳолат ва тарзи ҷуброни зиёни экологӣ иттилоот дошта бошанд.

Ҳуқуқи инсон, асосан ҳосияти инфиродӣ ва хусусӣ дорад. Аммо дар баъзе ҳолатҳо ҳуқуқҳои дастаҷамъӣ низ амал менамоянд. Масалан, ҳуқуқи оила, ҳуқуқи умумиятҳои миллию этникӣ ё умумиятҳои дигари таркиби иҷтимоии ҷомеа. Аммо дар ҳар сурат ҳуқуқи инсон, ки ҳосияти фардӣ дорад бартарӣ пайдо менамояд.

Муҳимтарин ҳуҷҷатҳои сиёсӣ ҳуқуқи байналхалқӣ дар қатори ҳуқуқи озодиҳо ба одамон вазифаҳоро пеш-мегуздоранд, ки иҷроиши онҳо ҳосияти ҳатмӣ доранд. Ҳар як шахрванд вазифадор аст, ки тамоми низоми қонунҳо, қоидаҳои умумӣ ва махсусан, қонуни асосиро риоя намояд. Муҳимтарин вазифаҳои шахс ҳифзи ватан, мубориза барои сулҳ, ҳифзи табиат ва ёдгориҳои таърихӣ фарҳангӣ, эътироф ва эътироми қоидаҳои умумии рафтор, ҳуқуқи озодиҳои шахсонӣ дигар мебошанд.

Сатҳи озодиҳои сиёсӣ шахрвандон, ҳуқуқҳо ва амалӣ гаштани онҳо аз ҳолати вазъияти ҳаёти ҷомеа, сатҳи инкишофи ҷабҳаҳои алоҳидаи он вобастаанд. Муносибати инсон ва ҷомеа хоҳу ноҳақ ба таҳлили муносибати байни озодӣ ва масъулият меорад. Озодӣ набояд аз ҷизҳо бошад, балки озодӣ барои ҷизе, амале бошад. Бисёр вақтҳо дар хусуси озодӣ суҳан ронда, фақат як чихати масъала - озодӣ ҳамчун дарки зарурат фаҳмида мешавад. Аммо чунин фаҳми мафҳуми «озодӣ» нотаом аст. Баъзан дар зерини мафҳуми «озодӣ» фақат ҳуқуқи суҳан гуфтан ва амалро ба анҷом расониданро мефаҳманд. Дар асл озодӣ ғайлоияти гуногуни одамо фаро мегирад. Табиист, ки дар ин ҳолат шахс бояд масъулияти худро нисбати амал ҳис намояд. Озодиро аз интизом набояд ҷудо намуд.

Дар олами муосир ба масъалаи ҳуқуқи инсон ва муносибати он ба проблемаҳои ҳамшафат ва пайвастаи он назари якранг мавҷуд нест. Махсусан, муҳаққиконе, ки дар доираи манфиатҳои кулл ё умумисайёравӣ андеша менамоянд, ба масъалаи робитаҳои мутақобилаи воқеияти ҳуқуқи инсон, озодиҳо ва масъулияти он дар сиёсати кабир бештар назари танқидӣ ибраз медоранд. Ҳоло муҳаққикон ва ташкилотҳои байналхалқӣ аз он дар ташвишанд, ки таносуби байни ҳуқуқи инсон ва ӯҳдадорию масъулияти он хеле афзудааст ва ҳосияти фоҷиавӣ пайдо менамояд. Дар шароите ки ҳама барои ҳуқуқҳо мубориза бурда, дар бораи ӯҳдадорию чандон амали бачойе пиёда намесозанд, олам «чанги ҳама ба муқобили ҳама»-ро мемонад. Моҳияти онро афзалияти сиёсати абарқудратон ташкил менамояд. Андешаҳо дар хусуси он ки Ёлмомияи умумии ҳуқуқи башар фақат қоидаҳои зоҳирии рафтори сиёсиро фаро гирифта, мавқеи ботинию маънавиро сарфи назар менамояд бештар қувват мегиранд. Беҳуда набуд, ки дар арафаи 50-солагии СММ гурӯҳи калони сиёсатмадорон ва ходимони ҷамъиятӣ дар Шӯрои ҳамкории байналхалқӣ ҷамъ омада, дар хусуси омода сохтани лоиҳаи Ёлмомияи умумии ӯҳдадориҳои инсон ташаббус нишон додаанд. Раиси фаҳрии ҳаракати мазкур Г. Шмидт изҳор дошт, ки бе дарки масъулияти ҳар шахс озодӣ метавонад ба ҳукмронии пурқудратон ва соҳибони ҳокимият табдил ёбад. Аз ҷониби дигар, мафҳуми «ҳуқуқи инсон»-ро ҳар хел шарҳ дода, онро ба манфиати гурӯҳҳо ё ташкилоту давлатҳои алоҳида истифода мебаранд. Масалан, ҳолатҳои зиёде рух медиҳад, ки ИМА ва абарқудратҳои дигар «ҳимояи ҳуқуқи инсон»-ро ба сифати воситаи фишороварӣ дар сиёсати хориҷӣ истифода менамоянд.

Нисбати концепсияи «ҳуқуқи инсон» муносибати дигар низ мавҷуд аст. Бисёре аз мактабҳои исломӣ, индуизм ва конфутсигарой онро падидаи соф ғарбӣ ва воситаи идомаи ҳукмронии давлатҳои Ғарб медонанд. Андешаҳои низ зиёданд, махсусан дар кишварҳои осӣғӣ, ки гӯё таълимоти «ҳуқуқи инсон» сифатҳои мусбати ахлоқии инсонро зарур ё ҳатмӣ намеҳисобад. Махсусан, ӯҳдадориҳо ва масъулияти шахс дар муносибат ба оила, ҷомеа ва давлат чандон ҳосияти қавӣ надоранд.

Дар давраи нави инкишофи таърихӣ ҳамчун алтернативаи концепсияи «ҳуқуқи инсон» концепсияи «ахлоқи глобалӣ» дониста мешавад, ки он дар маҷмӯаи «Ахлоқи глобалӣ: ёлмомияи парламентҳои динҳои олам» дар арафаи 50-солагии СММ мавриди баҳрабардории хонандагони сайёра гардидааст. Ташаққулу инкишофи «ахлоқи глобалӣ»-ро асоси сулҳи байни халқҳо, кишварҳо ва воситаи муҳимтарини сиёсати байналхалқӣ медонанд.

ФАСЛИ III. СОХТОРИ СИЁСИИ ҚОМЕА

БОБИ I. СИСТЕМАИ СИЁСИИ ҚОМЕА

§ 1. СИСТЕМАИ СИЁСИИ ҚОМЕА ВА ХУСУСИЯТҲОИ АСОСИИ ОН

Аз замони ташаккули қомеаи инсонӣ инкишофи ҳаёт ҳосияти сиёсӣ пайдо намудааст, ки он бо ёрии муносибатҳо ва низоми муайяни сиёсӣ идора карда мешавад. Замон ва макон системаҳои мухталифи сиёсиро ба вучуд оварда, онро комил мегардониданд ва ба қуллӣ тағйир медоданд. Вобаста ба ҳосиятҳои инкишофи қомеа ва муносибатҳои ҳукмрон системаи сиёсӣ худро ба замона мувофиқ мегардонид.

Омӯзиши амиқи системаи сиёсии қомеа ва тамоми унсурони он имконияти танзим намудан ва идораю роҳбарии раванду ҳодисаҳои сиёсиро фароҳам меорад. Агар мақсади асосии омӯзиши падидаҳо, ҳодисаҳо дарёфти роҳу воситаҳои таъсиррасонӣ ва дар воқеияти иҷтимоӣ истифода намудани онҳо бошад, пас зарурати тадқиқу таҳлили ҳамаҷонибаи раванду падидаҳои ба ҳам наздик ва айниятдошта пеш меоянд. Дар айни замон чунин ифодаҳои ба ҳам наздик раванду падидаҳои мухталифи сиёсии қомеаро таҷассум менамоянд. Аз ҷумла, равандҳои сиёсии инкишофи қомеа, ки тавассути мафҳум ва ибораҳои «системаи ҷамъиятӣ», «ҳаёти сиёсӣ», «системаи сиёсии қомеа», «ташкілоти сиёсии қомеа», «системаи ҳокимияти сиёсӣ» ва ғ. ифода мегарданд аз ҳамин қабиланд.

Вақте ки ба раванду ҳодисаҳо назар менамоянд, монандие ҳис мегардад. Ҳатто баъзе муҳаққиқон қисме аз онҳоро ба якдигар айният дода, дар байни онҳо тафовутро намебинанд. Дар асл ҳар яке ҳодисаи мустақил буда, дар робита бо якдигар вучуд доранд. Яке идомаи дигаре буда, дар маҷмӯъ масъалаҳои умдатарини қомеаи инсониро фаро мегиранд. Васеътарин мафҳуми ин муносибатҳо «системаи ҷамъиятӣ» аст, ки тамоми раванду ҳодисаҳои инкишофи қомеаро дар худ таҷассум менамояд. Системаи ҷамъиятӣ дар замон нисбат ба ҳаёти сиёсӣ ва системаи сиёсӣ қадимтар буда, тамоми ҳодисаҳои падидаҳои қомеаро фаро мегирад. Системаи ҷамъиятӣ аз даврҳои аввали оғози ҳаёти инсонӣ ташаккул ёфтааст. Системаи сиёсӣ бошад фақат дар ҳолати

хосияти сиёсӣ пайдо кардани муносибатҳои байни одамон, байни гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва дигар умумиятҳо ташаккул ва инкишоф ёфтааст.

Системаи ҷамъиятӣ тамоми таркиботи ҷамъиятӣ, муносибатҳои истеҳсолшуда байни одамон, ҳолати қувваҳои истеҳсолкунанда, равандҳои гуногуни ҳаёти иқтисодӣ, синфҳо, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва маргиналӣ, умумиятҳои гуногуни этникӣ, умумиятҳои демографӣ, ҳамаи таркиботи институтҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа ва раванду муносибатҳои фарҳангии байни одамонро фаро мегирад. Он аз соҳаҳои гуногун таркиб ёфтааст. Асосан ҷаҳор соҳаи ҳаёти ҷамъиятиро ба таври барҷаста нишон медиҳанд ва аксаран чунин муносибат муҳолифати ҷиддӣ намерӯяд. Соҳаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва маданӣ соҳаҳои таркибии системаи ҷамъиятианд. Аслан ҳамаи онҳо дар инкишофи ҷомеа нақши хоса дошта, паст задани яке ё баҳои барзиёду ғайриобъективӣ муносиб доништан бар дигаре бар зарари инкишофи ҷомеа мегардад. Ҳамаи онҳо баробарқимат буда, дар равобити ногустастани байнихамдигарӣ қарор доранд.

Соҳаи сиёсии ҷомеа тамоми муносибатҳои сиёсии ҷомеаро фаро мегирад. Соҳаи сиёсиро муносибатҳои байнихамдигарии синфҳо, табақаҳо, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва давлат дар бораи ба даст овардан, нигоҳ доштан ва истифодаи ҳокимият ва таъсиррасонӣ ба ҳокимият, фаъолият оид ба сохтори ҳокимияти давлатӣ, иштирок намудан дар қарорҳои давлатӣ, муайян намудани мазмун, мақсад, вазифаҳо, воятаҳои сиёсати он ва ғ. ташкил медиҳанд.

Дар илми сиёсӣ мафҳуми «ташкilotи сиёсии ҷомеа» низ васеъ истифода мешавад, ки баъзан онро ба системаи сиёсии ҷомеа айният медиҳанд. Дар асл бошад ин ду мафҳум баробарқимат нестанд. Ташкilotи сиёсии ҷомеа яке аз қисмҳои системаи сиёсии ҷомеа мебошад. Он яке аз шаклҳои иттиҳодияҳои одамон аст, ки барои муваффақ гаштан ба мақсадҳои сиёсии муайян бунёд шудааст. Моҳияти ташкilotи сиёсии ҷомеаро чунин ҷиҳатҳо ташкил медиҳанд:

— дар шаклҳои мушаххаси ташкили манфиатҳои одамон умумиятҳои мухталифи иҷтимоиро таҷассум намудан;

— иштирокчиҳои расмӣ ҳаёти сиёсӣ ва барандаи муносибатҳои сиёсӣ будан;

— ба ҳокимияти давлатӣ муносибати бевоята ва пайваста доштан.

Ташкilotи сиёсии ҷомеа аломатҳои зеринро соҳиб аст: тартиби муайяни ташаккул, инкишоф ва воқеиятӣ; фаъолияти ташкilot баҳри муваффақ гаштан ба мақсадҳои мушаххас, мавҷудияти таркиботи муайян, ки баҳри анҷом додани фаъолияти дохилию хориҷӣ омодаанд.

Ташкilotи сиёсии ҷомеа таркиб, вазифаҳо ва самти муайяни фаъолият дорад. Ба таркиби он мақомоти таркиботи давлатӣ, хизмҳои сиёсӣ, ки расман эътироф гаштаанд ва дар қарорҳои қонунҳои мавҷуда фаъолият менамоянд ва шаклҳои гуногуни иттиҳодияҳои ҷамъиятию сиёсӣ, ки дар ҳаёти

сиёсии чомеа таъсири бештар доранд дохил мешаванд. Ба таркиби «ташкilotи сиёсии чомеа» инчунин иттиҳодияҳои ҷамъиятии синфҳо, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва умумиятҳои дигаре, ки дар ҳокимияти давлатӣ намояндагӣ надоранд ва аксар вақт манфиатҳои онҳо ба инобат гирифта намешаванд, дохиланд. Ҳосияти асосии ташкilotи сиёсиро аъзогони одамон ба таври инфиродӣ ва дастаҷамъӣ ташкил менамояд. Навъи асосии ташкилотҳои сиёсиро давлат ва ҳизбҳои сиёсӣ ташкил медиҳанд.

Баъзан муҳаққиқон мафҳуми «системаи ҳокимияти сиёсӣ»-ро истифода намуда, меқўшанд, ки онро бо мафҳуми «системаи сиёсии чомеа» ҳаммаъно донанд. Дар асл мафҳуми «системаи ҳокимияти сиёсӣ» чунин вазифаро иҷро карда наметавонад. Он на ҳамаи мақомот ва муассисаҳои ҳосияти сиёсидоштаро фаро мегирад. Он унсуронро дарбар мегирад, ки воситаи амалигардии ҳокимиятанд. Системаи ҳокимияти сиёсӣ дар замон ва макон маҳдудтар буда, дар ҳар давраи муайян сифатан нав мегардад.

Системаи сиёсии чомеа ва омӯзиши ҳамаҷонибаи он аҳамияти муҳимро дорост. Он сатҳи комилтарин ва васеътарини танзимнамоӣ ва идораи чомеа аст. Дар илми сиёсӣ истифодаи мафҳуми «системаи сиёсӣ» чандон таърихи тӯлонӣ надорад. Аввалан мафҳуми мазкур дар мақолаи Д.Истон «Системаи сиёсӣ» (1953) тобиши илмӣ пайдо намудааст. Баъдтар мафҳуми «системаи сиёсӣ»-ро қариб ҳамаи мактабҳои илми сиёсӣ барои инъикоси доираи эътирофшудаи масъалаҳо ва равандҳои сиёсӣ истифода мебарданд. Дар солҳои баъдина дар раванди омӯзиши масъалаҳои системаи сиёсӣ Т.Парсонс, Г.Алмонд, К.Дойч, М.Дюверже, Ф.Бро саҳм гирифтаанд.

Дар сиёсатиносии муосир ҳангоми тадқиқи таҳлили масъалаҳои системаи сиёсии чомеа бештар ду тарзи муносибат ихтиёр мешавад:

1. Муносибати институтсионалӣ, ки системаи сиёсии чомеаро тавассути институтҳои сиёсӣ, робитаҳои мутақобила ва баҳамтаъсирбахшии онҳо таҳлил менамояд;

2. Муносибати системанокӣ. Системаи сиёсӣ на танҳо тавассути институтҳои сиёсӣ, балки ба воситаи қоидаҳои ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ, фарҳангӣ, тавассути омилҳои сиёсӣ, ки дар рафтору фаъолияти одамон таҷассум меёбанд муайян мегардад.

Системаи сиёсии чомеа хусусиятҳои гуногун дорад. Яке аз хусусиятҳои онро аломатҳои ташкил медиҳанд, чунончи:

— дар доираи системаи сиёсии чомеа ташаккул ва такмил ёфтани механизми ҳокимияти сиёсӣ;

— системаи сиёсии чомеа ба инҳисори қонунӣ будани зӯрварии табиӣ даъво менамояд.

— дар пайвастагӣ бо таркиботи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва маънавии чомеа вучуд дорад;

— системаи сиёсии чомеа худмухтории нисбӣ дорад.

Системаи сиёсии чомеа ҳамаи равандҳои сиёсӣ, муносибатҳои сиёсӣ ва ҷаҳолияти сиёсии одамонро фаро мегирад. Он хусусиятҳои гуногунро соҳиб буда, таркиби васеъ дорад. Таркиби иҷтимоии чомеа, ки аз синфҳо, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, гурӯҳҳои маргиналӣ, умумиятҳои этникӣ, иҷтимоию демографӣ ва ғ. иборатанд, дар муносибати байнихамдигарӣ бештар хосиятҳои сиёсӣ пайдо менамоянд. Системаи сиёсии чомеа низ як навъ батартибандозӣ ва такмилдиҳии муносибатҳои таркиботи иҷтимоии чомеа мебошад. Маҷмӯи таркиботи иҷтимоӣ ҳамчун субъекти сиёсат баромад менамояд. Онҳо низ қобилияти ҳулосабарории иҷтимоии сиёсӣ ва қабули қарори сиёсиро доранд. Дар навбати худ муносибатҳои сиёсии байни таркиботи иҷтимоии чомеа системаи сиёсии чомеаро ба сатҳи баландтари инкишоф мебароранд.

Системаи сиёсӣ қисми соҳаи сиёсиро, ки аз ташкилотҳо ва институтҳои иҷтимоӣ иборатанд ва дар алоқамандии якдигар вазифаҳои сиёсиро дар асоси ягонаи конститусионӣ ба амал мебароранд, дарбар мегирад. Ба системаи сиёсӣ иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ҷунбишҳои сиёсӣ, ки мақсадашон муҳолифи конституция, дигар санадҳои қонунгузорӣ мебошанд, ҷаҳолияти сиёсии онҳо хосияти иртиқӣ доранд ва ба расмият шинохта нашудаанд, дохил намешаванд. Аммо онҳо ба системаи сиёсӣ таъсир расонида метавонанд. Онҳо, ки худ маҳсули тағйиротҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, идеологӣ ва фарҳангии чомеа мебошанд, дар аксар мавридҳо ҷаҳолияти ҳешро ба манфиатҳои чомеаи шахрвандӣ мувофиқ мегардонанд. Аз ин хотир, онҳо низ дар системаи сиёсӣ то андозае инъикос меёбанд. Ҳеҷ набошад системаи сиёсӣ талабу дархостҳои онҳоро вобаста ба манфиатҳои умумии инкишоф, нигоҳ доштани консенсуси қувваҳои сиёсӣ ба инобат мегирад. Системаи сиёсӣ инкишофи пай дар пайи чомеа ва тартиботи иҷтимоиро таъмин менамояд. Системаи сиёсии чомеа манфиатҳои умумиятҳои гуногуни иҷтимоиро ифода менамояд, ки ба ин ё он восита ва ё шакле ба ҳокимият таъсир мерасонанд. Аз ин хотир, хосиятҳои асосии системаи сиёсиро, пеш аз ҳама манфиатҳои синфҳо ва гурӯҳҳои ҳоким муайян менамоянд.

Системаи ҷамъиятӣ ва системаи сиёсии чомеаро муносибати баҳамтаъсиррасонӣ фаро мегирад. Ташаккули тағйиротҳои кулӣ дар яке ҳатман ба моҳияту хусусиятҳои дигаре таъсир мерасонанд. Масъалаҳои мураккаб, муқовиматомез ва паҳлӯҳои гуногуни системаи сиёсии чомеа қушодаанд. Онҳо ниёз ба пажӯҳиши амиқ доранд. Фаҳми яклӯҳти системаи сиёсии чомеа, табиист, ки вучуд надорад. Аммо хосиятҳои умумие дарёфт мешаванд, ки ҳангоми тавсифи системаи сиёсӣ ёрӣ мерасонанд.

Системаи сиёсии чомеа маҷмӯи мураккаби таркиботи институтсионалии давлат ва чомеа мебошад, ки ба қоидаҳои ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ асос ёфтаанд. Он сатҳ ва шакли баҳамтаъсиррасонӣ баҳри воқеӣ гардонидани ҳокимияти сиёсӣ, идоранамоӣ, роҳбарӣ, танзими равандҳои ҷамъиятию сиёсӣ мебошад.

§ 2. ТАРКИБ ВА ВАЗИФАҲОИ СИСТЕМАИ СИЁСӢ

Системаи сиёсии ҷомеа аз таркиботи муайяне иборат аст, ки кафили инкишофи мутаносиб, устувор ва қобилияти фаъолият мегардад. Мақоми муҳимро дар низоми мазкур системаи принципҳо ва қоидаҳои иҷтимоӣ сиёсӣ, анъана, ахлоқ ва рафтору кирдори ҳаёти сиёсӣ соҳиб аст. Системаи сиёсӣ инчунин воситаҳои мухталифи коммуникатсиониро, ки равобитаи байни аъзои гурӯҳ, ташкилот ва умумиятхоро барқарор ва танзим менамоянд фаро мегирад. Тавассути онҳо бисёр масъалаҳои мубрам, аз ҷумла зиддият ва мочароҳо ҳалли хешро меҷӯянд, кӯшишҳои умумиятҳои мухталифи иҷтимоӣ ҳамоҳанг гардонидани мешаванд. Принципҳо, қоидаҳо, меъёрҳо ва воситаҳои танзими муносибатҳои системаи сиёсӣ муносибатҳои ҷамъиятиро ҳосияти мавзун мебахшанд. Дар нисбати инкишофи ҷомеа, арзишҳо, мақсад ва самтҳои инкишофи он ризоият ташаккул меёбад.

Дар воқеъ ташаккул ва инкишофи системаи сиёсӣ маҳсули инкишофи таърихист. Ба он тамоми омилҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ, таркиботи синфӣ ва табақавӣ, фарҳангӣ таъсир мерасонанд. Махсусан, дар ташаккул ва инкишофи системаи сиёсӣ нақши муҳити иҷтимоӣ ва хусусиятҳои инкишофи мамлакатҳо саҳми барҷаста доранд. Муҳити дохилии кишвар системаҳои гуногуни фаъолияти ҳаёти экологӣ, шахсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ғ. фаро мегирад. Системаи сиёсии ҷомеа инчунин муносибатҳои хориҷӣ ва муносибатҳои байниҳамдигарии акторҳои байналхалқӣ, ба монанди Иттифоқи Аврупо, СММ, НАТО ва ғ. низ дарбар мегирад.

Системаи сиёсии ҷомеа таркиби мураккаб дорад:

1. **Муносибатҳои сиёсӣ**, ки аз муносибатҳои тарафайни синфҳои ҷамъиятӣ, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва маргиналии аҳоли, шаклҳои гуногуни умумиятҳои миллию этникӣ, институтҳои системаи сиёсӣ, коллектив ва шахс, байни давлат ва шахрванд оид ба масъалаи ҳокимият ва умуман, дар раванди ташаккул ва воқеиятҳои фаъолияти сиёсӣ таркиб меёбанд.

2. **Институтҳои сиёсӣ**, ки тамоми мақомоту ташкилотҳо ва муассисаҳои мақсадҳои сиёсӣ доштара фаро мегиранд. Аз ҷумла, ба қатори институтҳои сиёсӣ давлат ва мақомоти асосии он: мақомоти қонунбарор, мақомоти иҷроия ва мақомоти адолати судӣ; ҳизбҳои сиёсӣ ва системаҳои гуногуни ҳизбӣ; созмонҳои иҷтимоӣ; ҷунбишҳо ва ҳаракатҳои мардумӣ; иттифокҳои касба; мақомоти ташкилотҳои намоёндагӣ ва демократияи бевосита ва ғ. дохил мешаванд. Аммо дар байни институтҳои сиёсии ҷомеа нақши асосиро давлат мебозад. Маҳз давлат фаъолияти тамоми иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва одамонро ба тартиб меандозад. Ҳамаи навъҳои иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла ҳизбҳои сиёсӣ низ вазифаи ба ҳам пайваست намудани одамон ва давлатро иҷро менамоянд.

3. Принципи ва қоидаҳои умумии сиёсӣ. Онҳо муносибатҳои сиёсиро танзим менамоянд, саҳву хатоҳо дар фаъолияти субъектҳоро муқаррар ва бар-тараф мекунанд. Аъзанаҳо, одат ва умумиятҳоро устувор гардониди, онҳоро қонунӣ менамоянд. Тарз ва методҳои фаъолияти мақомоти дастгоҳи давлатӣ ва институтҳои дигари сиёсии ҷомеаро муайян менамоянд. Ба ташаккули тартиби тақсмот, таҳкими нақш ва мақоми аъзои ҷомеа мусоидат мекунанд.

Принципи ва қоидаҳои умумии сиёсӣ дар конституция, қонунҳо, барнома ва ойинномаи ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, аъзанаҳо, ки масъалаҳои ҳаёти сиёсиро танзим менамоянд таҷассум меёбанд.

4. Шуури сиёсӣ, ки дар шакли идеология ва психологияи сиёсӣ дар ҳар системаи сиёсӣ хусусиятҳои махсус пайдо менамояд. Шуури сиёсӣ инъикоси манфиатҳо ва муносибатҳои сиёсӣ, баҳогузори ба ҳодисаю равандҳои сиёсӣ буда, дар шакли мафҳум, ғоя, андеша ва назария намудор мегардад. Шуури сиёсӣ таҷассуми воқеияти иҷтимоист.

5. Маданияти сиёсӣ, ки аз маҷмӯи тасаввуроти сиёсӣ, рӯовариҳои арзишӣ, меъёрҳо, аъзанаҳо ва рамзҳои рафтори сиёсӣ таркиб ёфтааст. Маданияти сиёсӣ метавонад системаи сиёсиро таҳким бахшад ё дар таназзули он нақши асосӣ бозад. Маданияти сиёсӣ муттасилии аъзанаҳои сиёсӣ, таҷрибаю хотираи таърихӣ ва иҷтимоиро нигоҳ медорад.

Яке аз хусусиятҳои ҳар қадом системаи сиёсиро фаъолият ва қобилияти ҳаётии он ташкил менамояд, ки тавассути воқеигардии вазифаҳо айён мегардад. Системаи сиёсии ҷомеа дар доираи тадқиқу таҳлили таркибии функционалӣ вазифаҳои зеринро анҷом медиҳад:

- ташҳиси мақсад, вазифаҳо ва роҳҳои инкишофи ҷомеа;
- интегратсияи фаъолияти ҳамаи унсурони мутахарриқи ҷомеа;
- таъмини инкишофи мӯътадил ва мутаносиби сохти сиёсӣ, амнияти ҷомеа;
- ташкили фаъолияти ҷомеа баҳри иҷрои мақсадҳо ва барномаҳо;
- ташаккули шуури сиёсӣ, таъмини иштироки одамон дар фаъолияти сиёсӣ;
- тақсими арзишҳои моддӣ ва маънавӣ;
- мутобиқгардонии манфиатҳои давлат ва умумиятҳои иҷтимоӣ;
- коркарди қоидаҳо, низомии рафтори одамон ва умумиятҳои иҷтимоӣ дар ҷомеа;
- назорати иҷроиши қонунҳо ва риояи қоидаҳо, пешгирии амалҳои, ки боиси вайрон намудани низомии сиёсӣ мегарданд;
- баҳамалоқамандӣ ва баҳамтаъсиррасонии системаи сиёсӣ бо муҳити иқтисодӣ ва иҷтимоӣ;
- нигоҳ доштан, одатнамоии системаи сиёсӣ ва ташаккули тартибе, ки вобаста ба шароитҳои мушаххас фаъолияти ҳаётии системаи сиёсиро таъмин менамоянд. Яъне, системаи сиёсӣ тартиби худмутобиқшавиро соҳиб аст.

Масъалаи самаранокӣ амали системаи сиёсии ҷомеа низ рӯзмарра мебошад. Он дар ҳолате воқеият аст, ки агар вазифаҳои ҳешро иҷро карда тавонад. Агар иҷрои вазифаҳо, таъмини ягонагӣ ва худмухторӣ аз ҷомеа, муносибати мавзун бо муҳит риоя гардад, он гоҳ раванди самаранокӣ ҳалалдор намегардад. Вале дар амалияи ҷамъиятӣ ҳодисаҳои воқеаҳои ҳамаҷумла, ки сабаби таназзул ва ҳатто аз байн рафтани системаи сиёсӣ мегардад. Дар беҳтарин ҳолат онҳо монеаи инкишофи системаи сиёсии ҷомеа мешаванд.

Монеаҳои инкишофи мутлақӣ системаи сиёсии ҷомеа ро истиқсно менамоянд. Мустиқлияти системаи сиёсии ҷомеа ва фаъолияти ғуноғунсоҳаи он фақат аз омилҳои дохилӣ вобастагӣ надорад. Омилҳои ғуноғуну зиёде вуҷуд дорад, ки фаъолияти системаи сиёсии ҷомеа ба низом меағдорад. Аз сабабе ки мустиқлияти беаҳдуди системаи сиёсӣ барои ҷомеа ҳамаҷумла аст, нақши монеаҳои омилҳои берунӣ муҳим мегардад.

Соҳаи ҳаёти иқтисодӣ ва муносибатҳои истеҳсолии мавҷуда яке аз воқитаҳои маҳдуднамоии эҳтимолии мустиқлияти беаҳдуди системаи сиёсии ҷомеа ба шумор меравад. Ҳолати умумии вазъияти иқтисодӣ, вазъии захираҳои моддӣ, қувваҳои истеҳсолкунанда, сатҳи инкишофи муносибатҳои истеҳсоли ва дараҷаи тараққиёти иҷтимоӣ иқтисодии ноҳияи минтақаҳои кишвар ба системаи сиёсии ҷомеа ва ҳама ғуна унсурҳои дигари он таъсир мерасонад. Агар институтҳои системаи сиёсии ҷомеа ба ин ҷабҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ диққати зарурӣ надаранд, фаъолияти тамоми унсурҳои системаи сиёсӣ самаранок намегардад. Тақмили соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ муҳимтарин вазифаи системаи сиёсӣ мебошад. Он бояд бештари фаъолияти ҳудро ба ин ҷабҳаҳо бахшад. Фаъолияти он барои аз нав барқарор намудани захираҳои моддӣ аҳамияти муҳимро касб менамояд. Дар ин ҳангом нақши унсурҳои маҷмӯи системаи сиёсӣ - давлат бузург аст. Инчунин ҳизбҳои сиёсии ҳукумрон ва ё сернуғуз нақши бунёдгари роҷро карда метавонанд. Иҷрои вазифаи зерин дар ҳолатҳои бӯҳрони инкишофи ҷомеа мушкил мегардад. Иқтисодиёт ба сифати заминаи моддӣ инкишофи ҷомеа амал карда наметавонад. Он фалаҷ ғашта, тобеи сиёсат мегардад. Фақат сиёсати комил метавонад ҳолати вазнини ҳаёти иқтисодиро дигаргун намояд.

Идеология низ дар бисёр ҳолатҳо ҳамаҷумла монеаи мустиқлияти беаҳдуди системаи сиёсии ҷомеа баромад менамояд. Идеологияи ҳукумрон моҳият, мақсад ва роҳҳои стратегӣ инкишофи системаи сиёсиро муайян менамояд. Он ҳамаҷумла меёри асосӣ ҳодисаҳои падидаҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа баромад менамояд. Идеология яке аз сабабҳои пайдоиш ва тақмили муносибатҳои нави байни унсурҳои системаи сиёсии ҷомеа мегардад ва воқитаи инъикос намудани талаботи маҷмӯи одамон мегардад. Дар ҷомеае, ки маҷмӯи талаботҳои ба ҳама зид мавҷудаанд зарурат ба идеология пайдо мегардад. Қоидаҳои талаботҳои идеологӣ ва роҳбаринамои мақсади аз байн бурдани таъодҳои оштинопазир ва таъмини инкишофи муътадилро дорад.

Системаи сиёсии ҷомеаро маҳдудиятҳои дохилӣ низ ҳамроҳӣ менамоянд. Ба ҷумлаи ҷунин маҳдудиятҳо зиддиятҳои дохилӣ ва байнихамдигарии унсурони системаи сиёсӣ мансубанд. Аз ин ҷост, ки системаи сиёсӣ майдони муборизаи манфиатҳо мегардад.

Нерӯҳои гуногуни сиёсӣ барои тақсим намудан ва аз нав тақсим кардани доираи таъсиррасонӣ, барои ба даст овардани мавқеи бехтар дар системаи ҳокимияти сиёсӣ байни худ дар рақобати доимӣ қарор доранд. Мубориза, махсусан дар байни қувваҳои сиёсии ҳукмрон ва оппозитсионӣ ҳосияти муташаккил пайдо менамояд. Яке мекӯшад, ки мавқеи худро аз даст надихад ва онро мустаҳкам намояд, дигаре бошад тамоми фаъолияти худро ба бехтар намудани мақом ва нақши худ дар иерархияи ҳокимияти сиёсӣ равона месозад.

§ 3. НАВЪҲОИ СИСТЕМАИ СИЁСИИ ҶОМЕА

Дар раванди омӯзиши системаи сиёсии ҷомеа фаҳми амиқи навъҳои он аҳамияти муҳим пайдо менамояд. Дар таърихи олам системаҳои сиёсии барзиёду мухталиф мавҷуд буданд. Ин тарзи зуҳури онҳо ҳосияти доимӣ буда, ба замон ва макон ҷандон тобеъ нестанд. Системаҳои сиёсии ҷомеа, ки оқибати хусусиятҳои инкишофи иҷтимоию иқтисодӣ, таърихӣ ва фарҳангианд аз ҳам ба кулӣ фарқ менамоянд. Аммо дар байни системаҳои сиёсӣ умумиятҳо низ мавҷуданд. Ин ҷиҳат имконият медиҳад, ки сари масъалаи хусусиятҳои умумӣ ва тавсифи системаҳои сиёсии ҷомеаи муосир андеша намоем. Ҳолати мазкур дар асоси принципҳо ва меъёрҳои муайян системаҳои сиёсиро ба қисматҳо ҷудо месозад ё онро марбути гурӯҳе мегардонад.

Ҳангоми ба навъҳо тақсим намудани системаҳои сиёсӣ аз тарзи муносибат ва меъёрҳои гуногун истифода менамоянд. Гуногуншаклии барзиёди системаҳои сиёсии муосир низ аз ҳамин сабабанд.

Дар илми сиёсӣ ба сифати меъёри ба навъҳо ҷудо намудани системаи сиёсӣ ҷиҳатҳои зерин хизмат менамоянд: хусусиятҳои сохти ҷамъиятӣ, режими сиёсӣ, шакли давлат, идеологияи ҳукмрон, мансубияти иҷтимоии одамон ва ғ. Меъёрҳо ва тарзи муносибат ба системаҳои сиёсӣ дар ҳар ҳолат метавонанд тағйир ёбанд. Ба он мақсадҳои умумӣ, принципҳо, меъёрҳо ва тарзи муносибат, роҳи воситаҳои амалигардонии онҳо таъсир мерасонанд. Мактабҳои илмӣ мавқеъ ва назари ҳосе ибраз медоранд. Аз ин хотир, дар омӯзиши навъҳои системаи сиёсӣ ба гуногунфаҳмию барзиёдҳои дучор мегардем.

Яке аз тарзҳои муносибати ба навъҳо ҷудо намудани системаҳои сиёсӣ тавсифи иҷтимоию иқтисодии К.Маркс аст. Меъёри асосии онро нави форматсияи инкишоф ва характери таркиботи иҷтимоию иқтисодӣ ташкил медиҳад. Ҷунин муносибат дар тамоми давраи инкишофи таълимоти марксистӣ ҳис мешавад. Марксизм системаи сиёсиро ба навъҳои гуломдорӣ,

феодалӣ, сармоядорӣ ва сотсиалистӣ чудо месозад. Аломати асосии чунин таксимотро муносибати синфӣ ба раванду ҳодисаҳо ташкил менамояд. Хусусияти дигару асосии муносибати марксистиро муқовимати шадиди навъҳои системаи сиёсӣ ташкил медиҳад, ки ба сифати зиддияти оштинопазирӣ синфҳои ба ҳам рақибӣ ҷамъиятӣ вучуд дорад.

Навъбандии системаи сиёсӣ, ки аз ҷониби Г.Алмонд пешниҳод гаштааст қобили таваҷҷӯҳ ва омӯзиш аст. Ӯ системаҳои сиёсиро ба навъҳои англо-африқоӣ, континенталию аврупоӣ, тоталитарӣ ва тоиндустриалӣ чудо намудааст. Ч.Коулмен бошад навъҳои рақобатӣ, нирақобатӣ ва авторитарии системаҳои сиёсиро тавсиф намуда, афзалият ва норасогихҳои онҳоро нишон додааст. Д.Эптер навъҳои системаи сиёсии диктаторӣ, олигархӣ, нимаомояндагӣ ва номояндагии бевосита ро мавриди тадқиқ қарор донистааст.

Дар сиёсатшиносӣ вобаста ба шакли давлат ба навъҳо чудо намудани системаи сиёсӣ низ вучуд дорад. Дар ин маврид ба ду ҳолат диққати бештар медиҳанд. Аввало, таносуби шохаҳо ва институтҳои ҳокимият ва баъдан, сохтори ҳудуди мамлакат ба эътибор гирифта мешаванд. Дар ҳолати аввал системаи сиёсиро ба навъҳои монархӣ ва ҷумҳуриявӣ ва дар ҳолати баъдина ба навъҳои унитарӣ, федеративӣ ва конфедеративӣ чудо месозанд.

Дар илмҳои сиёсӣ ба навъҳои гуногун ва зиёд чудо намудани системаи сиёсӣ ба ҳукми анъана даромадааст. Дар саромати чунин муносибат манфиатҳо ва рӯварихҳои арзишҳои умумиятҳои бузурги иҷтимоӣ ва давлатҳо қарор гирифтаанд. Навъбандии аз ҳама маъмултар ва қариб аксариятро қаноаткунанда низ вучуд дорад. Асоси онро хусусиятҳои режими сиёсӣ ташкил медиҳанд. Он системаи сиёсии ҷомеаро аз се қисм иборат медонад: тоталитарӣ, авторитарӣ ва демократӣ. Баъзан ба сифати навъи ҷорум системаи сиёсии либералиро дохил менамоянд. Ҳолати мазкур бештар аз ҷониби муҳаққиқоне пешниҳод мегардад, ки байни демократия ва либерализм тафовутӣ ҷиддӣ мебинанд.

Новобаста аз он ки кадом навъи системаи сиёсӣ вучуд дорад ё кадоме аз онҳо бартарӣ доранд набояд як қатор амалҳои сарфи назар гардонид. Маҳз онҳо самаранокӣ ва қоршоямии системаи сиёсиро таъмин менамоянд.

Вазиғаи аввалиндараҷаи системаи сиёсии ҷомеаро худтакмилиҳӣ ташкил медиҳад. Он ислоҳоти қуллиро талаб дорад, ки бояд ҷиҳатҳои зеринро ба инобат гирад:

— оммаи мардумро манбаи ҳокимият ва ҳама гуна тағйиротҳо эътироф намудан ва ба равандҳои идоракунии ҷомеа ба таври васеъ ҷалб гардонидан;

— пурра эътироф ва риоя намудани принсипи «таксими ҳокимият». Фароҳам овардани имконияти хуб барои амалӣ гаштани он, ба худидоракунӣ роҳи васеъ қушодан;

— ба ҳисоб гирифтани манфиату талаботи ҳамаи умумиятҳои иҷтимоӣ ва гурӯҳҳои аҳоли;

— ташаккул ва ҳамаҷониба инкишоф додани давлати ҳуқуқӣ, пурра риоя намудани талабот ва ба инобат гирифтани хусусиятҳои он;

— ба вучуд овардани тартиботи сиёсӣ, ки вобаста ба шароити тағйирёфтаи ҷомеа ва вазифаҳои нав системаи сиёсиро тағйир ва такмил диҳад.

Ҳамин тариқ, системаи сиёсии ҷомеа, моҳият ва хусусиятҳои назариявӣ воқеии он аз сатҳи зоҳиршавӣ ва танзими ҳодисаю падидаҳои муҳталифи ҳуди ҷомеа вобаста аст.

БОБИ II. ДЕМОКРАТИЯ: НАЗАРИЯ, ВОҚЕИЯТ, ЗАМИНАҶО ВА ПЕШОМАДИ ИНКИШОФ

§ 1. МАФҲУМИ «ДЕМОКРАТИЯ» ВА ҶАҲМИ ҶУНОҶУНИ ОН

Демократия ҷолибтарин падидаи ҷомеаи сиёсӣ ба шумор рафта, ақлу ҳуши оламиёро ба худ кашидааст. Қувваҳои муҳталифи мутамаддину тараққиҳо ба замони муосир ба даврае менигаранд, ки бояд ғалабаи демократияро дар тамоми дунё таъмин намояд. Эҳё ва рушду камоли майлонҳои ҷараёнҳои демократӣ дар Аврупои Шарқӣ, ҷомеаи баъдишӯравӣ, Амрикои Лотинӣ ва авҷи нави ҳаракатҳои демократӣ дар Африко ба он далолат менамоянд. Дар баробари ин тазоди байни демократия ва нерӯҳои зиддидемократӣ дар кишварҳои ҷунон тезутунд мегардад. Музаффариятҳои демократии кишварҳои алоҳида зери шубҳа ва хатар ғузошта мешаванд. Ҳатто оддитарин ҳуқуқҳои инсон ба таври оммавӣ поймол мегарданд. Қувваҳои ҷунон аз мақом ва нақши омилҳои демократӣ истифода намуда, онро ба манфиатҳои ҳеш сафарбар кардани мешаванд.

Дар ҳаёти сиёсии ҷомеа ҳодисаҳои зиёде вомерӯанд, ки дар байни падидаҳо ҷиҳати умумиро фақат номашон ташкил медиҳад. Ин ҳосият хангоми дарки амиқи равандҳои демократӣ ва сохтори сиёсии демократии ҷомеа низ зоҳир мегардад. Таълимот, гоҷа ва қувваҳои ҷунон маҳз бо худ демократияро раво мебинанду ҳалос. Дар асл моҳияту мазмуни ҳодиса ва ҷаъолияти аксари онҳо на танҳо ба демократия иртиботе надорад, балки ҳосияти зиддидемократӣ доранд.

Барои он ки ба моҳият, мазмун ва хусусиятҳои демократия барин ҳодисаи мураккабу зиддиятнок ва ҷолибу пуларзиш сарфаҳм рафта шавад ба этимология, мафҳум ва маънии муосири он муроҷиат бояд намуд.

Мафҳуми «демократия» решаи юнонӣ (*demos*- халқ, *krtos*- ҳокимият) дошта, маънои ҳокимияти халқро дорад. Дар зери мафҳуми мазкур дар Юнони Қадим шакли махсуси сохтори давлат фаҳмида мешуд. Дар он ҳамаи шаҳрвандон, ки баробарҳуқуқ буданд дар идораи давлат иштирок менамуд.

данд, ҳокимиятро соҳибхитиёри мекарданд. Ҳоло низ ба маънои этимологии мафҳуми «демократия» диққати асосӣ медиҳанд. Кӯшишҳо ба ҳарч медиҳанд, ки фаҳмиши этимологӣ ва муосири он аз ҳар ҷиҳат наздик бошанд. Умуман, тавсифи мафҳуми «демократия» асосан дар ҷаҳор сатҳ ба амал бароварда мешавад:

1. «Демократия» барои ифодаи сифатҳои институтҳои асосии системаи сиёсии ҷомеа, махсусан давлат, нерӯҳои дигари сиёсӣ ва ташкилотҳои, ки дар доираи манфиатҳои умумияти иҷтимоии мардум дар раванди идораи ҷомеа фаъолият менамоянд, истифода мешавад. Рӯвариҳои арзишии нерӯҳои сиёсӣ ва риояи онҳо аҳамияти муҳим пайдо менамоянд. «Демократия» дар радиҳои мафҳумҳои «авторитаризм», «тоталитаризм» тавсифи шуда ва ба онҳо муқоиса гардида, натиҷагирӣ меёбад.

2. «Демократия» барои инъикоси шакли сохтори ҳар гуна институтҳои сиёсӣ ва ташкилоту иттиҳодияҳои амал менамояд, ки принципҳои баробарҳукукии аъзоён, интиҳобӣ будани муассисаҳои идорӣ ва аз тарафи аксарият қабулу амалӣ гардидани қарорро эътирофу эҳтиром менамоянд, мавриди истифода мегардад. Ин фаҳмиши васеътари демократия аст. Аслан дар ҷунин маънӣ истифода намудани мафҳуми «демократия» ҳосил хизбҳои сиёсӣ, шаклҳои мухталафи иттиҳодияҳои ҷамъиятиест, ки ҳокимиятро воситаи асосии воқеӣ гардонидани мақсадҳои ҳеш меҳисобанд. Инчунин демократияи истеҳсоли низ дар маънии мазкур мегунҷад.

3. «Демократия» ҳамчун идеали сохтори воқеии ҷомеа ва ҷаҳонбинии ба он мувофиқе доништа мешавад, ки ба низоми муайяни арзишҳо асос меёбад. Ба сифати идеали демократии арзишҳои принципҳои озодӣ, баробарӣ, эҳтироми ҳуқуқи инсон ва ақаллиятҳои иҷтимоӣ, суверенитети халқӣ, иштироки баробари шаҳрвандон дар идораи ҷомеа ва ғ. баромад менамоянд, ки ба сатҳ ва давраи инкишофи демократияи воқеӣ мувофиқанд. Принципҳои, қоидаҳо, меъёрҳои арзишҳои демократӣ дар санадҳои сиёсӣ ҳуқуқи инъикос мегарданд ва ҷомеа онро қабул дорад. Бахусус, мақоми конституция дар ифодаи арзишҳои демократӣ, ки ба сифати меъёрҳои умумӣ қабул гардидаанд бузург аст.

4. «Демократия» ба сифати идеали ҷаҳонбинӣ, ки ба мақсад ва роҳнамои фаъолияти сиёсии одамон табдил меёбад. Он ба демократияи воқеӣ дар зиддияти доимӣ қарор дорад. Доираи муайяни нерӯҳои сиёсӣ, сиёсатмадорон ва донишмандон аз демократияи воқеӣ қаноатманд набуда, онро дар сатҳи қомилтаре дидан меҷӯянд. Аз ин хотир, доимо роҳу воситаҳои тақмили назария ва амалияи падидаи мазкурро меҷӯянд.

Демократия ҳамчун ҳаракати иҷтимоӣ амал менамояд. Масалан, ҳаракати сотсиал-демократӣ, демократҳои наслӣ, демократҳои радикал, ҳаракати либералии демократӣ ва ғ., ки мавқеи ҳосаро ба демократия ва ҷомеаи демократӣ муаррифӣ месозанд.

Муҳаққиқон барои дарки ҳамаҷонибаи моҳияту хусусиятҳои гуногуни демократия аз методҳо ва тарзи муносибати мухталиф истифода менамоянд. Дар тарзи муносибати онҳо муносибатҳои меъёрӣ ва тавсифию эмпирикӣ бартарӣ доранд. Муносибати меъёрӣ ба демократия бунёди тарҳи демократияи идеалиро талаб дорад. Он ҳангоми муқоиса намудан бо шаклҳои дигари идораи ҷомеа асоснок карда мешавад. Муносибати меъёрӣ бештар ҳосияти назариявӣ дорад.

Муносибати тавсифию эмпирикӣ демократияро дар ҳолати воқеӣ таҳлилу таркиб ва ҳулосагирӣ менамояд. Дар амалияи демократия ҳар ду тарзи муносибат истифода мешаванд. Вобаста ба ҳолати мушаххас муносибати ғайр низ истифода мегардад.

§ 2. МАРҲАЛАҲОИ ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ НАЗАРИЯИ ДЕМОКРАТИЯ

Демократия марҳалаҳои гуногунро тай намудааст. Омӯзиши марҳалаҳои таърихӣ ташаккул ва инкишофи демократия аз аҳамият ҳолӣ нест. Давраҳои инкишофи демократия баҳои яхела нагирифтаанд. Бештар муҳаққиқон ба даврабандии А.Мигранян муроҷиат менамоянд, ки ба се сатҳи таҳлили объектҳои илмӣ сиёсӣ пайваستا аст: вақте ки ба ҷойи як назария назарияи дигар меояд, тағйирот дар сатҳи арзишӣ ба вуқӯъ мепаёванд ва он фалсафаи сиёсӣ; тағйиротҳо аслан ба назарияи сиёсӣ таъсир мебахшанд; сатҳи ба тағйирот зарурат доштани назарияи сиёсиро сотсиологияи сиёсӣ таъхис менамояд.

Дар таърихи таълимоти сиёсӣ марҳалаҳо ва навъҳои назарияи демократия ба таври гуногун ва зиёд вучуд доштанд ва ё амал мекунанд:

1. **Назарияи атиқан демократия.** Гояҳои демократӣ ҳанӯз аз тарафи Геродот баён ёфта буданд. Баъдтар Афлотуну Арасту назарияи демократияро инкишоф доданд. «Демократия»-и Арасту сохтореро менамояд, ки одамон озод ба дунё омада, соҳиби ҳокимияти олиянд. Шаҳрвандон озод ва баробаранд, дар идораи қорҳои давлатӣ бевосита иштирок менамоянд. Мавқеи аксарият дар нисбати ақаллият аҳамияти ҳалкунанда дорад.

Демократияи атиқа ҳосияти бевосита дошт. Одамон бевосита дар қабули қарорҳои муҳими давлатӣ иштирок менамуданд. Он ба манфиатҳои умумии шаҳрвандон баҳри ҳимояи соҳти ғуломдорӣ асос ёфта буд. Ҳокимияти аксарият бар ақаллият ҳосияти номаҳдуд дошт. Дар муносибат бо давлат шахсият беҳимоя мемонд.

Дар демократияи атиқа давлат ба маънои тоҷаш вучуд надошт. Бегонагии инфирод аз давлат ва бегонагии давлат аз ҷомеа истисно буд. Гояи шахсияти мустақил, ки соҳиби ҳуқуқҳои муайян бошад ва онҳо ҳимоя бинанд амал намекард.

2. Назарияи классикии демократияи Замони нав. Он махсули фаъолияти утилитаристон аст ва аз бисёр чихат ба демократияи атиқа наздик аст. Дар ин давраи таърихӣ инкишофи назарияи демократия ва системаи сиёсӣ аз ҳам фарқ менамоянд. Одамон метавонанд дар зери таъсири шахсони алохида, сиёсатмадорони касбӣ ва равандҳои гуногуни ҷомеа монда, ба ҳодисаҳои баҳои объективӣ дода натавонанд. Ҳолатҳои мешавад, ки одамон нисбати ҳодисаҳои сиёсии ҷомеа бепарво мегарданд ва аз худ ҳеҷ ҳаракате зоҳир наменамоянд. Сабаби асосиро ба манфиати онҳо бегона будани ҳодисаи сиёсӣ ташкил медиҳад.

3. Назарияи демократияи Ж. Ж. Руссо. Он ба пояи ғояи тамоми ҳокимият аз онҳо халқ аст асос меёбад. Одамон бояд дар бораи хайрияти давлат ва ҷомеа фикр намоянд. Дар навбати худ давлат манфиатҳои шахрвандони худро ҳимоя менамояд. Дар байни шахс ва давлат бояд зиддиятҳои набошанд ва мочарое сар назанад. Ж. Руссо ташаккули инкишофи манфиатҳои хусусиро рад менамояд.

Иродаи ягонагии халқ, ки дар асосҳои баробарии молӣ ташаккул меёбад, аз ҳама авлотар доништа мешавад. Халқ иродаи худро бевосита изҳор менамояд ва демократияи намоёндагиро наменамонад. Халқ қонунҳои қабул намуда, фаъолияти ҳукуматро муайян менамояд.

4. Назарияи шумпетеровии демократия. Назарияи мазкур моҳиятан ба назарияи классикии демократия муқобил аст. И. Шумпетер баҳогузори ва ҳулосаҳои яктарафари нисбати афкори умум рад намуда, нишон додааст, ки таърифи беасосу яктарафаи афкори умум хатари ҷиддист дар маънифаҳми равандҳои сиёсии ҷомеа.

Дар масъалаи танқиди назарияи классикии демократия Шумпетер бештар бо марксизм наздик мегардад. Ӯ ҳам умумияти эътиқоди афкорро дар ҷомеаи демократӣ рад менамояд. Синфи ҳукмрон аз мақоми дар ҷомеа доштааш истифода намуда, иродаи худро ба аҳли ҷомеа бор менамояд, онро ба сифати иродаи халқ нишон медиҳад. Оммаи мардум хоҳу нохоҳ онро қабул менамояд.

И. Шумпетер кӯшиши дарки амиқи сабабҳои бегонашавии одамонро аз сиёсат мавриди тадқиқ қарор додааст. Ба ҳулосае меояд, ки омма дорони қобилияти сиёсатофаринӣ нест. Яъне, сиёсат ва сиёсатмадориро соҳаи махсуси фаъолияти доираи муайяни одамон медонад. Ҳангоми қабули қарор ва воқеиятҳои қарори сиёсӣ нақши асосӣ ба сарвари расмӣ не, балки ба сарвари ғайрирасмӣ мансуб аст.

И. Шумпетер аз таҳлили ғояҳои сиёсӣ огоҳ наменамояд, балки аз воқеияти ҷамъиятӣ сар карда, ба сӯи назария меравад. Ҳангоми тадқиқи ҳодисаҳои демократӣ ба ҳулосае меояд, ки демократия дар ҳеҷ сурат иродаи халқ шуда наметавонад. Муносибати демократӣ низомии ҷорабиниҳои институтсионали мебошад, ки ба воситаи онҳо инфирод ё шахс ва ё гурӯҳи одамон ҳокимиятро

ба даст меоранд. Роҳи самаранок ва озоиштаро муборизаи рақибон барои овози халқ ташкил медиҳад. Дар ин ҳолат оммаи мардум, асосан ду вазифаро иҷро мекунад: шахсони масъулу сарварони сиёсиро интиҳоб менамояд ва ё дар мавриди дигар онҳоро гӯё ба «беҳтаринҳо» иваз мекунад. Ин вазифаро халқ ба воситаи интиҳобот иҷро карда метавонад.

Назарияи шумпетеровии демократия аз рӯи принципи «афзалияти аксарият бар ақаллият» ва системаи интиҳоботии мутаносиб амал менамояд. И. Шумпетер барои мавҷудият ва инкишофи демократия чор шартро зарур мешуморад:

— мавҷудияти гурӯҳҳое, ки намояндагони соҳибкасби онҳоро ба вазифаҳои масъули давлатӣ интиҳоб намудан мумкин бошад;

— мавҷудияти муассисаҳои сиёсии босалоҳияте, ки қудрати қабули қарорҳои заруриро дошта бошанд. Ин қарорҳо бояд аз тарафи халқ пазируфта шаванд, вагарна воқеигардии онҳо ба гумон аст;

— мавҷудияти бюрократияи муташаккил, ки ҳисси масъулият дорад, вазифаҳои идораи давлатиро амиқ сарфаҳм менамояд ва ба ӯҳда мегирад. Онҳо дастгоҳи идораи давлатиро ташкил медиҳанд ва намояндагони гурӯҳҳо ва умумиятҳои миёнаи аҳоли мебошанд;

— демократия бояд воситаҳои худназоратиро соҳиб бошад. Дар сурати дигар он ба шакли дигари режими сиёсӣ табдил меёбад. Демократия бояд ба сифати унсuri маданияти сиёсӣ амал намояд. Барои демократия воситаҳои худмахдуднамоӣ низ заруранд. Яъне, баъзе амалҳое, ки дар шароити муайян ба ғайри қоидаи кор нестанд маҳдуд мешаванд.

5. Назарияи плюралистии демократия. Назарияи мазкур моҳиятан демократияи бевоситаро инкор менамояд. Яъне, одамон набояд дар қабули қарорҳо ва амалӣ гаштани онҳо бевосита бо роҳи овоздиҳӣ ё шаклҳои дигари иштироки бевосита ҳамроҳӣ намоянд. Барои тақвияти андешаҳо рӯ ба принципи «таксимооти ҳокимият» меоранд. Дар ҳақиқат принципи мазкури идораи ҷомеа иштироки бевоситаи кулли одамонро дар равандаҳои сиёсӣ наметавонад. Демократияи намояндагӣ пеша мегардад. Шахрванд фақат дар овоздиҳӣ иштирок менамояду ҳалос. Ҷаъд аз қабули бевоситаи қарор озод менамоянд. Аз номи ӯ ба идораи қарорҳои ҷамъиятию давлатӣ шахсони интиҳобгардида машғул мешаванд.

Назарияи плюралистии демократия раванди сиёсиро баҳамтаъсирасонии гурӯҳҳо ва манфиатҳои гурӯҳӣ меҳисобад. Инчунин ба рафтори оммаи мардум дар раванди сиёсӣ низ таваҷҷӯҳ зоҳир мегардад.

Таълимоти иштироки гурӯҳӣ дар сиёсатро Артур Бентли бунёд сохтааст. Дар ташаккули инкишофи он нақши Г.Уоллес, Ч.Медисон, Г.Ласки низ калон аст.

6. **Назарияи элитарии демократия.** Тарафдорони назарияи мазкур аз сиёсат дур сохтани халқро ҷонибдорӣ менамоянд. Ҷонибдорон ва назариётчиёни элитарии демократия ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд:

— халқро бовар кунониданӣ мешаванд, ки ҳуқуқи манфиатҳои онҳоро бо роҳи қабули қарорҳои махсус фақат сиёсатмадорони касбӣ ҳимоя карда метавонанд. Ҳокимияти воқеӣ фақат ба элитаи сиёсӣ тааллуқ дорад. Омма бошад ҳуқуқи назорат намудан аз рӯи таркиби онро соҳиб аст. Намояндагони ин ҷараён ба таври васеъ ба сиёсат рӯ овардани оммаро яке аз сабабҳои фалаҷ гаштани институтҳои демократӣ меҳисобиданд;

— онҳое, ки назарияи плюралистии демократияро тамоман бардурӯғ ҳисобида, фақат элитаро соҳиби ҳокимият медонанд.

7. **Назарияи партисипатории демократия ва ё демократияи иштирок намудан.** Он аз солҳои 60-уми асри XX оғоз ёфта, васеъ паҳн гаштааст. Ҳар чӣ қадаре ки одамони зиёд дар қабули қарор иштирок намоянд, ҳамон андоза беҳтар аст. Онҳо системаи сиёсиеро тарафдоранд, ки принсипи демократияи бевосита ва рӯиност асоси онро ташкил медиҳад. Дар марҳалаи поёни иштироки ҳамаи табақаҳо ва гурӯҳҳои алоҳидаро дар қабули қарори сиёсӣ зарур медонанд. Дар сатҳи баландтар бошад бештар принсипи намояндагиро меписанданд.

Назарияи мазкур майлони радикалӣ низ дорад. Демократҳои нави ҳаракатҳои иҷтимоӣ, аз қабилӣ ҳаракати экологӣ аз ҷумлаи онҳоянд.

8. **Назарияи плебисситарии дохигарии демократия.** М.Вебер ба назарияи мазкур соли 1918 асос гузошта буд. Дар саромати он гоҷе меистад, ки мувофиқи он системаи сиёсии ҷомеаи сармоядорӣ дар сатҳи зарурӣ аз ғайолияти таркиботи бузурги бюрократияи касбӣ вобаста аст. Ба равандҳои иқтисодӣ дахл намуда, ҳаёти иқтисодиро аз ду гурӯҳи зиддиятҳо иборат медонад, ки моҳияту хусусиятҳои онро муайян мекунанд: инкишофи ратсионалии соҳибкорӣ; давлатигардонии умумии ғайолияти иқтисодӣ.

То асри XIX дар ҳаёти ҷамъиятию иқтисодӣ тамоюли аввал бартарӣ дошт. Аммо дар охири асри XIX ва аввали асри XX тамоюли дуюм вусъат ёфтаи гирифт. Дар мамлакатҳои гуногуни Аврупо давлатигардонии ғайолияти иқтисодии муассисаҳои барои инкишофи ҷомеа зарур авҷ гирифтанд. Аз ин хотир, М.Вебер асос ва моҳияти демократияро дар муайян намудани тартиби назорат аз рӯи дастгоҳи бюрократӣ медонист, ки ба тамоюли ғайолияти муҳими иқтисодӣ ва равандҳои сиёсӣ ихтиёрдорӣ менамуданд. Дар ин айём нақши асосӣ ба интиҳоби элитаи сиёсӣ дода мешавад. Элитаи сиёсӣ бюрократияро бо мақсадҳои худ истифода менамояд. Ин нави сарвари сиёсиро М.Вебер ба сифати сарвари дохигарӣ (харизматикӣ) маънидод менамояд. Аҳамияти демократияи парламентӣ ба интиҳоби сарвари сиёсӣ ва назорат намудан аз рӯи бюрократияи маъмурӣ пайваستا мегардад.

М.Вебер иштироки омман мардумро дар идораи корҳои ҷамъиятӣ ва давлат наметавонад. Оммаи мардум гӯё талаботи худро дар қарда наметавонад ва аз ӯҳдаи ҷимояи манфиатҳои низ барои наметавонад. Бинобар ин омма бояд дар байни элитаи сиёсӣ фаъолият намояд ва ядро тарафдорӣ бикунад.

9. Назарияи марксистии демократия. Дар маркази таълимоти марксистӣ муносибати синфӣ ба демократия истодааст. Иштироки бевоситаи тамоми мардум дар идораи корҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ асоси демократияи марксистиро ташкил менамояд. Демократия усули муҳимтарини бартаарафнамоии бегонагии мардум аз сохти сиёсӣ ва давлат мебошад. Монеаи асосии демократияи марксистӣ ҳукмронии моликияти хусусӣ ба воситаҳои истеҳсолот ва мавҷудияти истисмори меҳнат мебошад.

Таърихи инкишофи назарияи демократияро таҳлил намуда, тамоми таълимот ва ғояҳои демократиро ба 3 гурӯҳи асосӣ ҷудо намудан мумкин аст:

— **таълимоти либералии демократия.** Ғояи марказии таълимоти мазкурро мухторияти шахсият ва аввалияти он нисбати гурӯҳ ва халқ ташкил медиҳад. Назарияи инфиродии демократия шахсро аз ҷомеа ва давлат ҷудо месозад. Озодии инфиродӣ, аз ҷумла эътироф накардани ғайри ҳокимият ба шахсро дар мадди аввал мегузорад. Манбаи аввалин ва асосии ҳокимият шахс доништа мешавад. Ҳуқуқи шахс нисбати ҳуқуқи давлат афзалтар аст ва ҳокимияти аксарият бар ақаллият маҳдуд гардонида мешавад. Давлат беҳудуд фаъолият бурда наметавонад. Дар фаъолияти он ғайри ҳокимияти ҳуқуқи ақаллиятҳо, волияти қонун ва «тақсимои ҳокимият» нақши асосӣ дорад.

Дар маънии зайл фаҳмидани демократия ҳосил на ҳамаи кишварҳои мутамаддину демократӣ мебошад. Чунин фаҳмиш бештар дар ИМА ва баъзе давлатҳои аврупоӣ амал менамояд. Аз ҷумла, дар чунин маъно фаҳмидани демократияро Р. Рейган баён менамояд: «демократия фақат тарзи идора набуда, ҳамаҷун воситаи маҳдуд намудани ҳукумат низ ҳаст, то вай наметавонад ба инкишофи арзишҳои асосии инсон, оила ва имони ӯ (этиқод) ҳалал расонад».

— **таълимоти иштироки гурӯҳӣ дар демократия.** Мувофиқи таълимоти мазкур қувваи асосӣ мутоҳарриқи сиёсиро дар давлати демократӣ иштироки гурӯҳии одамон дар равиши идоракунӣ ташкил медиҳад. Фақат дар муносибатҳои гурӯҳӣ манфиатҳо, рӯзориҳои арзишӣ ва сабабҳои фаъолияти сиёсии инфирод ташаккул меёбад. Дар ҳаёти гурӯҳ шахс имконияти беҳтари изҳори сиёсӣ ва ҷимояи манфиатҳо пайдо қарда метавонад.

Таълимоти мазкур гарчанде ки назарияи дигари демократияро рад накунад ҳам, ба ғояҳои мухталиф андешаҳои сиёсии ҳешро муқобил мегузорад. Аз ҷумла, ғуноғунии таркиби халқро мисол оварда, нишон медиҳанд, ки он ба сифати субъекти асосии сиёсат барои қарда наметавонад. Зеро

гурӯҳҳои мухталифе, ки ба таркиби халқ дохиланд, кӯшиши мустақилона ба рои ҳокимият мубориза бурданро менамоянд.

— таълимоти демократияи дастачамӣ. Он яке аз таълимоти маъмултарин аст. Дар шакли аввалаш демократия ба тарзи дастачамӣ майл менамуд.

Муносибати дастачамӣ ба демократия инъикоси барҷастаро дар ормонҳои коммунистии Т.Мор ва Э.Каба ёфта буданд. Аммо дар шакли таълимоти комил дар натиҷаи фаъолияти Ж.Ж.Руссо ташаккул ёфта буд.

Таълимоти демократияи дастачамӣ инкишофи минбаъда ва ба воқеият табдил ёфтандар дар назарияи демократияи В.И.Ленин ва И.Сталин дарёфт. Демократияи сотсиализми воқеӣ моликияти хусусиро ба кулӣ инкор менамояд ва бо ҳамин мухторияти шахсро рад мекунад. Халқро ба синфи коргар иваз менамояд.

Таълимоти демократияи дастачамӣ маҳдудиятҳои зиёд дорад. Ҳатто аз бисёр ҷиҳатҳо он ба арзишҳои воқеии демократӣ мувофиқ намеояд. Дар собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва баъзе кишварҳои сотсиалистӣ кӯшишҳои воқеӣ гардонидани он ба тоталитаризм овард.

§ 3. ХОСИЯТҲОИ АСОСИИ ДЕМОКРАТИЯ ВА АҲАМИЯТИ ОНҲО ДАР ИНКИШОФИ ҚОМЕАИ МУОСИР

Дар бораи демократия андешаҳои зиёду зиддиятнок мавҷуданд. Аммо новобаста аз мақом ва нақши субъектҳои муносибатҳои сиёсии қомеа ва муносибат ба демократия зарурати ба инобат гирифтани як қатор хосиятҳои умумӣ пеш меояд. Ин хосиятҳо тамоми ниҳодҳои қомеа ва институтҳои сиёсиро фаро мегиранд. Вале ба таври барҷаста мохият ва хусусиятҳои онҳо дар низомии идораи қорҳои давлатӣ барҷаста намудор мегарданд. Чунин хосиятҳо нақши аломатҳои демократияро иҷро менамоянд:

1. Манбаи ҳокимият ва мустақил дониستاني халқ. Суверенитети халқӣ маънои онро дорад, ки ҳокимияти муассисон ва конституционӣ дар давлат ва тамоми ниҳодҳои дигар ба халқ тааллуқ доранд. Халқ намоёндагони худро ба мақомоти мухталифи давлатӣ интихоб ва аз нав интихоб менамояд. Онҳо аз фаъолияти худ ҳисобот дода, дар назди халқ масъуланд.

Дар кишварҳои гуногун сатҳи иштироки халқ дар идораи давлат ва қомеа ҳар ҳел мешавад. Он аз анъанаҳо, одатҳои сиёсӣ ва сатҳи инкишофи демократия вобастааст. Дар сатҳи баланди демократия халқ бевосита дар тайёр намудан ва қабулу амалӣ гаштани қонунҳо бо роҳи ташаббуси халқӣ ва раъйпурсиҳо иштирок менамояд. Ё тавассути намоёндагони худ дар идораи қорҳои давлатӣ ва қамъиятӣ шарик мегардад. Тавассути омилҳо ва воситаҳои демократӣ дар доираи манфиатҳо ҳокимиятро такмил ва ё тағйир медиҳад.

2. Баробарии қамъонибаи одамон. Дар муносибатҳои байниҳамдигарӣ ва муносибат ба равандҳои қамъиятӣ ва табиӣ одамон новобаста ба мансубиятҳои

сатҳи гуногунашон баробаранд. Баробарии одамон танҳо хосияти феълӣ надорад. Яъне, онҳо фақат дар қонунҳо эътироф нагаштаанд, балки баробарии воқеии одамон аҳамияти муҳим дорад. Дар камтарин маврид одамон бояд аз ҳуқуқҳои баробарии интиҳоботӣ истифода намоянд. Интиҳоби мардум эътиром карда шавад.

3. Итоат намудани ақаллият бар аксарият ҳангоми қабули қарор ва амалӣ гаштани он. Афзалият пайдо намудани манфиатҳои умумӣ ва тобеи манфиатҳои миллӣ гардонидани манфиатҳои гурӯҳӣ. Аммо аксарияти голиб бояд манфиатҳои ақаллиятро сарфи назар нагардонад. Манфиатҳои гурӯҳҳои хурдтарин таҳти ҳимоя қарор дошта бошанд. Манфиатҳо ва ҳуқуқҳои фардӣ мақоми муайянкунанда пайдо намоянд.

4. Интиҳобӣ будани мақомоти асосии давлатӣ. Дар ҷомеаи демократӣ низоми комили интиҳоботӣ амал менамояд. Шаҳрвандон ҳуқуқи интиҳоб намудан ва интиҳоб шуданро ба пуррагӣ истифода менамоянд. Ҳангоми интиҳоб ба вазифаҳо ва мансабҳо салоҳияти касбӣ ва сифатҳои ахлоқии номзад аҳамияти муҳим доранд. Аз хотире ки интиҳоби одамон ба мансабҳо ва вазифаҳои гуногуни давлатӣ ва ҷамъиятӣ самаранок бошад, онро тавассути озмунҳо, ки дар доираи принципҳо ва меъёрҳои муайян мегузарад, ба амал мебароранд. Ҳар чӣ қадаре ки аз таъин намудан ва ё кооптатсияи кадрҳо ба мақомоти гуногуни идорӣ даст кашанд, ҳамон қадар демократия зудтар инкишоф меёбад.

Дар ҷомеаи демократӣ бидуни ин принципҳо ва ё аломатҳо равандро мушоҳида намудан мумкин нест. Аммо дар ҷунин сатҳ фаҳмидани демократия низ муқобилони зиёд дорад. Зеро онҳо ҳолати мазкурро ба марҳалаи аввали рушди демократия мансуб медонанд. Махсусан, мавқеи либералҳо муҳолифати бештар дорад. Либерализм мавҷудияту воқеӣ гаштани принципҳои мазкурро барои давлати комили демократӣ нокифоя меҳисобанд. Бинобар ин инкишофи минбаъдаи демократияро ба ҳолатҳои дигар низ вобаста менамоянд. Дар бештарин ҳолат демократияи воқеӣ ҳокимияти аксарият бар ақаллият ва дар баъдтарин ҳолат ҳокимияти ақаллият бар аксарият мебошад.

Демократия ду навъи асосӣ дорад: **демократияи бевосита ва демократияи намояндагӣ.** Демократияи бевосита ягонагии иродаи халқ ва ҳокимияти давлатиро талаб дорад. Агар онҳо ягона набошанд, бояд ба ҳам айнаиёт дошта бошанд. Моҳияти асосии онро иштироки бевоситаи халқ дар қабули қарорҳои сиёсӣ ва баамалбарории ҳокимият ташкил медиҳад. Дар таърихи инкишофи назарияи демократия демократияи бевосита бештар дар таълимоти Руссо ва назарияи партисипатории демократия инъикос ёфтааст.

Демократияи намояндагӣ низ дар инкишофи ҷомеаи ҷаҳонӣ аҳамияти муҳимро касб намудааст. Дар маркази диққат принципи «дарки масъулият» дар тамоми сатҳи ҳокимият ва идораи давлату ҷомеа мебошад. Иштироки бевоситаи табақаҳои васеи аҳоли дар сиёсат ва идораи давлату ҷомеа ба нақши

дуом меафтад. Назарӣғчиёни равияи мазкур иродаи халқ ва иштироки бево-ситаи одамонро тақвият намедиханд ва онро нолозиму номумкин меҳисобанд. Нақши асосиро намояндагони халқ ба худ гирифтаанд. Муносибати халқ ва намояндагонаш дар асосҳои назорат, боварӣ, маҳдудияти конституционии вазифаҳои муассисаҳои ҳокимият, шахсони маъсул ва мухторияти онҳо дар доираи қонунҳо асос меёбад.

Демократияи намояндагӣ аз занҷирҳои асосии зерин таркиб ёфтааст: интиҳобкунанда – парламент - ҳукумат - сарвазир ё президент. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки демократияи намояндагӣ афзалиятҳои зиёд дорад. Ҳатто муболиғақунон демократияи парламенти ро нуктаи олии демократия меҳисобанд. Дар ҳақиқат он воситаи инкишофи пай дар пайи ҷомеа ва тартибот аст. Ҷомеаро аз ҳодисаҳои ногаҳонӣ эмин медорад.

Демократияи намояндагиро Р.Дарендорф чунин баён намудааст: «демо-кратия- «иродаи халқ» нест; чунин дар олам ҳеҷ ғоҳе вонамеҳӯрад. Демокра-тия- ин ҳукуматест, ки халқ интиҳоб менамояд, агар зарур бошад- он халқе, ки ҳукуматро иваз менамояд; илова бар ин демократия ҳукуматест, бо роҳи маҳсули инкишоф»¹

Демократияи намояндагӣ, асосан ба назарияи либералӣ ва плюралистии демократия таъа менамояд. Он ҳелҳои гуногун - ҳудудӣ, ҳизбӣ, корпоративӣ, этикӣ ва ғ. дарбар мегирад. Заминаи ҳелҳои гуногуни демократияи намоян-дагиро рақобати ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои гуногуни ҷамъиятӣ, гуруҳи манфиатҳо ва қувваҳои гуногуни сиёсӣ ташкил медиҳанд. Фаҳмиши муосири демократияи намояндагӣ ба маънои этимологии он мувофиқ нест. Аз ин хотир, Р.Дал демократияи намояндагии кишварҳои мутамаддини Ғарбро «полиархия» меномад.

Демократия дорони зиддиятҳои зиёди дохилист. «Ҳокимияти халқ», ки мазмуну маҳияти онро ташкил медиҳад дар маънии пурраи ибори «худидорақунии халқ» фаҳмида мешавад. Он ҳукмронии сиёсӣ, дастгоҳи маҳсули маҳдуднамоӣ ба унсурҳои дигари давлатро рад менамояд. Яъне, ҳокимияти комили халқӣ дар якҷоягӣ бо давлат ва демократия, ки яке аз шаклҳои он аст мавҷуд буда наметавонад. Дар воқеият демократия бе давлат лаҳзае амал накардааст.

Ҳамин тариқ, ҳокимияти халқӣ аслан идеали ормонӣ аст ва аҳамияти меъёрӣ дорад. Он ба сифати роҳнамо ва мақсади инкишофи сиёсии ҷомеа хизмат менамояд. Ба ибори собиқ президенти ИМА А.Линколн: демократия, ки «иродаи халқ, интиҳобнамудаи халқ ва барои халқ» аст як навъ ормонест, ки дар ҷомеаи кунунӣ, дар давлатҳои воқеии демократӣ вонамеҳӯрад.

Ҳеҷ вақт халқе вучуд надошт, ки худро идора кунад. Ҳама гуна ҳукмронӣ ҳосияти олигархӣ дошта, ҳукмронии ақаллиятро бар аксарият эътироф бояд

1. Ниг.: Дарендорф Р. Дорога к свободе // Вопросы философии. 1990.- 9.- С. 91.

кард. Аз ин хотир, мазмуни асосии мафҳуми «демократия»- «ҳокимияти халқ» бо иборати «идоракунии ҷомеа, давлат ва иштироки омма дар он» ҳаммаъно мебошад. Идоракунии ҷомеа ва давлатро на оммаи мардум, балки одамони алохида воқеи мегардонанд. Зиддиятноки ва мураккабии фаҳмиши демократия акнун оғоз мегардад. Раванди идораи тамоми ҷомеа ва унсурҳои он ҳатто одамони алохидаро дарбар мегирад. Ҳамон вақте идораи ҷомеа ҳосияти демократӣ пайдо менамояд, ки талаботу манфиатҳои тамоми табақаҳои гурӯҳҳои иҷтимоӣ ба эътибор гирифта шаванд ва дар ҳаёти воқеи амалӣ гарданд.

Тартиби идораи ҷомеа ва давлат бояд тавре ба роҳ монда шавад, ки манфиатҳои тамоми мардумро таҷассум намояд. Низоми идораи демократӣ унсурҳои зиёдеро фаро мегирад. Дар байни онҳо раванди худидоракунии мақоми махсус дорад. Он масъалаҳои асосию мухталифи ҷомеаро ҳал менамояд. Тамоми аҳоли дар сиёсатофарӣ ғайрӣ нагашта, дар ҳалли масъалаҳои иштирок менамоянд.

Давлати муосир, ки аз иттиҳодияҳои гуногуни одамон таркиб ёфтааст, мақомоти махсуси қонунбарор дорад, ки ифодагари ҳокимияти мардум мебошад. Ба ин мақомоти муҳими демократӣ бояд шахсоне ворид гарданд, ки дар ҳақиқат манфиату талаботи оммаи мардумро инъикос ва ҳимоя намоянд ва ҳатто хизмат намуданро ба мардум маънии ғайрияти меҳнатии худ донанд. Ба ин мақомоти демократияи воқеи одамон ба ду сифат дохил мегарданд: 1) ҳамчун сиёсатмадори касбӣ; 2) ҳамчун намояндаи бевоситаи мардум.

Вазифаи муҳими мақомоти намояндагии мазкурро ҳарчи бештар ҳимоя намудани манфиатҳои ақсарияти аҳоли ташкил медиҳад. На ҳокимияти худӣ халқ, балки ҳокимият барои халқ, ба манфиати халқ муҳимтар аст.

Дар мақомоти қонунбарори демократӣ гурӯҳҳо ва ё фраксияҳо, ки таҷассумгари манфиатҳои қисми муайяни аҳоли мебошанд, нисбати якдигар мухолифат пайдо менамоянд. Ин ҳодисаи табиист. Онҳо бояд дар рақобати якдигар амал намоянд. Асоси ин зиддиятро гуногунфаҳмии манфиатҳои мардум ва роҳу методҳои ҳимояшон ташкил медиҳанд. Ин гуна гурӯҳҳо ва фраксияҳо бештар ба гурӯҳи ҳоким муқобил меистанд. Ҳамин тариқ, масъалаи оппозицияи сиёсӣ ба миён меояд, ки яке аз муҳимтарин усулҳои демократия ба ҳисоб меравад. Қувватҳо, ки нисбати ҳокимияти давлатӣ мавқеи мухолифро ишғол намудаанд низ худро таҷассумгару ҳимоягари манфиатҳои мардум ва қисми халқ мешуморанд. Аз ин хотир, мекушанд, ки дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва идораи ҷомеа иштирок намоянд ва ё ба онҳо таъсири муайян дошта бошанд. Демократияи қомил низ ҳокимияти давлатиро бо оппозицияи пурзӯр дар ҳолати мутаносиб нигоҳ медорад. Ин боиси мӯътадили вазъи ҷомеа мегардад. Ғайрияти оппозицияи сиёсӣ боиси таҳқиму тақмили ҳокимият мегардад. Он маҷбур месозад, ки ҳокимият доимо қоршоам бошад. Аз ин ҷост, ки ҳатто дар ҳолати набудани оппозиция-

яи сиёсӣ дар давлатҳои демократии дунё кӯшишҳо бахри ба таври сунӣ ташаққул додани он ба вучуд меоранд.

Ба сифати оппозитсияи комил, асосан ҳизбҳои сиёсии аз ҳокимият берунмонда баромад менамоянд. Онҳо кӯшиши ба сари ҳокимият омаданро менамоянд ва мақсад низ ҳамин аст. Агар ҳизбҳои сиёсӣ роҳи демократиро пеша намуда бошанд, он гоҳ муборизаи парламентири ихтиёр менамоянд. Барои овози интихобкунандагон мубориза мебаранд. Дар сурати ишголи аксарияти ҷойҳо дар мақомоти олии қонунбарор имконият пайдо менамоянд, ки ҳукуматро ташкил диҳанд, манфиатҳои худ ва тарафдоронашонро ҳимоя намоянд. Агар ҳизбҳои демократии оппозитсионӣ дар алоҳидагӣ ин амалро иҷро карда натавонанд, бо ҳизбҳои дигаре, ки онҳоро дастгирӣ менамоянд ҳамкорӣ мекунанд.

Ҳизбҳои оппозитсионии демократӣ дар мақомоти қонунбарор барои мақсадҳои худ фаъолона мубориза мебаранд. Ба муқобили рақибони худ мубориза намуда, бо қувваҳои дигари сиёсӣ ё иттифоқӣ ва ё ҳамсафар мегарданд.

Дар ҷомеаи демократӣ муносибати байниҳамдигарии ҳокимияти давлатӣ ва қувваҳои сиёсии оппозитсионӣ бо роҳи воситаҳо ва методҳои гуногун ба низом дароварда мешавад. Яке аз воситаҳои муҳими ба тартиб овардани муносибатҳои байни ҳокимияти давлатӣ ва оппозитсияи демократӣ муколама ба шумор меравад. Тарафайн метавонанд дар масъалаҳои гуногун андешаҳои якдигарро шунаванд, ба инбат гиранд ва роҳи методҳои ҳамкорири оид ба масъалаҳои доғи рӯз қор карда бароянд. Вақте ки ҳокимияти давлатӣ ва шохҳои гуногуни он ба оппозитсияи демократӣ дар масъалаҳои гуногун мувоҳиса карда метавонанд ва онҳо барои ҳамкорӣ омодаанд, сатҳи баландтари муносибатҳо - консенсус ташаққул меёбад. Агар ҳокимияти давлатӣ бо оппозитсияи сиёсӣ ба консенсус наояд ва ҳатто муколамаро нахоҳад, он гоҳ қувваҳои оппозитсионӣ маҷбур мешаванд, ки ба тарафдорони худ муроҷиат намоянд ва ҳокимиятро маҷбур созанд, ки гузашт наояд. Агар ин амал даст надиҳад, пас эҳтимолияти амали дигар дар байни қувваҳои сиёсӣ - компромисс ба миён меояд.

Ба ҷумлаи муҳимтарин ҳосиятҳои ҷомеаи демократӣ пайдоиш ва инкишофи ҷомеаи шаҳрвандӣ ва давлати ҳуқуқӣ дохиланд. Агар демократия самти дурусти инкишофро соҳиб гардад, инкишофи ҳодисаи падидаҳо ба сиёсат ва идеологияи муайян побанд намегарданд. Барои ташаққули ҷомеаи шаҳрвандӣ зарурати аз таъсири яктарафаи мутлақи идеология озод будани одамон ба миён меояд. Минбаъд ба ҳам омехтани вазифаҳои ҳизбию идеологӣ ва давлатӣ номумкин мегардад. Мақомоти давлатӣ ғайриҳизбӣ гардонида мешаванд.

Давлати ҳуқуқӣ риояи бечунучарои принсипи «таксимоги ҳокимият»-ро талаб менамояд. Қонун бояд ба омили асосии пешрафти ҷомеа табдил ёфта,

мақоми олий пайдо намояд. Ҳоло ки давлати ҳуқуқӣ ба таври қомил вучуд надорад, қувваҳои демократӣ онро ба сифати идеали худ қабул доранд.

Чомеаи демократӣ зарурати тақмили ошқорбаёнӣро ба миён меорад. Дар ин чода нақши асосӣ ба риоя ва ҳифзи озодии матбуот ва воситаҳои дигари ахбори умум насиб аст. Дар олами имрӯза дар баъзе кишварҳои аврупоӣ озодиҳои сиёсиро барои тамоми мардум зарур намешуморад. Аз ҷумла М.Дюверже тақсимои феълӣ ва воқеии озодиро қисман маъқул мешуморад.

Яке аз шартҳои асосии ба воқеият табдил ёфтани озодиҳои сиёсии феълӣ ташаққул ва инкишофи режими бисёрхизбӣ мебошад. Дар асри XIX хангоме, ки гуруҳҳои пуриктидори иқтисодӣ ва молиявӣ воситаҳои ахбори умум ва дастгоҳи сафарбарнамоии интиҳобкунандагонро дар ихтиёри худ нигоҳ медоштанд, демократия вучуд дошта наметавонист. Фақат ташаққули инкишофи хизбҳои сиёсии гуногун ҳамкориҳои фаъоли тамоми мардумро бо институтҳои сиёсӣ ташкил намуданд. Ҳатто хизбҳои тоталитарӣ метавонистанд дар амали демократия ҳиссагузори намоянд. Манъ намудани фаъолияти онҳо амали ғайридемократист ва воситаи пурқувват гардонидани қувваҳои консервативӣ мегардад. Он боиси ҳалалдор гаштани мувозинати иҷтимоӣ мешавад, зеро ки он озодиҳои ақаллии ҳар «қисми халқ»-ро таъмин менамояд. Мавҷудият ва фаъолияти хизбҳои сиёсии гуногун дар як вақт сарчашма ва ҳам таҷассуми чунин мувозинати қувваҳо мебошад.

Демократия шароити муайяни ҳаёт ва консенсуси ҳамаи қувваҳои сиёсиро талаб менамояд. Агар ин ҳолат вайрон гардад хизб ё қувваи сиёсии ҳоким аз мақома ва нақше, ки дар чомеа дорад истифода намуда, демократияро маҳдуд менамояд, чомеаро ба ҷараёни якхизбӣ меорад.

Равандҳои демократӣ муносибати махсусро талаб менамоянд. Пеш аз ҳама заминаи иҷтимоии он бояд таҳким ёбад. Сатҳи мукаммали маданияти сиёсии одамон ба ривоҷи демократия тақдир пурзӯре медиҳад. Агар заминаи инкишоф, ҳудқомилгардӣ ва омилҳои ба он таъсирбахш пурзӯр набошанд ихтиёр аз даст меравад. Чомеа тадриҷан ба вартаи ҳалокат мерасад. Майлонҳои ғайридемократӣ бо суръати зиёд авҷ мегиранд. Майлонҳои анархистӣ меафзоянд, ҳокимияти издиҳом – охлократия нумӯш меёбад. Оқибат ба ҷойи демократия режимҳои иртиқоӣ бунёд мегарданд.

Яке аз хусусиятҳои асосии инкишофи глобалиро демократикунонии олам ташкил менамояд. Он бештар дар се ҳолат намоён аст: афзудани теъдоди давлатҳои демократӣ дар минтақаҳои гуногун; қувват гирифтани институтҳо ва равандҳои демократӣ; васеъ гаштани доираи акторҳои баҳамтаъсирбахшии байналхалқӣ. Муҳаққиқон таваҷҷӯҳи зиёдро ба ҳолати дуҷум равона месозанд. Он барои давлатҳое, ки замони модернизатсияи сиёсиро аз бар менамоянд пурарзишанд. Маҳз дар ин давра дар кишварҳои мазкур таъсиррасонии акторҳои байналхалқӣ меафзояд. Онҳо як навъ «транзит»-и демократияро дар шаклҳои либераликунонӣ ва демократикунонии чомеаи мушах-

хаси сиёсӣ ба амал мебароранд. Бо баҳонаи мусоидат намудан ба раванди демократикунонӣ ба қорҳои дохилию истиқлолгароии давлатҳо таъсири муассир мерасонанд. Чунин амалҳо таърихи кӯҳан доранд. Аз ибтидои асри XIX сар карда, то ба замонҳои муосир чунин таъсиррасониҳо воқеият доранд.

Дар низомии муосирӣ ҷаҳонӣ демократия дар шаклҳои мухталиф зоҳир мегардад:

— демократияи либералӣ, ки ба низомии парламентаризм, плюрализми сиёсӣ, махсусан низомии комили фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, истифодаи ҳукуки васеи интиҳоботӣ ва арзишҳои дигар асос ёфтааст;

— демократияи ғайрилибералӣ, ки ба ғояҳо ва таълимоти дигар тақия намуда, назарияи махсуси рушди озоди ҷомеаро пешниҳод менамояд. Масалан, демократияи сотсиалистӣ, демократияи насронӣ, демократияи ғуруҳӣ ва ғ.;

— демократияи миллӣ, ки бо баҳисобирии арзишҳои маъмули демократӣ дар заминаи анъана, одатҳои сиёсӣ ва низомии давлатдорӣ миллӣ воқеӣ мегардад;

— режимҳои сохтани демократӣ. Онҳо истифодаи ҳешро дар санадҳои меъёрии сиёсӣ дида, ҳосияти эълониявӣ пайдо менамоянд. Дар асл арзишҳо, принсипҳо ва меъёрҳои демократӣ дар ҳаёти ҷомеаи сиёсӣ амал намеkunанд;

— демократияи имитатсионӣ. Институтҳои демократӣ ва равандҳои сиёсӣ ба сифати нақиб ҳизмат менамоянд, ки низомии ҳокимияти ғайридемократиро мепаӯшонанд.

Ҳамин тариқ, демократия яке аз мураккабтарин ва пуриштилофтарин падидаест дар ҳаёти ҷомеа. Он муносибати махсусро талаб дорад. Зарурат ба тақмили тағйирпазирӣ ва таҳким ёфтани аз ҳосиятҳои барҷастаи демократӣ аст.

БОБИ III. РЕЖИМИ СИЁСӢ

§ 1. МОҲИЯТ ВА ХУСУСИЯТҲОИ РЕЖИМИ СИЁСӢ

Дар ҳаёти ҷамъиятӣ нақши муҳимро бозидани режимҳои сиёсӣ ҷойи шубҳае нест. Дарки моҳият, таркиб ва хусусиятҳои он дар фаҳмиши ҳодисаҳои дигари ҳаёти сиёсӣ аҳамияти муҳим доранд. Олами имрӯза то андозае мураккаб ва зиддиятнок гаштааст, ки дар сатҳи умумӣ ба сохти ҷомеа ва аз ҷумла, ба режимҳои сиёсии он баҳогузорӣ ҳеле мушкул аст. Режимҳои сиёсӣ фақат дар муносибат ба падидаҳои дигари ҷомеа фаҳмида мешавад. Барои фаҳмидани моҳияту хусусиятҳои режимҳои сиёсии мамлақати алоҳида зарурати дарки ҳолатҳои махсус, аз қабилӣ таносуби қувваҳои ғуноғуни сиёсӣ, мавҷудияти анъанаҳои демократӣ ва ғ. пеш меоянд.

Зарурати истифодаи вожаи «режимҳои сиёсӣ» дар ҷойи зоҳир мегардад? Шакли идоракунии, ки аксар вақт ғуё мавзӯю масъалаҳои режимҳои сиёсиро фаро

мегирад, дар ҳеч сурат наметавонад, ки моҳияту ҳосиятҳои давлатро ба пуррагӣ инъикос намояд. Гарчанде ки шакли идоракунии ҳамчун ташкили ҳокимияти давлати муҳим аст, шаклҳо ва навъҳои мушаххаси давлатро ба пуррагӣ таҷассум карда наметавонанд. Аз ин хотир, мафҳуми «режими сиёсӣ» истифода мешавад, ки мақсад аз он ифодаи ҳамаҷонибаи ҳокимияти давлати ва ҳаёти сиёсии ҷомеа мебошад.

Мафҳуми «режим» аз забони франсузӣ (regime) ва латинӣ (regimen) гирифта шуда, маънои идоракуниро дорад. Маънои этимологии мафҳум ҳоло ҳам моҳиятан мазмунӣ худро нигоҳ медорад. Аммо мафҳуми «режими сиёсӣ» доираи васеи ҳодисаҳоро фаро мегирад. «Режими сиёсӣ»-ро муҳаққиқон ба тарзҳои гуногун маънидод менамоянд. Аксари энциклопедияҳо ва луғатҳо «режими сиёсӣ»-ро ҳамчун маҷмӯи воситаҳо ва методҳои меҳисобанд, ки ба воситаи онҳо гурӯҳе ё синфи ҳукмрон қудрати иқтисодӣ ва сиёсии худро амалӣ менамоянд. Режим сиёсӣ чун тарзи амалишавии ҳокимияти сиёсӣ маънидод карда мешавад. Дар ин ҳолат мазмун ва моҳияти режим сиёсӣ фақат аз амал намудан ва зоҳиршавии ҳокимияти гурӯҳҳои ҳукмрон иборат аст. Аммо чунин фаҳмиш ҳамаи хусусиятҳои режим сиёсиро нишон дода наметавонад. Аз ин рӯ, фаҳмиши нисбатан васеътарин он пеш меояд.

Баъзе муҳаққиқон режим сиёсиро ба ҳосиятҳои амалию ҷаъолияти мавҷудият ва зоҳиршавии системаи сиёсӣ мансуб медонанд. Дар ҳақиқат системаи сиёсӣ доираи муайян ва то андозае васеи муносибатҳои сиёсии ҷомеа: давлат- унсури меҳварии системаи сиёсӣ; ҷаъолияти ҳизбҳо ва қувваҳои сиёсӣ; ташкилотҳо ва ҳаракатҳои иҷтимоӣ сиёсӣ; маданияти сиёсии одамон ва ғ. дарбар мегирад. Аммо чунин маънидодкунии режим сиёсӣ низ нопурра аст. Чунки масъалаҳои зиёде ҳастанд, ки аз доираи системаи сиёсӣ берун мемонанд.

Режим сиёсӣ бояд тамоми масъалаҳои муносибатҳои сиёсӣ, ташкилоти сиёсӣ, шуури сиёсӣ ва умуман, муҳит ва шароити ҳаёти сиёсии одамонро дарбар гирад. Дарки мафҳуми «режими сиёсӣ» имконият медиҳад, ки дар бораи сохти иҷтимоӣ сиёсӣ ва фарҳангии мамлакати муайян тасаввурот пайдо гардад, асосҳо ва таркиби ҳокимияти давлати ва ҳосиятҳои асосии он (демократӣ ё гайридемократӣ будани онҳо) мавриди омӯзиш қарор гиранд. Агар ҳосиятҳои режим сиёсӣ дуруст омӯхта шаванд, он гоҳ маълум мегардад, ки омилҳои демократӣ бартарӣ доранд ё омилҳои гайридемократӣ? Сохти сиёсии ҷомеа ва принсипҳои он ба ин амал вобастаанд.

Таркиби режим сиёсиро ҷиҳатҳои гуногун ташкил медиҳанд. Дар идоракунии равандро, муносибатҳои сиёсӣ ва умуман, дар танзимнамоии ҳаёти сиёсии ҷомеа мақоми асосиро унсурони давлат ва махсусан, сарвари он мебозанд. Бори масъулият пеш аз ҳама ба сарвари давлат меафтад. Фақат ӯ ва ҳамсафонаш дар назди қонун ва оммаи мардум оид ба вазъи ҷомеа масъулияти бевосита доранд. Дар идоракунии равандро ва муносибатҳои ҷомеа

накши муайяно ба чо овардани мақомоти фишороварӣ ва зӯровариҳои му-ташаккил, мақомоти ҳифзи тартиботи ҳуқуқӣ аҳамиятнок аст. Онҳо метавонанд дар давраҳои бӯҳронӣ ва бесарусомонӣ нақши асосӣ бозанд, мамлакатро аз вартаи ҳалокат раҳонанд. Ё баръакс, агар онҳо заиф гашта бошанд, худ ба бесарусомонӣ роҳ медиҳанд ва раванди мазкурро метезонанд.

Тартиби системаи интиҳоботӣ низ дар таркиби режими сиёсӣ ҷойи муайяно соҳиб аст. Мақомоти намоёндагӣ бо роҳҳои гуногун ташаккул меёбанд. Вобаста ба анъанаҳои демократии мамлакатҳо ва низомии сиёсӣ ҳуқуқии мавҷуда сатҳи иштироки оммаи мардум дар интиҳобот гуногун аст. Ба қадом тарз гузаштани интиҳобот ва истифода аз натиҷаҳои он муҳим аст.

Дар таркиби режими сиёсӣ нақши муҳимро муносибатҳои байниҳамдигарии мақомоти қонунбарор, иҷроия ва адолати судӣ, мақомоти марказӣ ва маҳаллии сохтори давлатӣ, муассисаҳои намоёндагӣ ва унсурони онҳо ташкил медиҳанд. Дар байни мақомоти мазкур бояд тартиби муайяни муносибатҳои байниҳамдигарӣ ҷой дошта бошад. Онҳо ҳеҷ гоҳ яқдигарро иваз наменамоянд ва мустақилиятро нигоҳ медоранд. Вақте ки фаъолияти яке нисбати дигаре болотар гузошта мешавад, мақомоти дигар фалаҷ мегарданд ва аз иҷрои вазифаҳои худ баромада наметавонанд.

Мақомоти ғайридавлатии табақаҳо ва гурӯҳҳои ҳуқмрон нақши фаъолдоранд. Ба сифати ин гуна мақомот ҳизбҳои сиёсӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва ҳаракатҳои иҷтимоие амал карда метавонанд, ки талаботу манфиатҳои гурӯҳҳои ҳуқмронро қонеъ гардониданианд. Таърих гувоҳ аст, ки чунин мақомоти ғайридавлатии гурӯҳҳои ҳуқмрон масъалаҳои ҳаёти ҷамъиятиро, аз ҷумла масъалаҳои сохтори давлатӣ ва ҳама гуна масъалаҳои сиёсиро дар доираи салоҳиятҳои худ ҳал менамоянд ва ба ҷомеа бор мекунанд. Мақомоти давлатӣ бошанд ба иҷрои онҳо машғул мегарданд, Яъне, аксар вақт мақомоти ғайридавлатии гурӯҳҳои ҳуқмрон як қисми вазифаҳои мақомоти давлатиро иҷро менамоянд ва фаъолияти онҳоро маҳдуд мегардонанд.

Вазъият ва шароити фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва ҳаракатҳои иҷтимоӣ оммавӣ аз бисёр ҷиҳатҳо ба тартиботи режими сиёсӣ алоқаманд мебошанд ва дар навбати худ ба он таъсир мерасонанд. Фаъолияти унсурони системаи сиёсӣ ба таври легалӣ ва ё гайрилегалӣ мегузаранд. Агар мақсаду самтҳои фаъолияти онҳо ба табиати ҳокимияти давлатӣ мувофиқат накунанд ва дар муҳолифат бошанд, он гоҳ озодона фаъолият гузаронида наметавонанд. Вақте ки ҳизбҳои сиёсӣ, ташкилотҳо ва ҳаракатҳои иҷтимоӣ нисбати давлат мавқеи оппозициониро ишғол менамоянд дар фаъолияти режими сиёсӣ тағйироти кулӣ ба амал меояд. Масъалаи аз тарафи мақомоти фишороварӣ ва зӯрии давлатӣ ба тартиб андохтани фаъолияти ин иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ бармеояд. Агар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ муро-со қардани набоянд, фаъолияти онҳо манъ ва пароканда карда мешаванд.

Режими сиёсӣ ҳуқуқ ва озодиҳои шахрвандон, ҳосиятҳои феълӣ ва воқеии онҳоро низ фаро мегирад. Ҳуқуқ ва озодиҳои шахрвандон аз моҳияту хусусиятҳои режими сиёсӣ вобастагии зиёд доранд. Қонунҳои асосии қариб ҳамаи мамлакатҳо ба шахрвандон ҳуқуқу озодиҳои зиёдеро пешкаш меку- нанд. Аммо амалияи ҷамъиятӣ намегузорад, ки одамон аз онҳо ҳамаҷониба истифода намоянд. Вобаста ба ҳосиятҳои режими сиёсӣ сатҳи истифода аз ҳуқуқҳои конституционӣ дар ҳар як мамлакат гуногун мебошанд.

Дар шароити ҳозира шаклҳои режими сиёсӣ хеле гуногунанд. Вобаста ба хусусиятҳои мамлакатҳои алоҳида режими сиёсӣ ҳар ҳел зоҳир мешавад. Аз ин ҷост, ки масъалаи ба навҳо ҷудонамоии онҳо пеш меояд. Ин имконият медиҳад, ки ба моҳияту мазмунӣ равандҳои сиёсӣ бехтар сарфаҳм рафта шавад. Ба навҳо ҷудонамоии режими сиёсӣ таърихи кӯҳан дорад. Ҳанӯз Афлотуну Арасту ба ин мавзӯ марок зоҳир намуда буданд. Онҳо таҷрибаи таърихӣ муайянро инъикос менамуданд. Замон бошад доимо ба тамоми падидаҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла режими сиёсӣ тағйирот дохил менамояд. Мазмунӣ асосии замони муосирро муборизаи демократия ва зиддидемокра- тия ташкил медиҳад. Дар ҳақиқат дар асри XX режими демократӣ инкишоф ёфта, ба марҳалаи камолот расидааст, аммо режимҳои зиддидемократӣ низ ташаккул ва инкишоф ёфтаанд. Дар назария ва амалияи режими сиёсӣ бештар 2 навъи асосии он эътибори махсус пайдо намудааст:

— режими сиёсии демократӣ, ки мамлакатҳо ва акторҳои гуногуни ни- зоми сиёсии ҷомеаро фаро гирифтааст;

— режими сиёсии ғайридемократӣ, ки дар фаъолияти сиёсии унсурони гуногуни ҳаёти сиёсӣ таҷассум ёфта, моҳият ва ҳосиятҳои муҳимтарини бархе аз ҷомеаи сиёсиро муаррифӣ менамояд.

§ 2. РЕЖИМИ СИЁСИИ ДЕМОКРАТӢ

Режими сиёсии демократӣ ҳамчун сохтори давлатию сиёсии ҷомеа дорон як қатор хусусиятҳо мебошад. Оммаи мардум ба таври расмӣ ва воқеӣ ҳамчун манбаи ҳокимият эътироф мешавад. Одамон имконият доранд, ки дар ҳалли тамоми масъалаҳои давлатӣ ва ҷомеа бевосита ва ё бавосита ширкат варзанд. Номзадҳои худро ба мақомоти гуногуни роҳбарии давлатӣ пешбарӣ намоянд ва пешбарӣ гашта, интиҳоб гарданд. Одамон ҳуқуқу озодиҳои гуногунро ба таври васеъ бо салоҳдиди худ истифода карда ва бори масъулиятро дар наз- ди ҷомеа низ ҳис намоянд. Аз тарафи ҳамагон он чиз ба инобат гирифта ва амалӣ мешавад, ки ҳамаи одамон новобаста ба мансубияти наҷодию миллӣ, иҷтимоӣ ва гурӯҳӣ, ҷинсӣ, динӣ ва идеологиашон баробар буда, аз якдигар бартарие ва ё камбудие надоранд. Ҳар як фард бояд эътироф ва эҳтиром намояд, ки дар муқобилаш шахсе истодааст ва аз ҳар ҷиҳат ба ӯ монанд аст.

Дарки баробарӣ, озоӣ ва эҳтироми якдигар имконият медиҳад, ки ҳар гуна хусуматҳо дур гарданд.

Яке аз хусусиятҳои муҳими режими сиёсии демократӣ мавҷудият ва амал намудани системаи интиҳоботии комил мебошад. Барқарор намудани ҳукуки умумии интиҳоботӣ шартӣ зарурии он аст. Аммо он худ аз худ ба ҳалли масъала оварда намерасонад. Интиҳобот бояд барои ҳалли масъалаҳои муҳимтарини ҷомеа гузаронида шавад ва ҳосияти доимӣ пайдо намояд. Дар интиҳобот гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ, қувваҳои сиёсӣ ва шахсони алоҳида ба сифати номзад баромад карда тавонанд. Ҳамаи субъектҳои сиёсат имконияти ба таври озод номзадӣ худро пешниҳод намуданро дошта бошанд. Тартиби интиҳоботӣ имконият надихад, ки қувваи сиёсӣ, гурӯҳ ва ё шахсе мақоми махсус пайдо бикунад, бозҳои сиёсиро ба қор андозад ва зиёда аз ин натиҷаҳои интиҳоботро ба ғоидаи худ истифода намояд. Дар маъракаи пешазинтиҳоботӣ ва давраи интиҳобот набояд ҳеҷ як ҳизб, ҳатто ҳизби ҳукмрон ва ё қувваи сиёсии дигар мақоми махсус дошта бошад ва нисбати қувваҳои дигар бартарӣ пайдо намояд.

Дар амалияи ҷамъиятӣ ҳолатҳои зиёде воқеъ мегарданд, ки ҳизби ҳукмрон аз мавқеи дар ҳокимият доштаи худ истифода намуда, ба рафти интиҳобот таъсир мерасонад. Вай инчунин воқеаҳои ахбории умумро ба ғоидаи худ истифода намуда, афкори умумро тағйир доданӣ мешавад. Аз ин хотир, зарурати қабули қоидаҳо ва ё қонуни интиҳоботие пеш меояд, ки чунин амалҳои манфиро истисно намояд. Қонуни мазкур махсусан ба ғайриқонунии мақомоти давлатӣ диққати зарурӣ бидиҳад. Ҳангоми интиҳобот ҳокимият нисбати қувваҳои сиёсӣ ва номзадҳои онҳо мавқеи бетарафиро ишғол намояд.

Системаи интиҳоботӣ ҳамаи мақомоти асосии давлатӣ: қонунбарор, иҷроия ва адолати судиро фаро бигирад. Яке аз хосиятҳои режими сиёсии демократӣ низ тақвият ба ҳукумати интиҳобӣ мебошад.

Режими сиёсии демократӣ ҳимояи ҳуқуқ, талабот ва манфиатҳои шахсони алоҳида ва ақаллиятро яке аз вазифаҳои муҳими худ мешуморад. Вакте ки мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар натиҷаи интиҳобот, дар натиҷаи изҳори фикру ақидаи аксарияти мардум ташаккул меёбанд, маънои онро надорад, ки демократия таъмин гардидааст. Ҳукумати демократиро зарур аст, ки манфиатҳои ақаллиятро аз манфиатҳои умумидавлатӣ ҷудо накунад ва онҳоро ҳамчун қисми таркибии ҷомеа ба эътибор гирад. Аз ҳокимият истифода намуда, ақаллиятро таъкиб наамояд. Вагарна новобаста ба қиммати интиҳобот чунин ҳокимият ҳосияти демократиашро гум мекунад.

Яке аз хусусиятҳои дигари режими сиёсии демократиро сатҳи зарурии инкишофи ҷомеаи шаҳрвандӣ ташкил менамояд. Он дар навбати худ қодиранд, ки давлат ва тамоми системаи сиёсии ҷомеаро таҳти назорати ҳеш қарор диҳад. Дар ғайриқонунии давлат бошад тарзу методҳои ғайрисиёсӣ истисно мегарданд ва бештар ба методи компромисс рӯ оварда мешавад.

Режими сиёсии демократӣ ба ҳамаи ҳизбҳои сиёӣ, ташкилотҳо ва созмонҳои иҷтимоӣ имконияти фаъолият намуданро медиҳад. Ин на танҳо қувваҳои сиёсиро, ки ҳукуматро тарафдоранд, балки қувваҳои оппозитсиониро низ дарбар мегирад. Режими демократӣ, ҳатто ба ҳизбҳои фашистӣ ва қувваҳои дигари иртиҷой имконияти фаъолият бурданро диҳад. Яъне, ҳукумат монеаи қувваҳои мухталифи сиёӣ нагардад. Чунки ин қувваҳои сиёӣ ифодагари манфиатҳои гурӯҳи одамонанд. Аммо ба як ҷиҳати муҳими масъала диққат додан зарур аст: ҳеҷ гоҳ ҳукумат имконият надихад, ки қувваҳои мухталифи сиёӣ аз доираи тартиботи ҳуқуқӣ берун бароянд. Дар акси ҳол ҳукумат мувофиқи қонунҳои мавҷуда ҷораҳои зарурӣ биандешад.

Дар ҷомеа оппозитсияи сиёӣ ошкоро амал менамояд ва тамоми ҳукуку озодиҳои сиёсиро дорост. Дар ҷомеаи демократӣ муносибат ба оппозитсияи сиёӣ набояд аз муносибат бо аксарияти ҳоким тафовутӣ ҷиддӣ дошта бошад. Оппозитсияи сиёӣ яке аз унсурони муҳимтарини раванди сиёсии демократист.

Воситаҳои ахбори умум аз сензура озоданд ва метавонанд дар асоси қонунҳо фаъолияти ҳокимиятро зер танқид гиранд. Аммо танқид бояд ҳосияти самаранок дошта бошад ва бомаъсулиятона пеша карда шавад. ВАУ дар ҳеҷ ҳолат наметавонанд, ки одамонро барои ба таври зӯрӣ тағйир додани ҳокимият даъват намоянд.

Дар режими демократӣ мақомоти қудратии давлат аз сиёсат берун аст. Онҳо наметавонанд аз ҷониби нерӯи сиёсӣ барои ҳокимият мубориза баранд ё ҷониbero тарафдорӣ намоянд. Вазифаи асосии онҳо таъмини амнияти дохилию берунии мамлакат аст.

Дар режими сиёсии демократӣ эҳтимолияти ташаккули инкишофи муқовимат ва мочароҳои сиёӣ хеле зиёд аст. Зиддиятҳои ҷамъиятӣ бошанд яке аз ҳосиятҳои ҷомеаи демократианд. Зиддиятҳо ва муқовиматҳо бояд дар асосҳои компромисс ва консенсус ҳалли ҳудро ёбанд. Зӯрӣ ва истифодаи он бояд амали канора бошад.

Режими сиёсии демократӣ дар шаклҳои асосии зерин зоҳир мегардад:

1. **Идоракунии президентӣ.** Он ҳосиятҳои асосии зеринро дорад:

— тарзи ҳосаи интиҳоби президент. Бештар ҳангоми интиҳоби президент системаи интиҳоботи мажоритарӣ истифода мегардад. Аммо интиҳоби президент дар шаклҳои мухталиф ба амал меояд. Интиҳоботи бевосита дар бештари мамлакатҳо амалӣ мегардад. Яъне, шаҳрвандоне, ки ҳуқуқи интиҳоботӣ доранд дар маъракаи мазкур иштирок намуда, ба тарафдорӣ номзади арзанда овоз медиҳанд. Натиҷаҳои он президентро муайян менамояд.

Интиҳоботи президент тавассути **раъйпурсӣ**. Чунин тарзи интиҳоби президент доираи маҳдуди давлатҳоро фаро мегирад ва тамоми раванди интиҳоботро инъикос карда наметавонад. Зеро раъйпурсӣ ё овоздиҳӣ марҳалаи

интихоботанду халос. Ба таври раъйпурсӣ президенти Сурия ва Миср интихоб мегарданд.

Ҳангоми интихоби президент интихоботи зинагӣ низ истифода мегардад. Одатан дар зинаи аввал шахрвандон ба таври умумӣ дар интихобот иштирок менамоянд. Аммо амали мазкур охири интихобот нест. Зинаи дигари интихобот ба амал меояд, ки доираи маҳдуди интихобкунандагонро дарбар мегирад. Намунаи барҷастаи интихоботи зинагӣ интихоби президенти ИМА мебошад. Мувофиқи моддаи 2, қисми 1 Конститутсияи ИМА, ки аз давраи «падарони миллат» амал мекунад, коллегияи интихобкунандагон таъсис дода мешавад. Ҳар як иёлот ба миқдори шумораи аъзои Сенат ва Палатаи намоёндагони Конгресс интихобкунандагонро таъин менамояд. Номзаде, ки аксарияти овозҳои коллегияи интихобкунандагони иёлотро соҳиб мешавад, ҳамаи овозҳои иёлотро ба худ мегирад. Номзаде, ки овози ками коллегияи интихобкунандагонро соҳиб мешавад, аз тамоми овозҳои давраи аввали интихобот бенасиб мегардад. Номзаде, ки аксарияти овозҳои коллегияи интихобкунандагонро пайдо менамояд, президенти ИМА мегардад.

Интихоботи бавоситаи президент, ки одатан дар парламент сурат мегирад. Яъне, намоёндагони мардум аз номи мардум сардори давлатро интихоб менамоянд.

— **салоҳиятҳои умумӣ ва махсус**. Президент ҳамчун сардори давлат вазифа ва салоҳиятҳои умумиро соҳиб аст, ки дар аксарияти мутлақи мамлакатҳо эътирофи саросарӣ пайдо намудаанд. Аз ҷумла, кафили тамомияти арзӣ ва ваҳдати ҷомеа; таъмини амнияти милли; ҷорӣ намудани вазъияти ғавқулӯдда; сарфармондеҳи артиш аст; таъмини риояи ҳуқуқҳои инсон; масъулияти ҳукумат дар назди президент; муаррифии кишвар дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ.

Салоҳиятҳои махсуси президент ба вазъияти инкишофи мамлакат вобаста буда, аз режими сиёсӣ ва ҳосиятҳои асосии он бармеоянд. Президент сардори давлат аст ва дар як вақт сардори ҳукумат мебошад. Ӯ сардори ҳукуматро таъин мекунад ва дар таъсиси бунёди ҳукумат иштироки бевосита менамояд; аз рӯи зарурат парламентро пароканда эълон менамояд; ҳуқуқи авф намудан дорад ва ғ.;

— **тартиби ба охир расидани вазифаи президентӣ ва ё аз вазифа дур намудани ӯ**. Президент ваколатҳои хешро баъди ба охир расидани мӯҳлати дар қонун сабтшуда анҷом медиҳад. Конститутсия ё санадҳои дигари меъёрию ҳуқуқи дигар тартиби интихоб намудан, ғавқолият намудан, ба охир расидани мӯҳлати ваколатҳо ва ё аз сари қудрат дур намудани президент (импичмент)-ро муқаррар менамоянд. Аммо фақат дар ҳолатҳои муайян: ҳангоми вайрон кардани конститутсия, хиёнати давлатӣ ва ҷиноятҳои дигар президентро аз идоракунии давлатӣ мувофиқи тартиботи муқаррарнамудаи қонун дур менамоянд. Аммо аз сиёсати президент норозӣ будани парламент

ё мақомоти дигари ҳокимият барои аз вазифа дур кардани вай сабаб шуда наметавонад.

— таъсири анъана ва одатҳои сиёсӣ ба раванди идоракунии президентӣ. Чунин ҳолат дар интиҳоботи президенти ИМА бештар ҳис мегардад. Президенти ИМА аз соли 1845 ин ҷониб сешанбеи аввали моҳи ноябр дар чор сол як маротиба барпо мегардад. Довталабон муборизаро пеш аз 2 соли интиҳобот оғоз менамоянд.

Пештар номзадҳо ба вазифаи президентиро аъзои ҳизб, ки дар конгресс иштирок доштанд, интиҳобот менамуданд. Баъдтар ин вазифаро съездҳои ҳизбӣ ба ҷо меовардагӣ шуданд. Тарзи муносири интиҳоби номзад аз соли 1931 амал менамояд. То аввали асри XX дар интиҳоби номзад сарварони ҳизбӣ нақши ҳалқунанда мебозиданд, чунки вакилони съезде ҳуди онҳо интиҳоб менамуданд. Аз ин хотир, вакилон ҳамаи хоҳиши онҳоро ба ҷо меоварданд. Аз соли 1906 вакилони съезде интиҳоб менамуданд, ки он дар натиҷаи ислоҳоти сиёсии ҳизбӣ ва паст гаштани мақоми сарварон ба амал омад. Дар қисме аз иёлотҳо гирдиҳамоии пешазинтиҳоботии ҳизбӣ гузаронида мешавад, ки дар он рӯйхати номзадҳо аз ҳизб муайян мегарданд. Тартиби интиҳоби вакилон ба съезд гуногун мебошад. Ҳизбҳо номзад ба вазифаи президентӣ ва ноиб-президентро дар рӯзи сеюми съезд муайян менамоянд. Пас аз ин боз давраи тарғибу ташвиқот сар мешавад, ки дар он нақши асосиро ҳуди номзадҳо ба президентӣ мебозанд.

Дар ИМА тамоми аҳоли дар интиҳобот иштирок менамояд. Вақте ки қитъаҳои интиҳоботӣ корро ба охир мерасонанд, марҳалаи нав дар интиҳоби президент оғоз меёбад ва он асосӣ мебошад. Дар рӯзи душанбе, баъди ҳафтаи дуҷуми декабр коллегияи интиҳобкунандагон дар маркази иёлот баҳри овоздиҳӣ ҷамъ меоянд. Бюллетенҳоро ба раиси Сенат, ки ӯ ноиб-президент низ мебошад, мефиристанд. Фақат 6 январи соли оянда бюллетенҳо дар сессияи Конгресс кушода, номи президент ва ноиб-президент хонда мешавад. Аммо ин маънои онро надорад, ки то ин замон ғолиб маълум нест. Аъзои коллегияи интиҳобкунандагон мавқеи ҳудро пинҳон намедоранд. Онҳо дар овоздиҳӣ мавқеи ҳизби ҳудро тарафдорӣ менамоянд.

Президент тамоми ҳокимияти иҷроияро сарварӣ менамояд ва ҳамаи роҳбарони ҳокимияти иҷроияро бо розигии Сенат таъин менамояд. Ҳокимияти иҷроия фақат ба президент итоат менамояд. Президент ваколати қонунгузорӣ надорад.

Дар аксарияти ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ идоракунии президентӣ ҷорӣ гаштааст. Аммо он дар сатҳи гуногун ба амал бароварда мешавад. Идоракунии президентӣ дар қисме аз кишварҳои ИДМ ба таври мутаносиб ва дар гурӯҳи дигар дар шакли радикалӣ ба амал бароварда мешавад.

2. Идоракунии парламентӣ. Нақши асосӣ ба парламент мансуб аст. Парламент мақомоти олии давлатӣ ба ҳисоб меравад. Он дар вазъияти муносибати ошкоро ва баробари ҳизбҳои созмонҳои иҷтимоӣ ташаккул меёбад. Сарвари давлат дар мақоми раҳбари тантанавии мамлакат баромад намуна, инъикосгари истиқлолияти давлатӣ ба ҳисоб меравад.

Ҳокимият дар шаклҳои гуногун фақат аз ҳисоби парламент ҳукм меронад ва ба он така менамояд. Мавҷудият ва ё дур шудани ин ё он ҳукумат аз сари қудрат, асосан аз мақом ва миқдори ҷойи онҳо дар парламент вобастаанд. Унсuri асосии режими идораи парламентӣ ба воситаи овоздиҳӣ изҳори боварӣ ва ё нобоварӣ намудан ба ҳукумат мебошад. Вақте ки ба ҳукумат нобоварӣ изҳор гардид, он ҳатман ба истеъфо меравад.

Дар олами муосир шаклҳои гуногуни режими идораи парламентӣ маълум аст:

— аксариятро ишғол намудани як ҳизб дар парламент. Ҳизби мазкур ҳукуматро ташкил медиҳад. Барои ин 50 фоиз овозҳоро соҳиб шудан кифоя аст;

— ҳукуматро якҷанд ҳизбҳо ташкил медиҳанд, чунки ҳеҷ кадоми онҳо дар алоҳидагӣ аксариятро дар парламент ташкил дода наметавонанд.

3. Идоракунии омехтаи парламентӣ-президентӣ. Чунин низоми идоракунии дар кишварҳои инкишоф ёфтааст, ки ҳам низоми парламентӣ ва ҳам низоми президентии идоракунии асосҳо ва заминаҳои қавӣ доранд. Президент ва сарвазир симои мустақиланд. Мақоми президент ҳамчун сардори давлат барҷаста буда, дар раванди идораи корҳо нақши раиси ҳокимияти иҷроия низ калон аст. Президент ва парламенти тавассути интихоботи умумии бевосита интихоб менамоянд. Президент дар ташаккули ҳукумат мақоми асосӣ мебозад. Ҳукумат дар назди президент масъул аст. Аз ҷониби дигар, ҳукумат дар назди парламент низ масъулият дорад. Ҳатто парламент метавонад ҳукуматро иваз намояд. Махсусиятҳои дигари инкишофи навъи маъмури идоракунии санадҳои меърию ҳукуки мамлакатҳо муайян менамоянд.

4. Эҳтимолияти ташаккули инкишофи режими идораи парламентӣ — консенсуалӣ. Онро сиёсатишинос Лайбхарт пешниҳод намудааст. Мақсад аз чунин пешниҳод муайян намудани режимҳои мебошад, ки аз ҳисоби аксарияти минтақавӣ ё этники амал менамоянд. Ин дар ҳолате воқеӣ мегардад, ки дар ҳалли масъалаҳои душворӣ пайдо шаванд. Дар шароити кишвари полиэтники барои ҳимояи манфиатҳои умумиятҳои миллии этники давлати демократиро зарур аст, ки намоёндогони онҳо барои қабули қарордоди муҳим ҷалб намояд. Ҳатто бе розигии намоёндои онҳо ҳалли масъала номумкин бошад.

Аз рӯи навъи системаи интихоботи режими сиёсӣ ба овоздиҳии мажоритарӣ ва мутаносиб ҷудо мешавад. Системаи мажоритарии интихобот тартиби муайяннамоии натиҷаҳои овоздиҳиест, ки ҳангоми он голиб номзаде шинохта

мешавад, ки дар ҳавзаи интихоботӣ аксарияти овозхоро соҳибӣ менамояд. Системаи мазкур дар ИМА, Англия, Ҳиндустон, Мексика ва мамлакатҳои дигар амал менамояд. Ин навъи системаи интихоботӣ дар шакли мутлақ барои интихоб гаштан аз 50 ғоиз зиёдтари овозҳо ва дар шакли аксарияти нисбӣ нисбат ба номзадҳои дигар миқдори зиёдтари овозхоро соҳибӣ менамояд. Дар ҳақиқат, ҳангоми системаи интихоботии мажоритарӣ таносуби воқеии қувваҳои сиёсӣ бар нафъи ҳизбҳои калонтари сиёсӣ таҳриф карда мешавад. Аз ин хотир, бисёр вақтҳо қувваҳои дигари сиёсӣ, махсусан қувваҳои демократӣ қорӣ намудани системаи интихоботии одилонатареро талаб менамоянд.

Системаи интихоботии мутаносиб ба сифати тартиби муайян намудани натиҷаҳои овоздиҳие баромад менамояд, ки ҳангоми истифодаи он тақсими ҷойҳо дар мақомоти намояндагӣ байни ҳизбҳо ва қувваҳои дигари сиёсӣ мувофиқи миқдори овозҳои соҳибгаштаи онҳо ба амал бароварда мешавад. Ҳар як қувваи сиёсӣ рӯихати номзадҳои худро ба ҳавзаҳои интихоботӣ пешкаш менамояд. Барои муайян намудани натиҷаҳои интихобот миқдори камтарини овозҳо муқаррар карда мешавад. Номзадҳое, ки миқдори муайяншудаи овозхоро соҳибӣ мекунанд, мандати депутатӣ мегиранд.

Системаи мутаносибии намояндагӣ дар Италия, Белгия, Финландия ва мамлакатҳои дигаре, ки режими идораи парламентӣ доранд амал менамояд.

§ 3. РЕЖИМИ СИЁСИИ АВТОРИТАРӢ

Мафҳуми «авторитарӣ» аз забони латинӣ (au(c)toritas) буда, маънои ҳокимият, таъсирро дорад. Ҳокимияти номаҳдуди як шахс, ки қонунҳоро поймол намуда, тамоми мардумро маҷбур месозад, ки ба вай итоат намоёнд.

Режими авторитарӣ дорои як қатор хусусиятҳо мебошад. Вақте ки ҳокимият ғасб карда мешавад, озодиҳои демократии одамон, ки аз режими пешина боқӣ монда буд, маҳдуд мешаванд. Аз ин ҳам зиёдтар, вобаста ба таносуби қувваҳои сиёсӣ, аз тарсе, ки қувваҳои оппозитсионӣ ба он муросо намекунанд ва кӯшиши нест кардани ҳокимияти авторитариро доранд, роҳбарияти давлатӣ ҳар гуна озодиҳои демократиро пешгирӣ менамояд. Яъне, кӯшиш мекунанд, ки замина ва шароитҳоро барои фаъолияти мутаносибии қувваҳои демократӣ аз байн баранд. Режими авторитарӣ мекушад, ки фаъолияти ташкилотҳои оппозитсионӣ ва махсусан, ташкилотҳои ҳосияти ҷамоатиро манъ намоёнд. Бар зидди ҳама гуна иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ки ҳосияти зиддиҳукуматӣ доранд мубориза мебаранд ва қувваи ҳокимиятро истифода намуда, фаъолияти онҳоро манъ мекунанд. Махсусан, фаъолияти иттифоқҳои касабаи озод ва воҳитаҳои ахбори умум, ки дар зерин таъсир ҳукумат нестанд, мушкул мегардад. Ҳосияти интихобии бисёр мақомот ва муассисаҳои давлатиро нест менамоянд. Мақомоти намояндагӣ, аз ҷумла мақомоти олӣ - парламент минбаъд дар ҳаёти ҷомеа нақши муҳим намебозанд.

Режими авторитарӣ тамоми ҳокимиятро дар дасти ҳукумат ва ё сарвари он гирд меорад, таълимот ва принсипи «таксимои ҳокимият»-ро чандон ба эътибор намегирад. Ё худ онро расман эътироф менамоянд, вале дар воқеъ роия намегардад. Мақомоти қонунбарор ва иҷроияи ҳокимияти давлатӣ омехта мегардад ва вазифаҳои умумиро иҷро менамоянд. Мақомоти судӣ, гарчанде ки асоси қонунӣ надорад, тобеи ҳукумат гардонида мешавад.

Тарзи асосии тақмили элитаи сиёсиро на муборизаи озодаи нерӯҳои сиёсӣ, ки аслан тавассути интиҳобот воқеъ гашта метавонад, балки таъин намудан ба вазифаҳо ва мансабҳо ташкил медиҳад. Ҳокимияти авторитарӣ ба шахрвандон дар сатҳи алоҳидагӣ имконият медиҳад, ки баъзе озодиҳои рафтор, аз ҷумлаи фаъолияти зеҳнӣ (ақлонӣ) дошта бошанд. Ҳокимияти давлатӣ ба ҳизбҳои сиёсӣ ва иттиҳодияҳои дигари ҷамъиятӣ, ки онро эътироф менамоянд, ҳамкорӣ мекунад ва онҳоро ба дастгоҳи давлатӣ наздик мекунонад. Режими авторитарӣ идеологияи ягонро истисно мекунад ва дар фаъолияти худ бештар ба таълимоти манфиатҳои миллӣ таъян менамояд.

Воситаҳои ахбори умум то андозае озоданд, вале сензура ба сифати институти давлатӣ вуҷуд дорад. Ҳар он чӣ ки хилофи манфиатҳои ҳокимияти авторитарист, пешгирӣ мешавад. Муносибати одамон ба режими авторитарӣ бештар ҳосияти конформистӣ дорад. Одамон дар бисёр ҳолатҳо бегонагии ҳешро аз ҳокимияти сиёсӣ зоҳир менамоянд.

Режими авторитарӣ дар шаклҳои гуногун зоҳир мешавад:

— режими олигархӣ. Феълан бисёрҳизбӣ иҷозат дода мешавад. Дар воқеъ бошад фақат ҳизби сиёсӣ ва ё гурӯҳи ҳукмрон фаъолият гузаронида метавонад. Парламенти интиҳобӣ, ки асосан аз намоёндагони табақаҳои ҳукмрон иборат аст, амал менамояд. Принсипи «таксимои ҳокимият» эътироф мегардад, аммо он ба пуррагӣ роия нагашта, нақши асосиро ҳокимияти иҷроия мебозад. Армия низ мақоми махсус дорад ва ба равандҳои сиёсӣ таъсир мерасонад;

— режими конституционӣ авторитарӣ. Дар ин айём конститутсия амал менамояд ва он фаъолияти ҳамаи ҳизбҳои сиёсиро (ба истиснои ҳизби ҳукмрон) манъ менамояд. Тартиботе, ки ҳосияти зиддидемократӣ дорад ба воситаи қонуни асосӣ асоснок карда мешавад. Ҳокимияти иҷроия беаҳдуд ва беҳудуд ҳукмронӣ менамояд;

— режими авторитарӣ-теократӣ. Ҳокимияти сиёсӣ дар дасти рӯҳонӣён мебошад ва онҳо аз рӯи аҳкоми динӣ ба падидаҳо ва муносибатҳои ҷомеа назар менамоянд;

— режими сиёсӣ, ки бисёрҳизбиро эътироф менамояд. Ҳатто ҳизбҳои оппозиционӣ ба интиҳобот ҷалб карда мешаванд. Аммо дар натиҷаи таҳрифи интиҳобот ҳокимият фақат ба як «ҳизб» тааллуқ дорад. Намунаи чунин режими дар таърихи Мексика бештар дучор мегардад;

— идоракунии ҳарбӣ. Ҳарбиён аз бӯҳрони сиёсӣ истифода бурда, ҳокимиятро ба даст мегиранд ва давлатро идора менамоянд. Аксар вақт вонамуд мекунад, ки чунин амалро онҳо фақат баҳри ҳимояи манфиатҳои миллию давлатӣ ба ҷо овардаанд ва бо мурури вақт, ҳангоме ки вазъияти пурхатар ба охир мерасад, ҳокимиятро ба сарварони интиҳобӣ месупоранд. Мавридҳои мешаванд, ки табaddулотҳои ҳарбӣ ва идоракунии ҳарбӣ аз рӯи хоҳиши ин ва ё он генерал ба ҷо оварда мешавад. Таҷрибаи мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ аз ин шаҳодат медиҳанд. Аммо мавридҳои низ ҳастанд, ки табaddулотҳои ҳарбӣ ва идоракунии ҳарбӣ роҳи ягона ва дурусти инкишоф мебошанд. Чунки, баъзан дар вазъияти бӯҳрони шадиди ҳаёти ҷамъиятӣ ҳеҷ як қувваи сиёсии тавоноӣ вучуд надорад, ки ҷомеаро роҳнамоӣ бикунанд. Дар ин ҳолат идоракунии ҳарбӣ аз бисёр ҷиҳат нақши мусбӣ мебозад;

— режими шахсигардонидашуда. Ин дар ҳолате вучуд дорад, ки ҳокимият фақат ба сарвар тааллуқ дорад ва институтҳои пурзӯри ҳокимият вучуд надоранд;

— режими авторитарии монархистӣ. Дар маънии тоҷаш режими монархистӣ дар мамлакатҳои рӯ ба инкишоф бокӣ мондаанд ва монарх дар ҳақиқат ҳокимиятро идора менамояд. Масалан, дар Урдун, Марокко, Арабистони Саудӣ. Дар Аврупо низ давлатҳои сохти монархистӣ вучуд доранд. Масалан, Британияи Кабир, Норвегия, Шветсия, Дания, Белгия, Люксембург, Испания. Аммо онҳо на режимҳои авторитарӣ, балки ҳамчун демократияи парламентӣ амал менамоянд. Монарх дар идораи қорҳои давлатӣ нақши назаррас надорад ва дар бештари мавридҳо ҳокимияти монарх ҳосияти рамзӣ дорад.

§ 4. РЕЖИМИ СИЁСИИ ТОТАЛИТАРӢ

Тавассути мафҳуми «тоталитаризм», ки аз забони лотинӣ (*totalitas*) гирифта шуда, маънои ҳамагон ё пурраро дорад, ҳолати сифатии марҳалаи муайяни инкишофи ҷомеа ва режими сиёсӣ муайян мегардад. Мафҳуми «тоталитаризм»-ро дар фаҳми сиёсӣ Муссолини барои тавсифи ҳаракати фашистӣ соли 1925 истифода намуда буд. Дар илм баъдтар васеъ истифода гардид. Таълимоти тоталитаризм аз солҳои 50-уми асри XX оғоз меёбад. Бештар ба ҷараён ва назарияи маъқула сиёсатшиносони немис ва амрикоӣ таваҷҷӯҳ намудаанд. Муҳаққиқони шинохтаи илмҳои сиёсӣ Ф.Хайек, Х.Арендт дар омӯзиши масъалаҳои тоталитаризм саҳми асосӣ доранд. Тоталитаризм ҳамчун таълимоти назариявӣ таҳлилӣ бештар дар асари К.Фридрих ва З.Бжезинский «Диктатураи тоталитарӣ ва автократия» (1956) тадқиқи ҳамаҷонибаро дарёфт. Онҳоро, асосан андешаҳо дар бораи давраи пешазҷангии Германия, Италия ва режими шӯравӣ ба ҳулосаҳои нав овардаанд.

Режими сиёсии тоталитарӣ ба ҳаёти одамон ва тамоми ҷомеа назорати умумӣ ва мутлақро барқарор менамояд. Давлат, ки аз вазифаи намоёнда-

гии тамоми ҷомеа қаноатманд нест, ҳамчун ифодагари ягона ва мутлақи манфиатҳои ҷамъиятӣ баромад менамояд. Якшавии давлат ва ҷомеа ба амал омада, тафовути муносибатҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ аз байн бардошта мешаванд.

Режими тоталитарӣ дар натиҷаи сабабҳо ва омилҳои гуногун ташаккул меёбад. Аммо дар байни онҳо нақши инқилоби иҷтимоӣ, вазъияти ҳарбӣ ва ғавқулӯдда, тезутунд гаштани зиддиятҳо ва муқовиматҳои дохилӣ, бӯҳрони ҳокимияти сиёсӣ, даҳолати кишварҳои хориҷӣ ва ғ. назаррас мебошанд.

Режими сиёсии тоталитарӣ дорои хусусиятҳои зерин аст, ки дар бисёр ҳолатҳо ҳамчун аломатҳои асосӣ тавсиф карда мешаванд:

— соҳиби ҳокимияти мутлақ будани ҳизби оммавӣ, ки дар асосҳои принсипи олигархӣ ташаккул ёфтааст. Ҳизби сиёсӣ дар атрофи сарвар ташаккул меёбад. Бештар хосиятҳои ғайридемократию иртиҷоиро ба худ мегирад. Ҳизби оммавӣ аз мақомоти давлатӣ боло меистад ё бо он омехта мегардад. Ҳизби сиёсӣ, ки ядрои системи сиёсӣ, нерӯи пешбару роҳнамои ҷомеа эълон мегардад, тамоми иттиҳодияҳои ҷамъиятиро дар зери таъсири худ нигоҳ медорад. Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ нақши пешбари ҳизби оммавино эътироф намуда, ба ёрдамчи он табдил меёбанд;

— мавҷудияти идеологияи давлатӣ, ки тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятиро фаро мегирад. Низомии назорати умумии рафтори инфироқ дар соҳаҳои иҷтимоию сиёсӣ қимати махсус пайдо менамоянд;

— роҳбарӣ ва идораи муттамаркази иқтисодӣ. Қариб ба пуррагӣ аз байн бурдани шаклҳои ғайридавлатии моликият;

— ба таври доимӣ ё даврагӣ таъкид намудани озодандешӣ ва плюрализми афқор ҳамчун воситаи сиёсати дохилии режими сиёсӣ;

— муттаҳид намудани воситаҳои гуногуни коммуникатсионӣ, пеш аз ҳама гирд овардани воситаҳои ахбори умум дар дасти ҳизби сиёсии оммавӣ ва давлат;

— парастии шахсияти роҳбар дар сатҳи гуногун. Ҳокимият аз боло то поён дар дасти маъмурияти номенклатурист, ки аслан дар назди халқ масъул нест;

— риоя накардани принсипи «тақсими ҳокимият». Аз болои мақомоти интиҳобӣ назорат бурдани ҳокимияти иҷроия;

— мақомоти қудратӣ ва ҷазодиҳӣ, асосан ба қонун итоат накарда, ҳамчун воситаи терроризми давлатӣ ва таъқиби оммавӣ амал менамоянд;

— инҳисори воситаҳои муборизаи мусаллаҳона, бетараф намудани муқовимати эҳтимолии муташаккилонаи оппозиция. Дар бисёр ҳолатҳо ба мавҷудияти оппозиция имконият надодан.

Режими сиёсии тоталитарӣ чандон умри кӯтоҳ намебинад. Зеро он ҳамон навъи шахсият ва таркиботи иҷтимоиро ташаккул медиҳад. Чун навъи шахсият тарзи дигари идораи ҷомеаро андешида наметавонад, ба таври мутта-

сил хусусиятҳои маданияти сиёсии мувофиқро ташаккул медиҳад. Режими сиёсии тоталитарӣ барои он ки заминаҳои ҳешро васеъ гардонад, одамонро ба қисматҳо ҷудо месозад, якero худӣ ва дигарero бегона эълон медорад. Дар ҷомеа ба ин ё он синфи ҷамъиятӣ, миллат ё наҷод бартариро ваъда на-муда, одамонро муқобили якдигар мегузорад. Дар баробари паҳши таркиби иҷтимоии ҷомеа таркиботи навро бунёд месозад.

Дар саромати тақсмоти умумиятҳои иҷтимоии ҷомеа тақсими ҳокимият қарор дорад. Соҳиби ҳокимият будан ё таъсиррасонӣ ба он асоси стратификасияи иҷтимоӣ иқтисодӣ ва афзалиятҳои иҷтимоиро ташкил медиҳанд. Дар натиҷаи муносибатҳои умумияти иҷтимоии нави ҳукмрон ташаккул меёбад, ки тақвоҳои асосии режими сиёсӣ мегардад.

Режими сиёсии тоталитарӣ дар шаклҳои гуногун зоҳир мегардад. Бештар се шакли он: тоталитаризми коммунистӣ, тоталитаризми фашистӣ ва тоталитаризми национал-социализм маълум аст. Шаклҳои дигари режими сиёсии тоталитарӣ шояд вучуд дошта бошанд, вале онҳо аз бисёр ҷиҳатҳо ба яке аз шаклҳои номбаршуда моиланд.

Дар амалияи ҷамъиятӣ шакли коммунистии тоталитаризм бештар қобили ҳаёт гардида буд. Солҳои 80-уми асри XX дар шароити режими тоталитарӣ бештар аз сеяки одамон зиндагӣ менамуданд. Тоталитаризм новобаста аз ҳосияти умумии ғайридемократиаш бартарихи зиёдеро дар пешрафти ҷомеа соҳиб гаштааст. Самаранокии режими тоталитарӣ дар пешрафти иқтисодӣ, техникаӣ, илм, маориф, фарҳанг ва варзиш бештар зоҳир мегарданд. Сафарбарии самараноки захираҳо, муттаҳид намудани кӯшишҳо баҳри муваффақ гаштан ба мақсадҳо, аз ҷумла азхудкунии заминҳо ва минтақаҳои нави, пешрафти соҳаи мудофия, комплекси кайҳонӣ ва ғ. режими тоталитариро дар назари омма пурқувват мегардонад. Одамон даврони Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва солҳои азнавбарқароркунии хоҷагии халқро хуб дар ёд доранд. Сиёсати иҷтимоии режими тоталитарии коммунистӣ талаботи манфиатҳои оммаи заҳматкашро сарфи назар намегардонид, балки дар ҳимояи он қарор дошт. Онро одамон сатҳи баланди адолати иҷтимоӣ мепиндоранд. Махсусан, агар одамон дар замони режимҳои гуногуни сиёсӣ умр ба сар баранд ва қобилияти муқоисаю ҳулосабарорӣ дошта бошанд.

ФАСЛИ IV. МАҚОМИ ДАВЛАТ ДАР НИЗОМИ СИЁСИИ ЧОМЕА

БОБИ I. ДАВЛАТ ҲАМЧУН ИНСТИТУТИ СИЁСӢ

*«Фақат давлати муқтадир озодиш шаҳр-
вандони хешро таъмин менамояд»*

Жан-Жак Руссо.

Давлат институти асосии системаи сиёсии чомеа аст. Маҳз давлат меҳвари институтҳои сиёсӣ, майдони зиддият ва муқовиматҳои нерӯҳои мухталифи сиёсӣ мебошад. Ҳокимияти давлатӣ манбаъ ва объекти асосии муборизаи сиёсӣ. Давлат ягона институти сиёсӣ аст, ки нисбати истифодаи зӯрӣ инҳисори мутлақ дорад ва нерӯҳои сиёсӣ мекушанд, ки онро ҳамчун воситаи пурзӯри амалигардонии мақсадҳои хеш истифода намоянд. Давлат на танҳо яке аз унсурони зарурии фаъолияти ҳаётии инсон ҳамчун моҳияти ҷамъиятӣ, балки шакли мураккабтарин ва муташаккилтарини умумияти сиёсӣ.

§ 1. ДАВЛАТ: ПАЙДОИШ ВА ХУСУСИЯТҲОИ АСОСӢ

Дар ҳаёти инсон давлат, ки падидаи иҷтимоист мақом ва нақши бузург дорад. Он ба сифати ташкилоти сиёсии танзимгари раванду ҳодисаҳо ва муносибатҳои системаи сиёсӣ ва умуман, системаи ҷамъиятӣ баромад менамояд. Давлат тамоми раванду ҳодисаҳои чомеаи ҷаҳониро фаро мегирад. Ҳамаи одамон ҳокимияти давлатиро новобаста аз хоҳишашон эътироф менамоянд. Бедавлатӣ ҳамчун ҳодисаи манфӣ ҳаёти инсонро аз пурмазмунӣ мақсаднок ба қанор мекашад, яқрангу бемаъно мегардонад, одамонро аз доираи васеи муносибатҳо ҷудо менамояд.

Ҳамин тариқ, дар ҳаёти чомеа тағйиротҳои гуногун дар тамоми ҷабҳаҳо пайдо гардида, инкишоф ёфтанд, ки оқибат ба ташаккули институти муҳими сиёсӣ – давлат оварда расониданд. Давлат иттиҳодияи бузургӣ ҳудудӣ дар зерин ҳокимияти як дохӣ буд, ки дар иттиҳоди худ дастгоҳи ҳарбию маъмурии идоракунӣ ва фишорварӣ дошт.

Дар таърихи таълимоти сиёсӣ дар бораи пайдоиши давлат андешаҳо ва доктринаҳои зиёде вучуд доранд. Аз хотире ки давлат дар раванди инкишофи таърихии инсоният нақши меҳвариро соҳиб гардида, ба мисли он ташкилоти бонуфузу пурқудрати сиёсиро маърифати инсонӣ дарк накардааст, меарзад, ки дар бораи таълимотҳои назарраси ташаккул ва инкишофи давлат маълумоти зарурӣ пешниҳод намоем.

Аввалин давлатҳо дар ҳазорсолаи IV-III то милод ташаккул ёфтаанд. Онҳо тавассути ибораю мафҳумҳои гуногун ифода мешуданд. Аз ҷумла, барои ифодаи давлат мафҳумҳои «князигарӣ», «шоҳигарӣ», «республика», «тирания», «ҷамоаи шаҳрӣ» ва ғ. истифода мегардиданд. Баъзан ҳангоми тавсифи мафҳуми мазкур ва ҳолатҳои истифодаи он аз асари Афлотун ёдовар мешаванд. Аммо асари Афлотун ба таври дақиқ «давлат» («государство») номида нашудааст. Тарҷумаи аниқӣ он мафҳумҳои «конститутсия» ё «шаҳр-давлат» ва аниқтараш «республика»-ро ифода менамояд. Мафҳуми «давлат»-«государство» дар таълимоти сиёсии кишварҳои Ғарб дар асри XVI мавриди истифода қарор гирифт, ки дар он саҳми Н.Макиавелли калон аст. Ӯ барои ифодаи ҷомеаи сиёсӣ мафҳуми италявии «*stato*» (мақом)-ро истифода мекард. Он дар забони англисӣ дар шакли *state*, дар забони немисӣ дар шакли *staat*, дар забони франсузӣ дар шакли *e'tate* истифода мегардад.

Мафҳуми «давлат» ҳар хел фаҳмида мешавад ва ё шарҳи худро меёбад. Одамон дар зерини мафҳуми «давлат» умеду хоҳиши худро низ баён менамоянд. Аммо дар байни одамон бештар 3 хели маънидодкунии давлат маъмултар аст: а) давлат ҳамчун ташкилоти гурӯҳи калони ҷамъиятӣ. Дар ин маврид дар гуфтугӯи муқаррарӣ ба сифати мафҳуми ҳаммаъноии «давлат» мафҳумҳои «мамлакат», «халқ», «ҷомеа», «ватан» ва ғ. истифода мешаванд; б) давлат ҳамчун муносибатҳои ҳокимияти сиёсӣ, яъне маҷмӯи алоқаҳои байни шаҳрвандон ва мақомоти давлатӣ, байни ҳуди мақомоти гуногуни давлатӣ, байни мақомоти давлатӣ ва ҳизбҳои сиёсӣ соҳмонҳои иҷтимоӣ. Дар ин маврид «давлат»-ро ба ҳокимият, адолати судӣ, маъмурият ва ғ. монанд менамоянд; в) давлат ҳамчун маҷмӯи мақомоти иҷроқунанда буда, системаи муайяни қоидаҳои ҳукукиро, ки барои фаъолияти он заруранд соҳиб аст. Ба чунин маъноҳо фаҳмидани давлат беасос нест. Онҳо аз бисёр ҷиҳатҳо хосиятҳои давлатро нишон дода метавонанд. Аммо новобаста аз ҷигунагиашон моҳияту хусусиятҳои давлатро ба пуррагӣ инъикос карда наметавонанд.

Ҳанӯз аз давраҳои қадим мутафаккирон ба пайдоишу моҳияти давлат диққат ҷалб намуда буданд. Дар бораи пайдоишу инкишофи давлат андешаҳои гуногун мавҷуд аст. Дар таърихи таълимоти сиёсӣ мақоми ҳосаро таълимоти теологӣ, назарияи зӯригарӣ ё «тобег намудан», «шартномаи ҷамъиятӣ», назарияи синфӣ, назарияи органикӣ, назарияи психологӣ, таълимоти антропологӣ ва ғ. касб намудаанд.

Дар бораи пайдоиши давлат таълимоти зиёди теологӣ мавҷуд аст. Аммо аксари онҳо маънои ягонро таҷассум менамоянд. Давлатро офаридаи худо меҳисобиданд. Намояндагони дину мазҳабҳои гуногун дар чунин равию таълифот эҷод менамудаанд. Аз ҷумла, Августин Блаженний, Фомаи Аквинӣ, Муҳаммад Ғазалӣ ва дигарон. Таълимоти теологӣ барои тақвияти мавқеъ аз омилҳои гуногун истифода менамуд. Масалан, аввалин давлатҳо шакли идораи динӣ доштанд. Онҳоро қоҳинон идора мекарданд. Ё худ ба андешаи онҳо ҳуқуқи илоҳӣ ҳокимияти давлатиро эътибор бахшид ва иҷрои қарорҳои давлатиро ҳатмӣ гардонид.

Афлотун сабаби пайдоиши давлатро нишон медиҳад. Аз сабабе ки одамон фақат ба воситаи кӯшишҳои худ ба сатҳи қомил намерасанд, зарурат ба давлат ва қонунҳо пайдо мешавад. Давлат ба тақсими меҳнати байни шахрвандони озод ва барои ҷомеа зарури фаъолияти ҳоса асос меёбад. Андешаҳои Афлотун дар бораи нақши тақсими меҳнат дар пайдоиши давлат ҳосияти пешқадам дорад. Аммо он наметавонад моҳият ва сабабҳои ҳақиқии пайдоиши давлатро нишон диҳад. Афлотун тарҳи ҷомеаро дар асари «Республика» («Ҷумҳурӣ») пешниҳод менамояд. Ӯ тарафдори ҷумҳурӣ буда, онро аз тартиботи зерин иборат медонад: а) ҳокимон - файласуфҳо, ки ба идораи ҷомеа машғуланд; б) ҷанговарон, ки барои ҳимояи мамлакат аз шӯришҳои халқӣ ва беруна лозиманд; в) ҳунармандон. Ҳар як гурӯҳ ба иҷрои вазифаи худ машғул буда, ба фаъолияти гурӯҳи дигар набояд дахлат намояд.

Назарияи антропологии пайдоиши давлат аз таълимоти Арасту шурӯъ мегардад. Ӯ давлатро маҳсули инкишофи табиӣ медонист. Моҳият дар табиати инсон нухфтааст. Инсон, ки мавҷудоти сатҳи олии дастаҷамъӣ (коллективӣ) мебошад, фақат дар доираи шакли маҳсули ҳаёти умумӣ вучуд дошта метавонад. Инсон ҳамчун мавҷудоти сиёсӣ барои амалӣ гардонидани ҳадафҳо ва баҳусус, таъмин намудани хайрияти умум аз ташкилоти сиёсӣ истифода менамояд. Ба андешаи мутафаккир «давлат на ба хотири фақат зистан, балки асосан бо мақсади хушбахтона зистан ташаккул дода мешавад».

Назарияи «патриархалӣ»-и пайдоиши давлат низ вучуд дорад. Дар самти мазкур ханӯз Конфутсий ибрози андеша менамуд. Аммо асосгузори таълимот файласуфи англиси асри XVIII Роберт Филмер мансуб меёбад. Ба ақидаи ӯ давлат дар натиҷаи ба таври механикӣ муттаҳид гаштани авлодҳо, ба қabilaҳо табдил ёфтани онҳо ва ба умумиятҳои бузургтар муттаҳид гаштани қabilaҳо пайдо шудааст. Дар ин ҳолат принсипи ҳокимияти патриархалию ҳимоягарӣ дар шаклҳои ҷомеаи ибтидоӣ амал менамуд. Давлат онлаи бузургро мемонд, ки муносибатҳои ҳоким ва одамон ба муносибатҳои падар ва аъзои оила қаробат дошт. Давлат ҳамчун ҳокимияти патриархалие, ки аз номи ҳама ва барои ҳама мебошад, ба амал бароварда мешуд.

Дар асрҳои XVII-XVIII хангоме, ки дар Аврупо мутлақият ҳамчун сохти ҷамъиятӣ инкишоф меёфт назарияи «шартномаи ҷамъиятӣ» эҷод гардид. Чунин тарзи муносибат ба пайдоиши давлатро дар буддоияи ибтидоӣ, таълимоти Мо-тсзи, баъдтар дар андешаҳои Эпикур, Лукретсий Кара, А.Фаробӣ ва дигарон пайдо намудан мумкин аст. Баъдтар таълимоти мазкурро Г.Гротсий, Ч.Локк, Т.Гоббс ва Ж.Ж.Руссо, Ч.Лилберн ва Ч.Милтон (Британияи Кабир), Спиноса, Кант, Фихте, Пейн, Радишев ва дигарон инкишоф доданд.

Г.Гротсий давлатро «иттиҳоди комили одамони озод бо мақсади риояи ҳуқуқ ва манфиати умум» медонист. Ҳолати тодавлатии инкишофи ҷомеаро умумияти бойигарӣ ва ҳиссиёти ба таври ғавқулдда ба ҳам вобаста маънидод намудааст. Бо инкишофи муносибатҳои моликияти ва нобаробарӣ зиддият ва душмани одамон ва гурӯҳи одамон меафзоянд. Дар ин давра зарурати дар асосҳои беҳатарӣ ба мувофиқа омадани одамон пайдо мешавад, ки он тадриҷан боиси ташаккули давлат мегардад. Ташаккули давлат бо роҳи иттиҳоди аксарият бар зидди ақаллияти пурзӯр ё иттиҳоди нозӯрон ва заҳматкашон бар зидди пурқудратон ва ашрофон ба амал омадааст.

Моҳияти назарияи «шартномаи ҷамъиятӣ» он аст, ки давлат дар асоси шартномаи байни ҳокимон ва мазлумон пайдо шудааст. Сабабҳои бастанӣ шартномаро мутафаккирон ҳар хел шарҳ медиҳанд. Т.Гоббс ҳолати табиӣ одамонро ҳамчун «ҷанги ҳама бар муқобили ҳама» баҳо медиҳад. Гӯё одамонро ташвиши зиндагӣ, масъалаҳои беҳатарии шахсӣ ва моликият водор намуданд, ки нерӯе ё ҳокимияте пайдо намоянд, то тартиботро ҷорӣ гардонад, манфиатҳои одамонро ҳимоя намояд.

Ж.Ж.Руссо асаре «Дар бораи шартномаи ҷамъиятӣ, ё принципҳои ҳуқуқи сиёсӣ» ва очерки таърихӣ бо номи «Муҳокимаҳо дар бораи пайдоиш ва асосҳои нобаробарии байни одамон»-ро таълиф намуд, ки дар онҳо таълимоти иҷтимоӣ сиёсии худро ҷой додааст. Он аз ҳолати табиӣ (тодавлатӣ) огоз мегардад. Аз ҳолати табиӣ берун кашидани одамон, пеш аз ҳама дар шароити пайдо шудани нобаробарии молӣ, бойигарӣ, ки боиси ба вучуд омадани моликияти хусусӣ гашта буд сар шудааст. Ҳолати табиӣ одамонро ҷомеаи шаҳрвандӣ иваз менамояд. Вакте ки одамон соҳиби молу мулк гаштанд, барои ҳимояи онҳо ҳокимияти расмиро таъсис доданд. Ҳамин тариқ, давлат ба вучуд омад.

Ҳадди охири нобаробарӣ, ба ақидаи Руссо, дар табилии давлат ба деспотия зоҳир мегардад, ки ба он зулм ҳукмфармой менамояд. Ин ҳолат баробарии табиӣ одамонро эҳё менамояд. Чунки ҳамаи одамон байни худ баробаранд ва дар назди деспотия ҳеҷ қимате надоранд. Оммаи мардум ҳуқуқ дорад, ки ин золиро аз ҳокимият зӯран дур созад.

Руссо назарияи «шартномаи ҷамъиятӣ»-ро ба таври худ маънидод намунадааст. Одамон аз ҳуқуқҳо дар бораи ҳимояи бойигарӣ ва шахсияти худ даст кашида, ба ивази он ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандиро соҳиб гаштанд. Ҳимояи

бойигарӣ ва шахсияти вай минбаъд дар зери химояи чомеа қарор мегирад. Дар натиҷаи шартномаи ҷамъиятӣ ассотсиатсияи индивидҳои баробар ва озод ё ҷумҳурӣ ба вучуд меояд. «Шартнома»-и Руссо аҳдномаи байни ҳокимон ва тобеон нест. Он байни субъектҳои баробар ба миён омадааст. Суверенитет ба халқ тааллуқ дорад. Ё суверенитети халқиро ба сифати принципи асосии сохти ҷумҳуриявӣ пешниҳод менамояд. Ғояи мазкур дар якҷоягӣ бо принципҳои баробарӣ ва озодӣ асоси барномаи сиёсии Ж.Ж.Руссо ташкил медиҳанд.

Суверенитети халқӣ дар ба амал баровардани ҳокимияти қонунбарор зоҳир мегардад. Инро шартӣ асосии мавҷудияти озодии сиёсӣ меҳисобад. «Суверенитети халқӣ»-и Руссо мақомоти намоёндагӣ набуда, дар он ҳамаи мардони калонсол иштирок менамоянд.

Руссо зидди принципи «тақсимои ҳокимият» баромад менамояд ва ба он ғояҳои тақсими вазифаҳои мақомоти давлатиро муқобил мегузорад.

Дар асри XIX назарияи зӯригарой ё «тобеъ намудан»-и пайдоиши давлат ташаккул ёфт, ки бештар онро Л.Гумплович, Э.Бозэсси, Е.Дюринг ва К.Каутский асоснок намудаанд. Бахусус, андешаҳои ҳуқуқшинос ва сотсиологӣ краковӣ Людвиг Гумплович дар ташаккул ва рушди таълимоти мазкур ҳосияти муайянқунандагӣ доранд. Ё таълимоти худро дар асари «Мубориҷаи наҷодҳо» (1883) баён намудааст. Ба ақидаи ӯ наҷодҳо аз аввали пайдоишашон якдигарро бад мебинанд ва он муносибати байни гурӯҳҳо, халқҳо ва умумиятҳои дигарро муайян месозад. Л.Гумплович истилоҳи «наҷод»-ро нисбат ба миллат ва халқҳо истифода менамояд. Он аз ҳосиятҳои биологӣ бегона аст. Гӯё давлат дар натиҷаи гурӯҳҳои номуташаққил ва камқувватро тобеъ намудани гурӯҳҳои пурқувват пайдо шудааст. Ҳокимияти давлатӣ ба сифати ҳукмронии ғолибон бар мағлубон маънидод мегардад.

Андешаҳои Монтескё дар бораи пайдоиши давлатро низ ҳамчун назарияи зӯригарой тавсиф намудан мумкин аст. Ба ақидаи ӯ пайдоиши давлат ва қонунҳо оқибати ҷангҳо мебошанд. Ё дар бораи пайдоиши давлат суҳанронда, таълимоти «ҳуқуқи табиӣ» ва «шартномани ҷамъиятӣ»-ро рад менамояд ва ҳарчи бештар мақоми зӯригариро тақвият медиҳад.

Ба назарияи зӯригарой ва «тобеъ намудан» «назарияи миллий»-и пайдоиши давлат низ айният дорад. Мазмуни онро забти як халқ аз ҷониби халқи дигар ташкил менамояд.

Назарияи органикӣ дар таълимоти пайдоиши давлат ҷойгоҳи хешро пайдо намудааст. Онро намоёндагони идеологияи консерватизм Э.Бёрк, Ж.де Мэстр, Л. де Боналд ва яке аз саромадони геополитика Р.Челлен асоснок намудаанд. Онҳо давлатро ҳамчун организми зинда тавсиф намуда, барои ҳар унсурӣ он вазифаи мушаххасро муайян намудаанд. Вазифаҳои мушаххасро иҷро намуда, чунин ниҳодҳо фаъолияти самаранокӣ давлат ва ҷомеаро таъмин менамоянд. Давлатро ҳамчун системаи ягона тавсиф менамоянд, ки унсурони вай фақат дар пайвастагӣ ва баҳамтаъсирбахшӣ амал карда метавонанд.

Аммо намояндагони таълимоти мазкур ба хатои чиддӣ роҳ додаанд. Онҳо мазмуну мундариҷаи давлатро бо омилҳо ва қонуниятҳои инкишофи табию биологӣ пайваста, моҳияти иҷтимоии давлатро коҳиш додаанд.

Яке аз таълимоти мукаммал «назарияи синфӣ»-и пайдоиши давлат мебошад, ки онро К.Маркс ҳамчун назарияи иҷтимоию иқтисодӣ рушд додааст. Сабабҳои бунёди давлатро пайдоиши моликияти хусусӣ ва тақсимшавии ҷомеа ба синфҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ ташкил медиҳанд. Ташкилотҳои, ки аз шаклҳои авлодию қабилавӣ оғоз мегарданд, ба давлат табдил меёбанд. Давлат ҳамчун аслиҳае баромад мекунад, ки манфиатҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва идеологии гурӯҳи иҷтимоии соҳиби воситаҳои истеҳсолотбударо ҳимоя менамояд. Давлат ҳокимиятро аз номи синфи аз ҷиҳати иқтисодӣ ҳукмрон идора менамояд.

Давлатро Маркс ба ду маъно мефаҳмад; а) давлат — ташкилоти умумие, ки манфиатҳои ҷомеаро ҳамчун воҳиди яклухт инъикос менамояд; б) дар ҷомеа, ки аз синфҳо ва гурӯҳҳои ба ҳам зид таркиб ёфтааст давлат ба сифати олооти ақаллияти пурзӯр амал менамояд.

Пайдоиш ва инкишофи давлатро сиёсатшиносии лаҳистонӣ Ежи Вятр мавриди таҳлил қарор додааст. Ӯ асосан, таълимоти марксистии пайдоиши давлатро тарафдор аст. Аммо баъзе омилҳои ном мебарад, ки дар пайдоиш ва инкишофи давлат барин ташкилоти абарқудрати сиёсӣ саҳм гирифта, таъсири муайянқунандагӣ расонида метавонанд:

— таҳдиди беруна, ки раванди ташаккули давлатро метезонад;

— таъсири намунаҳои беруна, яъне мавҷудияти давлат дар байни умумиятҳои ҳудудию иҷтимоӣ ва дарки моҳияту хусусиятҳои он намояндагони умумиятҳои дигари ҳудудию иҷтимоиро водор менамояд, ки давлати худиро созмон диҳанд;

— муносибатҳои этникӣ. Ҳангоме ки ҷомеа аз умумиятҳои гуногуни этникӣ таркиб ёфтааст, ҷудошавии одамон ба ғуломон ва одамони озод тезонида мешавад. Дастгоҳи зӯрӣ низ баҳри ин мақсад ба қор бурда мешавад.

— шароити географӣ. Бештар мавзее интиҳоб карда мешавад, ки аз ҳар ҷиҳат барои давлат ва давлатдорӣ муносиб бошад ва барои инкишофи тарафҳои гуногуни ҳаёт монеъ нашавад.

Ҳамин тариқ, дар бораи пайдоиши давлат андешаҳои гуногун мавҷуданд. Ҳар яки онҳо таҷассуми воқеияти ҷамъиятӣ ва инъикоси назариявии макон ва замони муайян мебошанд. Намояндагони мактабҳои илмӣ ва ҷараёнҳои сиёсӣ вобаста ба ҳадафҳо ва манфиатҳои касбӣ мафкуравиашон ба пайдоиши давлат барин падидаи ҳаёти инсон муносибат менамоянд.

Солҳои зиёд дар фаҳми давлат ва моҳияту мазмуни он ноқисие вучуд дошт. Фақат як тарзи муносибат - муносибати синфӣ ба давлат, ки дар асоси таълимоти марксистӣ бунёд гашта шуд пазируфта мешуд. Давлат ҳамчун аслиҳаи воқеангардонии манфиатҳои синфи аз ҷиҳати иқтисодӣ ҳукмрон донн-

ста мешуд. Хар гуна фаҳми дигари давлат рад гардида, қобили қабул набуд. Дуруст аст, ки дар мавриди дигар муносибати ҳуқуқӣ ва ташкилию таркибӣ хоҳу ноҳоҳ аз худ дарак меод. Зеро воқеияти давлатӣ аз назари ҳуқуқӣ новобаста аз авзои идеологӣ амал менамуд. Дар ин маврид давлат манбаи ҳуқуқу қонун аст, ки ҳаёти ҷомеаро муташаққил мегардонад ва ғайриқонунии худӣ давлату таркибашро дар низомоти муносибатҳои ҷамъиятию сиёсӣ мураттаб месозад. Аммо чунин фаҳмиши давлат низ ҳосияти умумиро доро набуда, ҳамаи масъалаҳои ба он марбутро фаро намегирад. Масъалаҳои ҷузъӣ ва амалӣ инъикоси худро ёфта, назария ва методология қисми мегарданд. Зарурати таҳлили таркиби масъалаҳои қулл ба миён меоянд.

Муносибати сиёсӣ фалсафӣ давлатро ҳамчун воқеаи ҳалли «қорҳои умумӣ», мураттиби муносибати ҳокимону мардум ва воқеаи таъмини ҳаёти сиёсии инсону фард муаррифӣ менамояд.

Муносибати муҳталиф ба давлат, тадқиқу таҳлили моҳияту мазмун ва хусусиятҳои асосӣ имконияти ба таври зерин тавсиф намудани онро фароҳам меорад: Давлат унсурҳои асосии ҳаёти сиёсии ҷомеа буда, ғайриқонунии муносибатҳои одамон, умумиятҳои иҷтимоӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятиро муташаққил сохта, онҳоро ба самти зарурӣ рағуби қарда, аз болояшон назорат менамояд.

Аз оғоз то ба замони муосир моҳият ва мазмуни аслии давлат тағйироти қуллӣро пайдо нақардааст. Зарурат ба чунин тағйироти сифатӣ низ ба миён наомадааст. Аз он рӯзе, ки давлат пайдо шудааст моҳияти онро ба амал бақарвардани иродаи як гурӯҳ бар гурӯҳ ва ё умумияти дигаре ташкил медиҳад, ки дар мазмуни қасби ҳокимият ва ба манфиати ҳеш истифода намудани он истифода мегардад.

Давлат наметавонад ҳар замоне ташаққул ёбад. Нақарда шаклиқарнамоии давлат ва ё нақардаи дигарро пайдо намудани он ҳамчун қардидаи (давлати) нақардаибор пайдо нақарда. Ба сари қудрат омадани гурӯҳи дигари одамон, ки одатан бо тарзи муносибати идеологӣ, тамаддунӣ ё фарқияти дигаре аз ҳам тақовут доранд, маънои онро нақарда, ки қардидаи ҷамъиятӣ моҳиятан тағйир меёфта бошад. Дар асл шаклиқарнамоӣ қандон ҳосияти сифатӣ пайдо нақарда, ки моҳияти давлатро ба қуллӣ тағйир диҳад. Аз қумла, ҳосияти теократӣ, авторитарӣ, этнократӣ, демократӣ ва ғайраҳо пайдо намудани шакли давлатдорӣ низ мазмуни аслии рағанди сиёсиро ба қуллӣ тағйир дода наметавонанд. Фақат он қаратро қард бояд қард, ки қардомин шаклҳои давлат манфиатҳои қарчи бештари одамонро дар ғайриқонунии ҳеш истифода қарда метавонанд. Тақрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки аз ҳама бештар шаклҳои этнократӣ ва демократии давлат дар доираи манфиатҳои ақсари одамон ғайриқонун менамоянд. Бинобар ин муҳаққикон ба шаклҳои мазқари давлатдорӣ бештар таваҷҷӯҳ менамоянд. Таваҷҷӯҳи муҳаққикон то ба Замони нақтарин бештар ба ду шакли давлатдорӣ ниғаронида шуда буд: давлатҳое, ки ҳамчун

империя ва ҳамчун давлати хурди этнократӣ амал менамуданд. Империяҳо ҳамчун абарқудратҳо экспансионизмро асоси инкишофи хеш қарор медоданд ва давлатҳои хурди этнократӣ дар пайи дарёфти роҳу воситаҳои ҳимояи манфиатҳои хеш қарор доштанд. Дар заминаи чунин тарзи муносибат инкишофи шаклҳои мухталифи давлат амалӣ мегаштанд.

Барои амиқ фаҳмидани моҳият ва хусусиятҳои давлат зарурат ба дарки аломатҳои асосӣ, шаклҳо, вазифаҳо ва ҳосиятҳои дигари он пайдо мешавад. Давлат аломатҳои зиёд ва мухталиф дорад. Аммо на ҳамаи онҳо баробарқиматанд. Бинобар ин бештар ба аломатҳо ва ҳосиятҳои асосии он диққат дода мешавад. Махсусан, аломатҳои зерини давлат зарурат ба омӯзиши амиқ ва дарки ҳамачонибаро доранд:

1. **Умумият.** Давлат ҳамаи одамонро, ки дар ҳудудҳои он маскунанд дарбар мегирад. Умумияти давлатӣ ҳатто шаҳрвандони хориҷиро низ фаро мегирад. Онҳо низ вазифадоранд, ки қоидаҳои умумии рафтор ва низоми сиёсӣ ҳуқуқи давлати мазкурро ба инобат бигиранд. Баъзе имтиёзҳои, ки ба қисме аз шаҳрвандони хориҷӣ дода мешавад маънои аз қоидаҳои умумӣ берун будани онҳоро надорад. Ин фақат имкониятест, ки коркунони дипломатӣ ва соҳаҳои дигари махсуси муносибатҳои байнидавлатӣ вазифаҳои масъулро беҳтар иҷро менамоянд.

2. **Ҳуқуқи истифодаи зӯрӣ.** Давлат аз шаклҳои дигари ташкилоти сиёсӣ одамонро бо он фарқ менамояд, ки дорои қувваи ҳарбӣ ва судию ҷазодихӣ мебошад. Ин ҳуқуқи мутлақӣ давлат аст. Он ба таври қонунӣ ба амал омада, баҳри ҳимояи тамоми ҷомеа ба амал бароварда мешавад. Дар инкишофи таърихӣ давлатеро дарёфт намудан мумкин нест, ки низом ва воситаҳои пешгирии қонуншиканӣ, ҷазо барои онҳо ва муассисаҳои ислохотиро надошта бошад. Зӯрӣ ё таҳдиди истифодаи зӯрӣ омилҳои муҳими пешгирии ҷиноят, қасд ба ҷон, озодӣ ва моликияти аъзои дигари ҷомеа мебошад. Артиш, милитсия, мақомоти беҳатарӣ ва муассисаҳои дигари қудратӣ воситаи зарурии таъиноти зӯрии сиёсати давлатанд.

Истифодаи зӯрӣ аз ҷониби давлат қонунӣ гардонидани шудааст. Зеро ки одамон аз ҳар ҷиҳат ба ҳам баробаранд ва наметавонанд ба зидди дигаре зӯриро истифода намоянд. Яъне, ҳуқуқи истифодаи зӯрӣ аз одамон гирифта шуда, дар дасти давлат ҷамъ омадааст. Давлат инҳисори истифодаи зӯрӣ дорад.

3. **Истиклол.** Вай ҳосияти умумӣ дошта, маънои ҳокимияти давлат аз болои навъҳо ва шаклҳои дигари ҳокимият дар ҳудудҳои давлатро дорад. Ҳамаи навъҳо ва шаклҳои ҳокимият қонунӣ будани ҳешро аз ҳокимияти давлатӣ муваффақ мегарданд.

Истиклолияти давлатӣ дар замири принципҳо ва меъёрҳои ягонагӣ ва тамомияти арзӣ, дахлнопазирии сарҳадот ва даҳолат накардан ба қорҳои дохилии давлат бунёд мегардад. Он ду ҳолати асосӣ: дохилӣ ва хориҷӣ дорад.

Бояд давлат ҳокимияти олӣ ва бемахдуд дошта бошад ва онро нисбати тамоми субъектҳои дохилӣ истифода бурда тавонад. Принсипи зеринро бояд давлатҳои дигар ва махсусан давлатҳои ҳамсоя эътироф ва эҳтиром намоянд. Истиқлоли давлатӣ аз мақомоти муносибатҳои байналхалқӣ вобастагии калон дорад. Махсусан, ба ин ӯ он сатҳ тобеияти мамлакате ба давлате ҳоҳ аз ҷиҳати иқтисодӣ бошад, ҳоҳ сиёсӣ ва ӯ ҳарбӣ истиқлолияти давлатиро ҳалалдор ва маҳдуд менамояд.

4. Маҷбуринамӣ. Ҳеч як фард наметавонад аз давлат берун бошад ӯ ба ҳокимият иттиҳоди наҷмояд. Одамон ба давлат аз рӯи зарурати ҷамъиятӣ вобастаанд, яъне маҷбуранд, ки ба давлат иттиҳоди наҷмоянд, тартиботи сиёсӣ ҳукукиро ба иноват гиранд. Бедавлатӣ (апатридизм) ҳамчун ҳодисаи зиёновар ва манфӣ маънидод мегардад. Давлатро эътироф накардан, ба тартиботи қоидаҳои ҳукмрон иттиҳоди накардани одамонро ҳуҷҷатҳои гуногуни байналхалқӣ, аз ҷумла шартномаи Гаага (1930) ва «Эъломияи умумии ҳукуки башар» (1948) рад намуда, онро ҳодисаи номатлуб ва иртиҷой медонанд.

Баъзан дар адабиёти илмӣ таълими ҳодисаҳои мушаххасро онд ба амали бедавлатӣ монанд менамоянд. Масалан, зан ӯ марде аз як давлат бо зан ӯ марди давлати дигар оиларо ташкил медиҳанд ва яке аз онҳо ба мамлакати бегона кӯч мебандад. Аммо ӯ ҳоло шаҳрванди давлати наҷм нест. Барои ин муддате мунтазир бояд шуд. Дар ин давра гуё ин шахси муҳочир ба давлате мансуб нест ва ин ҷун бедавлатӣ маънидод мегардад. Дар асл бошад ин тавр нест. Зеро ки ҳоло қабул накардани шаҳрвандияти давлати наҷм маънои онро надорад, ки шахс ба тартиботи ҳукукию сиёсии он иттиҳоди наҷмад. Новобаста аз хоҳишу иродаи худ шахс маҷбур аст, ки давлатро эътироф ва эҳтиром наҷмад.

5. Низомии муайяни тартиботи ҳукукӣ. Низомии ҳукукӣ, пеш аз ҳама таҷассуми моҳият, мақсади асосӣ ва принципҳои сохтори давлатӣ мебошад. Низомии ҳукукӣ аз конститутсия сар карда, ҳамаи санадҳои меъёрию ҳукукиро фаро мегирад. Фаъолияти мақомоти давлатӣ пурра дар ҷорҷубаи қонун ва ҳукукҳо сурат мегиранд.

Давлат аломатҳои дигарро низ дорост. Онҳо дар фаҳми дурусти моҳияти давлат, хусусиятҳо ва мавҷудияту инкишофи он саҳми ҳудро доранд:

— ҳудуди давлат, ки онро аз давлатҳои дигар ӯ ташкилоти дигари ҳаммаъно ҷудо месозад. Ҳудуди давлат ӯ сарҳадоти он дар натиҷаи аҳдномаи байни ду давлат ва ӯ шартномаҳои дигари байналхалқӣ муайян мегарданд. Ҳудуди давлати мустақил дахлнопазир буда, фақат бо розигии он тағйир дода мешавад. Албатта ба истиснои ҳолати ҷангӣ, ки мақсад аз он ба зерӣ тасарруфи худ даровардани бойигарии марзҳои давлати бегона аст.

Ҳар як давлат дар ҳудудҳои худ қомилҳукук буда, ҳокимияти ҳудро пурра амалӣ мегардонад. Тамоми бойигарииҳо ҳоҳ табиӣ ӯ ҳоҳ маҳсули меҳнати инсонро бо салоҳиди худ барои таҳкими давлат истифода менамояд.

— аҳолии муайян, ки дар ҳудудҳои давлат доимӣ маскун шудааст. Давлат вазифадор аст, ки талаботу манфиатҳои тамоми аҳолиро хифз намояд ва қонун гардонад. Баъзан ҳангоми шарҳи аломатҳои давлат масъалаи аҳолиро бо масъалаи шаҳрвандият мепайванданд. Гӯё байни «аҳоли» ва «шаҳрванд» тафовуте набошад. Дар асл ин тавр нест. Мафҳуми «аҳоли» нисбат ба мафҳуми «шаҳрванд» васеътар аст. Тамоми аҳолии давлат мақоми шаҳрвандиро пайдо накардаанд. Аз ҷумла, аҳолии хурдсол ва шаҳрвандони давлати дигар, ки дар давлати мазкур истикомати муваққатӣ доранд.

Солҳои охир масъалаи душаҳрвандӣ, яъне дар як замон шаҳрванди ду давлат ба ҳисоб рафтани гурӯҳи одамон пайдо шудааст. Ин асосан, ба ҳолати инкишофи собиқ ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шӯравӣ ва баъзе кишварҳои дигар (ИМА, Исроил, Франсия ва ғ.) вобастааст. Ин масъала ба таври сунъӣ ба миён гузошта мешавад. Мувофиқи қоидаҳои умумие, ки аксари давлатҳо эътироф ва эҳтиром менамоянд, душаҳрвандӣ рад мегардад. Ҳар шахс метавонад шаҳрванди фақат як давлат бошад. Аммо баъзе ходимони сиёсӣ давлати тарафдори онанд, ки асосан ба намоёндагони аҳолии ғайритаҳҷой, ки шакли воҳиди худмуайянқунии миллиро дар таркиби давлати мустақил надоранд, ҳуқуқи дар як вақт шаҳрванди ду давлат будан дода шавад. Дар асл ин як навъ даҳшат намудан ба қорҳои давлати дигар ва маҳдуд намудани истиқлолияти давлатҳои милли мебошад.

— дастгоҳи маъмурию давлатӣ аз муассисаю мақомот ва идораҳои таркиб ёфтааст, ки давлат ба онҳо таъия намуда, ҷомеаро идора мекунад. Дастгоҳи давлатӣ вазифаҳои идораи давлатиро ба амал мебарорад. Дар ҷомеаи демократӣ дастгоҳи давлатӣ ба сифати ифодагари майлу иродаи аҳли ҷомеа вучуд дорад ва аз номи он ҳукм меронад.

Давлат маҷмӯи институтҳо, муассисаҳо ва мақомоти мухталифро ифода менамояд, ки ҳар кадоми онҳо вазифаҳои мушаххас ва муҳими давлатиро ба анҷом мерасонанд. Ба сифати муассисаҳо ва мақомоти махсус, пеш аз ҳама парламент, ҳукумат, мақомоти хифзи ҳуқуқ ва ғ. амал менамоянд, ки дар байни онҳо мақом ва нақши асосиро дар низоми идораи қорҳои давлатӣ ҳукумат мебозад. Мафҳуми «ҳукумат»-ро дар ду маънӣ бештар истифода менамоянд: аввалан, маҷмӯи мақомоти ҳокимияти давлатӣ. Аз ҷумла, парламентро низ ба он ворид месозанд; баъдан, ҳамчун мақоми махсуси идора, мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ. Дар маънои дуюм истифода намудани «ҳукумат» бештар расмӣ ёфтааст.

Ҳукумат дастгоҳи давлатиро идора менамояд. Таваҷҷути он ҳокимиятро воқеӣ мегардонад. Дастгоҳи маъмурию давлатӣ дар танзими давлатии равандҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ нақши асосӣ дорад. Он нерӯи бузурги идораи қорҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ ва доираи васеи одамонро фаро мегирад. Ҳукумат хусусиятҳои гуногун дорад. Он ҳатто вазифаҳои ташаққули иродавии институтҳои сиёсӣ низ дар худ инъикос менамояд. Дар бисёр

кишварҳои мутамаддин дар қабули қарорҳои муҳими сиёсӣ сахм мегирад. Вазифаи банақшагирии сиёсиро иҷро менамояд. Баъзе лоиҳаи қонунҳоро таҳия намуда, ба муҳокимаи парламент пешниҳод менамояд.

§2. МАҚОМИ ДАВЛАТ ДАР СИСТЕМАИ СИЁСИИ ҚОМЕА

Мафҳумҳои «давлат» ва «системаи сиёсӣ» ҳамчун муносибатҳои чузъ ва кулл вучуд дошта, раванди ҳодисаҳои ҳаёти сиёсии қомеаро таҷассум менамоянд! Дар системаи сиёсии қомеа давлат мақом ва нақши махсус дорад. Он гуногуншакли манфиатҳои сиёсиро таҷассум намуда, ҳодисаҳои мухталифи ҳаёти сиёсиро танзим менамояд. Махсусан, вазифаи танзимнамоии давлат, ки боиси ғайолияти самараноки унсурони системаи сиёсии қомеа мегардад, махсусияти нақши давлатро дар системаи сиёсӣ барҷаста нишон дода, ягонагӣ ва устувории онро таъмин менамояд. Давлат кулли амалҳои идораи қомеа, танзимнамоӣ, мураккабгардонӣ ва таъсиррасонӣ ба соҳаҳои дигари ҳаёти қомеаро дар ихтиёри худ дорад. Бехуда нест, ки яке аз аломатҳои асосии давлатро умумият ташкил медиҳад.

Давлат унсури асосӣ ва марказии системаи сиёсии қомеа буда, тамоми қисмҳои таркибӣ ва унсурони ҳаёти сиёсиро муттаҳид мегардонад. Давлат ягонагӣ ва тамомияти институтҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳо ва ташкилотҳоро таъмин менамояд. Ҳар як иттиҳод ё институти сиёсӣ вазифаҳои махсусро иҷро менамояд. Ҳар яки онҳо манфиатҳои одамони алоҳида, гурӯҳи одамон, умумиятҳои иҷтимоӣ ва ғ. инъикос менамоянд. Давлат манфиатҳои тамоми аҳолиро таҷассум намуда, иродаи умумии бошандагони кишвар аст.

Давлат дар системаи сиёсии қомеа мақоми марказӣ дошта, нақши пешбарро ба ӯҳда дорад. Чунин мақом ва нақши давлат аз вазифаҳо ва хусусиятҳои зерини он бармеоянд:

- ба сифати намояндаи ягонаи расмӣ тамоми халқ баромад менамояд;
- барандаи ягонаи истиқлолияти сиёсии кишвар аст;
- соҳиби дастгоҳи махсус, яъне ҳокимияти расмӣ буда, ба воситаи он қомеаро идора менамояд;
- мақомоти қудратӣ: қувваҳои мусаллаҳ, милитсия, амнияти миллӣ ва ғ. дар ихтиёр дорад ва чунин ҳолат инҳисори давлатист;
- инҳисори қонунҷоднамоӣ дорад;
- дорони маҷмӯи махсуси арзишҳои моддӣ, моликият, буҷет, асбоб ва ғ. мебошад;

Давлати муосир тартибу низоми мураккаб дошта, аз қисматҳои мухталиф ва зерсистемаҳо таркиб ёфтааст. Моҳияти иҷтимоии давлат, характер ва мазмуни ғайолияти он дар вазифаҳояш таҷассум меёбанд. Асоси таснифоти вазифаҳоро соҳаҳои ғайолияти давлат ташкил медиҳанд. Вобаста ба

ҳолати мазкур вазифаҳои давлатро ба вазифаҳои дохилӣ ва хориҷӣ тақсим менамоянд.

Вазифаҳои дохилии давлат аз ҷиҳатҳои зерин иборат мебошад: ташкили ҳаёти хоҷагӣ иқтисодии ҷомеа; ташкили ҳаёти иҷтимоӣ ва танзими он; маданият тарбиявӣ; таъмини қонунӣ будани ҳокимият; ҷимояи сохти конститусионӣ; таъмини тартиботи ҳуқуқӣ ва қонуният; муттаҳиднамоии ҷомеа, арбитражи иҷтимоӣ; Ҳифзи муҳити зист.

Вазифаҳои хориҷии давлат чунин инъикос меёбанд: иштирок намудан дар ҳалли масъалаҳои умумиҷаҳонӣ; таъмини амнияти миллӣ; ривочи ҳамкории самарабахш бо мамлакатҳои дигар; ҷимояи манфиатҳои давлатӣ дар муносибатҳои байналхалқӣ.

Вазифаҳои дохилӣ ва берунии давлат ба ҳам алоқаманд буда, яке дигареро пурра мегардонад. Вобаста ба моҳият, хусусиятҳо ва дарозмуддатии амалҳои вазифаҳои давлат метавонанд ба шаклҳои мухталиф ҷудо гарданд. Аз ҷумла, вазифаҳои доимӣ ва муваққатӣ, асосӣ, ғайриасосӣ ва ғ.

§3. ТАСНИФОТИ ДАВЛАТ

Таснифоти давлат яке аз масъалаҳои муҳими сиёсатшиносии муосир аст, ки барои дарки амиқи моҳияту хусусиятҳо ва самтҳои стратегияи инкишофи он аҳамияти махсус пайдо менамояд. Давлат ба навъҳо ва шаклҳои мухталифи ҷаҳонӣ ва идораи ҷомеа ҷудо мегардад. Дар олами муосир яке аз хосиятҳои асосии таснифоти давлатро эътибори принсипи «тақсими ҳокимият» ташкил медиҳад, ки зикри он дар боби «Идоракунии ва қудрати сиёсӣ»-и китоби мазкур омадааст. Ҳаминро илова намуд, ки давлатҳои мутамаддини муосир берун аз ҳудудҳои принсипи «тақсими ҳокимият» амал карда наметавонанд. Ҳатто давлатҳои аз арзишҳои либералӣ дур низ қўшиш менамоянд, ки ҷаҳонияти ҳешро дар низоми мазкур муаррифӣ созанд.

Тамоми мақомоту муассисаҳои давлатӣ ба се гурӯҳ: ҳокимияти қонунбарор, ҳокимияти иҷроия ва ҳокимияти судӣ тақсим мегарданд.

Ҳокимияти қонунбарор дорои хусусиятҳои хос аст. Он оғози ҳуқуқи ҳаёти ҷамъиятӣ ва давлатиро таъсис менамояд. Самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷаҳонияти давлатро муқаррар мекунад. Ташкили ҳуқуқӣ ва шакли ҷаҳонияти ҳокимияти иҷроия ва судиро муайян менамояд. Он дар ҷаҳонияти худ принсипҳои ҳуқуқи табиӣ инсон, ғояҳои озодӣ ва адолати иҷтимоиро ба роҳбарӣ мегирад. Ҷаҳонияти ин шакли ҳокимиятро оммаи мардум ва институтҳои конституционии махсус назорат менамоянд.

Ҳокимияти иҷроия қонуну қарорҳои қабулнамудаи ҳокимияти қонунбарорро воқеӣ мегардонад ва худ дар доираи қонунҳои ҷаҳоният менамояд. Ба раванди идораи қарорҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ фақат дар асос ва тавассути

низомии ҳуқуқӣ машғул мегардад. Ҳар амале, ки аз низомии ҳуқуқӣ берун аст, пешгирӣ мегардад.

Ҳокимияти судӣ барои ба амал баровардани адолати судӣ ҳуқуқи мутлақ дорад. Он фақат ба қонунҳо таъянада, аз таъсири ҳокимияти қонунбарор ва иҷроия озод аст. Маҳз ҳокимияти судӣ назорати ташкилию ҳуқуқиро аз болои санадҳои меъёрии ҳокимияти қонунбарор ва иҷроия таъин менамояд, ки маънои воқеигардии таҷзияи ҳокимиятро дорад.

Давлат шаклҳои гуногун дорад. Давлатҳое, ки ба як навъ дохиланд, шаклан аз якдигар фарқ менамоянд. Се шакли асосии давлат мавҷуд аст:

I. Шакли идоракунӣ, ки ташаккули ҳокимияти давлатӣ, мақомоти он, таркиби тартиби ташаккули онҳо, тақсими ваколатҳо дар байни онҳо, баҳамалоқамандии онҳо бо аҳоли, сатҳи иштироки аҳоли дар ташаккули мақомоти мазкурро дарбар мегирад. Ду хели асосии идоракунӣ маъмул аст: монархия ва ҷумҳурӣ. Монархия ҳокимияти як шахс буда, ҳосияти меросӣ дорад. Монарх ба табақаҳои болоӣ, ба элитаи ҷомеа таъянада менамояд. Монархия ба шаклҳои истибдодӣ, маҳдуд ва мутлақ ҷудо мегардад, ки вобаста ба мақом ва замони муайян амал мекарданд.

Ҷумҳурӣ шакли ҳокимиятест, ки онро мақомоту муассисаҳои интихобӣ ба амал мебароранд. Дар ин айём тавассути қонун аксарияти мардум ба сифати манбаи ҳокимият шинохта мешавад.

II. Шакли сохтори давлатӣ, ки сохтори маъмурию ҳудудии давлат ҳосиятҳои муносибатҳои байниҳамдигарии мақомоти марказӣ ва маҳаллиро фаро мегирад. Шаклҳои унитарӣ, федеративӣ ва конфедеративии сохтори давлатӣ вучуд доранд.

Давлати унитарӣ чунин сохтори давлатдорист, ки аз маркази ягона идора мешавад. Субъектҳои ҳокимияти марказро эътироф менамоянд. Қарорҳои ва нишондодҳои онро амалӣ мегардонанд. Ҳуди мафҳуми «унитарӣ» низ маънои ягонагӣ ва муттаҳидиро дорад.

Давлати федеративӣ. Мафҳуми «Uederation» (федератсия) аз забони латинӣ буда, маънои иттифок, иттиҳодно дорад. Федератсия яке аз шаклҳои сохтори давлатӣ мебошад, ки дар натиҷаи муттаҳид гаштани якчанд давлат ташаккул меёбад. Ҳудудҳои муайяне, ки марзҳои собиқ давлатҳои мустақилро ташкил медоданд, фазои ягонаи федератсияро ба вучуд меоранд. Ҳар як аъзои федератсия ҳуқуқи қабули конституцияро дорад. Дар навбати худ конституцияи федеративӣ амал мекунад, ки ваколатҳои субъектҳои федератсияро ба тартиб меандозад.

Давлати конфедеративӣ. Мафҳуми «confederation» (конфедератсия) аз забони латинӣ буда, маънои пайваст намуданро дорад. Конфедератсия иттифоқи давлатҳои мустақиле мебошад, ки баҳри мутобиқ намудани баъзе соҳаҳои фаъолияти худ муттаҳид мешаванд. Бисёр вақт соҳаҳои хориҷӣ ва ҳарбӣ объекти муттаҳидшавӣ қарор мегиранд. Конфедератсия ҳудуд ва шахрвандияти

ягона надорад. Қарорхое, ки мақомоти конфедеративӣ қабул менамоянд, ба-рои ҳамаи аъзои он ҳатмӣ нестанд. Чунки ҳар як аъзои конфедератсия ҳуқуқ дорад, ки дар ҳудуди ҳеш ҳокимияти олиро истифода намояд. Асоси ҳуқуқи конфедератсияро шартномаи иттифокӣ ташкил медиҳад.

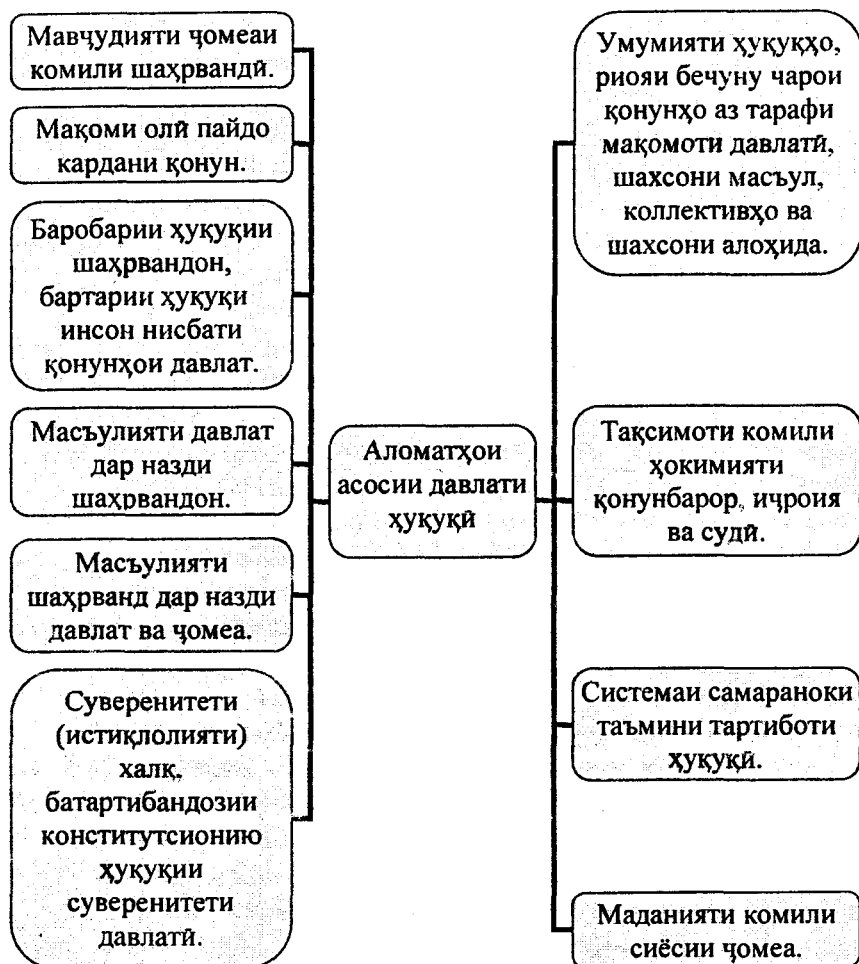
III. Режимӣ сиёсӣ. Он аз маҷмӯи тарз ва усулҳои таркиб ёфтааст, ки бо ёрии онҳо ҳокимияти давлатӣ воқеӣ мешавад.

Дар ибтидои солҳои 90-уми асри XX дар низоми давлатдории кишвари мо тағйиротҳои кулӣ ба миён омаданд. Иттиҳоди Шӯравӣ, ки дар шакли давлати федеративӣ амал менамуд, дар натиҷаи таъсири пурзӯри омилҳои дохилию берунӣ аз байн рафт. Ба ҷойи он давлатҳои мустақили зиёде ба миён омаданд. Аммо риштаҳои ҳамкорӣ ва робитаҳои байниҳамдигарии субъектҳои давлати собиқи федеративӣ тамоман қанда нашудаанд ва дар шакли дигари сохтори сиёсӣ - Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил таҷассум меёбанд. Аммо дар ИДМ режимӣ сиёсии яқраи ташаккул наёфтааст. Режимӣ сиёсӣ махсусияти инкишофи давлатҳои нав мебошад.

Марҳалаи баландтарини инкишофи давлат ташаккул ва рушди қамолати давлати ҳуқуқӣ мебошад. Ҳоло дар бораи моҳият ва хусусиятҳои давлати ҳуқуқӣ андешаҳои гуногун иброн менамоянд. Чунин баҳогузориҳо ҳосияти нисбӣ доранд. Давлат системаи муайяни тартибот ва қоидаҳои ҳуқуқиро ба инобат нагирифта, ғайриқоида қарда наметавонад. Аммо сатҳи ба роҳбарӣ гирифтани ва риоя намудани тартибот ва қоидаҳои ҳуқуқӣ ҳар ҳол мешаванд. Ин ба сатҳи инкишофи муносибатҳои ҷомеа вобастааст. Қонуншиканиҳо, қонунвайронкуниҳо, маҳдуд гардонидани ҳосияти умумии қонунҳо дар ҳама ҷо, дар ҳар замон, ҳатто дар демократитарин давлатҳо ба амал меояд. Аммо дар қадом сатҳ? Ин қизи муҳимтар аст.

Баъзан саволҳо пайдо мешаванд: назарияи давлати ҳуқуқӣ дар қадом кишварҳо воқеӣ гаштааст? Оё давлати қонунӣ давлати ҳуқуқӣ гуфташ мумкин аст? Барои ба чунин саволҳо ҷавоб гуфташ зарурати дарки амиқи моҳияту хусусиятҳои давлати ҳуқуқӣ пеш меояд.

Ақсари мамлакатҳои режимӣ сиёсии демократишуда таълимоти давлати ҳуқуқиро ба сифати идеали худ қабул доранд ва баҳри ташаккули инкишофи он дар кишвари худ ғайриқоида мебаранд. Моҳияти давлати ҳуқуқӣ дар зоҳиршавиаш ҳувайдо мегардад. Он ба қонунҳои асосӣ ёфтааст, ки ҳуқуқу озодиҳои шахсро ҳимоя менамоянд ва ақсариятро тобеи иродаи халқи соҳибистиклол мегардонанд. Муносибатҳои байниҳамдигарии шахсият ва мақомоти ҳокимияти давлатӣ тавассути конституция ба тартиб андохта мешаванд. Дар муносибатҳои байниҳамдигарии давлат ва шахрванд баргариштани ҳақҳои ҳуқуқҳои инсон аст. Ба давлати ҳуқуқӣ аломатҳои асосии зеринро мансуб медонанд:

Дар фаҳми амиқи моҳияти давлати ҳуқуқӣ принципҳои асосии он эътибори хоса доранд, ки аз ҷиҳати зерин таркиб ёфтаанд: баробарии ҳама дар назди қонун; мақоми олий доштани қонун; гуманизми истифодаи қонунҳо; умумияти қонунҳо.

Назариҳои давлати ҳуқуқӣ ба таълимоти ҷомеаи шаҳрвандӣ асос меёбад. Ҷомеаи шаҳрвандӣ дар маънои васеъ ҳамаи он қисми муносибатҳои ҷомеаро, ки дар зери тасарруфи бевоситаи давлат ва мақомоти он қарор надоранд, дарбар мегирад. Дар маънии маҳдуд ҷомеаи шаҳрвандӣ тарафи дигари давлати ҳуқуқӣ мебошад. Ҷомеаи шаҳрвандӣ муносибатҳои гуногунҷеҳраи байниҳамдигарии фардҳои озод ва баробарҳуқуқ дар шароити инкишофи бозоргонӣ ва давлатдорӣ демократияи ҳуқуқӣ мебошад. Он аз поён ташаққул меёбад ва марҳалаи муҳимест дар тақмили озодии фард ва ҷомеа.

Дар назарияи давлатшиносӣ таълимоти давлати ҳуқуқӣ марҳалаи охири хисобида намешавад. Муҳаққикон ва намоёндагони ҷараёнҳои гуногун ба бисёр унсурони он муносибати манфӣ доранд. Нишондодҳои назарияи давлати ҳуқуқӣ озолии инфиродӣ, баробарҳуқуқӣ, даҳолат накардани давлат ба қорҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, азҳудкунии иқтисодиёт ва бӯҳрони даврагии он, истисмор, тезутунд гаштани нобаробарӣ ва муборизаи синфӣ барин амалхоро аз байн набурд. Аз ин ҷост, ки таълимоти давлати иҷтимоӣ (давлати неқӯаҳволии ҳамагон) ҷавобест ба номукаммалии назарияи давлати ҳуқуқӣ дар шакли классикию либералии он.

Давлати иҷтимоӣ фаъолиятро пеша менамояд. ки баҳри таъмини шароити арзандаи зиндагии ҳар як шаҳрванд, ҳимояи иҷтимоӣ, иштироки он дар идораи истеҳсолот, имкониятҳои яхела барои ҳудвоқеигардии ҳар фард равона бошанд. Фаъолияти давлати иҷтимоӣ барои неқӯаҳволии ҳамагон, эҳё ва пойдории давлати иҷтимоӣ нигаронида шудааст.

Дар асл унсурҳои мухталифи таълимоти давлати иҷтимоӣ назарияи муосири давлати ҳуқуқиро пурмазмун мегардонанд. Таъсис ва инкишофи давлати ҳуқуқии иҷтимоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ вобаста аст. Маҳсусан, таносуби қувваҳои сиёсӣ, ки ифодакунандагони манфиатҳои гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоии ҷомеа мебошанд, аҳамиятнок аст. Моҳияту самтҳои асосии фаъолияти тамоми таркиботи давлатӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои дигари ҷамъиятӣ ва таркиботи дигари системаи сиёсии ҷомеаро бояд тартибот ва қоидаҳои ҳуқуқӣ муайян намоянд. Ба таври мушаххас зарур аст, ки дар соҳаҳои алоҳида тағйироти сифатӣ ба амал оянд. Аз ҷумла, зарурат ба ислоҳоти ҳуқуқӣ, дар соҳаи сиёсӣ, таъминоти ҳуқуқии ислоҳоти иқтисодӣ, ислоҳоти судию ҳуқуқӣ, такмил ва мустаҳкам намудани мақомоти муҳофизати тартиботи ҳуқуқӣ, такмил додани тарбияи сиёсӣ ва ҳуқуқии аҳли ҷомеа пеш омадааст.

§ 4. ТАМОҶУЛҲОИ АСОСИИ ИНКИШОФИ ДАВЛАТИ МУОСИР

Дар замони муосир давлат тамоҷулҳои гуногуни инкишофро соҳиб аст. Замон ва макон ба эволютсияи давлат хусусиятҳои нав ба навро зам менамояд. Тағйироти инқилобӣ ва ивазшавии марҳалаҳои инкишофи таърихӣ дар фаҳми давлат ва инкишофи он дигаргуниҳои ҷиддӣ ворид месозанд. Шаклҳои давлат, ҳокимият, режими сиёсӣ ва унсурони дигари системаи сиёсӣ тағйир меёбанд. Аммо давлат ҳамчун институти асосии ҳаёти сиёсӣ боқӣ мемонад. Мактабҳои илмӣ ва доктринаҳои сиёсӣ дар бораи инкишофи давлат назари мухталиф пешниҳод менамоянд, ки дар асл онҳо ба сифати таълимоти нави инкишофи давлат ва давлатдорӣ мавриди тадқиқу таҳлил қарор мегиранд.

Афкори сиёсӣ, ки омӯзиши тамомияти олам ва гуногунчехрагии онро ҳадафи худ қарор додааст, кайҳост, ки назарияи сиёсии мухталифҳо дар бораи давлат, инкишофи давлатдорӣ ва умуман, ҷомеаи сиёсӣ пешбарӣ намудааст. Дар замони навтарин, асосан ду **тамоюл** дар инкишофи давлатҳо ва ҷомеаи сиёсӣ бештар аз худ дарак медиҳанд: **интегратсияи давлатҳо** ва **сепаратизми давлатӣ**. Ҳар кадом тамоюли инкишоф дар шаклҳои гуногун зохир мегарданд ва онҳо дар муқобили ҳам қарор доранд.

Яке аз шаклҳои зуҳури интегратсияи давлатиро **интернатсионализми давлатӣ** ташкил менамояд. Он бештар дар ҳаракатҳои «мондиализм» ва «федералистони олам» ифода мегардад, ки аз солҳои 20-уми асри XX ибтидо мегирад. Он муттаҳид намудани олам ва минтақаҳои алоҳидаро ҳадафи худ қарор медод. Раванди муттаҳидгардонӣ дар асосҳои федеративӣ ба амал омада, бояд ҳукумати умумичаҳониро таъсис мегардонид. Онҳо солҳои 20-уми асри XX гоյи ташаккули Иёлоти Муттаҳидаи Аврупо ба миён гузошта буданд.

Таназзули Лигаи Миллатҳо, пайдоиш ва инкишофи фашизм, хатари ҷанги нави ҷаҳонӣ ва идоранашавандагии олам мондиалистонро ба ҳулосае меовард, ки аз ҳолати бавуқӯмада ҳалосӣ ёфтан лозим аст. Муносибатҳои байни халқҳо ва давлатҳо бояд дар асосҳои нав ва таркиботи муттамаркази ҷаҳонӣ бунёд гарданд. Асосҳои гоյвии ҳаракати мондиалистон дар асари С.Страйт «Иттиҳод ё бесарусомонӣ» (1939) таҷассум ёфтаанд. Дар давраи баъдичангӣ мондиалистон ва федералистон ташкилотҳои хешро дар ИМА ва Аврупо созон доданд. Машваратҳо ва анҷуманҳо даъват намуданд. Тадричан ҳаракатҳои маъмур васеъ гашта, бештар ҳосияти зиддичангӣ, патсифистӣ, ҳамкорӣ ва ҳамраёӣ бо СССР-ро пайдо намуда, дар муҳолифат бо СММ қарор гирифтанд. Таъсири мондиалистон ва федералистон ба равандҳо ва муносибатҳои сиёсии дохилидавлатӣ дар зерфишори мақомоти мухталифи СММ тадричан паст гаштан гирифт.

Баъди Ҷанги дуҷуми Ҷаҳон созонҳои зиёди федералистӣ ташаккул ёфтанд, ки мақсади муттаҳидгардонии олам ва аз як марказ идора намудани онро чун давраи пешин ҳадафи асосӣ қарор медоданд. Аз ҷумла, «Иттифоқи федералистони аврупоӣ», «Ассотсиатсияи умумичаҳонӣ барои федератсияи ҷаҳонӣ», ки ҳоло бо номи «Ҳаракати умумичаҳонии федералистон» маълум аст.

Баъди Ҷанги дуҷуми Ҷаҳон таълимоти гуногун дар бораи муносибатҳои байни давлатҳо, инкишофи олам ва низомии нави давлати ҷаҳонӣ пайдо гардид. Муҳаққиқон лоиҳаҳои зиёди сохтори конститутсионии давлати нави ҷаҳониро пешниҳод намуданд. Дахҳо лоиҳаи конститутсияи умумичаҳонӣ тартиб дода шудаанд.

Дар олами имрӯза гоյи сиёсии аз маркази ягона ва тавассути ҳукумати умумичаҳонӣ идора намудани оламо фикри ботил намедонанд. Аммо ак-

сари муҳаккиқон бар андешаеанд, ки дар айни ҳол мақомоти ҳокимияти ҷаҳонӣ бунёд нагардидаанд. Вазифаҳои ҳокимияти ҷаҳониرو бояд иттифокҳои минтақавӣ ба иҷро расонанд. Ҳамин тавр, яке аз тамоюлҳои дигари инкишофи давлати муосирро **минтақагарой** ташкил медиҳад. Оламо ба ҳафт минтақаи асосӣ ҷудо менамоянд, ки ба андешаи М. Гренё «интеграцияи дохилӣ асоси онро ташкил медиҳад». Ё худ гурӯҳи дигари олимони оламо ба Шимол ва Ҷануб ҷудо менамоянд. Ин ҷиҳат дар андешаҳои В. Брант бештар мушоҳида мегардад.

Минтақагаройро ибтидои федератсияи ҷаҳонӣ медонанд. Интеграцияи Аврупои Ғарбӣ шакли беҳтари федератсияи ҷаҳонӣ ҳисобида мешавад. Дар навбати худ федератсияи ҷаҳонӣ шакли беҳтари давлат ё ҳукумати ҷаҳонӣ доништа хоҳад шуд. Муҳаккиқон Я.Тинберген ва Д.Фишер ба сифати идеологҳои он баромад менамоянд.

Ба инкишофи давлатҳо ва минтақаҳо раванди глобализунонии сиёсат ва муносибатҳои сиёсии давлатҳо таъсири ғаёл мерасонанд. Глобалистҳо бар андешае мебошанд, ки агар олам ягона бошад, пас бояд тарҳи умумиро дарёфт намудан лозим аст ва онро ҳамчун низомии глобалӣ тавсиф менамоянд. Чунин муносибати методологӣ дар ғаёлияти онҳо низ инъикос мегардад. Қариб 20 тарҳи глобалии ҳалли масъалаҳои умумиҷаҳонӣ пешниҳод мешавад. «Худудҳои инкишоф»-и Д.Медоуз ва «Динамикаи ҷаҳонӣ»-и Д.Форестер аз қабилҳои онҳост. Консепсияҳои мазкур навъи аввали ислоҳоти низомии оламанд.

Глобалистҳо низомии нави ҷаҳониرو дар заминаи инкишофи мавзунӣ таъмоми ҷомеа, ки ахлоқи нави гуманистӣ ва ҳамраъйиро ба роҳбарӣ мегиранд, ба амал оварданианд.

Дар раванди қувват гирифтани глобализми сиёсӣ ва интернационализми давлатӣ масъалаи истиқлолияти миллий пеш меояд. Мақоми давлати миллий дар сиёсати ҷаҳонӣ ба таври воқеӣ ба эътибор гирифта намешавад. Ба андешаи глобалистҳо тамоюли **бузургдавлатӣ** дар муносибатҳои байналхалқӣ кӯҳна гардидааст. Аз ин хотир, онҳо давлати миллиро ба анъанаи замони гузашта мансуб медонанд. Истиқлолияти давлатиро монеаи инкишофи ҷомеаи навин меҳисобанд. Аз байн бардоштани сарҳадоти миллий бояд заминаи ҳатмии «инкилоби инсонӣ» баромад намуда, гоӣи марказии онро «миллатгароии умумиҷаҳонӣ» ташкил диҳад. Чунин маъниҳо дар андешаҳои бисёр муҳаккиқон инкишоф ёфта, то ба инқори принсипи «истиқлолияти миллий» мерасанд. Онҳо гоӣи муносири «давлати миллий»-ро воситаи ҳимояи манфиатҳои эгоистӣ доништа, онро ба сифати омилӣ дуршавӣ аз манфиатҳои умумиинсонӣ маънидод менамоянд. Моликияти давлати миллиро сабаби асосии мочароҳои байни давлатҳо медонанд. Ҳатто аз истифодаи ибораи «низомии моликияти миллий» худдорӣ намуда, ба ҷойи он ибораи «захираҳои худудии давлати миллий»-ро истифода менамоянд ва «моликияти умумисайёравӣ ба «захираҳо»-

ро барқарор карданӣ мешаванд. Барои амалӣ намудани ҷорабиниҳои мазкур бунёди муассисаю ташкилотҳои байналмилалиро пешниҳод доранд, ки идораи самараноки умумисайёравӣ ба ихтиёри онҳо меафтад.

Дар шароити ҳозира интегратсияи давлатӣ ҳам аз ҷиҳати назариявӣ ва ҳам аз ҷиҳати амалӣ комил мегардад. Дар назарияи сиёсӣ, асосан мақоми се мактаби илмӣ дар бораи интегратсияи давлатӣ эътироф гардидааст:

— мактаби функционализм, ки интегратсияи иқтисодиро аввал медонад. Зеро давлатҳо дар бештари ҳолатҳо аз таҳдидҳо ба истиклолияти сиёсӣ меҳаросанд ва ҳамкориҳои пайвастаю мунтазамро наметавонанд;

— мактаби федерализм, ки интегратсияи сиёсиро дар зери шиори «ҳукумати умумичаҳонӣ» афзал медонад;

— равияи С.Хантингтон, ки маҳдудгардонии равандҳои интегратсионӣ байни давлатҳо ва инкишофи беҳудуди онро дар заминаи тамаддунҳо пешниҳод менамояд.

Дар амалияи ҷамъиятӣ равандҳои интегратсионӣ бештар давлатҳои Амрикои Шимолро дар доираи НАФТА (Аҳдномаи Амрикои Шимолӣ дар бораи савдои озод) ва давлатҳои ҳавзаи АСЕАН (Ассотсиатсияи давлатҳои Осиёи Ҷанубу Шарқӣ) – ро фаро гирифтааст. Аммо Иттифоқи Аврупо сатҳи комилтарини интегратсияи давлатӣ шинохта шудааст. Асосҳои концептуалии ташаккул ва инкишофи Иттифоқи Аврупо ро вазири қорҳои хориҷии Франция Р.Шуман ва сиёсатишинос Ж.Монне пешниҳод намудаанд.

Дар Иттифоқи Аврупо дар баробари сохторҳои муштаракӣ ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ воҳидҳои ҳаёти сиёсӣ низ ташаккул ёфтаанд. Махсусан, дар соҳаи ҳаёти ҳизбӣ ва системаи муносибатҳои ҳизбӣ ташаккули ҳизбҳои сиёсии умумиаврупоӣ назаррасанд. Ташаккул ва инкишофи Иттифоқи аврупоии сотсиалистӣ; Ҳизби халқии аврупоӣ; Федератсияи ҳизбҳои либералӣ ва демократии Иттифоқи Аврупо; Демократҳои аврупоии пешрафт ва ғ. андешаҳоро тақвият медиҳанд.

Ҳизбҳои сиёсӣ аз доираи як мамлакат берун баромада, ҳосияти минтақавӣ пайдо намуда, дар низоми муносибатҳо ва сиёсати ҷаҳонӣ мақоми ҳешро пайдо менамоянд. Мекӯшанд, ки асосҳои умумии иҷтимоию фалсафӣ ва ғоявӣ идеологиро бо ҳизбҳои сиёсии кишварҳои дигар пайдо намуда, принсипҳои ва платформаҳои муштаракӣ сиёсиро созмон диҳанд.

Дар тамоми минтақаҳо равандҳои интегратсионӣ авҷ гирифтаанд. Онҳо халқҳо ва мамлакатҳои гуногунро ба ҳам пайваستا, аз якдигар, вобаста мегардонанд. Фаъолияти созмонҳои байналхалқии ғайриҳукуматӣ ва байниҳукуматӣ аз рушди ҷунин тамоюл шаҳодат медиҳанд. Созмонҳои зиёди байниҳукуматӣ таъсис ёфтаанд, ки муносибатҳои байни давлатҳоро мустақиман танзим менамоянд. Ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ бошанд рӯз аз рӯз зиёд гашта, дар танзими муносибатҳои байни халқҳо ва кишварҳо саҳм мегиранд. Махсусан, дар сиёсати ҷаҳонӣ СММ, Иттифоқи Аврупо, «Ҳаштгонаи бузург» ё худ

Клуби Рамбуйё, Созмони давлатҳои амрикоӣ, Созмони ягонагии Африко, Созмони давлатҳои хориҷкунандаи нафт, Созмони конференсияи исломӣ ва ғ. нақша барҷаста доранд.

Воқеияти олами муосир инкишофи сепаратизми давлатиро низ тақвият медиҳад. Ҳодисаҳои дигаре низ ташаккул меёбанд, ки бо равандҳои интегратсионӣ дар муқовимат қарор доранд. Низомии нави ҷаҳонӣ фақат аз фанҳои «ҷанги сард» ва аз байн рафтани «империяҳо» иборат набуда, афзудани сафи давлатҳои нави миллий ба сифати актори мустақили муносибатҳои байналхалқӣ низ воқеият аст. Ҷараёнҳои гуногуни сиёсӣ, динӣ ва махсуси дигар ҳарчи бештар худмухториро талаб менамоянд. Дар қатори майлонҳои интегратсионӣ федералистӣ тақсими давлатҳои калон ва аз байн рафтани давлатҳои бузург ба амал омад. Ба таври осоиштаю созишкорона тақсим гардидани Чехословакия, аз ҳам ҷудо гаштани Ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шӯравӣ, пароканда гаштани давлати федеративии Югославия аз он дарак медиҳанд. Илова бар ин амалҳои марказгурезӣ дар минтақаҳои гуногуни олам инкишоф ва тақвият меёбанд. Махсусан, ҳодисаи Косово, соҳибистиклол гаштани Абхазистон ва Осетияи Ҷанубӣ дар низомии ҷаҳонӣ тазодҳо ва муқовиматҳои гуногунро ташаккул медиҳанд. Масъалаи муносибат ба тамоюлҳои мухторияти комил пайдо намудани воҳидҳои алоҳидаи давлатҳои миллий ҷомеаи ҷаҳониро ба қисматҳо ҷудо месозад. Гурӯҳи муҳаққиқону сиёсатмадорон вообаста ба манфиатҳои миллии давлати хеш истиклолияти якero ҷонибдорӣ ва ҷунин тамоюлро дар макони дигар рад менамоянд. Ба вазъияти баамаломанда норавшаниҳо ва ноаниқҳои меъёрҳои санадҳои сиёсии байналмилалӣ ва ҳуқуқи байналхалқӣ мушкилии дигар зам менамоянд.

Дар инкишофи муносибатҳои байниҳамдигарии акторҳои сиёсати ҷаҳонӣ масъалаи сатҳи муносибатҳои байни давлатҳои мутараққӣ ва давлатҳои сатҳи инкишофашон миёна аҳамияти муҳим пайдо менамоянд. Агар дар асрҳои XIX–XX муносибатҳои савдоӣ ва робитаҳои истеҳсоли дар байни давлатҳои собиқ метрополия ва мустамликаҳо, дар байни давлатҳои мутараққӣ ва давлатҳои ақибмонда доимо авҷ гирифта, ҳиссаи зиёди муносибатҳоро ташкил медод бошанд, пас ҷунин ҳолатро дар замони муосир мушоҳида намудан мушкил гардидааст. Интегратсияи иқтисодӣ, асосан дар байни ҳуди мамлакатҳои мутараққӣ сурат мегирад. Ҷунин ҳолати муносибатҳо ба ташаккули интегратсияи сиёсии байни давлатҳо ҳалал мерасонанд. Яъне, сарҳадоти нави ҷудой ва тақсим гаштани халқҳою кишварҳо ташаккул меёбанд. Мафҳумҳои «марказ» ва «музофот» дар маънои нав ҳаё мегарданд. Ҳоло мафҳумҳои мазкур беш аз пеш дар маънои сиёсати ҷаҳонӣ, нобаробарӣ дар байни давлатҳои муқтадир ва мутараққӣ аз як тараф ва давлатҳои заифу бенаво аз ҷониби дигар фаҳмида мешаванд. Ҷудои байни онҳо ҳарчи бештар мегардад.

БОБИ II. ДАВЛАТИ ТОЧИКИСТОН

§ 1. ПАЙДОИШ ВА ИНКИШОФИ ДАВЛАТДОРИИ ТОЧИКОН

*«Тоҷикистон, Тоҷикистон,
... Аз ту ман сарват намеҳоҳам,
Ватан ҳастӣ, бас ист. ...»*

Бозор Собир

Манбаъҳои зиёду гуногуни таърихӣ собит месозанд, ки дар сарзамини таърихии тоҷикон давлат таърихи қадима дорад. Дар Осиёи Миёна дар маънии томи мафҳум давлати Бохтар ҳамчун шакли аввалини давлат дар асрҳои VII-VI то мелод арзи ҳастӣ намудааст. Аз он замон то ба ҳоло дар ин сарзамини таърихӣ навъҳо ва шаклҳои мухталифи давлат ташаккул ёфта, аз шакле ба шакле мубаддал мегаштанд. Таъсис ва рушди Давлати Тоҳириён (823-873), Давлати Саффоориён (873-899), Давлати Сомониён (899-999), Давлати Ғуриён (1149-1215), Давлати Куртҳои Ҳирот (1245-1381), Давлати Сарбадорон (1337-1381) ва ғ. аз шаклҳои махсуси давлатдорӣ дарак медоданд, ки одатан онҳо дар фаъолияти худ арзишҳои этниқиро то ҳадди имкон ба роҳбарӣ гирифтаанд. Бахусус, дар давлатҳои мазкур забони тоҷикӣ рушд намуда, ба омили муҳими инкишофи этниқию сиёсӣ табдил ёфта буд. Ё ин ки маҳз тавассути истифодаи васеи забони тоҷикӣ ба сифати забони расмӣ давлатдорӣ таҳким ёфтааст. Яъне, забон ҳамчун падидаи муҳими рушди сиёсӣ хизмат намудааст.

Сарчашмаҳои таърихӣ собит менамоянд, ки ҳаракати миллии давлатҳои аз нав тахти роҳбарии Абумуслими Хуросонӣ ташаккул ёфта, эҳёи иҷтимоию сиёсӣ ва маданияи халқҳои эрониро асос гузошт. Пас аз он намояндагони сулолаҳои қадимаи эронӣ риштаҳои идораи давлатиро тадриҷан ба даст гирифтанд. Сулолаҳои ҳукмрон, ба монанди Бармакиҳо, Сомониён, Тоҳириён ва амсоли онҳо на танҳо ба чузъи таркибии хилофати Аббосиҳо табдил ёфта буданд, балки дар қатори онҳо дар рушди давлатии хилофат иштироки бевосита доштанд.

Бармакиҳо ҳокимони сосонии Балх буданд. Онҳо дар раванди идораи хилофат бевосита иштирок намуда, асосҳои давлатдории тоҷиконро дар замони истилои араб ва даврони наздиктарини онҳо гузоштанд. Давлати аввалини тоҷикон давлати Тоҳириён буд. Аввалин ҳокими баромади эронидошта Тоҳири Зуляминайн буд, ки давлати хешро мустақил эълон дошт. Дар он замон ин икдоми часурунае буд дар хилофат. Амали мазкур баҳои ҷони вай гардид. Онро арабҳои ҳоким мавриди ҷазои марғ қарор доданд. Дар вақти мурдан Тоҳир бо лафзи форсӣ изҳор доштааст: «Дар марғ низ мард будан мебояд».

Дар ташаккул ва инкишофи давлатдории тоҷикон сулолаи Саффоориён хизмати арзанда намудааст. Махсусан, дар боби эҳёи анъанаҳо ва забони

миллӣ. Дар ин замон давлатдорӣ тавассути шӯриши халқӣ барпо гардид. Шӯриш бо роҳбарии Якуби Лайс ба амал омада, якҷанд муваффақиятҳо ба даст овард. Якуби Лайс ба маркази хилофат лашкар кашида, даъвои нобуд намудани ҳокимияти сулолаи Аббосиёнро намуд. Даъвои вай ба он асос ёфта буд, ки Аббосиён на танҳо хизматҳои ҳокимони эронӣ - Абумуслим ва сулолаи Бармакиҳоро кадр накарданд, балки онҳоро ба қатл расониданд. Якуби Лайс мақсад дошт, ки дар тамоми сарзамини Эрон ҳокимияти мутлақи эрониро бунёд созад. Бо супориши ӯ забони форсӣ дар баробари забони арабӣ истифода мегардид. Дар охир Якуб низ қурбони дассисаҳо гардид.

Шакли дигари давлатдорӣ тоҷикон Давлати Сомониён буд. Сомониён дар замони ду сулолаи эронӣ ҳоким дар таркиби онҳо амал менамуданд ва мегардиданд, ки Тоҳириён ва Саффорӣён чӣ гуна хатою иштибоҳҳо намунадаанд. Онҳо ба андешае омаданд, ки дар ҳаёти хилофати араб давлати мустақили дигарро таъсис намудан ва ҳукмронӣ комил гаштан нонумкин аст. Бинобар ин асоси давлати онҳоро адолатноқӣ, мардумнавозӣ, илм ва фарҳанг ташкил меод. Асоси идеологии онро ислом бунёд намуд. Гарҷанде ки дар давраи Саффорӣён забони дарӣ-форсӣ ба ҷойе инкишоф ёфта, ба сатҳи забони илм ва фарҳанг наздик шуда бошад ҳам, аммо наметавонист, ки бо забони арабии барои аксарияти аҳоли нофаҳмо, вале забони ҳокимону дарбор рақобат наояд. Бинобар ин Сомониён ба таври дигар муносибати хешро нисбати масъалаҳои забонӣ пеша намуданд. Онҳо дастурҳои Имоми Аъзамро истифода намуда, забони дарӣ-форсиро ба соҳаи илм, дин ва сиёсат ворид сохтанд. Дар заминаи мазкур эҳёи маънавии халқҳои эронзамин ба амал омад. Сомониён давлати муттамарказу муқтадире бунёд намуданд, ки сатҳи комилтарини давлатдорӣ тоҷиконро дар замони пешин муаррифӣ менамояд. Баъди заволи давлати Сомониён тоҷикон дар зарфи зиёда аз 150 сол дар зери итоати панҷ султони турк монданд.

Сулолаи дигари тоҷикӣ - Шиносбонӣҳо дар вилояти Ғур ҳукмронӣ менамуд. Онҳо аввалин тоҷиконе буданд, ки бар зидди газнавиҳо баромада, онҳоро шикаст додаанд. Ғуриҳо давлати пурзӯре ташкил намуданд, ки то Ҳиндустони Марказиро дарбар мегирифт. Муттаассифона, илми таърих ба давлати мазкур ва инчунин ба давлатҳои дигари тоҷикон, ки то асри XIV арзи ҳастӣ доштанд, чандон тавачҷӯӣ зарурии нишон надодааст ва аҳамияти давлатҳои мазкур низ дар рушди давлатдорӣ тоҷикон чандон равшан нагардида ва кадр нашудаанд.

Баъди юриши муғулҳо дар мамлакатҳои мусулмонӣ Шарқ давлате, ки дар он сулолаи тоҷикӣ ҳукмфармой менамуд, давлати Куртҳои Хирот буд. Он зиёда аз 135 сол арзи ҳастӣ дошт. Инчунин давлати дигари сулолаҳои тоҷикӣ бо номи давлати Сарбадорон маълум аст. Он дар натиҷаи шӯриш ба миён омада, хони муғулро аз эронзамин дур карда, ба ҳукмронӣ 85-солаи чингизӣён хотима додааст.

Дар шаклгирии мақоми давлатдории Тоҷикистони таърихӣ чойи хосаро давлати Аморати Бухоро ишғол намудааст. Аморати Бухоро (то соли 1753 давлати хонии Бухоро) дар асрҳои XVI–XX арзи ҳастӣ намудааст. Он дар заминаи давлати парокандашудаи Темуриён аз тарафи Шайбониён ташкил карда шуда, номи «Давлати хонии Бухоро»-ро гирифта буд. Дар замони ҳукмронии Абдуллоҳхони II (1557–98) хонигарии Бухоро аз ҷиҳати сиёсӣ пуриқтидор гашта, сарзаминаш васеъ гардид. Абдуллоҳхони II Балх (1573), Самарқанд (1578), Тошкент (1582), Фарғона (1583), Бадахшон (1584), Кӯлоб (1585), Хуросону Ҳироту Машҳад (1682–83), Хоразмро (1593–94) зери итоати худ дароварда, идораи муттамаркази давлатро таъмин намуд. Давлат дар Қошғар дар Шарқ то баҳри Аралу Каспий дар Ғарб, аз Туркистону Сайрам дар Шимол то қисми шарқии Хуросон дар Ҷануб доман паҳн намуда буд.

Соли 1599 сулолаи Шайбониён барҳам хӯрд. Ба сари ҳокимият Аштархониён омаданд. Соли 1753 бошад хонадони Мангитиён ба сари ҳокимият нишастанд. Онҳо худро амир меномиданд. Аз ҷиҳати маъмурий баъд аз амир кушбегӣ, қозикалон, девонбегӣ меистоданд. Аморати Бухоро ба 25 вилояти бекнишин тақсим шуда, ҳар яки он номи марказашро гирифта буд.

Моҳи июни соли 1868 дар назди Зирабулоқ аскарӣ амир Музаффар аз кӯшунҳои подшоҳи Русия шикаст хӯрд. Аморати Бухоро тобеи Русия гардида, аз ҳуқуқи бурдани сиёсати мустақилонаи берунӣ маҳрум гардид. Мувофиқи шартномаи соли 1873 боз ҳам тобеияти Бухоро ба Русия пурзӯр гардид ва зиёда аз сеяки ҳудуди Аморати Бухоро ба ихтиёри Русия гузашт.

Дар арафаи асри XX ва давраи аввали он тоҷикон дар ҳолати бади рушди давлатдорӣ қарор доштанд. Омили асосии таназзули давлатдорӣ мардуми тоҷикро *истисноӣ мавҷудияти давлати миллӣ* ташкил менамуд. Тоҷикон асрҳои зиёд дар ҳаёти давлатҳои гуногуни истибдодии халқҳои бегона умр ба сар мебарданд. Ҳолати мазкур ба инкишофи ҳаёти умумии мардум таъсири муайянкунанда мерасонид. Набудани давлати миллии тоҷикӣ намегузошт, ки тамаддуни миллӣ дар маънои васеаи инкишоф ёбад. Қариб тамоми соҳаҳои илм, адабиёт, санъат ва амсоли инҳо дар ҷунин вазъияти ногувор қарор доштанд. Дуруст аст, ки дар ин давра чанд нафари сарсупурдае дар ғами миллат ва беҳдошти аҳволи омма ҷонбозиҳо менамуданд ва роҳҳои беҳтари инкишофи мамлакатро нишон доданӣ мешуданд. Вале онҳо ангуштшумор буда, дар фазои иртиҷои рушди ҷомеа амали бачойеро пиёда карда наметавонистанд. Аллома Аҳмади Дониш ва ҳаммаслакони вай худ ҷунин фазои бегонаро амиқ дарк мекарданд.

Раванди идораи ҷомеа ва *давлати «ношуд»* дар дасти амирони мангитӣ буда, онҳо инкишофи давлат ва идораи мамлакатро дар доираи манфиатҳои сулолаӣ, кайфу сафо ва маишати хеш ба амал мебароварданд. Аморати Бухоро давлати пуриқтидор набуда, аз ҳар ҷиҳат, махсусан аз ҷиҳати ҳарбию сиёсӣ заифу нотавон буд. Ба зами ин аз ҷиҳати иқтисодӣ низ касод ва бе-

наво буд. Чуноне ки дар рисолаи Ахмади Дониш андешаҳои Қозимбек ба таври зайл ифода гардидаанд: «... чамъе бошанд, ки пойандози эшон чорук ва сарандози эшон се газ пашмина бошад ва чома ҳамон ресмони дурушт, ки аз он қанору чуволу гилем кунанд. Ва замин мунҳасир ба панҷ иқлим назар ба тақсими фарангиён, давлат мунҳасир дар чаҳор қитъа. Як қитъа замин дар диёри Туркистон боқӣ мондааст аз бақияи билоди турк, ки авлоди Ёфисанд, дар он чамъе бодиянишинанд ва бар сари ҳар чамъе касе ҳоким аст ба тағаллуб, ки ҳеҷ кадом аз аҳли давлат наяндр ва аз байни эшон низ дохили давлатҳо нест ва ҳар кадом даъвои лиман ал-мулку мезананд ва аз олам хабар надоранд»¹. Чунин ҳолати рушди давлат ва давлатдорӣ наметавонад рақобат бо давлати дигару бонизомеро пайдо наояд. Аз ин хотир, дар бораи инкишофи давлатдорӣи Аморати Бухоро зарурати андешамандӣ муҳайё намебошад.

Авзои фарҳангии Аморати Бухоро низ тоқатфарсо буд. Мардуми оддӣ қариб саросар бесавод буд. Бахусус, саводи сиёсӣ, дарки масъалаҳои кишвардорӣ ва ё муайян намудани муносибат ба арзишоти гуногуни давлатдорӣ барои онҳо бегона буд. Дар бораи масъалаҳои худшиносии омма низ маводи мукаммалеро пайдо намуда, онро мавриди таҳлил қарор додан ғайриимкон буд. Аморати Бухоро давлати нотаवони теократии истибдодӣ мансуб меёфт. Дар сатҳи давлатдорӣ манфиатҳои умумидавлатӣ, манфиатҳои аксарияти миллий ва ақаллиятҳои этникӣ мавриди баррасӣ набуданд. Зеро мансубияти миллию этникӣ ва фарҳанги ғайр мавриди шинохт қарор нагирифта буданд. Ҳатто таркиби этникии аҳоли маълум набуд. Тақрибан низ маълум набуд, ки дар кишвар кадом халқҳо ва қавмҳо умр ба сар мебаранд. Одамони оддӣ барои хонадони амир фақат манбаи даромад ва андозсупорӣ буданду ҳалос.

Дини ислом идеологияи ҳукмрон буд. Он фақат қавми мусулмон ва ё миллати мусулмонро эътироф дошта, ба дигарон ҳамчун бегонагон муносибат менамуд. Ҳолатҳои махсуси муносибат ба мардуми ғайри мусулмон амри ҳастӣ дошт. Мурочиат ба манбаъҳои бозътимоди дини ислом масъаларо равшан менамояд. Дини ислом, ки миллат ва миллатгароиро, асосан инкор менамояд, гузориши ғайри масъаларо наменвисандад. Дар ислом мафҳуми «миллат» дар маънои роҳу равиш ва мактаб қарор дорад. «Як маҷмӯаи илмию фикрӣ ва як равише, ки мардум бояд тибқи он амал кунанд, миллат номида мешавад»². Чунин сатҳи муносибатҳо худшиносии миллиро дар маънои имрӯза ғайриимкон мегардонид. Ҳолати мазкур ба ташаккули инкишофи тафаккури геополитикии ҳам идоракунандагон ва ҳам идорашавандагон таъ-

1. Дониш А.М. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития. – Душанбе, 1992. С.43-44.

2. Мутаххари М. Хадамоти мутақобили Ислом ва Эрон. – Душанбе: Пайванд, 2007. – С.22

сири манфию иртиҷой расонида ва ҳатто монеаи ташаккули ҷунин мафкура мегардад.

Дар ташаккулу инкишофи манфиатҳо ва мафкураи давлатдорӣ тоҷикон тарзи ҳаёти онҳо низ таъсири амиқ расонидааст. Дуруст аст, ки аҳолии аксари шаҳрҳо бештар тоҷикон буданд. Гарчанде ки онҳо соҳибдавлат набуданд, вале то андозае ба корҳои идораи давлатӣ наздикӣ пайдо менамуданд. Аммо ин кам буд. Зеро дарбори амирони Бухоро, асосан шугли идораи корҳои давлатиро афзал надониста, диққати бештарро ба дилхушиҳои амир ва наздиконаш медоданд. Аз ин ҷост, ки дар бештари мавридҳо тоҷикон рӯ ба Замин оварда, зироатпарварӣ ва косибӣро ҳунармандиро касби асосии хеш медонистанд. Онҳо дар бештари маврид сарғаҳи обро макони зист интиҳоб намуда, ҳаёт ба сар мебурданд.

Тоҷикон махсусияти дигари тарзи ҳаёт низ доштанд. Онҳо дар бештари мавридҳо рӯ ба кӯҳистон меоварданд. *Минтақаи кӯҳистон* дар ҳаёти мардуми тоҷик мақоми махсус пайдо намуда буд. Мардуми тоҷик минтақаи кӯҳистонро дар маънӣ ва ҳолатҳои гуногун ихтиёр намудааст. Аммо дар бештари маврид ду омил асосӣ буданд. Аввало, табиати кӯҳсор бисёр маводҳои зарурии зиндагиро дар шакли тайёр ва нимтайёр ба одамон медиҳад. Одамон бо камолӣ майл ин атои табиатро ба нафъи хеш истифода менамуданд. Баъдан, тоҷикон маҷбур буданд, ки рӯ ба кӯҳистон оранд. Зеро халқҳо ва қавмҳои дигар тоҷиконро маҷбур месохтанд, ки водихоро тарк намоянд. Ҳатто мардуми водӣ низ дар аксари маврид баландихоро ҷойи истиқомат қарор медоданд. Кӯҳистон маъно ва вазифаи муҳофизатиро касб намуда буд. Яъне, ба кӯҳистон рӯ овардани мардуми тоҷик маънои халосӣ аз таъқиб ва зулми мардумони дигарро низ дорад. Кӯҳистон ба сифати паногоҳ хизмат менамуд. Ҳамин тариқ, *минтақаи кӯҳистон* ҳамон омилҳои географияи геополитикӣ мебошад, ки дар мавридҳои гуногун воситаи наҷоти тоҷикон гардидааст.

§ 2. ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ ДАВЛАТИ НАВИНИ ТОҶИКОН

Марҳалаи нави инкишофи давлатдорӣ тоҷикон аз ибтидои солҳои 20-уми асри XX шуруъ мегардад. Дар зери таъсири инқилоби Октябр дар Бухоро низ ҷумбишҳои сиёсӣ ба амал омаданд. Соли 1918 РАСС Туркистон ташкил гардид, ки қисми бештари ҳудуд ва халқҳои Осиёи Миёнаро дарбар мегирифт. Он ба ҳайати РСФСР дохил гардид. 2 сентябри соли 1920 ҳокимияти амирро сарнагун намуданд. Аморати Бухоро ба Ҷумҳурии Шӯравии Халқии Бухоро табдил ёфт.

Дар ташаккули мақом, ҳудудҳо ва манфиатҳои давлатдорӣ миллии таъсиси Ҷумҳурии Автономии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар ҳайати Ўзбекистон нақши назаррас бозидааст. Вазъияти мазкур бори дигар, баъди

гузашти асрҳо умеди халқҳои гуногунро барои ташкили давлатдории миллии зинда намуд. Фақат баъди тақсимои миллию давлатии Осиёи Миёна муяссар гардид, ки давлати миллии тоҷикон дар шакли Ҷумҳурии Автономии Советии Сотсиалистии Тоҷикистон ташаккул ёбад. Моҳи октябри соли 1924 – давраи ташкилшавӣ РАСС Тоҷикистон аз 12 волости Туркистон ва аз Бухорои Шарқӣ: вилоятҳои Фарм, Кӯлоб, Ҳисор, Қурғонтеппа ва қисман Саригосиё таркиб ёфта буд. Соли 1925 Вилояти Автономии Кӯхистони Бадахшон низ ба ҳайати РАСС Тоҷикистон дохил карда шуд. То соли 1929 давлатдорӣ дар ҳамин шакл идома дошт ва дар ҳамин сол он ба РСС Тоҷикистон табдил дода шуд. Раванди ташаккули давлати навини миллии тоҷикон ба охир расид. Минбаъд дар доираи ин шакли сохтори давлатӣ давлатдорӣ миллии рушду нумӯ ёфт.

Мушкилии асосие, ки дар ташаккули инкишофи фазои геополитикии давраи аввали шӯравӣ ба амал омад, саҳву хатоҳои тақсимои ҳудудию маъмурии Осиёи Миёна ба шумор меравад. Он барои мардуми тоҷик воқеан ғоҷи геополитикӣ мансуб меёбад, ки натиҷаи муносибати бадхоҳонаи миллатгароӣ ифротии пантуркист дар нисбати қадимтарин халқи Осиёи Миёна мебошад. Дар натиҷаи тақсимои ҳудудию маъмурӣ ба ҳайати Ҷумҳурии Автономии Тоҷикистон минтақаҳои қафомондатарину музофотии Бухоро ва Туркистон дохил карда шуданд.

Андешаҳо дар бораи тақсимои миллию ҳудудӣ ханӯз дар соли 1920 огоз ёфта буд. Дар он замон пантуркистон кӯшишҳо ба харҷ меоданд, ки РСС Туркистонро аз РСФСР ҷудо намуда, дар доираи халқҳои туркзабон давлати мустақили Туркистонро ташкил намоянд. Дар тарҳрезии тақсимои миллию ҳудудӣ гурӯҳи пантуркистон бо роҳбарии Турар Рискулов бештар ғоҷ буданд. Онҳо боисрор талаб менамуданд, ки Ҷумҳурии халқҳои турк ташкил гардад. Инчунин ҳосияти канора пайдо намудани муносибатҳои байни роҳбарони шӯравиро ҳизбии русзабон ва миллатҳои таҳҷой масъалаи тақсимои миллию ҳудудиро то андозае метезонид. Аз ин ҷост, ки ханӯз соли 1920 В.И. Ленин пешниҳод намуд, ки масъала омӯхта шавад ва ба таври зерин ҳал гардад: харитаи этнографии Туркистон таҳия гашта, он ба Ўзбекистон, Қирғизистон ва Туркменистон тақсим гардад. Шароити муттаҳиднамоӣ ё тақсимои ин 3 қисм амиқ муайян карда шавад.¹ То ба ҳоло чунин муносибати В.И. Ленин дар нисбати тақсимои миллию ҳудудии Осиёи Миёна норавшан аст. Зеро ӯ аз мавҷудият ва мақоми таърихӣ халқи тоҷик огоҳ буд. Роҳбарони дигари давлатӣ ва ҳизбӣ низ маълумоти зарурӣ дар бораи халқи тоҷик дар ихтиёр доштанд. Фақат ёдовар шудани тадқиқотҳои этнографии М.С. Андреев ва китоби «тоҷикон»-и А.П. Шишов, ки соли 1910 дар

1. Ниг.: Ленин В.И. Полн.собр. соч. –Т.41. –С.436

Тошканд чоп шуда буд, басанда аст, то аз бохабарӣ ва соҳибмаълумот будан дар масъалаи ҳастии тоҷик ва тамаддуни оламгири он башорат диҳанд.

Бевосита тақсимои миллию худудии Осиёи Миёна аз ибтидои соли 1924 шурӯъ гардидааст. Баъди он ки съезди XII РКП (б) масъалаи миллиро муҳокима намуд, 25 феввали соли 1924 пленуми КМ Ҳизби коммунисти Бухоро масъаларо «Дар бораи тақсимои Осиёи Миёнаи Шӯравӣ ба як қатор ҷумҳуриҳо аз рӯи аломати миллий» муҳокима намуд. Таъсиси ду ҷумҳурии иттифокӣ – Ўзбекистон ва Туркменистон қарор ёфт. Барои мардуми тоҷик Вилояти автономии Тоҷикистонро дар ҳайати Масҷох, Қаротегин ва Фарм насиб доништанӣ буданд ва он бояд дар таркиби Ўзбекистон ҷой пайдо менамуд.¹ Чунин муносибат ифодаи пантуркизм буда, дар рӯҳияи бадбинии қавми дигар бунёд гардида буд. Онҳо зӯран бовар кунонидани мешуданд, ки қавми начандон калони тоҷик маскуни кӯҳистон асту бас. Онҳо ҳукуки таърихи тоҷикро ба шаҳрҳои қадимааш – Самарқанд, Бухоро, Хучанд ва водихои зарофаринаш рад менамуданд. Чунин муносибати методологӣ то ба замони анҷоми тақсимои миллию худудии Осиёи Миёна идома дошт ва онро ходимони сиёсӣ ҳизбии ҳам музофот ва ҳам марказ ҷонибдорӣ менамуданд.

Дар як вақт масъалаи тақсимои миллию худудии Туркистонро ҳизбиён ва давлатдорон мавриди муҳокима қарор доданд. Нақши асосӣ ба Абдулло Раҳимбоев мансуб доништа мешавад. Ӯ вазифаи котиби масъули КМ Ҳизби коммунисти Туркистонро ба ўҳда дошт. Ба андешаи ў дар Осиёи Миёна ўзбекҳо, қирғизҳо ва туркманҳо аксариятро ташкил менамуданд. Дар баробари онҳо халқҳои алоҳидаи хурд низ мавҷудият доранд. Абдулло Раҳимбоев, ки дар пайдоиш тоҷик ва дар ҷаҳонбинӣ туркпараст буд, баранда ва муҳофизатгари идеологияи пантуркистӣ гардида, андешаҳо ва мавқеашро босубот амалӣ мегардонид.

Масъалаи тақсимои миллию худудӣ мавриди муҳокимаи маҷлиси якҷояи Бюрои Осиёи миёнагии КМ РКП (б) ва Бюрои иҷроияи КМ ҳизби коммунисти Туркистон қарор дода шуда буд. Дар он Файзулло Хочаев ва Усмон Эшонхочаев дар мавриди тоҷикон ва тақдирӣ онҳо суҳанронӣ намуданд. Гарчанде ки онҳо мақсади ҳимояи манфиатҳои тоҷиконро пеша накарда бошанд ҳам, масъалагузорӣ намуда буданд. Зиёда аз ин Файзулло Хочаев дар сафи пеши муборизаи зидди тамаддуни тоҷикӣ қарор гирифта буд. Маҳз ў забони тоҷикиро, ки асрҳо боз забони расмӣ ё давлатӣ буд, ба забони ўзбекӣ иваз намуд.

Бюрои сиёсии КМ РКП (б) аз таърихи 12 июни соли 1924 дар бораи таъсиси комиссия аз намоёндагони ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла тоҷикон қарор қабул намуда буд. Аммо он амалӣ нагардид. Фақат 3 рӯз пеш

1. Ниг.: Масов Р.М. История топорного разделения. – Душанбе, 1991. – С. 31.

аз мухокимаи масъала зеркомиссияе дар ҳайати Ч.Имомов, А.Ҳочибоев ва М.Саидҷонов таъсис доданд, ки овози машваратӣ дошт. Онҳо дар ин муддати кӯтоҳ натавонистанд, ки тамоми маводҳоро омӯхта, таҳлил намуда, ҳулосаҳои амиқ пешниҳод намоянд. Зеркомиссияи тоҷикӣ дар мавқеи комиссияи ўзбекӣ қарор гирифта буд. Тамоми ғаъолияти комиссия зидди манфиатҳои мардуми тоҷик равона гардида буд. Ғаъолияти он ҳатто комиссияҳои қазокӣ ва қирғизиро ба таъҷҷуб оварда буд.

Раиси Комитети Иҷроияи Марказии Бухорои Шарқӣ Нусратулло Махсум (Лутфуллоев) баъди шинос шудан ба қарори Комиссияи ҳудудӣ ва Бюрои Осиёи Марказии КМ ба номи И.В. Сталин мактуби эътирозӣ ирсол намуд. Ё хоҳиш намуд, ки қарори Комиссияи ҳудудӣ ва Бюрои Осиёи Марказии КМ боз дошта шавад ва масъалаҳои зерин мавриди муҳокима қарор бигиранд: аввало, Ёротеппа, Ҳучанд, Қонибодом, Исфара, Сох, Риштан, Учқургон ва баъзе мавзёҳои дигар ба Тоҷикистон дода шаванд. Баъдан, ба Тоҷикистон имкони ташкили ҷумҳурии мустақил дода шавад. Мактуби мазкур дар ташаккули ҳудудии Давлати Тоҷикистон саҳми хешро пайдо намуда буд.

Баъдтар ба раванди тақсмоти миллию ҳудудӣ «Тезисҳо оид ба масъалаи дар бораи вазъияти тоҷикон»-и А. Ҳочибоев таъсир расониданд. Тезисҳои мазкур, ки бо мадади шарқшиносони рус ва муаррихони касбӣ иншо гардида буд, таърихи тоҷиконро то арафаи тақсмоти миллию ҳудудӣ ба қадри имкон объективона маънидод менамуд. Аммо ҳангоми қабули қарорҳои сиёсӣ А.Ҳочибоев наметавонист, ки чунин рафтор намояд. Дар бисёр мавридҳо ҳангоми қабули қарорҳо ё муайян намудани мавқеъ ҳолатеро қонибдорӣ мекард, ки ба зарари манфиатҳои тоҷикон буданд. Яке аз хатоҳои бузурги А.Ҳочибоев он буд, ки ӯ қарори Комиссияи марзии Тоҷикистонро «Дар бораи ҳудудҳои омехта, ки ба ҳайати Тоҷикистон бо афзалияти пурраи аҳолии тоҷик» дохил мешаванд, қонибдорӣ накард. Дар натиҷа бисёре аз ҳудудҳои тоҷикнишин ба ҳайати РСФСР Тоҷикистон дохил нагардиданд.

Дар давраи тақсмоти миллию ҳудудии Осиёи Миёна хатою иштибоҳҳои зиёд ва бозҳои гуногуни сиёсӣ ба харҷ дода шудаанд. Ҳам ҳокимияти марказӣ ва ҳам ҳокимони маҳаллӣ манфиатҳои махсусро дифоъ менамуданд. Ҳатто Раиси Бюрои Осиёи Миёнагии КМ РКП (б) И.А.Зеленский натиҷаҳои тақсмоти миллию ҳудудии Осиёи Миёнаро ҷамбааст намуда, иқро гардида буд, ки «... ин қор тавассути табар анҷом дода шудааст». Дар ин ибораи И.А. Зеленский маъниҳои зиёде нухфтаанд.

Саволҳои зиёде пайдо мешаванд, ки сабаби мавқеи зиддитоҷикӣ пайдо намудани ғаъолияти аъзоёни Комиссияи марзии Тоҷикистонро чӣ мебарорад. Чунин омилҳо ва сабабҳо ба се гурӯҳ тақсим намудан мумкин аст:

— сатҳи пасти тафаккури ҳудушиносии миллӣ, ки он оқибати таъсири омилҳои объективӣ ва субъективӣ гуногун ба шумор мерафт. Бисёр ходимони давлатӣ аз фаҳми амиқи принсипи «миллият» дур буданд ва ба қадри

зарурӣ ба маънии «манфиатҳои миллӣ» ва ҳимояи он сарфаҳм намерафтанд. Аз ин хотир, онҳо мавқеи мустақили худро ё пайдо намекарданд ва ё онро нобоварона пешниҳод медоштанд;

— раванди ҳамчун ходими сиёсӣ ва давлатӣ ташаккул ёфтани аъзоёни Комиссияи марзии Тоҷикистон ва шахсони дигари масъули тақсимои миллию ҳудудии Осиёи Миёна аҳамияти муҳим дорад. Аксари онҳо дар муҳити пантуркистӣ ҳамчун шахсият ташаккул ёфтаанд. Онҳо фақат дар пайдоиш тоҷик буда, тафаккури бегонаю гайриточикӣ доштанд. Муҳити гайриточикӣ онҳоро муқобили манфиатҳои тоҷикон истифода намуд;

— надоштани таҷрибаи давлатдорӣ аз худ дарак медод. Онҳо наметавонистанд манфиатҳои миллию геополитикии давлати эҳтимолии тоҷикро ҳимоя намоянд. Зеро моҳияти давлати навин, мақсад ва ҳадафҳои асосии он, масъалаҳои асосии инкишоф ва пешомади онҳоро амик дарк карда наметавонистанд. Барои ин зарур буд, ки дар шароити давлати миллӣ фаъолият намуд.

Новобаста аз ҷиғунагии тақсимои миллию ҳудудии Осиёи Миёна он дар маҷмӯъ амали мусбат ва махсусан, барои тоҷикон, амали тақдирсоз буд. Зеро ба амал наомадани тақсимои миллию ҳудудии Осиёи Миёна, бигуздор дар ҳамин шакли костаю нопурра ҳам, эҳтимолиятҳои гуногуну зиёдеро ба бор меовард. Тоҷикон, ки давлатдорӣ миллии хешро аз даст дода буданд, дар даҳсолаҳои охири пеш аз инқилобӣ аз ҷониби қавмҳои туркзабон таъқиб мегардиданд. Тамаддуни тоҷикӣ (форсӣ)-ро инкор намуда, сиёсати асси-милятсионӣ маҷбуриро ба амал мебароварданд. Идеологҳои пантуркист мавҷудият ва ҳуқуқи худмуайянкунии тоҷиконро комилан рад менамуданд. Аз ин хотир, таъсиси давлатдорӣ миллии тоҷикон бар мавқеъ ва идеологияи пантуркистӣ зарбаи сахт гардид. Эҳёи давлатдорӣ миллии тоҷикон, пеш аз ҳама мавҷудияти онро тасдиқ мегардонид. Он манбаи асосӣ ва сарогози истиклолияти комили давлати миллии муосир мансуб меёбад. Бе ғалабаи инқилоби Октябр тақсимои миллию ҳудудии Осиёи Миёна гайриимкон буд. Дар шакли нопурра ва нокомил бошад ҳам Республикаи Автономии Сотсиалистии Тоҷикистон ташаккул ёфт, ки давлатдорӣ миллиро эҳё намуд. Масъалаҳои дигар масъалаҳои рӯз буданд ва онҳоро раванди инкишофи таърихӣ таҳким мебахшид.

Баъди тақсимои соли 1924 дар бораи вазъияти ҷумҳуриҳои миллӣ, вазъи тоҷикон дар Ҷумҳурии Ёзбекистон ва ба ҷумҳурии иттифоқӣ табдил додани РАСС Тоҷикистон баҳсу талошҳои зиёде пайдо гардиданд. Акнун вазъият куллан тағйир ёфта буд. На танҳо Нусратулло Махсум, Шириншо Шотему-ров ва Абдуқодир Муҳиддинов, балки шахсиятҳои сиёсӣ чун А.Раҳимбоев, Ҷ.Имомов, А.Ҳочибоев, ки чанде пештар дар зери таъсири омилҳои гуногун ва ҳаҷою иштибоҳҳо Тоҷикистонро чун вилоят ва ё ҷумҳурии автономӣ

дар ҳайати Ўзбекистон дидан меҳостанд, кӯшишҳои зиёд менамуданд, ки Ҷумҳурии мустақили Тоҷикистон ташкил гардад.

Соли 1929 РАСС Тоҷикистон ба Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон табдил ёфт. Он чун субъектҳои дигари давлати иттифоқӣ шакли давлатдорӣ миллӣ доништа мешуд. Он давлати сотсиалистии коргарон ва деҳконон муаррифӣ мегардид. Мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ Совети Олии яқпалатагӣ буд, ки ба муддати чаҳор сол интиҳоб карда мешуд. Дар давраи байни сессияҳои Совети Олӣ мақоми олии ҳокимияти давлатӣ Президиуми Совети Олии РСС Тоҷикистон ба ҳисоб мерафт. Мақомоти олии иҷроия ва амрдиҳанда Совети Вазирони РСС Тоҷикистон буд, ки ба фаъолияти вазоратҳо ва комитетҳои давлатӣ роҳбарӣ менамуд. Мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ Совети депутатҳои халқии вилоятӣ, районӣ, шаҳрӣ, посёлкавӣ ва қишлоқӣ буданд. Мақомоти олии судиро Суди Олии Тоҷикистон ташкил менамуд. Суди олиро Совети Олӣ ба муддати панҷ сол интиҳоб менамуд. Прокурори РСС Тоҷикистонро бошад Прокурори Генералии СССР ба мӯҳлати панҷ сол таъин менамуд.

Дар Тоҷикистони Шӯравӣ фақат як ҳизби сиёсӣ – Ҳизби Коммунистии Тоҷикистон, ки қузъи таркибии КПСС буд амал менамуд. Инчунин иттифоқҳои қасаба низ амал менамуданд, ки чун Ҳизби коммунистӣ, асосан ба таркиби мақомоти давлатӣ дохил буданд ва роҳбарии Ҳизби коммунистиро дар тамоми масъалаҳо эътироф ва қадрдонӣ менамуданд. Таълимоти марксизм – ленинизм ба сифати идеологияи давлатӣ амал менамуд. Иттифоқи Ленинии Коммунистии Ҷавонони Тоҷикистон дар қори тарбияи насли наврас, идораи корҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ ёрӣ мерасонид.

Баъди Ҷавонони СССР Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон низ чун Ҷумҳурии дигари иттифоқӣ соҳибистиклол гардид. Аз ин давра сар карда, марҳалаи сифатан нав дар инкишофи давлатдорӣ Тоҷикистон оғоз меёбад. Тоҷикистон тамоми рӯҳҳои давлати миллиро пайдо намуд.

§ 3. НАЗАРИЯИ ИСТИҚЛОЛ ВА РАВАНДИ ИСТИҚЛОЛГАРОЙ ДАР ТОҶИКИСТОНИ НАВИН

Масъалаи истиқлолияти сиёсӣ ва тадқиқу таҳлили ҳамачонибаи он дар шароити ҳозира ба муҳимтарин мавзӯи пажӯҳиши илмӣ – академӣ табдил ёфтааст. Бисёр падидаҳо ва равандҳои ҷомеа аз инкишофи муттасили он вобастаанд. Истиқлолияти сиёсӣ бо масъалаҳои дигари тақдирсози давлатдорӣ робитаи ногустастанӣ дошта, яқдигарро комил мегардонанд. Воқеъ нағаштаи яке бар зарари дигаре сурат мегирад.

Масъалаи истиқлолияти сиёсӣ ҳосияти мушаххас дошта, ба макон, замон ва низоми арзишҳо пайваست аст. Вобаста бо чунин ҳосиятҳо донишмандон онро мавриди омӯзиши махсус қарор додаанд. Дар таърихи афкори сиёсӣ

мутафаккирони зиёдеро дучор гаштан мумкин аст, ки дар бораи масъалаҳои истиқлолият ибрази андеша намудаанд. Вобаста ба марҳалаҳои инкишофи таърихӣ ё шароити кишварҳои алоҳида фаҳми истиқлолият дар маъноҳои гуногун сурат мегирифт. Масъалаи мазкурро, аз ҷумла Арасту, Т.Гоббс, Ж.Ж.Руссо мавриди баҳсу андеша қарор додаанд. Дар ташаккул ва инкишофи назарияи истиқлол, махсусан Жан Боден саҳми арзанда гузоштааст. Беҳуда нест, ки ўро ҳамчун асосгузори концепсияи истиқлолияти давлатӣ пазируфтаанд. Мафҳуми «истіқлол» («суверенитет»)-ро ба низомии илмҳои сиёсии Ғарб ворид намуда, назарияи истиқлолро ҳамачониба инкишоф додааст. Ў дар асараш «**Шаш китоб дар бораи ҷумҳурӣ**» ҳосиятҳои дохилию хориҷии истиқлолро хирадмандона шарҳ додаст. Суверенитетро ҳокимияти мутлақ ва абадии ҷумҳурӣ ва ҷумҳуриро шакли давлат медонист.

Дар таърихи таълимоти сиёсӣ андешаҳо дар мавриди ҳислат, мазмун, таркиб ва хусусиятҳои истиқлол гуногун буданд. Аммо умумиятҳои низ буданд, ки таълимоти донишмандонро ба ҳам наздик менамуданд. Аксари онҳо истиқлолияти кишварро дар ду навъи асосӣ: истиқлолияти дохилӣ ва истиқлолияти хориҷӣ медиданд. Ба истиқлолияти дохилӣ гоյҳои монархия, халқ, конституция, қонун, парламент ва ғ. мансуб медонистанд. Яъне, мавҷудияти чунин институтҳои ҷамъиятию сиёсиро шартӣ зарурии воқеияти истиқлолият меҳисобиданд. Ба сифати шартӣ зарурии истиқлолияти хориҷии кишвар бошад ҳуқуқи комили давлатҳоро оид ба ҳалли масъалаҳои гуногуни давлатию ҷамъиятӣ медонистанд. Мутафаккирони замони гузашта, ки асосан ба донишҳои фалсафӣ таъа менамуданд, истиқлолиятро дар сатҳи умумӣ ва аз назари замона комил мефаҳмиданд. Масъала ба таври зайл гузошта мешуд: қонунҳо ва қоидаҳои рафтори одамон ва ҷомеаро кӣ тағйир дода метавонад? Чигунагии ҷавоб ба саволи мазкур моҳият ва хусусиятҳои истиқлолиятро ошкор месохт. Ҳокимияти давлатӣ, ки нерӯи пешбари истиқлолият ба ҳисоб меравад, бояд ҳосияти мазкури масъаларо дар назар дошта бошад. Фаъолияти он боиси тағйири муносибатҳо гардад. Давлат бояд кафили сохтори ҷамъиятӣ, муносибатҳои байниҳамдигарии одамон, муносибатҳои байни умумиятҳои иҷтимоӣ, танзимгари муносибатҳои байналхалқӣ баромад намояд.

Дар замони гузашта низ истиқлолияти сиёсиро дар маънои мушаххас мефаҳмиданд. Фаҳми комилтари он ба давраи заволи муносибатҳои ҷомеаи асримиёнагӣ ва ташаккули давлатҳои миллий рост меояд. Синфи миёна ва табақаҳои поёнии ҷомеа, ки истиқлолияти халқӣ ва конституциониро пуштибонӣ менамуданд, баҳри шикасти ҳокимияти аристократӣ кӯшишҳои зиёде ба харҷ додаанд. Ба вучуд омадани давлатҳои зиёди миллий дар Аврупо, асосан таҷассуми гоյҳои истиқлолияти давлатӣ буданд. Дар ин айём мақом ва нақши ҳаракатҳои озодихоҳии миллии Аврупо ва Амрикои мустамликавӣ хеле бузург буд. Масъалаи миллий, ки яке аз унсурҳои асосии ифодаи истиқлолияти

кишвар буд, аз ҳарвақта дида, принципи миллиятро дар низоми ташаққули давлатдорӣ қавитар ба миён мегузошт.

Дар таърихи тамаддун инкишофи босуръату ҳамаҷонибаи миллатҳо, аслан ба асрҳои XVI-XIX рост меояд. Дар ин давра давлатҳои зиёди миллии аврупоӣ ташаққули инкишоф ёфтанд. Принципи асосии инкишофи онҳоро «миллият» ташкил меод. Дар афкори ҷамъиятӣ дар байни мафҳумҳои «миллӣ» ва «миллатгарой» тафовутро наметоданд. Миллатгароиро фақат дар маънои мусбат мефаҳмиданд. Тадриҷан муносибат ба мафҳуми равандро заил тағйир ёфта, ду тарзи муносибат ба равандро ҳодисаҳои инкишофи муносибатҳои миллӣ баргараӣ пайдо намуданд: миллатгарой ва муносибати космополитикӣ. Дар саромадӣ чунин муносибат манфиатҳои идеологӣ ва афзалияти арзишҳои синфӣ нисбати арзишҳои умумибашарӣ меистоданд.

Дар замони шӯравӣ миллатгароиро ба хусусиятҳои асосии ҷомеаи сармоядорӣ мансуб дониста, мубориза ба муқобили онро яке аз ҳадафҳои асосии коммунизм медонистанд. Ба миллатгарой интернационализми пролетарио муқобил мегузоштанд. Марксизми русӣ миллатгароии миллати мазлумро ҳангоми мубориза ба муқобили миллатгароии миллати бузург ва шовинизм ҷонибдорӣ менамуд. Дар ҳама ҳолатҳои дигар миллатгарой ҳамчун ҳуруфотҳои майдабуржуазӣ ё ҳамчун нуқоби ғоявӣ сиёсии манфиатҳои истисморӣ тавсиф мегардид.

Рӯвариҳои коммунистон ва тамоми ғайриидеологӣ онҳо ба ғояи наздикшавӣ яқшавӣ умумиятҳои миллию этникӣ ва оқибат аз байн рафтани онҳо боиси шарҳу эзоҳи нодурусти раванди дигари объективӣ пешқадами ҷомеа – интернационализм гардид. Интернационализмро ба сифати таҷассумгари ягонаю беҳамтои манфиатҳои миллӣ маънидод намуда, ҳар гуна зухуроти ҳосиятҳои дигари ҳаёти умумиятҳои миллию этникӣро ҳамчун миллатгарой маънидод менамуданд.

Миллатгарой ҳосиятҳои муҳталифу зиддиятнок дорад. Аммо ба он фақат хусусиятҳои иртиҷоиро мансуб доништан ҳаёт. Одамон озодӣ ва ҳаёти беҳтареро фақат ба воситаи ташаққули миллатҳо ва инкишофи давлатҳои миллӣ соҳиб гаштаанд. Дар мазмун ва таркиби заил миллатгарой мақоми махсус дорад. Миллатгарой дар саромадӣ ташаққули инкишофи давлати миллӣ истода, бунёди онро тақвим мебахшид.

Дар шароити инкишофи тамаддуни муосир фақат дар маънои манфию иртиҷоӣ маънидод намудани миллатгарой ҳамаи ҷиддист. Муносибатҳои миллӣ на танҳо ба сифати яке аз унсурони истиклолият баромад менамоянд, балки дар воқеъ гаштани он нақши асосӣ дорад. Мақом ва нақши умумиятҳои миллию этникӣ, ки ба сифати унсурҳои муҳими давлат ва давлатдорӣ доништан шудаанд дар раванди дарки истиклол ва воқеъ гаштани он барҷастаанд. Махсус қайд намудани ҳосияти мазкур беҳуда нест. Зеро муҳаққиқоне, ки ба мақом ва нақши умумиятҳои миллию этникӣ дар раванди истиклолиятҳои

ё бунёди истиклолияти сиёсии асил баҳои мусбату арзанда медиҳанд, кам нестанд.

Муносибати манфӣ ба миллатгарой ба таври зайл сурат мегирад: миллатгарой ҳамчун идеология, психология, ҷаҳонбинӣ, амалияи ҷамъиятӣ ва сиёсати тобеъ намудану ҳукмронии миллате аз болои миллати дигар, тарғиби афзалияти миллӣ, барангезиши нобоварӣ, душманӣ ва мочароҳои байналмилалӣ доништа мешавад. Чунин тарзи муносибат ҳосияти канорагӣ дошта, аз ҳадафҳои идеологӣ бармеояд, як навъ муносибати ғайриилмӣ ва хатоӣ маҳз аст. Чунин тарзи муносибат дар миллатшиносии олами муосир бартарӣ надорад. Баръакс, дар миллатшиносии муосир раванди миллатгарой ҳодисаи мусбат арзёбӣ мешавад. Миллатгарой ба сифати шакли инъикоси манфиатҳои миллӣ эътибор пайдо менамояд. Бузургии ҳар як миллат дар он зухур мегардад, ки то чӣ андоза нерӯи иҷтимоӣ зиддияти объективан ба вучудомадаро баҳри инкишофи ҳеш истифода менамояд.

Рушди ҷомеаи ҷаҳонӣ дар соҳаи инкишофи муносибатҳои миллию этникӣ тамоюли ҳосаеро пайдо намудааст. Плюрализми андешаҳо ва манфиатҳо ҳамчун принсипи инкишофи глобалӣ дар рақобат ва муҳолифат ба ғояи асосии миллӣ қарор дорад. Раванди баҳамназдиқшавии умумиятҳои иҷтимоӣ, муттаҳид гаштани онҳо дар асоси равобити моддии ҷаҳонӣ тадричан воқеӣ мегардад. Аз тарафи дигар умумиятҳои мухталифи миллию этникӣ меҷӯшанд, ки тафовутҳо маҳфуз монанд. Воқеияти ҷамъиятӣ тақвияти он аст, ки новобаста аз амиқии равандҳои глобаликунонӣ олам аз миллату халқиятҳо ва умумиятҳои дигари миллию этникӣ таркиб ёфтааст. Ҳар кадоми онҳо олами нотақроранд. Ҷиҳати мазкур асоси муносибат ба ҳар кадом тамаддуно ро таъшиқ медиҳад.

Ҷаҳми истиклолияти миллӣ дар Ойинномаи СММ ва Муоҳидаи хотимавии Хелсинки дар шакли баробарии давлатҳо ва ҳуқуқи худмуайянкунии миллатҳо тақвият ёфтааст. Миллатҳо дар асоси ҳуқуқи мазкур воридаи ҷомеаи сиёӣ мегардад ва ҳамчун субъектҳои баробарҳуқуқи байналхалқӣ баромад менамоянд. Дар ин ҳолат миллатҳо ба сифати субъекти муносибатҳои байналхалқӣ низ амал менамоянд.

Ҷаҳми муосири истиклолият, ваҳдати миллӣ ва робитаи байни онҳо бояд дар асосҳои нав сурат бигиранд. Он бояд ҳосиятҳои гуногуни ҷомеаи инсонӣ, табиат, равобити мухталифи ҳодисаю муносибатҳо ва омилҳои баҳамтаъсиррасониро ба назар гирад. Равандҳои глобаликунонии иқтисодиёт, маънавиёт ва соҳаи экологӣ, афзун гаштани имкониятҳои таъсиррасонии инсон ба ҳодисаю равандҳои табиӣ, тағйири шакли мавҷудияти ҳаётии Замин, таҳдидаи насли ҳозира ба ҳаёти наслҳои оянда ва инчунин донишҳои нав дар бораи амали сайёраи мо ба масъалаҳои мухталифи истиклолияти кишварҳои гуногун таъсир мерасонанд. Истиклолияти ҳар як кишвари алоҳидаро ба истиклолияти Замин бояд муқоиса намуд. Ҷамаи ҳодисаҳои олам, ҷамаи

муносибатҳо, ки дар Замин рух медиҳанд, ба тамоми одамон ва мавҷудоти ҷондори олам баробар тааллуқ доранд. Ин умумият ҳамаи ҳодисаҳо, аз ҷумла истиқлолиятро низ фаро мегирад. Аммо на ҳама вақт тамоми субъектҳои истиқлолиятгарой ҷихати мазкурро дарк менамоянд. Аз хотире ки онҳо худ маҳсули ҳамаи муҳитанд, ҳудудҳои миллий ва маҳсули дигар ба онҳо имконият на медиҳанд, ки ба ин равобит сарфаҳм раванд. Манфиатҳои кишвар дар ҷойи аввал гузошта мешаванд. Ҳодисаҳои дигари олам, ҳодисаҳои ҷомеаи инсонӣ ба инобат гирифта намешаванд. Ҳимояи манфиатҳои ҷандлаҳзаинаи миллий, давлатӣ боло мегиранд, асрори масъала ҳамаҷонибаю то ба охир фаҳмида намешавад. Бояд фаҳми муосири истиқлолияти кишвар ва ваҳдати мардум дар заминаи робитаи мутақобилаи инсон, ҷомеа ва табиат қарор бигирад.

Фаҳми дурусту муосири истиқлолиятгарой бояд ҳосиятҳои мухталифи раванди инкишофи сайёравиро ба назар бигирад. Ҷихатҳои фазогӣ, вақт ва системанокии баҳамтаъсиррасониҳои навро сарфи назар нагардонад. Ҳамаи ин аз он шаҳодат медиҳад, ки бе назардошти робитаҳои гуногуни равандҳои сайёравӣ ва таъсири мутақобилаи онҳо, бе баҳамтаъсиррасонии инсон, ҷомеа ва табиат ҳеҷ як минтақа ва ё мамлакате истиқлолияти комило соҳиб намегардад. Рӯ овардан ба чунин силсилаи арзишҳо ҳеҷ гоҳ принципи худмуайянкунии миллиро истисно намекунад. Баръакс, он бояд дар занҷири баҳамтаъсиррасонии ҳодисаҳо мақом ва нақши сазовор пайдо намояд.

Ҷомеашиносии муосир, пеш аз ҳама илмҳои сиёсӣ таълимоти мукаммалро истиқлолро ташаккул додаанд. Истиқлолият назарияи сиёсӣ аст, ки бо роҳбарияти олий ӯ ҳокимияти сиёсӣ пайваست аст. Мафҳуми «Souverainete» («суверенитет») аз забонҳои франсавӣ ва латинӣ гирифта шуда, маънои «ҳокимияти олий»-ро дорад. Дар аксар вақт мафҳуми «истиклолият» раванди қабули қарори сиёсиро дар дохили давлат ва барои идораи корҳои давлатӣ ифода менамояд.

Истиқлолият навъҳои гуногунро соҳиб аст. Истиқлолияти сиёсӣ навъи олии он мансуб меёбад. Баъзан истиқлолияти сиёсӣ ва давлатиро як мешуморанд, ки хатост. Мафҳуми «истиклолияти сиёсӣ» нисбат ба мафҳуми «истиклолияти давлатӣ» васеътар буда, ҳодисаҳои гуногуни ҳаёти сиёсии ҷомеаро фаро мегирад. Аз ҷумла, он истиқлолияти давлатиро низ дарбар мегирад. Истиқлолияти сиёсӣ муносибатҳои байни шаҳрванд ва давлатро муайян месозад. Асоси истиқлолияти сиёсиро масъалаи кӣ қудрати қабули қонунҳо, муайян намудани тартибот ӯ тағйири онҳоро дорад, ташкил менамояд. Истиқлолияти сиёсӣ-фаъолияти субъектҳои ҳокимияти давлат ӯ дар ҳудудҳои он амал менамояд. Он қафолат медиҳад, ки мустақилият ва соҳибхотирӣ дар инкишофи ҷомеа роҳи гардад.

Истиқлолияти сиёсӣ воситаи асосии ҳалли вазифаҳои ҳаёти умумимиллӣ ва мубориза дар роҳи пешрафти иҷтимоии кишвар ба шумор меравад. Барои барҳам додани қафомонии иҷтимоию иқтисодӣ, аз байн бурдани ҳар гуна

зулму истибод, хоҳ асосҳои наҷодӣ дошта бошанд, хоҳ миллию динӣ ва ғ., оқилона истифода бурдани захираҳои инсонӣ ва сарватҳои табиат, мутаносибан аз рӯи манфиатҳои кишвар ҷойгиркунии қувваҳои истеҳсолкунанда ва дигар раванду падидаҳои ҷомеаи инсонӣ замина муҳайё менамояд.

Истиқлолияти сиёсӣ имконият медиҳад, ки дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ талаботу манфиатҳои кишвар бехтар ҳимоя карда шаванд. Кишварӣ соҳибистиклол дар ҳалли масъалаҳои гуногуни байналхалқӣ ҷойгоҳи хешро пайдо менамояд. Шинохти омилҳои пайваста ва нерӯҳои мутаҳаррики раванди истиқлолиятҳои заҳматест сангин. Аксаран онҳо бо омилҳо ғ асосҳои дигар дар баҳамалоқамандӣ зоҳир мегарданд. Дар миёнаи солҳои 80-уми асри XX роҳбарияти ҳизбию давлатӣ дар инкишофи давлат ва давлатдорӣ қадами радикалиро баҳодуруна заданд. Авзои сиёсӣ, рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва пешрафти фарҳангии ҷомеаро ба назар гирифта, сатҳи нави муносибатҳо, сатҳи сифатан нави давлатдориро идораи қорҳои ҷамъиятиро пеш гирифтанд, ки дарҳол ҳамовозии васеъ пайдо намуда, бо номи «бозсозӣ» машҳур гардид. Ҳаёти сиёсӣ фарҳангӣ бештар ҳосиятҳои либералиро пайдо менамуд. Роҳбарияти нави кишвар ба сифати амалҳои таъҷили аз бадарга баргардонидани ҳодимони сиёсӣ диссидентҳо, озодибахшии маҳбусони сиёсӣ, нашри китобҳои манъшуда, ошқорбаёнӣ, плюрализм, интиҳоботи алтернативӣ, озодона ба ҳориҷа рафтан ва ғ. пайда сохт. Чунин ҳолат зиёиёро ба ҷониби ҳокимият кашид.

Дар натиҷаи воқеъи гаштани демократикунонии ҷомеа, плюрализми сиёсӣ, ошқорбаёнӣ, озодихоии зиёди шаҳрвандӣ системаи сиёсии ҷомеа ва унсурҳои гуногуни он тадриҷан дигаргун мегаштанд. Ба мақомоти роҳбарикунандаи ҳизб ва давлат насли нав омад. Насле, ки бештар ба амалияи ҷамъиятӣ, ба масъалаҳои рӯзмарра таваҷҷӯҳ дошт. Догмаҳои ин ғ он таълимот, назария ва пешбиниҳои беасос ҷандон диққати онро ба худ намекашид. Он насле буд, ки озодии фардиро аз озодии ҷамъиятӣ авлотар медонист. Мекӯшид, ки пеш аз ҳама худро аз худ озод намояд, ғуломи тафаккури худ набошад. Барвақт пайҳас намуда буд, ки берун аз шохроҳи тамаддун роҳи инкишоф ва роҳи озодӣ нест. Дарк намуда буд, ки ҷомеаи инсонӣ бояд дар асоси қоидаҳои умумӣ ва ҳимояи манфиатҳо, дар асосҳои баробарии имкониятҳо рушду нумӯъ ёбад.

Аммо «бозсозӣ» натавонист иллатҳои ҷомеаро аз байн барад. Махсусан, равандҳои номатлуби иҷтимоию иқтисодӣ боз ҳам амиқ гаштанд. Вобаста ба омилҳои гуногун натавонистанд, ки навоварию дар шакли мавзун ба амал бароранд. Дар зери таъсири фишори омилҳои беруна равандҳои ҷомеаро тезониданӣ шуданд. Беихтиёр ба амалҳое даст заданд, ки инкишофи мутаносибӣ ҷомеаро ҳалалдор намуд. Сабаби асосиро набудани барномаи комили марҳалаи нави рушди таърихӣ, маҷмӯи ҷорабиниҳои илман асоснокшуда ташкил менамуданд. Беҳуда набуд, ки барои ҳалосӣ роҳбарияти кишвар

худо ба ҳар дар зада, таълимоте ё назарияро чун асоси инкишоф қабул мекарданд ва баъди чанде аз он рӯй мегардониданд. Ба «бозсозӣ» худи бунёдгарон омода набуданд. Онҳо «босозӣ»-ро дар худ насанчида буданд. Ба онҳо оммаи мурдум бовар накард.

Муҳолифатҳо ва муқовиматҳо сатҳи гуногуни ҳокимияти давлатиро аз поён то боло фаро мегирифт. Қариб тамоми мақомоти давлатӣ мустақил ва худидорақунӣ меҳост. Ба авзои мураккаби маъмурию сиёсии кишвар тағйирот дар конститутисия ва санадҳои дигари меъёрию ҳуқуқӣ тақони пурзӯр доданд. Дар маънии дигар баён намудани моддаи VI Конститутисияи СССР, яъне тағйири мақом ва нақши ҳизби коммунист дар системаи сиёсии ҷомеа амале буд, ки дар муносибатҳои сиёсӣ ҳолати сифатан навро ба миён овард. Акнун нерӯҳои мухталифи сиёсӣ, ки аллақай муташаккил буданд дар сатҳи расмӣ шинохта шуданд ва озодона амал менамуданд. Ҳам дар марказ ва ҳам дар музофот муносибатҳои ҷамъиятӣ ҳосияти дигар пайдо намуданд.

Дар ҳудудҳои миллию маъмури одамон ба раванду ҳодисаҳо бо диққат назар намуда, талаботҳои мухталифе дар бораи шакли идораи ҷомеа пешниҳод менамуданд. Пеш аз ҳама минтақаҳои марказгурез талаби автономияи маданий-миллиро ба миён мегузаштанд. Аз ҷумла, чунин талаботро кишварҳои Назди Балтика пеш гузошта буданд. Баъди муросокорӣ ва гузашти ҳокимияти марказӣ талаби дигари қатъӣ – истиқлолияти давлатӣ ба миён омад. Раванди истиқлолиятҳои қариб ҳамаи субъектҳои Давлати Шӯравиро дастрас намуд. Махсусан, баъди балвои августӣ (1991) ҳар сарвари сиёсӣ дарк намуда буд, ки давлати паҳновар пароканда мегардад.

Муносибати одамон ба равандҳои марказгурезӣ ва истиқлолиятҳои ҳар хел сурат мегирифт. Аммо кулли бошандагони кишвар хоҳони он буданд, ки Давлати Шӯравӣ боқӣ монад ва онҳо дар ҳайати он буданро меҳоянд. Раёйпурсии умумии 17 март соли 1991 далели мӯътамад аст. Вале дар минтақаҳои мухталифи Иттиҳоди Шӯравӣ ҳокимияти маҳаллӣ рӯ ба ҷудой, истиқлолияти давлатӣ оварданд ва мардумро бовар мекунониданд, ки бо сари худ зистан шараф аст.

Аз огози раванди бозсозӣ сар карда, мавҷи ҳаракатҳои милли баланд гардид. Он дар шакли қабули эълонии истиқлолияти давлатӣ зоҳир мегардид. Расман истиқлолияти давлатии ҷумҳуриҳои шӯравӣ аз Созишномаи байни Ҷумҳурии Беларус, Федератсияи Русия ва Украина дар бораи таъсиси Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил оғоз мегардад.

Созишномаи мазкур байни роҳбарони 3 ҷумҳурии славянӣ 8 декабри соли 1991 ба имзо расид. Дар рӯзи аввал воситаҳои мухталифи хабарӣ иттилоот паҳш намуданд, ки Иттиҳоди нави давлатҳои славянӣ таъсис ёфт. Аз ин хусус дар изҳороти Ашқободи (13 декабри соли 1991) сарони ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ бевосита ишора меравад. Иттиҳоди навтаъсис дар аввал дар асосҳои этникӣ бунёд гардида буд. Аммо муассисони он аксуламали

роҳбарони ҷумҳуриҳои дигарро мунтазир набуданд. Пас аз он ки эътирози нерӯҳои мухталифро шуниданд, изҳорот доданд, ки иттиҳоди навташқил сохтори кушода буда, ҳамаи ҷумҳуриҳои шӯравӣ метавонанд ба он дохил шаванд. Яке аз асосҳо ё даъво, ки сегонаи славянӣ ҳангоми пароканда намудани СССР ва таъсиси иттиҳоди нав пеш меовард, он буд, ки маҳз онҳо бунёдгари Иттифоқи Республикаҳои Советии Сотсиалистӣ буданд ва гуё ҳақдоранд, онро барҳам диҳанд. Аммо фаромӯш карда буданд, ки дар зарфи 70 сол тағйироти куллии сифатӣ дар рушди кишвар ба амал омада буд. Ҳеҷ як муассисе ҳукуки маънавию ахлоқие надошт, ки бе назардошти манфиати дигарон давлати паҳновареро бо ин осонӣ нобуд созад. Аксари кулли бошандагони кишвар ва ҳокимони минтақавию маҳаллӣ ва музофотӣ бо як ҳайронии нофаҳмӣ нобудшавии СССР ва бунёди иттиҳоди навро истикбол намуданд. Равандҳои марказгурез ё истиклолиятҳои, ки чандон тақвият наёфта буданд, дастгирӣ намеёфтанд. Бинобар ин роҳбарони ҷумҳуриҳои дигар дар рӯзҳо ва ҳафтаҳои аввал кӯшидаанд, ки пеши роҳи нобудшавии СССР-ро гиранд ё худ ҳеҷ набошад иттиҳоди ҷумҳуриҳои шӯравиро дар кадом шакле набошад, нигоҳдоранд. Аз ин хусус, воҳӯриҳо дар Ашқобод ва Алма-ато дарк медиҳанд.

21 декабри соли 1991 роҳбарони Ҷумҳурии Озарбойҷон, Ҷумҳурии Арманистон, Ҷумҳурии Беларус, Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Қирғизистон, Ҷумҳурии Молдова, Федератсияи Русия (РСФСР), Ҷумҳурии Тоҷикистон, Туркменистон, Ҷумҳурии Ўзбекистон ва Украина Протокол ба Созишномаи таъсиси Иттиҳоди Давлатҳои Мустақилро, ки 8 декабри соли 1991 дар бешаи назди Минск роҳбарони Ҷумҳурии Беларус, Федератсияи Русия (РСФСР), Украина имзо гузошта буданд, қабул намуданд. Ҳамин тавр, балвои декабрӣ низ зафар ёфт. Акнун истиклолияти давлатии ҷумҳуриҳои шӯравӣ расмӣ гирифт. Аммо ҳамаи ҷумҳуриҳои шӯравӣ то ин замон истиклолияти ҳешро эълон дошта буданд.

Дар Тоҷикистон низ чун дар ҷумҳуриҳои собиқӣ шӯравӣ гурӯҳҳои буданд, ки барои мустақилият ва истиклоли давлатӣ овоз баланд менамуданд. Аммо раванди истиклолиятҳои дар Тоҷикистон ё худ дар Осиёи Марказӣ аз равандҳои ба ҳам монанди қисмати гарбии кишвар фарқ дошт ва дар сатҳи дигар ба амал меомад. Изҳорот дар бораи истиклолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро Сессияи гайринавбатии Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, даъвати дувоздаҳум 9 сентябри соли 1991 қабул намуд.

Раванди истиклолиятҳои аз ҷониби одамон ҳар ҳел қабул гардид. Яке онро ҳушпазируфт, дигаре муносибати манфӣ дошт. Сеюмин ба моҳияту мазмуни истиклолият сарфаҳм намерафт ва бетараф буд.

Дар замони Шӯравӣ бахше аз зиёиён аз муттамарказияти муносибатҳои норозӣ буданд. Махсусан, зиёиёни эҷодкор аз ҷорҷӯбаи идеологӣ ва фазои цензуравӣ ҳангоми интишори асарҳо шикоят доштаанд. Инчунин робитаҳои

бо кишварҳои хориҷии ҳамзабон ва умумияти тамаддунҳо чандон муттасил ва қавӣ набуданд. Гурӯҳи дигари одамони аз ҳокимият дарканормонда ва ё аз муносибатҳои хизбӣ баҳравар нагашта низ дар мавриди муносиб норозигӣҳо ибраз менамуданд. Аммо оммаи меҳнаткашон аз сохти сиёсӣ ва муносибатҳои ҳукмронии ҷамъиятӣ чандон шиква надоштанд. Адолати иҷтимоӣ, махсусан ҳимояи манфиатҳои одамони оддӣ ва заҳматкаш дар муносибатҳои одамон ба сохти сиёсӣ беасар набуд. Аз ин ҷост ки аксарияти одамон фаноӣ СССР-ро ҳамчун ғоча қабул намуданд.

Нерӯи муташаккили нигоҳдорандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ коммунистон будаанд. Гарҷанде ки расман коммунистон мақом ва нақши нави ҳешро эътироф карда бошанд ҳам, дар воқеъ ба ҳолати муносибатҳои ҷамъиятӣ муросо кардан намехостанд. Кӯшиш менамуданд, ки ҳаракати оммаи мардумро баҳри ҳимояи Давлати Шӯравӣ муташаккил гардонанд. Аммо аллақай дер шуда буд. Вале имкониятҳои хурдтаринро истифода намуда, хизбиёни функционерро дар мақомоти давлатӣ ҷойгир менамуданд. Дар ҳокимияти давлатӣ нақши муайянкунандагии коммунистон то аввалҳои соли 1993 боқӣ монда буд. Ҳатто коммунистони собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ҳамохангсозии ғайолиятро ба роҳ монда буданд ва умеду амалашон баҳри эҳёи СССР хеле ғайол буд. Коммунистон монеаи истиқлолият буданд. Он бештар дар амали напозирuftани ислоҳоти системаи сиёсии ҷомеа, муносибатҳои истеҳсолӣ, гузариш ба иқтисодиёти бозоргонӣ ва арзишҳои дигари олами нав таҷассум меёфт.

Нерӯи дигаре, ки истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро чандон хуш напозирuft ва дар мавриди мусоид аз мазмун ва моҳияти ғайолияти худ дарк меод, иттиҳодияҳои фарҳангии ақаллиятҳои миллии Тоҷикистон буданд. Агар муносибатҳои байниҳамдигарии ақаллият ва аксарияти миллии кишварро аз нигоҳи муносибат ба раванди истиқлолиятҳои таҳлилу таркиб намоем, айёни мегардад, ки ақаллиятҳои миллии Эъломиаи истиқлолияти Тоҷикистонро чандон хуш қабул накарда буданд ва ҳамчун умумияте, ки гӯё давлати миллии Тоҷикистон ва рушду нумӯи он боиси коҳиши манфиатҳои миллию этникии онҳо мегашта бошанд, аз истиқлоли давлатӣ норозӣ буданд. Баръакс, дар ҷунин мазмун аксарияти миллии, ки соҳибхитиёро пеша менамояд ҳамчун умумияти давлатсоз ва истиқлолиятҳои таҷвир мегардад.

Ба Тоҷикистон ҷун кишварҳои дигари шӯравӣ ҳеҷ кас истиқлолият инъом накардааст. Ба таври ҷиддӣ барои истиқлолият ҳам мубориза набурдаанд. Вазъияти сиёсии баамаломата ҳолати ҳосеро ба миён овард, ки ҷораи дигаре ба ҷузъ аз қабули истиқлолият ва дар замони истиқлолият зистан набуд. Давлате дар заминаи Иттиҳоди Шӯравӣ пайдо нагардид, ки раванди истиқлолиятгароиро муттаҳид созад, маҷрои наву самарабахш пайдо намояд. Ҳатто Русия, ки меросхӯри асосӣ ва бузургтари Иттиҳоди Шӯравӣ буд ҷунин қудрат пайдо накард ва масъулиятро ба худ нагирифт. Зиёда аз ин

худи Русия яке аз субъектҳои бо ном марказгурез буд. Роҳбарияти Русия, ки дар заволи Иттиҳоди Шӯравӣ бештар сахм ғирифта буд, кӯшиши муттаҳид сохтани собиқ кишварҳои миллии СССР-ро ба миён нагузошт. Ҳол он ки имконияти дар шакли конфедератсия нигоҳ доштани иттиҳоди халқҳо ва кишварҳо мавҷуд буд.

Сохибистиклол гаштани Ҷумҳурии Тоҷикистон як навъ санчиши таърихист, ки насиб гардидааст. Тақозои замон, рафти инкишофи ҷомеа ба доираи чунин муносибатҳо кашида шудани Тоҷикистонро зарур донистааст.

Амалҳои иртиҷой ва монеавӣ дар инкишофи истиклолияти Тоҷикистон хеле мураккаб ва зиёд рух додаанд. Иртиҷотарин ва хавфноктарини онҳо мочароҳои сиёсӣ буданд, ки дар шакли ҷанги ҳамватанӣ ба амал омадаанд. Хушбахтона, Тоҷикистон тавонист роҳу воситаҳои зарурии аз муқовимат баромаданро дарёбад ва ваҳдати яқпорчагии кишварро таъмин намояд, истиклолиятро нумӯъ бахшад. Аз огози Замони истиклолият то ба имзо расидани **Созишномаи умумии барқарор намудани сулҳ ва ризоияти миллий** дар Тоҷикистон қариб давраи инкишофи муттасили кишварро пайдо намудан ғайриимкон аст. Ба ҳамаи мушкилиҳо нигоҳ накарда, истиклоли Тоҷикистон аз имтиҳони ҷиддӣ гузашт. Тоҷикистон тавонист худро дар набарди муборизаҳои шадид бо душмани дохилию хориҷаш ғимоя намояд.

Амалҳое, ки дар замони истиклол баҳри ғимоя ва инкишоф ба ҳарч омадаанд, кам нестанд. Бартараф намудани монеаҳои инкишофи мутаносиб, ҳалли зиддиятҳо ва муқовимати ғӯё оштинопазир аз ҷумлаи инҳоянд. Дар замони истиклолият дар ҳаёти сиёсии Тоҷикистон қорҳои ҷиддию назаррас ва тақдирсоз пӣёда гардидаанд. Яке аз муҳимтарин амалҳои истиклолиятгарой ба таври раъйпурсии умумихалқӣ қабули Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон ва тағйироту иловаҳо ба он мебошад. Дар воқеъ, Конститутсияи Тоҷикистон дар давраи ҳасоси истиклолиятгарой заминаи бозътимоди сиёсию ҳуқуқӣ дар раванди инкишофи таърихӣ гардидааст. Он асоси ислохоти системаи сиёсии ҷомеа гардид, тамоми ҷузъиёти онро мавриди тағйироти қуллии сифатӣ гардонид. Аҳамияти сарнавиштсози конститутсия фақат дар ҳаёти сиёсии ҷомеа таҷассум намегардад. Он заминаи муқтадири тағйироти сифатӣ дар тамоми ҷабҳаҳои ҳаёт, раванду ҳодисаҳои ҷомеа ва муносибатҳои мутақобилаи инсон, ҷомеа ва табиат ба шумор меравад. Дар назди Тоҷикистон вазифаҳои мураккаби ворид гаштан ба бозори ҷаҳонӣ, тақсмоти байналхалқии меҳнат ва низомии нави ҷаҳонӣ меистад. Аммо мақсад ва вазифаҳои мазкур бе тағйироти сифатии ҳаёти сиёсии ҷомеа ва инкишофи ҳамаҷонибаи фарҳангӣю ақлонӣ ба амал намеоянд. Ҳоло дар Тоҷикистон зумрае аз институтҳо ва равандҳое, ки ҳоси ҷомеаи демократианд, амал менамоянд. Аз ҷумла, риояи принсипи «тақсими ҳокимият», мавҷудият ва фаъолияти парламенти касбӣ ва дар заминаи он қабули як қатор санадҳои меъёрию сиёсӣ, ки дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ сахм мегиранд. Дар натиҷаи

мухайё сохтани шароити то андозае мусоид институтҳои гуногуни сиёсии ҷомеа имконияти фаъолият намудан пайдо карданд. Иттиҳодияҳои мухталифи ҷамъиятӣ, аз ҷумла ҳизбҳо ва системаҳои ҳизбӣ, созмонҳои мардумӣ, иттиҳодияҳои маданияи миллии ақаллиятҳои миллий, иттиҳодияҳои касбию манфиатгароии гуногуни одамон, ки ҳоси ҷомеаи шахрвандӣ буда, воситаи банизомоварии муносибатҳои ҷомеаи шахрвандӣ ва давлатанд, фаъолият доранд. Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолият ва муносибатҳои онҳоро танзим менамоянд. Аммо тағйироти сифатии ҳаёти сиёсии Тоҷикистон давраи аввалро аз сар мегузаронад. Раванду ҳодисаҳои демократикунонии ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ давраи муайяни таърихӣ ва заминаҳои заруриро талаб доранд. Такмил ва таҳкими институтҳо ва равандҳои демократӣ аз инкишофи сохтори сиёсӣ, муносибатҳои сиёсӣ, фаъолияти сиёсии мақомоти гуногуни давлатӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва умуман, тамоми унсурҳои ҳаёти сиёсии ҷомеаи вобастаанд. Ташаккули инкишофи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун ҷомеаи иҷтимоӣ, демократӣ ва шахрвандӣ ҳалли як қатор вазифаҳои муҳимро зарур мешуморад. Масъалае, ки аҳамияти махсус пайдо намудааст **ташҳиси самти асосии инкишофи кишвар аст.**

Тоҷикистон наметавонад тарҳи инкишофи кадоме аз кишварҳоро ҳамчун асос қабул намояд. Зеро хусусиятҳои кишвардорӣ, заминаҳои инкишофи давлати кунунӣ, ҳолату вазъият ва сатҳи идораи ҷомеа ба дараҷае ҳос гаштааст, ки имконияти рӯварии феълӣро истисно менамояд. Аз ин хотир, меарзад сари худмуайянкунии давлатӣ, ки масъалаи мубрами рӯз буда, аҳамияти стратегӣ ва геополитикӣ дорад, андеша намоем. Дар бораи худмуайянкунии давлатӣ ва ғояи асосию сиёсии инкишофи Тоҷикистон андешаҳо дар сатҳи гуногун ҳанӯз аз аввали давраи истиклол пайдо гаштаанд. Дар доираҳои илмӣ назари мазкур чандон амиқ нагардидааст. Ба зами он масъалаи худмуайянкунии давлатиро тобиши идеологӣ медиҳанд. Дар воқеъ ҳам ҳамин тавр аст. Мо мехоҳем ё не он то андозае ҳосияти идеологӣ пайдо мекунад. Аммо бехтараш онро дар сатҳи афкори омма дарк намоянд.

Дар айни замон Тоҷикистон, моҳиятан ба сифати давлати миллий инкишоф меёбад. Ин давраи муҳими таърихист дар инкишофи давлат. Чуноне ки таҷрибаи давлатҳои дигар нишон медиҳанд, ҳақида гузаштан аз он ба фоидаи таҳкими давлатдорӣ нест. Моҳияти онро ҳамчун асос ба инобат гирифтани урфу одат, анъана ва суннатҳои давлатдорӣ миллий ташкил медиҳанд. Давлати миллий низ ҳимоя ва қафолати ҳукуку озодии инсонро ҳам дар сатҳи фардӣ ва ҳам дар сатҳи дастаҷамъӣ вазифаи муқаддаси худ меҳисобад. Бунёди тарҳи тоҷикистонӣ, давлатдорӣ миллии демократӣ, ки ба баҳисобгирии ҳосиятҳои миллий ва махсуси инкишофи иҷтимоӣ асос ёфтааст, ба вазифаҳои муҳими давлатдорӣ дохил мешаванд. Тоҷикистон бояд таҷрибаи ҷаҳониро ба инобат гирифта, бунёди давлати миллии иҷтимоиро мақсади ҳеш қарор диҳад.

Ғояи асосии инкишофи Давлати миллии иҷтимоии Тоҷикистон чӣ гуна бошад? Муайян намудани он масъалаи басо мураккаб, пурхитлоф ва дар айни замон ҳалшаванда мебошад.

§ 4. АМНИЯТИ ДАВЛАТИ ТОҶИКИСТОН ВА РОҲУ ВОСИТАҲОИ ТАҲКИМИ ОН

Масъалаи таъмини амнияти давлатӣ дар шароити имрӯза аҳамияти ҳам илмию назариявӣ ва ҳам сиёсӣ амалӣ пайдо намудааст. Дарёфти роҳу воситаҳои бехтари таъмини амният ва ҳимояи манфиатҳои давлатӣ объекти муҳими тадқиқи илмҳои сиёсӣ мансуб меёбанд. Давлат таъмини амниятро ҳамчун вазифаҳои муҳимтарин ва афзалиятноки фаъолияти ҳеш медонад. Аз ин хотир, омӯзиши амиқу ҳамаҷонибаи моҳияту хусусиятҳои ин масъала, зарурати тадқиқ ва таҳлили паҳлӯҳои гуногуни назария ва амалияи амнияти давлатӣ ва таъмини бехатариро дар доираи илмҳои сиёсӣ ва низоми донишҳои дигари гуманитарӣ ба миён меорад. Дарки амиқ ва фаҳми васеи масъалаҳои мазкур имконият медиҳанд, ки раванди ташаккулу рушд ва сатҳи таҳдиди хатарҳои сиёсии Тоҷикистон дар давраҳои дуру наздики ҳаёти сиёсӣ мавриди тадқиқ қарор гиранд.

Дар аввал масъалаи амнияти давлатӣ, моҳият ва хусусиятҳои он мавриди омӯзиш бояд қарор гиранд. Баъдан, масъалаҳое, ки ба амнияти давлатӣ ва таъмини бехатарии он монеа мегарданд ва дар низоми нави ҷаҳонӣ ба ҳимояи манфиатҳои давлатӣ таъсири манфӣ мерасонанд, мавриди тадқиқ қарор дода шаванд. Вақте ки суҳан дар бораи масъалаҳои амнияти давлатӣ меравад, таъмини бехатарии он аз таҳдидҳои сиёсии дохилӣ, минтақавӣ ва ҷаҳонӣ дар назар аст. Таҷрибаи таърихӣ ва маҷмӯи донишҳо шаҳодати онанд, ки масъалаи амнияти давлатӣ ҳамеша ҳамқадами инкишофи ҳаёти сиёсӣ мебошад ва таъмини бехатарии давлат, дарки таҳдидҳои олами сиёсӣ дар доираи пажӯҳиши масъалаҳои гуногуни он бояд сурат бигирад.

Дар бисёр ҳолатҳо амният ҳамчун воситаи ҳимоягариҳои ҷомеа баромад менамояд. Амният ба сифати омили муҳофизатгариҳои шахс, ҷомеа ва давлат аз амалҳои ғайриқонунӣ мебошад, ки дар марзҳои як мамлакат воқеӣ мегардад. Таъмини амнияти давлат ва ҷомеа аз омилҳои байниҳамдигарии низоми иҷтимоӣ ва иқтисодӣ вобастагӣ дорад. Ҳар чӣ қадаре ки дар низоми иҷтимоӣ ва иқтисодии ҷомеа устуворӣ таъмин гардад, ҳамон қадар манфиатҳои давлат ва ҷомеа дар сатҳи дифоъ қарор мегиранд.

Дар олами муосир сиёсати байналхалқӣ бештар дар заминаи манфиатҳои миллий ва таъмини амнияти давлатӣ инкишоф меёбад. Тамоми шаклҳои муносибатҳои байни давлатҳо ва миллатҳо ба хоҳири ҳимояи манфиатҳои миллий ва амнияти давлатӣ ба амал бароварда мешаванд. Сиёсати байналхалқӣ дар навбати худ воситаи ба амал баровардани раванди мазкур ба ҳисоб ме-

равад. Аксарияти тадқиқотчиён амнияти давлатро тавассути истифодабарии қувваҳо тавсиф менамоянд. Афзалият ва бартарии зӯрӣ ва зӯригарии як чонибро бар чониби дигар ё зӯригарии як давлатро бар давлати дигар нишон доданӣ мешаванд, ки имконияти фароҳам овардани шароити мусоидро барои маҷмӯи низомҳо таъмин месозанд.

Давлат дар раванди амалигардонии ҳадафҳои муштаракӣ ҳеш бо давлатҳои дигари ҷомеаи ҷаҳонӣ, ки ба муваффақиятҳои сиёсӣ метавонанд ҳам дар мусоидат ва ҳам дар муҳолифати якдигар қарор доранд, амал менамояд. Бинобар ин концепсияи амнияти давлатӣ дар заминаи омилҳои муштаракӣ геополитикӣ бунёд мегардад. Андозанамоии геополитикии амнияти давлатӣ ба ҳайси зинда мондани давлати мазкур, ҳимоя ва муҳофизати истиқлоли он ва дахлнопазирии сарҳад, истодагӣ ва бо ҳам мувофиқ омадан ҳамчун таъсиррасонӣ ба тамоми таҳдидҳои дохилии воқеӣ ва заминавӣ фаҳмида мешаванд.

Дар шароити имрӯза кишвареро дарёфт намудан мушкӣ аст, ки дар таркиби он миллату халқиятҳо ва умумиятҳои этникии мухталиф бо анъанаҳо, ҳуқуқҳо ва маданияти хоси худ зиндагӣ нанамоянд. Аз ин хотир, мақсади асосии манфиатҳои миллиро роҳ надодан бар ҳар гуна амалҳои зиддиятноки дохилӣ ва берунӣ, ки ба рушди муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо монеа гардад, ташкил медиҳад. Давлат дарҳол мақсади бартараф намудани онҳоро менамояд. Таъмини амнияти давлатӣ ва беҳатарии он, пеш аз ҳама, тавассути воқеӣ гардонидани ҳадафҳои стратегияи давлат ба амал бароварда мешавад.

Аз ин хотир, дарки амиқи масъалаҳои амнияти давлатӣ аҳамияти муҳим пайдо намудааст. Аммо дар он нақши ҳадафҳои стратегияи давлат ва концепсияи амнияти миллий ва ҳимояи манфиатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва махсусияти он бештар барҷаста гардида, таҳия ва қабули он амали зарурӣ ва саривақтӣ мансуб меёбанд. Зеро масъалаи мазкур тарафҳои мухталифро фаро гирифтааст ва дар олами сиёсат акторҳои гуногун фаъолият менамоянд, ки ба мақом ва нақши давлат дар сиёсати ҷаҳонӣ таъсири амиқ ва пешбар мерасонанд.

Дар марҳалаи кунунии инкишоф вазифаҳои муҳими Давлати Тоҷикистонро чунин ҷиҳатҳо ташкил медиҳанд: дарки амиқи манфиатҳои кишвар ва воқеияти нави геополитикии олами муосир; раҳӣ аз бӯҳрони шадиди молиявӣ иқтисодӣ ва таъмини инкишофи мавзунӣ ҳаёти иҷтимоӣ ҳифзи манфиатҳои одамон: мусоидат намудан ба ташаккули инкишофи мутаносиби таркиби иҷтимоии ҷомеа, махсусан ёрӣ расонидан дар ташаккули «синфи миёна»-и ҷомеаи тоҷикистонӣ; дар ҳолати мавзун нигоҳ доштан ва инкишофи муносибатҳои мутақобилаи аксарият ва ақаллияти миллий; фаҳми саривақтии пайдоиши оппозитсияи сиёсӣ, ба назар гирифтани манфиатҳо ва самаранок

гардонидани фаъолияти он; ғамхорӣ дар ҳаққи ҳамватанони бурунмарзӣ ва ғ.

Раҳой аз бӯҳрони молиявию иқтисодӣ, ташаккули иқтисодиёти мустақили миллӣ дар заминаи ашён хони ватанӣ, ҷалби сармояи хориҷӣ, дарёфти технологияи нав ва дигар воситаҳо ба сифати манфиатҳои ҳаётан муҳими иқтисодии Тоҷикистон баромад менамоянд, ки дар ояндаи дуру наздик он бояд роҳи ҳалли худро пайдо созад. Ҳимояи манфиатҳои миллӣ дар раванди хоҷагидорӣ ва идоракунии комилан имконпазир аст.

Мардуми Тоҷикистон ба мисли халқҳои дигари минтақа имконият пайдо намудаанд, ки сарватҳои табиӣ хешро комилан соҳибӣ намоянд. Барои содирот ва истифодаи сарватҳои зеризаминии табиӣ давлатҳои бузурги ҷаҳонӣ ва минтақавӣ ташвику тарғиб менамоянд, ки дар минтақа бозори озод ва умумӣ таъсис дода шавад. Дар чунин шароит зарур аст, ки равандҳои дохилии кишвар дар заминаи арзишҳои ҷаҳонӣ таҳлил ва натиҷагирӣ шаванд ва баррасии масъалаҳои сарватҳои табииро вобаста ба манфиатҳои миллӣ ва давлатӣ мавриди ҳал қарор додан лозим аст.

Аз мавқеи ҳимояи манфиатҳои миллӣ дар соҳаи иқтисодиёт имкониятҳои асосиро гузариш ба устуворӣ ва пойдорӣ инкишоф ташкил менамояд. Онҳо аз устувории истехсолот ва молия, тезонидани тағйироти кулӣ ва муҳайё намудани шароити хуби сармоягузорӣ, ҳимояи манфиатҳои истехсолкунандагони ватанӣ ва баланд бардоштани фаъолияти сармоягузорӣ таркиб ёфтаанд.

Назарияи тезонидани суръати тараққиёт идеологияест, ки ба зиндаи мондани инсоният равона шудааст. Он воситаест, ки дар оянда таъмини амнияти миллиро ба амал мебарорад. Тоҷикистонро зарур аст, ки низоми хоҷагидорӣ ва иқтисодиро ҳимоя намояд, сатҳи зиндагии мардумро баланд бардорад, талаботҳои асосӣ ва ниёзи одамонро аз ҳарвақта дида бештар қонеъ гардонида, барои рушди иқтисодиёт ва пешравии соҳаҳои иқтисодӣ мубориза барад.

Мақсад ва вазифаи муҳимтарини Давлати Тоҷикистонро муҳайё намудани шароити кафолатнок барои ҳаёти озоду бехатарӣ шаҳрванд, фард ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ ташкил медиҳад. Агар Ҷумҳурии Тоҷикистон бартарии ҳуқуқҳои инфиродии шахсиятро нисбати ҳар гуна зуҳури ин падида эътироф ва эҳтиром намояд, бо кишварҳои мутамаддини олам мепайвандад. Зеро дар инкишофи ҳамкориҳо ва пайвастагиҳо эътирофи афзалияти ҳуқуқҳои шаҳрванд нисбати шаклҳои дигари зуҳури ҳуқуқи инсон воситаи муҳим ба шумор меравад. Вазифаҳои мазкур моҳият ва хусусияти амнияти миллиро дар раванди сиёсии ҷаҳонӣ инъикос менамояд.

Яке аз сабабҳои асосии рӯ овардан ба таҳлили амнияти миллӣ дар фазои геополитикии олам андозанамоии сиёсати ҷаҳонӣ мебошад. Ҳангоми таназзул, аз байн рафтани «чанги сард» ва ташаккул ёфтани низоми нави ҷаҳонӣ масъалаи манфиатҳои миллӣ дар сиёсати давлатӣ яке аз омилҳои муҳим дар

таъмини амният ва устуворӣ ба шумор меравад. Бинобар ин консепсияи амнияти миллӣ ва ҳимояи манфиатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар заминаи баҳисобгирии манфиатҳои миллӣ-давлатӣ, тадриҷан қонеъ гардонидани талаботҳои гуногуни ақсарияти аҳоли омода гардидааст, ҳуҷҷати муҳими тақдирсози кишвар ва роҳбалади зарурии мақомоти низомӣ, қудратӣ ва тамоми муассисаҳои идораи қорҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад. Моҳияти асосии консепсияи амнияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташхиси масъалаҳои стратегияи инкишофи Тоҷикистон ва роҳу воситаҳои ба низом овардани онҳо аз ҳар гуна хавфҳо ташкил медиҳад. Он ба тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа диққати махсус медиҳад.

Дар таъмини бехатарӣ ҳар як фард ва давлат масъулияти хоса доранд. Дар ҳуҷҷатҳои расмӣ масъалаи масъулияти давлат ва шаҳрванд дар таъмини амнияти давлатӣ беҳуда дарҷ нагаштаанд. Дар Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст, ки ҳифзи ватан, ҳимояи манфиати давлат, таҳкими истиқлолият, амният ва иқтисодии мудофиавии он вазифаи муқаддаси ҳар як шаҳрванд аст. Аз ин хотир, ғамхории давлат нисбати таъмини амният дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рӯз аз рӯз меафзояд.

Давлат бояд низоми муташаккил ва муттамарказе ба миён орад, ки шахс, ҷомеа ва давлатро аз нооромӣҳо ва муқовиматҳо эмин дорад ва он аз ҳар гуна хавфу таҳдидҳо озод бошад, вағарна устувории иқтисодӣ ва иҷтимоию сиёсӣ гирифтори бӯҳронҳо мегарданд. Дар қатори онҳо таҳдидҳои дигаре низ арзи ҳастӣ доранд, ки ба амнияти миллии давлатӣ таъсир мерасонанд ва дар шаклҳои гуногун зоҳир мегарданд.

Яке аз хусусиятҳои асосии муносибатҳои байниҳамдигарии манфиатҳои миллӣ ва амнияти давлатӣ пешгирӣ намудан ва ҳалли мочароҳои мусаллаҳона ба шумор меравад. Он дар навъ ва шаклҳои мухталиф ба амал меояд. Амнияти давлатӣ ва таъмини бехатарии он дар сатҳ ва тартиби ҳалли мочароҳои ҳарбӣ ва сарҳадӣ барои Тоҷикистон масъалаи нав ба ҳисоб меравад ва моро зарур аст, ки ба таҷрибаи давлатҳои дигар рӯ орем. Аз тарафи дигар, дар таъмини амнияти миллӣ ҳамаи он тағйиротҳои геополитикие, ки дар раванди сиёсии ҷаҳонӣ рух медиҳанд, тавҷӯҳи хоса пайдо кардааст.

Дар раванди сиёсӣ пешгирӣ намудани мочароҳои мухталифи иҷтимоӣ, этникӣ ва роҳ надодан ба ҳичрати барзӣҳои аҳоли, таҳкими ваҳдати миллии, ташаккули инкишофи ҷомеа дар заминаи манфиатҳои умумӣ яке аз вазифаҳои муҳими Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мансуб меёбанд. Аз ин хотир, манфиатҳои ҳаёган муҳими Тоҷикистонро масъалаҳои пойдории сулҳ ва субот дар ҷомеа ташкил медиҳанд. Танҳо дар шароити сулҳу субот Тоҷикистон манфиатҳои миллии хешро ҳимоя намуда, барои таҳкими истиқлолияти сиёсӣ ва инкишофи иқтисодии миллии шароити мусоидро фароҳам меорад. Тоҷикистонро зарур аст, ки ба истиқлолияти қомил талош варзад ва амнияти

миллию давлатиро таҳким бахшад. Ҳокимияти давлатӣ аз болои раванди таъмини амният назорати катъӣ барад.

Таҳдид ба амнияти миллӣ, пеш аз ҳама хангоми ба миён омадани вазъияти номӯтаъдил дар сарҳади давлатӣ оғоз мегардад. Кишварҳои Осиёи Марказӣ як қатор мушкilotи ҳалношудаи сарҳадӣ доранд. Далели ин гуфтаҳо масъалаҳои бахсноки сарҳади байни Тоҷикистон, Ёзбекистон ва Қирғизистон, ки то ҳол танзим нагардидаанд, мебошанд. Делимитатсияи сарҳадҳои Ёзбекистону Қирғизистон, Қирғизистону Тоҷикистон ва Тоҷикистону Ёзбекистон ба охир нарасидааст. Дар байни ин давлатҳо ҳудудҳои зиёди бахсталаб мавҷуданд. Хангоми ҳалли масъала комиссияҳои байнидавлатӣ оид ба масъалаҳои сарҳад ба ҳуччатҳои бойғониҳои гуногун таъя мекунанд. Онҳо ҳадафҳои мухталиф дошта, муносибати ягонро ихтиёр наменамоёнд. Вазъи сарҳади ҷанубии кишвар низ дар як ҳолати ногувори таҳдиди минтақавӣ қарор дорад. Афғонистон дар алоҳидагӣ наметавонад, ки таҳдидҳои дохилии амнияти давлатиро бар-тараф созад. Ҳалли масъалаи мазкур ба мусоидати нерӯҳои вобаста аст, ки дар барқарор ва таъмини устувории сиёсӣ дар минтақа мақоми ҳоса доранд.

Таҳдидҳои пайваста аз ҷониби давлати ҳамсоя метавонад ба шароити мусоиди инкишофи ояндаи иқтисодиёти Тоҷикистон ва умуман, соҳаҳои мухталифи ҳаёти ҷамъиятӣ монеа гарданд. Бӯҳрони Афғонистон на танҳо ба давлатҳои минтақа, балки ба тамоми дунё ҳамчун заминаи асосии таҳдид қарор дорад.

Вобаста ба вазъияти инкишофи низоми нави олам, пайвастагҳои, ҳамгироӣ ва муносибатҳои мутақобилаи байниҳамдигарии акторҳои гуногуни сиёсати ҷаҳонӣ Ҷумҳурии Тоҷикистонро зарур аст, ки масъалаҳои ҳимояи манфиатҳои миллиро маҳз тавассути таъмини амният дар риштаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ мавриди инкишоф қарор диҳад. Махсусан, ба масъалаҳои зерин тавачҷӯӣ бештар мебояд:

— **баланд бардоштани қобилияти мудофиавии давлат.** Амнияти миллӣ қисми таркибии манфиатҳои миллӣ ба шумор рафта, таъмини беҳатарии онро бе омодагии муайян тасаввур қардан номумкин аст. Дар байни омодагии анъанавӣ нақши барҷастаро қобилияти мудофиавии давлат соҳиб аст, ки дар давраҳои мухталифи инкишофи таърихӣ аз тарафи давлатҳои гуногун истифода гардидааст. Баланд шудани қудрати мудофиавии давлат, ҳимояи бозғатимоди марзи давлатӣ, таҳкими нуфузи байналмилалӣ кишвар, муҳофизати дастовардҳои таърихӣ, маданӣ ва фарҳангӣ дар таъмини амнияти давлатӣ мақоми ҳосаро соҳибанд. Ҳар яке аз ин принципҳои метавонанд дар амалии ҷамъиятӣ истифодаи усулҳои мушаххасро талаб намоёнд.

Масъалаи таъмини амнияти давлатӣ тавассути баланд бардоштани қобилияти мудофиавии давлат барои Ҷумҳурии Тоҷикистон низ рӯзмарра мебошад. Мақоми ҷойгиршавии Тоҷикистон ва ҳимояи манфиатҳои миллӣ талаб менамоёнд, ки масъалаи мазкур ба таври доимӣ дар маркази диққати сиё-

сатмадорон ва ходимони давлатӣ қарор дошта бошад. Консепсияи амнияти давлатӣ дар шароити Тоҷикистон фақат аҳамияти мудофиавӣ дорад. Зеро Тоҷикистон ҳеҷ гоҳ мақсади ба кишвари дигар лашкар кашиданро надорад. Фақат дар доираи чунин тарзи муносибат масъалаҳои таҳкими иқтисодии мудофиавии мамлакат мавриди таваҷҷӯҳ қарор мегиранд.

Тамоми давлатҳо барои таъмини қобилияти мудофиавии ҳеш маҷмӯи ҷорабиниҳоро аз рӯи зарурат ҳамчун мақсади стратегӣ эътироф намуда, кӯшиши дар амал тадбиқ намудани онҳоро менамоянд. Имкониятҳои дохилӣ ва муносибат бо давлатҳои дигарро амиқ омӯхта, доктринаи ҳарбии ҳешро бунёд менамоянд. Тоҷикистон низ аз чунин тарзи муносибат истисно нест. Вобаста ба имкониятҳои нерӯҳои қудратӣ аз ҳисоби бучети давлатӣ маблағгузорӣ мегарданд. Асоси маблағгузории соҳаи мудофиаро принсипи «кофӣ будан» ташкил менамояд. Яъне, давлат барои нигоҳ доштани артиш ва рушди он вобаста ба имкониятҳои ҳамагон қадар маблағ бояд ҷудо на-мояд, ки зарурат ба он мавҷуд аст. Вагарна инкишофи босуботи иқтисодии мудофиавии мамлакат ҳалалдор мегардад. Давлатҳои мутараққӣ ба масъалаи мазкур бештар диққат медиҳанд. ИМА барои соҳаи мудофиа 4 ғоиз ва давлатҳои аврупоӣ 2 ғоизи маҷмӯи маҳсулоти дохилиро сарф менамоянд. Дар Тоҷикистон таъминоти молиявӣ дар соли 2007 барои мудофиа 149224 ҳазор сомониҳо ташкил менамуд, ки он ба 4,5%-и ҳаҷми умумии ҳарачоти Бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон баробар буд.¹ Ин миқдор кам аст ё басанда? Ҷавоби савол чандон осон нест. Зеро Тоҷикистон, пеш аз ҳама вобаста ба ҷойгиршавии географияш эҳтимолияти дучори таҳдидҳои давлатҳои дигар ва ҳалалдоршавии амнияти миллиро истисно намегардонад. Маҳсу-сан, дар шароите, ки нерӯҳои мусаллаҳи амрикоӣ ва шарикони стратегӣ он вазъияти Афғонистонро на танҳо ба эътидол оварда наметавонанд, балки хуруҷи он зиёдтар мушоҳида мегардад, эҳтимолияти таҳдидҳои беруна ба Тоҷикистон бештар мегарданд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки минбаъд ҳам амрикоӣҳо амали самаранокро ба анҷом расонида наметавонанд. Ҷомеаи ҷаҳонӣ тавассути истифодаи нерӯҳои ҳарбии кишварҳои Ғарб ва маблағгузориҳои мақсаднок бояд ба тағйири куллии тарзи ҳаёти мардуми маҳаллӣ муваффақ мегардиданд. Аммо ин тавр нашуд. Ғарбиён на экстремизм, на терроризм ва на маводи муҳаддирро дар Афғонистон аз байн бурда натавонистанд. Ба мардум сулҳу оромӣ ва шароити меҳнат намуданро эҷод накарданд. Тадриҷан имкониятҳои рақибони онҳо – ҳаракати муқовимати толибон афзун мегардад. Эҳтимолияти ба сари қудрат омадани толибон дар Афғонистон чандон афсона нест. Ҳолати мазкур ба тамоми минтақаи Осиёи

1. Ниг.: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи Бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2007 // Ҷумҳурият, 2006. 30 ноя.

Марказӣ, пеш аз ҳама барои Тоҷикистон таҳдид аст. Зеро химояи сарҳади тӯлонӣ барои Тоҷикистон мушкилиҳо меорад.

Дар шароити Тоҷикистон эҳтимолияти таҳдидҳои дохилӣ низ вучуд доранд. Бахусус, васеъ гаштани таъсиру нуфузи ҷараёнҳои экстремистӣ, ки бештар дар ниқоби динию мазҳабӣ, этникӣ, маҳалгарой ва ғ. амал менамоянд, касро ба андеша водор мекунад. Чунин ҷиҳатҳоро ба эътибор гирифта, Ҳукумати Тоҷикистон бояд илочи воқеаро пеш аз вуқӯъ пайдо намояд. Фаъолияти мазкур дар ду самти асосӣ қувват бигирад:

— дар сиёсати дохилӣ. Пешгирӣ намудани ҳар гуна амалҳо ва ҳаракатҳое, ки эҳтимолияти ҳалалдор намудани амнияти давлатиро доранд. Дар амалияи ҷамъиятӣ бартараф намудани ҳар гуна навъ ва шаклҳои экстремизми сиёсӣ. Аз ин хотир, ҳокимияти сиёсиро зарур аст, ки тавассути эҷоди низоми мардумии инкишоф ва таҳияи қарорҳои сиёсии судманд заминаҳо, омилҳо ва сабабҳои ташаккули ҳаракатҳои ифротгароро аз байн барад. Амалҳое пеша гарданд, ки воқеан раванди бегонагии мардум аз ҳокимиятро ба сатҳи ақалӣ расонанд ва иштироки васеи оммаро дар идораи қарорҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ афзун гардонанд;

— дар сиёсати хориҷӣ. Ҳамкориҳои самарабахш бо давлатҳои дигар, созмонҳои минтақавӣ ва байналхалқӣ ба хотири таҳкими амнияти давлатӣ. Яке аз навъҳои муҳими инкишофи қобилияти мудофиавии мамлакатҳо воқеа ба манфиатҳо дар созмонҳои дастаҷамъӣ гирд омадани онҳо мебошад. Таъсис ёфтани Созмони Аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ (СААД) мисоли он аст. Он ба сифати Созмони минтақавии байналхалқӣ дар таърихи 14 майи соли 2002 дар заминаи Шартнома дар бораи амнияти дастаҷамъӣ (май, 1992) ташаккул ёфтааст. Дар доираи он имконияти бехтари таъмини амнияти давлатӣ вучуд дорад. Ба он 7 давлат дохил мешавад: Федератсияи Русия, Ҷумҳурии Қирғизистон, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷумҳурии Беларус, Ҷумҳурии Ўзбекистон, Ҷумҳурии Қазоқистон ва Ҷумҳурии Арманистон. СААД аз 3 гурӯҳи минтақавӣ таркиб ёфтааст: дар Фарб - гурӯҳи русиягӣ белорусӣ; дар Ҷануб - гурӯҳи русиягӣ арманӣ; дар Осиёи Марказӣ - нерӯҳои дастаҷамъии зудамал.

Дар таҳкими амнияти давлатӣ қудратманд гардидани созмонҳои минтақавӣ аҳамияти муҳим пайдо менамояд. Дар чунин сатҳ инкишоф ёфтани ҳамкориҳо ва пайвастагӣ ба низоми навини олам мутобиқ аст ва онро воқеаҳои Осетияи Ҷанубӣ 8-12-уми августи соли 2008 ба таври барҷаста нишон доданд. Бахусус, ҳамкориҳо дар доираи муносибатҳои байнихамдигарии СААД, Созмони ҳамкориҳои Шанхай ва ИДМ судманд аст. Ҳамаи онҳоро вазифаҳои умумӣ, аз қабилӣ мубориза ба муқобили терроризм, таҳдиди васеъшавии гардиши гайриқонунии маводи мухаддир, истодагари намудан ва ҷавоб ба амалҳои давлатҳои аъзои Шартномаи Атлантикаи Шимолӣ ва ғ. муттаҳид мегардонад.

— мубориза ба зидди амалҳои коррупсионӣ ва чинояткорӣ. Дар раванди таъмини мутаносибӣ амнияти миллий ва ҳимояи манфиатҳои миллий ҳодисаҳои дигари манфии ҷомеа, аз қабилӣ коррупсия ва чинояткорӣ таъсири амиқ мерасонанд. Дар таҳкими масъалаи амният ва ҳимояи манфиатҳои миллий санадҳои арзишию меъёрии сиёсӣ ва ҳуқуқӣ аҳамияти муҳим доранд. Муҳим он аст, ки мубориза ба муқобили ришвахӯрӣ ва ришвадихӣ бояд мақсаднок ба амал оянд ва дар ҳеҷ сурат нагузоранд, ки раванди мазкур худ ба фасод табдил ёбад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон санадҳои меъёрию ҳуқуқии зарурӣ оид ба коррупсия ва амалҳои коррупсионӣ таҳия гардида, мавриди истифода қарор доранд. Аз ҷумла, Қонуни нави Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза ба зидди коррупсия» (2005) амал менамояд. Қабули қонуни мазкур ба хотири аз байн бурдани таҳдидҳои амнияти ҷамъиятӣ равона шудааст. Аммо масъалаҳои ҳалталаби зиёде вучуд доранд, ки низоми ҳуқуқӣ онҳоро мавриди назар ва натиҷагирӣ амиқ қарор надодааст. То андозае дар ҳалли ин мушкилот Конвенсияи СММ бар зидди коррупсия ёрӣ мерасонад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон онро 25 сентябри соли 2005 ба расмӣ шинохтааст.

Дар бештари соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ сатҳи мухталифи идоракунӣ хусусиятҳои чинояткоронаро низ пайдо менамоянд. Шаҳсони тасодуф ва манфиатҷӯ соҳибмансаб мегарданд ва мақомоти давлатӣ ва ё ҷамъиятиро ба манфиатҳои ҳеш истифода менамоянд. Дар шароити инкишофи нокифояи маданияти сиёсӣ ва эътибор надоштани дониш, салоҳияти касбӣ ва омилҳои ахлоқӣ сӯистифода аз мансаб ба ҳодисаи муқаррарӣ табдил меёбад. Манфиатҳои аксарият сарфи назар гашта, манфиатҳои шахсӣ хуруҷ мегиранд. Одамон ба худ хислатҳои пасти ахлоқиро касб менамоянд. Фиребу найранг ва гораи якдигарӣ ба назар мерасанд ва ҳатто ба ҳодисаи муқаррарӣ табдил меёбанд. Дар ҳолате ки сиёсат ҳосияти чинояткорона пайдо месозад, хоҳу ноҳах ҷабҳаҳои дигари ҳаётро низ ба доми ҳеш мекашад. Зеро ҷомеаи сиёсӣ ба тамоми равандҳои дигар таъсир мебахшад ва дар ҳолатҳои гуногун мазмун ва самти инкишофи онҳоро муайян менамояд.

Иқтисодӣ хусусияти миллий ва умумияташро гум менамояд. Зеро на манфиатҳои аксарият, балки манфиатҳои ақаллият боло мегиранд. Робитаи ҳосаи ҷунин шахсони манфиатҷӯ бо мақомоти қудратӣ ва низомӣ пайдо мегардад. Ҷомеаи сармоядорони чиноятпеша ва музлимони бечора ба миён меояд. Ҳуқуқҳои аксарият поймол гашта, қонуншиканиҳо, манфиатҷӯиҳои канора низ авҷ мегиранд. Одамон роҳи осони зиндагӣ ва муфт ба даст овардани маводҳои гуногунро ҷӯста, дар пайи фиреби якдигар мешаванд.

Дар олами муосир амалҳои коррупсионӣ дар навъ ва шаклҳои гуногун зохир мегардад ва вобаста ба макон яке нисбати дигаре афзалият пайдо менамояд. Дар қисме аз мамлакатҳо порадиҳию порагирӣ ривоч ёфта, дар

гурӯҳи дигари давлатҳо протексионизм ҷомеаро гулӯғир менамояд. Дар ҷунин маврид саволи анъанавии «чӣ бояд кард?» пайдо мешавад.

Ҳамаи ин падидаю ҳодисаҳо ба фарҳангу маънавиёти ҷомеа таъсири муайянкунанда мерасонанд. Косташавии ахлоқи ҷомеа ба зиёд гаштани ҷинояткорӣ мусоидат менамояд. Аз ин рӯ, ҳукумат пеш аз ҳама барои рушду инкишофи ҷомеа ва таъмини амнияти шаҳрвандон ғаёлияти мақомоти қудратӣ ва низомии давлатро қувват бахшад ва зери назорат қарор диҳад.

— **мубориза бар зидди экстремизм ва терроризм.** Яке аз масъалаҳои дигари ҷимояи манфиатҳои миллӣ ва таъмини амнияти давлатиро мубориза бар зидди зухуроти мухталифи экстремизм ва терроризм ташкил медиҳад. Барои муборизаи самарабахши зидди зухуроти мухталифи экстремизм ва терроризм бояд тадбирҳои ҷиддие андешида шаванд, ки ба ошқор ва равшан сохтани сиёсат ва идеологияи экстремистӣ рағбона гардида, ба пешгирӣ ва бартараф намудани терроризм, ки онро қувваҳои сиёсӣ барои амалӣ гаштани манфиатҳои худ истифода мекунанд, мусоидат намоянд.

Дар солҳои охир масъалаи муборизаи зидди терроризм дар сиёсати ҷаҳонӣ рӯзмарра гаштааст. Терроризмро ҳамчун таҳдиди рӯиност ва хатарнок ба давлати муосир аксари қулли сиёсатмадорон эътироф мекунанд. Аз таҳдиди терроризм ҳеҷ кас ва ҳеҷ давлати бузурге ҳудро эмин дошта наметавонад. Аз ин хотир, ҳамаи давлатҳои ҷаҳон бояд дар муборизаи зидди терроризм якҷоя ғаёлият намоянд.

Муборизаи зидди терроризм бояд мушаххасан ва мақсаднок сурат бигирад ва манфиатҳои умумибашарӣ дар мадди аввал ғузошта шаванд. Ин мубориза фақат бо нобуд сохтани ташкилоти террористие ба охир намерасад. Бояд сабабҳо ва заминаҳои мухталифи ташаккули инкишофи ин падидаи иртиҷой ҳамаҷониба дарк карда шаванд ва роҳу воситаҳои беҳтари мубориза дарёфт гарданд. Ба зӯрӣ тавассути зӯрӣ ҷавоб додан ҷандон самарани хуб наметавонад. Сиёсати қомиле зарур аст, ки манбаҳои зӯрӣ, фишороварӣ ва маҷбурнамоиро рафъ намояд. Симои ҳақиқии ифротӣро нишон диҳад ва афкори умумро дар шикасти онҳо истифода барад. Консепсияи муборизаи зидди террористӣ бояд омода гардад. Ҳадафҳои байналхалқии ҷунин мубориза ошқору равшан гарданд, принсипҳои ҳамкорӣҳои байналхалқӣ дар ҳамбастагӣ қор карда бароварда шаванд, мутаносибан сохтори зиддитеррористии байналхалқӣ таъсис дода шавад. Ҳадафи асосии марказҳои зиддитеррористиро на ошқор намудани шахсиятҳо ва субъектҳои алоҳида, балки низомии ташкилӣ ва идеологияи терроризм ташкил диҳад. Таҳлил ва ҳулосагирӣ бояд аз шароити ташаккули ҷараён сурат гирад. Омилҳои асосӣ ва пайвастаро ошқор бояд сохт. Ҳама гуна ҷараёнҳои сиёсӣ дар муқобили ҷараён ва идеологияи дигар ташаккул меёбанд. Ошқор намудан ва ҳулосагирӣ онҳо аҳамияти муҳим доранд.

Хангоми хулосагирӣ ба эътибор гирифтани манфиатҳои одамон, гурӯҳҳои сиёсӣ ва нерӯҳои мухталиф аҳамияти муайянкунанда пайдо менамоянд. Саволе пайдо мегардад: чаро манбаъҳои гуногуни инсонӣ, пеш аз ҳама манбаъҳои маънавияю ахлоқӣ ва динӣ, ки бояд бар зидди ин падидаи ифротӣ мубориза баранд, худ низ дар хизмати он қарор мегиранд? Сабаб он аст, ки ҳама манфиатдоранд ва манфиатҳо дар ҳолате амалӣ мегарданд, ки тамоми гуноҳҳои хешро ба рафтори нодурусти низоми сиёсии мавҷуда бор намоянд.

Барои бархе аз давлатҳои терроризм таҳдид ба амнияти давлатӣ, вале барои дигарон терроризм воситаи асосии стратегияи байналхалқӣ ва предмети манфиатҳои асосии онҳо ба ҳисоб меравад. Терроризм натиҷаю оқибати ғайриқонунии муассисаю идораҳои расмӣ давлатҳои сатҳи гуногун мебошад. Дар заминаи чунин муносибат амалҳои зиддтерроризм имконпазир мегарданд. Вобаста ба ин ҳаҳолати терроризм афзун гашта, ба низоми сиёсӣ ҳукуқӣ итоат намекунад. Вале бар ивази ҷазо ба он гузашт мекунанд, мӯҳлати амалиётро дароз намуда, хоҳиши истифода намудани онро ба манфиатҳои худ мувофиқ мегардонанд. Ҷӣ хеле ки маълум гашт, дар ин ҳолат низ манфиатҳо дар доираи амалҳои террористӣ риоя мегарданд, ҳатто аз тарафи қасоне, ки онро ба миён овардаанд. Ин зиддиятҳои нерӯҳои сиёсӣ ва ҳокимиятдорон мебошад. Акнун масъалаи асосӣ на дар муборизаи зидди терроризм, балки дар бартараф намудани муқовимати манфиатҳои заҳир мегардад. Аммо ин амали хеле душвор аст.

Маҷмӯи принципҳои асосии муборизаи зидди экстремизм ва терроризмро риояи санадҳои байналхалқӣ, истифодаи дурусти низоми ҳукуқӣ ва сиёсати давлатӣ, эътирофи ҳукуқ ва озодиҳои инсон, аз рӯи адолат муносибати дутарафа намудан бо қувваҳои сиёсӣ ва ғ. ташкил медиҳанд. Барои пешгирӣ ва бартараф намудани экстремизм ва терроризм усулу воситаҳои ошқору ниҳониро бояд оқилона истифода намуд. Барои он ки муборизаи зидди экстремизм ва терроризм самаранок гардад, қувваҳои сиёсӣ, ки терроризмро ҳамчун методи амалӣ гаштани мақсадҳои худ истифода мебаранд, бояд ошкор гарданд.

Дар минтақаи Осиёи Миёна ба сифати созмонҳои экстремистӣ ва гурӯҳҳои террористӣ Ҳизби таҳрир, Ҳаракати исломии Ёзбекистон, ки дар таркиби худ гурӯҳҳои мусаллаҳ низ доранд, мансуб меёбанд. Дар Тоҷикистон ғайриқонунии ҳаракати «салафия» ва «Ҷамоаи таблиғ» ҳамчун иттиҳодияҳои экстремистӣ манъ карда шудаанд. Инчунин дигар ташкилотҳои экстремистии идеологӣ ва динӣ, ки дар ҳудуди Осиёи Марказӣ ва гурӯҳҳои мусаллаҳе, ки дар ҳудуди Афғонистон ғайриқонун менамоянд, барои амалӣ гаштани манфиатҳои ва мақсадҳои сиёсӣ ба муқобили давлати алоҳида ва минтақа ҳар гуна навъи зӯроварии муташаккилонаро истифода карда метавонанд. Яъне, онҳо ба амнияти мамлакатҳои гуногун таҳдид менамоянд.

— таъмини амнияти энергетикӣ. Солҳои охир Ҷумҳурии Тоҷикистон дар дарёфт ва истифодаи оқилонаи манбаҳои энергия мушкилиҳои зиёдро паси сар менамояд. Сабаб он аст, ки мамлакат дорои захираҳои зарурии газ, нафт ва манбаҳои дигари иқтисодии зарурии энергетикӣ нест ва ё чунин манбаҳо ё мавриди истифода қарор нагирифтаанд ва ё истифодаи он аз қудрати истеҳсолии кишвар бештаранд. Бинобар ин дар давраи сармо ва умуман, дар фаслҳои нисбатан сарди сол нарасидани нерӯи барқ баръало хис мегардад.

Сабабҳои нарасидани нерӯи барқ дар Тоҷикистон гуногун аст. Аммо омилҳои асосиро дарёфт намудан, мавриди таҳлилу таркиб қарор додан ва натиҷагирӣ аз онҳо дар доираи салоҳияти таркиботи гуногуни иҷтимоии кишвар қарор доранд.

Пеш аз ҳама сабаби танқисии нерӯи барқро дар шикасти низоми танзими тақсимоии нерӯи барқи замони шӯравӣ пайдо намудан лозим аст. Низоми ягонаи энергетикӣ минтақа баробари аз байн рафтани Иттиҳоди Шӯравӣ таназзул ёфта, аз фаъолият монд. Тақсимоии нерӯи энергияи минтақа, ки солҳои тӯлонӣ мутаносибии истифодаи онро дар байни ҷумҳуриҳо нигоҳ медошт, вайрон гардид. Акнун ҳар як ҷумҳури вобаста ба имкониятҳои дохилӣ ва муносибатҳои дутарафаи байнихамдигарии давлатҳо масъалаи мазкурро ҳал менамояд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба номутаносибӣ қафмондагии иқтисодӣ, ҳолати бӯхронии инкишоф ва ҷанги шахравандӣ натавонист масъалаи таъмини амнияти энергетикӣ дар сатҳи дилхоҳ ва зарурӣ ба роҳ монад. Ҳоло Тоҷикистон имконият дорад, ки амнияти энергетикӣ, асосан тавассути сохтмонҳои НБО таъмин созад. Зеро НБО нисбатан арзон ва аз ҷиҳати экологӣ безарартаранд. Махсусан, дар таъмини амнияти энергетикӣ Тоҷикистон ба охир расонидани сохтмони НБО-и Роғун аҳамияти муҳим дорад. Анҷоми сохтмони он имконият медиҳад, ки дар як сол ба миқдори 14 млрд. киловатт-соат нерӯи барқ истеҳсол гардад.

Тоҷикистонро зарур аст, ки аз манбаҳои дигар низ истифода намуда, амнияти энергетикӣ таъмин созад ва тамоми талаботи ҷомеаро бо нерӯи барқ қонеъ гардонад. Конҳои ангиштро самаранок истифода намудан лозим меояд. Дар ояндаи наздик бошад истифодаи нерӯи барқии офтобиро васеъ ба роҳ мондан мумкин аст;

— таъмини амнияти озуқаворӣ кишвар. Он яке аз масъалаҳои стратегӣ инкишофи Ҷумҳурии Тоҷикистон мансуб меёбад. Дар шароити ҳозира саҳми мамлакат дар таъмини аҳоли бо озуқа ва маводи дигари рӯзгузаронӣ чандон ҳосияти барҷаста надорад. Воридоти озуқаворӣ ба Тоҷикистон хеле зиёд аст. Ба он муваффақ гардидан лозим аст, ки ҳар чӣ зудтар вазъият тағйир ёбад. Тоҷикистон ба кишвари содироти мол, махсусан маҳсулоти хоҷагии деҳот табдил ёбад. Аз ин хотир, низоми ҳукукии рушди хоҷагидорӣ ва махсусан,

хочагии деҳқониро такмил бояд дод. Деҳкон кафолат пайдо намояд, ки меҳнату захиматаш зоеъ намераванд ва давлат ўро Ҳимоя менамояд. Танзими тартиби истифодаи замин ва андозбандӣ аҳамияти муҳим пайдо менамоянд. Замиро ба касе бояд дод, ки дар он кор менамояд. Низоми ҳуқуқӣ ва андозбандӣ ҳар гуна ғасод ва судхӯриро аз байн бардорад. Ташаккули манфиатҳо ва ҳимояи онҳо заминаи ҳалли масъала мегарданд;

— **таъмини амнияти рушди саноати мамлакат.** Саноат дар рушди ҳар гуна ҷомеа аҳамияти муҳимро касб менамояд. Раванди коркарди маҳсулот, тамоми коркарди қонҳо, истихроҷ, истеҳсоли нерӯи барқ ва ғ. фаро мегирад. Инкишофи тамоми навҳо ва шакли соҳаҳои саноат барои пешрафти мамлакат ба таври баробар заруранд. Рушди яктарафаи он метавонад дар инкишофи мутаносиби кишвар монеаҳо эҷод намояд. Рушди автаркӣ ё худ инкишофи яктарафаи иқтисодии мамлакат амали самаранок нест. Бинобар ин ҳангоми таҳияи дурнамои инкишофи кишвар бояд рушди мутаносиби ҳамаи соҳаҳои саноат ба инобат гирифта шавад. Аҳамияти муҳимро ҷойгиронии соҳаҳои саноат ташкил менамояд. Корхонаҳои саноатӣ на танҳо ба ашёи хом наздик сохта шаванд, балки мавзеи ҷойгиршавии воҳиди саноатӣ ва хусусиятҳои ҳудуди ҷойгиршавии аҳоли низ ба эътибор гирифта шаванд.

Аҳамияти муҳимро рушди соҳаҳои алоҳидаи саноат касб менамоянд. Он аз махсусияти замони инкишофи мамлакат вобаста аст. Аммо дар сатҳи зарурӣ инкишофи саноати вазнинро ба роҳ мондан лозим аст. Он омилҳои муҳимтарини таъмини амнияти давлатӣ ва ҳифзи манфиатҳои миллии мегардад.

— **раҳой аз ҳолати қашшоқӣ ва бенавоии мардум.** Бенавоӣ ва қашшоқӣ дар роҳи ташаккул ва инкишофи ҷомеаи мутамаддину демократӣ монеаҳо пеш оварда, ба пастшавии дараҷаи неқӯаҳволии одамон ва камшавии сарватҳои табиӣ оварда мерасонанд. Одамони бенаво, ки барои гузаронидани ҳаёти оддӣ ҳеш мубориза мебаранд, имконият ва қудрати дар бораи оянда фикри арзандаю созанда қарданро надоранд ва барои наслҳои оянда муҳити ғирду атроф ва сарватҳои табиӣ, инчунин зеризаминиро муҳофизат қарда наметавонанд.

Ҳадафи асосии таъмини амнияти миллии ва ҳимояи манфиатҳои миллии Тоҷикистонро аз байн бардоштани қашшоқӣ низ ташкил медиҳад. Зеро ҳарчи бештар доман паҳн намудани қашшоқӣ таҳдид ба амнияти давлатиро афзун менамояд. Қашшоқӣ хусусиятҳои муҳталиф дорад. Он дар як ҷой ноаён мегардад ва дар ҷойи дигар падида меояд. Он метавонад инкишоф ёбад ва аз насл ба насл, аз давра ба давраи рушди таърихӣ гузарад. Паст намудани сатҳи қашшоқӣ, албатта, маблағи зиёди молиявӣ ва имкониятҳои васеи моддии дигарро талаб менамояд. Дар барномаи рушди умумичаҳонӣ омадааст: «Мубориза бар зидди қашшоқӣ на танҳо вазифаи баъзе лоиҳаҳо, ки бе восита ба маҳви қашшоқӣ машғуланд, балки вазифаи асосӣ ва умумии

сиёсати иқтисодии ҳар як кишвар ба шумор меравад»¹. Дар ҷомеаи қашшоқ на танҳо манфиатҳои миллӣ, балки ҳуди ҳаёт дар зери таҳдид қарор дорад. Дар навбати аввал бояд донист, ки:

— қашшоқӣ бештари вақт дар натиҷаи амалҳои инсонӣ ба вуқӯъ меояд;

— камбизоатӣ оқибати ногузир дорад. Инсон қодир нест, ки дар ҳолати қашшоқӣ дер зиндагӣ намояд;

— қашшоқӣ вайронкунии ҳукуки инсон аст;

— камбизоатӣ сатҳи зиндагии одамо вайрон месозад;

— бе маҳви қашшоқӣ устуворӣ ва пойдории инкишофи инсонӣ номумкин аст;

— қашшоқӣ ҳамчун омили иҷтимоӣ бояд аз таркиби ҳаёти ҷомеа бартараф карда шавад. Зеро кишвари қашшоқ ва ҷомеаи қашшоқ ба ғайр аз зинда мондани ҳаёт дигар наметавонад, ки дар бораи ҳимояи манфиатҳои давлати хеш чорае биандешад.

Камбизоатӣ барои Тоҷикистон масъалаи нав нест. То давраи истиқлолият Тоҷикистон дар байни ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шӯравӣ яке аз кишварҳои қафомонда ба ҳисоб мерафт, ки аҳолии он дар сатҳи нисбатан пасти зиндагӣ қарор дошт. Дар шароити имрӯза сатҳи қашшоқиро чӣ гуна муайян меkunанд? Меёри асосӣ чунин муайян гардидааст: агар дар кишваре 70 фоизи музди меҳнати якмоҳаи шаҳрванд ба соҳаи хӯрока сарф шавад, онро давлати қашшоқ меҳисобанд.

Камбизоатӣ ва қашшоқӣ дар Тоҷикистон аз омилҳои гуногун вобастаанд. Инкишофи номутаносиб ва ночизи инфраструктураҳои ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, сатҳи баланди бекорӣ, муҳочирати меҳнати барзиёди иҷборӣ, ночиз будани музди меҳнат, норасоии маводи ғизоӣ, нафақаи ночиз, нарасидани замин, ришвахӯрӣ ва порадиҳии хеле зиёд дар байни табақаҳои мухталифи аҳоли ва омилҳои дигар сатҳи қашшоқӣ ва камбизоатии аҳолиро нишон медиҳанд.

Дар ҷомеа қашшоқии моддиро қашшоқии маънавӣ ҳамраҳӣ менамояд. Доираи муайяни аҳоли, аз хотире ки дар пайи ҷустуҷӯи маводи зарурии рӯзгузаронианд, имконияти донишомӯзӣ ва такмили ҷаҳонбинии хешро пайдо карда наметавонанд. Ҳолати мазкур намегузорад, ки инсон ҳамаҷониба инкишоф ёбад, ҷаҳонбинӣ ва худшиносии худро такмил диҳад.

Давраи гузариш дар таркиби иҷтимоии ҷомеа тағйироти зиёде ворид намудааст. Аҳоли, асосан ба ду қисм тақсим гардидааст: қасоне, ки сатҳи баланди зиндагиро дастрас намудаанд ва оммаи васеи мардум, ки дар сатҳи ноқофия ва пасти зиндагӣ қарор доранд. Қисми аввали таркиби иҷтимоии ҷомеа - сарватмандон ва неқӯаҳволонро ҳиссаи ками аҳоли ташкил менамо-

1. Ниг.: Internationale Politik. 1996, №4, апрель. - С. 19-20.

янд. Аксарияти мутлақ бошад сатҳи нокофияи зиндагӣ ва камбизотиро аз сар мегузаронанд. Албатта, теъдоди аниқ ва сатҳи аҳволи мардумро мушаххасан муайян кардан номумкин аст. Вале аниқ аст, ки аксарияти мардум дар ҳолати камбизоатӣ ва сатҳи пасти зиндагӣ қарор доранд.

— таъмини инкишофи мутаносиби соҳаҳои ҳоҷагидорӣ. Ба он муваффақ гаштан даркор аст, ки тамоми соҳаҳои ҳоҷагии мамлакат дар сатҳи баробар инкишоф ёбанд. Рушди яктарафа боиси кохиши ҷабҳаи дигар мегардад. Ҳам саноат, бахусус саноати мошинсозию автоматикунонӣ ва рамзигардонӣ ва ҳам саноати сабук, ҳам истехсоли маҳсулоти кишоварзӣ коркарди он ва ҳам таъмини озуқа бояд то ҳадди имкон баробар инкишоф ёбанд. Инкишофи номутаносиби соҳаҳои асосии рушди иқтисодӣ ба таҳкими амният ва ҳимояи манфиатҳои миллии истинод меоранд.

Ин падидаҳо ва ҳодисаҳои дигари манфии ҷомеа аст, ки асосан аз заифии сохтори ҳокимияти сиёсӣ дарак медиҳанд, дар рушди кишвар таъсири манфӣ мерасонанд. Вазъияти номутаносиб, ки ҳоси марҳалаи муосири инкишофи Тоҷикистон гардидааст метавонад дар раванди таъмини амнияти кишвар ва ҳимояи манфиатҳои миллии таъсири манфӣ расонад ва ҳатто амнияти кишварро зери хатар гузорад. Дар мавриди аввал он шояд назаррас нагардад ва фақат муносибатҳо ва масъалаҳои инкишофи дохилиро дарбар гирад, вале тадричан ба сатҳ ва дараҷаи таъмини амнияти саросарии кишвар зиён меорад. Мақом ва нақши мамлакатро дар сиёсати кабир ва муносибатҳои муосири байналхалқӣ мекоҳонад. Вазъияти баамаломата ба соҳаҳои дигари ҳаёти ҷамъиятӣ, махсусан ба рушди иҷтимоию иқтисодӣ таъсири манфӣ мерасонад ва истиқлолияти давлати миллиро зери хатар мегузорад.

— таъмини амнияти иттилоотӣ дар шароити рушди глобаликунонии олам. Барои Тоҷикистон барин кишварҳо дар ҷодаи зерин омодагии ғайрианъанавӣ мансуб аст, ки метавонад дар амнияти иттилоотӣ мақоми махсус пайдо намояд. Ин падидаи нав буда, пас аз инкишофи технологияи иттилоотӣ ва аз байн бурдани марзҳои иттилоотӣ таъсири саривақтии худро гузоштааст. Ба инобат нагирифтани ин омодагиҳо ба раванди таъмини амнияти миллии ҳам дар дохили кишвар ва ҳам дар беруни он таъсири манфӣ мерасонад.

Амнияти иттилоотӣ ифодагари ҳимояи имиджи сиёсии давлат баромад менамояд. Бо ёрии иттилоотӣ қомеъиҳо ва муваффақиятҳои давлат ба ҷомеаи ҷаҳонӣ дастрас гардида, ба масъалаҳои мавҷуда сабукӣ ва тақвият мебахшад. Дар раванди сиёсӣ амнияти иттилоотӣ яке аз масъалаҳои муҳими рӯз ба ҳисоб меравад. Дар бораи масъалаи мазкур сарони давлатҳои ИДМ дар Тошкент «Созишнома дар бораи таъмини воситаҳои рақамӣ ва амнияти иттилоотӣ»-ро (1992) ба имзо расонида буданд. Мутаассифона, дар он давра ба ин ҳуҷҷати муҳим дар кишвари мо кам эътибор медоданд. Сабаб он буд, ки Тоҷикистон дар марҳалаи ҷанги ҳамватанӣ қарор дошт ва роҳбарияти сиёсӣ ба ҳалли масъалаҳои дигар банд буд. Алангаи ҷанги шаҳрвандӣ ҳомӯш нагардида буд.

Танҳо мохи сентябри соли 1997 фармони Президенти Тоҷикистон «Дар бораи таъмини ҳуқуқӣ ба шабакаи иттилоотии ҷаҳон» масъаларо ҳосияти расмӣ бахшид. Вобаста ба он шаҳрвандони Тоҷикистон ва иттиҳодияҳои давлатию ҷамъиятӣ ба шабакаи иттилоотии ҷаҳонӣ пайваст гардиданд.

Андешаҳо дар бораи таъмини амнияти иттилоотӣ бояд ҷавобгӯи манфиатҳои рӯз бошанд. Зеро имрӯз тамоми ҷомеаи ҷаҳонӣ дар заминаи таъмини технологияи навини иттилоотӣ дар сиёсат пайваста бо парадигмаҳои ҷомеаи иттилоотӣ зиндагӣ доранд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шабакаи «Интернет» ба таври васеъ доираҳои гуногуни аҳолиро фаро гирифта, мамлакатро ба фазои иттилоотии ҷаҳонӣ пайваст мегардонад. Технологияи иттилоотӣ аҳборотро ба нерӯи мутаҳаррике табдил додааст, ки он дар пешрафти ҷаҳони муосир нақши муайянкунандаро пайдо намудааст. Воситаҳои наватарини иттилоотӣ метавонанд оқибатҳои ҳам манфӣ ва ҳам мусбатро ба бор оранд. То кадом андоза ба нафъи манфиатҳои миллӣ истифода намудани онҳо муҳим аст. Моҳиятан, воситаҳои замонавии иттилооти оммавӣ дар заминаи манфиатҳои давлатҳои бузург инкишоф меёбанд. Бинобар ин доимо саволи зерин дар миён аст: воситаҳои иттилооти оммавии давраи рушди глобализунонии олам ба амнияти миллии давлатҳои хурд чӣ муносибат ва ҳолати ҳамгироӣ доранд?

Воқеияти раванди сиёсии ҷаҳонӣ водор месозад, ки ба амнияти иттилоотии Тоҷикистон муносибати хоса бояд кард. Зарурат пеш омадааст, ки методҳои таъмини амнияти иттилоотиро бо мақсади ҳимояи манфиатҳои миллӣ таҷдиди назар кард. Методҳои умумии таъмини амнияти иттилоотиро метавон ба гурӯҳҳои ҳуқуқӣ ва ташкилию техникӣ ва иқтисодӣ тақсим намуд.

Ба методҳои ҳуқуқии таъмини амнияти иттилоотӣ санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ, танзиму таҳкими муносибатҳо дар соҳаи иттилоот ва меъёрҳои методии ҳуҷҷатҳо дар масъалаи таъмини амнияти иттилоотии Тоҷикистон ва ғ. дохил мешаванд.

Таъсиси меъёрҳои ҳуқуқии таъмини амнияти иттилоотӣ барои Тоҷикистон аз ҳарвақта дида бештар рӯзмарра гардидаанд. Зеро он метавонад сохторҳои минтақавии амнияти иттилоотиро таъмин намояд. Меъёрҳои ҳуқуқии таъмини амнияти иттилоотиро метавон пеш аз ҳама, дар вилояти Суғд истифода намуд. Дар ин минтақа Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ўзбекистон ва Қирғизистон ва дар ВАБК ва вилояти Хатлон бо Чин ва Афғонистон ҳамсарҳад аст. Амнияти иттилоотӣ дар ин минтақаҳо дар зери таъсир ва таҳдиди эҳтимолии иттилоотии давлатҳои ҳамсоя қарор доранд. Дар як қатор ноҳияҳои вилояти Суғд ба ҷойи телевизиони Тоҷикистон ва дигар шабакаҳои симо ва садои Тоҷикистон телевизиони Ўзбекистон паҳш карда мешаванд. Чунин ҳолат ба манфиатҳои иттилоотии Тоҷикистон таъсири манфӣ мерасонад. Дар шароити имрӯза аксарияти шаҳрвандони вилояти Суғд имконияти бештари хондани

рӯзнамаю маҷаллаҳоро бо забони ўзбекӣ, шунидани мусиқии ўзбекӣ, тамошои филмҳои истеҳсоли Ўзбекистонро доранд. Пас аз хондану шунидан ва дарёфти чунин иттилоот аксарияти шаҳрвандони вилояти Сугд ва қисме аз шаҳрвандони ноҳияҳои сарҳадотӣ дар муоширати байниҳамдигарӣ забони ўзбекиро бештар мавриди истифода қарор медиҳанд. Дар баробари ин меъёрҳои ҳуқуқии забони тоҷикӣ аксар вақт риоя карда намешаванд. Дар чунин вазъият дар амалияи ҷамъиятӣ кӯшишҳо баҳри ташаккули инкишофи ғояи ваҳдати миллий ё мафҳумҳои худшиносии миллий, ифтихори миллий ва ғ. метавонанд ба ибораҳои хушкӯ ҳолӣ табдил ёбанд.

Аз тарафи дигар, истифодаи методҳои ташкилию техникӣ ва иқтисодии таъмини амнияти иттилоотии Тоҷикистон дар сурати зайл зоҳир мегарданд:

— таъсис ва тақмили низоми таъмини амнияти иттилоотӣ;

— таъсиси низом ва воситаҳои пешгирӣ намудани роҳу воситаҳое, ки ба қоркарди иттилооти ғаразнок машғуланд ва дар тафаккур ва шуури сиёсии миллий ақидаҳои ноустувorro таъвият мебахшанд;

— расмият ёфтани воситаҳои ҳимояи иттилоот, иҷозатномаи ғайриқонуний дар соҳаи ҳимояи сирри давлатӣ, ҷавобгӯ будани усулу воситаҳои ҳимояи иттилоот.

Хусусиятҳои таъмини амнияти иттилоотии Тоҷикистон дар соҳаҳои мухталифи ҳаёти ҷамъиятӣ саҳм мегиранд ва пеш аз ҳама, бояд таъсиррасонии он ба манфиатҳои миллий мавриди назар гарданд. Амнияти иттилоотии Тоҷикистон яке аз қисмҳои таркибии амнияти миллии мамлакат буда, ба ҳифзи манфиатҳои миллии соҳаҳои мухталифи ҳаёти ҷамъиятӣ ва давлатӣ таъсир мерасонад. Таҳкими амнияти иттилоотии Тоҷикистон ва методҳои таъмини он аҳамияти муҳимро касб мекунанд.

Ҳимояи манфиатҳои миллий ба масъалаи таъмини амнияти миллий алоқаи ногусастанӣ дорад. Танҳо дар натиҷаи баҳамназдиқшавии талаботҳо ва манфиатҳо давлат ҳамчун воситаи тавоноии таъмини амният метавонад онро воқеӣ гардонад. Таъмини амнияти миллий маънои ҳимояи манфиатҳои ҳаётан муҳими шахс, ҷомеа ва давлат аз таҳдидҳои дохилӣ ва берунӣ, қудрати давлат дар дифои истиклолият, ҳудуд ва ҳамчун субъекти ҳуқуқӣ байналхалқӣ баромад намуданро дорад. Падидаҳои «амният»-и шахс, ҷомеа ва давлат на дар ҳамаи ҳолатҳо бо яқдигар мувофиқат менамоянд. Амнияти шахс маънои баамалбарории ҳуқуқи озодиҳои дахлнопазирии инсонро дорад. Барои ҷомеа амният дар маънии муҳофизати арзишҳои моддӣ ва маънавӣ баромад мекунад. Амнияти давлатӣ устувории дохилӣ, қобилияти мудофияи бозътимод, истиклолият, дахлнопазирии ҳудудиро тақозо дорад.

Ҳангоме ки манфиатҳои миллии Тоҷикистон мавриди таҳлил қарор мегиранд, пеш аз ҳама манфиатҳои амнияти давлатӣ ба инобат гирифта ме-

шаванд. Дар мавриди рӯоварӣ ба меъёри мазкур талаботҳои инкишоф бевосита баррасӣ мегарданд:

— амнияти миллии ҳолати институтҳои сиёсӣ, ки фаъолияти самаранокӣ ташаккул ва инкишофи ҳаёти ҷамъиятиро дар таҳкими шароити мусоид таъмин менамояд;

— вазифа ва ҳадафҳои асосии ҳар як давлатро таъмини амнияти миллии дар низоми ҷамъиятӣ аз ҳавфҳои дохилӣ ва хориҷӣ ташкил медиҳанд;

— давлат воситаи асосии танзими низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин хотир, сиёсати давлатӣ сатҳи инкишофи иқтисодӣ ва ҷамъиятиро сиёсӣ, ҳолати ҷойгиршавии кишвар, анъанаҳои таърихӣ, таъмини истиқлолият ва амният, инчунин ҳимояи манфиатҳои миллиро таҷассум менамояд;

— таҳким ва устувории амнияти сиёсии Тоҷикистон қисми асосии амнияти миллии кишвар ба шумор меравад. Барои он ки дар сиёсат амнияти устувор ва мутаносиб ташаккул ёбад ҳадафҳои сиёсӣ бояд воқеъбинона бошанд, дар заминаи нақшаҳои мавҷуда амал намоянд ва ба воқеияти ҷамъиятӣ рӯ оварда шаванд;

— дар соҳаи манфиатҳои ҳаётан муҳими Тоҷикистон ба ғайр аз амният, ки дар мадди аввал устувории сиёсиро фаро мегирад, боз бурдборҳои ҳаёти зист ва иқтисодӣ дохил мегарданд. Дар чунин замина манфиатҳои миллии ҳаётан муҳими Тоҷикистонро на мавҷудияти он, балки мавқеъгирӣ ва таъсиррасонӣ дар муносибатҳои байналхалқӣ ташкил менамоянд. Дар мадди аввал нигоҳдорӣ ва инкишофи маданияти безаволи тоҷикистонӣ, инчунин ҳимояи манфиатҳои ҳамаи умумиятҳои миллию этникӣ, ки дар ҳудуди мамлакат зиндагӣ намуда, фаъолият доранд ба эътибор гирифта мешаванд. Ҳадафи асосиро инкишофи Тоҷикистон ҳамчун кишвари мутамаддини демократияи воқеӣ ташкил медиҳад.

§ 5. ПЕШОМАДИ ДАВЛАТДОРИИ ТОҶИКИСТОН (ҲОСИЯТҲОИ МИЛЛИЮ ҲУДУДӢ)

Давлати Тоҷикистон дар ҳар даври замон бо мушкилиҳо ва муқовиматҳои зиёду гуногуне рӯбарӯ гардидааст. Чунин қисмат дар замони заволи Иттиҳоди Шӯравӣ ва ташаккули раванди истиқлолиятгарой низ насиб гардид. Ҳанӯз дар солҳои охири мавҷудияти СССР Тоҷикистонро санҷишҳои навбатӣ пеш омаданд ва онро ба вартаи мочароҳои шадиди сиёсӣ кашидаанд. Воқеаҳои февралӣ (1990), ки гурӯҳи ҷавонро қурбони дасисаҳои никорталабон ва ҳокимиятхоҳон гардонид, дар инкишофи муқовиматбори кишвар саҳифаи навбатии нангину хунинро боз намуд. Дар ин набарди фоҷиабор хуни 26 нафар тоҷикистониро резониданд ва касе ҷуръат накард, ки онро ба гардан гирад ва дар назди вичдону миллат тавба намояд. Ба мотами гуррамаргон фақат модарони онҳо нишаст. Вале ҷомеаи тоҷикистонӣ қудрат пайдо на-

кард, ки худро дифоъ намояд. Ҳатто имконият ва нерӯи баҳои воқеии сиёсӣ ҳуқуқӣ додан ба ҳодисаҳои баҳманмоҳро дарёфт накард. Яъне, ҳодисаҳои манфури февралӣ, сабабу натиҷаҳои он муайян карда нашуданд. Ба қотилони ҷавонмардони бегуноҳ ҷазо таъин нагардид. Чунин муносибат ба ҳодисаҳои февралӣ дар қатори омилҳои дигар ҷанги ҳамватаниро рӯз ба рӯз наздик мекунонид.

Аз охири соли 1992 то ба моҳи июни соли 1997 кишварро ҷанги шаҳрвандӣ гулӯгир менамуд. Дар низоми давлатдорӣ навини Тоҷикистон ҷанги шаҳрвандӣ монеаи мураккабтарин ва мудҳиштарин мансуб меёбад. Ҳатто ҳатари аз байн рафтани Давлати Тоҷикистон пайдо гардид. Мочарои мусаллаҳона ва муқовимати шадиди нерӯҳои дохилӣ ва ҳомиёни аҷнабӣ Тоҷикистонро ба чунин фоҷиаи ғушношунид наздик менамуд. Дар давраи ҷанги шаҳрвандӣ, махсусан дар солҳои аввали он андешаҳо дар бораи дар сурати афзудани шиддати мочарои сиёсии мусаллаҳона рӯ ба ҷудоигароӣ (сепаратизм) овардани доираҳои ҳуқумронии минтақаҳои алоҳида бештар ҷоннок мегаштанд.¹

Бо мушкилиҳои зиёд мочарои сиёсӣ ҳалли ҳешро дарёфт. Раванди мусолиҳаи миллӣ воқеият гардид. Мамлакат имкон пайдо намуд, ки роҳи бунёдгарӣ ва созандагиро пеш гирад. Дар партави мусолиҳаи миллӣ ва таъмини ваҳдати ҷомеа масъалаҳо ва монеаҳои дигари инкишофи Давлати Тоҷикистон роҳу воситаҳои самараноки ҳалли ҳешро пайдо менамоянд.

Аз давраи аввали истиқлолияти давлатӣ сар карда, дар инкишофи давлатдорӣ Тоҷикистон масъалаҳои муҳталиф пайдо гардиданд. Масъалаҳо дар тамоми ҷабҳаҳои ҳаёти ҷомеа бармехӯрданд. Вобаста ба моҳият ва вазифаҳо онҳо дар сатҳи гуногун дар инкишофи сиёсии мамлакат саҳм мегиранд. Тоҷикистон ҳамчун давлати миллӣ ва ба сифати кишвари гуногунҷаҳрагии миллию этникӣ ҳастӣ дорад. Бинобар ин масъалаҳои инкишофи муносибатҳои миллӣ аҳамияти муҳимро касб менамоянд.

Дар шароити гуногунҷаҳрагии миллии мамлакатҳо нақши муносибатҳои миллӣ дар ҳаёти сиёсии ҷомеа басо меафзояд. Масъалаҳо пайдо мешаванд, ки бе баҳисобгирии таркиби миллии аҳоли ва манфиатҳои онҳо ҳал намегарданд. Миллат шакли олии таърихан ташаккулёфтаи умумиятҳои иҷтимоӣ этникии одамон буда, умумияти ҳаёти иқтисодӣ, забонӣ, ҳудудӣ, худшиносии миллӣ ва баъзе хосиятҳои муайяни маданият, урфу одат, маишат ва анъанаҳоро таҷассум менамояд.

Олами муосир равандро ва муносибатҳои гуногуни иҷтимоӣ этникиро ба гирдоби сиёсат мекашад. Байни сиёсат ва равандро иҷтимоӣ этникӣ, махсусан муносибатҳои миллӣ ҳамбастагҳои зиёде ба вуқӯъ мепайванданд,

1. Ниг. : Раҳмон Э. Выступление на торжественном собрании, посвященном 15-летию XVI сессии Верховного Совета Республики Таджикистан // Народная газета, 2007. 21 ноя.; Зокиров Г.Н. Масъалаҳои миллию сиёсии муҳоҷирати аҳоли дар Тоҷикистон. – Душанбе: Сино, 1995. С.110.

ки кас дар фаҳмиши амики онҳо очиз мемонад. Мафҳумҳои зиёде истифода мегарданд, баъзан дар ҷойи худ намеоянд ва боиси нодуруст фаҳмидани моҳияти ҳодиса мешаванд.

Мафҳуми асосӣ ва марказии раванди муносибатҳои миллӣ «миллат» аст. Мафҳуми мазкур пеш аз пайдоиши миллатҳо ба вучуд омадааст. Дар аввал мафҳуми «миллат» барои ишора намудан ба қабила ва халқияте, ки хусусиятҳои умумии фарҳангӣ ва забонӣ доштанд, истифода бурда мешуд. Хусусиятҳои этникии қабила, халқият ва миллатро ба ҳисоб гирифта, дар маънои маҳдуд онҳоро умумиятҳои миллӣ номидан мумкин аст. Аммо дар ҳолате ки ҳамбастагӣ ва алоқаҳои дохилии онҳо ҳам ба сифати этникӣ ва ҳам ба сифати иҷтимоӣ иқтисодӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд, мафҳуми «миллат» (natio), ки ҳанӯз дар асрҳои аввали солшумории мелодӣ истифода мегашт, аз забони латинӣ баромада, маъноҳои «авлод» ё «ташаккулёбӣ»-ро дошт.

Муддати зиёде мафҳуми «миллат» мансубияти авлодӣ, қабилавӣ ва ба халқе тааллуқ доштанро ифода менамуд. Маънои мафҳуми мазкур дар Асрҳои миёна боз васеътар гардид. Он раванди ҳамшаҳригарӣ дар университетҳои Аврупо, гурӯҳи намоёндагии ин ё кишварро дар Соборҳои Ватикан ва ғ. ифода мекард. Мафҳуми мазкурро дар шакли «рӯҳи миллӣ», «иродаи миллӣ» маорифпарварон ва ходимони Инқилоби Бузурги франсуз истифода намудаанд. Фаъолияти муҳаққиқон амалии онҳо буд, ки мафҳуми «миллат» ба сифати умумияти иҷтимоӣ таърихӣ одамон шинохта гардид. Тадричан мафҳуми «миллат» дар забонҳои мухталиф маъноҳои гуногунро пайдо намудан гирифт. Дар бештари забонҳои Аврупои Ғарбӣ он синоними «аҳолии тамоми давлат»-ро ба худ гирифтааст. Мансубияти миллӣ ба мансубияти шаҳрвандии одамон ҳаммаъно гардидааст.

Миллат ва муносибатҳои миллиро муҳаққиқони зиёде мавриди омӯзиши ҳамачониба қарор додаанд. Яке аз онҳо О.Бауэр буд. Ӯ дар мавқеи назарияи идеалистии психологии миллат истода, онро умумияти маданияи психологии одамон медонист. Ин иттиҳоди одамонро умумияти тақдир муттаҳид менамуд. Р. Шпрингер низ ба мафҳум ва раванди мазкур диққати махсус додаст. Ӯ миллатро умумияти маданӣ, иттифоқи ҳаммаслакон ва ҳамзабонон медонист. Н.А.Бердяев бошад нақши забон, ҳудуд, истиклолияти давлатиро дар таркиби миллат кам намедонист. Аммо ба андешаи ӯ, онҳо нақши муайянкунандагӣ надоранд. Асоси миллатро дар ягонагии тақдирӣ таърихӣ мебинанд. Яъне, ба андешаи Н.А.Бердяев миллат-ягонагии тақдирӣ таърихӣ ва дарки ин тақдир аст, ки он худшиносии миллист. К.Каутский бошад масъалаҳои инкишофи муносибатҳои миллиро омӯхта, дар миллат истехсолоти молӣ ва савдори омили муҳимтарин медонист.

Назарияи марксистӣ-ленинии миллат ва муносибатҳои миллӣ низ ба сатҳи комилият расидааст. Асосгузори коммунизми илмӣ назарияи миллатро эҷод намуда, диққати бештарро ба табиати синфӣ иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва

нақши он ҳамчун шакли инкишофи чомаа додаанд. К.Маркс ва Ф.Энгелс он халқхоеро, ки худуди ягона надоштаранд ба миллати ягона тааллуқ намендонистанд. Онҳо ба умумияти забон низ диққати бештар додаанд. Назарияи марксистии миллат таълимоти таърихиро иқтисодӣ буда, алоқаҳои иқтисодии байни гурӯҳҳои калони одамонро барои фаъолияти якҷоя, умумияти худуд ва забони ягонаи адабию ҳатмӣ меҳисобад.

В.И.Ленин муҳимтарин хусусиятҳои миллатро аз умумияти забон, худуди муайян, аломати иқтисодӣ ва характери таърихӣ иборат медедонист.

Таълимоти марксистӣ-ленинии миллатро И.В.Сталин дар асари «Марксизм ва масъалаи миллӣ» инкишоф додаст. Аслан, аксарияти муҳаққиқони марксист хоҳу ноҳақ андешаҳои ӯро тасдиқ менамоянд. Албатта, кӯшишҳои зиёде бар ҳарч додаанд, то ки назарияи сталинӣ ба кулӣ тағйир ёбад, аммо ҳамагӣ кори беҳудаанд.

Моҳиятан дар муносибатҳои байниҳамдигарии сиёсат, равандҳои иҷтимоӣ этникӣ ва муносибатҳои миллӣ мафҳуми «масъалаи миллӣ» нақши зарурӣ дорад. Онро ҳамчун муносибатҳои миллӣ ба қалам медиҳанд, ки нодуруст аст. «Масъалаи миллӣ» маҷмӯи муносибатҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, идеологӣ ва фарҳангии байни миллату халқиятҳо ва умумиятҳои этникӣ мебошад. «Масъалаи миллӣ» на танҳо ифодагари талаботу манфиатҳои миллатҳо, балки инъикоскунандаи манфиату хусусиятҳои тамоми навҳо ва шаклҳои умумиятҳои миллию этникӣ мебошад. Аз ин рӯ, тадқиқи «масъалаи миллӣ» ба ҳамаи умумиятҳои иҷтимоӣ этникӣ баробарқимат аст. «Масъалаи миллӣ» ҳосияти махсуси муносибатҳои миллӣ буда, ҳамчун муносибатҳои «ҳукмронӣ ва тобеъ»-и як миллат нисбати миллати дигар амал менамояд. Агар ин тавр намебуд ҳолат ба пайдоиш ва гузориши масъала ва кӯшишҳо барои ҳалли он наменонд.

Аз он замоне ки намоёндагони як умумиятҳои миллию этникӣ аз тарафи намоёндагони умумияти миллию этникии дигар зулм карда мешуданд ва муносибатҳои «ҳукмронӣ ва тобеъ» байни одамон амал менамоянд, масъалаи миллӣ вучуд дорад. Он вобаста ба шароити мушаххасу таърихӣ ҳосиятҳои нав ва хусусиятҳои умумиятҳои миллию этникиро дар худ таҷассум менамояд. «Масъалаи миллӣ» махсусан баробари ташаккул ва инкишофи умумияти олии этникӣ-миллат ба таври барҷаста ба миён омад.

Аз замоне ки масъалаи миллӣ - этникӣ ба амал омад, мутафаккирон аз пайи ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли он гаштанд. Масъалаи миллӣ, ки бештар дар замони муносибатҳои сармоядорӣ авҷ гирифта буд, тақозо менамуд, ки ҳам аз ҷиҳати назариявӣ ва ҳам аз ҷиҳати амалӣ ҳалли худро ёбад ва ё ҳеч набояд, шиддати он паст гардонида шавад. Аз ин ҷост ки идеологҳои ҳаракатҳои озодихоҳӣ дар асри XVI- XIX асоси ҳалли масъалаи миллиро дар воқеагардонии «принсипи миллият» медиданд. Мувофиқи он бояд ҳар як миллат соҳиби давлати худ мегаشت. Аз ҷиҳати назариявӣ асоснок намудани принсипи мазкур – «ба ҳар як миллат додани давлати алоҳида» ва ба роҳбарӣ

гирифтани он хосияти муҳим пайдо намуд. Муддати чанде, махсусан дар замони инқилобҳои буржуазӣ ва ташаккули давлатҳои нав принципи мазкур нақши пешқадам бозид. Дар мубориза бар зидди боқимондаҳои парокандагии асримиёнагӣ ва зулми миллии замони кӯҳан ба муборизаи озодихоҳии халқҳои гуногун, аз ҷумла халқҳои Аврупо таъсири мусбат расонид. Аммо чунин ҳолат дер давом намекард. Чунки аксари мамлакатҳо аз халқияту миллатҳои гуногун ташаккул ёфта буданд ва имконияти ба ҳар яки онҳо додани давлати алоҳида вучуд дошта наметавонист. Зиёда аз ин капитализм ба империализм табдил ёфта, буржуазияи мамлакатҳои бузургтарин забти мустамликаҳо ва тақсими ҷаҳонро ба марҳалаи наву васеъ ворид сохтанд. Дар чунин ҳолат «масъалаи миллий» аз доираи як мамлакат берун гашта, хосияти умумиҷаҳонӣ пайдо намуд.

Дар афкори ҷамъиятию сиёсӣ таълимоти марксизм оид ба роҳҳо ва воситаҳои ҳалли масъалаи миллий ҷолиби диққат мебошад. К.Маркс ва Ф.Энгелс имконияти ҳалли масъалаи миллиро бо инқилоби сотсиалистӣ пайвастанд. Назари К.Маркс дар бораи миллате, ки миллати дигарро зулм мекунад, худ озод буда наметавонад моҳияти инкишофи муносибатҳои миллиро нишон медоданд.

В.И.Ленин марксизмро инкишоф дода, принципи «хукуқи худмуайянкунии миллатҳоро» пеш гузошт, ки дар инкишофи минбаъдаи муносибатҳои миллий нақши муҳим бозидоаст. В.И.Ленин диалектикаи амиқи ҳалли масъалаи миллиро таҳия кард. Аз ҷиҳати назариявӣ асоснок намуд, дар амал исбот кард, ки роҳи ягонагӣ, муттаҳидӣ ва ҳаматарафаи инкишофи миллату халқиятҳо ва гурӯҳҳои этникӣ озодии пурраю комили онҳо аз зулми иҷтимоию миллий ва ба вучуд овардани шароити мусоид баҳри инкишофи онҳост. Ӯ ҳоҳони ташкили мамлакатҳои калони сермиллат буд, зеро чунин иттиҳод барои ҳалли масъалаҳои гуногуни иқтисодию сиёсӣ бештар шароит фароҳам меовард. Ӯ зидди инқори манфиатҳои миллий баромад намуда, масъалаи ташкили давлати миллий, талаби автономияи худудиро пеш гузошта буд. Масъалаи миллиро дар заминаи таърихию иқтисодӣ мефаҳмид.

Дар аввалҳои Ҳокимияти Шӯравӣ нуктаю хулосаҳои таълимоти марксизм-ленинизм дар мамлакатҳои мо то андозае ба инобат гирифта мешуданд. Масъалаи миллий дар он шакле, ки аз ҷомеаи анъанавӣ боқӣ монда буд, аз бисёр ҷиҳатҳо ҳалли худро ёфт. Аммо замона ба масъалаҳои миллий хусусиятҳои нав ба навро зам менамуд ва бояд онҳо ҳалли мутаносиби худро пайдо менамуданд. Мутаассифона, роҳбарияти ҳизбӣ ва давлатии кишвари шӯроҳо на ҳама вақт дар ҳалли масъалаи миллий босубот буданд. Сарварони сиёсӣ ба як қатор хатогиҳое роҳ доданд, ки ба соҳаи муносибатҳои байниҳамдигарии миллатҳо низ таъсири манфӣ расониданд. Системаи маъмурию фармондихӣ талаботу манфиатҳои ҳаррӯзаи миллату халқиятро ҳамаҷониба ба инобат намегирифт. Дар натиҷа дар ҳамаи соҳаи фаъолияти миллату халқиятҳо, аз ҷойгиронии қувваҳои истеҳсолкунанда сар карда, то ба масъалаҳои гуно-

гуни маданӣ хатоҳою иштибоҳҳои ҷиддӣ ҷой доштанд. Бо баҳонаи ҳимояи манфиатҳои умумидавлатӣ ҳуқуқҳои ҷумҳуриҳои миллий маҳдуд карда мешуданд, тамоюли бунёди давлати унитарӣ қувват мегирифт. Таносуби ваколату ӯҳдадорихои тарафайни мақомоти умумииттифоқӣ ва ҷумҳуриявӣ аз байн рафта гирифт. Сохибхитиёрии ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ва воҳидҳои дигари миллий дар қонун монду дар амал не.

«Муносибатҳои миллий» мафҳуми иҷтимоию сиёсӣ мебошад. Аммо дар он хусусиятҳои сиёсӣ нақши ҳалқунанда доранд. Ба ин пеш аз ҳама давлат, ки ҳамчун омили зарурии ташаккул ва инкишофи миллат ва воҳидҳои миллий баромад мекунад, сабаб мешавад. Азбаски сиёсат ҳамчун фаъолияти байни умумиятҳои иҷтимоӣ фаҳмида мешавад, тамоми ҷабҳаҳои муносибатҳои миллиро низ дарбар мегирад ва ҳамаи ҷабҳаҳои муносибатҳои миллий ҳосияти сиёсӣ доранд. Аммо дар мадди аввал масъаласе қарор гирифтаанд, ки ҷиҳатҳои асосии сиёсати миллии давлатиро ташкил медиҳанд. Ба қатори онҳо масъалаҳои зеринро дохил намудан лозим аст: худмуайянкунии миллату халқият ва гурӯҳҳои этникӣ; таъмини мутаносибии ҳимояи манфиатҳои миллий ва умумиинсонӣ; баробарҳуқуқии феълӣ ва воқеии ҳамаи миллату халқиятҳо, гурӯҳҳои этникӣ; фароҳам овардани шароити мусоид барои инкишофи озод ва бемайлони забони миллий ва унсурони гуногуни маданияти миллий; ташаккул ва инкишофи системаи мунтазами тайёр намудани кадрҳои миллий барои ҷабҳаҳои ҳаёт ва ҷойгирии онҳо ва аз ҷумла дар таркиби ҳокимият ва ниҳодҳои дигар.

Ҳамбастагии сиёсат ва муносибатҳои миллий инчунин дар таъсири фаъоли омилҳои миллию этникӣ ба сиёсат маълум мегардад. Анъанаҳои таърихан ташаккулёфтаи миллату халқиятҳо ва умумиятҳои дигари этникӣ, кайфияту ҳиссиёт, шароитҳои маданияту маишӣ ва географии онҳо ба сиёсат таъсири муайян мерасонанд.

Муносибатҳои миллий масъалаҳои мухталифи ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангии инкишофи ҷомеаро фаро мегиранд. Яъне, ҳамаи масъаласе, ки манфиатҳои намоёндагони умумиятҳои миллию этникиро ифода менамоянд, дар раванди муносибатҳои миллий мақоми хоса доранд. Аз ин ҷост, ки ҳосиятҳои муқовиматангези муносибатҳои миллий дар натиҷаи бӯҳрони соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ пайдо мешаванд.

Вазифа он аст, ки ҳамаи тарафҳои масъала ҳамаҷониба тадқиқу таҳлил гарданд ва роҳҳои воситаҳои паст гардидани шиддати зиддиятҳои миллий, аз байн бурдани муҳолифатҳои миллию дохилимиллӣ муайян карда шаванд. Амалӣ гаштани вазифаҳои зерин: аз байн бурдани зиддиятҳои оштинопазирӣ, душмании байни умумиятҳои гуногуни этникӣ, мочароҳои миллий; аз байн бурдани қафомондагии иҷтимоию сиёсӣ, иқтисодию маданияи халқҳои собиқ тобегӣ; таъмини баробарии ҳуқуқию воқеии миллату халқиятҳои гуногун; таъмини инкишофи мавзуни маданияти миллии ҳамаи халқҳо; таъмини муносибатҳои мавзуни байни умумиятҳои этникии дар ҳудуди як давлат мас-

кунбуда ва ғ. ба ҳалли масъалаи миллӣ ва умуман, инкишофи муносибатҳои миллӣ таъсири муҳим мерасонанд.

Инкишофи муносибатҳои миллӣ ба принципҳои зерин асос ёфтааст:

1. Принципи худмуайянкунии миллӣ. Ётироф ва эҳтироми ҳуқуқи ҳар як халқ, миллат ё ғурӯҳи этникӣ ва шахс оид ба худмуайянкунӣ бояд асоси стратегияи сиёсии муносибатҳои миллӣ бошад. Ҳуқуқи худмуайянкунии миллату халқиятҳо бояд ҷиҳатҳои зеринро фаро гирад:

а) ҳуқуқи миллату халқиятҳо оид ба мустақилона ва озодона ташаккул додани шаклҳои ғуногуни муносибатҳо ба халқҳои дигар. Ин ҷиҳат метавонад дар шаклҳои муттаҳидшавии ихтиёрӣ дар давлати унитарӣ, федеративӣ ва конфедеративӣ воқеӣ гардад. Миллату халқиятҳо метавонанд соҳибии давлати мустақил бошанд;

б) соҳибхитиёрии комили миллату халқиятҳо оид ба ҳамаи объект ва субъектҳои дохилӣ, мустақилона ҳал намудани тамоми масъалаҳо, аз ҷумла сохти ҷамъиятӣ ва ё шакли идоракунӣ. Миллату халқиятҳо ҳуқуқи комил доранд, ки бойиғарию захираҳои табиӣи кишвари худро озодона истифода намоянд. Самти инкишофи озоди иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангиро ба амал бароранд.

2. Таъмини пурраи баробарҳуқуқии миллату халқиятҳо ва шахрвандон новобаста аз забон, дин, наҷод ва миллаташон шартӣ муҳими тақмили муносибатҳои миллӣ мебошад. Асоси ин принципро на танҳо кафолати ҳуқуқӣ, балки моҳияти ин ва ё он системаи ҷамъиятӣ ташкил менамоянд. Барои амалӣ гаштани сиёсати миллӣ фақат қабули қонунҳо кофӣ нест. Мавҷудияти шароити воқеӣи иҷтимоӣи иқтисодӣ ва маданӣ зарур аст.

3. Баҳамалоқамандии манфиатҳои умумиятҳои миллию этникӣ, умумидавлатӣ ва умумисайёравӣ. Принципи мазкур тамоюли объективӣ ва талаботи инкишофи ҷамъиятӣ, воситаи инкишоф ва баҳамназдиқшавии умумиятҳои ғуногуни этникӣ буда, ба миллатгароии қанораю иртиҷой ва нигилизми миллӣ дар муқовимат қарор дорад.

Раванди глобаликунонии тарафҳои ғуногуни ҳаёти ҷомеа дар шароити набудани заминаҳои зарурӣ боиси ташвишу изтироб дар бораи ғум қардани қиматҳои миллӣ мешаванд. Он заминаи пайдоиши майлонҳои миллатгароии ифротӣ, ғурури миллӣ ва эгоистӣ мегардад.

Яке аз сабабҳои тезутунд гаштани зиддиятҳои миллӣ муносибати ғаразноқи одамон ба таъриху сарвати маънавии халқҳо мебошад. Дар асарҳои илмӣ, китобҳои таърихӣ соҳаҳои дигари ғуманитарӣ санадҳои пайдо шудаанд, ки ғузаштаи ин ё он халқро таҳриф менамоянд. Дар як қатор вохидҳои миллӣ, махсусан ба баромаду роҳи инкишофи халқҳои таҳҷойӣ диққати махсус медиҳанд. Бисёр вақт муаллифон таърихи халқи худро қадимӣ ғардониданӣ мешаванд ва одатан он бар зарари халқи ҳамсоя сурат мегирад.

Асоси таълимоти муосири муносибатҳои миллиро ётирофи сарватҳои миллӣ ва манфиатҳои ҳар як халқ ташкил медиҳанд. Ду тамоюли муносибатҳои

миллии замони муосир: мустақилњати миллї ва раванди глобаликунонї чабхаи муҳими муносибатҳои миллї ва сиёсати миллиро ба тартиб меандозанд.

4. Сохтори миллию давлатии халқҳо.

Дар натиҷаи ҳамбастагии равандҳо ва муносибатҳои сиёсӣ, ки чабхаҳои гуногуни ҳаёти намояндагони миллату халқиятҳоро дарбар мегирад, зарурати ташаккул ва такмили сиёсати миллӣ пайдо мегардад. Сиёсати миллӣ бояд вазифаҳои стратегӣ ва ҷориро амиқ инъикос намояд. Дуруст муайян намудани вазифаҳо ва роҳу воситаҳои инкишоф дар ҳаёти умумиятҳои миллию этникӣ саҳифаи навро боз менамояд.

Сиёсати миллӣ аз омилҳои дигари ҷомеа, аз ҷумла омилҳои ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, географӣ, демографӣ, фарҳангӣ ва ғ. вобаста буда, аз ҷиғнагии муносибати онҳо истифода менамояд. Воҳидҳои маъмурию миллӣ, минтақаҳои алоҳида муносибати махсусро талаб менамоянд. Сиёсати миллӣ инчунин ба ҷунин хусусиятҳои анъанаҳои давлатдорӣи миллӣ: таркиби миллии аҳоли; таносуби аҳолии омад ва таҳҷойӣ; хусусиятҳои таърихан ташаккулёфтаи умумияти миллию этникии мазкур; омилҳои динӣ; психологияи миллӣ; урфу одат ва анъанаҳои миллии объектӣ омӯзиш диққати зарурӣ диҳад.

Самтҳои асосии сиёсати миллиро ҷиҳатҳои зерин ташкил медиҳанд:

— таъмини баробарҳукукии ҳамаи шаҳрвандони мамлакат новобаста ба мансубияти наҷодӣ, динӣ ва миллӣ;

— васеъ ғаштани ҳуқуқ ва озодиҳои ҳамаи миллату халқиятҳо, ғуруҳҳои этникӣ. Кафолати ҳуқуқҳои шаҳрвандоне, ки берун аз воҳидҳои миллию ҳудудиашон зиндагӣ мекунанд;

— таъмини шароити мусоид барои инкишофи озод, фарҳанг ва забонҳои миллӣ;

— бо назардошти сифатҳои корию касбии одамон таносуби намояндагони миллату халқиятҳо дар сиёсат оид ба кадрҳо мақоми заруриро соҳиб гардад;

— дуруст муайян намудани роҳҳо ва методҳои самарабахши ҳалли мочароҳо ва зиддиятҳои байнимиллӣ;

— баҳисобгирӣ ва таъмини таносуби дурусти манфиатҳои миллию глобалӣ;

Дар инкишофи давлатдорӣи баъдишӯравии Тоҷикистон дар сатҳи сиёсӣю арзишӣ ва тафаккурию ахлоқӣ монеаи ҷиддитарин ривочи маҳалгарой ба ҳисоб меравад. Маҳалгарой дар шароити Тоҷикистони навин ҳодисаи сифатан нав ба шумор меравад. Гарҷанде ки солҳои пешин ҷунин падида вучуд дошта бошад ҳам, он ба таври қушодаю озод амал намекард. Манфиатҳои аҳли заҳмат ба маҳалгарой барин ҳодисаи манфур дар муросо қарор надоштанд. Маҳалгарой ҳамҷун оқибати раванду муносибатҳои байни одамон аз ҳодисаю муносибатҳои мухталифи иҷтимоӣю иқтисодӣ ва сиёсӣю фарҳангии ҷомеа бармеояд. Воқеаҳои даҳсолаҳои охир парда аз рӯйи он бардоштанд. Маҳалгарой, ки бештар дар доираи хизматчиён ва коркунони

роҳбарикунанда амал мекард, қисми зиёди аҳолиро фаро гирифт. Он ҳатто ба яке аз хусусиятҳои сиёсати ташкилотҳои гуногун табдил ёфт. Тааҷҷубовар аст, ки як миллати хурд ба чандин шоҳаҳо: кӯлобӣ, гармӣ, хучандӣ, ҳисорӣ, зарафшонӣ, дарвозӣ, помирӣ ва ғ. тақсим гардид. Ба рушди падидаи мазкур омилҳои дигари ҳаёти ҷамъиятӣ таъсир бахшиданд. Бахусус, ташаққули иттиҳодияҳои гуногуни маданияи миллӣ ва ташкилотҳои мардумӣ ба авҷи маҳалгарой таъсир расониданд. Гарчанде ки расман онҳо бар зидди маҳалгарой баромад намуда, ваҳдатӣ миллӣ ва давлатиро мақсади асосии худ ҳисобиданд ҳам, онҳо дар асоси принсипи ҷимояи манфиатҳои маҳал муттаҳид мегаштаанд ва маҳалгароиро дар роҳи расмӣ гаштан қувват бахшиданд. Мутаассифона, сарвари ин иттиҳодияҳои бо ном халқиро, ки бар зарари мардуми оддӣ ғайрият доштанд, шахсоне ба ўҳда гирифта буданд, ки аз рӯи касб ва адои хизмат бояд дар муқобили ҷараёни маҳалгароӣ миллатгароии канораю ифротӣ меистоданд.

Муҳаққиқон ба масъалаи маҳалгарой назари гуногунро ихтиёр намуданд. Гурӯҳе аз онҳо маҳалгароиро ба масъалаи муносибатҳои миллӣ олуида нагардонид, онро ҳамчун инъикоси «ватанпарварии» музофотии қисми аҳоли ё роҳбарони ноҳияҳои ҳудудию маъмурий меҳисобанд. Гурӯҳи дигари донишмандон маҳалгароиро оқибати саҳву хатоҳо дар ғайриятӣ иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии роҳбарон меҳисобанд. Гурӯҳи сеюм бештар ба ҷиҳатҳои назариявии масъала диққат намуда, онро оқибати ғайриқонунӣ нодуруст ва таҳрифи муносибатҳои миллӣ меҳисобанд.

Дар воқеъ, маҳалгарой яке аз шаклҳои дағали зоҳиршавии майлони миллатгароии канора мебошад. Маҳалгарой афзал донишмандони манфиатҳои маҳаллӣ буда, бар зарари манфиатҳои умумимиллӣ қарор мегирад, ки ба ҳислатҳои худпарастона асос ёфтааст.

Решаҳои ғиёсологии маҳалгароиро таҳрифи яктарафаи лаҳзаҳо, манфиатҳои ноҳияю минтақаҳо ва муқобил гузоштани онҳо ба манфиатҳои миллӣ – давлатӣ ташкил менамоянд. Он дар макон ва замон ҳосияти мушаххас пайдо менамояд. Дар шароити Тоҷикистон ва минтақаҳои алоҳидаи он асосҳои пешбари маҳалгароиро муносибатҳои то ба ҳол мавҷудаи қавмӣ, ки сади роҳи ташаққули инкишофи тафаккури миллӣ мегарданд, ташкил медиҳанд. Аксар вақт, дар лаҳзаҳои аввали муоширати тоҷикистониён саволи «аз кучой» ба миён гузошта мешавад. Мутаассифона, муносибатҳои байни одамон, махсусан дар доираи муносибатҳои маъмурию касбӣ бештар ба ҷавоби саволи мазкур вобаста мегарданд. Ҳодисаҳои ҳуний, ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон низ ба маҳалгарой ва муносибатҳои қавмию авлодӣ ва минтақавӣ робитаи бевоқифа дошта, аксари одамонро чунин муносибатҳо ба шур оварда буданд.

Муносибатҳои қавмию авлодӣ ва маҳалгарой ҳоси ноҳияҳо ва минтақаҳои алоҳидаи Тоҷикистон нестанд ва тамоми қаламрави мамлакатро фаро гирифтаанд. Ин муносибатҳо бештар ба унсури ҳам сиёсати бузург ва ҳам сиёсати локалӣ табдил ёфтаанд. Намояндагони ҳар минтақае, ки соҳибмансаб ва амал-

дор гарданд, хоҳу нохоҳ дар атрофаш «мутахассисон»-ро аз рӯи аломатҳои хешутаборӣ, маҳал ва ҷонфидоии шахсӣ гирд меоранд.

Муносибатҳои хешутаборӣ ва маҳалгарой агар ба муносибатҳои байниҳамдигарии одамон ва гурӯҳҳои муайяни ноҳияю минтақаҳои гуногун зарар наоранд, ҳеҷ боке нест. Мутаассифона, ин муносибатҳо дар байни одамон ва маҳалҳо тухми адоват мекоранд, онҳоро рақибӣ якдигар мегардонанд.

Дар доираҳои расмӣ андешаҳои зиёде дар бораи роҳ надодан ба хешутаборбозӣ ва маҳалгарой барин ҳодисаҳои иртиҷоӣ баён мегарданд. Вақте ки замони воқеӣ гардонидани ин андешаҳо ба миён меояд, аксарият худро ба нодонӣ мезананд, гуё чунин масъала вучуд надошта бошад. Ҳатто намоёндагони ноҳияю минтақаҳо чунин муносибатҳои қавмию авлодӣ ва маҳалгароиро бештар дар пойтахт, дар муассисаю мақомоти расмӣ ҷоннок менамоянд. Зиёиён низ ба ин касалӣ гутта задаанд. Ҳама дар бораи инсонии заҳматкаш ва ҳимояи манфиатҳои онҳо андеша меронанду маҳалгарой ва муносибатҳои қавмӣ барин ҳодисаҳои манфури ба манфиатҳои заҳматкашон бегонаро хомӯшона ҷонибдорӣ менамоянд.

Ҳамин тариқ, мавҷудият, зарар ва оқибатҳои ногувори маҳалгароиро касе инкор карда наметавонад ва зарурати муборизаи зидди онро чун ҳадафи сиёсӣ эътироф менамоянд. Аммо на ҳама қудрати мубориза бурдан ба зидди онро доранд. Зиёда аз ин роҳу воситаҳои чунин муборизаро муайян карда наметавонанд. Бинобар ин зарурати рӯоварӣ ба таълимоти комил пеш меояд, ки дар он масъалаҳои муҳими таҳкими давлатдорӣ аҳамияти фавқуллода пайдо менамоянд.

Яке аз масъалаҳои муҳимтарини таҳкими давлатдорӣ миллиро инкишофи худшиносии миллий ташкил медиҳад. Дар ҷомеашиносии назариявӣ масъалаи худшиносӣ бо тамоми навъҳо ва шаклҳои зуҳуроташ ба ҷумлаи масъалаҳои марказӣ ва мураккабтарин ворид аст. Зеро дарки амиқ ва фаҳми ҳамаҷонибаи моҳияту хусусиятҳо ва воқеияти ин падидаи муҳими инкишофи таърихӣ чандон осон ба амал намеояд. Ҳангоми омӯзиши масъалаи мазкур муҳаққиқ ба ҳолатҳое дучор мегардад, ки амали якҷояи соҳаҳои донишҳои гуманитарӣ ҷомеашиносиро талаб дорад. Ба ҳар ҳол новобаста аз сатҳи дарки масъала раванди маърифати худшиносӣ ва махсусан, худшиносии миллии одамон аҳамияти барҷаста пайдо намудааст.

Худшиносӣ – равандест басо душвор дар роҳи дарк намудани ҳодисаҳои ҷомеаи инсонӣ, баҳо додан ба дониш, малакаю маҳорат, ба манфиатҳо ва талаботҳо, ба идеалҳо ва қоидаҳои рафтори хеш, баҳои умумӣ ба симони ахлоқӣ, ба худ ҳамчун ба моҳияти боҳиссиёт ва бошуур.

Худшиносӣ дар соҳаи муайяни инкишофи шахсият дар зери таъсири тарзи ҳаёти одамон, дар заминаи муносибатҳои байни одамон, давлат ва ҷомеа ташаккул меёбад. Ҷиҳати муҳимтарини худшиносиро ҳосияти ҷамъиятии он ташкил менамояд. Зеро дар саромати он муносибати шаҳе ба одамони дигар меистад. Дар раванди худшиносӣ инсон мақом ва нақши хешро дар

муносибатҳои мутақобилаи табиату ҷомеа дарк намуда, ба он мекӯшад, ки дар муносибатҳои ҷамъиятӣ сахм дошта бошад. Ба муносибатҳои инсон ва ҷомеа таъсир расонад. Раванди худшиносӣ як навъ дарёфти хеш дар гирдоби ҳодисаю падидаҳои ҷомеа мебошад.

Худшиносии миллӣ яке аз навъҳои асосии худшиносӣ мебошад. Он бештар дар ду шакл – инфиродӣ ва дастаҷамъӣ ба амал меояд. Ҳар як шакли худшиносии миллӣ ба зоти худ пурқимат аст ва табиати хос дорад. Зухури ҳар яке ҳукми зарурат ва натиҷаи ғаёлияти одамон аст.

Дар сатҳи дастаҷамъӣ ба амал омадани худшиносии миллӣ як қатор хусусиятҳо дорад. Дар таркиби умумиятҳои миллӣ одамон зудтар ва осонтар талаботу манфиатҳо ва идеалҳои миллии худро доништа мегиранд. Ба мақом ва нақши хеш дар муносибатҳои миллии ҷомеа хубтар сарфаҳм мераванд.

Худшиносии миллӣ имконият ва қобилияти одамон дар сатҳи инфиродӣ, дар таркиби иттиҳодияҳои миллию этникӣ онд ба дарк намудани мақом ва нақши хеш ба сифати субъектҳои махсуси муносибатҳои миллӣ ва муносибатҳои байниҳамдигарии ин навъи қобилият мебошад.

Худшиносии миллӣ, ки қисми таркибии шуури миллӣ мебошад, се ҷиҳати асосӣ дорад:

1. Худшиносии миллӣ ҳамчун ягонагии худмаърифатӣ баромад менамояд. Дар ин маврид шахс ба саволҳои зиёду гуногуни амсоли инҳо ҷавоб меҷӯяд: ман кистам? Мақом ва нақши ман дар муносибатҳои миллӣ чӣ гуна аст? Мақсад, вазифаҳо ва нақшҳои ояндаи ғаёлияти ман чӣ гунаанд? Ман чӣ манфиату талабот дорам? Қадом афзалиятҳо дорам? ва ғ.

Худмаърифатии миллӣ ҳамчун маҷмӯи донишҳои объективии даркшудаи одамон нисбати мақом ва нақши онҳо дар ҷомеа мебошад. Ахборот ва муқоисаю таҳлили онҳо бо тасаввурот дар бораи нақши одамон, имконият ва қобилияти субъект дар муҳити мазкур дар маънии хусусиятҳои худмаърифатии миллӣ доништа мешаванд.

2. Ҳиссиёти миллӣ, ки дар ин маврид шахс дар бораи масъалаҳои зерин андеша намуда, ба онҳо ҷавоби мувофиқ меҷӯяд: Оё кас аз мақом ва нақше, ки дар муносибатҳои миллӣ дорад қаноатманд ҳаст ё не? Пас аз он ҳолати дигари сифатӣ пайдо мешавад.

3. Худбаҳодиҳии миллию этникӣ. Дар ин маврид шахс ба қобилият, имкониятҳо, натиҷаҳои эҳтимолӣ ва пешомади ғаёлияти хеш баҳо медиҳад. Аҳамияти калонро дар ташаккули худшиносии миллӣ тасаввурот дар бораи афзалиятҳои хеш, камбудихо ва нақши шахс мебозад.

Худшиносии миллӣ метавонад ба омили муҳими таҳкими давлатдорӣ табдил ёбад. Махсусан, дар давраи муносири инкишофи давлатдории Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки зарурати дарки амиқ ва тавсифи пурраю фаҳмои масъалаҳои асосии рушди давлати миллӣ ва таҳҳиси пешомади давлатдорӣ ба миён омадааст.

Дар замони муосир зухуроти гуногунии худшиносии миллӣ аҳамияти хоса пайдо намудаанд. Онҳо дар таҳкиму тақмили муносибатҳои миллӣ ва инкишофи давлати миллӣ саҳм мегиранд. Эҳтироми анъанаҳо, расму русум ва хосиятҳои дигари инкишофи таърихии халқҳои миллатҳо ҳамчун омилҳои пешрафт дар рушди муносибатҳои миллию этникӣ ва кишвардорӣ хизмат менамоянд. Аммо ин ҷиҳатро ба инобат бояд гирифт. Рӯ овардан ба таърихи миллат, расму русум ва зухуроти анъанаҳо бояд дар доираи арзишҳои ҷомеаи мутамаддин ва нигоҳи навини бунёдгар бошад. Рӯ овардан ба арзишҳои фарҳангӣ ва таърихии пешин агар ба хоҳири инкишоф ва рушди кулли ҷомеа, барои пешрафти умумияти миллию этникӣ ва давлатдорӣ муносири миллӣ бошад, амалӣ мусбат ва самаранок аст. Он боиси таҳкиму тақмили худшиносии миллӣ мегардад. Агар рӯоварӣ ба арзишҳои замони пешин ба хоҳири ташаккул ва инкишофи ғурури миллӣ ва авҷи миллатгароии канораҷӯ ҳар гуна зухури шовинизм бошад, он гоҳ аз он ҳазар бояд кард.

Ҳолатҳои воқеаҳои мануфактурӣ, ки барои манипулятсияи афкори омма, барои рӯиш намудани зиддият ва муқовиматҳои иҷтимоӣ ба рӯовариҳои барзиёд ба таърих ва фарҳанги таърихӣ, тарзи ҳаёти замони гузаштаи дуру наздик муроҷиат карда мешавад. Амалҳо, ҳодисаҳо ва воқеаҳои замони гузашта, шахсиятҳо ва рафтору кирдори онҳо мавриди тавсифи таърифи ҳамагон мегарданд. Маърақаҳо ва ҷашнҳои зиёде пайдо мешаванд. Хумори амалҳои замони пешин ақли одамонро медӯзад. Одамон ба эҳсосоти дода шуда, мағрур гашта, ҳатто дар асри XXI зиста, ғоча будани истифодаи ҷӯи испор ва бо тарзи «бобой» истеҳсоли маҳсулотро дарк карда наметавонанд.

Дар Тоҷикистон ҷун ҷомеаи гуногунҷеҳрагии миллӣ масъалаҳои муносибатҳои байниҳамдигарии ақаллият ва аксарияти миллӣ аҳамияти муҳим доранд. Дар мамлакат, гарчанде ки қисми намоёндагони ақаллиятҳои миллӣ ба моҳият, мазмун ва хусусиятҳои раванду ҳодисаҳои солҳои охир аниқ сарфаҳм равад ва онҳоро ҳукми зарурат доданд ҳам, қисми муайяни ақаллиятҳои миллӣ онро ҷандон хуш қабул накарданд. Тамоҷулиҳои нави инкишоф ва муносибатҳои сифатан нави байни умумиятҳои иҷтимоию этникӣ ва умуман, ҳодисаю равадҳои нави ҷамъиятӣ аз ҷониби онҳо бештар баҳо ва муносибати манфӣ меёфтанд. Ҳатто доираҳои муайяни ақаллиятҳои миллӣ дар ҳар амали нави ҷамъиятӣ ё фаъолияти сохтори давлатӣ, ки бештар хусусиятҳои миллӣ пайдо намудаанд, ба инобат нагирифтанд ё бар зарари манфиатҳои ақаллиятҳои миллӣ сурат гирифтани онҳоро медиданд. Аз ин ҷост, ки ақаллиятҳои миллӣ баҳри ҳимояи манфиатҳои ҳеш ташкилот ё иттиҳодияҳои ҷамъиятии миллиро таъсис намура, аз қайди мақомоти ҳукукию расмӣ мегузаштанд.

Дар замони истиқлолгарой иттиҳодияҳои зиёде ҷамъиятии ақаллиятҳои миллӣ бунёд гардиданд: Ҷамъияти арманиҳои Тоҷикистон ба номи М. Машоттса, Ҷамъияти фарҳангии яҳудиҳо «Ховерим», Ҷамъияти немисҳо «Видергебург», ассотсиатсияи кореягиҳои Тоҷикистон, Общинаи русҳои Тоҷикистон, Ҷамъияти ўзбекони Тоҷикистон ва ғ.. Онҳо созмонҳои фарҳангӣ буда,

моҳиятан дар назди худ мақсади ҳимояи манфиатҳои маданияи намояндагони ҳешро доранд. Масъалаҳои иҷтимоӣ маданӣ ва баррасии онҳо дар назди мақомоти гуногуни расмӣ ҷамъиятӣ ва ҳимояи манфиатҳои иттиҳодияҳои ақаллиятҳои миллиро ғаёл мегардонанд.

Дар аксари кишварҳои гуногунҷеҳрагии олам иттиҳодияҳои маданияи миллии ақаллиятҳои миллию этникӣ вучуд доранд. Аҳли ҷомеаи мутамаддин онҳоро ҳамчун иттиҳодияҳои фарҳангӣ мешиносанд. На ҳама вақт муносибатҳо дар як сатҳ қарор мегиранд. Дар баъзе ҳолатҳо иттиҳодияҳои маданияи миллии халқҳои ғайритаҳҷойӣ аз доираи масъулият ва ваколатҳо берун мебароянд ва ба масъалаҳои ҷабҳаҳои дигари ҳаёт даст мезананд. Пеш аз ҳама рӯ ҷониби сиёсат меоранд. Мекӯшанд, ки манфиатҳои ҳешро тавасути таъсиррасонӣ ба ҳокимият ҳимоя намоянд. Дар бисёр ҳолатҳо, махсусан дар ҳолати инкишофи бӯҳронии ҷомеа, дар ҳолати муқовимати нерӯҳои сиёсӣ мавридро мусоид дониста, талаб менамоянд, ки онҳоро ҳамчун иттиҳодияи сиёсӣ ё худ нерӯи сиёсӣ эътироф намоянд. Дар ҳолатҳои мушаххас метавонад талабҳои онҳо қувват пайдо намоянд ва дар сатҳе воқеӣ гарданд. Аммо ҷунин муносибат қуллан ғалат аст. Иттиҳодияҳои маданияи миллии ташкилоти сиёсӣ нестанд ва онҳоро субъекти пайвастаи сиёсӣ доништан ҳамаи маҳз аст. Аъзои иттиҳодияи маданияи миллии дар шакли инфиродӣ ё дастаҷамъӣ дар таркиби ташкилоти сиёсӣ ё мустақиман ҳамчун шахрванд дар сохтор, ғаёлият ва идораи сиёсии ҷомеа иштирок карда метавонаду ҳалос. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ аз ин қоида берун нест. Вақте ки иттиҳодияҳои маданияи миллии дар аввали солҳои 90-уми асри XX ба моҳияту ҳусусиятҳо ва сатҳи муносибатҳо амиқ сарфаҳм рафтанд, роҳу воситаи дигари ба ҳокимият наздик шудан ё ба он таъсир расониданро ҷустанд. Ҷунин воситаро дарёфтанд. Онҳо дар иттиҳодияҳои бузургтаре муттаҳид гашта, ҳостанд, ки аз мақоми он истифода намоянд. Қисме аз иттиҳодияҳои маданияи миллии дар Конгресси ягонагии халқи Тоҷикистон, ки аз августи соли 1995 амал менамуд, гирд омаданд. Онҳо Конгресси ягонагии халқи Тоҷикистонро ҳамчун иттиҳодияи ҷамъиятию сиёсӣ истифода бурданӣ шуданд. Таъсири иттиҳодияҳои маданияи миллии дар Конгресси ягонагии халқи Тоҷикистон тадриҷан меафзуд. Махсусан, таъсири Ҷамъияти Ёзбекон ва Обшинаи русҳо ҳеле назаррас буд. Дар солҳои аввали истиқлолияти Тоҷикистон ба масъалаи муносибатҳои байниҳамдигарии аксарият ва ақаллияти миллии масъалаи дигар – ташхиси ҷойгоҳи воситаи муоширати байни умумиятҳои миллию этникӣ ва мақоми забони тоҷикӣ ба сифати забони давлатӣ зам гардид.

Моҳи июни соли 1989 қонуни РСС Тоҷикистон «Дар бораи забон» интишор гардид, ки ба забони тоҷикӣ ҳамчун забони аксарият мақоми давлатӣ дод. Ҷаро ҷунин амал пеша гардид? Дар замони шӯравӣ дар муносибатҳои байниҳамдигарии намояндагони умумиятҳои миллию этникӣ нақши асосӣ ба забони русӣ мансуб дониста мешуд. Забони русӣ дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ҳукмфармо буд. Он забони расмӣ маҷлису машваратҳо на танҳо

дар сатҳи чумхурӣ, балки дар сатҳи шаҳрча ё ноҳия буд. Ҳолати зайл тамоми чумхуриҳо, аз ҷумла Тоҷикистонро низ фаро гирифта буд. Забони тоҷикӣ – забони аксарияти аҳоли дар соҳаи ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ, асосан амал намекард. Дар соҳаи истехсолоти моддӣ, соҳаи хизматрасонӣ, соҳаи воситаҳои коммуникатсионӣ оммавӣ нақши аввалро кайҳо боз иҷро намекард. Ҳатто дар соҳаи маориф, дар мактабҳои олии, махсус ва омӯзишгоҳҳои касбияу техникаи низ нақши аввал насиби забони русӣ буд. Дар натиҷаи маҳдуд гаштани вазифаҳои забони тоҷикӣ дар байни доираи муайяни тоҷикон, асосан ҷавонони шаҳрӣ нигилизми забонӣ – инкори зарурати донишони забони тоҷикӣ ба амал омад.

Дар солҳои 80-ум ва аввали 90-уми асри XX зарурати тағйири сиёсати забониро дар Тоҷикистон аксарияти аҳолии таҳҷойӣ хуб дарк намуда буд. Ҳатто барои қабули қонун дар барои забон кӯшишҳо ва амалҳои зиёде ба харҷ дода буданд. Аз ҷумла, дар моҳҳои феврал – март соли 1989 дар майдони ба номи В.И.Ленин гирдиҳамонҳои гайрирасмӣ ба амал омад. Зиёиён ва донишҷӯён, ки қисми ғаёли гирдиҳамомадагон буданд, талаби қатъии дарҳол қабул намудани қонунро пеш гузоштанд, ки ба забони тоҷикӣ мақоми давлатиро насиб донанд.

Як қисми аҳолии русзабон низ ҷунин талаби зиёиёни тоҷикро қонунӣ ҳисобида, дар фаҳми дурусти он кӯшишҳо ба харҷ доданд. Аммо аксарияти русзабонҳо, аз ҷумла тоҷикони русзабон, тағйири вазъияти ҳукмфармои забониро наменвисандиданд. Ин масъалаи мураккаб аст. Қисме аз одамон, пеш аз ҳама русзабонҳо донишони забони тоҷикӣ, омӯзиши онро ба масъалаи дигар – гайрирусӣ гардонидани онҳо шабоҳат медоданд. Ҳол он ки донишони забони тоҷикӣ ҳеҷ русро тоҷик намегардонанд. Ё худ донишони забони русӣ ё забони дигар ҳеҷ тоҷикро гайритоҷик наменамояд. Азҳудқунии забони гайр ҳеҷ гоҳ маънои ассимилятсияи забониро надорад.

Донишони забони миллати таҳҷойӣ барои халқҳои гайритаҳҷойӣ ё худ ақаллиятҳои миллии зарур аст. Омӯхтани забон имконият медиҳад, ки урфу одат, анъанаҳо, тарзи ҳаёт ва менталитети он доништа шаванд. Вақте ки забони аксарият аз худ карда мешавад, одамон аз ҷиҳати иҷтимоӣ бештар зудҳаракат мегарданд, зеро хусусиятҳои муҳити зист ва шароити ғаёлияти меҳнатиро амиқ дарк карда метавонанд.

Ҳанӯз дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар бораи мансубияти шаҳрвандии одамон баҳсҳои ғулӣ ба амал меомаданд. Дар замони «бозсозӣ», ки тамоюлҳои марказгурез ва ҷудоиандоз ҷоннок гашта буданд, масъалаи мазкур бештар рӯзмара гардид. Моҳияти масъалаи мансубияти шаҳрвандон низ дар тамоюлҳои нави ҷамъиятию сиёсӣ таҷассум меёфтанд. Дар охири солҳои 80-ум ва аввали 90-уми асри XX онро бевосита ба масъалаи мансубияти миллии пайваст намуданд. Ҷунин муносибат ҳосияти канора ва иртиқӣ дошта, ба меъёрҳои ҳукуки байналхалқӣ дар муҳолифати ҷиддӣ қарор мегирад. Зеро

арзишҳои умумибашарӣ, махсусан волоияти ҳукуки инсон нисбати ҳар гуна мансубияти иҷтимоию сиёсӣ сарфи назар мегардад.

Шаҳрванди давлате будан ё дарёфти мақоми мазкур маънои аъзои комил-ҳукуки ҷомеаи мушаххасро дорад. Дар давлати унитарӣ дар сатҳи ягона ҳукуки шаҳрвандӣ эътироф ва эътиром карда мешавад. Давлати федералӣ бошад ҳукуки шаҳрвандонро дар ду сатҳ: федеративӣ ва ҷумҳуриявӣ ҳимоя менамояд. Моҳиятан, сатҳи федеративӣ ҳосияти иҷтимоию сиёсӣ ва сатҳи ҷумҳуриявӣ моҳияти миллию сиёсии худифодагарию шахсиятро зоҳир менамоянд.

Дар солҳои аввали истиқлолиятгароӣ ходимони сиёсии кишварҳои гуногун барои ба намоёндагони умумиятҳои миллию этникии алоҳида додани мақоми душаҳрвандӣ баромад менамуданд. Онҳо даъво доштанд, ки чунин амал воситаи бехтарини ҳифзи ҳуқуқҳои одамон аст. Дар амал бошад онҳо қўшиши ба қорҳои дохилии кишвари соҳибистиклол даҳолат намуданро доштанд. Бештар ташаббусқори мақоми душаҳрвандӣ давлатҳои бузург ё собиқ метрополияхо баромад менамоянд. Онҳо чунин амалашонро гӯё ба хоҳири ҳамватанони бурунмарзиашон пиёда месозанд. Дар асл ин тавр нест. Манфиатҳои бузургдавлатӣ ва геополитикию геостратеги дар саромади чунин муносибат қарор гирифтаанд. Душаҳрвандӣ баробар ба он аст, ки умуман Ватандорӣ истисно мегардад.

Дар ИДМ масъалаи душаҳрвандӣ, асосан аз ҷониби Федератсияи Русия ба миён омад. Асоси ҳукукии он дар банди аввали моддаи 62-и Конститутсияи Федератсияи Русия гузошта шудааст: шаҳрванди Федератсияи Русия дар мувофиқа бо қонуни федералӣ ё шартномаи байналхалқии Федератсияи Русия метавонад шаҳрванди давлати хориҷӣ (душаҳрвандӣ) бошад.

Гояи ҳимояи ҳуқуқ ва ҳифзи оромии одамони баромадашон русиягӣ ё русзабон тавассути додани мақоми душаҳрвандӣ дар ИДМ ҳар ҳел қабул гардид. Қисме аз ходимони давлатӣ онро ҷонибдорӣ намуданд, қисми дигар бошад амали мазкурро ҳамчун «даҳолат ба қорҳои давлати мустақил ҳисобиданд». Аз давлатҳои Осиёи Марказӣ аввалин шуда шартнома дар бораи душаҳрвандиро бо Русия роҳбарияти Туркменистон имзо намуд. Чунин муносибатро Президенти Ўзбекистон И.Каримов саҳт танқид намуда, нисбати душаҳрвандӣ мавқеи радикалиро ишғол намуда, «ватандӯстии ҳақиқиро ба хоҳиши аэродроми эҳтиётӣ доштан номувофиқ донист». Дар Қирғизистон оппозицияи сиёсӣ гояи душаҳрвандиро хуш қабул накард. Аз ҷумла, ҳизбҳои сиёсии натионал-радикалӣ чунин мавқеъ гирифтанд. Ҳатто раиси комитроияи ҳизби «Эркин Қирғизстан» гояи душаҳрвандиро «бадахлоқӣ» номида буд. Президент А.Акаев душаҳрвандиро, асосан ба муҳочироне, ки ба меҳнати баландхаттасос машғул гаштанианд, раво донист. Президент Н. А. Назарбоев ба миён овардани масъалаи душаҳрвандиро зарур надонист, вале мавқеи худро то охир ҳимоя накард. Одамонро на масъалаи ду шиноснома доштан, балки имконият ва шароити рафту омад ба ташвиш меоранд. Н.А.Назарбоев

низ муросо намуд. Моҳи январи соли 1995 байни Қазоқистон ва Русия шартнома дар бораи душаҳравандӣ ба имзо расид.

Масъалаи душаҳравандӣ дар Тоҷикистон низ ба таври мусбат ҳал гардид. Асоси ҳуқуки онро Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар намудааст. Дар моддаи 15 омадааст: «Мансубияти шаҳраванди Тоҷикистон ба шаҳраванди давлати дигар эътироф намешавад, ба истиснои мавридҳое, ки дар қонун ва шартномаҳои байнидавлатии Тоҷикистон нишон дода шудааст». Ҳамин гуна шартномаро Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Федератсияи Русия 7- сентябри соли 1995 ба имзо расонид. Моддан I шартномаи мазкур огоҳ менамояд, ки ҷонибҳо ҳуқуқи шаҳраванди худро оид ба дарёфти шаҳраванди ҷониби дигар эътироф менамоянд ва дар ин сурат шаҳраванди ҷониби аввал буданро гум намеkunанд.

Шартномаҳо ба тасвиб расиданд ва аз онҳо чӣ судест? Шаҳравандони Тоҷикистон, ки бо машаққати зиёд баҳри дарёфтани воситаи рӯзгузаронӣ худро ба ғурбат мезаданд чӣ тавр аз аҳдномаи Тоҷикистону Русия истифода менамоянд?

Дар замони шӯравӣ дар Тоҷикистон намояндагони зиёда аз 80 умумияти миллию этникӣ ҳаёту фаъолият доштанд. Муносибатҳои ақаллияти аксарият, халқҳои таҳҷойӣ ва омад дар асоси баробарӣ ва эҳтироми якдигар сурат мегирифтанд. Аҳолии таҳҷойӣ ба намояндагони халқу миллатҳои дигар эҳтироми хоса зоҳир менамуд. Намояндагони умумиятҳои миллию этникии дигар низ ба анъана, урфу одат, маросимҳо ва тарзи ҳаёти аҳолии таҳҷойӣ эҳтиромона муносибат доштанд. Арзишҳои умумибашарӣ ва миллии аҳолии таҳҷойӣ гиромӣ дошта мешуданд. Чунин муносибат дар огози давраи истиклолиятҳои намоён мегардид. Аҳолии гайритаҳҷойӣ, асосан русзабонҳо, ба ҳаракатҳои миллии муносибати мавзун намуда, на онҳоро ҷонибдорӣ менамуданд ва на ба муқобили онҳо эътироз доштанд. Яъне, аҳолии гайритаҳҷойӣ, асосан бар андешае буд, ки равандҳои нави миллию истиклолиятҳои ба онҳо зиён намеоранд. Аз ҷониби дигар, аҳолии таҳҷойӣ дар симои русзабонҳо барандагони сиёсати империяи русиягиро намедиданд. Онҳо ҳамчун ҳамватанон пазируфта мешуданд. Саволе ба миён меояд: агар муносибати байни умумиятҳои миллию этникӣ ба таври мавзун сурат гирад, чаро Тоҷикистонро аксари русзабонҳо тарк намуданд?

Сабабҳо ва омилҳои Тоҷикистонро тарк намудани қисме аз намояндагони ақаллиятҳои миллии гуногунанд. Аммо нақши баъзе аз омилҳо барҷастаанд. Пеш аз ҳама авзои умумии сиёсӣ фарҳангӣ ва идеологиро мавриди таҳлил ва ҳулосагирӣ бояд қарор дод. Тағйироти сифатӣ, ки дар муносибатҳои ҷамъиятӣ ба амал омад боиси дигаргун гаштани арзишҳои ахлоқӣ маданӣ, фарҳангӣ идеологии қуллӣ одамон гардид. Дар давраи шӯравӣ аксарияти одамон боварии қомил доштанд, ки роҳбарияти ҳизбӣ ва давлатӣ тарзи дурусти роҳбариро пеша намудаанд ва одамонро метавонанд ба музаффариятҳои нав ба нав оранд. Одамон дилпур буданд, ки ҷомеаи сотсиалистӣ ҷомеаи

адолати иҷтимоист ва фақат давлат кодир аст талаботу манфиатҳоро ҳимоя намояд ва дар сохтмони ҷомеаи мутамаддин онҳоро раҳнамун созад. Асоси идеологӣ ва ғоявии пешрафти ҷомеаро таълимоти марксизм-ленинизм дар заминаи ҷаҳонбинии диалектикаи материалистӣ ташкил меод. Одамон низ чунин нақши таълимоти марксистӣ-ленинро, аслан мепазируфтанд. Баъди он ки замони бозсозӣ дар фаҳми раванду ҳодисаҳо, дарки масъулият ва пешомади кишвар тақони пурзӯр дода, ба абарқудратии хизби коммунист ва ғояҳои асосӣ шубҳа барангехт муносибатҳои байни одамон ва институтҳои гуногуни ҷамъиятӣ тадриҷан дигар гаштаанд. Акнун дар қатори ҷаҳонбинии диалектикаи материалистӣ фаҳми дигари раванду ҳодисаҳо мақоми ҳешро пайдо менамуданд. Мактабҳои мухталифи идеологӣ барои ақлу ҳуши одамон мубориза мебуданд. Меҳнаткашон, зиёиён ва одамони касбу кори гуногун, ки дируз моҳияту хусусиятҳо ва пешомади кишварро берун аз таълимоту идеологияи коммунистӣ тасаввур карда наметавонистанд, акнун роҳҳои алтернативӣ, дар бисёр ҳолатҳо роҳу воситаҳои либералии инкишофро меҷустанд. Чуноне ки таҷрибаи кишварҳо, халқҳо ва давраҳои гуногуни таърихӣ нишон медиҳанд, арзишҳои идеологӣ ва маънавии нав яку яқбора ташаққул намеёбанд. Муддати муайяне лозим аст, ки ҳодисаи нав пазируфта шавад.

Ҳамин тавр, давраи аввали замони дарёфти истиқлолияти давлатӣ барои қулли кишварҳои собиқӣ шӯравӣ давраи фазои ҳолии идеологияи арзишҳои ахлоқию маънавӣ буд. Ҳолати зайл одамонро ноумед гардонид. Онҳо боварӣ ба худ, ба ҷомеаро гум намуданд. Ба таҳлуқа афтода, аз рӯз ва ҳодисаи мабодо мегурехтанд, ҳазар менамуданд. Махсусан, фанои СССР шубҳаи онҳоро афзун намуд. Дар шароити нав русҳо ва русзабонҳо дар ҷумҳуриҳои иттифоқӣ мақомашонро аз даст доданд. Онҳо дар кишварҳои «хориҷи наздик» дар мақоми номуайяну барои онҳо номувофиқи «ақаллияти миллий» қарор гирифтанд. Ба замми ин аксари ҷумҳуриҳои шӯравӣ, ки истиқлолияти давлатиро эълон дошта буданд дар давраҳои аввал манфиатҳои миллий ва амнияти геостратегияшонро дар муқобили Русия маънидод менамуданд.

Дар охири солҳои 80-ум ва аввали 90-уми асри XX дар минтақаҳои гуногуни Иттиҳоди Шӯравӣ мочароҳои сиёсӣ дар шаклҳои гуногун, аз ҷумла мочароҳои байнимиллӣ рух доданд. Махсусан, ҳодисаҳои ҷумҳуриҳои Назди Балтика, Қарабоғи Кӯҳӣ, Фарғона, ки тавассути воситаҳои ахбори умум васеъ паҳн гардида буданд, ба одамоне, ки аз ватани таърихашон ҷудо гашта, дар ҳаёти воҳидҳои давлатию миллии дигар зиндагӣ менамуданд бетаъсир наменонд. Онҳо пешомади ҳешро фаҳмидан меҳостанд.

Ҳамин тарик, омили асосӣ ҳосияти мафкуравӣ, фарҳангӣ ва идеологияи сиёсӣ дошта, сатҳи умумии муносибатҳоро фаро мегирифт. Таъсири раванду ҳодисаҳои ҷамъиятӣ, таъсири намуна ва омили беруна ба эҳтимолияти муҳоҷират тақони пурзӯр мерасонид. Омилҳои дохилӣ низ ба муҳоҷирати намоёндагони умумиятҳои миллию этникӣ таъсир бахшиданд. Маҳз аз он

солҳо сар карда, кайфияти иҷтимоӣ ҳалалдор меёфт. Кор аз масъалаҳои маишӣ оғоз ёфта, ба сатҳи сиёсӣ мерасид.

То охири солҳои 80-уми асри XX муҳоҷират аз Тоҷикистон ҳосияти махсус дошт. Махсусият дар он зухур мегардид, ки асосан собиқ муҳоҷирон боз ҳичрат менамуданд. Яъне, қисми бештари муҳоҷиронро қасоне ташкил медоданд, ки дар ҷумҳурӣ 2-3 сол истиқомат намудаанду равандаҳои одаткунони аз бар накардаанд. Вақте ки одамон ҳудро дар муҳити нави иҷтимоӣ ва маишӣ, тарзи махсуси ҳаёт ва ғ. наёфтанд, маҷбур мешуданд, ки тарки макони зист намоянд. Аммо аз охири солҳои 80-уми асри XX сар карда, Тоҷикистонро бештар одамон тарк мекарданд, ки дар ин ҷо таваллуд ёфта, ба воя расидаанд, зиндагӣ ва кор кардаанд. Бештари онҳо дар ҷомеаи тоҷикистонӣ мақом ва ҳолати иҷтимоӣ муайянро соҳиб буданд. Агар дар солҳои инкишофи муттасили давраи шӯравӣ мушкилиҳо ва зиддиятҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ сабаби асосии муҳоҷиратро ташкил медоданд, пас дар давраи баъдина маҳз омилҳои ахлоқӣ психологӣ, этниқӣ сиёсӣ бошадгони кишварро маҷбур сохтанд, ки тарки Ватан намоянд.

Авҷи ҳудшиносии аҳолии таҳҷойӣ, афзудани эътибори мансубияти миллии этниқӣ ва идеологӣ ба ташаккули кайфияти ҳичратии аҳолии ғайритаҳҷойӣ таъсир мерасонад.

Нақши созанда ва мавзунгари муносибатҳои ҷамъиятиро Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷо меорад. Он асоси сиёсӣ ҳуқуқи инкишофи муносибатҳои миллии мебошад. Дар заминаи он бояд консепсияи сиёсати миллии бунёд гардад, ки дар он мақсад ва вазифаҳои сиёсати миллии ва роҳи воситаҳои амалӣ гаштани он баррасӣ гардад. Стратегияи инкишофи муносибатҳои миллии чун дар тамоми олами мутамаддин бояд ба принсипҳои демократияи қомил ва гуманизм асос ёбад.

Ҳамин тавр, мақсади стратегияи сиёсати миллиро бояд нигоҳ доштан ва мустаҳкам намудани давлати унитарии Тоҷикистон ҳамчун Ватани ҳамаи миллати халқиятҳои масқуни он ташкил диҳад. Таъмини баробарӣ, ҳуқуқ ва озодии ҳамаи шаҳрвандон новобаста аз мансубияти миллии дар мадди аввал гузошта шаванд.

Сиёсати миллии давлатӣ бояд ба принсипи афзалияти ҳалли осоиштаи сиёсии муҳолифат, муқовимат ва мочароҳо асос ёбад. Ҷуноне ки таҷрибаи кишварҳои гуногун нишон медиҳад, давлат бояд ҳуқуқи истифодаи зӯриро низ аз рӯи зарурат мавриди истифода қарор диҳад. Истифодаи зӯрӣ, ки асоси ҳуқуқи дорад дар ҳомӯш намудани задухӯрдҳои ҳарбӣ, ҳалли сиқоҳи дастаҳои ҳарбии ғайриқонунӣ, пешгирии ғайриқонунӣ созмонҳо ва шаҳсоне, ки даст ба зӯрии ғайриқонунӣ задаанд, нақши саривактӣ ва мусбат мебозад.

Ҳуқуқи истифодаи зӯрӣ барои давлат аз боиси назорат намудан ва ихтиёрдорӣ қардани майдони геополитикии кишвар зарур мегардад. Зеро дар сурати ғайр нерӯҳои гуногуни ҷудоандоз, минтақароён меқӯшанд, ки ба зоти худ мустақил бошанд. Ҷунин муносибат ва амалҳои пояҳои давлатро

хароб намуда, онро нотаवону заиф мегардонанд. Аз ин хотир, сиёсати фаъоли химояи манфиатҳои миллӣ ва амнияти кишвар яке аз рукнҳои асосии консепсияи инкишофи стратегияи муносибатҳои миллиро ташкил менамояд.

Тоҷикистон кишварест, ки аҳолии он саросар мусулмонанд. Онҳо аз ин ҷиҳат низ талаботу манфиатҳои ҳосаи худро доранд. Вазифаи муҳимтарини сиёсати кабир ба эътибор гирифтани онҳо ва таъмини риояи арзишҳои динии аҳоли низ ба ҳисоб меравад. Баъзан садоҳое баланд мегарданд, ки динро ба давлат ва ходимони диниро ба сиёсат ва фаъолияти давлатдорӣ чӣ қорест?. Чунин гузориши масъала иштибоҳи бузурги сиёсӣ методологӣ мебошад. Зеро ҳуди дин низ ба сифати объект ва субъекти сиёсат баромад намуда, унсури муҳимтарини рушди ҷомеа ва тарзи ҳаёти одамон аст.

Дин аз бисёр падидаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, аз ҷумла аз сиёсат ҳам қадимтар аст ва ба шакли зуҳураш, мазмун на хусусиятҳои ба худ ҳамто надорад. Аз он рӯзе, ки инсон боақл пайдо гаштааст умед, боварӣ, эътиқод низ гарчанде хеле содда бошанд ҳам, ташаккул ёфтаанд.

Дин дар шаклҳо ва давраҳои гуногуни инкишофи таърихӣ борҳо бо ҳодисаю падидаҳои дигари ҷомеа пайваست гаштааст. Ё худ раванду ҳодисаҳои дигарро ба худ моил намуда, оқибат онҳоро ба худ омехта гардонидаст. Новобаста аз сатҳи баҳамтаъсиррасонӣ ва омехташавии таърихӣ дин ва падидаю ҳодисаҳои ҷомеа моҳияти дин тағйир наёфтааст. Дар давраҳои инкишофи таърихӣ дин борҳо монеаҳоро паси сар намуда, боз нумӯи на-мудааст.

Зиддиятҳои инкишоф, рақобат бо падидаҳои дигари ҳаёти маънавӣ, махсусан илм ва адабиёти материалистӣ ва ғ. динро на танҳо заиф гардонида натавонистанд, балки дар рушди он кӯмак намуданд. Кашфиёти бузурги илмӣ, махсусан дар соҳаи атом, кайҳон ва соҳаҳои дигари ҳаёт монеаи рафънопазир дар рушди дин гашта натавонистанд. Баръакс, дин тавонист музаффариятҳои ҳодисаю падидаҳои дигари ҷомеаро ба фоидаи хеш истифода барад.

Тадричан дар қатори дин дар хизмати инсон падидаҳои гуногун, аз ҷумла санъат, ахлоқ, фалсафа, илм ва сиёсат қарор мегирифтанд, ки дар маҷмӯи онҳо соҳаи муҳими ҳаёти инсон - соҳаи маданияти маънавиро ифода менамуданд. Дар ҳақиқат муносибати байниҳамдигарии онҳо аксаран муқовиматомез буд. Аммо таъсиррасонӣ ба ҳамдигар низ ба муносибатҳои онҳо бегона набуд. Онҳо ягонагӣ ва умумияти ҳаёти маънавиро ташаккул медоданд. Ҳар давраи таърихӣ ба ҳар қадами ин унсурҳои ҳаёти маънавӣ имкониятҳои ҳосаи инкишоф ё таназзулро муҳайё намудааст. Масалан, дар Аҳди қадим бештар фалсафа ва санъат инкишоф ёфт. Асрҳои миёна бошад рушди муқаммали динро таъмин сохт. Дар асрҳои XVII-XIX бошад боз фалсафа нумӯи ёфт. Дар асрҳои XIX ва XX бошад илм бо суръати баланд пеш рафта, пешрафти илмию техникаи муносибатҳои одамонро ба қуллӣ тағйир дод. Дар доираи чунин муносибатҳо мақоми сиёсатро шарҳ бояд дод. Зеро дар давоми тамоми пешрафти таърихӣ унсури асосии ҳокимияти

сиёсӣ - давлат мақом ва имкониятҳои таъсирбахшии махсус дошт. Давлат, ки дар системаи сиёсии ҷомеа мақоми махсусро соҳиб аст, имкониятҳои зиёди таъсиррасонӣ, маҷбурнамоӣ ва боваркунониро дар ихтиёри худ дорад. Сиёсати давлатӣ тамоми унсурҳо ва муносибатҳои ҷамъиятиро зерин таъсир ҳеш қарор медиҳад. Аз ин ҷост, ки дар ҳар давру замон таъсири сиёсат ба дин баръало намоён аст.

Дар ҷомеашиносӣ ақидае бартарӣ дорад, ки заминаи асосии ташаккули динро он доираи муносибатҳои инсоние ташкил медиҳанд, ки идоранашавандаанд, озоданду аз одамон вобаста нестанд. Дин зарурат ба озодшавӣ аз ҳукми қувваҳои дигар, муваффақшавиро дар рӯоварӣ ба тавбанамоӣ, наҷотбахшӣ, ҳаққӯйӣ, дарёфти ҷаннати гумшуда, тасаллибахшӣ ва ғ. мебинанд. Дин воситаи сабук гардонидани бегонашавии одамон аз худо, воситаи таҷдид ва таҷассуми воқеият аст, ки дар шаклҳои гуногун ҳосиятҳо, ҳодисаҳои равандҳои табиат, ҷомеа ва ҳаёти одамонро инъикос менамояд.

Дар олами муосир инкишофи дин заминаҳои қавӣ ва сабабҳои зиёд дорад. Омилҳои зиёде вучуд доранд, ки боиси рушду нумӯи дин мегарданд. Одамон дар ҳаёти ҳаррӯзаашон ба бисёр масъалаҳои вомехӯранд, ки ба онҳо ҷавоб ёфта наметавонанд. Аз ин рӯ, ба қувваҳои фавқултабиӣ муроҷиат менамоянд. Дар воқеияти ҷамъиятӣ роҳу воситаҳои ҳалли масъалаҳоро наёфта, ба дарки абстраксии он моил мешаванд.

Ақида дар бораи он ки бо ҷудо намудани дин аз қорҳои ҷамъиятию сиёсӣ ва давлатӣ иттиҳодияҳои динӣ ва ҳодимони динӣ аз муборизаи идеологӣ ва сиёсӣ даст мекашанд ва ё дар қанор мемонанд, нодуруст аст. Таҷрибаи таърихӣ исбот менамояд, ки ҳодимони динӣ аз ҳурдтарин имкониятҳо истифода намуда, баҳри ҳимояи манфиатҳои ҳеш мубориза мебаранд. Аз ин хотир, ба таври сунъӣ дин ва ҳодимони динро аз ҳаёти ҷамъиятию сиёсӣ бартараф намудан кӯшиши беҳуда аст. Ҳақ бар ҷониби В. И. Ленин аст, ки мегӯяд: «Дар муборизаи сиёсӣ иштирок нақардани рӯҳониён дурӯягии зарарноқтарин аст. Дар амал рӯҳониён ҳамеша дар сиёсат ба таври пинҳонӣ иштирок қарда омадаанд ва ба сиёсати қушоду равшан гузаштани рӯҳониён ба халқ фақат ғоида мерасонад».

Муносибати байниҳамдигарии сиёсат ва дин ҳама вақт дар як сатҳ қарор надорад. Он ҳамчун зерсистемаи муносибатҳои ҷамъиятӣ тамоми тағйиротҳои сифатии инкишофи ҷомеаи таърихию дар худ ифода менамояд. Ба муносибатҳои байниҳамдигарии дин ва сиёсат раванду омилҳои гуногун таъсир мерасонанд. Аз ин ҷост, ки сатҳи ин муносибатҳо аз ҳолати инкишофи раванду ҳодисаҳои дигари ҳаёти ҷамъиятӣ вобастаанд. Мақом ва замон дар муносибатҳои байниҳамдигарии дин ва сиёсат дигаргуниҳои қуллӣ ворид месозанд. Дар шароити инкишофи муосири муносибатҳои байниҳамдигарии сиёсат ва дин бештар ду тамоюл бартарӣ дорад. Тамоюли аввал дар шакли рӯоварии сиёсат ба дин зоҳир мегардад. Он бештар таҷассуми раванду муносибатҳои сиёсиро дар дин инъикос менамояд. Яъне, тамоюли аввали

муносибатҳои мутақобилаи дин ва сиёсат дар шакли динигардонии сиёсат арзи ҳастӣ дорад. Раванди мазкур хусусиятҳои гуногунро дар худ касб на-мудааст. Пеш аз ҳама зарур аст, ки сатҳи диндорӣ ва доираи диндоронро дар ҷомеа ба ҳисоб гирифт. Ташҳиси муносибати аксарияти аҳоли ба дин, ба ғайрияти динӣ ва иттиҳодияҳои динӣ аҳамияти хоса пайдо менамояд. Тамоми сиёсатмадорон ҳолати воқеии дин ва муносибати аҳоли ба онро бояд дар ғайрияти хеш ба инобат гиранд. Вагарна сиёсати самаранокро аз худ дарак намедихад.

Сиёсатмадорон омили диниро дар баррасӣ ва ҳалли масъалаҳои мухта-лифи ҷомеа ба назар мегиранд. Омили динӣ метавонад дар ҳалли масъалаҳо кӯмак намояд ва воситаи муҳими муваффақ гаштан ба мақсадҳои сиёсӣ бошад. Ҷомеаи муосир, ки бештар аз диндорон таркиб ёфтааст хоҳу ноҳоҳ баҳисобгирии ҳиссиёт ва ғайрияти рафтори диниро ба мадди аввал меба-рорад ва дар ҳалли масъалаҳои сиёсӣ ва ҳатто аз ҳодимони динӣ истифода менамояд.

Ҳолатҳои зиёде воқеанд, ки сиёсатмадорони касбӣ, ҳодимон ва амал-дорони давлатӣ, роҳбарони ҳизби сиёсӣ, ки чандон ба ғайрияти динӣ майлу рағбат ва эътиқоди қавӣ ҳам надоранд, барои оммаи диндорро ба худ моил намудан ба таври намоишкорона ба ташкилотҳои динӣ ва идораҳои динӣ муносибат менамоянд.

Ҷиҳати муҳимро дарки амиқи мақом ва нақши диндорон ва иттиҳодияҳои динӣ дар пешрафти ҷомеа касб менамояд. Иттиҳодияҳои динӣ, ҳодимони дин ва таркиботи дигари динӣ метавонанд дар ҳалли масъалаҳои мухта-лифи иҷтимоӣ иқтисодӣ ва фарҳангӣ саҳм гиранд. Мақом, нақши дин ва иттиҳодияҳои диниро дар пешрафти ҷомеаи муосир ба назар гирифта, ҳокимияти сиёсӣ сиёсати самаранокро нисбати онҳо воқеӣ мегардонад. Муҳим аст, ки шароити мусоиди амал намудани иттиҳодияҳои динӣ ва воқеӣ гар-донидани ғайрияти гуногунҷабҳаи динӣ муҳайё бошад.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва ташкилотҳои динӣ» аз соли 2009 амал менамояд. Он талаботҳои ҳуҷҷатҳои муҳимтарини сиёсии байналхалқиро дар бораи озодии афкор, вичдон, дин ва эътиқод бо ба инобат гирифтани махсусияти рушди сиёсии ҷомеаи тоҷикистонӣ таҷассум менамояд. Муносибати байни давлат ва иттиҳодияҳои динӣ, ҷамоаҳо ва мазҳабҳои диниро танзим менамояд.

Ҳамин тариқ, моҳияти тамоюли аввалро ҳимояи талаботу манфиати диндорон, рӯҳонӣ ва ташкилотҳои динӣ созмон дода, дин ҳамчун унсури сиёсат, воситае, ки ҳокимияти сиёсӣ онро бо нафъи худ истифода мебарад, доништа мешавад.

Тамоюли дуюми муносибатҳои байниҳамдигарии сиёсат ва дин дар шак-ли сиёсигардонии дин зоҳир мешавад. Он бештар ҳодисаҳои зеринро фаро мегирад: иштироки ҳодимони динӣ ва ташкилотҳои динӣ дар ғайрияти сиёсӣ, ташаккули ҳаракатҳо, ҳизбҳои сиёсӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятии

дигар дар асосҳои динӣ, иштироки ходимони дин, Шӯрои уламо дар ҳалли муқовиматомези масъалаҳо, аз ҷумла ҳалли мочароҳои сиёсӣ ва ғ.

Ба сифати субъектҳои динии сиёсат сарварони чараёнҳо ва мазҳабҳои динӣ, сарварони иттиҳодияҳои динӣ, ташкилотҳои динӣ, гурӯҳҳои этникию динӣ, гурӯҳҳои иҷтимоию динӣ, давлатҳои теократӣ, ҳизбҳои сиёсии динӣ, иттифокҳои касабаи динӣ ва ғ. баромад менамоянд. Дар сиёсати ҷаҳонӣ беш аз пеш иттифокҳои бузурги динӣ, ба монанди: Шӯрои умумиҷаҳонии калисоҳо, Созмони конференсияи исломӣ, Лигаи олами исломӣ, Бародарони умумиҷаҳонии будпарастон, Созмони умумиҷаҳонии сионистон ва ғ. аз худ дарак медиҳанд.

Субъектҳои динии сиёсат вазифаҳои мухталифро иҷро менамоянд. Онҳо дастурҳои махсуси ғайроиятро омода месозанд. Консепсияҳои динию сиёсӣ - барномаҳо, қоидаҳои ҳуқуқи динӣ, принципҳои асосии сохтори давлатӣ роҳу воситаҳои мутобиқгардонии муносибатҳои байниҳамдигарии субъектҳои сиёсати қабир ва ғ. таҳия ва танзим менамоянд.

Дин вобаста ба характери муносибатҳои динӣ ба муносибатҳои сиёсӣ, равандро ва институтҳои сиёсӣ таъсир мерасонад. Ин муносибатҳо дар шаклҳои ҳамкорӣ, ҳамраъӣ, бетарафӣ, рақобат, мочарогароӣ, фанатизми динӣ ва ғ. воқеъ мегарданд. Дар қадом шакле, ки муносибатҳои дин бо субъектҳои дигари сиёсат зоҳир нагардад, ходимони дин ё роҳбарони иттиҳодияҳои динӣ бартарӣ ва ё эътибори бештари ҳешро намоиш додани мешаванд. Вобаста ба мақоми иҷтимоии иттиҳодияҳо дин муносибатҳои сиёсии ҷомеаро тезутунд менамояд ё дар ҳосияти тадриҷию муттасил пайдо намудани онҳо саҳм мегирад.

Шакли қанораи муносибатҳои динию сиёсиро қангҳои «муқаддас» ташкил медиҳанд. Мочароҳои мусаллаҳона, ки мақсади ифодаи талабҳои динӣ, аз ҷумла дарёфти озодии динӣ, ба таълимоти ортодоксалӣ баргаштан, ҳимояи адолати динӣ ва бародарони ҳамдин, озодибахшии ҷойҳои муқаддаси динӣ ва ғ. доранд, нуқтаи баланди ғайроияти иттиҳодияҳои динии ифротӣ мебошанд. Ҳама қангҳои динӣ қанги муқаддас эълон мегарданд. «Юришҳои салибӣ»-дар наслҳои ва «ҷиход» дар ислом аз ҳамин зумраанд. Ҳоло низ ҳаракатҳои динию сиёсӣ дар шакл ва сатҳи мухталиф нисбати раванду муносибатҳои сиёсӣ мавқеъ мегиранд. Муносибати консервативӣ, ирриҷой, пешқадам, либералӣ, демократии ходимони дин ва иттиҳодияҳои динӣ сатҳи мухталифи муносибатҳои мутақобилаи байни унсурҳои ҷомеаро ташаккул медиҳанд.

Ҳодисаю падидаҳои ҳаёти сиёсиро ходимони дин ба нафъи худ истифода менамоянд. Ба ҳаёти сиёсӣ таъсири ғайол мерасонанд ва дар бисёр ҳолатҳо талаботҳои гуногун ва ҳатто зидди меъёрҳо ва қоидаҳои умумии ҳаёти ҷамъиятиро пешниҳод менамоянд. Солҳои охир чараёнҳои гуногуни динӣ пурқувват гаштаанд. Ҳизбҳои сиёсии ҳосияти динидошта пайдо шуда, ба ғайроият шурӯъ намудаанд. Қисме аз қувваҳои сиёсии динӣ сохт ва қоидаҳои конституциониро ба инобат нагирифта, барои бунёди ҷомеаи динӣ мубо-

риза оғоз намудаанд. Дар Тоҷикистон низ вазъият чуноин аст. Ба сиёсат рӯ овардани ходимони дин, таъсиси ташкилотҳои сиёсии динӣ ва пурқувват гаштани чараёни бунёдгариҳои исломӣ ва сектаҳои динии ваҳхобия, салафия, ҷамоаи таблиғ ва ғ. ба муносибатҳои сиёсии байни одамон ва ба муносибати байниҳамдигарии дину сиёсат таъсири амиқ мерасонанд.

Дар Тоҷикистон ҳизби сиёсии динӣ аз охири солҳои 70-уми асри XX дар ҷануби кишвар ба фаъолият оғоз намуда буд. Ҳарчанд баҳри пешгирӣ намудан ва аз сиёсат дар канор мондани он кӯшишҳои зиёде ба ҳарч дода шуд, аммо нумӯи он вайрон нагашт. Оқибат Ҳизби наҳзати исломро ба расмият шинохтанд. Мақсади ниҳони онро бунёди ҷомеаи исломӣ ташкил медиҳад. Ҳизби мазкур аз хурдтарин имкониятҳо истифода намуда, кӯшиши ба даст овардани ҳокимияти сиёсиро менамояд. Ҳокимият воситаи муҳими ба мақсади ниҳой расидан аст. Дастгоҳи пуриқтидори давлатро барои воқеигардонии вазифаҳои барномавӣ истифода намудан қувваи бузург аст.

Дин ва иттиҳодияҳои динӣ ба муносибатҳои байналхалқӣ низ таъсири фаъол мерасонанд. Табиати динии кишварҳо муносибати давлатҳоро ба пояи нав мебарорад. Сиёсатмадорон ба ин ҷиҳати масъала диққат медиҳанд. Ин дар мисоли кишварҳои Осиёи Марказӣ рӯшан аст. Давлатҳои мусулмонӣ кӯшиш менамоянд, ки давлатҳои Осиёи Марказиро зерин таъсири худ қарор диҳанд. Маҳз ин ҷиҳат нақши худро дар ҷалб намудану ворид сохтани давлатҳои Осиёи Марказӣ ба умумияти минтақавии давлатҳои исломӣ ва Созмони ҳамкории иқтисодӣ бозидааст. Созмони мазкур рушди иқтисодии давлатҳои Осиёи Марказиро мақсади хеш хондааст.

Дар муносибатҳои байниҳамдигарии давлатҳое, ки аксари аҳоли аз мусулмонон иборат аст, нақши Бонки исломии иқтисодӣ ва Созмони конференсияи исломӣ тадриҷан барҷаста мегарданд.

ФАСЛИ V. ЧОМЕАИ ШАХРВАНДИ ВА ХОСИЯТҲОИ АСОСИИ ОН

БОБИ I. ЧОМЕАИ ШАХРВАНДИ

§1. ТАШАККУЛИ ТАЪЛИМОТИ ЧОМЕАИ ШАХРВАНДИ

*«Агар давлат пурзӯр бошад моро паҳш менамояд,
агар заиф бошад мо ба ҳалокат мерасем».*

Пол Валери.

Масъалаҳои мухталифи инкишофи тамаддуни муосир, аз ҷумла ҷомеаи шаҳрвандӣ диққати муҳаққиқонро ба худ ҷалб менамоянд. Одамон баҳри воқеӣ гаштани ормонҳои ҷомеаи озоду демократӣ кӯшишҳои зиёде ба ҳарч медиҳанд. Фаҳми амику ҳамаҷонибаи моҳияту хусусиятҳои падидаҳо ва ҳодисаҳои мушаххаси инкишоф зарурати тадқиқ ва таълими паҳлӯҳои гуногуни назария ва амалияи ҷомеаи шаҳрвандиро ба миён меорад. Чун анъана ва аз рӯи зарурат омӯзиши масъала аз ифодаи мафҳумӣ огоз мегардад.

Соҳаҳои гуногуни илм, аз ҷумла ҷомеашиносии назариявӣ кайҳост, ки мафҳуми «ҷомеаи шаҳрвандӣ»-ро истифода менамоянд. Аммо то ба ҳоло тавсифи пурра ва аксариятро қонеъкунандае ташақкул наёфтааст. Моҳияту хусусиятҳои раванди мазкур ва муносибати он ба ҳодисаҳои дигари ҷомеа дар сатҳи зарурӣ дарк нашудаанд. Ҳатто дастгоҳи ақаллии фаҳми мафҳуми «ҷомеаи шаҳрвандӣ» ба ҳукми ҳастӣ мушарраф нагаштааст. Муносибати мактабҳои мухталифи илмҳои сиёсӣ ба дараҷае гуногун ва ҳилофи яқдигаранд, ки истифодаи мафҳумро сарбаста, рафти омӯзиш ва дарки амиқро душвор мегардонанд.

Аслан, мафҳуми «ҷомеаи шаҳрвандӣ» дар асри XVII пайдо гаштааст. Дар аввал мафҳуми мазкурро Т.Гротсий ва Т.Гоббс истифода намудаанд. Мафҳуми «ҷомеаи шаҳрвандӣ»-ро барои ифодаи инкишофи таърихӣ ҷомеаи инсонӣ, гузариши инсон аз мавҷудоти табиӣ ба ҳолати мутамаддин истифода бурдаанд. Баъдтар донишмандони зиёде тавассути он маъниҳои гуногунро ифода намудаанд ва тадриҷан онро инкишоф додаанд. Дар аввал мафҳуми

«ҷомеаи шаҳрвандӣ» аз мафҳумҳои «давлат» ё «ҷомеаи сиёсӣ» чандон тафовути ҷиддӣ надошт. Аммо дар ҳеҷ сурат дар маконе ё дар замоне «ҷомеаи шаҳрвандӣ»-ро дар маънии «давлат» истифода набурдаанд. Зиёда аз он ин ду мафҳум, асосан дар муқобили якдигар истифода шудаанд.

Мафҳуми «ҷомеаи шаҳрвандӣ»-ро мутафаккироне мавриди истифода қарор додаанд, ки ҷонибдори таълимоти «шартномаи ҷамъиятӣ» ва «ҳукуки табиӣ» буданд. Асоси онро озодии ирода ташкил меод. Одамон иттиҳодияи сиёсиро ихтиёран таъсис дода, ба он итоат менамоянд. Мутафаккирони пешин бар андешае буданд, ки ҳар гуна мутлақгардонии ҳокимият маънои инқори «ҷомеаи шаҳрвандӣ»-ро дорад. Зеро он ба зурӣ асос ёфтааст.

Фаҳми аввали мафҳуми «ҷомеаи шаҳрвандӣ» чандон содда набуд. Он низ дорои низоми муайяни таркиботӣ буд. Аз ҷумла шартнома, таҷассум, баҳисобгирии манфиату талаботи шаҳрвандон ва ҳимояи онҳо унсурони таркиботиро ташкил меоданд.

Ҳамин тариқ, истифодаи мафҳуми «ҷомеаи шаҳрвандӣ» низ таърихи тулонӣ дорад. Гарчанде ки чандон ҳосияти мушаххасро пайдо накарда бошад ҳам, дар фаҳми муосири мафҳум ва моҳияту хусусиятҳои он ёрӣ мерасонад.

Ташаққули таълимот ва тарҳи ҷомеаи шаҳрвандӣ, ки маҳсули афкори мутафаккирони макону замони гуногун аст ба анъанаи инкишофи ақлонӣ таъа менамояд. Дар ташаққули афқору таълимоти ҷомеаи шаҳрвандӣ халқҳо, кишварҳо ва минтақаҳои гуногун саҳм гирифтаанд. Заминаҳои асосии таълимот ва тарҳи муосири ҷомеаи шаҳрвандӣ дар сурати зайл майли ҳастӣ доштанд:

1. *Таълимоти ҷомеаи шаҳрвандӣ ба анъанаи аврупоӣ ба ҳаримиёназаминӣ асос ёфтааст.* Он аз Юнони Қадим оғоз ёфта, дар замони Эҳё комил мегардад. Яке аз мутафаккироне, ки дар Аҳди қадим ба масъалаи ҷомеаи шаҳрвандӣ дахл намудааст Афлотун буд. Ӯ дар рисолаи «Ҷумҳурӣ» назари ҳешро оид ба масъалаи мазкур ибраз доштааст. Ба назари Афлотун асоси ҷомеаи шаҳрвандиро қонун гардонидани талаботу манфиатҳои одамон ташкил медиҳанд. Ӯ ҷомеаи шаҳрвандиро ба масъалаи дигар - тақсими меҳнат дар байни аъзоҳои иттиҳодияи муташаққили сиёсӣ пайваст менамояд. Тақсими меҳнат, ки принсипи асосии ташаққули давлат аст дар тақсими аҳли ҷомеа ба 3 табақа: ҳокимон - файласуфон, ҷанговарон ва ҳунармандон мушаххас гардонида мешавад.

Ба табақаҳои иҷтимоӣ ҷудо намудани одамон ва ба меҳнате, ки талаботро қонун мегардонад, Афлотун соҳаеро ҷудо месозад ва он баъдтар «ҷомеаи шаҳрвандӣ» ном гирифтааст.

Дар Юнон ва Рими Қадим инчунин дар бораи ҷомеаи шаҳрвандӣ, моҳияту хусусиятҳои он дар ғояҳо нисбати «полис»-и Арасту, «ҷомеаи шаҳрвандӣ»-и Ситсерон ва ғояҳои ҳукуки табиӣ намудор мегарданд. Онҳо мафҳумҳои

«чомеаи шаҳрвандӣ» ва «чомеаи сиёсӣ» (давлат)-ро ҳаммаъно меҳисобиданд. Кулли муҳаққиқони назарияи сиёсии Давраи Қадим бар ақидаанд, ки мутафаккирон мафҳуми «сиёсӣ»-ро нисбати ҳамаи ҷабҳаҳои ҳаёт истифода менамоянд. Мафҳуми «сиёсат» оила, дин, маориф, маданият ва ғ. фаро мегирад. Аъзои чомеаи сиёсӣ будан маънои шаҳрванд - аъзои давлат буданро дорад. Шахс новобаста аз хоҳишаш тамоми қоидаҳо ва низоми мавҷударо риоя менамояд.

Баъдтар анъанаи замони Юнони бостонро дар сатҳи комилтаре Н. Макиавелли инкишоф додааст. Таълимоти Н.Макиавелли аз сохтор ва муносибатҳои шаҳр – давлатҳои италийвии Замони Эҳё маншаъ мегирад. Ӯ се арзиши пурқимати чомеаи шаҳрвандиро ошкор месозад: сулҳ ва амнияти шаҳрвандон; истифода ва роҳат ёфтани аз маводҳо ва бойиғариҳои хеш: ҳуқуқи ҳар кас ба эътиқод ва ҳимояи он.

II. *Решаҳои таърихӣ, анъанаи аврупоӣ ба ҳаримӣеназаминӣ ба анъанаи ҳосаи аврупоӣ*, ки аслан дар зерини таъсири тамаддуни немисӣ инкишоф ёфтаанд, пайвасти мегардад. Шаҳрванди озод ташаккул ёфт. Аз бисёр ҷиҳат онро ба пайдоиши гилдияҳо, ки яке аз шаклҳои аввалини иттиҳодияҳои ҳунармандон ва савдогарон аст, вобаста медонанд. Дар воқеъ ҳам гилдияҳо шакли аввалини ассотсиатсияҳои мебошанд, ки дар идораи шаҳрҳо бештар таъсир доштанд.

Дар тамаддуни немисӣ дар омӯзиши «чомеаи шаҳрвандӣ» хизмати В.фон Гумболдт назаррас аст. Ӯ онд ба паҳлӯҳои мухталифи масъала ибрози андеша намудааст. Аммо ҳулосаҳои ӯ бештар нисбати муносибатҳои мутақобилаи давлат ва чомеаи шаҳрвандӣ қобили таваҷҷӯханд. Ӯ диққати асосиро ба тафовути байни онҳо ҷалб менамояд. Дар асараш «Таҷрибаи таъсиси ҳудуди фаъолияти давлат» мутафаккир ба таносуби инсон, шахсият ва муносибатҳои он ба давлат андешаҳои пурқимат баён намудааст. Ба андешаи В.фон Гумболдт тафовутҳои асосии байни давлат ва чомеаи шаҳрвандиро се ҷиҳат ташкил медиҳанд:

— системаи муассисаҳои миллӣ ва ҷамъиятӣ, ки аз поён тавассути фаъолияти одамон ташаккул меёбанд ва инчунин системаи институтҳои давлатӣ;

— ҳуқуқи табиӣ, умумӣ ва ҳуқуқи позитивӣ, ки давлат интишор менамояд;

— низоме, ки «инсон» ва «шаҳрванд»-ро фаро мегирад.

В.фон Гумболдт ба андешаи муҳим меояд, ки ҷавҳари таълимоти сиёсӣ ҳуқуқи онро ташкил медиҳад: «Сохти давлатӣ мақсади асосӣ набуда, фақат воситаест барои инкишофи инсон». Мутафаккир талаботу манфиатҳои инсонро дар мадди аввал мегузорад. Давлат фақат воситаест, ки дар қонеъ гардонидани талаботи инсон нақши асосӣ мебозад.

В.фон Гумболдт натавонист моҳияту хусусиятҳои чомеаи шаҳрвандиро ба пуррагӣ нишон диҳад. Аммо саҳми ӯро дар омӯзиши масъала қадр бояд қард.

Гузориши масъала маҳсули афкори ўст ва хизмати босазое дар ҷомеашиносист ва хоҳу ноҳоҳ вақте ки масъала ба миён гузошта шудааст, дер ё зуд ҳалли худро меёбад. Ҳамин тавр ҳам руҳ дод. Мутафаккирони сонӣ тавонистанд масъаларо то ба сатҳи зарурӣ омӯзанд ва асрори онро ошкор созанд.

Дар омӯзиши ҷомеаи шахрвандӣ Ф.Гегел саҳми босазо гузоштааст. Барои мутафаккир ҷомеаи шахрвандӣ шароити моддӣ ҳаёт ва маҳсули зарурати табиӣ ба ҳисоб меравад. Одамон тавассути манфиатҳои моддиашон пайваست мегарданд. Гегел ҷомеаи шахрвандиро бештар дар асараш «Фалсафаи ҳуқуқ» мавриди таҳлилу таркиб қарор дода, онро бо давлат пайваст мегардонад. Ў ҳам оила ва ҳам ҷомеаи шахрвандиро аз давлат афзалтар медонад. Ф.Гегел давлатро аввал ҳисобида, ба таври махсус қайд менамояд, ки давлат фақат дар доираи оила, ки дар ҷомеаи шахрвандӣ инкишоф меёбад, амал менамояд.¹¹

Ф.Гегел яке аз аввалинҳо шуда, ҷомеаи шахрвандиро аз давлат чудо ҳисобида, мустақилияти ҷомеаи шахрвандиро эътироф менамояд. Аз ҷониби дигар, ба андешааст, ки ҷудои байни онҳо ҳосияти шартӣ дошта, дар ҳар сурат ҷомеаи шахрвандӣ ҳамчун қисми таркибии давлат боқӣ мемонад. Чунин муносибат бештар ба он ақидаи мутафаккир вобастааст, ки давлатро «иродаи худо» медонад. Ҳама чизи дигарро вобаста ба мақоми давлат шарҳу эзоҳ медиҳад. Яъне, дар ҳар сурат давлатро нисбати ҷомеаи шахрвандӣ аввал ва авлотар меҳисобад.

Ф.Гегел давлатро «ҷисми сиёсӣ» номида, онро ба ҷомеаи шахрвандӣ дар зиддият мебинад. Аммо дар баробари ин фаҳми маҳдуди «давлати сиёсӣ» низ дар «фалсафаи ҳуқуқ» вохӯрад. Давлати сиёсӣ ба мақомоти қонунбарор, ҳокимияти иҷроия ва ҳокимияти подшоҳ тақсим мегардад. Дар чунин сурат муносибатҳои ҷомеаи шахрвандӣ ва институтҳои он ҳамчун «контрагентҳои» давлат амал менамоянд. Аз ин ҷост, ки ба ҳам муқобил гузоштани давлат ва ҷомеаи шахрвандӣ аз ҷониби Гегел дастгирӣ намеёбад. Гегел ҷомеаи шахрвандиро домани фарроҳи муборизаҳои манфиатҳои инфиродӣ ва хусусӣ медонад. Ҷомеаи шахрвандӣ заминаи асосие ба ҳисоб меравад, ки одамон ба таври воқеӣ вучуд доранд. Ин алоқамандии шахсони мушаххас буда, ҳосияти феълӣ доранду халос. Ҷиҳати мазкурро Гегел ба сифати яке аз принципҳои ҷомеаи шахрвандӣ медонист.

Ба андешаи мутафаккир ҷомеаи шахрвандӣ аз муҳолифатҳо ва зиддиятҳо ҳолӣ нест. Дар «ҷомеаи шахрвандӣ»-и Гегел муносибатҳои моликияти хусусӣ ҳукмфармоист ва аз рӯи зарурат аст. Нобарории одамон бошад ҳосияти табиӣ дорад. Ў озодии моликияти хусусиро шартӣ зарурии рушду нумӯи ҷомеаи шахрвандӣ медонад. Агар моликияти хусусӣ мавҷуд набошад дар бораи озодии шахс низ ҳоҷати андешанамой нест. Яъне, моликияти хусусӣ меъёр ва кафили озодии одамон аст. Ф.Гегел мавҷудияти моликияти хусусиро шартӣ

1. Ниг.: Гегел Ф. Философия права. -М.Л., 1934. С.262.

зарурӣ ва яке аз принципҳои ҷомеаи шахрвандӣ медонад. Инчунин саҳми ӯ дар мушаххас гардонидани ҷаҳми принципҳои дигари ҷомеаи шахрвандӣ кам нест. Аз ҷумла, Гегел озодии шахсӣ; расмӣ ва боҳабарии умумӣ; озодона ташаккул ёфтани афкори ҷамъиятӣ; риояи одилона ва қатъии қонунҳоро ба сифати принципҳои асосии ҷомеаи шахрвандӣ медонист.

Ф.Гегел ба мақом ва нақши ширкатҳо дар ҷомеаи шахрвандӣ аҳамияти хоса додааст. Ширкатҳо институтҳои мебошанд, ки бештар диққатро ҷалб намудаанд ва онҳоро мутафаккир амиқ ва ҳамаҷониба мавриди омӯзиш қарор додааст. Ширкатҳоро занҷири асосии ҷомеаи шахрвандӣ меномад. Аз ҷониби дигар, Гегел ба масъалаҳои муҳими ҷомеаи шахрвандӣ, аз ҷумла ба нақши ҳизбҳои сиёсӣ ва намояндагии ҳизбӣ дар мақомоти ҳокимият чандон диққат наодааст. Ӯ намояндагии ҳизбӣ дар ҳокимиятро ҳодисаи тасодуфӣ шуморида, дар амал ҷонибдори намояндагии корпоративӣ баромад намуда, онро асоси муносибатҳои байниҳамдигарии ҷомеа ва давлат медонад.

Дар таълимоти Ф.Гегел мақом ва нақши инсон дар ҷомеаи шахрвандӣ барҷастааст. Инсон, ки аъзои ҷомеаи шахрвандист нисбати он дар муносибати мутақобила қарор дорад. Нисбати ҷомеа масъулият ва ӯҳдадорӣҳои зиёде дорад ва дар пайи иҷрои он аст. Аз ҷониби дигар, ҷомеаи шахрвандӣ низ дар назди шахс масъулияти зиёд бар дӯш мегирад. Пеш аз ҳама бояд ҳуқуқҳои инсон эътироф ва эҳтиром карда шаванд.

Назариётчиён – саромадони таълимоти диалектикаи материалистӣ дар боби ҷомеаи шахрвандӣ андешаҳои зиёд иброн доштаанд. Онҳо масъалаҳои ҷомеаи шахрвандиро бо масъалаҳои ташаккул ва инкишофи ҷомеаи навин пайваст менамуданд. К.Маркс амиқ дарк намуда буд, ки тадқиқоти масъалаҳои мухталифи давлат бояд дар заминаи таҳлили ҷомеаи шахрвандӣ ба амал оянд. Зеро на давлат ҷомеаро, балки ҷомеа давлатро ташаккул ва инкишоф медиҳад. Назари К.Маркс дар асосҳои муносибати синфӣ нисбати ҷомеаи шахрвандӣ ташаккул ёфтааст. Ӯ ҷомеаи шахрвандиро ҷомеаи ҳимояи манфиатҳои хусусӣ, ҷомеае, ки ба манфиатҳои соҳибони моликият ва синфи доро ҳизмат менамоянд, маънидод кардааст. Яъне, назари Маркс дар бораи ҷомеаи шахрвандӣ инъикоси ҳамон моҳияту хусусиятҳои давлатест, ки дар заминаи он ташаккул ва инкишоф ёфтааст. Ин маъниро Ф.Энгелс дар мақолаи «Карл Маркс» равшан нишон медиҳад. Ба андешаи Ф.Энгелс К.Маркс «Фалсафаи ҳуқуқ»-и Гегелро мутолиа ва таҳлил намуда, ба хулосае омад, ки на давлат, балки «ҷомеаи шахрвандӣ» соҳаест, ки дар он асрори инкишофи таърихӣ инсоният ниҳон аст.¹

Ҷомеаи шахрвандӣ аз соҳаҳои гуногун таркиб меёбад. Унсурҳои гуногун, аз ҷумла иқтисодиёт, фарҳанг, идеология ва ҳаракатҳо (иттиҳодияҳо)-и ҷамъиятиро, ки дар заминаи онҳо мураттаб гардидаанд, фаро мегирад.

1. Ниг.: Маркс К., Энгелс Ф. Соч. Т.16. –С.378-379.

Ҳамин тарик, ҷомеаи шахрвандӣ ҳамаи соҳаҳои муҳими ҳаёти инсонро дарбар мегирад.

Давлати сармоядориро К.Маркс воситаи ҳимояи манфиатҳои синфи ҳукмрон ва табақаҳои доро медонист. Дар чунин давлат ба сифати шахрванд намояндагони синфҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоии доро мақом доранд. Беҳуда нест, ки дар забони немисӣ мафҳумҳои «сармоядор» ва «шахрванд» синоними якдигаранд. Давлати сармоядорӣ монеаи инкишофи шахс ғашта, ҷомеаи шахрвандӣ ва давлат фақат дар ҷомеаи коммунистӣ, ҷомеае, ки дар он инкишофи озодии ҳар шахс ҳамчун шароити инкишофи ҳама гуна ҷомеа дониста мешавад, имконпазир аст.

Масъалаҳои ҷомеаи шахрвандиро марксистони баъдина низ мавриди тадқиқот қарор додаанд. Бештар андешаҳои А.Грамши диққатро ҷалб мекунанд. Ӯ ба 3 қисми асосии ҷомеаи шахрвандӣ таваҷҷӯҳ зоҳир менамояд: иқтисодӣ, сиёсӣ ва шахрвандӣ. Он қисматҳоро, ки дар маҷмӯъ вазифаҳои зӯрварӣ ва ҳукмфармоии бевоситаро ташкил менамоянд, ҷомеаи сиёсӣ менамояд. Ба он мақомоти ҳарбӣ, ҳуқуқӣ ва қорҳои дохиларо ворид месозад. Ӯ иқрор аст: ҷомеае, ки фақат ва ҳифзи низоми ҷамъиятӣ ва риояи қонунҳо таркиб ёфтааст, дар воқеъ вучуд надорад.

Ш. Анъанаи либерализми англо-америкӣ ба сифати манбаи ташаккули таълимоти ҷомеаи шахрвандӣ аз ҷониби зумрае аз мутафаккирони тамаддуни маъмур баён ёфтаанд: Ҷ.Локк, А.Смит, Т.Пейн дар ташаккули инкишофи таълимоти ҷомеаи шахрвандӣ саҳми босазо доранд. Андешаҳои Ҷ.Локкро баҳусус арзёбӣ мебарояд. Ӯ тавонистааст ба таври барҷаста ҳосият ва асосҳои ҷомеаи шахрвандиро нишон диҳад. Зеро мутафаккир, ки ба сифати асосгузори ҷараёни либерализм эътироф гардидааст, бори аввал мақоми шахсро аз ҷомеа ва давлат боло гузоштааст. Озодиро бошад арзиши олӣ меҳисобид. Озодиро ба маънии даҳолат нақардан ба ҳаёти шахс аз берун ва маҳсусан, аз ҷониби давлат дар назар дошта буд. Одамон, ки соҳибқанд байни худ ба муоҳида меоянд, яъне ҷомеаи шахрвандиро бунёд месозанд. Дар навбати худ ҷомеаи шахрвандӣ таркиботи муайяно байни шахс ва давлат ташаккул медиҳад, ки мурағтаб ва ба низом овардани муносибатҳои ҷамъиятӣ ба фаъолияти онҳо пайваста аст. Дар саромати озодии инсон ва қафили мустақилияти сиёсии он моликисти ҳусусӣ қарор дорад.

А.Смит бошад моҳият ва ҳусусиятҳои ҷомеаи шахрвандиро тафсир намуна, диққатро бештар ба равандҳои модернизатсионӣ ва худмувофиқшавӣ дода, онҳоро унсурҳои асосии ҷомеаи шахрвандӣ донистааст. Андешаҳои А.Смит дар бораи зарурати барғараф намудани даҳолати давлат ба соҳибқории ҳусусӣ, озодӣ ва ташаббуси ҳусусӣ, норавоии ҳар гуна назорати давлат аз рӯи озодии иқтисодии инфирод ва ғ. дар инкишофи муносибатҳои бозории молиқо пулӣ нақши асосӣ бозидаанд. Онҳо инчунин заминаи ҷомеаи шахрвандие

гаштанд, ки моликияти хусусӣ, иқтисодиёти бозоргонӣ ва мустақилияти иқтисодии одамон талабҳои асосии онанд.

Т.Пейн таълимоти давлати ақаллиро пеш гузоштааст, ки дар маънии ҷомеаи шахрвандӣ истифода гардидааст. Мавҷудият ва инкишофи муттасили ҷомеаи шахрвандӣ нақш ва мақоми давлатро дар ҷомеаи инсонӣ паст мезанад. Давлат ба сифати институти иртиқоии системаи сиёсӣ ё худ бадии зарурӣ доништа мешавад.

Ҷомеаи шахрвандӣ дар замони сармоядорӣ пайдо шудааст. Пайдоиш ва инкишофи он ба ташаккули шахрванд пайваست аст. Яъне, симои марказии ҷомеаи шахрвандиро шахсе ташкил медиҳад, ки хешро аъзои комили ҷомеа шуморида, аз маҷмӯи ҳукуку озодиҳо бархӯрдор буда, дар назди ҷомеа барои рафтору кирдор ва ғайолияташ масъул аст. Шахсияти аз ҷиҳати ҳуқуқӣ озод фақат дар ҳолати ҷудо гаштани ҷомеаи шахрвандӣ аз давлат ташаккул меёбад. Чунин ҳолат бошад дар раванди аз байн рафтани нобаробариҳои табақавӣ ва ғайридавлатигардонии муносибатҳои ҷамъиятӣ муяссар гардидааст. Раванди мазкурро ташаккули мақомоти намоёндагии давлат ифтиҳо бахшид. Зарурати ба таври қонунӣ эътирофи баробарии одамон бо бархӯрд аз ҳукуку озодиҳо ба миён омад. Чунин зарурат боиси ба ҳолати сифатан нав расидани аҳволи иҷтимоии шахс гардид.

Дар ташаккули ҷомеаи шахрвандӣ таъсиси иттиҳодияи одамон дар шаклҳои гуногун нақши асосӣ бозиданд. Иттиҳодияҳои мухталиф баҳри ҳимояи манфиати одамон омода буданд. Амали воқеии ҷомеаи шахрвандӣ аз ҳуччатҳои расмӣ ҳуқуқӣ, аз қабилӣ Билл дар бораи ҳуқуқҳо дар Англия ва ИМА ва ҳуччати барномавии Инқилоби Бузурги франсуз «Эъломияи ҳуқуқи инсон ва шахрванд» оғоз гардида буд. Ғояҳои ҷомеаи шахрвандӣ дар Эъломияи истиқлолияти ИМА (1776) ба таври муфассал ва барҷаста таҷассум ёфтаанд. Дар он нақши муайянкунандагии ҷомеаи шахрвандӣ ба тариқи зайл нишон дода шудааст: ҳамаи одамон аз азал ҳуқуқи баробар ба ҳаёт, озодӣ, мустақилият, моликият, ба хушбахтӣ ва амният доранд; халқ – манбаи ҳокимият мебошад ва истиқлолият ба он тааллуқ дорад, ҳукумат бошад хизматгори халқ аст; тамоми ҳокимияти давлатӣ бояд дар асоси манфиатҳои халқ амал намояд, агар манфиатҳоро ҳалалдор намояд, дар он сурат халқ ҳақ дорад ҳукумати ба ӯ номувофиқро нобуд созад.

Гарчанде ки раванди ташаккули ҷомеаи шахрвандӣ муддати зиёд идома дошт, аммо тарҳи классикии он дар охири асри XVIII ва аввали асри XIX бунёд гардид. Асоси онро либерализм ташкил медиҳад, ки ғояҳои асосӣ аз чунин андешаҳо таркиб ёфта буданд:

— ҳамаи одамон соҳиби ҳукуку озодиҳои табиӣ буда, ба ҳам баробаранд. Ҳеҷ гуна мансубиятҳо ҳукуку озодиҳои онҳоро ҳалалдор карда наметавонанд. Табиати инсон тағйирнопазир аст. Одамон ба ақл таъям намуда, ҷомеаи

мавзуне бунёд месозанд, ки ба адолат асос ёфта, ба ҳам ба ризоият омада тавонанд;

— давлат кафили ҳуқуқҳои табиӣ инсон, воситаи амалигардии ҳуқуқҳои он мегардад ва ба ҳаёти шахсии шаҳрванд бо ҳеҷ баҳонае даҳолат наменамояд. Давлат ва инсон дар муносибат ба якдигар масъуланд ва салоҳияти хоса доранд.

Ҳамин тариқ, дар асоси омӯзиши моҳияту хусусиятҳои мухталифи ҷомеаи шаҳрвандӣ онро дар фаҳми классикию либералиаш ба таври зайл таъриф додан мумкин аст: ҷомеаи шаҳрвандӣ – ин маҷмӯи муносибатҳо ва таркиботи байнишахсӣ, оилавӣ, ҷамъиятию иқтисодӣ, маданӣ, динӣ ва ғайраҳо буда, берун аз тобеияти давлат ва бе даҳолати давлат инкишоф ёфта, барои худамалишавии одамон шароит муҳайё менамояд.

IV. Ба сифати манбаи мустақили таълимоти ҷомеаи шаҳрвандӣ назария ва амалияи сотсиал – демократия баромад менамояд.

Дар рафти инкишофи таърихӣ тарҳи классикии ҷомеаи шаҳрвандӣ ба кулӣ тағйир ёфт. Инкишофи ҷомеаи шаҳрвандӣ дар асоси ғояҳои либералӣ боиси ба вуқӯ омадани силсилаи бузурги тағйироти ҳаёт ва муносибатҳои ҷамъиятӣ гардид. Афзалиятҳои табақаи аз байн бардошта шуданд, тақсимои ҳокимияти давлатӣ ба шохаҳои мақомоти қонунбарор, иҷроия ва адолати судӣ ба амал омад. Тадричан кафолати ҳуқуқи озодии сухан, озодии вичдон, маҷлисҳо ва иттиҳодияҳо ташаққул ёфта, ба руҳи зарурии ҷомеаи мутамаддин табдил ёфтанд. Баробарии шаҳрвандон дар назди қонун ва ғ. амри воқеӣ гардиданд.

Ташаққули инкишофи ҷомеаи шаҳрвандӣ дар асосҳои либералӣ фақат аз амалҳои мусбату самарабахш таркиб наёфтаанд. Инчунин як қатор раванду ҳодисаҳои низ воқеӣ гаштанд, ки аслан ҳосияти ирриҷоии онҳо дар инкишофи таърихӣ чандон ӯшида нестанд. Инкишофи ҷомеаи шаҳрвандӣ боиси ба ду қисмати бузург – дороён ва камбағалон ҷудо гаштани одамон гардид. Аҳволи моддии захирақашон тадричан бад гардид. Ҳуқуқи озодии одамон бештар ҳосияти феълӣ пайдо намуданд. Раванди бегонашавии мардум аз ҳокимият авҷ гирифт. Ҳокимияти воқеӣ бошад дар дасти қисми бойи одамон калони ҷомеа ҷамъ омад.

Тадричан доираҳои ҳукмронии Аврупои Ғарбӣ аз ғояҳои суверенитети халқӣ, тантанавӣ хирад ва муносибатҳои мавзунӣ ҷомеа дур шуданд. Акнун ғояи баробарии иҷтимоӣ ҳамчун «баробарии имкониятҳо» маънидод карда мешуд. Кӯшишҳои шахсият барои бойигарии номаҳдуд ҳақ бароварда мешуд.

Дар натиҷаи тазодҳо ва муқовиматҳо, ки оқибати бархӯрди манфиатҳои онҳо, дар инкишофи ҷомеа таъсири унсурони мухталифи системаи сиёсӣ, аз қабилҳои институтҳои сиёсӣ ба вуқӯ омаданд. Иттиҳодияҳои ихтиёрии ҷамъиятию сиёсии ҷалғаро ташаққул ёфтанд. Яке аз зухуроти он таъсису инкишофи

ҳаракати сотсиал-демократӣ ба ҳисоб меравад. Ҳаракати мазкур, ки аксар кишварҳои аврупоиро фаро гирифта буд, ҳоло дар кулли кишварҳои мутамаддини олам таъсиру эътибори ҳосае касб намуудааст. Чунин аҳвол исботи он аст, ки ташаккулу инкишофи ҷомеаи шаҳрвандӣ аз ғояҳо, таълимот ва воқеияти сотсиал-демократӣ баҳра мебардорад. Беҳуда нест, ки аксари муҳаққиқон асосҳои ғоявии инкишофи ҷомеаи шаҳрвандии муосирро дар таълимоти либералӣ ва сотсиал-демократии муосир меҷӯянд.

Ҳаракати сотсиал-демократӣ мақсади бунёди ҷомеаеро дорад, ки ба принципҳои баробарии иҷтимоӣ, озодии инфиродӣ, адолатноқӣ ва ҳамраъӣ асос ёфтааст. Тағйироти қатъии эволюсионӣ, ки сотсиал-демократҳо онро ҷонибдоранд ва воситаю тарзи ҳалли масъалаҳост, тамоми ҷабҳаҳои ҳаёти ҷамъиятиро фаро мегиранд. Тағйироти кулӣ асосҳои иқтисодии тарзи классикии ҷомеаи шаҳрвандиро низ фаро гирифтаанд. На танҳо инкишофи моликияти хусусӣ, балки рушду нумӯи шаклҳои мухталифи моликияти дастаҷамъӣ ҳосияти асосии иқтисодиёти кишварҳои мутамаддини оламо ташкил медиҳанд.

Дар аксар кишварҳои олам шаклҳои гуногуни моликият мавҷуданд. Зарурати ҷамъиятӣ инҳисори мутлақи шакли муайяни моликиятро истисно менамояд. Бисёрукладии истехсолот ва гуногуншаклии моликият таҷассуми муносибатҳои ҳуқуқии ҷамъиятист.

Бӯҳрони иқтисодии ҷаҳонии солҳои 1929-33 ғояҳои либерализмро дар бораи нораво будани даҳлати давлат ба фаъолияти соҳибкории хусусӣ барбод дод. Беҳуда набуд, ки баъдтар Ҷон Кейнс ғояи зарурати танзими давлатӣ ва қисман маҳдуд намудани соҳибкории хусусиро ба миён гузошт. Чунин ҳолатро бӯҳрони молиявии солҳои 2008-2010 тақвият додаанд.

Афкори сотсиал-демократӣ дар мазмуни ҷомеаи шаҳрвандӣ нақши сиёсатро фаъол мешуморад. Сиёсат тавассути муносибатҳои ҳокимият вориди ҳаёти ҷамъиятӣ мегардад ва ба он муттасили муҳайё сохта, ҷеҳраи ҷомеаи шаҳрвандиро мураттаб месозад.

Яке аз намоёндагони барҷастаи ҳаракати сотсиал-демократӣ И.Шумпетер бар андешаест, ки давлат бояд дар таъмини фаъолияти институтҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ пайваста зухур дошта бошад. Давлат кафили идораи демократӣ гашта, нагузорад, ки қисме аз унсурони ҷомеаи шаҳрвандӣ ба нерӯи иртиқой табдил ёбанд. Аз ин хотир, сотсиал-демократҳо ҷонибдори танзими ҳатмии давлатии равандҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, мавҷудияти сатҳи ақаллии кафолатнокии рӯзгузаронӣ, сугуртаи одамон, молу амвол ва ғ. мебошанд.

§2. ХОСИЯТҲО ВА ПРИНЦИПҲОИ АСОСИИ ҶОМЕАИ ШАҲРВАНДӢ

Дар бораи ҷомеаи шаҳрвандӣ дар таърихи таълимоти сиёсӣ андешаҳои зиёд мавҷуданд. Ғояҳо ва таълимоти гуногун қариб тамоми масъалаҳои ҷомеаи шаҳрвандиро мавриди баррасӣ қарор додаанд. Онҳо гуногунмазмун буда, хосиятҳои асосии зеринро касб намудаанд:

— ташаккул ва инкишофи ҷомеаи шаҳрвандӣ дар замон бо бартараф намудани ҳудудҳои қатъии сохти табақавӣ баробар аст. Ё худ ташаккулу инкишофи ҷомеаи шаҳрвандӣ бо раванди ташаккули муносибатҳои истеҳсолоти сармоядорӣ ҳамзамон аст. Ба таври махсус қайд намудани ҳолатҳои мазкур ба он маънист, ки бунёди ҷомеаи шаҳрвандиро аз ҷомеаи сармоядорӣ ибтидо медонанд ва моли тамаддуни олами сармоядорӣ меҳисобанд;

— ҷомеаи шаҳрвандӣ дар сурат бо давлат дар пайвастагии ногустастанӣ арзи ҳастӣ дорад ва дар зиддияти доимӣ қарор гирифтааст. Ё худ ягонагии диалектикии давлат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ яке аз хосиятҳои асосии таълимот ё ғояҳои марбути ҷомеаи шаҳрвандӣ доништа мешавад;

— шаклҳои муайяни муносибатҳои ҷамъиятӣ аз ба низом овардани қоидаҳои сиёсӣ дар қанор мондаанд. Ҳар он чи ки аз доираи нуфузи давлат берун аст, ҳоси ҷомеаи шаҳрвандист. Аз ҷумла, шаклҳои мухталифи умумиятҳои иҷтимоӣ: синфҳо, табақаҳо ва ғурӯҳҳои ҷамъиятӣ, иттиҳодияҳои мухталифу зиёди ҷамъиятӣ, ҳаракатҳои мардумӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, оила, мактаб, дин, санъат ва ғ.;

— ҳаёти хусусии одамон. Аслан он ҷиҳатҳоеро фаро мегирад, ки рафтору кирдори одамон ҳоло хосияти ҷамъиятӣ пайдо накардаанд. Ҳар амале ба вуқӯ мепаивандад, аслан хосияти инфиродӣ дошта, ба доираи васеи муносибатҳо кашида нашудаанд;

— ҷомеаи шаҳрвандӣ ба шаклҳои мухталифи моликият, моликияти хусусӣ, дастаҷамъӣ ва иқтисодиёти бисёрукладӣ асос меёбад. Ҳолати мазкур бунёди иқтисодии онро мураттаб мегардонад. Вазъияти иқтисодии ҷомеаи шаҳрвандиро давлат тавассути методҳои иқтисодӣ, ки дар низоми сиёсӣ ҳукуқ таҷассум гардидаанд, ба тартиб меорад;

— идораи ғайрисиёсӣ, худидорӣ. Раванди худидорӣ аҳамияти хоса пайдо менамояд. Он фақат доираҳои поёнии ҷомеаро фаро нагирифта, ҳолатҳои мухталифи инкишофи ҷомеа, аз ҷумла мақомоти болоиро низ дарбар мегирад;

— дар ҷомеаи шаҳрвандӣ аз рӯи зарурат шахсияти инсон аҳамияти бештар пайдо менамояд. Инсон аз шахси ғуломтабиат ба шахси озоду боҳуқуқ, ба шаҳрванд табдил меёбад. Он сатҳи баланду зарурии комилияти шахс ба ҳисоб меравад. Шахс на танҳо соҳиби ҳуқуқу озодиҳои комил, балки дорои масъулияти баланд аст;

— чомеаи шахрвандӣ тавассути низоми ҳокимият ва бештар шакли сиёсӣ ва иқтисодии ҳокимият ва таркиби шуури ҷамъиятӣ воситаи иловагӣ ҳокимият ва дар баъзе ҳолатҳо воситаи маҷбурнамоию фишороварӣ ба шахс мегардад.

Ҷомеаи шахрвандӣ сохтори мураккабест байни инфирод ва давлат. Зиддиятҳо, рақобат ва мочароҳо нерӯи мутаҳаррики онанд. Ҷомеаи шахрвандӣ дар ғаёлияти ҳеш принсипҳои зеринро ба роҳбарӣ мегирад:

— баробарии ҳуқуқ ва озодиҳои тамоми одамон дар ҳаёти сиёсии ҷомеа;

— ҳимояи кафолатноки юридикӣ ҳуқуқи озодиҳои шахрванд дар заминаи қонунҳое, ки дар тамоми ҷомеаи башарӣ эътибор доранд;

— ҳатмӣ будани банизомории муносибатҳои байниҳамдигарии унсурҳои ҷомеаи шахрвандӣ тавассути ҳуқуқҳои табиӣи онҳо ба ҳаёт, озодӣ, хушбахтӣ. Ташаққули низоми чунин ҳимоя ва амали он;

— имконияти кафолатноки муттаҳид гаштани одамон новобаста ба мансубиятҳои иҷтимоӣ дар ҳаёти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва сиёсӣ аз рӯи манфиатҳо ва аломатҳои касбӣ;

— озодии шахрвандон дар ташаққули ҳизбҳо ва ҳаракатҳои иҷтимоӣ (шахрвандӣ);

— озодии ташаққул ва ғаёлияти воситаҳои ахбори умум берун аз ҳудуди сензураи давлатӣ. Фақат қонун ҳуқуқи маҳдуд намудани воситаҳои ахбори умумро дорад;

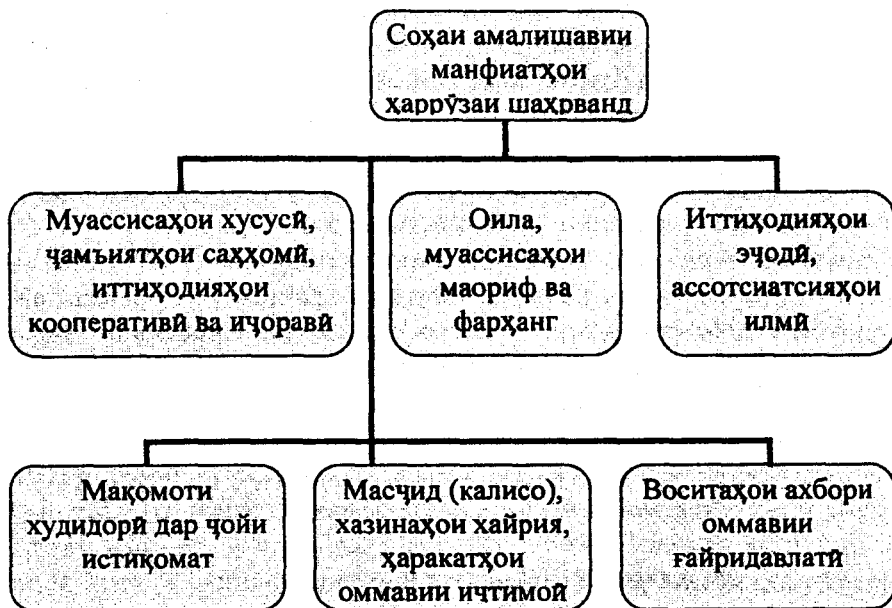
— амали механизме, ки муносибатҳои байни давлат ва ҷомеаи шахрвандиро мӯътадил мегардонад (консенсус), таъмини беҳатарии ташаққули ҷомеаи шахрвандӣ аз ҷониби мақомоти давлатӣ;

— таъмини инкишофи озодии шахсият дар асосҳои иқтисодии шаклҳои гуногуни молиякӣ, бисёррукладии иқтисодиёт, мавҷудияти интиҳоби озоди ғаёлияти хоҷагӣ. Истиқлолияти иқтисодии одамон, ки ба ҳуқуқи доштани молиякӣ ё гирифтани подоши адолатноки хизмат барои меҳнати ҳалол асос ёфтааст;

— ҳудидорӣ дар ҳамаи соҳаҳо ва сатҳи ҳаёти ҷамъиятӣ.

Ғояҳои ҷомеаи шахрвандӣ дар даҳсолаи охир низ инкишоф ёфтаанд. Ғояҳои демократӣ, ки ба плюрализми сиёсӣ асос ёфтаанд, онро тақмил додаанд. Консенсус ва ҳамкорӣ гурӯҳҳои ба ҳам рақиб, маҳдуд гаштани ҳокимияти давлатӣ, тавассути қоидаҳои ҳуқуқ инкишофи демократия дар нақши иҷтимоӣ, муваффақ гаштан ба консенсуси умумишахрвандӣ, аз байн бардоштани муқовиматҳо, дарёфти ризоияти шахрвандӣ, ки баҳри интегратсияи ҷомеа мебошад, мақоми ҳоса пайдо менамоянд.

ИНСТИТУТҲОИ ЧОМЕАИ ШАҲРВАНДӢ

Дар назарияи сиёсӣ фаҳми яклухти чомеаи шаҳрвандӣ, ки аксариятро каноат кунонад, вучуд надорад. Мактабҳои илмӣ раванд ва мафҳуми мазкурро ҳар ҳел маънидод менамоянд. Бештар ба андешаҳои радикалии мутафаккирон ва олимони В.Гавел, Ҷ.Кинг, А.Гротс таъна менамоянд. Онҳо, махсусан Ҷ.Кинг, назари васеътари чомеаи шаҳрвандиро пешниҳод менамоянд. Чомеаи шаҳрвандиро фақат ба масъалаҳои баҳамалоқамандии умумиятҳои асосию бузургии чомеа дар доираи давраи таърихӣ ё форматсияе мансуб доништан хатост. Аз ин хотир, сиёсатиносии англис Ҷ. Кинг пешниҳод менамояд, ки ба масъалаҳои умумӣ рӯ овардан зарур аст. Масъалаҳои тамаддуни олам, ки кулли одамон ва кишварҳоро фаро мегирад дар доираи масъалаҳои чомеаи шаҳрвандӣ қарор бигиранд. Ба ҷумлаи чунин масъалаҳои умумибашарӣ Ҷ. Кинг демократикунонии чомеа, таносуби озодӣ ва итоати шахс ба чомеа, ташаккули навъи нави озодӣ - озодие, ки дар асоси хиради сиёсӣ назорат гардида, ба низом оварда мешавад, мансуб медонад.

Андешаҳои А.Мигранян низ ҷолиби диққатанд. Ӯ зери мафҳуми «чомеаи шаҳрвандӣ» маҷмӯи муносибатҳои ғайрисиёсӣ – иқтисодӣ, ахлоқӣ, динӣ, миллӣ ва ғ. мефаҳмад.

Дар адабиёти илмӣ ва таълимӣ бисёр андешаҳое пеш меоянд, ки бевоқифа ё тавассути чизе чомеаи шаҳрвандиро бо давлати ҳуқуқӣ ҳаммаъно меҳисобанд. Онҳо ташаккули давлати ҳуқуқиро аз чомеаи шаҳрвандӣ вобаста медонанд. Андешаи зерин дар навиштаҳои В. Ступишин таъкият меёбад.

Қариб тамоми муҳаққиқон хангоми таҳлили масъалаҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ тавре амал менамоянд, ки ҳосиятҳои алоҳидаи он барҷаста намудор мегарданд. Яке ба ҷиҳатҳои иқтисодӣ, дигаре ба ҳосиятҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ, сеюмӣ бошад ба аломатҳои ғайрисиёсии он диққатро ҷалб менамоянд. Дар асл муносибати яктарафа ва канора наметавонад моҳият ва маънии воқеи равандро ошкор созад. Аз ин хотир, қулли муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки аз доираи таркиботи давлат берун баромадааст, ба сифати тарафҳои мухталиф ё эҳтимолии ҷомеаи шаҳрвандӣ доништа мешаванд.

Дар адабиёти сиёсӣ ҷомеаи шаҳрвандӣ ҳамчун маҷмӯи муносибатҳои ҷамъиятӣ ва институтҳои аз давлат берун, ки арзишҳо, манфиатҳо ва талаботи гуногуни одамонро таҷассум менамояд, доништа мешавад. Ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ дар заминаи муносибатҳои гуногуни ҷамъиятӣ, ки асосан сиёсати давлатиро муайян месозанд ва таҷассуми иродаи аксарияти бошандагони ҷомеанд, ба амал меояд.

Аз назари таърихӣ дар кишвари мо давраи ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ ба замони муосир рост меояд. Дар воқеъ, фақат аз охири солҳои 80-ум сар карда, берун аз давлат муносибатҳо ва институтҳои пайдо гаштанд, ки манфиатҳои одамонро зери ҳимояи ҳеш қарор додаанд.

Воситаи муҳими ташаккул ва инкишофи ҷомеаи шаҳрвандиро ислоҳоти тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ташкил медиҳанд. Воқеӣ гардонидани чунин амал бештар ба зиммаи ҳуди давлат ва мақомоти гуногуни он меафтад. Дар шароити ҳозира ташаккули асосҳои иқтисодии ҷомеаи шаҳрвандӣ аҳамияти махсусро касб намудаанд. Пеш аз ҳама зарур аст, ки тавассути ислоҳоти қатъии иқтисодӣ ба методҳои иқтисодии идораи иқтисодиёт рӯ оварем. Идораи иқтисодиёт раванди демократикунониро талаб менамояд. Дар идораи иқтисодиёт саҳми инсон бояд баланд гардад. Махсусан, шаклҳои гуногуни моликият, аз ҷумла моликияти хусусӣ, моликияти дастаҷамъӣ, омехта ва ғ., истифодаи замин, ба амал баровардани сиёсати ғайридавлатикунонӣ, рӯ овардан ба шаклҳои гуногуни ғайридавлатикунонӣ соҳибқарорӣ таваҷҷӯҳи ҳоса металабанд. Фақат дар ҳолати ташаккули заминаи васеи моддӣ ҷомеаи шаҳрвандӣ метавонад арзи ҳастӣ намояд.

Дар ҳаёти сиёсии кишвар раванду ҳодисаҳои зиёде ба амал меоянд, ки аз нигоҳи рушди инсон ва ҷомеа ҳосиятҳо ва оқибатҳои мухталиф доранд. Дар аввали солҳои 90-уми асри XX раванди демократикунонии системаи сиёсии ҷомеа оғоз гардида буд. Аммо ҷанги шаҳрвандӣ ҷарҳи пешрафтро боздошт. Ҳолати бӯҳронии инкишоф ҳама ҷойро фаро гирифт. Пас аз он ки ҷанги шаҳрвандӣ ба охир расид ва раванди мусолиҳаи миллӣ оғоз шуд аз нав имконияти ислоҳоти системаи сиёсии ҷомеа пайдо гардид. Дар назди ҷомеаи тоҷикистонӣ чун кишварҳои собиқӣ шӯравӣ вазифаҳои бузурги бунёдгарӣ меиҷтад. Роҳи демократии инкишоф ҳамчун мақсади стратегӣ

дар санадҳои сиёсӣ ҳукукии Ҷумҳурии Тоҷикистон дарҷ гардидаанд. Акнун тамоми кӯшишҳо бояд баҳри воқеӣ гаштани онҳо равона гарданд. Ба ҷумлаи мақсадҳои стратегӣ бунёди давлати ҳукукию иҷтимоӣ ва тадриҷан ба ҷомеаи ҳудидораи мардумӣ гузоштан истодааст.

Унсурони дигари системаи сиёсӣ низ эҳтиёҷот ва талаботи зиёд доранд. Мақом ва нақши тамоми аҳзоби сиёсӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ сатҳи баланди инкишофро тақозо менамоянд. Воситаҳои ахбори умум низ муносибати ҳосаро талаб доранд. Онҳо бояд ифодагари манфиату талаботи қулли мардум бошанд ва набояд манфиатҳои ақаллият сарфи назар гардад. Таносуби ақаллияти аксарият ба инобат гирифта шавад.

Волоияти қонун ва воқеияти принсипи «таксимои ҳокимият», дар доираи қонун амал намудани ҳам мақомоти давлатӣ ва ҳам ҳаракатҳои ғайридавлатӣ баробарии байни нерӯҳои сиёсиро ба зухур мерасонанд. Ҳолати мазкур имконият медиҳад, ки инҳисори ҳокимият аз ҷониби кадом як қувваи сиёсӣ новобаста ба мақом ва нақши он дар ҷомеа истисно гардад. Дар ҷунин маврид ҳеҷ кас аз номи халқ даъво карда наметавонад. Фақат он унсури ҷомеа, ки ба таври умумихалқӣ интиҳоб гаштааст ҷунин масъулиятро ба худ гирифта метавонад. Яъне, фақат ҷомеаи шахрвандӣ дар маҷмӯъ ҷунин амалро воқеӣ мегардонаду халос. Ба ҷунин тарз воқеӣ будани муносибатҳои байни одамон дар ҷомеаи шахрвандӣ ба ҳосиятҳои дигари тарзи ҳаёти одамон таъсир мерасонад. Пеш аз ҳама боиси баланд гаштани маданияти шахрвандии одамон мегардад. Масъулияти ҳар як шахсро дар раванди муносибатҳо баланд мебардорад. Баланд гаштани маданияти шахрвандӣ аҳамияти ҳоса дорад. Истисно ё сатҳи пасти он маънии истисноӣ ҷомеаи шахрвандиро дорад. Он як навъ инъикоси ҷабҳаҳои гуногуни ҷомеаи шахрвандӣ буда, дар ташаккули мақоми иҷтимоии шахрванд нақши асосӣ мебозад.

Маданияти шахрвандӣ манфиатҳои мухталифи ҳамаи гурӯҳҳо ва умумиятҳои иҷтимоиро дарбар мегирад. Аммо аз бисёр ҷиҳатҳо ба маданияти сиёсӣ ҷомеа ҳаммаъно мегардад. Зеро объектҳо ва субъектҳои маданияти шахрвандӣ аслан ҳосияти сиёсӣ доранд. Онҳо ифодагари манфиатҳои одамон дар таркиби умумиятҳои гуногун, аз ҷумла умумиятҳои синфӣ, миллӣ, табақаҳои иҷтимоӣ, гурӯҳҳои ҷамъиятӣ ва ғ. мебошанд. Табиист, ки дар ҷомеаи сиёсӣ зиндагӣ намуда, аз гиру дори он беҳабару бетараф будан номумкин аст.

Ҳосияти дигари маданияти шахрвандиро бартарии манфиатҳои инфиродӣ нисбати манфиатҳои умумӣ ташкил медиҳад. Одамон аз ҳамдигар аз бисёр ҷиҳатҳо тафовут доранд. Махсусан, фарқияти одамон дар муносибатҳо оид ба мақоми иҷтимоиашон дар ҷомеа бештар зоҳир мегардад. Дар ҷомеаи шахрвандӣ ҷунин монеаҳои мансубияти иҷтимоӣ ва аз ин тариқа байни одамон ҳаdde гузоштан норавост. Аз ин ҷост, ки дар ҷомеаи шахрвандӣ

на ҳуқуку манфиатҳои иҷтимоӣ, балки ҳуқуку манфиатҳои шахс, шаҳрванд эътибори зиёд дорад. Маданияти шаҳрвандӣ як навъ воситаи андозанамоии тамаддуни ҷомеа мебошад. Ҳамин тариқ, маданияти шаҳрвандӣ арзишҳои шуури шаҳрвандӣ ва ҷомеаи шаҳрвандиро муайян менамояд.

Ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон хусусиятҳои гуногун дорад. Онҳо бештар ба ҳолати баъдичангии инкишофи Тоҷикистон вобастаанд. Хочагии халқи харобашта, сатҳи пасти истеҳсолоти ҳам ҷамъиятӣ ва ҳам хусусӣ имконият намедиханд, ки равандҳои нав ва ислоҳоти комили ҳаёти иқтисодии ҷомеа воқеӣ гардонида шаванд. Ба мушкилиҳои ҳаёти иқтисодӣ зиддиятҳо ва муқовиматҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа зам мегарданд. Ислоҳоти системаи сиёсӣ ва муносибатҳои сиёсӣ ба монетаҳо дучор мегарданд.

Соҳти сиёсии кишвар то андозае дигаргун гаштааст. Тақсими ҳокимият амри воқеӣ аст. Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ дар доираи низоми расмӣ амал менамоянд. Аммо то ба ҳоло даҳолати ҳокимияти иҷроия ба фаъолияти соҳаҳои дигари мақомоти давлатӣ ҳис мегардад. Гарчанде шаклан мақомоти қонунбарори касбӣ ташаккул ёфтааст, вале мазмунан фаъолияти он беҳбудӣ металабад. Шояд ҳамин тавр аз рӯи зарурат бошад. Зеро даҳолати ҳокимияти иҷроия ё боло гузоштани он аз мақомоти дигари ҳокимият чун анъанаи кишвардорӣ шӯравӣ буд ва табиист, ки он дер боз ҳис мегардад.

Аҳзоби сиёсии гуногун, аз ҷумла ҳизбҳои сиёсӣ низ дар ҳаёти сиёсии Тоҷикистон фаъолият доранд. Дар ҷумҳурӣ аз ҷониби мақомоти адлия ҳизбҳои сиёсӣ ба қайд гирифта мешаванд ва онҳо дар раванди сиёсӣ то ҳадди имкон фаъолият менамоянд. Аммо аз ҷиҳати ихтилофоти гуногун бо санадҳои сиёсӣ ҳуқуқӣ на ҳамаи ҳизбҳои сиёсӣ, ки шаҳрвандони Тоҷикистонро муттаҳид намудаанд, ба расмӣ шинохта шудаанд. Ҳатто берун аз қаламрави Тоҷикистон низ иттиҳодияҳои сиёсӣ, ки аслан шаҳрвандони Тоҷикистонро фаро гирифтаанд, амал менамоянд. Ҳолати мазкур шаҳодати он аст, ки консенсуси байни нерӯҳои муттаҳиди мухталифи сиёсӣ чандон ҷоннок нест.

Иттиҳодияҳои ҷамъиятии бешумор, ки дар мақомоти давлатӣ ба расмӣ шинохта шудаанд, дар ҳаёти сиёсӣ чандон фаъолияти пурсамар надоранд. Роҳбарони ҳизбҳои сиёсӣ манфиатҷӯӣ намуда, мақсадҳои барномавӣ ва ҳадафҳои сиёсиро сарфи назар менамоянд. Қисме аз аҳзоби сиёсӣ ҳосияти нимдавлатӣ пайдо намудаанд ва асоси фаъолиятшонро дар мадҳу ситоиши сарварони сиёсӣ ва амалҳои ба он монанд мебинанд.

Дар системаи сиёсии ҷомеа, пеш аз ҳама дар мақомоти гуногуни ҳокимияти давлатӣ масъалаи ҷобачогузории кадрҳо беҳбудӣ меҳавад. Одамон бояд ба вазифаҳои давлатӣ танҳо аз рӯи меъёрҳои салоҳияти касбӣ ва маданият ахлоқӣ пешбарӣ гарданд.

Монеаи дигари ташаккул ва инкишофи ҷомеаи шахрвандӣ дар Тоҷикистон мавҷудият ва фаъолияти бюрократияи канора мебошад. Он ба таври муташаккил амал менамояд. Бюрократия ҳам сохторҳои ҳукумати ва ҳам иттиҳодияҳои ғайриҳукумати ва ҳам ҳаракатҳои иҷтимоӣ мардумиро фаро гирифтааст. Он чунон пурқувват гаштааст, ки ҳатто ба худ вазифаҳои ҷамъиятиро мансуб медонад ва ғасби ҳокимияти олии давлатӣ намудааст. Агар ҳолати бюрократия ҳамин тавр монад, дар бораи ҷомеаи шахрвандӣ ҳама гуна суҳанҳои хосияти демагогӣ пайдо менамоянду ҳалос.

Мушкилиҳо ва зиддиятҳои оштинопазири раванди ташаккули ҷомеаи шахрвандӣ дар Тоҷикистонро ба ҳисоб гирифта, амиқ дарк намудан зарур аст, ки он басо мураккаб ва дарозмуддат мегардад. Аз ин хотир, таҷрибаи мамлакатҳои дигарро ба эътибор бояд гирифт.

§3. САМТҲОИ АСОСИИ ИНКИШОФИ ҶОМЕАИ ШАХРВАНДӢ

Вобаста ба ҳолати воқеии инкишофи Тоҷикистон самтҳои асосии ташаккул ва инкишофи ҷомеаи шахрвандӣ дар ояндаи наҷандон дур аз ҷунин ҷиҳатҳо бояд таркиб ёбанд:

— ташаккули низомии демократии ҳокимияти сиёсӣ, ки қодир аст манфиатҳои гуногуни қулли аҳолиро ҳимоя намояд;

— мақоми олий пайдо намудани қонун нисбати мақом ва нақши ҳама гуна мақомоти давлатӣ ва ғайриҳукумати. Баробарии воқеии ҳама ва тамоми институтҳои сиёсии ҷомеа дар назди қонун;

— муҳайё намудани шароит барои гузариш ва рушду нумӯи иқтисодии бозоргонӣ;

— ғайридавлатикунонии шаклҳои гуногуни моликият, ба ғайр аз муассиса, корхона ва соҳаҳои, ки ифодагари манфиатҳои умумимиллианд ва дар ҳимояи амнияти давлатӣ қарор доранд;

— ташаккул ва инкишофи сатҳи зарурии маданияти шахрвандӣ ва дар заминаи он рушди малакаи маҳорати фаъолияти иҷтимоӣ сиёсӣ дар шароити инкишофи демократии ҳаёт;

— норасоӣҳо ва сатҳи нокифояи инкишофи маданияти сиёсӣ одамонро намегузоранд, ки ба арзишҳои воқеаҳои ҷомеаи шахрвандӣ сарфаҳм раванд ва онҳоро дар хизмати худ қарор диҳанд.

Давраи муосири инкишофи Тоҷикистон дар ҳаёти сиёсӣ раванду ҳодисаҳои муҳталифро ташаккул медиҳад. Инкишофи бӯҳронии он ва оқибатҳои аз байн рафтани Иттиҳоди Шӯравӣ боиси пайдо ва ҷоннок гаштани равандҳои манфию иртиҷой дар ҷомеа гаштаанд. Омилҳои миллатгароии канора, маҳалгарой, сепартизм, экстремизм ва шаклҳои муҳталифи мочароҷуӣ, гурӯҳбозӣ ва ғ. дар ҳаёти ҷамъиятӣ амиқ реша давондаанд. Онҳо дар инкишо-

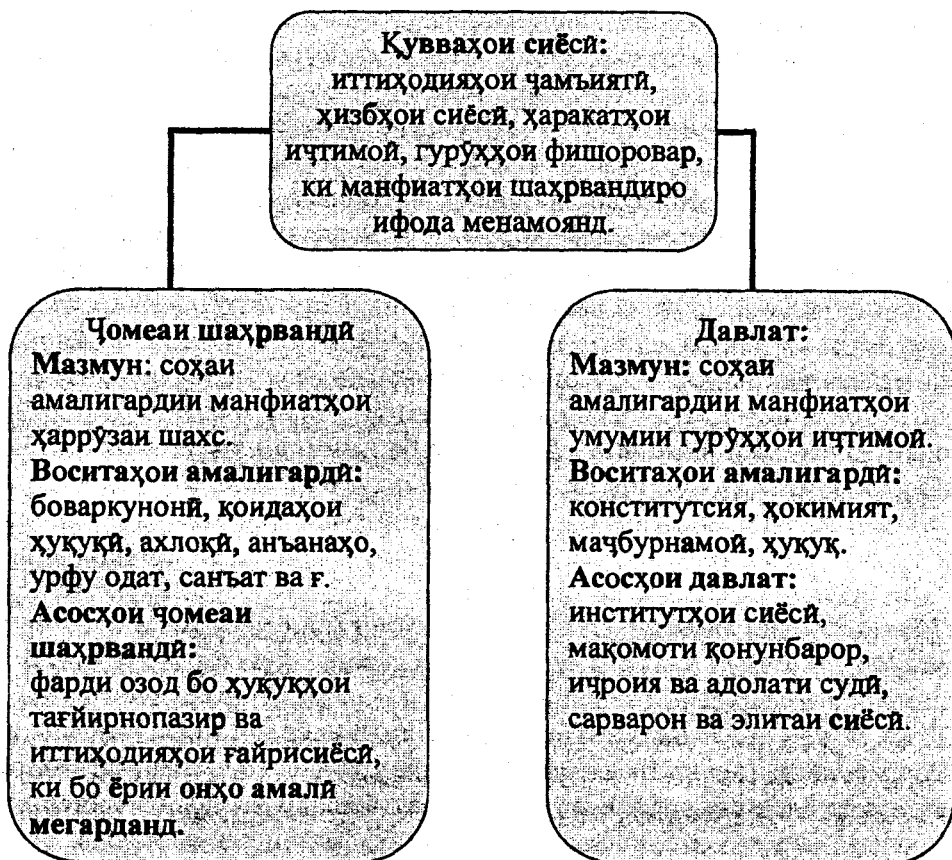
фи чомеаи шаҳрвандӣ монеа мегарданд. Ба замми ин дар шароити носозгорин равандҳои иқтисодӣ ва маданияти шаҳрвандӣ иттиҳодияҳои ҷамъиятии бешумор дар ҳолатҳои мушаххас ҷомеаро ба зиддият, муқовимат ва мочароҳо рӯ ба рӯ мегардонанд. Барои он ки чунин ҳолат руҳ надихад бояд ба ризоияти шаҳрвандӣ расид ва арзишҳои умумибашарию ба роҳбарӣ гирифт. Яке аз чунин самтҳои муносибатро рӯварихо ба адолати иҷтимоӣ ташкил менамояд. Адолати иҷтимоиро бояд дар маънии баробарии ҳамаи одамон дар ҳуқуқҳо ва имкониятҳо донист. Чунин фаҳми адолати иҷтимоӣ қисми зиёди аҳолиро муттаҳид мегардонад, ризоияти ҷомеаро ташаккул медиҳад ва он заминаи муътамаде баҳри ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ мегардад.

Акнун саволе ба миён меояд: оё нерӯҳои мухталифи сиёсӣ имконият медиҳанд, ки ҷомеа ба ҳолати сифатан нав ояд? Бинобар ин шакли режими сиёсии ҳукмрон ҳосияти барҷаста пайдо менамояд. Омехтагардии режими демократию авторитарӣ шакли мусоидтари идораи ҷомеа дар давраи ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад. Маҳз режими авторитариро демократӣ барои демократияи комил замина муҳайё месозад ва асосҳои ҷомеаи шаҳрвандиро бунёд менамояд.

Дар муносибатҳои байниҳамдигарии ҷомеаи шаҳрвандӣ ва давлат ҳолатҳо ва унсурони зиёде пайваст мегарданд, ки раванди баҳамалоқамандиро ташаккул ва тақвият медиҳанд. Аз ин ҷихат, ду тамоюли инкишофи тамаддуни сиёсии муосирро мавриди таҳлил қарор додан арзанда аст: Аввало, низомии баҳамалоқамандии ҷомеаи шаҳрвандӣ ва давлат тавассути ҳизбҳои сиёсӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, интиҳобот, мақомоти намояндагии ҳокимият расмият ёфтааст. Нақши асосиро ҳизбҳои сиёсӣ мебозанд. Ҳизбҳои сиёсӣ ва ӯ системаҳои ҳизбӣ дар ҳар ду макон - ҳам қисми таркибии ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ҳам дар таркиби давлат, махсусан дар таркиби мақомоти қонунбарор фаъолият менамоянд. Ҳизбҳои сиёсӣ дар мақомоти қонунбарор фраксия ё гурӯҳҳои худро ташкил менамоянд. Аз хотире ки тавассути фраксияҳо ҳизбҳои сиёсӣ ва мақомоти марказии онҳо ба фаъолияти давлат даҳолат нанамоянд оид ба фаъолияти фраксияҳои ҳизбӣ принсипи автономияи конститутсионӣ пеша мегардад. Иттиҳодияҳои дигари ҷамъиятӣ чандон нақши барҷаста надоранд. Зеро онҳо зотан ташкилоти сиёсӣ нестанд. Вале метавонанд дар муносибатҳои байниҳамдигарии давлат ва институтҳои сиёсии ҷомеа нақши фаъол дошта бошанд. Онҳо пеш аз ҳама хайрҳои нерӯи сиёсӣ баромад намуда, дар ташаккули инкишофи афкори ҷамъиятӣ ҳисса мегузоранд. Зиёда аз ин новобаста ба мақомашон дар системаи сиёсии ҷомеа метавонанд дар назди мақомоти олии давлатӣ масъалаҳои гуногун ва на танҳо масъалаҳои, ки фақат ҳосияти иҷтимоӣ доранд, ба миён гузоранд. Онҳо даъвои иштирок намудан дар идораи қорҳои давлатиро менамоянд. Баъдан, тамоюли дигари инкишоф акнун пурқувват мегардад ва онро илмҳои сиёсӣ пазируфтаанд. Он низомии

намояндагии манфиатҳо мебошад. Намояндаҳои асосии он аз ҷониби ҷомеаи шаҳрвандӣ гурӯҳҳо ва иттиҳодияҳои одамон аз рӯи манфиатҳо мебошанд. Аз ҷониби давлат бошад чунин нақшо мақомоти ғуноғуни ҳокимияти иҷроия анҷом медиҳад. Солҳои охир мақомоти қонунбарори ҳокимият низ бо намояндагии манфиатҳо пайваст гардидааст. Ҳатто дар баъзе кишварҳо он ба ҳукми анъана даромадааст. Масалан, дар ИМА ва кишварҳои дигар мавҷудият ва фаъолияти лоббизм чунин андешаро таъвият медиҳад. Дар бисёр кишварҳои Ғарб дар қатори гурӯҳҳои ғайрирасмӣ институтҳои махсуси намояндагӣ аз рӯи манфиатҳо ташаккул ва инкишоф ёфтаанд. Комитетҳои консултатсионӣ, комиссияҳо, ки дар назди мақомоти болоии ҳокимияти иҷроия, вазоратҳо амал менамоянд ва дар қори онҳо намояндагони гурӯҳҳои манфиатҳо низ иштирок менамоянд. Шумораи ин гуна институтҳои намояндагӣ хеле зиёданд ва онҳо то ҷойе, ки имконият доранд дар ба низом андохтани муносибатҳо ва идораи ҷомеа сарм мегиранд. Онҳо барои ҳукумат ҳар гуна тавсияҳо омода сохта, қарорҳои муҳими давлатиро аз ҳар гуна санҷишҳо мегузаронанд. Баъзеи онҳо вазифаҳои идориро иҷро менамоянд ва қисмашон бошанд дар асосҳои «ғайридавлатӣ» амал менамоянд.

На ҳама вақт муносибатҳои байниҳамдигарии унсурҳо ва равандҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ва давлат ҳосияти мусбӣ доранд. Зеро институтҳои ғуноғуни намояндагӣ дар рафти инкишофашон ба монанди пешрафти ҷомеа табдил меёбанд. Чунин ҳолат дар ду маврид баръало намоён мегардад. Аввало, агар таъсиррасонӣ ва даҳолати давлат ба раванду ҳодисаҳои ҷамъиятӣ афзоянд ва аз меъёр зиёд бошанд. Вақте ки давлат бештар вазифаҳои иҷтимоӣ иқтисодиро ба амал мебарорад, хоҳу ноҳол ба фаъолияти он ҳангоми ҳалли масъалаҳои сиёсӣ бетаъсир намеронанд. Аксар вақт он боиси иҷро нағаштани вазифаҳои сиёсӣ мегардад, ки аслан моҳияти давлат дар онҳо таҷассум ёфтаанд. Дар чунин айём дар ҷомеа таҳдиди бюрократияи қанора ва эгатизатсияи умумӣ меафзоянд. Амалҳои мазкур боиси қохидани моҳияту ҳусусиятҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ мегарданд. Баъдан, намояндагии манфиатҳо метавонанд ба инкишофи мутғасил ва ороми ҷомеа ҳалал расонанд. Масалан, ассотсиятсияҳои соҳибқорӣ ё иттифокҳои қасаба дар рафти инкишофи ҷомеа ба монанди пешрафти илмию техникаӣ ва азнавсозии таркибии иқтисодиёт табдил меёбанд. Агар онҳо дар боқӣ мондани соҳаи пешинаи истеҳсолот, шакли шугли аҳоли ё технологияи анъанавӣ манфиатдор бошанд, хоҳу ноҳол монанди инкишоф мегарданд. Вақте ки институтҳои намояндагӣ манфиатҳои гурӯҳӣ ё қасбиро дар ҷойи аввал мегузоранд ва манфиатҳои умумии инкишофи ҷомеа ба назар гирифта намешаванд, чунин тағод ба миён меояд.

Муносибатҳои байниҳамдигарии ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ташкилоти асосии сиёсии ҷомеа - давлат ҳолатҳои гуногунро соҳибанд. Муҳаққиқон хусусиятҳо ва айнияти тафовутҳоро ҳамачониба таҳлил намуда, иброи андеша менамоянд. Ғоҳе онҳоро як мешуморанд ва ғоҳе муқобили ҳам мегузоранд. Ғоҳе якеро аввал ва дигареро маҳсули аввалин меҳисобанд. Ба мақом ва нақши онҳо муносибати ҳархела менамоянд. Аз ин хотир, чанд нуктаеро мушаххасан дар мавриди муносибатҳои байниҳамдигарии ҷомеаи шаҳрвандӣ ва давлат баён менамоем:

— мафҳумҳои «ҷомеаи шаҳрвандӣ» ва «давлат» тарафҳои мухталиф, вале баҳамалоқаманд ва якдигарро пуррақунандаи ҷомеаи кабиранд. Мафҳумҳои мазкур нисбати якдигар мутаносибан ҷой гирифта, фақат дар лаҳзаҳои мушаххас муқовимат доранд. Ҳаёти шаҳрвандӣ то андозае ҳосияти сиёсӣ дорад ва баръакс. Ҳаёти сиёсиро ҳосиятҳои зиёди шаҳрвандӣ тақвият мебахшанд;

— аз ҳам ҷудо намудани ҷомеаи шаҳрвандӣ ва давлат раванди қонунист, пешрафти иҷтимоӣю иқтисодӣ ва фарҳангиро аз як тараф ва ҳаёти сиёсиро аз ҷониби дигар муаррифӣ менамояд;

— чомеаи шахрвандӣ асоси системаи сиёсии чомеа ба шумор меравад ва он давлатро ташаккул медиҳад. Давлат воситаи ҳастӣ ва амали чомеаи шахрвандӣ мегардад;

— чомеаи шахрвандӣ шакли умумияти одамон аст, ки ҳаёти моддию маънавию таъмин месозад ва талаботу манфиатҳои онҳоро қонеъ мегардонад. Давлат ифодаи расмӣи чомеаи шахрвандӣ, ҳастии сиёсии он аст. Чомеаи шахрвандӣ соҳаи зоҳиршавӣ ва амалигардии манфиатҳои инфиродӣ, гурӯҳӣ ва ғ. мебошад. Давлат бошад ифодагари манфиатҳои кулл аст. Талаботҳои чомеаи шахрвандӣ тавассути иродаи давлат ба амал меоянд. Зеро дар шакли қонун аҳамияти умумӣ пайдо менамоянд. Дар навбати худ иродаи давлат аз талаботу манфиатҳои чомеаи шахрвандӣ бармеояд. Яъне, байни давлат ва чомеаи шахрвандӣ робитаи ногузастанӣ ва мавзун вучуд дорад;

— ҳар чӣ қадаре ки чомеаи шахрвандӣ инкишоф ёфта бошад ҳамон қадар майдони инкишофи демократии давлат меафзояд. Ё худ ҳар чӣ қадаре ки сохтори сиёсии чомеа демократӣ бошад ҳамон қадар унсурҳои чомеаи демократӣ инкишоф меёбанд.

Чомеаи шахрвандӣ хусусиятҳои муҳимтарини тамаддуни муосирро таҷассум менамояд. Дар рафти инкишоф он бо раванду ҳодисаҳои муҳталифе бармеҳурад, ки на ҳама вақт амали самарабахш аст. Чун ҳама гуна таркиботи мураккаби чомеаи инсонӣ дар робита бо падидаҳои дигар амалҳои пеш меорад, ки дар пешрафти инсон ва чомеа таъсири ғаъол дорад. Воқеият ва амали чомеаи шахрвандӣ, ки дар моҳияту хусусиятҳои он ҷой гирифтаанд, дар шакли муҳталиф зоҳир мегарданд. Дарки моҳияту хусусиятҳои падидаҳои чомеа тавассути омилҳои гуногун ба амал меояд. Аз ҷумла, дар фаҳми амиқ ва дурусти онҳо саҳми воқеиягардии вазифаҳо кам нестанд.

Дар айёми ҳозира чомеаи шахрвандӣ вазифаҳои зиёду гуногунро иҷро менамояд. Онҳоро шартан ба гурӯҳҳои зерин тақсим намудан мумкин аст:

— чомеаи шахрвандӣ риояи қоидаҳои умумиро таъмин менамояд. Имкониятҳо ва воситаҳои муҳталифро истифода намуда, одамонро водор менамояд, ки чунин амалҳоро ба ҷо оранд. Муҳим он аст, ки амалҳои мазкурро новобаста аз институти асосии системаи сиёсии чомеа - давлат ба воқеъ мерасонад;

— чомеаи шахрвандӣ дар бораи сотсиаликунонии шахрвандон ҷораҳо меандешад. Яъне, одамонро ба низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ, пеш аз ҳама ба муносибатҳои сиёсӣ ҷалб менамояд. Он боиси фарогирии раванду падидаҳои дигар, аз қабилӣ маданият, шуури сиёсӣ, ғаъолияти сиёсӣ ва иштироки сиёсии одамон мегардад.

Раванди сотсиаликунонии шахрвандон дар пайвастагӣ бо тарбияи онҳо воқеъ мегардад. Чомеаи шахрвандӣ ба чунин сатҳи тарбияе ниёз дорад, ки хусусиятҳо ва мазмунаш тақозо менамоянд:

— чомеаи шахрвандӣ ва институтҳои гуногуни таркиботии он вазифадоранд, ки одамон, иттиҳодияҳои мухталиф ва манфиатҳои онҳоро аз даҳолати ғайриқонунии мақомоти давлатӣ, пеш аз ҳама мақомоти қудратӣ ҳимоя намоянд;

— чомеаи шахрвандӣ дар рақобат ва муқовимат бо сохторҳои гуногуни давлатӣ қарор надорад. Он дар ташаккули мақомоти давлатӣ саҳм мегирад. Ба тамоми системаи сиёсии чомеа ва унсурони он таъсири бунёдгарой мерасонад. Муносибатҳоро тақмил ва сохторҳоро қавӣ мегардонад. Чомеаи шахрвандӣ ба сифати заминаи инкишофи сохти ҷамъиятӣ ва ташкилоти асосии сиёсии он - давлат амал менамояд.

БОБИ П. ҲИЗБҲОИ СИЁСӢ ВА СИСТЕМАҲОИ ҲИЗБӢ

*«Дар мамлакатҳои демократӣ иттиҳодияҳоро
таъсис дода тавонистан нахустасоси ҳаёти
ҷамъиятӣ мебошад; пешрафти ҳамаи тарафҳои ди-
гари он аз пешрафти соҳаи мазкур вобастааст».*

А. де Токвил

Ҳизбҳои сиёсӣ, системаҳои ҳизбӣ, иттиҳодияҳои мухталифи ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ аз ҷумлаи унсурҳои муҳими ишқишофи чомеаи мутамаддинанд, дар рушди чомеаи сиёсӣ мақом ва нақши пешбарро соҳибанд. Ҳизбҳои сиёсӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ нави муҳими зуҳури риояи ҳукуку озодиҳои инсон ва ҳимояи манфиату талаботи одамонанд.

Ҳизбҳои сиёсӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ воситаи муҳими инкишофи муносибатҳои байниҳамдигарии давлат ва чомеаи шахрвандианд ва тавасути онҳо чомеаи шахрвандӣ аз болои давлат назорат мебарад. Мавҷудияти чунин институтҳои чомеаи шахрвандӣ аз сатҳи камолот ва қобилияти худмуташаққилии он дарк медиҳад. Мавҷудият ва қонунӣ будани шаклҳои мухталифи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, пеш аз ҳама ҳизбҳои сиёсӣ воситаи муҳими таъмини инкишофи мавзун ва пешрафти чомеа мегарданд.

§ 1. ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ ҲИЗБҲОИ СИЁСӢ

Дар системаи сиёсии чомеа дар радифи унсурҳои дигар ҳизбҳои сиёсӣ ва системаҳои гуногуни ҳизбӣ нақши хоса доранд. Онҳо дар танзими равандро ва муносибатҳои сиёсии байни одамон, давлат ва чомеа саҳми беандоза доранд. Одамон ва умумиятҳои гуногуни иҷтимоӣ мақсад ва ҳадафҳои мухталифи сиёсӣ доранд ва барои ба онҳо ноил гаштан аз тамоми иттиҳодияҳои сиёсӣ

чамъиятӣ истифода менамоянд. Дар байни чунин иттиҳодияҳо ҳизбҳои сиёсӣ мақоми махсус доранд.

Ҳизбҳои сиёсӣ марҳалаҳои мураккабу дуру дарози инкишофро сипарӣ намудаанд. Мафҳуми «partis» («партия» = «ҳизб») замоне мавриди истифода қарор гирифта буд, ки ҳанӯз ҳизбҳои сиёсӣ вучуд надоштанд. Мафҳуми «partis» ифодаи гурӯҳҳо буд, ки байни худ барои ҳокимият рақобат доштанд. Ҳанӯз дар замони Арасту гурӯҳҳои сиёсӣ пайдо шуданд, ки онҳоро «ҳизб» меномиданд. Арасту ҳизбҳои кӯҳистониён, водинишинон, қисми соҳили шаҳрро ном мебарад. Онҳо, асосан иттиҳодияҳои муваққатӣ барои ҷонибдорӣ шахсонро алоҳида буданд.

Мафҳуми «partis» («партия») аз забонҳои латинӣ ё франсузӣ гирифта шуда, маънои қисм ё гурӯҳро дорад. Тадриҷан бо ташаккул ва инкишофи ҳизбҳои сиёсӣ ва системаҳои ҳизбӣ мафҳуми мазкур мазмунан тағйир ёфт ва ганӣ гардид.

Муҳаққиқон ҳангоми омӯзиши раванди ташаккул ва инкишофи ҳизбҳои сиёсӣ андешаҳои гуногун иброз менамоянд. Аммо бештар дар илми сиёсӣ силсилабандии М.Вебер дар бораи таъсис ва рушди ҳизбҳои сиёсӣ пазируфта шудааст. Он чунин марҳалаҳои инкишофро соҳиб аст: 1. Кругҳои аристократӣ; 2. Клубҳои сиёсӣ; 3. Ҳизбҳои оммавӣ. Аммо на ҳамаи ҳизбҳои сиёсӣ дар раванди ташаккул ва инкишофи худ марҳалаҳои зеринро ба пуррагӣ аз сар мегузаронанд. Аксарияти ҳизбҳои сиёсӣ ду марҳалаи инкишоф - клубҳои сиёсӣ ва ҳизбҳои оммавиро дар таърихи худ таҷассум мегардонанд. Ба таври пурра ҳар се марҳалаҳои инкишофро ҳизбҳои либералӣ ва консервативии Британияи Кабир аз сар гузаронидаанд. Кругҳои аристократии либералҳо (виғҳо) ва консерваторон (торихо) дар нимаи дуоми асри XVII ташаккул ёфта буданд. Дар аввал зиддиятҳои байни онҳо бештар ҳосияти динӣ доштанд.

Аввалин клубҳои сиёсӣ дар солҳои 30-уми асри XIX дар Британияи Кабир пайдо гаштанд. Ташаккули онҳо ба пайдоиши буржуазия дар арсаи сиёсат вобаста буд. Соли 1831 консерваторон «Чарлтон Клуб» ва соли 1836 либералҳо «Реформ Клуб»-ро таъсис доданд.

Ба вучуд омадани клубҳои сиёсӣ инъикоси таркиботи ҷомеа, плюрализм ва муҳолифатҳо дар ҳаёти сиёсӣ мебошанд. Сабаби пайдоиши клубҳои сиёсӣ пайдоиши муносибатҳои сармоядорӣ ва таҷассуми онҳо дар сиёсати давлатӣ буд. Аксар вақт клубҳои сиёсӣ ҳамчун марказҳои тарғибу ташвиқи идеологияи сармоядорӣ пайдо мегаштанд. Дар баъзе мамлакатҳои дигар клубҳои сиёсӣ дар назди наشريҳо ташаккул ёфтаанд.

Клубҳои сиёсӣ аз кругҳои аристократӣ на танҳо бо ҳосиятҳои иҷтимоӣ, балки аз рӯи алоқаҳои анъанавии идеологӣ, ташкилоти мукамал ва доираи васеътари фаъолияти ҷамъиятӣ фарқ менамоянд. Тафовути байни ҳизбҳои оммавӣ ва марҳалаҳои аввалин инкишоф - кругҳои аристократӣ ва клубҳои сиёсӣ низ зиёд аст. Ҳизбҳои оммавӣ ба таври умумӣ таъсир расонидан ба

одамон, институтҳои сиёсии чомеа ва ходисаҳои дигари ҳаёти сиёсиро на танҳо дар давраи маъракаҳои интихоботӣ, балки берун аз онҳо дар ҳаёти муқаррарӣ низ вазифаи муҳим ва бевоситаи ҷаъолияти худ медонанд. Ҳизбҳои оммавӣ аз воситаҳои зиёди таъсиррасонии сиёсӣ, ташвиқи тарғиб, маорифи сиёсӣ, тарбия ва корҳои маданӣ истифода менамоянд. Чунин ҳизбҳои сиёсии оммавӣ, ки таҷассумгари талаботи манфиатҳои гурӯҳи муайяни аҳолии буданд ва барои мақсадҳои худ аз имкониятҳои гуногун истифода кардани мешуданд, хайрҳои муайяни худро доштанд, бори аввал дар нимаи дууми асри XIX дар як қатор мамлакатҳои Аврупо ташаккул ёфтанд. Аз ин рӯ, ҳизбҳои сиёсии муосиро ҳамчун падидаи тамаддуни аврупоӣ меҳисобанд.

Дар таърихи ҳаракатҳои сиёсӣ ҳизбҳои сиёсӣ дар ИМА нақши хоса доранд. Ҳизби демократии ИМА соли 1828 таъсис ёфт. Он манфиатҳои плантаторони Ҷануб ва қисми доираҳои савдои бонкиро ҳимоя мекард. Дар саромати ҳизби демократӣ Т.Ҷефферсон меистад. Он бештар ҳосияти либералии дошт ва иштироки наҷандон ҷаъоли ҳукуматро дар ҳаёти шаҳрванд ҷонибдорӣ менамуд.

Соли 1854 дар ИМА Ҳизби ҷумҳуриявӣ ташаккул ёфт, ки дар таъсиси он А.Линколн саҳми асосӣ дошт. Он, асосан манфиатҳои буржуазии саноатии Шимолро ҳимоя намуда, даҳолати ақаллии давлатро ба корҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, кам намудани андозҳо ва афзун намудани иқтисодии ҳарбиро ҳадафҳои худ қарор дода буд. Сабабҳои ҳизбро моли тамаддуни аврупоӣ ҳисобидан он аст, ки ҳизбҳои минтақаҳои дигар аз аввали пайдоишашон ҳосиятҳои махсус доштанд. Пеш аз ҳама онҳо марҳалаҳои аввали ташаккулро аз сар нагузаронида, ҳамчун ҳизби сиёсӣ созмон ёфта буданд. Дуҷум, онҳо бештар муборизаи парламентири пеша намуда, аз ҷиҳати ҷаъолият аз ҳизбҳои аврупоӣ фарқ доштанд. Онҳо ба меъёрҳои маъмули баҳогузорӣ ба моҳияти хусусиятҳои ҳизби оммавӣ ба пуррагӣ ҷавоб дода наметавонистанд.

Аввалин ҳизби сиёсӣ дар Аврупо ба таври расмӣ соли 1861 бо номи Ҳизби либералии дар Англия ташкил ёфт. Соли 1863 бошад ҳизби аввалини оммавии коргарӣ бо номи Иттифоқи корғарии умумигерманӣ, ки ба он Ф.Лассал асос гузошта буд, ташаккул ёфт. Дар охири асри XIX бошад дар бисёр мамлакатҳои Аврупои Ҷарбӣ ҳизбҳои оммавӣ, асосан ҳизбҳои сотсиал-демократӣ ташаккул ёфтанд. Сабабҳои асосии ташаккули ҳизбҳои сиёсиро дар охири асри XIX дар Аврупои Ҷарбӣ ду ҷиҳати ҳаёти сиёсӣ ташкил меоданд:

а) ҳуқуқи умумии интихоботӣ васеъ гашта буд. Он имконият меод, ки одамон бештар ба сиёсат ва ҷаъолияти сиёсӣ рӯ оранд;

б) аз ҷиҳати ташкилӣ комил гаштани ҳаракати коргарӣ. Пролетариат бедор гашта, дар мубориза барои қонеъ гардонидани талаботҳо ва ҳимояи манфиатҳои худ мақомоти махсус - ҳизбҳои сиёсиро барпо менамояд.

Барои дарки амики моҳият ва ҳосиятҳои зарурии ҳизбҳои сиёсӣ муносибати махсус мебошад. Муҳаққиқони масъалаи мазкур дар ин бора андешаҳои гуногун иброз намудаанд. Ҳанӯз Б.Констан ҳизбро аз гурӯҳҳои махсуси одамон таркиб медонист, ки онҳоро маҳз асосҳои идеологӣ муттаҳид намудаанд.

Назари марксизм-ленинизм ба моҳияти ҳизби сиёсӣ ҷолиб аст. Марксизм ҳизби сиёсиро ҳамчун воситаи асосии инъикос ва ҳимояи манфиатҳои синфӣ муайян менамояд. Яъне, мафҳуми «манфиатҳо» ҳосияти марказӣ дошта, ҳама чиз аз он вобастааст. Дар маркази таълимоти марксистии ҳизби сиёсӣ муносибатҳои синфӣ қарор доранд. Дар таълимоти марксизм-ленинизм ду давраи асосӣ ба таври барҷаста намудор аст. Давраи аввал ба фаъолияти К.Маркс ва Ф.Энгелс вобаста мебошад. Онҳо ҳизбро ҳамчун шакли иҷтимоию иқтисодии мавҷудияти пролетариат медонистанд. Давраи ташаккули ҳизбро ба марҳалаи олии инкишофи пролетариат вобаста медонистанд. К.Маркс ва Ф.Энгелс ҳизбро он қисмати пешқадамтарини пролетариат меҳисобиданд, ки баҳри ҳимояи манфиатҳои ҳаммаслакони худ омода гаштаанд. Умуман, таълимоти марксизм давраи ташаккули ҳизбро ба тақсимшавии ҷомеа ба синфҳо вобаста медонад. Ин ҷиҳатро ҳатто сиёсатмадорони ҷараёни гайримарксистӣ низ қабул доранд.

Таълимоти К.Маркс ва Ф.Энгелсро вобаста ба хусусиятҳои замони нав В.И.Ленин инкишоф дод ва ин давраи дуҷумро ташкил медиҳад. В.И.Ленин ҳизбро қисми пешқадамтарини пролетариат, авангарди вай меҳисобид. Ҳизби сиёсии пролетариат мақсади асосии барномавии худро дар омодаасозии инқилоби сиёсӣ иҷтимоӣ ва ба ин тариқа, ба амал овардани диктатураи пролетариат дар якҷоягии оммаи заҳматкашон мебинад. Пролетариати ғолиб бо сарвариин авангарди худ ва ташкилотҳои дигари коргарӣ ба заҳматкашон роҳбарӣ менамояд. Дар фаъолияти ҳизби коргарӣ яке аз хусусиятҳои асосиро принсипи муттасилии назария ва амалия ташкил медиҳад. Ҳизби коргарӣ инчунин фаъолияти инқилобии касбиро талаб менамояд. Асоси фаъолияти ҳизбро принсипи «сентрализми демократӣ» ташкил медиҳад. Аз аъзои ҳизб талаб карда мешавад, ки аъзогии худро ба таври аниқ ва қатъӣ зоҳир намоёнд. Яъне, ба барномаи фаъолият ва ойиномаи ҳизб содиқ бошад, онҳоро ба роҳбарӣ бигирад ва қарорҳои мақомоти болоиро иҷро намоёнд.

Тарзи дигари муносибат ба ҳизби сиёсӣ дар заминаи андешаҳои сотсиологӣ франсуз М.Дюверже ташаккул ёфтаанд. Вай ҳизбро ҳамчун ташкилоте, ки дар дохили давлат амал менамояд, меҳисобид. Инчунин аҳамияти ташаккули гурӯҳи калони ҷамъиятиро дар мубориза барои ҳокимият ва таъсир расонидан ба он эътироф менамуд.

Ҳамин тариқ, ҳизби сиёсӣ иттифоқи ихтиёриест, ки ба алоқаҳои идеологӣ асос ёфта, мақсади ба даст овардани ҳокимиятро дорад. Ҳокимият воситаи

амалӣ гардонидани барномаи сиёсӣ мебошад, ки ба манфиати ин ё он гурӯҳи ҷамъиятӣ хизмат менамояд.

Ҳизбҳои сиёсӣ аз нерӯҳои дигари сиёсӣ ё иттиҳодияҳои дигари ҷамъиятӣ бо як қатор хусусиятҳо фарқ доранд. Яке аз хосияти фарқкунандаи ҳизбҳои сиёсӣ тавассути аломатҳои онҳо мебошад. Дар бораи аломатҳои ҳизбҳои сиёсӣ андешаҳо зиёд ва гуногунанд. Муҳаққиқон хосиятҳои гуногун ва сифатҳои зиёдро мансуби аломатҳои ҳизби сиёсӣ медонанд. Бештар ба аломатҳои зерини ҳизбҳои сиёсӣ диққат ҷалб менамоянд:

— ҳизби сиёсӣ ҳамчун ташкилот таъсис ёфта, фаъолият дорад ва дар замон иттиҳодияи бардавоми одамон аст. Хусусиятҳои бардавоми ташкилот имконият медиҳад, ки ҳизбро аз гурӯҳҳои тасодуфӣ муваққатӣ ҷудо созад;

— мавҷудият ва фаъолияти ташкилотҳои ибтидоии маҳаллӣ, ки бевосита дар зери роҳбарии ташкилоти умумикишварӣ амал менамоянд;

— мақсади асосии ҳизби сиёсӣ ба даст овардан ва истифодаи ҳокимият аст. Ин аломатест, ки ҳизби сиёсиро аз гурӯҳи фишоровар фарқ мекунонад. Зеро гурӯҳҳои фишоровар фақат воситаи таъсиррасонӣ ба ҳокимият буда, гасби ҳокимиятро ҳадафи ҳеш қарор намедиханд;

— таъмини ҷонибдорӣ оммавӣ, ки аз маъракаи овоздиҳӣ то ба аъзогии фаъоли ҳизбро дарбар мегирад;

— ҳизби сиёсӣ барандаи идеологияи муайян ва назари махсус ба олам ва инсон аст.

Олами муосир ҳизбҳои гуногуни сиёсиро медонад, ки дар асосҳои муҳталиф пайдо шудаанд. Дар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ гирд омадан, аз ҷумла аъзои ҳизби сиёсӣ ва ё хайрҳои онҳо гаштан ба мақоми шахсони алоҳида вобаста аст. Ба ин ё он таълимот пайравӣ намудан ва кадоме аз шаклҳои ҷаҳонбиниро эътироф намудан ва ё дар ҳизби сиёсӣ муттаҳид гаштан яке аз шаклҳои асосии зуҳури ҳуқуқҳои сиёсии одамон аст. Беҳуда нест, ки аксарияти конституцияҳои мамлакатҳои дунё озодии муттаҳидшавии одамонро дар иттиҳодияҳои сиёсӣ ҷамъиятӣ дар банди ҳуқуқҳои инсон ҷой додаанд.

Таснифи ҳизбҳои сиёсӣ дар фаҳми амиқи моҳияту хусусиятҳои онҳо нақши муҳим дорад. Таснифгарон меъёрҳои гуногунро истифода менамоянд. Ҷонибдорони муносибати институтсионалӣ ба аломатҳои ташкилии ҳизбҳои сиёсӣ бештар диққат медиҳанд. Аъзонаи либералӣ бошад диққати асосиро ба робитаҳои идеологӣ медиҳад. Муносибати марксистӣ меъёри синфиро дар ҷойи аввал мегузорад ва онро аломати асосии ҳизбҳои сиёсӣ мешуморад.

Ҳангоми таснифоти ҳизбҳои сиёсӣ меъёри муҳити фаъолият низ истифода мегардад. Ҳизбҳои сиёсӣ метавонанд фаъолияти худро дар муҳити иҷтимоие созмон диҳанд, ки ифодагари манфиатҳои онҳо мебошад. Ҳизбҳои сиёсӣ ҳастанд, ки доираи фаъолияти худро бо умумияти иҷтимоие маҳдуд накарда, дар байни тамоми мардум қор мебаранд. Инчунин ҳизбҳои сиёсӣ ҳастанд,

ки дар доираи як умумият фаъолият гузаронида, аз таъсиррасонӣ ба мухити дигар истифода менамоянд.

Хосияти доктринаҳо ва самти инкишофи идеологии ҳизбҳои сиёсӣ низ чун меъёри тасниф хидмат менамоянд. Ин ҷиҳатро ба назар гирифта, ҳизбҳои сиёсиро ба ҳизбҳои инкилобӣ, ислохотгаро, консервативӣ ва иртиҷоӣ ҷудо менамоянд. Инчунин меъёрҳои нақши ҷамъиятии ҳизбҳо дар системаи сиёсӣ: принципҳои ташкилӣ ва аъзогӣ: роҳбарии ҳизбӣ (роҳбарии дастаҷамъӣ, харизматикӣ, шахсӣ, консенсуалӣ) ва ғ. дар таснифи ҳизбҳои сиёсӣ ва системаҳои ҳизбӣ истифода мешаванд.

§ 2. МАҚОМИ ҲИЗБИ СИЁСӢ ДАР СИСТЕМАИ СИЁСИИ ҶОМЕА

Ҳизбҳои сиёсӣ дар системаи сиёсии ҷомеа нақши муҳим доранд. Онҳо ҳамчун ифодагари манфиатҳои умумиятҳои муайяни ҷомеа, воситаи танзими муносибатҳои системаи сиёсӣ амал менамоянд. Ҳизбҳои сиёсӣ дар системаи сиёсии ҷомеа вазифаҳои гуногунро ба ҷо меоранд. Пеш аз ҳама онҳо алоқаи байни ҷомеа ва давлатро таъмин менамоянд. Манфиатҳои гурӯҳҳо, табақаҳо, синфҳои ҷомеаро ошкор менамоянд, хусусиятҳои онҳоро равшан нишон медиҳанд. Манфиатҳоро дар шакл фароҳам меоранд, ки ба қарори мақомоти давлатӣ таъсири бевосита мерасонанд. Табақаҳои ҷамъиятиро муттаҳид ва фаъол мегардонанд. Самти ҳаракати онҳоро нишон медиҳанд. Ҳизбҳои сиёсӣ ба ташаккули инкишофи таълимот ва идеология, ки моҳияту хусусиятҳои объекти мазкурро дарбар мегиранд, диққати зарурӣ медиҳанд. Ҳизбҳои сиёсӣ, махсусан ташкилотҳои болоии онҳо, дастгоҳи ҳизбӣ дар ташаккул ва тақмили системаҳои сиёсӣ бевосита ширкат меварзанд.

Яке аз вазифаҳои асосии ҳизбҳои сиёсӣ мубориза барои ҳокимият мебошад. Ҳизб ба ҳокимият ҳамчун ба воситаи зарурии амалигардонии мақсадҳои низоӣ менигарад. Аммо ҳизбҳои вучуд доранд, ки гарчанде ҳизби ҳукмрон набошанд ҳам, дар коалитсияи ҳукмрон ширкат доранд. Ин ҳолат имконият медиҳад, ки онҳо дар амалишавии ҳокимияти давлатӣ фаъолона иштирок намолянд.

Яке аз вазифаҳои ҳизби сиёсиро ташаккули сарварон ва элитаи сиёсӣ ташкил медиҳад. Яъне, ҳизби сиёсӣ ҳамон умумият ва ё нерӯи сиёсӣест, ки қудрати аз таркиби худ ташаккул ва пешниҳоди сарварро дорад. Он имкон дорад, ки шахсиятҳои сиёсиро вориди элитаи сиёсии ҷомеа гардонад. Ҳизби сиёсӣ инчунин сафарбарнамой ва сотсиаликунонии сиёсии шахрвандонро вазифаи худ медонад. Ҳизбҳои сиёсӣ тақмили афкор ва умуман, сатҳи маданияти пайравони худ ва ба шахсони дигар таъсир расониданро яке аз мақсадҳои асосии худ мешуморанд.

Ҳизбҳои сиёсӣ метавонанд иҷрои қисме аз вазифаҳои худро ба ихтиёри ҳаракатҳои сиёсӣ ва ё гурӯҳҳои фишоровар гузоранд. Дар ин айём гурӯҳҳои

фишоровар бештар фаъол мегарданд. Аксар вақт онҳо дар ҳалли масъалаҳои мушаххас зудҳаракат мегарданд. Аз ном ва бо супориши ҳизбҳои сиёсӣ амал менамоянд. Бештар дар ҳалли масъалаҳои гуногун гурӯҳҳои мазкур ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ фишор меоранд.

Дар ҷомеаи кунунӣ зарурат ба ҳизбҳои сиёсӣ то чӣ андоза вучуд дорад? Дар ҳақиқат ҷомеаи комил, давлатҳои муктадир ва демократӣ кӯшиш менамоянд, ки ҳукуку манфиатҳои одамонро аз ҳар ҷиҳат, аз ҷумла ба воситаи ҳизбҳои сиёсӣ қонеъ гардонанд. Онҳо ҳеҷ гоҳ набояд монеаи фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ гарданд. Ҳизбҳои сиёсӣ худ танзимгар ва сарфагари қувваҳои расмӣ ҳокимияти давлатӣ мебошанд. Ба моҳият ва ҳосиятҳои зарурии давлати комили демократӣ зараре намеоранд. Ҳизбҳои сиёсӣ барои демократияи намоёндагӣ низ заруранд. Чунки омма яку якбора ва ҳар кас дар алоҳидагӣ давлатро идора карда наметавонанд. Инчунин маълумоту хабарҳои, ки ҳизбҳои сиёсӣ, махсусан ҳизбҳои оппозитсионӣ медиҳанд, дар такмил ва таҳкими сохтори давлатӣ ва ҷомеа хеле муҳиманд. Маҳз ҳизбҳои оппозитсионӣ аз канор назар намуда, хатою камбудии ҷойдоштаре беҳтар ошкор менамоянд. Аз ин хотир, барои ҷомеаи комил ва давлати демократии муктадир ҳеҷ зарурат ба манъи фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ вучуд надорад. Баръакс, ҳизбҳои сиёсиро ҳамчун унсури инкишофи ҷомеаи демократӣ истифода бояд кард.

Муносибати байниҳамдигарии ҳизбҳои сиёсӣ ва унсурҳои дигари системаи сиёсиро низомии сиёсӣ ҳукуки ҳар як мамлакат ба низом мебардоранд. Ин аз хусусиятҳо ва анъанаҳои ҳаёти сиёсии ҷомеаи мазкур вобастааст. Дар кишвари мо фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ тавассути қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» (1998) танзим мешавад. Дар қонуни мазкур ҳукуки шаҳрвандон дар бораи муттаҳид гаштан дар ҳизбҳои сиёсӣ, озодона баромадан аз онҳо таъкид мегардад ва барои озодии ташкили ҳизбҳои сиёсӣ кафолат дода мешавад.

Дар Тоҷикистон танҳо ҳизбҳои сиёсии ҷумҳуриявӣ таъсис дода мешаванд. Ҳизби сиёсиро шаҳрвандони Тоҷикистон дар анҷумани муассисон таъсис дода, ойинномаро қабул гардонида, мақомоти роҳбарии ҳизбро интихоб менамоянд. Ҳизби сиёсӣ бояд на камтар аз 1000 нафар шаҳрвандони аксари ноҳияҳои ҷумҳуриро дар сафҳои худ муттаҳид намояд. Гурӯҳи ташаббускор як моҳ пеш аз маҷлиси муассисон дар бораи нуқтаҳои асосии лоиҳаи Ойиннома, мақсадҳои ҳизб ва мақону замони барпо гаштани маҷлиси муассисон тавассути воситаҳои ахбори умум иттилоот нашр менамояд.

Дар Тоҷикистон фаъолияти ҳизбҳои сиёсии давлатҳои дигар номумкин аст. Ҳизбҳои сиёсӣ, ки мақсади зӯран тағйир додани сохти конституционӣ, ташкили гурӯҳҳои мусаллаҳ, барангехтани низои наҷодӣ, милли, маҳаллӣ, иҷтимоӣ ва диниро доранд, таъсис ёфта наметавонанд ва фаъолияти онҳо манъ карда мешавад.

Дар Тоҷикистон хизбҳои сиёсӣ аз ташкилотҳои динӣ истифода карда наметавонанд. Дар мақомоти низомӣ ва қудратии ҳокимият, тамоми мақомоти давлатӣ ва дар мактабҳои миёна ва олӣ ташкилоти ҳизби сиёсӣ таъсис ёфта, ғайриқонунӣ бурда наметавонанд. Қарордони мақомоти қудратии ҳокимияти давлатӣ, шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд аъзои ҳизби сиёсӣ шуда наметавонанд. Дигар ҳама шаҳрвандони Тоҷикистон, ки синнашон ба 18 расидааст, ихтиёран аъзои ҳизб мегарданд.

Ба расмият шинохтани ҳизби сиёсиро Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба амал мебарорад. Баъди таъсиси ҳизби сиёсӣ дар муддати як моҳ бо имзои шахси ваколатдор ариза пешниҳод мегардад. Ба ғайр аз ариза оғизнома, нусха аз протоколи анҷумани муассисон, рӯйхати на камтар аз 10 нафар иштирокчиёни маҷлиси муассисон бо маълумоти васеъ дар бораи онҳо, як нусха нахрияи воситаҳои ахбори умум, ки дар бораи маҷлиси муассисон хабар ҷоп намуда буд, ҳуҷҷати бонкӣ дар бораи супоридани бочӣ давлатӣ дар бораи бақайдгирии ҳизб ва рӯйхати ҳазор нафар аъзои ҳизб пешниҳод карда мешавад.

Мақомоти давлатӣ дар давоми як моҳ ҳуҷҷатҳои ҳизби сиёсиро, ки акнун ҳуқуқи шахси юридикӣ (ҳуқуқӣ) пайдо менамояд, дида мебарояд. Ҳизби сиёсӣ дар муддати се моҳ дар аксарияти вилоятҳо, шаҳрҳо ва ноҳияҳо ташкилотҳои ибтидоӣ таъсис медиҳад. Роҳбарияти ҳизби сиёсӣ баъди таъсиси сохтори ҳизб дар шаҳрҳо ноҳияҳо ва вилоятҳо ба ҳокимияти маҳаллӣ ба таври ҳатфӣ хабар медиҳад.

Мақомоти ҳокимияти давлатӣ ҳизби сиёсиро фақат дар сурате ба расмият намушонад, ки агар Оғизнома ва ҳуҷҷатҳои дигари расмӣ ба Конституцияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонун дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ ва қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳолиф бошад. Дар амалияи қарориятӣ боз доштан, қатъ кардан ва манъ намудани ғайриқонунӣ ҳизби сиёсӣ низ дар назар аст. Агар ҳизби сиёсӣ Конституцияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунгузориҳои дигарро вайрон намурад ва аз кишварҳои хориҷӣ ёрии иқтисодӣ сиёсӣ гирад, он гоҳ Вазорати адлия ё Прокурори Генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи қатъ намудани ғайриқонунӣ гайриқонунӣ оғознома мебарорад. Агар ҳизби сиёсӣ дар муддати 10 рӯз талабҳои пешниҳодшударо иҷро накунад, он гоҳ мумкин аст бо қарори Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ғайриқонунӣ он то шаш моҳ боз дошта шавад. Дар ҷунин ҳолат ҳизби сиёсӣ аз тамоми шаклҳои ғайриқонунӣ маҳрум гардонида мешавад, ба истисноӣ ҳисобу китоб дар бораи ғайриқонунӣ ҳоҷатӣ ва шартномаҳои меҳнатӣ, пардохти товони зарарҳое, ки аз амалиёти вай расидаанд ва пардохти қаримаҳо.

Дар сурати аз тарафи ҳизби сиёсӣ баргараф накардани манбаи муҳолифатҳо бо қарори Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ғайриқонунӣ ҳизби сиёсӣ манъ карда мешавад.

Ҳизби сиёсӣ метавонад бо роҳи азнавташкилкунӣ ва ё барҳамдиҳӣ фаъолиятро қатъ намояд. Худпарокандакунӣ ҳам мувофиқи ойинномаи ҳизби сиёсӣ навъи қатъ гардонидани фаъолияти он аст.

Вазъияти сиёсии солҳои охир, равандҳои демократикунонии ҳаёти ҷамъиятӣ, плюрализми сиёсӣ ва куллан тағйир ёфтани сохтори сиёсии ҷомеа, ислоҳоти сиёсӣ ва ҳаёти иҷтимоии ҷомеа имконият доданд, ки муносибатҳои ҳизбӣ низ дар сатҳи сифатан нав ба амал оянд. Дар аввали солҳои 90-уми асри XX дар Тоҷикистон ҳизбҳои сиёсии равияҳои гуногун пайдо шуданд. Ҳизби коммунисти Тоҷикистон, Ҳизби демократи Тоҷикистон ва Ҳизби наҳзати исломи Тоҷикистон аз тарафи мақомоти адлия ба расмӣ шинохта шуда буданд. Ҳизби Ҷумҳурихоҳон, Ҳизби Умумииттифоқии Коммунистии Болшевикон, Ҳизби Ваҳдати Миллӣ, Ҳизби Ватандӯстии Тоҷикистон, Ҳизби Озодии иқтисодӣ, Ҳизби халқии Тоҷикистон кӯшиши ба арсаи сиёсат ворид гаштанд. Ҳизби халқии Тоҷикистон расман эълон дошт, ки мақсадҳои он бо мақсадҳои ҳукумат (ҳукумате, ки баъди Сессияи XVI Шӯрои Олии Тоҷикистон ба сари қудрат омадааст) мувофиқанд ва онҳоро ҳукумат воқеӣ мегардонад ва аз ин сабаб аз идомани фаъолият даст мекашад. Аммо дере нагузашта, бо чунин ном ҳизби нави сиёсӣ таъсис ёфт. Агар Ҳизби демократи Тоҷикистон ва Ҳизби наҳзати исломи Тоҷикистонро Суди Олии Тоҷикистон барои иштироки фаъолу иртиҷоинашон дар ҳодисаҳои солҳои 1990-1992 айбдор намуда, фаъолияти онҳоро тамоман манъ намуда бошад, ҳизбҳои дигари сиёсӣ, ба истиснои Ҳизби коммунисти Тоҷикистон, баъди Сессияи XVI Шӯрои Олии Тоҷикистон дар ҳаёти сиёсӣ тадриҷан нопадид гардиданд.

Дар охири солҳои 90-уми асри XX одамон боз рӯ ба ҳизбҳои сиёсӣ оварданд. Ташаббускорони зиёде пайдо гаштанд, ки иштирок намудан дар корҳои давлатӣ ва ҷамъиятиро ҳадафи хеш хонда, бо ҳар воситае сӯи ҳокимият меширофтанд. Аз ҷониби дигар, ҳизбҳои сиёсӣ ягона иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ мебошанд, ки бевосита тавассути роҳҳои демократӣ, махсусан ба воситаи иштирок дар зинаҳои гуногуни интиҳобот ба ҳокимияти сиёсӣ ворид гашта, онро дар хизмати худ қарор медиҳанд.

Дар шароити ҳозира дар Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳизбҳои сиёсии зерин ба қайд гирифта шудаанд: Ҳизби коммунисти Тоҷикистон, Ҳизби наҳзати исломи Тоҷикистон, Ҳизби сотсиалистии Тоҷикистон, Ҳизби ислоҳоти иқтисодии Тоҷикистон, Ҳизби аграрии Тоҷикистон, Ҳизби халқӣ-демократии Тоҷикистон, Ҳизби демократии Тоҷикистон; Ҳизби сотсиал-демократии Тоҷикистон.

Масъалаи таъсис ёфтани ва ба расмӣ шинохтани ҳизбҳои сиёсӣ кушода аст. Замон дар иерархияи ҳизбӣ тағйиротҳои ҷиддио сифатӣ ворид месозад.

§3. СИСТЕМАҲОИ ҲИЗБӢ

Системаҳои ҳизбӣ яке аз воҳидҳои муҳими ҳаёти сиёсии ҷомеаи ташкил медиҳанд. Ифодаи мафҳуми онҳо низ дар дарки маънаҳои системаи сиёсии ҷомеа ва раванди идораи қорҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ ёрӣ мерасонанд. Муносибатҳои байниҳамдигарии ҳизбҳои бешумори сиёсӣ тавассути қоидаҳо ва меъёрҳои системаҳои танзим қарда мешаванд. Системаҳои ҳизбӣ қайҳост, ки дар тадқиқоти илмӣ ва таҳлилу дарки равандҳои сиёсӣ мақоми пешбар пайдо намудаанд. Системаи ҳизбӣ тартиби баҳамтаъсиррасонӣ ва рақобати ҳизбҳо дар мубориза барои ҳокимият ва амалигардонии мақсадҳо мебошад. Системаи ҳизбро ҳамон ҳизбҳои сиёсӣ ташкил медиҳанд, ки принсипҳои умумиро ба роҳбарӣ гирифта, қоидаҳои ҳамкориро риоя менамоянд. Дар баробари системаҳои ҳизбӣ мавҷудияти коалитсияҳои ҳизбро низ сарфи назар қардан лозим нест. Онҳо дар дохили системаҳои ҳизбӣ фаъолият менамоянд. Коалитсияҳои ҳизбӣ иттифоқи байни ҳизбҳои сиёсӣ, ки баҳри ба амал баровардани ҳокимияти давлатӣ воқеӣ мегардад.

Ҳангоми таснифоти системаҳои ҳизбӣ ба се нишондихандаи онҳо бештар таваҷҷӯҳ мегардад: миқдори ҳизбҳои сиёсӣ; мавҷудияти ҳизбҳои пешбар ё коалитсияҳои ҳизбӣ; сатҳи рақобати байни ҳизбҳои сиёсӣ.

Дар илми сиёсии муосир тартиби ташаккули системаҳои ҳизбҳои сиёсӣ гуногун аст. Аммо бештар системаҳои якҷаҳзбӣ, духизбӣ ва бисёрҳизбӣ эътибор пайдо намудаанд:

1. Системаҳои якҷаҳзбӣ мавҷудияти ҳизбҳои дигари сиёсиро рад намуда, худ ҳамчун қисми таркибии дастгоҳи давлатӣ амал менамояд. Бисёре аз сиёсатшиносон бар андешаеанд, ки мавҷудияти як ҳизб маънои амали системаи ҳизбро надорад. Якҷаҳзбӣ бештар ҳосияти ҷомеаи тоталитарӣ ва авторитарӣ мебошад. Ҳизби ягона мақоми ҳизби ҳукмронро мегирад. Якҷаҳзбӣ гӯё қонибдорӣ умумихалқӣ режим ҳукмронро таҷассум менамояд. Дар шароити ҳозира системаи якҷаҳзбӣ дар баъзе кишварҳо, аз ҷумла Зоир, Того, Габон ва ғ. вучуд дорад.

Шакли зуҳури классикии якҷаҳзбӣ дар СССР воқеӣ буд. Инчунин системаи якҷаҳзбие вучуд дорад, ки дар асл дар шакли бисёрҳизбӣ зоҳир мегардад. Як ҳизби асосӣ ва ё ҳукмрон вучуд дорад ва ҳизбҳои дигари сиёсӣ нақши пешбари онро эътироф менамоянд. Чунин системаи ҳизбӣ дар Аврупои Шарқӣ то солҳои 1989-1990 вучуд дошт. Ҳоло дар Хитой чунин ҳолат аст. Дар баробари ҳизби коммунист, ки ҳизби ҳукмрон аст Комитети Инқилобии Гоминдан, Ҳизби аграрию демократӣ ва ғ. ҷабҳаи халқӣ-демократиро ташкил медиҳанд.

2. Системаи духизбӣ рақобат ё муборизаи ду ҳизби сиёсиро барои дарёфти қудрати сиёсӣ таҷассум менамояд. Истифодаи мафҳуми «системаи духизбӣ» маънои онро надорад, ки дар ҷомеа ҳизбҳои сиёсӣ дигар вучуд надоранд.

Ҳизбҳои сиёсӣ хеле зиёданд, вале фақат ду ҳизби сиёсӣ нуфузи зиёд доранд ва рақобат дар масъалаи ҳокимияти давлатӣ байни онҳо ба амал меояд. Системаи духизбӣ бештар дар ИМА ва Британияи Кабир зоҳир мегардад. Инчунин дар системаи духизбӣ ҳизбҳои сиёсии дигар нуфуз пайдо менамоянд. Агар рақобати ду ҳизби асосӣ пурзӯр гардад ва мусовӣ бошад, он гоҳ мақоми ҳизби сеюм нақши асосӣ мебозад. Ин ё он ҳизбро дастгирӣ намудани ҳизби сеюм рақобатро ба фоидаи нерӯи сиёсӣ анҷом медиҳад. Ҳолати мазкур дар шароити ҳозира бештар дар Канада, Австрия, Австралия ва баъзе давлатҳои дигар рух медиҳад.

3. Системаи бисёрҳизбӣ зиёда аз ду ҳизбро фаро мегирад, ки таъсир ва таъкилотӣ пурзӯр дошта, тавассути онҳо ба мақомоти мухталифи ҳукумат таъсир мерасонанд. Меъёри умумии системаи бисёрҳизбиро шумораи ҳизбҳои бонуфуз, ки дар натиҷаи интихобот дар парламент намоёндагӣ пайдо намудаанд, таъкилотӣ медиҳад.

Дар системаи бисёрҳизбӣ барои ҳокимият ҳизбҳои сиёсии зиёд мубориза мебаранд. Одатан дар алоҳидагӣ ҳеҷ кадоми онҳо бартари кулро соҳиб гашта наметавонанд. Бинобар ин ҳизбҳои сиёсии бонуфуз дар асоси коалитсияи ҳизбӣ ҳукумати коалитсиониро таъкилотӣ менамоянд. Дар ин ҳолат тафовутҳои идеологӣ чандон барҷаста нестанд. Ҳизбҳои сиёсӣ кушиши иштирок дар ҳокимиятро доранд.

Системаҳои ҳизбиро фақат тавассути меъёрҳои миқдорӣ таъкилотӣ намудан ғайримантиқӣ. Зеро меъёрҳои арзишӣ низ дар моҳият ва хусусиятҳои системаҳои ҳизбӣ мақоми ҳоса доранд. Пеш аз ҳама арзишҳои ғоявӣ дар таъкилотӣ ва инкишофи ҳизбҳои сиёсӣ ва системаҳои ҳизбӣ нақши барҷастаро соҳибанд. Ҳеҷ як муҳаққиқ ҳизби сиёсиро бе идеологияи муайян ё таъкилотӣ ҳосаи дарки оламу одам тасаввур карда наметавонад. Аз ин хотир, вобаста ба рӯовариҳои арзишӣ системаҳои ҳизбиро ба навҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст:

1. Системаи ҳизбии либералию демократӣ. Ин системаи ҳизбӣ бештар ба шароити мамлакатҳои Аврупо ва ИМА мутобиқ гашта, ҳосиятҳои гуногунро ба худ гирифтааст: дар ҳома муборизаи доимӣ ошкоро баҳри ҳокимият амал мекунад; интихоботи умумӣ ба сифати манбаи ҳокимият вучуд дорад; ҳокимиятро ҳизбе ё гурӯҳи ҳизбҳои соҳибӣ менамоянд, ки дар парламент аксарият онҳоро дастгирӣ менамояд; нисбати ҳизби ҳукмрон оппозитсияи легалӣ доимо амал менамояд. Ҳамаи ҳизбҳои системаи мазкур вазиғадоранд, ки ин принсипҳои роия намоёнд.

Дар системаи ҳизбии либералию демократӣ ҳелҳои гуногуни коалитсияҳои ҳизбӣ вучуд доранд. Онҳо тарзи институтсионалии ҳамкорӣ ва муборизаи инъикос менамоянд. Вобаста ба анъанаҳои муборизаи сиёсӣ, таносуби қувваҳои сиёсӣ ва нақши ҳизбҳои сиёсӣ дар раванду муносибатҳои сиёсии

ҷомеа коалитсияҳои гуногуни ҳизбӣ пайдо мешаванд. Аммо бештар коалитсияи бисёрҳизбӣ, коалитсияи духизбӣ, коалитсияи дублока ва ғ. вомехӯранд.

2. Системаи ҳизбии сотсиалистӣ. Системаи мазкур баъди Ҷанги дуҷуми Ҷаҳон пайдо гаштааст. Он дар СССР ва Муғулистон вучуд надошт. Дар мамлакатҳои Аврупои Марказӣ ва Шарқӣ баъди инқилоби халқию демократӣ баъзе ҳизбҳо мавҷудияташонро қатъ нагардониданд. Онҳо бо ҳизби коммунистии ҳукмрон ҳамкорӣ намуда, системаи ҳизбии сотсиалистиро ташаккул доданд, ки ҳосиятҳои зеринро ба худ гирифта буд: ҳамаи ҳизбҳо нақши роҳбарикунандаи ҳизби коммунистиро эътироф менамоянд; дар таркиби синфи коргар фақат ҳизби коммунист фаъолият мегузаронад; ҳизбҳо автономияи ташкилӣ дошта, дар идораи ҳокимият иштирок менамоянд; ҳамаи ҳизбҳо барои тақдирӣ ояндаи мамлакат масъуланд.

3. Системаи ҳизбии фашистӣ. Дар олами муосир системаи ҳизбии фашистӣ вучуд надорад. Намунаи онро режими гитлерӣ ташаккул додааст, ки чунин аломатҳоро соҳиб буд: фақат як ҳизб - ҳизби фашистӣ вучуд дорад; ҳизб ба давлат роҳбарӣ менамояд ва дастгоҳи ҳизбӣ бо дастгоҳи давлатӣ омехта мегардад; роҳбарони ҳизбӣ вазифаҳои масъули давлатиро иҷро менамоянд; ҳизб ва давлат дар асоси принципҳои иерархӣ - дохӣ ташаккул меёбад. Системаи ҳизбии фашистӣ дар натиҷаи бӯҳрони равандҳо ва муносибатҳои демократӣ ба вучуд меояд.

4. Системаи ҳизбии авторитарӣ. Ҳосиятҳои асосии системаи мазкур чунинанд: омили асосӣ давлат ба шумор меравад; ҳизби ҳукмрон ҳама чизро барои ёрӣ додан ва дастгирӣ намудани мақомоти давлатӣ вобаста менамояд; ҳизбро роҳбарони давлат ташкил менамоянд; мавҷудияти ҳизбҳои дигарро низ раво медонанд.

Чунинанд системаҳои ҳизбӣ ва коалитсияҳои ҳизбӣ дар олами муосир. Инкишофи ҷамъиятӣ метавонад системаҳои нави ҳизбро ташаккул диҳад. Ҳар он ки инъикоси манфиатҳои одамон аст қобили амал қардан мебошад.

Дар саромати силсилабандии ҳизбӣ омилҳои дигар низ қарор гирифтаанд:

— шакли идораи давлатӣ. Агар идораи президентӣ амал намояд тамоми фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ба интихоботи президент нигаронида мешавад. Дар ин ҳолат ҳизбҳои сиёсии бонуфуз ҳизбҳои дигарро ба ҷониби худ мекашанд ва иштирокчиёни бозётибори муборизаро ҷонибдорӣ менамоянд. Теъдоди ҳизбҳо барои ишғоли мандатҳо меафзояд.

Дар замони идораи парламентӣ, баръакс рақобати ҳизбҳо барои ишғоли мандатҳо меафзояд;

— системаи интихоботӣ. Системаи интихоботии мутаносиб иштироки ҳизбҳои зиёди сиёсиро дар мубориза барои ҳокимият таъмин менамояд.

Баръакс, системаи мажоритарии интихоботӣ фақат ҳизбҳои сиёсии ба рақобат тобовар ва муборизро ба ғайрияти пурҷӯшу хурӯш даъват менамояд;

— мавҷудияти ҳудуди доимӣ дар ҳома. Ин ҳудуд таҷассуми манфиатҳо ва талаботи умумиятҳои гуногуни иҷтимоӣ мебошад, ки дар муборизаи ташкилотӣ сиёсии онҳо ифода меёбад;

БОБИ III. ТАШКИЛОТҲОИ ҒАЙРИҲУКУМАТӢ

§ 1. ИТТИҲОДИЯҲОИ ҶАМӢЯТӢ ВА ИШТИРОКИ ОНҲО ДАР ҲАӢТИ СИӢСӢ

ҲаӢти сиёсии ҳома аз ҳодисаҳо, равандро, муносибатҳои муҳталифу мураккаб ва зиддиятҳо таркиб ёфтааст. Вобаста ба сатҳи инкишофи ҷаҳаҳои дигари ҳаӢт равандро ва муносибатҳои сиёсии байни одамон ва умумиятҳои муҳталифи иҷтимоӣ ҳосиятҳои гуногунро соҳиб мегарданд. ҲаӢти сиёсӣ, ба истисноӣ ҳолатҳои бӯҳронӣ, нисбат ба соҳаҳои дигари ҳаӢти ҳома сатҳи баландтари муташаққилиро доро мебошад. Дар ҳолатҳои бӯҳронӣ ба ҳаӢти сиёсӣ таъсири омилҳои дигар бештар мегарданд. Роҳбарияти сиёсӣ имкониятҳои худро пайи ҳам аз даст додан мегирад. Сатҳи баланди муташаққили нобуд мегардад ва ба ҳоли он ақсар вақт равандрои бесуботӣ, бедавлатӣ ва «ҳокимияти омма» ҳукмфармо мегарданд. Ҷиғунагии муносибатҳои байниҳамдигарии одамон ва субъектҳои дигари сиёсат бештар ба табиати ташкилотӣ сиёсии ҳома, системаи сиёсӣ ва умуман, ба хусусиятҳои муносибатҳои сиёсии кулли ҳома вобастаанд. Системаи сиёсии ҳома таркиби худро доимо аз ҳисоби иттиҳодияҳои гуногуни ҷамъиятӣ гай мегардонад. Ташаккул ва инкишофи шаклҳои муҳталифи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ҳосияти мушаххасро соҳиб буда, ба анъанаҳои демократӣ, сатҳи кифоӣ озодиҳои иқтисодӣ иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва махсусан, сиёсии одамон вобастаанд. Дар ҳомаи демократӣ баҳри ташаккул ва инкишофи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ шароити имкониятҳои васеътар муҳайё мебошанд. Пайдоиш ва ғайрияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ яке аз шаклҳои иштироки ғайри оммаи мардум дар равандрои ҳаӢти сиёсии ҳома ва ба ин восита таъмини иштироки онҳо дар идораи корҳои давлатӣ мебошад.

Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ, ки шахсони алоҳида, коллективҳо, гурӯҳҳо ва умумиятҳои гуногуни иҷтимоиро муттаҳид месозанд, дар ҳолате ташаккул меёбанд, ки умумияти манфиатҳои одамон ва озодона ихори ақида намудани шахрвандон ҳо дошта бошанд. Мақсад аз таъсиси иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ амалӣ гардонидан ва ҳимояи ҳуқуқи озодиҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва шахрвандии одамон; инкишофи ғайрияти гуногунҷаҳаи онҳо; таъмини мунтазам ва пурсамари иштироки онҳо дар корҳои давлатдорӣ; дар ғайрияти мақомоти давлатӣ

ва унсурони дигари қонё гардонидани талаботу манфиатҳои одамон ва ғ. мебошад. Дар таркиби иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ амал намудани одамон бештар самаранок аст. Боварӣ ба ҷаъолияти ташкилот ва қувваи ҷомеа одамонро рӯи тоза мебахшад ва онҳо дар ҷаъолияти ҷамъиятиашон бештар дар таъсиррасонӣ ва идораи равандҳои ҷамъиятӣ ҷаъолтар мегардад. Одамон дар худ қувваи ҷомеаро ба тарзе ҳис менамоянд. Маҳз ҳисси коллективизм ва ёрии рафиқона ба онҳо рӯи нерӯи нав зам мекунад.

Аз ҷиҳати расмӣ ташаккул ёфтани иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ба қонунҳои мавҷудаи ин ё он давлати соҳибхӯиёр вобастааст. Ҷигунагии ташаккул ва ҷаъолияти онҳоро дар Тоҷикистон қонун «Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ» аз таърихи 23 майи соли 1998 танзим менамояд. Мувофиқи моддаи 10-и қонуни мазкур иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ бо ташаббуси муассисони он - на қамтар аз се нафар созмон дода мешаванд. Барқарор намудани робитаи байни одамон, ташаккули мақсади умумӣ, вазиҷаҳо ва ба ҳисоб гирифтани бори масъулият ба одамон имқоният медиҳад, ки ташкилоти худро барпо намоянд ва онро қомил гардонанд.

Ҷама гуна иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ дар асоси принципҳои муайян ташаккул меёбанд ва ҷаъолият меғузаронанд. Аксарияти онҳо дар асоси ихтиёрӣ, ҳуқуқҳои баробар таъсис меёбанд. Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ принципҳои ташаккул ва ҷаъолияташонро дар ҳуҷҷатҳои расмӣ худ сабт менамоянд.

Амалияи мамлақатҳои гуногун нишон медиҳанд, ки на ҳамаи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ то ба охир ба принципҳои эълондоштаи худ содиқ мемонанд. Бахусус, вақте ки марҳалаи ташаккул ба охир мерасад, дурравиҳо аз принципҳои ташкилӣ, мақсади асосӣ оғоз мегарданд. Аз ин ҷост, ки дар ҷомеаи ҳуқуқӣ ва демократӣ ҷаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ба воситаи қонун назорат ва танзим мегарданд.

Яке аз ҳусузиятҳои дигари иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ ҳамчун шакли маҳсуси робитаи ҷамъиятӣ амал намудани онҳо мебошад. Онҳо дар самаранокии равандҳо ва муносибатҳои ҷомеа нақши асосӣ мебозанд. Ҳолати ташкилоту созмонҳои ҷамъиятӣ, ки таҷассуми муносибатҳои сиёсии ҷомеа мебошанд ба муттасилии вазиҷаҳои ҷамъиятӣ таъсири бевосита мерасонанд. Қомил гаштан ва рушди ҷомеа аз он вобастааст, ки ба қадом андоза ҷузъиёти муҳими он, аз ҷумла ташкилоту созмонҳои ҷамъиятӣ носозғориҳоро дар таркиботи худ барҳам мезананд ва қаблан аз дохил мустаҳкам гашта, ба низоми муайян меоянд. Ҷунин тағйирот боиси инқишоф хоҳанд гашт.

Яке аз ҳосиятҳои муҳими иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ ғайридавлатӣ будан ва берун аз таркиботи ҳуқуматӣ ҷаъолият гузаронидани онҳо мебошад. Дар ҷаъолияти худ мустақил буда, ба мақомоти маъмурӣ ва ҷамъиятии дигар тобеъ нестанд. Вобаста ба авзои сиёсии ҷомеа муносибатҳои сиёсии байни одамон, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва соҳти иҷтимоию сиёӣ, сатҳи

робитаҳои байни ташкилотҳои ҷамъиятию ҳаракатҳои иҷтимоӣ ва мақомоти ҳокимияти давлатӣ гуногун мешаванд. Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ мақсади асосии худ- инъикос ва ҳимояи талаботу манфиатҳои аъзои худро дар ҳолате ба амал бароварда метавонанд, ки робитаи онҳо бо мақомоти давлатӣ қавӣ ва мунтазам бошанд. Инъикос ва ҳимояи талаботу манфиатҳои одамон моҳияти шаклҳои мухталифи иттиҳодияҳои ҷамъиятиро ба пуррагӣ таҷассум карда наметавонанд. Чунки онҳо фақат воситаи амалӣ гардонидани талаботу манфиатҳо нестанд. Ташкилотҳои ҷамъиятӣ баъди ба охир расидани раванди ташаккул то андозае аз мақсаду манфиатҳои созмондихандагонашон дур мешаванд. Мақсаду вазифаҳои нави мураккабтар, ки баҳри тақмили ҷомеа равона шудаанд, пеш меоянд. Ин ҳолат талаб менамояд, ки қувваҳои нав ворид гарданд ва таҷассумгари ғояҳои пешқадам бошанд.

Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ, ки ҳамчун ифодагар ва ҳомии талаботу манфиатҳои одамон амал менамоянд, дар навбати худ ба аъзои иттиҳодия бори масъулиятро мегузоранд. Пеш аз ҳама аз аъзо талаб карда мешавад, ки ба қоидаҳои аз тарафи умум қабулшуда таъя кунанд, онҳоро эътироф ва эҳтиром намоянд. Ҳар як аъзои иттиҳодияи ҷамъиятӣ имконият дорад дар иҷрои вазифаҳои ташкилоти худ нақши муайян офарад. Ин ҳолат имконият медиҳад, ки мақсаду вазифаҳои ташкилот бештар ва беҳтар ба амал бароварда шаванд. Аз ин хотир, ҳар гуна иттиҳодияи ҷамъиятӣ ва ё ҳаракати иҷтимоӣ дар назди аъзои худ шартҳои муайяноро пеш мегузорад. Ҳар як аъзои ташкилоти ҷамъиятӣ ва ё ҳаракатҳои иҷтимоӣ вазифадор аст, ки манфиатҳои худро ба манфиатҳои умумии ташкилот тобеъ гардонад. Ҳатто агар аъзои ташкилот зидди қарори қабулшуда баромад карда бошад ҳам, ӯ бояд онро ба роҳбарӣ гирад. Фикру ақидаҳои аксарият нисбати афкори ақаллият бартарӣ дошта, амали писандидаи аксарият воқеъ гардонида мешавад. Ҳамаи аъзои созмон ба маросим ва анъанаҳои ташкилот ҳамроҳ мегарданд. Онҳо хеле гуногун буда, лаҳзаҳои муайяноро дарбар мегиранд. Аломат ё тамға, парчам ва нишонаҳои дигари махсуси ин ё он ташкилот тарзи муайяни рӯварихоро доранд. Масалан, дар қадом ҳолатҳо парчами ташкилот барафроста мешавад ва ба вай ҷӣ гуна муносибат менамоянд: дар назди парчам рост истода, ба он таъзим намудан, бўсидани парчам ва ғ.. Ҳатто ташкилоту ҳаракатҳое мавҷуданд, ки системаи муайяни қоидаҳои рафтор, забони муайян, либоси махсуси худро доранд. Мақсад аз риоя намудан ва баҷооварии маросиму анъанаҳои ташкилот тарбияи ҳиссиёти ягонагӣ, мустақкам намудани робитаҳо ва муттасилии фаъолияти ташкилоту ҳаракатҳо мебошад.

Дар ҷомеа навҳо ва шаклҳои гуногуни иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ҳаракатҳои иҷтимоӣ амал мекунанд. Ҳаракатҳои оммавӣ, иттифокҳои қасаба, ташкилотҳои занон, ветеранҳо, маъжубон, ҷавонон ва наврасон, илмӣ, техникаӣ, маданияту маърифатӣ, варзишӣ, иттифокҳои эҷодӣ, ҳазинаҳо, ассотсиатсияҳо,

созмонҳои ихтиёри ва ғ. аз қабилҳои онҳо мебошанд. Вобаста ба мақсаду самтҳои асосии фаъолият ташкилотҳои гуногуни кооперативӣ, динӣ, мақомоти худфаъолиятӣ низ ба ҷумлаи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ дохил мешаванд.

Дар ҳолате ки дар ҷомеа навъҳо ва шаклҳои гуногуни иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ амал менамоянд, зарурати танзими фаъолияти онҳо дар ҷорчӯбан низоми ҳукукии мавҷуда амал кардани онҳо пеш меояд. Меъёрҳои мухтасифи ба навъҳо ва шаклҳо ҷудо намудани ташкилоту созмонҳо вучуд доранд. Вобаста ба ҳосияти робитаҳо ё бартариҳои шакли фаъолият онҳоро ба навъҳои гуногун ҷудо намудан мумкин аст. Муҳим он аст, ки мақом ва нақши ташкилоту ҳаракатҳои ҷамъиятӣ дар системаи муносибатҳои ҷамъиятӣ муайян карда шаванд ва он набояд аз рӯи барномаю ҳуҷҷатҳои расмӣ ва амалиёте, ки садорати онҳо воқеӣ гардониданианд, баҳогузори ёбанд. Мақом ва нақши онҳоро мақомоти ҳукукии давлатӣ, пеш аз ҳама муассисаҳои салоҳиятдори қонунбарор муайян намоянд. Қоидаҳои умумии ҳукуқӣ бояд саромади фаъолияти онҳо гарданд ва дар доираи онҳо тартиботи сиёсӣ ҳукуқӣ амал намоянд.

Аксари мактабҳои илми сиёсӣ ба ҳулосаанд, ки ҳангоми ба навъҳо ҷудо намудани иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ чунин ҳосиятҳои умумиро бояд ба инобат гирифт:

— хусусиятҳои ташкилот, ҳаракати ҷамъиятӣ ва муносибати он ба объект ва субъектҳои дигари фаъолияти сиёсӣ;

— вазифаҳои, ки ташкилот ва ҳаракати ҷамъиятӣ нисбати талаботу манфиатҳои аъзои худ иҷро менамоянд;

— вазифаҳои, ки ташкилот ва ҳаракатҳои ҷамъиятӣ нисбати низоми ҳокимияти сиёсӣ анҷом медиҳанд;

— дарк намудани талаботу манфиатҳо ва фаъолияти якҷояи ташкилоту ҳаракатҳои ҷамъиятӣ мувофиқи тартиботи сиёсӣ ҳукукии мавҷуда.

Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ҳаракатҳои иҷтимоиро аз рӯи хусусиятҳои дигар низ аз якдигар фарқ мекунонанд. Дар дарки ҳамаҷонибаи онҳо сарфаҳм рафтан ба мақсади фаъолият хеле муҳим аст. Мақсад ва вазифаҳои иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ҳаракатҳои иҷтимоӣ возеҳу рӯшан дар ҳуҷҷатҳои барномавӣ ва ойиннома нишон дода мешаванд. Ҳеҷ гоҳ низоми сиёсӣ ҳукуқӣ намегузорад, ки мақсад ва вазифаҳои онҳо ҳилофи сохти конститутисионӣ бошанд ва ё ба таври зӯрӣ ба ҳокимият соҳиб шаванд, онро ғасб намоянд, тамомияти арзии мамлакатро вайрон гардонанд.

Рӯшан аст, ки одамон ихтиёран ба ташкилотҳо ва ё созмонҳо, пеш аз ҳама баҳри ҳимояи талаботу манфиатҳои худ дохил мешаванд. Аз рӯи манфиатҳо ва гурӯҳҳо ҷудо намудани ташкилотҳо хеле маъмул аст. Шартан ташкилотҳоро аз рӯи манфиатҳо ба навъҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст:

— иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ вобаста ба манфиатҳои иқтисодӣ. Ин навъ бештар коргарони соҳаҳои гуногуни истеҳсолиро дарбар мегирад. Онҳо ташкилотҳои касабавии соҳавиро таъсис менамоянд. Олами муосир, зиддиятҳои ҷомеа шаклҳои алтернативии иттифокҳои касабаро пайдо намудаанд. Соҳибкорон, соҳибони воситаҳои истеҳсолот вобаста ба манфиатҳо ташкилотҳоро таъсис медиҳанд. Иттифокҳо дар байни деҳқонон, хунармандон, соҳибкорон, кооператорони соҳаҳои гуногун ба вучуд меоянд. Манфиатҳои иқтисодӣ шахсонро, ки ба истеҳсолоти неъматҳои моддӣ бевосита сарувор надоранд, маҷбур месозанд, ки баҳри ҳимояи манфиатҳои худ ҷораҳо андешанд. Яке аз чунин амалҳо ба вучуд овардани воситаҳои муҳофизати умумииттиҳодиявии ҷамъиятӣ ё созмони иҷтимоӣ мебошанд.

Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ҳаракатҳои иҷтимоӣ метавонанд аз ҳудудҳои як мамлакат берун бароянд. Манфиатҳои иқтисодӣ соҳибони корхонаҳои гуногун (картелҳо, консернҳо, трестҳо, ширкатҳо)-ро водор менамоянд, ки дар иттиҳод бошанд. Маҳз манфиатҳои умумӣ соҳибони воситаҳои истеҳсолотро, ки тамоми равандҳои истеҳсолиро истеъмолиро ихтиёрдорӣ менамоянд, муттаҳид мегардонанд.

— иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ вобаста ба манфиатҳои ҷамъиятию сиёсӣ. Ба гурӯҳи мазкур ташкилотҳои дохил мегарданд, ки мақсадҳои муайяни сиёсӣ доранд ва ба ҳеҷ як ҳизби сиёсӣ тобеъ нестанд ва дар зерин тасарруфи ҳеҷ як нерӯи сиёсӣ намондаанд. Онҳо дар алоҳидагӣ ва ё дар якҷоягӣ кӯшиш менамоянд, ки бо фаъолияти худ ба муносибатҳои ҷамъиятию сиёсии байни одамон тақони пурзӯр диҳанд. Ташкилотҳо ва ҳаракатҳои иҷтимоӣ вучуд доранд, ки дар бораи ба сиёсат сару кор надоштани худ эълон менамоянд. Аммо ин ҳолат дар навбати аввал чунин менамояд. Дар асл ҳамаи онҳо хоҳу ноҳу аз ин ё он ҷиҳат ба вортаи сиёсат кашида мешаванд. Ин гурӯҳи ташкилотҳо ва ҳаракатҳои иҷтимоӣ, асосан ба мақомоти мухталифи ҷомеа баҳри ҳалли масъалаҳои гуногун фишор меоранд.

— иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ҳаракатҳои иҷтимоӣ вобаста ба талаботи манфиатҳои фарҳангӣ. Ин гурӯҳи ташкилотҳо барои қонеъ гардонидани талаботи манфиатҳои фарҳангии аъзои худ мубориза мебаранд. Таъмини истифодаи одилонаи сарватҳои маданӣ ва имконият пайдо намудани ҳамаи аъзои ташкилот дар шугълварзӣ ба меҳнати эҷодӣ самти зарурии фаъолияти ин гурӯҳи ташкилотҳо мебошад.

Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ҳаракатҳои иҷтимоӣ аз рӯи методҳои фаъолият низ аз якдигар фарқ менамоянд. Ин ҳолати ба амал баровардани мақсадҳо мебошад. Муҳим он аст, ки оё ташкилотҳо ва ҳаракатҳо ба таври расмӣ ва озод фаъолият менамоянд? Аз ҷиҳати ҷавоб ба саволи мазкур методҳои асосии фаъолияти онҳо муайян мегарданд. Таҷрибаи бисёр мамлакатҳо нишон медиҳанд, ки ташкилотҳои гайрирасмӣ ва гайрилегалии нисбати ҳокимияти давлатӣ мавқеи оппозиционидошта доимо ба он фишор меоранд. Ин гуна

ташкилотҳо дар бисёр мавридҳо ба гирдиҳамоиҳо, роҳлаймоиҳо, корпартоиҳо ва амалҳои дигари сиёсии канора рӯ меоранд.

Ташкилотҳое, ки ба таври озод фаъолият мегузаронанд ва расман шинохта шудаанд, барои ба амал баровардани мақсадҳои ҳеш воситаҳои дигарро низ истифода менамоянд. Пеш аз ҳама дар бораи мақсад ва фаъолияти худ ахборот паҳн менамоянд, ташвиқоту тарғибот мебаранд. Ташкилотҳо ва ҳаракатҳои иҷтимоӣ метавонанд аз рӯи масъалаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ бо ташаббусҳо мавқеъ гиранд ва дархосту таклифҳои хешро баҳри ҳалли масъалаҳо ва ё танзими онҳо пешниҳод намоянд, дар таҳияи қарорҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва идоракунии иштирок намоянд, дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва ҷамъиятӣ манфиатҳои аъзои худро муаррифӣ ва ҳимоя кунанд.

Ҳамин тариқ, дар ҷомеаи ташкилотҳо ва ҳаракатҳои иҷтимоии зиёде мавҷуданд, ки дар инкишофи муносибатҳои байни одамон мақом ва нақши муассир доранд. Ташкилотҳо ва ҳаракатҳои иҷтимоӣ, ки ба сифати унсурҳои муҳими системаи сиёсии ҷомеа амал менамоянд вобаста ба мақсад ва ҳосиятҳои фаъолият дар тағйири муносибатҳо, ҳодисаю равандҳои ҷомеа фаъолона ширкат меварзанд.

§ 2. ЛОББИЗМ ҲАМЧУН НИЗОМИ НАМОЯНДАГИИ ИҶТИМОӢ ДАР СИЁСАТ

Дар олами мутамаддин мафҳуми «lobby» («лоббизм»), ки аз забони англисӣ гирифта шудааст, васеъ истифода мегардад. Вожаи «лоббизм» маънои роҳрав ё зали паҳлуӣ барои истироҳат ва гуфтушуниди ғайрирасмӣ муқарраршударо дорад. Чараёни лоббистӣ метавонад дар таркиби ҳокимияти давлатӣ, дар таркиби мақомоти қонунбарор, иҷроия ва ғ. амал намояд. Дар аксари мамлакатҳо гурӯҳҳои мухталиф дар парламент ва ё дастгоҳи ҳукуматӣ амал менамоянд. Вобаста ба вазъияти мушаххаси ҳар як мамлакат чунин ташкилотҳо ҳар хел фаъолият мегузаронанд. Масалан, дар сенати ИМА лоббизм ҳамчун чараёни пурқудрате амал мекунад. Аммо лоббизм фақат ҳоси ИМА набуда, дар мамлакатҳои дигар низ дар шаклҳои гуногун воқеъ мегардад.

Дар маънои сиёсӣ «лоббизм»-ро бори аввал аз протоколҳои даъвати X конгресси ИМА соли 1808 дучор гардидан мумкин аст. Аз ҳамон дам ин ҷониб мафҳуми мазкур на танҳо дар матнҳои сиёсии амрикоӣ, балки дар мамлакатҳои дигар низ мавриди истифода қарор гирифтааст.

То вақтҳои наздиктарин лоббизмро ҳамчун чараёни манфӣ маънидод намуда, моҳияти онро дар фишороварӣ ба аъзоёни сенат ва амалдорони давлатӣ дониста, амали харидани мансабдорон ва кормандони давлатӣ, ба ғайри ин худ истифода намудани онҳо, қабули қарорҳои, ки ба манфиатҳои ташкилоти

онҳо мебошанд ҳамчун ҳосиятҳои асосии он маънидод менамуданд. Аммо дар сиёсатшиносии муосир ба таври яктарафа ва фақат дар маънои иртиҷоӣ маънидод намудани он эътироф намегардад. Лоббизмро шакли фаъолияти касбӣ маънидод менамоянд, ки қабули қарори зарурии сиёсиро таъмин менамояд. Яъне, лоббизм ҳамчун навъи касбӣ расмӣ фаъолияти ҷамъиятӣ амал менамояд. Дар ҷунин маъно амал намудани лоббизм дар ИМА аз соли 1946 оғоз гардидааст. Лоббизми сиёсӣ низомӣ исботнамоӣ, тартиби омодаасозӣ ва қабули қароре мебошад, ки ба ҳимояи манфиатҳои гурӯҳе равона гардидааст. Аз ин хотир, лоббизмро ба сифати тарзи таъсиррасонӣ ва фишори нерӯҳои сиёсӣ ва манфиатҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ба дастгоҳи давлатӣ медонанд, ки тавассути қонун ба низом омадааст.

Лоббизм ҳамчун шакли фаъолияти касбияти баланд маъно ва мазмуни сиёсӣ дорад, тавассути низомӣ ҳуқуқӣ идора мегардад ва унсури маъмули низомӣ сиёсии демократӣ мансуб меёбад. Он ба актори муҳимтарини системаи сиёсии бештари мамлакатҳои Ғарб таъдир ёфтааст. Махсусан, дар ҳаёти сиёсии ИМА лоббизм нақши назаррасе дорад, ки бе эътирофи он низомӣ сиёсӣ тавсифи маҳдуд ва яктарафаро пайдо менамояд. Лоббизм як навъ таҷассумгари таърихи сиёсӣ ва мақомоти интишороти қонунӣ амриқоӣ мансуб меёбад. Андешаи мазкурро мисоли зерин таъкид мекунад. Дар як муддати кӯтоҳ - аз соли 1975 то соли 1990 шумораи умумии лоббистҳои расмӣ дар сенати ИМА аз 3 ҳазор ба 33 ҳазор расидааст. Аммо ин шумораи ниҳой нест. Барои таҳкими фаъолияти лоббистҳо ҳазорон нафари дигар ёрӣ мерасонанд. Харҷи яқсолаи лоббистҳои касбӣ дар ИМА ба 2,5 млрд. долл. баробар аст.

Дар шароити ҳозира лоббизмро ҳамчун чараёни мураккаби сиёсӣ маънидод менамоянд. Дар бештари ҳолатҳо онро ҳамчун маҷмӯи шаклҳои гуногуни таъсиррасонии гурӯҳҳои муташаққили манфиатҳо ба ҳокимият тавсиф менамоянд. Дар маънии мазкур «лоббизм»-ро бо мафҳуми «гурӯҳи фишоровар» ҳаммаъно меҳисобанд. Дар луғатҳои навини энциклопедӣ лоббизмро ҳамчун институти махсуси системаи сиёсӣ тавсиф менамоянд, ки дар худ низомӣ таъсиррасонии ташкилотҳои хусусӣ ва ҷамъиятӣ – ҳизбҳои сиёсӣ, иттифокҳои касба, ширкатҳо, иттифокҳои соҳибкорӣ ва ғ. дар равиши қабули қарорҳои парламент ёфода менамояд. Инчунин соҳаи фаъолияти лоббизм дар ҳудуд ва маъниҳои васеътар фаҳмида мешавад. Таъсиррасонӣ ва фишороварии он на танҳо нисбати мақомоти наشري қонунҳо, балки нисбати шохаҳои дигари ҳокимияти давлатӣ ва навъҳои гуногуни ҳокимияти сиёсӣ доништа мешавад. Таъсиррасонии лоббизм ҳам ба мақомоти иҷроияи давлатӣ ва ҳам ба мақомоти судӣ авҷ мегирад.

Лоббизм беш аз пеш дар аксарияти мамлакатҳо ҳосияти расмӣ пайдо менамояд. Ёфодаи ҷунин вазъият қабули қарорҳои сиёсӣ ва ё тавассути қонунҳо ба низом овардани фаъолияти он мебошад. Лоббизмро ҳамчун институти ҷамъиятӣ эътироф намуда, пайвасти ногунастани онро бо ҳокимияти сиёсӣ

таъкид менамоянд. Ҳар чӣ қадаре ки ҳокимият нерӯманд бошад ҳамон қадар таъсиррасонӣ ва фишороварӣ ба он зиёд мегардад. Яъне, зарурат ба амалҳои лоббистӣ пайдо мешавад. Агар чунин рӯварӣ ба ҳокимият мавҷуд набошад, пас ин гуна ҳокимият дар байни мардум эътибор надорад. Таъсиррасонӣ ва фишороварии лоббистӣ аз навъҳо ва шаклҳои чунин амалиёт ба қуллӣ фарқ доранд. Зеро лоббизм дар доираи таъсиррасонии асоснокшуда мебошад, ки бо мақсади муайян, барои натиҷаҳои мушаххас амалӣ мегардад.

Лоббизм яке аз шаклҳои махсуси намояндагии манфиатҳои гуногуни ҷамъиятӣ дар таркиботи сиёсӣ ҳокимиятӣ мебошад. Табиист, ки ҳокимияти давлатӣ наметавонад тамоми манфиатҳоро дар як вақт ба инобат гирад ва онҳоро қонеъ гардонад. Аз ин хотир, масъалаи ташаккули низоми афзалиятҳо дар амалӣ гардонидани манфиатҳо пайдо мешавад. Гурӯҳҳои гуногуни мушаккили умумиятҳои иҷтимоӣ мекушанд бо роҳи воситаҳои дастрас ба рафтори мақомоти давлатӣ бо мақсади рӯоварии сиёсат ба фоидаи худ таъсир расонанд ва ба қабули қарорҳои муваффақ гарданд, ки дар доираи манфиатҳои онҳо бошад. Дар миқёси чунин муносибатҳо лоббизм институти сиёсӣ мегардад, ки барои тамоми ҷомеа, новобаста аз режими сиёсӣ зарур мегардад.

Режими сиёсӣ ба сифат ва сатҳи ба амал омадани ҳаракати лоббистӣ таъсир мерасонад. Дар ҷомеаи авторитарӣ ва тоталитарӣ лоббизм бештар ба таври пинҳонӣ ва дар доираи маҳдуд ба амал меояд. Яъне, чунин таъсиррасонӣ ва фишороварию шахсони боломақом ва нерӯманд анҷом медиҳанд ва фаъолияти онҳо ғайрирасмӣ мебошад. Онҳо сиёсатмадорон ва маъмуроне мебошанд, ки бо элитаи сиёсӣ наздикӣ доранд. Дар шароити режими сиёсии демократӣ лоббизм мазмун ва сифатҳои нав пайдо менамояд. Он ба шакли фаъолияти сиёсии гурӯҳҳои муайян ва унсури муҳими ҷомеаи шаҳрвандӣ табдил меёбад. Вақте ки лоббизм ҳосияти умумӣ пайдо менамояд, вай ба воҳиди таркибии ҷомеаи демократӣ мубаддал мешавад.

Бояд методологияи муносибат ва технологияи фаъолияти лоббизм расмӣ пайдо намояд. Яъне, фаъолияти лоббистӣ дар низоми расмӣ ҳуқуқӣ ва ҷамъиятӣ сурат гирад. Он имконият медиҳад, ки таъсиррасониҳо ва фишоровариҳои пинҳонӣ ва сӯистиғода аз мақоми иҷтимоӣ ва мансаби давлатӣ руҳ надиханд. Фарроҳӣ ва бараҳнагӣ раванди мазкурро воқеан демократӣ мегардонад. Чунин сифатҳо на танҳо дар сиёсати қабил, балки дар сатҳи ҷаврӣ, дар ҳаёти муқаррарӣ ва дар фаъолияти ҳаррӯзаи мақомоти давлатӣ ва ҷамъиятӣ зӯҳур гарданд. Вазъияти мазкур вазифаҳои асосии ҳаракати лоббистиро асоснок менамояд. Онҳо бештар раванди ба таври доимӣ тағйир додани фаъолияти мақомоти ҳокимият бо баҳисобгирии ҷараёни тағйири манфиатҳо ва талаботҳои ҷомеаи шаҳрвандиро инъикос менамоянд.

Лоббизм ҳосиятҳои мухталифро соҳиб аст, ки дар ташаккули мазмун ва моҳияти он мақоми асосӣ доранд. Ҳамчун ҷараёни мураккаби ҷомеаи сиёсӣ

он дорои ҳам тарафҳои мусбату позитивӣ ва ҳам манфию иртиҷой мебошад. Ҷанбаҳои мусбии ҳаракати лоббистиро чунин арзёбӣ намудан мумкин аст:

- воситаи худмуташаккилгардии ҷомеа мебошад. Тавассути он дастгирии ҷамъиятӣ ё рад намудани ин ё он лоиҳаи қонуну қарори мақомоти идоракунии ба амал бароварда мешавад. Ин воситаи муҳими таъсиррасонӣ ба сиёсат ва имкониятест, ки низоми намоёндагии демократиро тақмил медиҳад;

- ошкорбаёнӣро тақвият медиҳад ва эҳтимолияти раванди инкишофро донисташаванда мегардонад. Махфияти қабули қарорҳои сиёсиро маҳдуд мегардонад. Назорати мақомоти ҳокимияти давлатиро аз тарафи аҳли ҷомеа кушода мегардонад;

- сифати идоракунии давлатиро баланд мебардорад ва сатҳи хатою иштибоҳҳои мақомоти идоракуниро кам мегардонад;

- манфиатҳои умумиятҳои гуногуни иҷтимоиро рӯзмарра мегардонад;

- воситаи назорати муносибатҳои байниҳамдигарии мақомоти ҳокимияти сиёсӣ баромад менамояд. Он ба объекти муносибатҳои байниҳамдигарии мақомоти идоракунии тақдир меёбад ва амалҳои лоббистиро идораҳои давлатӣ дар нисбати якдигар ба таври расмӣ анҷом медиҳанд;

- баҳамтаъсиррасонии манфиатҳои хусусӣ ва мақомоти ҳокимияти давлатиро зери назорат қарор медиҳад.

Ҳаракати лоббистиро саросар мусбӣ доништан хатост. Зеро ҳолатҳои зиёде рух медиҳанд, ки ба инкишофи муносибатҳои ҷамъиятӣ таъсири манфӣ мерасонанд. Хосиятҳои манфии он чунин зоҳир мегарданд:

- воситаи ба эътибор нагирифтани ва риоя нагардидани адолати иҷтимоӣ мегардад. Зеро гурӯҳи манфиатҳо кӯшиш менамояд, ки мавқеи муносибтареро дар тақсими ҳокимият ва ё истеҳсолоти ҷамъиятию тақсими маҳсулоти ҷамъиятӣ пайдо намуда, онро муҳофизат намояд. Дар ин айём лоббизм мақоми хешро дар инкишофи ҷамъиятӣ дидан намехоҳад. Имкониятҳо ва захираҳои ҷамъиятиро ба инобат намегиранд ва талабҳои беасоси ғимояи манфиатҳо ва талаботҳои худро ба миён мегузоранд. Яъне, хосияти протекционистӣ пайдо намудани лоббизм дар он мазмун иртиҷоиро қувват мебахшад;

- дар раванди идоракунии ҳолати рукутро ба миён меорад. Он замоне пайдо мешавад, ки ҳаракати лоббистӣ амалҳо ва ташаббусларо зарурӣ ва муҳими мақомоти давлатӣ, махсусан ҳокимияти иҷроияро ба таври муташаккилона пешгирӣ менамояд ва дар роҳи амалӣ гаштани онҳо монеаҳо мегузорад;

- лоббизми канора инкишофи босуботро ҳалалдор менамояд ва баробарии нерӯҳоро дар раванди дарк ва ғимояи манфиатҳои гурӯҳҳо ва умумиятҳои иҷтимоӣ, ҳудудӣ ва ғ. вайрон месозад;

- лоббизми канора ба моҳияти ҳалқии ҳокимият таъсири манфӣ расонида, институтҳои демократии ҳокимиятро ба воситаи амалигардонии ғаразҳо ва манфиатҳои зиддиҷамъиятии гурӯҳҳои алоҳидаи олигархӣ тақдир медиҳад;

— эҳтимолияти ба сифати омили хосияти чинояткорона пайдо намудани сиёсат ва ҳокимияти сиёсиро қувват мебахшад.

Тарафҳо ва хосиятҳои манфии лоббизмро мавриди омӯзиш, таҳлил ва ҳулосагирҳои амиқ қарор дода, низоми сиёсиро ҳукукиро дар заминаи баҳисобгирӣ ва афзалияти манфиатҳои умумимиллӣ тарҳрезӣ намудан лозим аст. Мақсад он аст, ки ҳаракати лоббистӣ набояд ба таври дилхоҳ ва мутлақ фаъолият дошта бошад. Он бояд фақат дар доираи ҳимояи манфиатҳои давлатӣ рушд ёбад. Аз ин хотир, санади меъёрию ҳуқуқӣ тамоми ҳолат ва хусусиятҳои ташаккул ва инкишофи ҳаракати лоббистиро дар макон ва муҳити махсус ба эътибор гирад. Лоббизм дар сатҳи касбӣ ба амал ояд. Муносибатҳои он бо субъектҳои дигари сиёсӣ аниқ муайян карда шаванд ва доираи фаъолияти он тарҳрезӣ гардад. Ҳуқуқ, салоҳиятҳо ва вазифаҳои лоббизм муқаррар гарданд. Санади меъёрӣ фаъолият ва оқибатҳои эҳтимолии онро ба эътибор гирад. Масъулияти чунин фаъолият муайян бошад.

ФАСЛИ VI. ШУУРИ СИЁСӢ ВА МАДАНИЯТ

БОБИ I. ШУУРИ СИЁСӢ

§ 1. ШУУРИ СИЁСӢ: МОҲИЯТ ВА ХОСИЯТҲОИ АСОСӢ

Шуури сиёсӣ яке аз категорияҳои марказии илми сиёсӣ буда, тарафи субъективии ҳаёти сиёсии ҷомеаро таҷассум менамояд. Он падидаи мураккаб буда, сатҳи тасаввуроти одамонро дар бораи сиёсат, ҳаёти сиёсӣ ва муносибатро ба худӣ он таҷассум менамояд. Мақом ва нақши шуури сиёсиро дар ҳаёти ҷомеа кадр кардан басо мушкӣ аст. Шуури сиёсӣ метавонад аз амалияи ҷамъиятӣ пеш гузарад ва дар пешбинии инкишофи равандҳои сиёсии ҷомеа саҳм бигирад. Аз ин хотир, шуури сиёсӣ фақат таҷассуми оддии субъективии ҳодисаю равандҳои сиёсии ҷомеа набуда, ба инкишофи ҳаёти сиёсӣ ва умуман, муносибатҳои ҷомеа таъсири ғайрӣ мерасонад. Ба замми ин шуури сиёсӣ на танҳо ба рафтор ва ғайрӣҳои сиёсии одамон ва иттиҳодияҳои онҳо таъсир мерасонад, балки инкишофи онҳо то андозае аз сатҳи шуури сиёсӣ вобастаанд.

Аҳамияти барҷаста ва рӯзмаррагии омӯзиши масъалаҳои мухталифи шуури сиёсӣ таваҷҷӯҳи бештарро талаб дорад. Ҳоло бисёр масъалаҳои шуури сиёсӣ аз назар дур мондаанд. Махсусан, ба ҷиҳати воқеигардии онҳо чандон аҳамият намедиханд. Аз ин хотир, масъалаҳои зиёде пеш меоянд: шуури сиёсӣ чист? Он аз ҷӣ таркиб ёфтааст? Оё зарурати баланд бардоштани сатҳи шуури сиёсӣ вучуд дорад?

Ғайрӣҳои ҷамъиятию сиёсии инсон, муносибати вай ба режими сиёсии ҳукмрон ва ё шакли идораи давлатӣ ё ҷамъиятӣ аз сатҳи камолоти омилҳои зиёде вобастаанд. Аз ҷумла, аз шуури сиёсӣ ва унсурҳои асосии он: психологияи сиёсӣ ва идеологияи сиёсӣ. Амалияи ҷамъиятӣ нишон медиҳад, ки фақат сатҳи баланди шуури ҷамъиятӣ кодир аст ҳамчун шароити муайянқунандагии мавқеи сиёсии инсон дар муносибат бо тамоми ҳодисаҳои, ки дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсию фарҳангӣ пайдо мешаванд, баромад карда тавонад. Дуруст аст, ки сатҳи шуури ҷамъиятӣ барои тамоми аъзои ҷомеа як хел шуда наметавонад. Аммо ба ҳисоб нагирифтани он метавонад ба мочаро ва зиддияти иҷтимоӣ, ба носозгориҳои дигари иҷтимоию сиёсӣ оварда расонад.

Зиёда аз ин шакли дагалона дигаргаштаи шуури сиёсӣ ҷомеаро ба ҳолати вазнин меорад ва ба манфиатҳои одамон зарари ҷиддӣ мерасонад.

Шуури сиёсӣ шакли дарк намудани сиёсат аз ҷониби субъектҳои ҳаёти ҷомеа: шахсони алоҳида, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, синфҳо, умумиятҳои дигари иҷтимоӣ, нерӯҳои сиёсӣ ва мақомоти расмӣю ғайрирасмӣ мебошад. Шуури сиёсӣ асоси гоյавии мақоми ахлоқии шахсият аст. Он ба сифати яке аз шаклҳои шуури ҷамъиятӣ баромад намуда, ба шаклҳои дигари он таъсир мерасонад ва тобиши сиёсӣ медиҳад. Манфиатҳои сиёсӣ ва махсуси ахлоқӣ ҷомеаро оид ба амалишавии ҳокимияти давлатӣ инъикос намуда, дар таълимот ва назарияи муайян зухур мегардад. Агар дар ҳаёти воқеӣ кӯшиши дарёфт намудани ҷавобҳои тайёр ба масъалаҳои мураккаби ҳаёт вобаста ба назария ва таълимот муайян карда шавад, он гоҳ тафаккур гирифтори доғматизм мегардад. Ин қобилияти шуури сиёсиро маҳдуд менамояд. Агар дар ҷомеа раванди фетишикунонии идеологӣ ҷой дошта бошад ва одамон побанди принсипҳои назариявӣю идеологӣ бошанд, он гоҳ дар шахс шуури сиёсии «бардурӯғ» пайдо мегардад. Дар ин ҳолат шахс наметавонад, ки ба ҳодисаҳои сиёсӣ баҳои саривақт ва объективӣ диҳад. Аз ин ҷост, ки дар давраи режими тоталитарӣ ҳизби ҳукмрони сиёсӣ ва дастгоҳи сершумори идеологӣ он, ҳатто дар ҳолатҳои бӯҳронӣ ба омма таъсир расонида, аз шиорҳои кӯҳна истифода мебарад. Дар ин ҳолат чизи муҳим ба инобат гирифта намешавад: хангоми мавҷудияти диктатураи идеологӣ дар ҷомеа ташвиқоти мақсадноки таълимоти сиёсии расмӣ, ки ба ҳаёти воқеӣ дар муқовимат аст, ба парешонии шуури сиёсии шахсият оварда мерасонад. Фақат баъзе одамон ба идеологияи мазкур эътиқоддоранд ва ҳамчун мутаассиб баромад менамоянд.

Ба шуури сиёсии одамон муносибати назария ва таълимоти гуногуни сиёсӣ таъсир мерасонад. Андешаҳои онҳо ба шуури сиёсӣ бештар ҳосияти махсус дошта, ҷиҳатҳои умумиро аз назар дур месозанд. Мисоли ин гуна муносибат таълимоти марксистии шуури сиёсӣ буда, он бевосита инъикоси талаботи манфиатҳои синфи муайян, методҳо ва шаклҳои барои воқеиятҳои онҳо зарур мебошад. Мазмуни шуури сиёсии шахсони алоҳидаро муносибатҳои ҷамъиятию иқтисодӣ, сатҳи азҳудкунии таҷрибаи иҷтимоии синфе, ки шахс ба он тааллуқ дорад, муайян менамоянд. Нақши муайяно дар ташаккули шуури сиёсии синфӣ ба фаъолияти ҳизби коммунист алоқаманд мекунанд. Таълимоти марксистӣю ленинӣ асоси шуури сиёсиро идеологияи сиёсӣ мешуморад, ки дар шакли гоёҳо ва назария зухур шуда, манфиатҳои синфӣю шахсро инъикос менамояд.

Мутлақ гардонидани принсипи синфият нодуруст аст. Сабабҳои гуногуне вучуддоранд, ки ба сатҳи принсипи универсалӣ баровардани муносибати синфӣ равандҳои маърифатӣ ва иҷтимоӣю амалиро сарбаста мегардонанд:

— муносибати синфӣ ба шуури сиёсӣ ҳукмронии ақаллият бар аксарият аст. Идеологияи синфӣ, ки ба сифати принципи асосии ташкили ҳаёти ҷамъиятӣ амал менамояд, ба муносибатҳои маъмурий оварда мерасонад;

— мутлақ гардонидани муносибати синфӣ ба ҳодисаю равандҳои ҷамъиятӣ шакли зуҳури тафаккури тоталитарӣ мебошад. Манфиатҳои иҷтимоиро ҳамчун асос, қувваи мутаҳаррики сабабҳои дигар ва мақсадҳои фаъолияти инсонӣ шумурдан ба диктатураи сиёсат ва идеологияи сиёсӣ аз болои ҷамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеа оварда мерасонад;

— мутлақ гардонидани зиддиятҳои синфӣ, ки дар айёми он галабаи як синф аз ҳисоби мағлубияти синфи дигар ба амал меояд, хатман ба барзиёдии дуруғи нақши он дар инкишофи ҷомеа мусоидат мекунад;

— муносибати синфӣ дар воқеъ шакли тағйирёфтаи инъикоси манфиатҳои миллатгарои канора, давлатҳои империягӣ буд. Ҳодисаҳои солҳои охир нишон доданд, ки арзишҳои миллатгароӣ давлатӣ нисбати арзишҳои синфӣ авлотаранд.

Ҳоло таълимот ё муносибати марксистӣ ба шуури сиёсӣ аз тарафи аксарияти муҳаққиқон пазируфта намешаванд. Сабаби асосӣ яктарафагӣ ва маҳдудияти он мебошад. Манфиатҳои умумиятҳои дигари иҷтимоӣ ба инбат гирифта намешаванд. Дар мавриди бехтарин манфиатҳои синфи коргар ва пайравони меҳнаткаши онҳо додрасӣ мешаванд. Аз ин хотир, масъалаи бартараф намудани маҳдудиятҳо дар шуури сиёсии аҳли ҷомеа ба миён меояд.

Дар шароити муосир ба фаҳми махсуси ҳодисаҳои ҷомеа, аз ҷумла шуури сиёсии одамон фаҳми умумии ҳодисаҳо муқобил гузошта мешавад. Он арзишҳои умумибашарӣ ва умумидемократиро бехтар дониста, манфиатҳои синфию гурӯҳиро тобон худ мегардонад. Ин роҳи дурусти ташаккули инкишофи шуури сиёсӣ дониста мешавад.

Ташаккули инкишофи шуури сиёсӣ аз шароит ва омилҳои гуногун маншаъ мегиранд, ки мақом ва нақши баъзеи онҳоро махсус қайд намудан зарур аст:

— фаъолияти сиёсии шахс. Иштироки бевоситаи одамон дар равандҳои ҳаёти сиёсӣ, сатҳи огоҳии он аз фаъолияти мақомоти муассисаҳои системаи сиёсии ҷомеа ва сатҳи маданияти сиёсии одамон ба шуури сиёсии онҳо таъсири бевосита мерасонанд. Шахс муносибати худро нисбати ҳодисаҳои ҳаёти сиёсӣ муайян мекунад. Иштироки шахс дар ҳалли масъалаҳои сиёсӣ ба таври бошууроно ва стихиявӣ ба амал меояд ва он ба оқибатҳои гуногун меорад;

— иштироки оммаи мардум дар тайёр намудан ва қабули қарори сиёсӣ. Одамон аз лаҳзаҳои аввал, ки бо ҷамъовариҳои ахборот сар мешавад, дар қабули қарори сиёсӣ иштирок менамоянд. Онҳо инчунин барандагони асосии амалигардонии қарори сиёсианд. Ин раванд сатҳи андешамандӣ ва қобилияти муҳокимаронии онҳоро комил мегардонад;

— системанокии ахборотгирии аҳоли. Ошкорбаёнӣ ва плюрализми сиёсӣ дар фаъолияти ҳамаи унсурони системаи сиёсии ҷомеа. Ҳамкориҳои мунтазами институтҳои сиёсии ҷомеа бо оммаи мардум;

— манфиатҳои сиёсии шахс. Манфиатҳо воситаи асосии тақмили фаъолияти шахс мебошанд. Аммо манфиатҳои шахсӣ метавонанд муқаммал нагашта, зидди манфиатҳои умумимиллӣ баромад намоянд. Ин аз сатҳи нокифояи шуури сиёсӣ дарак медиҳад;

— ҳиссиёти сиёсии одамон, ки дар ҳаёти ҳаррӯза зоҳир мегардад, ҳам ҳосияти доимӣ ва ҳам муваққатӣ доранд. Шуури сиёсӣ, ки ба эҳсосот асос ёфтааст, тез тағйир меёбад ва мақсадҳои таҷрибавӣ асоси онро ташкил медиҳанд;

— масъулияти сиёсии шахс. Инсон на танҳо манфиатҳои худ, балки манфиатҳои шахсони дигар, манфиатҳои ҷомеаро дарк менамояд. Шахс масъулиятро барои натиҷаҳои оқибатҳои фаъолиятҳои хис менамояд;

— мазмуни меҳнат. Меҳнати кас метавонад ба сатҳи шуури сиёсӣ таъсир расонад. Ин дар ҳолате ба амал меояд, ки дар раванди фаъолияти меҳнатӣ сифатҳои касбӣ ва дараҷавӣ ба ҳисоб гирифта шаванд ва меҳнати мушаххас аз тарафи ҷомеа баҳои сазовор бигирад ва кадр карда шавад;

— сатҳи инкишофи маънавии ҷомеа;

— гуногуншаклии моликият, ки асоси муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодии байни одамон мебошад ва ба сифати шароити объективии таъсиррасонӣ ба шуури сиёсии одамон амал менамояд;

— сатҳи шуурнокӣ ва оламдаркуниҳои масъалафаҳмии коллективҳои меҳнатӣ ба ҳастӣ, гуфтор, рафтор ва кирдори аъзо бетаъсир наменонад. Рафтори сиёсии одамон аз тарафи аъзои коллектив назорат мешавад ва то андозае самти инкишофи он муайян мегардад.

— таъсири афкори умум низ ба худшиносӣ ва шуури сиёсии одамон кам нест. Он ба воситаи муҳокимарониҳо ва амалиёти омма зоҳир мегардад. Ин гуна омилҳо дар тафовут аз омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ки ҳосияти объективӣ доранд, дорои хусусиятҳои субъективӣанд.

Ҳамин тариқ, заминаҳои асосии ташаккул ва инкишофи шуури сиёсиро ду ҷиҳат ташкил медиҳанд: а) фаъолияти ҳаррӯзаи одамон дар таркиби раванди ҳодисаҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа, ки онҳоро ба ҳулосаҳои зарурӣ меоранд; б) маърифати ҳодисаҳои падидаҳои равандҳои муҳталифӣ ҳаёти сиёсӣ, ки боиси аз худ кардани маҷмӯи донишҳо ва истифодаи онҳо мегардад.

Шуури сиёсӣ таркиби ба худ хос дорад. Мақоми пешбарро дар таркиби он идеология ва психологияи сиёсӣ касб намудаанд. Шуури сиёсӣ аз ду ҷиҳат унсурҳои заруриро муттаҳид менамояд: 1) аз назари субъект; 2) вобаста ба амиқии инъикоси воқеият. Аз назари субъект дар таркиби шуури сиёсӣ се сатҳи баамалӣ воқеӣ мегардад:

— инфиродӣ, ки системаи унсурҳои маърифатӣ ва арзиширо фаро мегирад ва онҳо ба шахс дар дарк намудани сиёсат ва иштирок дар он ёрӣ мерасонанд;

— гурӯҳӣ, ки аз шуури гурӯҳҳои мушаххаси хурду калони одамон, аз ҷумла синфҳо, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, элитаи сиёсӣ, нерӯҳои сиёсӣ, гурӯҳҳои сиёсӣ, гурӯҳи манфиатҳо, гурӯҳҳои фишоровар ва ғ. иборат аст ва онҳо одамонро ба сиёсат мепайванданд;

— оммавӣ. Он шуури сиёсии воқеан мавҷуд будаи умумиятҳои одамонро дарбар мегирад, ки дар ҳаёти сиёсӣ мустақиман иштирокдоранд ва таъсир мерасонанд. Ҳолати он афкори ҷамъиятиро таҷассум менамояд, кайфияти ҷамъиятӣ ва амали оммаро аккосӣ мекунад;

Вобаста ба дараҷаи инъикоси моҳият ва қонуниятҳои ҳаёти сиёсӣ дар таркиби шуури сиёсӣ ду сатҳи ба ҳам алоқаманд - назариявӣ ва амалӣ - намудор мегарданд:

1. Сатҳи назариявии шуури сиёсӣ, ки имконияти дарки қонуниятҳои ҳаёти сиёсии ҷомеаро медиҳад. Он ба ташаккули гоёҳо, консепсияҳо ва мафҳумҳо пайваст буда, дар тадқиқоти махсус, эъломияҳо, барномаҳо ва ғ. воқеият меёбад. Сатҳи назариявии шуури сиёсӣ ба идеологияи ин ё он синф ё гурӯҳи иҷтимоӣ ва элитаи сиёсии ҳукмрон алоқаманд мегардад.

Дарки назариявии сиёсат имконият медиҳад, ки мақсад ва вазифаҳои муҳим гузашта шаванд ва баҳри ҳалли онҳо амалҳои назаррас воқеъ гарданд. Он имконият медиҳад, ки низоми назорат оид ба рафти иҷрои барномаҳо ва қарорҳои сиёсӣ муқаррар гардад. Рафти воқеии равандҳои сиёсӣ ба таври илмӣ таҷлил шаванд ва оқибатҳои воқеияти қарорҳои сиёсӣ пешбинӣ гарданд. Яъне умумият, системанокӣ, қобилият ба пешбининомӣ ва ғ. хусусиятҳои сатҳи назариявии шуури сиёсиро ташкил медиҳанд, ки асосан дар идеологияи сиёсӣ таҷассум меёбанд.

2. Сатҳи амалии шуури сиёсӣ, ки дар заминаи таҷрибаи амалии одамон ташаккул меёбад. Он воқеияти ҳаёти сиёсиро дар шаклҳои мушоҳида, эҳсосот, тасаввурот, ҳиссиёт, ҳаяҷон ва ғ. ташкил медиҳад, ки асосан дар психологияи сиёсӣ таҷассум меёбанд.

Шуури сиёсӣ вазифаҳои муҳимро ба ҷо меорад. Махсусан, вазифаҳои зерини онро баррасӣ намудан арзанда аст:

— маърифатиро иттилоотӣ. Одамонро зарур аст, ки доимо дар бораи раванди ҳодисаҳо дониши комил пайдо намоянд ва пешомади наздиктарини инкишофи ҳаёти сиёсиро донанд. Аз ин хотир, ба он мекӯшанд, ки дар бораи падидаҳои ҳаёти сиёсӣ иттилооти зарурӣ дошта бошанд ва олами сиёсатро фаҳмида тавонанд. Шуури сиёсӣ дар чунин ҳолат ба одамон дар дарки ҳодисаҳои ҳаёти сиёсӣ ёрӣ расонида, имконият медиҳад, ки онҳо дар ҳаёти ҷамъиятиро сиёсӣ мақоми худро пайдо намоянд;

— танзимнамоӣ. Шуури сиёсӣ рафтори одамонро ба низом меорад. Амали мазкур дар асоси дарки воқеият, бо ёрии ғояҳои сиёсӣ, тасаввурот, эътиқод ва қоидаҳо ба амал меояд. Он ба одамон имконият медиҳад, ки муносибатҳои таълимро ба иштироки сиёсӣ муайян намоянд;

— баҳогузорӣ. Шуури сиёсӣ имконият медиҳад, ки одамон ба раванду ҳодисаҳои ҳаёти сиёсӣ беҳтар шинос шаванд, онҳоро дониста гиранд ва нисбати онҳо мавқеи худро муайян намоянд. Яъне, одамон ба ҳодисаҳои муҳталифи ҳаёти сиёсӣ баҳо дода тавонанд;

— муттаҳиднамоӣ. Шуури сиёсӣ вазифаи муттаҳид намудани умумиятҳои иҷтимоиро дар заминаи ғояҳо, арзишҳо ва нишондодҳои умумӣ ба амал мебарорад;

— меъёрӣ. Шуури сиёсӣ на танҳо таҷассуми раванду ҳодисаҳои муносири ҳаёти сиёсӣ аст. Он дар ташаккули симони замони оянда, ки аксариятро қаноат мекунонад сахм мегирад. Қоидаҳо ва меъёрҳои тарзи рафтор ва фаъолияти ояндаро ташаккул медиҳад;

— пешбининамоӣ. Шуури сиёсӣ заминаҳои пешбинии мазмун ва ҳосиятҳои инкишофи раванди сиёсиро бунёд месозад. Шуури сиёсӣ тавассути воситаҳои гуногун паҳн мегардад. Пеш аз ҳама дар ташаккули инкишофи он воситаҳои умумии коммуникатсионӣ, низоми маориф, муассисаҳои маърифатӣ ва ғ. мақоми пешбар доранд.

Шуури сиёсӣ бо шаклҳои дигари шуури ҷамъиятӣ робитаи мутақобила дошта, дар рушди якдигар нақши муҳим доранд. Махсусан, ҷаҳонбинии иқтисодӣ, таълимоти фалсафӣ, назариявии ҳуқуқӣ ва қоидаҳои консепсияҳои ахлоқӣ ва андешаҳои адабӣ дар инкишофи шуури сиёсӣ мақоми ҳосаро касб менамоянд. Арзишҳои эстетикӣ низ дар ташаккули инкишофи шуури сиёсии муосир сахм гирифта, дар эҳтимолияти инкишофи минбаъдаи онҳо мақоми ҳешро меҷуянд.

§ 2. ИДЕОЛОГИЯИ СИЁСӢ

*«Сиёсатро асосҳои идора менамоянд,
ки ба иқтисодиёт номаълуманд».*

Б. де Жувенел.

Яке аз шаклҳои асосии зуҳури шуури сиёсӣ ва меҳвари он идеологияи сиёсӣ мебошад. Он ба ҷумлаи мураккабтарин ва пурасорттарини падидаҳои ҳаёти сиёсӣ дохил аст ва дар ҳар ҳолат ва дар ҳар давра замон муносибати мушаххас ва махсусро талаб менамояд. Идеология яке аз падидаҳои ғайриҷида, ки зуд-зуд маъно ва мазмунҳои худро тағйир медиҳад. Ин ҷиҳат дар муносибат ба он таҷассум меёбад.

Мафхуми «идеология»-ро муҳаққиқи франсуз Антуан Дестют де Траси дар охири асри XVIII ба илм ворид намудааст, ки он маънои «илм дар бораи ғояҳо»-ро дошт. Дар давраҳои инкишофи таърихӣ, табиист, ки мазмуни мафхуми «идеология» ба кулӣ тағйир ёфтааст. Идеология диққати кулли ҷомеашиносонро ба худ ҷалб намудааст. Бештар аз рӯи муносибаташон муҳаққиқонро ба ду гурӯҳ: аввало, муҳаққиқоне, ки концепсияи «фанон идеология»-ро эътироф ва тасдиқ менамоянд ва баъдан, донишмандоне, ки тағйири сифатан нави идеологияро вобаста ба ҳосиятҳои макон ва замон меписанданд, ҷудо намудан мумкин аст.

Дар нимаи дууми асри XX Д. Белл концепсияи ««деидеологизатсия»» («фанон идеология»)-ро дар ҷавоб ба ҳаракатҳои оммавии донишҷӯён пешниҳод намуд. Ҷонибдорони таълимоти «деидеологизатсия» бар андешаеанд, ки идеология ба сифати воситаи таҷассум ва ҳимояи манфиатҳои гурӯҳҳои иҷтимоӣ ташаккул ва инкишоф ёфта буд. Чунин гурӯҳҳо барои ҳокимият мубориза мебурданд ва идеологияро воситаи муҳими таъсиррасонӣ ба шуурӣ сиёсии одамон ва фиреби онҳо истифода менамуданд. Ҳоло бошад сатҳи маълумотнокӣ ва иттилоотии одамон хеле баланд аст ва гӯё зарурат ба идеология намондааст. Концепсияи ««деидеологизатсия»»-ро донишмандони машҳур З.Бжезинский ва Р.Бейли низ ҷонибдорӣ намуда, ба рушди идеология боварӣ надоштанд.

Аз ҷониби дигар, муҳаққиқони зидди таълимоти «деидеологизатсия» ба андешаеанд, ки идеология ба зинаи сифатан нав ворид гаштааст. Аз ҷумла, чунин нуктаи назарро донишманди амрикоӣ Ф. Фуқуяма дар асари «Хотимаи таърих ва одами охирин» (1992) иброз намудааст. Ба андешаи ӯ бо ба итмом расидани «чанги сард» олам ба нуктаи охири инкишофи идеологии инсоният ва паҳншавии васеи демократияи либералии Фарб ҳамчун шакли охири индора расидааст. Ф. Фуқуяма демократияи либералӣ ва доктринаи озодии инфироди рои идеологияи муосири умумӣ медонад.

Дар охири солҳои 80-ум ва аввали 90-уми асри XX концепсияи «деидеологизатсия» мавриди тадқиқ, муҳокимаҳо ва ҳулосагириҳои зиёде дар Иттиҳоди Шӯравӣ ва баъдтар дар кишварҳои ИДМ гардида буд. Агар он аз як тараф, натиҷаи тадриҷан аз байн рафтани «чанги сард» бошад, аз ҷониби дигар, рӯовариҳои нави арзишии роҳбарияти сиёсии Иттиҳоди Шӯравӣ ба равияҳои идеологӣ ва принсипи меъёрҳои он ба чунин муносибат мусоидат намуд. Махсусан, рад намудани принсипи «муносибати синфӣ ба раванду ҳодисаҳои ҷомеа» ё худ паст задани он дар мавриди мусоид ва ба ҷойи он пеш гузоштани принсипи «бартарии арзишҳои умумибашарӣ нисбати арзишҳои махсус» дар фаҳми нави муносибатҳои идеологӣ саҳм гирифтанд. Аммо рад намудани идеология, ҷуноне ки амалияи инкишофи модернизатсионии ҷомеаи баъдишӯравӣ нишон дод, амали мусбат нест. Набудани принсипҳо, қоидаҳои меъёрҳо ва рӯовариҳои ҳоси идеологӣ ба элитаи сиё-

сии чомеа имконият намедиханд, ки тамоми гурӯҳҳо ва табақаҳои чомеаро дар атрофи гоҷҳои ислохотпарастӣ муттаҳид созанд. Чунин ҳолат дер давом карда наметавонист. Аз ин ҷост, ки дар сатҳи давлатӣ зарурати ташҳиси он пеш омад. Раёсати Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 29 майи соли 1997 «Дар хусуси ташкил намудани комиссияи ҷумҳуриявӣ оид ба таҳияи асосҳои гоҷавии истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон» қарор қабул намуда буд. Мақсад аз чунин иқдомҳо ташҳиси муносибат ба фазои идеологӣ ва таҳкими давлатдорӣ буд.

Давлатҳои мутамаддин, аз ҷумла Тоҷикистон ҳар гуна идеологияи давлатиро рад намуда, вале мавҷудияти плюрализми идеологиро ҷонибдорӣ менамоянд. Яъне, идеология бояд дар сатҳи шуур ва афкори ҷамъиятӣ амал намояд. Идеологияи давлатӣ маънои истисноии баробарии имкониятҳо, яъне адолатнокиро дорад. Идеологияи давлатӣ ва мақоми иҷтимоии онро гурӯҳҳои муайяни одамон ба нафъи ҳеш ва бар муқобили дигарон истифода бурданӣ мешаванд.

Идеология ҳамчун ҷаҳонбинии иҷтимоию сиёсӣ падидаи махсус буда, мазмуни онро муҳокимаҳои арзишӣ ташкил медиҳанд, ки қувваи эътиқодноқдоранд. Маълум аст, ки асоси идеологияро гоҷҳо ташкил медиҳанд ва онҳо дар муҳити муайяни зеҳнӣ инкишоф ёфта, ба шуури сиёсӣ таъсир расонида, боиси ташаккул ва рушди ҳаракати оммавии сиёсӣ мегарданд. Асоси идеологияи сиёсиро маҷмӯи донишҳои илмӣ дар бораи табиат, чомеа, инсон ва муҳити воқеӣ ташкил менамоянд. Чунин низомии донишҳо ва таҷрибаи бойи одамон ба ташаккули эътиқоди инсон мадад мерасонад. Сатҳи идеологияи сиёсӣ аз хусусиятҳои психологӣ, генетикӣ ва қобилияти фикрии одамон низ вобаста аст.

Идеология ин маҷмӯи гоҷҳо ва назарияи сиёсӣ мебошад, ки онро ҳизбҳои сиёсӣ ва иттиҳодияҳои гуногуни ҷамъиятӣ дар фаъолияти худ ба сифати роҳнамо барои мустаҳкам намудан ва ё куллан тағйир додани муносибатҳои ҷамъиятӣ истифода мебаранд.

Идеология ҳоси ҳамаи давраи замонаҳо мебошад. Аз он қувваҳои муҳталифи сиёсӣ истифода менамоянд. Ин оқибати гуногунии таркиботи иҷтимоии чомеа ва талаботу манфиатҳои одамон мебошад. Моҳияти идеология ҳам ҳамин аст: ҳимоя намудан, қонеъ гардонидани талаботу манфиатҳо ва ҳақ баровардани фаъолияти умумияти иҷтимоӣ. Аммо на ҳамаи гоҷҳо ва таълимот, ки ифодагари манфиатҳои умумияти муайяни иҷтимоиянд ба таркиби идеология дохил шуда метавонанд. Идеология маҷмӯи гоҷҳо, назария ва таълимоти ба таври зарурӣ банизомада мебошад. Он ҷиҳат, ки идеология бояд мақсад ва сарватҳои асосии ҷамъиятиро инъикос намояд, маъсалаи дигар аст. Идеология набояд аз истифодаи воситаҳои гуногуни ҳимоя ва сафед намудани режими амалкунанда вобаста бошад. Идеология бо ҳар воситае

набошад барои мақсадҳои муайянро асоснок намудан вучуд надорад. Вагарна байни идеология ва таълимоти динӣ ҳеҷ фарқияте наменонад.

Ҳар гуна идеология дорои зиддиятҳои муайяни дохилӣ мебошад. Масалан, тафовути байни мақсади низоӣ ва барномаҳои мушаххас оид ба воқеиятҳои онҳо; тафовути байни мақсадҳо ва воқеияти тағйирёбанда. Аз ин хотир, таҳлили ҳамаҷониба, саривақтӣ ва таҷлили идеология боиси инкишоф мегардад ва умри идеологияро дароз менамояд. Дар сурати муқобил идеология фақат тавассути зӯрӣ такмил дода мешавад.

Идеологияи сиёсӣ заминаи ақлӣ ва маънавии фаъолияти қувваҳои гуногуни сиёсӣ ба ҳисоб меравад. Он ба қувваҳои сиёсӣ ҷиғунагии воқеияти сиёсӣ, таносуби қувваҳо, роҳҳои стратегияи тактикаи муваффақгардиро асоснок менамояд ва чун раҳнамо хизмат мекунад. Аммо ҳар як қувваи сиёсӣ идеологияи сиёсӣ - дастури назариявиро вобаста ба сатҳи камолоти худ истифода менамояд. Идеологияи сиёсӣ воситаи зарурии қувваҳо ва ҳаракатҳои ҷамъиятиро сиёсӣ ба шумор меравад. Муттаҳидгардии қувваҳои сиёсӣ дар ҳолатҳои гуногун ба амал меояд. Агар аз ҷиҳати идеологӣ қувваҳои сиёсӣ муқовимат надошта бошанд ва мақсади низоии сиёсии умумӣ дошта бошанд, раванди муттаҳидгардӣ ба зудӣ анҷом меёбад.

Табиист, ки мавҷудияти ин ё он шакли идеология аз мавҷудияти манфиатҳои умумиятҳои гуногун дарак медиҳад. Аммо идеология бояд бартарҳои арзишҳои умумибашариро ба инобат гирад. Идеологияи махсус набояд бар зарари гурӯҳи дигар равона гардад. Дар шароити аз байн рафтани доғмаҳои идеологӣ фақат тағйироти куллии шуури сиёсии одамон заминаи ягонаи тамаддун баромад менамояд. Зарурати дарёфти таълимот, назария ва ғояҳои нави идеологӣ нест. Лозим аст, ки ҳар он чи ки барои гурӯҳҳои дигари одамон пурарзишанд, эҳтиром гарданд.

Аз давраи маорифпарварӣ то замони ҳозира идеология борҳо тағйирӣ маъно намудааст. Гуногунии фаҳми тасаввуроти идеалӣ дар бораи олам боиси фаҳми мухталифи мафҳуми «идеология» гардидааст. Донишҳои гуманитарӣ ба идеология муносибати гуногун доранд ва табиист, ки таъхиси мафҳум низ ҳар ҳел сурат мегирад. На танҳо соҳаҳои донишҳои ҷамъиятиро гуманитарӣ, балки шохаҳои ҷудогонаи он низ дар дарк ва фаҳми мафҳуми «идеология» якрангӣ зоҳир наменамоянд. Аз ҷумла, дар илми сиёсӣ низ муносибат ба идеология ва маънидоди мафҳуми мазкур хеле зиёд ва гуногунанд. Меарзад, ки чанде аз тарзи муносибат ва тавсифи мафҳуми «идеология»-ро мавриди баррасӣ қарор диҳем.

Яке аз чунин муносибатҳо ва фаҳми мафҳуми «идеология» ҳоси таълимоти марксистӣ мебошад. Он муносибати синфӣ ба идеология буда, идеологияро ба сифати падидаи мустақили ҳаёти маънавӣ дониста, қимати онро аз шаклҳои дигари шуури ҷамъиятӣ кам намедонад. Марксизм идеологияро ҳамчун дониши илмӣ қадр намуда, онро барои тақвияти кӯшишу фаъолияти

нерӯҳои сиёсӣ ва умумиятҳои иҷтимоӣ, пеш аз ҳама синфҳо дар мубориза барои ҳокимият истифода менамояд. Марксизм идеологияро низоми муайяни тасаввурот, гоҷҳо ва таълимоте медонад, ки манфиатҳои синфҳо ва умумиятҳои иҷтимоии пешқадамро таҷассум менамояд. Ҳоло пайравони К.Маркс, пеш аз ҳама К.Ленк, идеологияро низоми арзишҳои медонанд, ки тартиби ҳукмронии ҷомеаро қонунӣ мегардонад.

Фаҳми васеи идеология ҳоси андешаҳои Т.Парсонс аст. Ӯ аз мавқеи муносибати функционалӣ ба идеология назар менамояд. Т.Парсонс моҳият ва хусусиятҳои идеологияро омӯхта, бештар ба мақсаду вазифаҳои он диққат медиҳад. Идеологияро ҳамчун воситаи умумии фаъолияти иҷтимоию сиёсӣ медонад.

Назари фарҳангӣ ба идеология низ пурқувват аст. Идеология унсuri муҳими маданият дониста мешавад. Чунин муносибат бештар дар асарҳои М.Вебер, К.Мангейм ва Э.Дюркгейм асоснок шудаанд. М.Вебер дар идеология ҳузури қоидаҳои диниро бештар эътироф менамояд. Қоидаҳо ва арзишҳои динӣ тарзи ҳаёти одамонро муайян менамоянд. Онҳо имконият медиҳанд, ки ҳосиятҳои ҳаёти сиёсӣ дарк карда шаванд. Муносибати фарҳангиро ба идеология дар айёми ҳозира Э.Шилз, У.Матс ва дигарон ҷонибдорӣ намуда, таъвият мебахшанд. Мақоми идеологияро дар пешрафти иҷтимоии ҷомеа мавриди омӯзиши ҳамаҷониба қарор медиҳанд.

Идеологияи сиёсӣ дар навъҳои гуногун зоҳир мегардад. Ҳангоми ба навъҳо ҷудо намудани он бештар ду ҷиҳат дар мадди аввал гузошта мешавад:

1. Аз рӯи тарҳи иҷтимоию сиёсии ҷомеа, ки пешниҳод мегардад. Вобаста ба чунин муносибат идеологияи сиёсӣ ба навъҳои идеологияи рост, идеологияи чапҳо, идеологияи марказиҳо тақсим мешавад.

Асоси ҷаҳонбинии идеологияи сиёсии ростро гоҷҳои пешрафти ҷомеа, ки дар заминаи идеалҳои рақобати озод, бозор, моликияти хусусӣ ва соҳибқдорӣ ташаккул ёфтаанд, ташкил медиҳад. Идеологияи сиёсии рост ба монанди навъҳои дигари идеологияи сиёсӣ дар шаклҳои мухталиф аз фашизму наҷодпарастӣ то ба либералию демократӣ ба амал меояд. Идеологияи сиёсии чапҳо бошад пешрафти иҷтимоиро дар тағйирот ва азнавсозии доимии ҷомеа мебинанд. Асоси навсозии ҷомеаро принципҳои баробарӣ, адолати иҷтимоӣ, имконияти баробари шароитҳо барои инкишофи мавзунӣ шахсият ва ғ. ташкил менамоянд. Ҷудои чапҳо низ дар фаҳми принципҳои маъмур ба амал меояд. Махсусан, арзишҳо ва меъёрҳои баробарӣ ва адолати иҷтимоӣ аз ҷониби онҳо дар маъниҳои мухталиф фаҳмида мешаванд. Идеологияи сиёсии чап бештар дар таълимот ва фаъолияти сиёсии коммунистон, сотсиалистон ва сотсиал-демократҳо барҷаста айён мегардад.

2. Аз рӯи муносибат ба пешрафти чома ва технологияи вокеигардонии он. Вобаста ба чунин муносибат идеологияи сиёсӣ ба навъҳои идеологияи радикалӣ ва идеологияи консервативӣ тақсим мешавад.

Идеологияи сиёсии радикалӣ ҷонибдори навсозӣҳои инкилобии чома мебошад. Консерваторон бошанд низоми мавҷудаи сиёсиро нигоҳ доштани шуда ва фақат тағйироти ночизро меписанданд. Дар байни радикалҳо ва консерваторон нерӯҳое ҷой мегиранд, ки рӯовариҳои сиёсии мӯътадилро ихтиёр намудаанд ва асосан, тавассути ислоҳоти тадриҷӣ навсозии чомаеро қабул доранд.

Идеологияи сиёсӣ дар шаклҳои мухталиф вучуд дорад. Яке аз шаклҳои асосии он либерализм аст. Мафҳуми «либерализм» аз забони латинӣ (*Liberalis*) гирифта шуда, маънои озодӣ, ба одами озод марбут буданро дорад. Маънои этимологияи мафҳум бошад ба ҳудои Рими Қадим – Либер, ки мувофиқ ба ҳудои Юнони Қадим Дионис буд, пайваста мегардад. Ҳудои мазкур ифодаи нерӯи барзиёдӣ ҳаёӣ, озод гардидани чунин нерӯ ва ғ. ба ҳисоб мерафт.

Либерализм ҳаракати васеи иҷтимоию сиёсӣ буда, онро системаи муайяни ҳизбҳои сиёсӣ дар фаъолияти ҳеш таҷассум менамоянд. Либерализм яке аз шаклҳои анъанавии идеологияи сиёсӣ мебошад. Решаҳои таърихӣ назариявии либерализм таҷассуми манфиатҳои буржуазия буда, ба асри XVII рост меояд. Дар ин давра буржуазия ба арсаи таърихӣ баромада, аз ҳукуку талаботи ҳеш арз менамуд. Яке аз асосгузори таълимоти либерализм Ч.Локк мебошад. Ғояи озодии инфиродӣ, ки ҷавҳари либерализм аст, дар асарҳои ӯ инъикос ёфтаанд. Баъдтар ғояи озодии инфиродиро маорифпарварон Волтер, Руссо, Д.Юм, И.Кант, Монтескё, В.Франклин, Т.Ўфферсон, Ч.Медисон, Б.Констан ва дигарон тақвият бахшиданд.

Асри XIX-ро «асри тиллоии либерализм» меноманд. Таълимоти мазкурро А.де Токвил, Д.С.Милл, В.фон Гумболдт инкишоф дода, ба он хосиятҳо ва сифатҳои навро ворид сохтаанд. Ба идеологияи либерализм таълимоти «тақсимои ҳокимият»-и Ч.Локк ибтидо гузоштааст. Ӯ ҳокимияти қонунбарор, иҷроия ва федерализро қисматҳои асосии ҳокимият медонад. Тақсими ҳокимиятро қавили чомаи шахрвандӣ ва ҳимояи он аз бадии ҳар гуна ҳокимияти авторитарӣ мешуморад.

Самти дигари инкишофи таълимоти либералӣ ташаккули системаи бисёрҳизбӣ мебошад. Баъдтар ин тамоюли инкишофи сиёсиро «плюрализм» номиданд. Дар ҷараёни либерализм плюрализм маънои ҳолатеро дорад, ки барои ҳамаи манфиатҳо ва кӯшишҳо имконияти таъсиси муташаккили соҳтори сиёсӣ мавҷуд аст.

Хосияти дигари идеологияи либерализмро федерализм ташкил медиҳад. Федерализм амалияи маданияти сиёсии либералӣ аст. Он имконият медиҳад, ки ҳокимияти марказӣ маҳдуд гардонида шавад, мухторияти ҳудудҳои маъмурӣ таъмин гарданд.

Назария ва амалияи давлати ҳукукиро низ ба хусусиятҳои идеологияи сиёсии либерализм мансуб медонанд. Либерализм ҳамчун таълимоти низомии ҳукукие баромад менамояд, ки вазифаҳои маҷбурнамоии давлатиро ба ҳадди ақаллӣ меорад. Давлатро либералҳо унсури бетарафе меҳисобанд, ки барои манфиатҳои ҳар як шаҳрванд амал менамояд. Кафили ҳамаи муносибатҳо дар ҷомеаи сиёсӣ ҳуччати барҷастатарини ҷомеаи муосир — конституция баромад менамояд.

Яке аз хусусиятҳои асосии либерализмро озодии иқтисодӣ ташкил медиҳад. Намояндаи барҷастаи либерализми иқтисодӣ А.Смит мебошад. Ӯ ғояҳои ҳукмронии моликияти хусусӣ; даҳолат накардан ба иқтисодиёт; майдони васеъ барои ташаббусҳои шахсӣ дар инкишофи ҷомеаи озодро ҳатмӣ ва зарур медонист.

Ғояи ҷомеаи шаҳрвандӣ дар таълимоти либерализм мақоми хосаро касб намулдааст. Он ҷомеаеро менамояд, ки ба моликияти хусусӣ ва муносибатҳои бозоргонӣ асос ёфта, аз таъсири давлат ва институтҳои дигари сиёсӣ озод аст.

Дар охири асри XIX ва аввали асри XX вобаста ба ҳосиятҳои замон таълимот ва идеологияи либерализми классикӣ тағйироти ҷиддиро дарёфт. Таълимот ва самти нав - неолиберализм ташаккул ёфт. Неолибералҳо даҳолати давлатро ба ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ зарур медонанд. Онҳо ба ду гурӯҳи муносибатҳо: муносибати байни бозори озод ва даҳолати давлат; муносибати байни инфирод ва ҷомеа диққати махсус медиҳанд. Аммо бартариро муносибатҳои гурӯҳи дуҷум ташкил менамоянд.

Ҳамин тариқ, ҷиҳати асосии идеологияи сиёсии либералиро ғояи муқаддаси ҳукуки табиӣ ва озодихон шахс — ҳуқуқ ба зиндагӣ, ҳуқуқ ба озодӣ, ҳуқуқ ба моликияти хусусӣ ва бартарихон онҳо нисбати манфиатҳои давлат ва ҷомеа ташкил менамояд. Шароити худвоқеагардии инфиродно либерализм ҷомеаи шаҳрвандӣ, баробарии ҳукукии шаҳрвандон, мавҷудияти плюрализми сиёсӣ ва ғ. медонист. Ғояҳо ва амалияи либерализм дар мамлакатҳои собиқоти сотсиалистӣ низ паҳн мегарданд. Бисёре аз ғояҳои либерализм инкишофи бемаҳдудии бозор; рақобати озод, даҳолат накардан ё аз рӯи зарурат даҳолат намудани давлат ба иқтисодиёт, эътирофи ҳуқуқ ба моликияти хусусӣ ҳамчун шартҳои асосии рушди иқтисодӣ ва озодии сиёсӣ ва ғ. дар амалияи ҷамъиятӣ истифода мегарданд.

Шакли дигари барҷастаи идеологияи сиёсӣ консерватизм аст, ки тартиботи мавҷудаи ҷамъиятиро ҷонибдорӣ менамояд. Таваҷҷӯҳи бештар ба муносибатҳои ахлоқӣ ҳуқуқӣ, ки дар дин, оила, никоҳ, моликият, умумияти этникӣ инъикос ёфтаанд, дода мешавад. Ташаккули ҷараён ва идеологияи консервативӣ ҷавобе буд ба тағйиротҳои сифатӣ иҷтимоӣ, ки дар замонҳои заволи муносибатҳои асримиёнагӣ дар Аврупо ба амал омада буданд. Бори аввал мафҳуми «консерватизм»-ро нависандаи франсуз Ф.Р.Шатобриан

тобиши илмӣ додааст. Ӯ журнали «Консерватор»-ро таъсис дода буд. Дар он замон консерватизм ҳамчун идеологияи феодалию аристократӣ баромад менамуд.

Хосиятҳои умумию асосии консерватизм аз чунин ҷиҳатҳо иборатанд:

- танқиди ахлоқии ғояҳои либерализм ва республиканизм;
- ҷонибдорӣи монархия ва асосҳои дин;
- танқиди ғояҳои сиёсии ратсионализми маърифатнок;
- тарафдорӣ ва ҳимояи анъанаҳо ва одатҳо;
- муносибати манфӣ ба тағйиротҳои иҷтимоӣ ва эътироф нагардидани онҳо.

Намояндагони машҳури идеологияи консерватизм дар охири асри XVIII ва аввали асри XIX Э.Берк, С.Колридж, У.Вордсворт, Ж. де Местр ва дигарон буданд. Махсусан, андешаҳои Э.Берк аз тарафи ҷонибдорони консерватизм бештар писанд мегардид. Консерваторон асари «Андешаҳо дар бораи инқилоби франсуз» (1790)-и ӯро хеле хуш қабул намуда буданд.

Агар дар ибтидо консерватизм манфиатҳои дворянҳоро ҳимоя менамуда бошад, пас дар асри XIX бо назардошти эътирофи баъзе ҳолатҳои таълимоти либерализм ба идеологияи сиёсии сармоядорон табдил ёфт. Яке аз хусусиятҳои консерватизмро ба анъанаҳо рӯ овардан ташкил менамояд. Дикқати асосӣ ба зарурати нигоҳ доштани арзишҳои иҷтимоӣ ва риояи анъанаҳои ахлоқӣ замони сармоядорӣ дода мешавад. Баъдтар, консерватизм ба идеологияи сиёсии либерализм наздик шуда, ғояҳои канораи зиддидавлатино ҷонибдорӣ намуда, озодии номаҳлудӣ инфиродно тараннум менамуд.

Дар замони ҳозира ҷараёни неоконсерватизм беш аз пеш аз худ дарак медиҳад. Он аз бисёр ҷиҳатҳо ба неолиберализм монанд аст. Махсусан, тарзи ягонаи муносибат ба ҳалли масъалаҳо онҳоро ба ҳам наздик гардонидаст.

Неоконсерватизм дар се шакли асосӣ амал менамояд. Аввало, шакли либералию консервативӣ, ки бештар дар Британияи Кабир ва ИМА намудор аст. Дар ин ҳолат ба ҳам омехта гаштани либерализм ва консерватизм ба охир расидааст. Онҳо дар ҳизби ягонаи сиёсӣ муттаҳид гашта, қаноти роҳи аҳзоби сиёсиро ташкил медиҳанд. Асоси таълимоти онро ғояи ягонагии иқтисодиёти бозорӣ, озодии инфиродӣ ва ҳокимияти қонунӣ ташкил менамояд. Баъдан, шакли демократияи наслонӣ, ки дикқати асосӣ ба тартиботи ахлоқии наслония дода мешавад. Он низоми танзимнамоии давлатии фаъолияти одамонро эътироф менамояд ва таълимоти ҷомеаи муташаккилно инкор наменамояд. Сеюмин, шакли авторитарии консерватизм аст. Давлати пурқудрате, ки арзишҳои ғоявино ҳимоя менамояд, асоси таълимотро ташкил медиҳад. Новобаста аз он ки дар замони ҳозира консерватизм дар шаклҳои гуногун зохир мегардад, дар байни онҳо умумиятҳои зиёде вучуд доранд, ки кодиранд ягонагии ҷараён ва идеологияи сиёсиро таъмин намоянд.

Пеш аз ҳама аз арзишҳои доктринаи сиёсии консерватизм бояд ёдовар шуд. Асоси ин арзишҳоро тартибот, инкишофи мӯътадил, муттасил ва традиционализм ташкил менамоянд. Ҷомеа ва давлатро оқибати инкишофи эволюсионӣ медонанд. Консерваторон принципҳои моликияти хусусӣ, бозор ва соҳибкорӣ озодро қабул намуда, онҳоро натиҷаи инкишофи табиӣ ҳаёт медонанд. Идеали сиёсии консерватизмро давлати муттақид, стратификатсияи сиёсӣ ташкил медиҳанд. Ҳокимият аз он элитаи сиёсӣ аст. Озодиро бошад дар итоатнамоӣ ба ҳокимият ва муносибати оромона ҳайрхоҳона ба он медонанд. Идеологияи сиёсии консерватизм вобаста ба макон, замон ва рафти инкишофи раванди ҳодисаҳои ҳаёти сиёсӣ тағйир меёбад.

Яке аз шаклҳои асосии идеологияи сиёсиро коммунизм ташкил менамояд. Гояҳо дар бораи ҷомеаи коммунистӣ, дар бораи сотсиализм ҳанӯз аз замонҳои қадим маълуманд. Аммо то ба нимаи дууми асри XIX афкори ҷамъиятӣ натавонист онро аз ҷиҳати назариявӣ асоснок намояд ва аз ҷиҳати идеологӣ сохтори онро бунёд созад. Дар шаклгирӣ ва бунёди консепсияи илмӣ, баҳусус таълимоти Ж. Ж. Руссо ва Ф. Бабёф дар бораи мансубияти синфӣ одамон ва зарурати муборизаи зӯрӣ барои азнавсозии ҷомеа таъсири бештар доштанд.

Бори аввал кӯшиши инъикоси идеалии сохтори ҷомеаи навинро мутафаккирон Т. Мор ва Т. Кампанелла ба ҳарч дода буданд. Дар охири асри XVIII ва аввали асри XIX сотсиалистони утопист Сен-Симон ва Оуэн кӯшиши дигари асоснокнамоии назариявӣ ва идеологии ҷомеаи баъдибуржуазиро намуда буданд. Аммо дарки ҳамаҷонибаи ҳолат ва равандҳои сиёсӣ ба К.Маркс ва Ф.Энгелс имконият доданд, ки чунин вазифаро ба охир бирасонанд. Онҳо манфиатҳои синфи коргарро ҳимоя намуда, дар бораи ҳаёти ҷамъияти сиёсии он таълимоти мукамал офариданд. Онҳо бо роҳи инқилобӣ тағйири ҳокимияти сиёсӣ ва ба манфиати синфи коргар истифода намудани онро нишон доданд. Сотсиализмро натиҷаи зарурии тараққиӣ ҷомеаи сармоядорӣ донистанд. Таълимоти фаҳмиши материалистии таърих ва назарияи арзиши изофа дар ташаккули идеологияи сиёсии марксизм саҳми асосӣ гирифт. Арзиши изофа асрори истехсолоти сармоядориро фош намуд.

К.Маркс ва Ф.Энгелс инкишофи ҷомеаро раванди қонунии табиӣ таърихӣ ивазшавии форматсияҳои ҷамъиятиро иқтисодӣ медонистанд. Таҳлили муттасили муносибатҳои ҷомеаи сармоядорӣ онҳоро ба ҳулосае овард, ки пайдоиш ва инкишофи ҷомеаи коммунистӣ ба таври қонунӣ ба амал меояд. Марксизм дар бораи ногузирии ташаккул ва инкишофи ҷомеаи коммунистӣ андеша намуда, нерӯи ҷамъиятиро, ки вазифаи мазкурро ба ҷо меорад, нишон дод. Ҳамин тавр, нақши умумиҷаҳонии синфи коргарро дар бунёди ҷомеаи аз истисмор озод медидаанд. К.Маркс ва Ф.Энгелс таълимоти муборизаи синфӣ, инқилоби сотсиалистӣ ва диктатураи пролетариатро офарида, роҳи воситаҳои бунёди ҷомеаи коммунистиро нишон доданд.

Дар солҳои 70-уми асри XIX марксизм дар ҳаракати коргарии байналхалқӣ қувваи асосии назариявӣ идеологӣ мегардад. Як зумра ходимони фаъоли ҳаракати коргарӣ коммунистӣ: А.Бebel, Д.Благов, Ж.Гед, А. Лабриола, П.Лафарг, В.Либкнехт, Ф.Меринг, Г.В.Плеханов ва дигарон пайдо шуда, паҳлӯҳои гуногуни таълимоти марксизмро инкишоф доданд. Дар инкишофи таълимот ва идеологияи сиёсии марксизм мақом ва нақши В.И.Ленин баланд аст. Пайдоиш ва инкишофи назарияи ҳизби сиёсии навъи нав маҳз ба ӯ тааллуқ дорад. Онро аз ҷиҳати ғоявӣ назариявӣ ва тактикий ташкилӣ асоснок намуд. Ҳизби нав ҳизби инқилобӣ буда, барои ҳокимияти сиёсӣ мубориза мебарад.

В.И.Ленин вобаста ба марҳалаи империалистии инкишофи капитализм назарияи инқилоби сотсиалистиро такмил дод. Ӯ назарияи «диктатураи пролетариат»-и марксизмро ҳимоя намуда, дар муборизаи зидди оппортунизм инкишоф дод. Диктатураи пролетариатро шакли махсуси иттифоқи коргарон ва деҳқонон дониста, шӯроҳоро шакли диктатураи пролетариат медонист. Ӯ таълимоти марксизмро дар масъалаҳои аграрӣ, миллӣ ва миллию мустамликавӣ ва ғ. инкишоф дод. Ҳамчун идеология марксизм ҳосияти радикалӣ дорад ва методҳои инқилобии бунёди ҷомеаи навинро беҳтар медонад. Дар давраи нави инкишоф В.И.Ленин кӯшиш намуд, ки тезисро дар бораи ғалабаи инқилоби сотсиалистӣ дар мамлакати ақибмондаи сармоядорӣ исбот намояд. Ӯ ва пайравонаш дар ин ҳолат аз таълимоти марксизм берун нагашта, ҳолатҳои мушаххасу гуногуни замони навинро ба инобат нагирфта, дар як мамлакати ақибмонда низ инқилоби сотсиалистиро раво донистанд ва дар пайи омодазании он гаштанд. Аз ин ҷиҳат, онҳо қадаме ба пеш гузошта натавонистанд ва дар таълимоту идеологияи коммунизм дар мавқеи фундаменталистӣ қарор доштанд.

Таълимоти ленинизм, ки бештар ҳосияти фундаменталистӣ дорад, барои ташаккули режими сталинӣ замина гардид. Ғояи асосии таълимоти давраи режими сталиниро бошад пурқувват гаштани муборизаи синфӣ дар рафти сохтмони сотсиалистӣ ташкил меод. Ғояи мазкур асоси идеологии навсозиҳои ҷамъиятӣ: ҷамъиятикунонии истеҳсолот, индустриаликунонии хоҷагии халқ, коллективонии хоҷагиҳои деҳот, инқилоби маданӣ ва ғ. гардид.

Идеологияи сотсиалистӣ вобаста ба шароити мамлакатҳои гуногун ва хусусиятҳои сарвари сиёсӣ дар шаклҳои мухталиф зоҳир мегардид. Мисоли барҷастаи махсусияти идеологияи сиёсӣ дар шароити Ҷумҳурии Халқии Хитой ва Югославия мебошад. Кӯшишҳои амалигардонии ғояҳои сотсиализм дар Хитойи баъдичангӣ маоизм - шакли сотсиализми воқеиро ба вуҷуд овард. Он қонуниятҳои умумии сохтмони сотсиализмро, ки яке аз ғояҳои марказии таълимоти марксизм аст, рад менамуд. Мао Сзедун бештар ба И.В.Сталин ва таълимоти ӯ таваҷҷӯҳ дошт ва ӯро аз асосгузори марксизм-ленинизм кам намедонист. Маоизм ғояи зарурати мубориза бо душманони дохилию

беруниро ҳақ бароварда, гоҷи сталиниро бо назарияи «муборизаи партизанӣ» ғанӣ гардонид. Ин ҷиҳати таълимоти маоизм онро дар минтақаҳои гуногуни олам, махсусан нимҷазираи Ҳиндустон, Африка ва Амрикои Лотинӣ машҳур гардонид.

Маоизм қувваи мутаҳаррики мубориза барои сотсиализмро дар симони деҳқонон медонист. Маҳз деҳқонон омро, аз ҷумла зиёӣро, аз оқибӣ худ мекашанд. Оқибати гоҷҳои маоистиҳои идеологияи коммунистӣ ба ҳама маълуманд. Махсусан, замони «инқилоби маданӣ» намунаҳои зиёди сабақомӯзро пеш мегузорад.

Дар Югославия бо сарвари И.Б.Тито кӯшиши бунёди сотсиализм бе ништироқи кӯшунҳои хориҷиро намуданд. Ӯ шаклҳои зуҳури сотсиализм, принсипҳои ҳамзистии озоишта бо мамлакатҳои соҳти иҷтимоиашон гуногун; эътирофи мочароҳои дохилӣ ва зиддиятҳо дар ҷомеаи сотсиалистӣ; зарурати мубориза бар муқобили душмани асосӣ - бюрократия; кӯшишҳо барои барқарор намудани муносибатҳои бозорӣ; маҳдуд намудани нақши ҳизби коммунист дар системаи сиёсии ҷомеа ва ғ. эътироф менамуд. Беҳуда набуд, ки барои дур рафтан аз таълимоти сотсиализми илмӣ ва платформаи фундаменталистии марксизм роҳбарияти ҳизбию давлатии Югославия ҳамчун майлонҳои ба марксизм бегона тавсиф карда мешуданд.

Идеологияи сотсиалистӣ дар ҷаҳони ғайрисотсиалистӣ дар сатҳ ва равиши дигар инкишоф меёфт. Назариётчиёне пайдо мешуданд, ки модернизатсияи асосҳои назариявии идеологияи марксистиро менамуданд. Масалан, марксистони австриягӣ М.Адлер ва О.Бауэр кӯшидаанд, ки гоҷҳои асосии коммунизм ва сотсиал-демократияро ба ҳам оранд. Ё худ Г.Петрович ва А.Шарф таълимоти марксизми гуманистиро ба вучуд оварданд. Таълимоти «сотсиализми насронӣ» ва «сотсиализми экологӣ» ба амал омад.

Умуман, новобаста ба он ки идеологияи сотсиалистӣ дар шаклҳо ва сатҳи гуногун ба амал меояд ва он асосан, аз ҷорҷӯбаи тамоюли инкишофи ҷаҳонӣ берун нест, дар олами муосир таъсири сиёсии ғайриодӣ надорад. Ҳолати мазкур ба омилҳои зерин вобастааст: аввало, дар аксари маврид идеологияи сотсиалистӣ бо вояҳои зӯрии идоракуни рӯ меорад; баъдан, идеологияи сотсиалистӣ ба имиджи режими Сталин, Кастро, Чаушеску барин диктаторҳо ва ҷомеаи тоталитарӣ алоқаи ноғусастанӣ дорад.

Хусусиятҳои идеологияи коммунистиро ҷиҳатҳои зерин ташкил медиҳанд: инқори озодии иқтисодӣ, инфиродият, рақобат; подоши гуногуни меҳнат ҳамчун заминаи рушди неқӯаҳволии моддии инсон ва ҷомеа; азнавтақсимкунии ғайрimeхнатии даромад; танзими сиёсии раванди иҷтимоӣ ва иқтисодии ҷомеа; муқаррар намудани қоидаҳо ва принсипҳои баробарии иҷтимоӣ аз ҷониби давлат ва ғ. Ҳамин тариқ, ҷиҳати асосии идеологияи сотсиалистӣ баланд бардоштани нақши давлат, сиёсат ва танзимнамоӣ буда, нақши инфирод,

равандҳои эволюсионии иҷтимоӣ ва иқтисодӣ то андозае қадр карда на мешаванд.

Яке аз чараҳои бонифузи сиёсӣ, ки ба ҳодисаҳо, равандро ва муносибатҳои сиёсӣ таъсири бештар мерасонад идеология ва ҳаракати сотсиал-демократӣ мебошад. Он таърихи кӯҳан дорад. Ҳизбҳои сотсиал-демократӣ дар охири асри XIX ташаккул ёфта буданд. Раванди ташаккули онҳо дар Интернатсионали II (1889) ба расмӣ таъриф шуд. Ҳамчун чараҳои мушаккили сиёсӣ дар ҳаракати коргарӣ дар аввали солҳои 20-уми асри XX, баъди аз ҷиҳати ташкилӣ аз ҳам ҷудо гаштани қувваҳои инқилобӣ ва ислохотгаро пайдо гаштааст.

Сотсиал-демократия дар муддати мавҷудияташ тағйироти кулӣ дидааст. Идеология ва сиёсат, таркиби иҷтимоӣ ва ташкили он борҳо тағйир ёфтааст. Дар солҳои 1923-40 сотсиал-демократҳо Интернатсионали сотсиалистӣ коргарӣ муттаҳид менамуд. Ҳоло бошад Интернатсионали сотсиалистӣ ҳизбҳои сотсиал-демократиро муттаҳид менамояд, ки барои амалӣ шудани принципҳои сотсиализми демократӣ кӯшиш менамоянд.

Ҳуҷҷати барномавии Интернатсионали сотсиалистӣ дар солҳои 1951-86 Баённомаи «Мақсад ва вазифаҳои сотсиализми демократӣ» ба шумор мерафт, ки ҷиҳатҳои зеринро дарбар дошт: капитализм ҳамчун ҷомеаи беадолат саҳт танқид карда мешавад; ба мамлакатҳои сотсиалистӣ баҳои манфӣ дода мешавад. Сотсиализми воқеиро ҳамчун «ҷамъияти нави синфӣ» маънидор менамуданд; ба капитализм ва коммунизм ҷомеаи сотсиализми демократиро муқобил мегузоштанд. Асосҳои ҷомеаи сотсиализми демократиро демократияи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ташкил медиҳанд.

Мавҷудияти ҳуқуқҳои ҳамаи демократӣ ва озодиҳои сиёсӣ (озодии афкор, суҳан, матбуот, маълумотгирӣ, ташкилотҳо, дин ва ғ.), ба ҳамаи аъзои ҷомеа ҳуқуқҳои баробарӣ, интиҳоботӣ, баробарӣ дар назди қонун ва риояи қонунӣ дода мешавад. Идоракунии иқтисодии ҷомеа низ демократӣ қунонида мешавад. Нақши асосиро моликияти ҷамъиятӣ - моликияти милликунонидашуда, мунитсипалӣ ва кооперативӣ мебошад. Моликияти ҷамъиятӣ ва хусусӣ бояд ба ҳам пайваस्त гарданд. Демократияи иҷтимоӣ бояд тамоми ҳуқуқҳо ва вазифаҳои иҷтимоӣ аҳолиро инъикос намояд.

Ҳосияти муҳими баённомаи эътирофи «бетарафии ҷаҳонбинӣ» мебошад. «Сотсиализм ҳаракати байналхалқӣ мебошад, ки якхелагиро талаб намекунад. Сотсиалистон таълимоти худро ба марксизм ё дигар методҳои таҳлили ҷомеа асоснок менамоянд, ё онҳоро принципҳои динӣ ва гуманизм роҳнамоӣ намуда, ҳамаи онҳо барои як мақсад кӯшиш менамоянд. Бунёди ҷомеае, ки дар он адолати иҷтимоӣ, ҳаёти беҳтарин, озодӣ ва сулҳ дар тамоми олам тантана менамояд».

Соли 1989 конгресси XVIII (Стокгоlm) ҳуҷҷати нави барномавӣ — «Баённомаи принципҳои Интернатсионали сотсиалистӣ»-ро қабул намуд. Дар

он қайд карда мешавад, ки Интернатсионали сотсиалистӣ ба анъанаҳои Интернатсионали I ва II ва Баённомаи «Мақсад ва вазифаҳои сотсиализми демократӣ» содиқ мемонад.

Чараёни дигари афкори сиёсӣ - мактаби франкфуртӣ аз гурӯҳе, ки дар солҳои 30-уми асри XX аз мавқеи радикалҳои чап ҷудо гашта, дар атрофи Институти франкфуртии тадқиқоти иҷтимоӣ гирд омада буданд, ташаккул ёфта буд. Намояндагони асосии он Хоркхаймер, Адорно, Фромм, Маркузе, Хабермас, А.Шмидт, О.Негт мебошанд. Дар аввал ба чараёни мазкур ягонагии мақсад ва ҷаҳонбинӣ хос буд. Баъдтар намояндагони он ғуноғунии принципҳои мавқеи назариявиро ихтиёр намуданд. Солҳои 50-ум ва 60-уми асри XX таъсири он ба ҳаёти сиёсӣ хеле баланд гардид. Дар солҳои 70-уми асри XX бошад мактаби франкфуртӣ рӯ ба таназзул ниҳод. Аммо таъсири он ба ҳаракатҳои демократии зиддичангӣ, экологӣ ва ғ. боқӣ монд. Франкфуртчиёро, одатан ба марксизми гарбӣ, ки осори Марксро аз рӯи тафсири Лукач қабул доранд, дохил менамоянд. Аммо аз давраи ҳамкориҳои эҷодии Хоркхаймер ва Адорно ва махсусан, асари якҷояи онҳо - «Диалектикаи маърифат» (1948) мактаби мазкур аз марксизм дур мегардад. Дар ин айём ҳам онҳо аз объективияти қонуниятҳои инкишофи ҷамъиятӣ ва фетишизми молӣ даст накашиданд. Дар марҳалаи аввал онҳо диққати бештарро ба таҳлили иҷтимоӣёт ва танқиди сармоядорӣ меоданд. Дар давраи дуюм муносибат ранги дигар мегирад ва категорияҳои иқтисодӣ истифода намешаванд. Минбаъд таъсири К.Маркс не, балки таъсири М.Вебер мушохида мешуд. Яке аз амалҳои асосии онҳоро ҳақ баровардани муносибатҳои «хукмронӣ ва тобеъ» дар байни одамон ташкил менамояд. Яке аз ходимони мактаби мазкур Маркузе амалиётро дар назария инкор намуда, рӯ ба амали сиёсӣ меорад. Ӯ навъи махсуси шахсияти капитализми баъдинаро таҳлил менамояд. Ҳокимияти умумӣ ба сатҳи бешуурӣ мефарояд ва ғ.

Чараёни дигаре, ки бештар ҳосияти идеологӣ дошта, ба ҳаёти сиёсии олам бетаъсир намондааст ҳаракати «чапҳои нав» мебошад. Он аз равияҳои идеявӣ сиёсии охири солҳои 60-ум ва аввали 70-уми асри XX таркиб ёфта буд. Намояндагони он «чапҳои кӯҳан» — хизбҳои коммунистӣ ва коргариро бо он гунаҳгор менамуданд, ки ба нақши зӯрӣ диққат намедиханд ва ғӯё дар бораи нерӯҳои мутаҳаррики ҳаракати инқилобии муосир тасаввуроти нодуруст доранд. Номини ҳаракат аз «Мактуб ба чапҳои нав»-и Ч.Б.Миллс (1961) бармеояд. Ба ақидаи «чапҳои нав» ҳаракати коргарӣ ҳамаи имкониятҳои худро ба охир расонидааст. Ҳодисаҳои солҳои 60-ум дар Туркия, Кореяи Ҷанубӣ, Япония, Англия, ИМА ва инқилоби Куба аз он шаҳодат медиҳанд, ки қувваи асосии инқилобӣ ва мутаҳаррики замона ҷавононанд.

Солҳои 60-уми асри XX давраи авҷи ҳаракати миллию озодихоҳӣ буд. Хусусиятҳои ин ҳаракатҳоро ба назар гирифта, деҳқонро ба сифати қувваи зарурии мутаҳаррики замона муаррифӣ менамуданд. Агар ҷавонон ва сту-

дентон аз тарзи ҳаёти худ даст кашида, ба онҳо ҳамроҳ гарданд ва ҳаракати деҳқонро сарварӣ намоянд, беҳтар мегардад. Онҳо бояд дастаҳои партизанӣ ташкил намуда, мубориза баранд. Чунин муносибатро ба мамлакатҳои индустриалӣ низ мансуб медонистанд.

Шакли дигари воқеъгардии идеологияи сиёсиро фашизм ташкил медиҳад. Он аз шаклҳои дигари идеологияи сиёсии муосир фарқ менамояд. Бештари шаклҳои идеологияи сиёсӣ ба манфиатҳои гурӯҳ ё умумиятҳои иҷтимоӣ рӯ меоваранд, вале фашизм ба ғояи афзалияти наҷодӣ, бартарии миллий рӯ оварда, аҳолиро дар атрофи таълимот ва мақсадҳои эҳёи миллий муттаҳид мегардонид. Идеологияи сиёсии фашистӣ дар шакл ва сатҳи гуногун дар мамлакатҳои зиёде арзи ҳастӣ намудааст. Фашизм дар Италия (давраи Б.Муссолини), дар Германия (давраи Гитлер, номи аслиаш А. Шиклгрубер), дар Испанияи франкистии солҳои 20-30-уми асри XX, дар Япония солҳои 30-40-уми асри XX, дар Португалия (давраи А.Салазар), дар Аргентина (давраи Перок, 1943-1955), дар Юнони охири солҳои 60-уми асри XX, дар даврҳои алоҳидаи таърихи навини Африқои Ҷанубӣ, Уганда, Бразилия, Чили ва ғ. вучуд дошт.

Асосгузори ҳаракати фашистӣ собиқ сарвари сотсиалистони чапи Италия Б.Муссолини буд. Назарияи фашистии ӯро ғояҳои элитарии Афлотун, Гегел ва таълимоти «давлати органикӣ» асос гардидаанд. Фашизми Муссолини дар заминаи миллатгароии канора, иродаи номаҳдуди давлат амал намуда, ҷангу сиёсати экспансионистиро тавсиф менамуд.

Фашизми Гитлер бештар ҳосияти ирратсионализми иртиҷоиро ба худ гирифта буд. Натсионал-сотсиалистони Германия идеологияи сиёсии худро барои тақвияти ғояи афзалияти ҳуқуқҳои халқи «ориёӣ» дар заминаи ғояҳои афзалияти наҷодии И. Гобино, баъзе нуктаҳои фалсафаи И. Фихте, Г.Трейчк, А.Шопенгауэр, Ф.Нитше истифода намудаанд. Тамоми одамонро ба се гурӯҳ тақсим менамуданд: «наҷоди бунёдгари маданият», «халқҳои, ки маданиятро ҷонибдорӣ» менамоянд; «наҷоди маҳвкунандагони маданият», ки бояд ҳамаи онҳо нобуд карда шаванд.

Дар таълимоти фашизм нақши давлат паст зада шуда, мақоми барҷастаро наҷодҳо ишғол менамоянд. Умуман, фашизм ҳамчун шакли режими тоталитарӣ буда, дар сиёсат ва ҳокимият дохилгариро дар ҷойи аввал мегузорад. Системаи якхизбӣ амал намуда, хизб дар атрофи дохӣ муттаҳид мегардад. Хизби сиёсӣ аз давлат боло гузошта мешавад. Барои таъмини тартибот ва мӯътадили инкишоф аз ҳамаи воситаҳои зӯрӣ истифода менамоянд. Фашизм хусусиятҳои зеринро дар худ таҷассум менамояд: бартарии манфиатҳои миллий нисбати манфиатҳои дигар; миссияи махсуси халқ дар бунёди тартиботи адолатнок дар олам, ҳеч набошад дар минтақаи «манфиатҳои геополитикии халқ»; инқори демократия ҳамчун шакли сохтори давлат; барқарор намудани кодекси миллии ахлоқӣ; истифодаи зӯрӣ; демагогия ҳамчун тарзи ташвиқот; парастии шахсият, дохилгарӣ.

Дар шароити ҳозира фаҳми гуногуни фашизм мавҷуд аст. Баъзан фашизмро идеологияе меҳисобанд, ки мазмунӣ ғоявии муайян надорад. Он метавонад новобаста ба макон ва замон бо мақсади ғасби ҳокимият ва таъкибу нобудсозии равандҳои демократӣ ба вуқӯъ ояд. Истифодаи зӯрӣ ва террор воситаи асосии ғасби ҳокимият мегардад.

Ҳамин тарик, асоси идеологияи фашистиро эътирофи принсипи афзалияти ин ё он гурӯҳҳои наҷодӣ, этникӣ, синфӣ, маҳаллӣ нисбати дигарон ташкил медиҳад. Аз ин хотир, ҳар ташкилот ё иттиҳодияе, ки чунин принсипро мепазирад ва онро ба роҳбарӣ мегирад, метавонад хусусиятҳои фашизмро ба худ гирад.

Миллатгарой ҳамчун ҳодисаи мураккаби инкишофи ҷомеа яке аз шаклҳои маъмули идеологияи сиёсӣ мансуб меёбад. Махсусан, дар ҷомеае, ки аз ҷиҳати миллию этникӣ гуногунҷеҳра аст раванди миллатгарой ҳосияти тезутундро доро мегардад.

Дар таърихи тамаддун инкишофи босуръату ҳамаҷонибаи миллатҳо ба асрҳои XVII-XIX рост меояд. Дар ин давра давлатҳои зиёди миллии аврупоӣ ташаккул ёфтанд ва табиист, ки асоси инкишофи онҳоро принсипи «миллӣ» ташкил меод. Моҳияти принсипи мазкурро ба ҳар як миллат додани шакли ҳоси давлатдорӣ милли ташкил меод.

Миллатгарой, ки ифодаи барҷаста ва хусусияти асосии рушди миллатҳо буд, дар бештари ҳолатҳо дар маънои мусбат доништа мешуд. Тадричан муносибат ба ин мафҳум тағйир ёфт ва ду гурӯҳи фаҳми муносибатҳои милли пайдо шуданд. Гурӯҳи аввал муносибати милли ё миллатгарой ва гурӯҳи дуюм муносибати космополитикӣ ё интернатионалӣ номида мешуд. Дар аввал ҷӣ тавре ки байни мафҳумҳои «миллӣ»-ю «миллатгарой» тафовуте набуд, ҳамагон зайл байни мафҳумҳои «космополитизм» ва «интернатионализм» фарқеро дарёфт намудан амри маҳол буд. Тадричан намоёндогони ҷараёнҳои сиёсӣ нисбати раванди мазкур мавқеи ҳоса пайдо намуданд. Дар саромати чунин муносибат манфиатҳои идеологӣ ва афзал доништани арзишҳои махсус нисбати арзишҳои умумибашарӣ меистоданд.

Дар Иттиҳоди Шӯравӣ вобаста ба манфиатҳои идеологӣ ба миллатгарой ҳамчун ба як раванди ирғичӣ баҳо дода мешуд. Миллатгароиро ба сифатҳои ҷомеаи буржуазӣ мансуб доништа, мубориза ба муқобили онро ба ҷумлаи воситаҳои муҳими сохтмони ҳаёти нав дохил менамуданд. Ба миллатгарой интернатионализми пролетариро муқобил мегузоштанд. Бо ифодаи В.И. Ленин миллатчиғии буржуазӣ ва интернатионализми пролетарӣ - чунинанд ду шиори ба ҳам душмани оштинопазир, ки ба ду лагери бузурги синфӣ тамоми дунёи капиталистӣ мувофиқанд ва ду сиёсатро (зиёда аз он - ду ҷаҳонбиниро) дар масъалаи милли ифода мекунанд. Аммо таълимоти коммунистӣ дар ҳолати муайян шаклҳои алоҳидаю махсуси миллатгароиро ҳақ мебарорад. Аз ҷумла, миллатгароии миллати мазлумро ҳангоми мубориза ба муқобили

миллатгарои миллати бузург ва шовинизм. «Дар ҳар кадом миллатчигии буржуазии миллати мазлум,- навишта буд В.И.Ленин,- мазмуни умумидемократии бар муқобили зулм ҳаст ва ана ҳамин мазмунро мо бечунучаро тарафдорӣ мекунем...».

Миллатгарой дорой хосиятҳои мухталифу зиддиятнок аст. Аммо ба он фақат хусусиятҳои иртиҷоиро мансуб доништан ҳаст. Одамон озодӣ ва ҳаёти бехтареро фақат ба воситаи ташаккули миллатҳо ва давлатҳои миллий ба даст овардаанд. Дар ин мазмун ва таркиб миллатгарой мақоми махсус дорад. Миллатгарой дар саромади ташаккули инкишофи давлати миллий истода, бунёди онро тақмил медиҳад, мустаҳкам менамояд.

Дар шароити ҳозираи инкишофи тамаддуни башарӣ фақат дар маънои манфию иртиҷой шарҳ додани миллатгарой ҳаттои ҷиддист. Назари тоза ба муносибатҳои миллий ва миллатгарой зарур аст. Барои чунин амалеро пиёда намудан метавон аз дастовардҳои ҷомеашиносии олам, пеш аз ҳама музаффариятҳои муҳаққиқони аврупоӣ истифода намуд.

Миллатгарой як шакли инъикоси манфиатҳои миллий аст. Он қобилияти инкишофро соҳиб буда, дар давраҳои муайяни рушди ҷомеа ба силсилаи манфиатҳои иҷтимоӣ таъсири ҳалкунанда мерасонад. Миллатгарой ба сифати манбаи нерӯи иҷтимоӣ баромад намуда, метавонад ба оқибатҳои ҳам мусбат ва ҳам манфӣ оварад. Нерӯи иҷтимоӣ, ки маҳсули ғояи миллист дар аввал аломатҳои ҳоса надорад, яъне дарки он ҷиҳате, ки чун оқибати амали манфӣ ва ё мусбат ба вуқӯ меояд, номаълум аст. Ин гуна аломатҳои ҳоса натиҷаи сиёсатанд. Бузургии ҳар як миллат дар он зухур мегардад, ки то ҷӣ андоза нерӯи иҷтимоӣ зиддияти объективан ташаккулёфтaro баҳри инкишофи хеш истифода менамояд.

Инкишофи ҷомеаи ҷаҳонӣ, махсусан таҷрибаи кишварҳои Аврупоӣ Ғарбӣ дар соҳаи инкишофи муносибатҳои миллию этникӣ тамоюли ҳосаеро пайдо намудааст. Моҳият чунин аст: инсон, ки ба озодию баробарӣ бо ёрӣ ва воситаи миллат омадааст, акнун кӯшиши аз зери таъсири «ҳокимият»-и миллат берун омаданро менамояд. Плюрализми андешаҳо ва манфиатҳо принсипи асосии ҷомеаи постиндустриалӣ мегардад ва маҳз ин хосият дар рақобат ва муҳолифат ба ғояи асосии миллий қарор доранд. Минбаъд афзалият ба ҳуқуқи инсон дода мешавад. Унсурҳои давлати миллий маҳдуд мегарданд.

Равандҳои баҳамназдиқшавӣ ва ҳамдигарро ғаний гардонидани умумиятҳои иҷтимоӣ, муттаҳид гаштани онҳо дар асоси равобити моддии ҷаҳонӣ тадриҷан воқеӣ мегардад, аммо аз тарафи дигар умумиятҳои мухталифи миллию этникӣ меқӯшанд, ки тафовутҳо маҳфуз монанд. Воқеияти ҷамъиятӣ исботи он аст, ки новобаста аз амиқии равандҳои глобаликунонии инсоният, одам аз миллату халқиятҳо ва умумиятҳои дигари миллию этникӣ таркиб ёфтааст. Ҳар кадоми онҳо олами хурд ва нотақрори хешро соҳибанд. Ин хусусият асоси муносибати онро ба ҳар кадом тамаддун ташкил менамояд. Чунин аст фаҳмиши

гуногуну мураккаби муосири раванди миллатгарой. Он тақозо мекунад, ки вобаста ба манфиатҳои миллию давлатӣ ва умумибашарӣ муносибати махсус пеша карда шавад.

Миллатгарой табиати мураккаб дошта, дар ҳар давра замон ҳосиятҳои махсусе пайдо менамояд ва дар сатҳи гуногун зоҳир мегардад. Мавриди истифода қарор ёфтани он низ якранг нест. Бештар миллатгароиро дар ду сатҳ-идеологияи давлатӣ ва сатҳи шуури омма истифода менамоянд.

Дар адабиёти илмӣ миллатгарой ҳар ҳел маънидод карда мешавад. Муносибат ба миллатгароиро дар ду сатҳ арзёбӣ намудан мумкин аст:

- миллатгарой ҳамчун ҳодисаи мусбату самарабахш;
- миллатгарой ҳамчун ҳодисаи иртиҷой.

Тарзи муносибат ба миллатгарой ба манфиатҳои фардӣ ва дастаҷамъии гурӯҳҳо ва умумиятҳои дигари иҷтимоӣ, мақоми ҷамъиятии онҳо ва арзишҳои маънавию идеологияи ҳукмрон пайвастааст. Муносибати манфӣ ба миллатгарой ба таври зайл сурат мегирад: миллатгарой ҳамчун идеология, психология, ҷаҳонбинӣ, амалияи ҷамъиятӣ ва сиёсати тобеъ намудану ҳукмронии миллате аз болои миллати дигар, тарғиби афзалияти миллӣ, барангезиши нобоварӣ, душманӣ ва мочароҳои байнимиллӣ доништа мешавад. Чунин тарзи муносибат ҳосияти канорагӣ дошта, аз ҳадафҳои идеологӣ бармеояд, як навъ муносибати ғайриилмӣ ва хатоӣ маҳз аст. Дар шароити ҳозираи инкишофи донишҳои сиёсӣ муносибати канора ҳангоми тавсифи мафҳум ва раванди миллатгарой қимат ва арзиши муҳимро касб наменамояд.

Тарзи муносибати канора ва ғайриобъективӣ дар миллатшиносии олами муосир қомилан рад карда мешавад. Миллатгарой фақат ҳодисаи иртиҷой ҳисобида намешавад. Ҳусусиятҳои мусбати онро низ аз назар ғойб намегардонанд. Барои он ки муносибат ба раванди миллатгарой ҳолисона ва илмӣ бошад, пеш аз ҳама зарурати таҳлили принципи асосӣ ва бунёдии таҳлилу таркибӣ пеш меояд. Принципи бартарии арзишҳои умумибашарӣ нисбати арзишҳои махсус ба сифати мазкур хизмат карда метавонад.

Дар миллатшиносӣ раванди миллатгарой бештар ҳодисаи мусбат ва пурсамар арзёбӣ мегардад. Дар замони муосир зиста, ғайриҷамъиятӣ намуда ва монанди солҳои режими коммунистӣ ба миллатгарой фақат аз назари танқидӣ ва таҳқиру бадномнамоӣ муносибат намудан як навъ бефаҳмии сиёсӣ мебошад. Бисёр муҳаққиқон, мутафаккирону сиёсатмадоронро ном бурдан мумкин аст, ки дар бораи миллатгарой андешаҳои мусбат баён намуда, онро ҳамчун нерӯи мутаҳаррики ҷомеа маънидод намудаанд. Муҳаққиқи шинохтаи муносибатҳои миллӣ В.Н. Муравёв иброз намудааст, ки ҷаҳиши сифатан бузургро дар ҷеҳраи ҳеш дарк бояд кард, ки ба фаҳми, пеш аз ҳама дар маъноӣ оӣ ва озодаи ин суҳан миллатгаро будан лозим, мувофиқ аст ва он инсонро ифода менамояд, ки баҳри хайрияи халқу кишвараш кӯшиш менамояд.

П.Б.Струве қарзи зиёиёно чунин медонист: «бо ҳаяҷону қатъият дар байни оммаи васеи мардум гоӣи миллиро ба сифати нерӯи беҳдошту муташаккилкунанда тарғиб намояд, ки бе он эҳёи халқ ва навсозии давлат номумкин аст». П.Рейнш бар андешаест, ки миллатгарой асоси давлатдорӣи ҳақиқиро ташкил медиҳад. П.Брюкнер чунин меҳисобад, ки фақат ба воситаи миллат, тарзи миллий ва миллатгарой шахсият метавонад ба арзишҳои умумӣ пайваст гардад. Ба андешаи ӯ решаҳои ҳешро ё ҳамон тариқе, ки зарур аст қабул менамоянд ё ба онҳо теша мезананд. Аммо ҳеҷ кас ба таври озодона решаҳои ҳудро интиҳоб карда наметавонад. Барои пешрафтро соҳиб шудан, қувваҳои заруранд, ки онҳоро фақат решаҳо дода метавонанд.

Дар кишварҳои шарқӣ низ фаҳми умумии миллатгарой аз самти асосӣ рушди таърихӣи миллатшиносии олам чандон тафовут надорад ва миллатгарой, асосан раванди мусбат ва зарурӣи арзёбӣ мегардад. Ч.Неру миллатгароиро ҳамчун зарурати таърихӣи доништа, ҳодисаи табиӣ ва солим меҳисобид: «қӯшиши аввалин ва асосӣ барои ҳар гуна кишвари тобегардида бояд қӯшиш ба озодии миллий бошад».

Яке аз донишмандони маъруфи Эрон Муртазо Мутаҳҳарӣ нисбати миллатгароӣи мусбат назари хайрхоҳона дорад: «Носюнолисм агар танҳо ҷанбаи мусбат дошта бошад, яъне мӯҷиби ҳамбастагӣи бештару равобити ҳасанаи бештар ва эҳсони хидмати бештар ба касоне, ки бо онҳо зиндагӣи муштарак дорем, бишавад, зидди ақлу мантиқ нест ва аз назари Исломи мазмун намебошад...». Муҳаққиқ дар бораи миллатгароӣи иртиҷойӣ низ андешаи амиқ иброз доштааст: «Носюнолисм он гоҳ ақлан маҳкум аст, ки ҷанбаи манфӣ ба худ мегирад, яъне афродро тахти унвони миллиятҳои мухталиф аз ҳам ҷудо мекунад ва равобити ҳасмонае миёни онҳо ба вучуд меоварад ва ҳуқуқи воқеӣи дигаронро нодида мегирад». Худи амали дар бораи миллатгарой андеша намудани Мутаҳҳарӣ ҷолиби диққат аст. Зеро ӯ метавонист дар бораи миллатгарой ибрози андеша нанамояд. Фақат муроҷиат ба манбаҳои бозғитимоди дини Иломи масъаларо ҳал менамуданд. Дини Иломи, ки миллат ва миллатгароиро, асосан инқор менамояд, гузориши ғайри масъаларо наменвисандад. Дар Иломи мафҳуми «миллат» дар маънои роҳи равиш ва мактаб қарор дорад. «Як маҷмӯаи илмию фикрӣ ва як равише, ки мардум бояд тибқи он амал кунанд, миллат номида мешавад».

Дар замони шӯравӣ низ донишмандоне буданд, ки назарашон ба миллатгарой аз таълимоти расмӣ ба кулӣ фарқ менамуд. Олими машҳур Л.Н.Гумилев ва нависандаи барҷаста В.Распутин миллатгароӣи бошууроноаи маданияро ҷонибдорӣ менамуданд.

Барои тақвияти андешаҳои онд ба ҳосияти мусбат ва самарабахш доштани миллатгарой ба манбаҳои дигари мӯътамад низ рӯ овардан мумкин аст. Дар Энциклопедияи британиӣ, Луғати сиёсии амриқой, Луғати энциклопедии японӣ ба масъалаи миллатгарой назари мусбат иброз гардидааст. Андешаи

мазкурро асари дастаҷамъии «Миллат ва миллатгарой» тақвият менамояд, ки маҳсули заҳмати муҳаққиқони машҳури давлатҳои Фарб: Ю.Хабермас, Э.Геллнер, Э.Хобсбаум, М. Манн ва ғ. мебошад.

Ҳамин тариқ, дар афкори иҷтимоию сиёсии олам андешаҳо дар бораи миллатгароии самарабахш кам нестанд. Яъне, миллатгарой ҳамчун нерӯи пешрафти умумиҷаҳонӣ таърихӣ эътироф гаштааст. Миллатгарой идеология ва сиёсатест, ки асоси онро арзишоти олии миллат ва афзалияту бартариҳои он дар раванди давлатсозӣ ташкил менамояд. Миллатгарой на ҳисси бадбиниро нисбати умумиятҳои миллию этникии дигар ташвиқ менамояд, балки садоқат ба миллати хеш, истиқлолияти сиёсӣ, фаъолияти самаранок баҳри беҳбудии миллати хеш, худшиносии миллий, беҳтар намудани шароити зиндагии миллат, мавқеи зисти он, захираҳои иқтисодӣ ва арзишоти фарҳангиро ифода менамояд.

Идеологияи миллатгарой тафовут, гуногунрангӣ ва ягонагии умумиятҳои миллию этникиро ифода менамояд. Чунин хусусиятҳо, асосан моҳияти фарҳангӣ доранд. Худшиносии миллий бошад робитаҳо бо умумиятҳои дигарро низ фаро гирифта, онро ба манфиати хеш истифода менамояд. Худшиносии бештар тавассути мафҳумҳои «арзишҳои миллий», «манфиатҳои миллий», «амнияти миллий», «истиқлолияти миллий» ва ғ. ифода мешавад. Равандҳо ва ҳодисаҳои мазкур мустақиман зиста наметавонанд. Барои ҳастии онҳо институтҳои сиёсӣ зарур буд, ки қодир бошад мақом ва нақши созандагӣ ва пешбарии гояҳои мазкурро дар фаъолияти худ таҷассум намояд. Ба чунин сифат давлати миллий баромад менамояд. Он ташкилоти ҳудудӣ нест, ки иттиҳоди иҷтимоӣ, идоракунии сиёсӣ ва худмуайянкунии фарҳангиро инкишоф медиҳад. Ҳарчӣ бештар мафҳумҳои «ҳалқ» ва «давлат» ба ҳам наздик мешаванд ва дар аксари ҳолатҳо синоними якдигар мегарданд. Дар раванди мазкур гояҳои пайдо мегарданд, ки ба сифати нерӯи зеҳнӣ ва заминаи асосии афкори сиёсии омма баромад менамоянд.

Идеологияи миллатгарой хусусиятҳо ва унсурҳои гуногунро таҷассум менамояд. Онҳоро ба таври зайл тавсиф намудан мумкин аст:

— мавҷудияти миллатҳо ва умумиятҳои дигари миллию этникӣ. Миллатҳое, ки мустақилона умр ба сар мебаранд ва тобон воҳиди дигари миллию этникӣ нестанд ва миллатҳое, ки қудрати инкишофро соҳибанд, ҳамчун воҳиди тоҷ мустақиман мавҷуд буда наметавонанд ва дар таркиби давлатдорӣ умумияти дигари миллию этникӣ амал менамоянд;

— ҳуқуқи умумиятҳои миллию этникӣ ба худмуайянкунӣ. Фақат миллате чунин ҳуқуқро соҳиб аст, ки пешрафти заруриро пайдо намудааст. Барои ҳар як воҳиди тақсимопазири маъмурий бояд сарҳадоти сиёсӣ бо сарҳадоти фарҳангӣ-этникӣ мувофиқ бошад;

— мақоми пешбари миллат дар раванди давлатсозӣ. Миллат манбаи тамоми ҳокимияти олий доништа мешавад. Худидоракунии миллӣ шакли асосии легитимии ҳокимият мансуб меёбад;

— миллат ба сифати арзишоти олий. Вазифаҳои асосии шахрвандон таҳкими легитимияти давлати миллӣ мебошад. Пойдорӣ ва таҳкими ҳамешагии давлати миллӣ шарт асосии озодии ҳама ба ҳисоб меравад;

— ҳамфикрӣ, ки тавассути ба ҳам наздик шудани одамон ва нисбати якдигар бомуҳаббат ва эҳтиромона муносибат намудан воқеият пайдо менамояд.

Дар шароити ҳозира миллатгарой дар навъҳои гуногун зоҳир мегардад:

— **миллатгароии шахрвандӣ**, ки ҳосияти легитимӣ будани давлатро ба иштироки ғаёлонаи шахрвандон дар раванди қабули қарори сиёсӣ вобаста менамояд. Давлати миллиро ифодагари иродаи миллат меҳисобад. Намояндагони шинохтаи миллатгароии шахрвандӣ М.Ганди, Ч.Неру, Мандела ва Мугабе шинохти интегратсияи ҷамъиятиро ба принсипи «таксим куну идора намо» муқобил мегузоштанд;

— **миллатгароии этникӣ** миллатро ғазои инкишофи халқ медонад. Он дар шароите ташаккул меёбад, ки сарҳадоти давлатӣ ба марзҳои фарҳангии этникӣ рост намеоянд. Этнос пеш аз давлат ташаккул ёфтааст;

— **миллатгароии фарҳангӣ**. Умумияти забон, анъанаҳо, фарҳанг ва дин асоси онро ташкил менамоянд. Таҳким ва пурқуввати давлат аз нерӯи дифоъгарии миллат ва пешрафти ҳаёти фарҳангӣ ва ҷамъиятии он ба амал меояд;

— **примордиализм** ҳамчун навъи миллатгарой мавҷудияти миллат ва миллатгароиро аз зинаҳои аввали мавҷудияти давлат медонад. Дар доираи чунин муносибати методологӣ худмуайянкунии миллӣ ҳосияти қонуни муқаррарии табиат доништа мешавад;

— **модернизм**. Мансубияти этникӣ дар ташаккули миллатҳо нақши асосӣ бозидаанд. Вале дар рушди он мақоми маданият барҷаста аст. Робитаи миллатгарой ба мансубияти этникиро тасодуфӣ медонанд. Онҳоро ба ҳудудҳои давлат мутобиқ менамоянд. Миллатҳо доимо барои ҳокимият мубориза мекоранд ва он боиси ташаккули давлатҳои нав мегарданд;

— **этносимволизм**. Мансубияти миллӣ-этниқӣ асоси миллатгарой доништа мешавад. Заминаи инкишофи миллатро таърих ва худшиносии миллӣ ташкил менамоянд. Давраи тоиндустриалӣ замони ташаккули ғуруҳҳои этникӣ ва умумияти фарҳанг, анъанаҳои таърихӣ, асотирҳо ва ҳисси ҳамзистӣ заминаҳои ташаккули онҳо доништа мешаванд;

— **миллатгароии иртиқӣ ё қанора**, ки ҳосиятҳои ифротии миллатгароиро ифода менамояд. Он воситаи тезонидани ҳолатҳои бӯҳронии рушди ҷомеа ва ташаккули мочароҳои сиёсӣ мегардад. Экстремизм шакли манфуртарини

он мансуб меёбад, ки ҳалли озоиштаи масъалахоро истисно менамояд. Сепаратизм ҳосияти дигари онро таъкил менамояд. Миллатгароии иртиҷоӣ ба фашизм ва нацизм пайваст мегардад ва ғояҳои бартарии миллий ва гурури миллий, сепаратизми фарҳангӣ ва диниро ба роҳбарӣ мегирад;

— **миллатгароии этникии таҷовузқорона**. Он ифодаи идеологии мавқеи бунёдгарони «давлати миллий» мебошад, ки сарҳадоти он дар заминаи мувофиқат бо сарҳадоти умумияти этникӣ ба вуқӯъ меояд. Он муборизаест, ки асосан тавассути зӯригарӣ анҷом меёбад ва ҳамчун ҳаракати сепаратистӣ шакл мегирад;

— **унионизм**. Шакли мураккабтарини этносепаратизмро таъкил менамояд. Он дар ибтидо аз талаби автономияи маданӣ шуруъ менамояд ва дар охир таъкили «давлати миллий»-ро ҳадафи асосӣ медонад. Моҳияти онро кӯшишҳо барои муттаҳид намудани анклавҳои этникии пароканда дар як давлат ифода мекунанд. Ҳаракати курдҳо дар Туркия, шимолӣ Ироқ ва қисми ғарбии Эрон таҷассуми шакли унионистии ҳаракатҳои сепаратистии этникӣ ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тариқ, муносибат ба раванди миллатгароӣ муносибати мушаххасро талаб дорад. Шароит ва вазъияти ба амал омадани миллатгароӣ, макон, замон, омилҳои мухталифи таъкилкули инкишофи онро объективона ва ҳолисона омӯхтан лозим аст. Тарафҳои мусбат ва манфии онро амиқ дарк намудан мебошад. Натиҷагирӣ ва ҳулосабарориҳо фақат муносибати илмӣ бошанд. Ҳадафҳои идеологӣ наметавонанд ба сифати меъёри тадқиқоти илмӣ баромад намоянд.

Яке аз навҳои идеологияи сиёиро **экстремизми сиёӣ** таъкил менамояд. Моҳият, хусусиятҳо ва асрори он ақлу ҳуши бисёри ходимони давлатию ҷамъиятӣ, сиёсатмадорон, роҳбарони иттиҳодияҳои гуногуни байналхалқӣ, минтақавӣ ва шаҳрвандони қулли кишварҳои оламро ба худ кашидааст. Ҳама ба он мекушанд, ки сабабҳои пайдоиш, самти инкишоф, оқибатҳо ва роҳи вуситаҳои пешгирии чунин ҷараёни идеологию сиёсии иртиҷоиро ёбанд.

Мафҳуми «экстремизм» (extremus) аз забони латинӣ буда, маънои канораро дорад. Дар сиёсат экстремизми сиёӣ маҷмӯи ғояҳо, андешаҳо ва амалу фаъолияти радикалист, ки асосан тавассути зӯроварӣ барои воқеи гардонидани ҳадафҳои сиёӣ истифода мешавад. Экстремизм ҳаракати ғайрӣ ба мақсаднок буда, ҳосияти таҷовузқорона дорад.

Таълимоти экстремизм дар бештари ҳолатҳо ҳосияти оригиналӣ надошта, мустақилиятро соҳиб нест. Зеро экстремистҳо аз думболи андешаҳо ва таълимоти дигар рафта, онҳоро то ба сатҳи ифротгароӣ мерасонанд. Экстремизми сиёӣ зери таъсири омилҳои мухталиф таъкилкул меёбад. Дар натиҷаи тағйироти қулли ҷомеа таркиботи иҷтимоии он пурра дигар мешавад. Унсурҳои иҷтимоии ҷомеа ҷояшонро иваз менамоянд. Аз даст рафтани мақоми иҷтимоӣ боиси тағйироти мафкураи иҷтимоӣ мегардад. Дар натиҷаи

бӯхрони иқтисодӣ ва иҷтимоию сиёсӣ шароити ҳаёти аксарияти аҳоли бад гардида, сатҳи зиндагӣ поён мефарояд. Ҳокимияти давлатӣ таназзул ёфта, мақомоти қудратӣ ва молиявӣ коҳиш ва бадном мегарданд. Арзишҳои гоҷавию сиёсӣ ва фарҳангӣ аз байн мераванд ва ба ҷойи онҳо низоми нави қоидаҳо ва рӯовариҳои арзишӣ ташаккул меёбанд.

Экстремизми сиёсӣ ҳама гуна низоми сиёсӣю ҳуқуқиро сарфи назар намуда, новобаста аз меъёрҳои конституционӣ амалҳои худро ҳақ баровардани мешавад. Ба ғарав гирифтани роҳбарони сиёсӣ, ходимони давлатию ҷамъиятӣ, кӯшторҳои сиёсӣ, ҳучумҳои мусаллаҳона ба мақомоти гуногуни давлатӣ ва ҷамъиятӣ, ғаёл гаштани ташкилотҳои фашистӣ, анархистӣ ва ғ. шаҳодати ин гуфтаҳоаст. Ҷараёнҳои экстремистӣ ба широкӣ ва даъватҳои авомфиребонаю ҷоҳталабона симои ҳаёлии душманро ҷун сароб меофаранд. Онҳо бештар ба эҳсосоти одамон таъсир мерасонанд. Нооромиро ба вучуд меоранд. Одамонро ба саркашӣ ва шаклҳои дигари эътирозӣ сиёсӣ даъват менамоянд. Дар мавриди зарурӣ даст ба сӯиқасд мезананд. Дигарандешӣ ва ҷандандеширо инкор менамоянд ва фақат арзишҳои сиёсӣ ва мафкуравии ҳешро меписанданд.

Дар тамоми мамлакатҳои олам ташкилот, иттиҳодияҳо ё гурӯҳҳои дарёфт намудан мумкин аст, ки аз ин ё он ҷиҳат назария ва амалияи иртиҷоиро ҷонибдорӣ менамоянд. Ҳатто дар мамлакатҳои мутамаддини аврупоӣ, ки режими либералию демократӣ моҳиятан назария ва амалияи радикалию иртиҷоиро рад менамояд ташкилот ва гурӯҳҳои экстремистиро пайдо намудан мумкин аст.

Экстремизм дар шаклҳои гуногун зоҳир мегардад. Махсусан, экстремизми сиёсӣ, динӣ ва милли намоёнтаранд. Экстремизми милли талаботу манфиатҳои миллату қавми ҳешро ҳимоя намуда, манфиатҳо ва ҳуқуқҳои миллию этникии дигарро сарфи назар месозад. Дар бисёр ҳолатҳо ба ҷараёнҳои сепаратистӣ пайваста, ҷудо намудани ноҳияҳо, минтақаҳои алоҳидаро мақсади худ медонанд. Муқовиматҳо оид ба Ҳолистон дар Ҳиндустон, масъалаҳои Ирландияи Шимолӣ дар Британия Кабир, масъалаҳои баскҳо дар Испания, бретонҳо ва корсиканҳо дар Франция, музофоти Квебек дар Канада, Чеченистон дар Федератсияи Русия, масъалаҳои Абхазия, Аджария ва Осетияи Ҷанубӣ дар Гурҷистон, Масъалаи Косово дар Сербия ва ғ. шаҳодати онанд.

Эҳтимолияти ташаккул ва инкишофи экстремизми миллию этникӣ дар сатҳи дигар низ мавҷуд аст. Он дар доираи муносибатҳои ақаллият ва аксарияти миллии ҳар кишвари гуногунҷеҳрагии этникӣ ба амал омада метавонад. Ба сифати манбаъ ва шароити ташаккули он масъалаҳои мухталифи ҳаёти ҷамъиятӣ баромад менамоянд, ки ҷанбаи сиёсии онҳо пурзӯр мегардад. Масъалаҳои мухталифи ҳифзи иҷтимоӣ тобиши миллию сиёсӣ мегарданд ва одатан намояндагони ақаллиятҳои миллию этникӣ онро ба масъалаи ҳокимият, иштироки намояндагони ақаллиятҳои милли дар он пайваст менамоянд. Дарки нодурусти мақоми иҷтимоӣ ва баҳои нодуруст додан ба

нақши умумияти миллию этникӣ ба сарварони ақаллиятҳои миллий имконияти мавқеи дуруст ишғол намуданро дар низоми муносибатҳои байниҳамдигарии умумиятҳои иҷтимоии кишвари унитарии гуногунҷеҳрагии этникӣ истисно мегардонад. Аз ин ҷост ки ҳосияти канора ва ё экстремистӣ пайдо намудани чунин муносибатҳо аз эҳтимол дур нестанд.

Экстремизми динӣ минтақаҳо ва давлатҳои гуногунро фаро гирифтааст. Бадбинӣ ва тоқатнопазирӣ нисбат ба динҳои дигар, ҳатто муқовимати дохилидинӣ ҳосияти асосии онро ташкил медиҳанд. Дар бисёр ҳолатҳо экстремизми динӣ ҳосияти сиёсӣ пайдо намуда, барои ҳокимият муқовариза мебарад.

Экстремизми сиёсӣ шакли маъмултарини он аст. Мочароҳои сиёсӣ дар зери таъсири нерӯҳои экстремистӣ ташаккул ва инкишоф меёбанд. Ташаккули оппозитсияи сиёсӣ ва ҳосияти оштинопазир пайдо намудани амалу ғайриқонунии он яке аз омилҳои асосии мочароҳо ва ташаккули даврҳои рушди бӯҳрони сиёсӣ гардидаанд.

Идеологияи сиёсӣ вазифаҳои гуногунро ба ҷо меорад. Ба сатҳи мақом ва нақши он макон, замон ва муносибатҳои муҳими унсурҳои инкишофи таърихӣ таъсир мерасонанд. Идеологияи сиёсӣ арзишҳои ба худ касб намунадаст, ки нерӯи эътиқодно соҳиббанд. Ҳамин ҷиҳати идеология хусусиятҳои воқеияти вазифаҳои идеологияро муайян месозанд. Яке аз вазифаҳои асосии он **рӯоварию раҳнамоӣ** мебошад. Он тасаввуроти гуногунро дар бораи ҷомеа, раванду ҳодисаҳои муҳталиф фаро гирифта, ғайриқонунии одамонро ба самти муайян равона менамояд. То андозае идеология рафтор ва ғайриқонунии сиёсии одамонро раҳнамун мегардад.

Идеология вазифаи **сафарбарнамоиро** иҷро менамояд. Дар ин айём идеология ба сифати омил ё сабаби ғайриқонунии сиёсии одамон амал менамояд ва умумиятҳои иҷтимоию нерӯҳои сиёсиро барои воқеӣ гардонидани идеалҳои ҷомеаи комилтар ҳидоят мекунад.

Идеологияи сиёсӣ вазифаи **мутабиқнамоӣ ва муттаҳиднамоиро** низ ба ҷо меорад. Манфиатҳои инфиродӣ ва гурӯҳии одамон ба ҳам мувофиқ ва пайваста мешаванд. Ҳар гуна манфиатҳои хусусӣ қобили қабул дониста наmeshаванд. Амали сиёсӣ дар доираи васеъ ғайриқонунии мешавад ва идеология дар муттаҳиднамоии он саҳми асосӣ дорад.

Идеологияи сиёсӣ вазифаи **танзими ҳодисаҳои ҳаёти сиёсиро** низ ба ӯҳда дорад. Идеология метавонад дар лаҳзаҳо ва даврҳои муайян вазъияти номувофиқ ва пуршиддати ҷомеаро мавзун гардонад. Зиддият ё муқовиматҳоро то андозае ором намояд ва тадричан аз байн барад. На гоյаҳо идеалҳо, балки тарзу васитаҳои ғайриқонунии ва муносибат бо одамон, умумиятҳои гуногуни иҷтимоӣ ва нерӯҳои сиёсӣ имконият медиҳанд, ки ба худ оянд, сари масъалаи аз нав ба ғайриқонунии шурӯъ намудан андеша бикунанд.

Инчунин идеологияи сиёсӣ вазифаи **ҳимояи манфиату талаботи гурӯҳҳои муайяни одамонро** бар дӯш дорад. Худи идеология дар заминаи манфиатҳои

умумиятҳои муайяни иҷтимоӣ ташаккул меёбад. Ҳимояи манфиатҳои умумияти маъмур ва таҷассуми он ба вазифаи муҳими идеологияи сиёсӣ мабтут мегардад.

Ҳар гуна идеологияи сиёсӣ ба он мекушад, ки аҳамияти умумӣ пайдо наояд ва нисбати падидаҳои дигари ҷомеаи сиёсӣ ҳосияти меъерӣ дошта бошад. Дар ҷомеаи мутамаддин дар сатҳи афкори омма навҳо ва шаклҳои мухталифи идеологияи сиёсӣ амал менамоянд. Ҳар яки он мекушад, ки идеологияи ғайрро маҳдуд наояд, мақом ва нақши ҳешро дар низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ барҷаста нишон диҳад. Баъзан дар амалияи ҷамъиятӣ идеологияи сиёсиро бо **ташвиқоти сиёсӣ** омехта менамоянд. Дар асл ин тавр нест. Ташвиқоти сиёсӣ воситаи асосии воқеъгардии идеологияи сиёсӣ мебошад. Ташвиқоти сиёсӣ вазифаи ташаккули рӯовариҳои сиёсии барои нерӯи сиёсӣ мувофиқро ба ӯҳда дошта, тарзи ҳосаи муносибат ва амалро ба вучуд меорад.

§3. ПСИХОЛОГИЯИ СИЁСӢ

Мақом ва нақши омилҳои маънавӣ дар ҳаёти сиёсӣ ва фаъолияти сиёсии одамон аз падидаҳои дигари ҷомеа камӣ надоранд. Баръакс, ҳолатҳои зиёде бармехӯранд, ки симои онро ҳамчун нерӯи муқтадир ва пешбар нишон медиҳанд. Дар ин радиф психологияи сиёсӣ сатҳи ҳосаи зуҳури ҳешро соҳиб аст. Он ҳамчун шакли шуури сиёсӣ баромад намуда, дорои сифатҳои махсус мебошад. Психологияи сиёсӣ зинаи аввали шуури сиёсӣ ба ҳисоб меравад. Он дар муносибати одамон ба раванду ҳодисаҳои гуногуни ҷамъиятӣ, пеш аз ҳама ба раванди баҳамалоқамандию баҳамтаъсиррасонии одамон дар ҳаёти сиёсӣ, фаъолияти сиёсии одамон ва дарки муносибатҳои сиёсӣ ва ҳокимияти сиёсӣ таҷассум мегардад. Психологияи сиёсӣ низоми муайяни зоҳиршавии психологияи ҷамъиятӣ буда, муносибати одамонро ба системаи сиёсӣ инъикос менамояд, ки рафтори онҳоро дар ҳаёту фаъолияти сиёсӣ ташхис намуда, ифода мегардонад. Психологияи сиёсӣ ҳамчун инъикоси эҳсосотӣ дар муқобили инъикоси ратсионалӣ меистад. Он сатҳи поёнӣ, қисми муқаррарӣ ё амалии шуури сиёсӣ мебошад.

Ҳамин тавр, психологияи сиёсӣ соҳаи мустақили шуури сиёсӣ ва рафтори сиёсии одамон буда, асосан муносибати эҳсосоти одамонро ба системаи сиёсӣ, муносибатҳои сиёсӣ, пеш аз ҳама ба ҳокимияти сиёсӣ, ба тамоми раванду ҳодисаҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа муайян месозад.

Падидаҳои психикӣ, аз қабилӣ кайфият, афкор, ҳиссиёт, рӯовариҳои арзишӣ ва ғ. дар ҳаёти сиёсии ҷомеа ба таври мунтазам ва доимӣ воқеъ мегарданд. Онҳо бештар дар сатҳи шуури сиёсии инфиродӣ, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, синфҳо, миллатҳо, ҳукумат ва умумиятҳои дигар ташаккул ва инкишоф меёбанд. Падидаҳо, раванду ҳодисаҳои ҳаёти сиёсии ҷомеаро психологияи сиёсӣ ба сифати предмети мустақили таълимӣ ва соҳаи пажӯҳиши академӣ

мавриди омӯзиш қарор медиҳад. Психологияи сиёсӣ ҳамчун соҳаи мустақили илм, ки ба омӯзишу таҳлили ҳосиятҳои сиёсии раванду ҳодисаҳои психикии инсон машғул аст, таърихи чандон тулонӣ надорад. Он дар охири асри XIX ва аввали асри XX дар партави асосноккунии психологии донишҳои илмӣ пайдо шудааст. Таълимот ва доктринаҳои психологиие ташаккул ёфтанд, ки омилҳои сиёсиро сарфи назар намегардониданд. Таваҷҷӯҳ ба фаъолияти рафтори сиёсии одамон равияҳои мухталифро дар психологияи сиёсӣ ба вучуд овард. Тамоми намояндагони равияҳои гуногуни психологияи сиёсиро як ҷиҳат: кӯшиши дарёфт намудани тарзи дарки амиқ ва маънидод намудани ҳамаи падидаҳои ҷамъиятию сиёсӣ дар доираи қобилият ва фаъолияти фардӣ ё дастаҷамъӣ муттаҳид менамояд. Инкишофи ҷомеа ба сифати қисми таркибии эволютсияи кайҳонӣ доништа мешавад. Омили аввали рӯ овардан ба фаъолияти сиёсиро аз хоҳишу талабот ва манфиатҳои одамон вобаста медонанд.

Ҳар гуна раванди сиёсӣ то андозае аз кайфияти иштирокчиёни он вобаста аст. Раванди сиёсӣ ҳислатҳои инфиродӣ ва дастаҷамъии одамонро ошкор месозад. Махсусан, диққати бештар ба сарварон дода мешавад. Омили психикӣ як навъ ченаки сиёсат ба шумор меравад. Зеро дар аксари ҳолатҳо омили психикӣ ҳамчун шакли баҳамтаъсиррасонии одамон доништа мешавад. Масалан, фаъолият дар таркиби ҳокимият, давлат, ҳизбҳои сиёсӣ ё шаклҳои дигари иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, амалҳои субъектҳои гуногун ва ҳар гуна ҳодисаҳои дигари олами сиёсат ҳам, шакли психикии баҳамтаъсиррасонии одамон доништа мешаванд. Чунин муносибат ба сиёсат, ба фаъолияти сиёсӣ боиси дарки ҳосиятҳо ва имкониятҳои гуногуни он мегардад. Аммо ҳолати мазкур тарафи дигар низ дорад. Он метавонад боиси паст задани омилҳои дигар ва аз будаи зиёд нишон додани омили психикӣ гардад. Дар воқеъ, ҳамин тавр ҳам рух медиҳад. Дар илми сиёсӣ чараёне қувват гирифтааст, ки омили психикиро ҳатто мутлақ гардониданӣ мешавад. Намояндагони он тамоми раванду ҳодисаҳои ҳаёти сиёсиро аз омили психикӣ вобаста медонанд. Сар задани инкилоб, сарварии иртиқой, ташаккули инкишофи ислохот, равандҳои демократикунӣ ва амсоли инҳоро аз асосҳои психикии рафтори сиёсии одамон вобаста медонанд. Ҳодисаҳои ҷамъиятию сиёсиро аз рафтори одамони алоҳида вобаста мегардонанд. Мазмуни ҳодисаҳои сиёсиро аз амал ё хоҳиши симоҳои барҷастаи сиёсӣ берун мекашанд. Қариб ҳама ҷизро аз иродаи шахсони бузург вобаста медонанд. Масалан, дар бораи сохтмони ҷомеаи сотсиалистӣ дар СССР андеша намуда, муҳаққикон бештар мазмуну моҳияти равандҳои сиёсиро ба фаъолияти В.И.Ленин ва И.В.Сталин қиёс менамоянд. Бештар андеша меронанд, ки яке аз сабабҳои асосии воқеи нагаштан ё музаффарият пайдо накардани сотсиализм аз демократизми сиёсати муайяннамудаи В.И.Ленин дур шудани И.В.Сталин мебошад. В.И.Ленинро

окилу доно ва сарвари демократӣ дониста, И.В.Сталинро сарвари авторитарӣ ва зиёда аз ин ҳокими ҷаллод мешуморанд.

Дар шароити ҳозира низ муҳаққиқон мекӯшанд, ки нақши омили психикиро барҷаста нишон диҳанд. Камбудихо, хатою иштибоҳҳо ва музаффариятҳо ро ба шахсияти сарварони сиёсӣ ва ходимони ҷамъиятию давлатӣ мепайванданд. Дар илми сиёсӣ мутлақгардонии омили психикӣ хеле ғаёл гардидааст. Муҳаққиқон Э.Фромм, Р.Олпорт, Е.Богарус ҳатто кӯшидаанд, ки равандҳои сиёсии оммавино аз сифатҳои психикии шахсони алоҳида ва гурӯҳҳои хурди одамон вобаста намоянд. Л.И.Юрев сиёсатро тобеи омили психикӣ мегардонад. Онро дар аввал омили психикӣ дониста, сипас ҳосиятҳои идеологӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ғ. эътироф менамояд.

Мутлақ гардонидани омили психикӣ дар ҳаёти сиёсӣ равиши нодуруст буда, дар тадқиқи объективонаи раванду ҳодисаҳои сиёсӣ зиддиятҳо ва муҳолифатҳои зиёдеро ба амал меорад. Хангоми дарк намудан ва маърифати предмет имкониятҳои омили психикӣ маҳдуд аст. Зеро нақши асосӣ дар омили психикӣ ба зинаҳои маърифати ҳиссӣ марбут аст. Яъне, ҷойи асосиро дар маърифати психикӣ ҳиссиёт, эҳсос намудан ва тасаввурот соҳибанд. Одамон хангоми рӯварӣ ё баҳогузорӣ ба раванду ҳодисаҳои ҳаёти сиёсӣ, ба ғаёлияти сарварони сиёсӣ, асосан ба ҳиссиёти худ таъя менамоянд.

Унсури дигари омили психикии раванди сиёсиро эҳсосот ташкил медиҳад. Шодию хурсандӣ, қаҳру ғазаб, бадбинӣ ва ғ. ҷиғунагии падидаҳо ва ҳодисаҳои ҳаёти сиёсиро низ таҷассум карда метавонанд. Омили психикӣ, ки дар заминаи ҳиссиёт ва эҳсосот ташаккул меёбад, ҳосияти доимӣ ва мунтазам надорад. Ҳар лаҳза метавонад дар зери таъсири омилҳои дигар тағйир ёбад.

Ташаккули инкишофи психологияи сиёсӣ аз унсури дигари шуури сиёсӣ-идеологияи сиёсӣ фарқи ҷиддӣ дорад. Идеологияи сиёсӣ маҳсули шуури махсус буда, ҳамчун назария ташаккул меёбад. Ҷаёлияти одамон ва умумиятҳои дигари иҷтимоиро аз ҷиҳати назариявӣ асоснок менамояд. Психологияи сиёсӣ тамоман дар сатҳи дигар ба амал меояд. Он оқибати раванди ғаёлии бевоситаи одамон мебошад. Дар бисёр маврид психологияи сиёсӣ дар заминаи баҳамтаъсиррасонӣ ва баҳамалоқамандии байниҳамдигарии одамон ва муносибатҳои мутақобилаи онҳо бо институтҳои ҳокимият мебошад.

Дар илми сиёсии муосир яке аз масъалаҳои баҳсталабро доираи масъалаҳои психологияи сиёсӣ ташкил менамояд. Шартан соҳаи донишҳои психологияи сиёсиро аз масъалаҳои зерин иборат медонанд:

1. Заминаҳои иҷтимоию сиёсии ғаёлии психикии одамон. Ин ҷиҳат бештар дар талабот, манфиатҳо, хоҳиш, тарзи рӯйовариҳо, сабабҳои ба ғаёлияти сиёсӣ машғул шудан таҷассум меёбад. Ҳиссиёти одамонро ба ғаёлияти сиёсӣ ё иштироки одамон дар раванди сиёсӣ масъалаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ бедор менамоянд. Одамон роҳи мутамаддин ва са-

буки ҳалли масъалаҳо меҷӯянд. Сиёсатро ҳамчун воситаи беҳтарини ҳалли ҳама гуна масъалаҳо истифода менамоянд.

2. Тартиби психикии баҳамтаъсиррасонӣ бо муҳити сиёсӣ. Ҷиҳати мазкур аз нишондодҳо, одатҳо, хурофот ва ғ. тарғиб ёфтааст. Дар муносибатҳои сиёсӣ фаъолияти сиёсӣ, иштироки одамон дар раванди сиёсӣ, дастурҳо, одатҳо ва ё таассуби онҳо нақши худро доранд. Сатҳи воқеигардӣ ва иштироки одамон дар фаъолияти сиёсӣ аз ҷиғунагии онҳо вобаста аст.

3. Авзои рӯҳии одамон, ки асосан оқибати воқеияти ҳаёти сиёсии ҷомеа мебошад. Масалан, кайфияти одамон, ҳиссиёт ва эҳсосоти онҳо аз сиёсати кабир, аз авзои сиёсии рушди ҷомеа вобастаанд. Дар шакли барҷаста авзои рӯҳии одамон, ки вобаста ба муносибатҳои сиёсӣ ташаккул ёфтаанд, дар ҳолатҳои инкишофи бӯҳронӣ ва муттасили ҷомеа беҳтар намудор мегардад. Махсусан, инкишофи пурзиддият ва муқовиматомези ҷомеа ё ҳолати мочарогароёнаи он ба кайфият ва авзои рӯҳии одамон таъсири бештар мерасонанд.

4. Шаклҳои қавии сиёсӣю психикӣ ва натиҷаи фаъолияти одамон, ки бештар дар анъанаҳо ва одатҳо таҷассум меёбанд. Анъанаю одатҳо бештар ҳосияти дастаҷамъӣ дошта, асосан ба фаъолияти умумиятҳои иҷтимоӣ рост меоянд. Аммо воқеигардии онҳо хоҳу ноҳол ҳосияти инфиродӣ пайдо менамоянд. Зеро субъекти асосӣ одамони алоҳида ва фаъолияти онҳо ба ҳисоб меравад.

5. Равандҳои психикии коммуникатсияи сиёсӣ, ки бештар дар боварқунонӣ, тақлиднамӣ, маҷбурнамӣ, паҳн гаштани овозаҳо ва ғ. инъикос меёбанд. Вақте ки таваҷҷӯҳ бештар ба ҳиссиёт ва эҳсосот дода мешавад ва таҳлили мантиқӣ ҷой намеёбад, хоҳу ноҳол воқеият таври дигар баррасӣ мегардад. Дар бисёр ҳолатҳо аз асли ҳодиса дур рафта, ҳосиятҳои ғайриасосии он диққатро ҷалб менамоянд. Бинобар ин, омили психикӣ дар маърифати равандҳои сиёсӣ бояд нақши ёрирасон дошта бошад ва барои маърифати моҳият ва мазмуни падидаҳои сиёсӣ ёрӣ расонад.

Дар психологияи сиёсӣ ду ҷиҳат ба таври барҷаста намудор аст. Яке қисмати қавӣ ё устувор, дигаре қисме, ки зудҳаракат буда, доимо дар тағйирот аст. Ҷониби устувори психологияи сиёсиро ақли солим, менталитети сиёсӣ, характери миллӣ, анъанаҳо ва ғ. ташкил медиҳанд. Устувори психологияи сиёсӣ афзалиятҳои зиёд дорад. Он боиси дарки амиқ ва саривактии ҳодисаҳо мегардад. Инчунин ташҳиси муносибатҳо низ чандон душворӣ намеорад. Аммо ҳолатҳои низ ҳастанд, ки устуворӣ ё ҳосияти консервативӣ доштани психологияи сиёсиро наменвисанданд. Масалан, ҳангоми бартарӣ пайдо намудани унсурҳои устувори психологияи сиёсӣ талаботи одамон ба иттилооти сиёсӣ кам мегардад. Он бошад сабаби паст гаштани сатҳи иштироки сиёсии одамон мешавад.

Яке аз хусусиятҳои асосии психологияи сиёсии устуворро менталитети сиёсӣ ташкил медиҳад. Менталитети сиёсӣ шакли умумии дарки системаи иҷтимоӣ сиёсӣ, ки дар натиҷаи таъсири омилҳои муҳими ҳаёти дар раванди инкишофи шуури сиёсӣ арзишҳои рӯзмарро таҷассум менамояд. Он аз низомии арзишҳои таркиб ёфтааст, ки тарзи ҷавоби субъектҳои сиёсат ба тағйироти ҳаёти сиёсӣ мебошад. Менталитети сиёсӣ дар давраи ҳаёти одамон дар зери таъсири омилҳои муҳталиф ташаккул ва инкишоф меёбад.

Хусусиятҳои умумии менталитети сиёсии аҳолии Тоҷикистонро чунин муайян намудан мумкин аст:

— аҳамияти муҳим пайдо намудани давлатдорӣ ҳамчун нерӯи муттаҳидсозанда ва бунёдгари ҷомеа;

— давлати муктадирро ҳамчун кафолати инкишоф ва рушди инсон доништан;

— аз давлат вобаста донишмандони ҳалли кулли масъалаҳо. Давлатро ҳамчун тақдирсози одамон парастӣш менамоянд;

— шахсигардонии ҳокимияти сиёсӣ. Иродаи сарвари сиёсиро кадр намудан. Сарвари доно ва оқилу адолатпарвар ҳамчун шакли фахмоӣ соддаи воқеагари ҳокимият донишманд мешавад;

— шахрвандон фаъолии шахси сиёсиро кадр накарда, бештар ба институтҳои сиёсии ҷомеа бовар менамоянд;

— озодии иродаи дар муносибатҳои ҷамъияти ҷандон замина надорад. Одамон бештар ба ақли дастаҷамъӣ, интернасионалӣ, ҳамраъӣ захираҳои умед мебаранд. Дар даҳсолаҳои охир, махсусан аз давраи ҷанги шахрвандӣ сар карда, назари одамон ба муносибатҳои ҷамъияти тағйироти ҷиддӣ меёбад. Омилҳои этникӣ, динӣ, минтақавӣ ва тафовутҳои дигари иҷтимоӣ тадриҷан таъсири бештар мерасонанд;

— одамон хангоми ҳалли масъалаҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа ҷандон ба тарзҳои шаклӣ ҳукуки муносибатҳои ҷамъияти рӯ наоварда, бештар рӯ ба адолат ва таъмини адолатнокӣ меоваранд.

Чунин хусусиятҳои менталитети сиёсиро аҳолии Тоҷикистон вобаста ба инкишофи таърихӣ географӣ ва муносибат бо халқҳо ва кишварҳои дигар пайдо намудааст.

Характери миллии низ қисмати дигари муҳими психологияи сиёсиро ташкил медиҳад. Он таҷрибаи таърихӣ умумиятҳои этникии муайяно дарбар мегирад, ки аз насл ба насл тамаддуни ҳосаро инкишоф медиҳад. Сабаби дар вазъияти сиёсӣ ба таври гуногун зухур ёфтани умумиятҳои миллии этникӣ низ дар ҳамин аст. Умумиятҳои иҷтимоӣ сифатҳои гуногуни сиёсӣ психикӣ доранд. Синфҳо, миллати халқиятҳо, гурӯҳҳои этникӣ, умумиятҳои хурди иҷтимоӣ, иттиҳодияҳои одамон, ассотсиатсияҳои сиёсии алоҳида низ аз ҳам тафовутӣ зиёд доранд, ки аксаран ҳосиятҳои психикиро таҷассум менамоянд.

Чониби дигари психологияи сиёсиро ноустуворӣ ва зудҳаракатии он ташкил медиҳанд, ки ҳосияти муҳимро молик гардидаанд. Дар байни унсурҳои ноустувори психологияи сиёсӣ мақоми рӯҳияи сиёсии одамон бештар намудор аст. Он ҳосияти барҷастаи психологияи сиёсӣ буда, дар давраи муайяни инкишоф оммаи бузурги одамонро дарбар гирифта, муносибати онҳоро ба ҳодисаҳо ва равандҳои ҳаёти сиёсӣ муайян менамояд. Одамон аз самтҳои асосии инкишофи мамлакат, аз муносибати одамон ва ҳокимият, аз сатҳи баамалоии равандҳои сиёсӣ ва иштироки сиёсӣ барои худ ҳулосаҳо мебароранд, авзояшон дигаргун мешавад. Музаффариятҳо ва ноқомии рӯҳияи онҳоро дигаргун менамоянд. Якеро ноумед ва маънос гардонанд, дар ҳолати муайян дигареро болидахотир менамоянд.

Ба рӯҳияи одамон таъсиррасонӣ ва боваркунонӣ барин ҳосиятҳои психикии одамон бетараф намерасонанд. Ҳар амали сиёсӣ ва лаҳзаи бонуфузи фаъолияти сиёсии одамон, сатҳи баамалоии онҳо ба рӯҳияи одамон таъсир мерасонанд. Ҳангоми тавсифи чониби ноустувории психологияи сиёсии одамон сатҳи маълумот, ҷаҳонбинӣ, маданияти сиёсӣ, ҳосиятҳои вазъияти мушаххас ва ғ. бояд ба инбат гирифта шаванд. Зеро унсурҳои мазкур метавонанд рӯҳияи одамонро ба кулӣ тағйир диҳанд. Сифатҳои шахсият, аз қабилӣ нерӯи инфиродии шахс, боварӣ ба худ, ҳиссиёти эҳтироми хеш ва рӯҳияи онҳо таъсири ҳалқунанда мерасонанд. Дар амали сиёсӣ, махсусан эътиқод, ҷаҳонбинӣ, ҷонфидоии идеологӣ нақши асосӣ мебозанд. Беимонӣ ва нобоварӣ ба ҳеч чизе дар қадом сатҳе ба амал наоянд ба рӯҳияи одамон таъсири ҳалқунанда мерасонанд. Дар таназзули муносибатҳо ва фаъолияти сиёсии одамон чун омилҳои иртиқӣ баромад менамоянд.

Ҳамин тариқ, психологияи сиёсӣ дар қатори идеологияи сиёсӣ яке аз унсурҳои асосии шуури сиёсӣ ба ҳисоб меравад. Сатҳи қамолоти қисмҳои таркибии шуури сиёсӣ аз имконият ва қобилияти фитрию фикрӣ ва иҷтимоӣ, яъне аз фаъолияти сиёсӣ ва иштироки сиёсии одамон вобастааст. Бо ҳамин таркиби шуури сиёсӣ ба итмом намерасад. Дар адабиёти илмӣ дар бораи мафҳуми «шуури оммавӣ» низ назари ҳоса беш аз пеш ибраз меёбад. Дар бисёр мавридҳо онро ҳамчун қисми таркибии шуури сиёсӣ маънидод менамоянд. Шуури сиёсии оммавӣ маҷмӯи ғояҳо, назария ва таълимот дар бораи ҳокимияти сиёсӣ ва муносибатҳои сиёсии ҷомеа мебошад. Афзудани фаъоли иҷтимоӣ сиёсии оммаи мардум ва ба муносибатҳои мураккаби сиёсии ҷомеа дохил шудани онҳо сабаби ташаккули инкишофи шуури сиёсии оммавӣ мегарданд.

Шуури сиёсии оммавӣ ваҳдати назариявӣ идеологиро рад менамояд, умумияти мақсад ва ҳамроҳгии мақоми субъектҳои сиёсатро инкор менамояд. Дар доираи шуури сиёсии оммавӣ фаъолият намудани ҳизбҳои сиёсӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятии бешумор шаходати он аст.

БОБИ II. МАДАНИЯТИ СИЁСӢ

§ 1. МАДАНИЯТИ СИЁСӢ ВА ХОСИЯТҲОИ АСОСИИ ОН

Мафхуми «маданияти сиёсӣ» яке аз категорияҳои асосӣ ва маъмули илми сиёсии муосир мебошад. Мафхуми мазкурро дар ҳолатҳои гуногун истифода менамоянд ва маъниҳои мухталифро ба он мансуб медонанд. Мафхуми «маданияти сиёсӣ» мураккаб ва гуногунҷабҳа аст. Сабаби дар маъниҳои гуногун истифода намудани он ҳам ҳамин аст. Намояндагони таълимот ва ҷараёнҳои сиёсӣ вобаста ба мақсаду манфиатҳои ҳеш онро ҳар хел истифода менамоянд ва шарҳу эзоҳ медиҳанд. Дар бисёр ҳолатҳо «маданияти сиёсӣ»-ро дар муқоиса ба рафтору кирдори ҳеш шарҳ медиҳанд. Гоҳо «маданияти сиёсӣ»-ро аз идеология ва методологияи шакли ҷаҳонбинӣ вобаста дониста, онро мутлақ гардониданӣ мешаванд. Дар бисёр ҳолатҳо «маданияти сиёсӣ»-ро бо раванду ҳодисаҳо ва институтҳои сиёсии ҷомеа як дониста ё ташбеҳ додаву монанд намуда, тавсиф менамоянд. Аз ҷумла, онро бештар ба системаи сиёсии ҷомеа, маҷмӯи рӯовариҳо ба ғайрияти сиёсӣ ва ғ. монанд менамоянд ва ҳатто ҳаммаъно мешуморанд. Аз ин хотир, зарурати омӯзиши ҷамаҷонибаи мафхуми «маданияти сиёсӣ» пеш меояд.

Ҳанӯз намояндагони барҷастаи тамаддуни Замони қадим дар кишварҳои гуногун ба масъалаҳо ва ҳодисаҳои рӯ меоварданд, онҳоро мавриди омӯзиш қарор медоданд, ки ҳоло дар зери мафхуми «маданияти сиёсӣ» мавриди натиҷагирӣ қарор доранд. Махсусан, дар Юнони Қадим Афлотуну Арасту донандагони бехтарини масъалаҳои буданд, ки имрӯз чун маданияти сиёсӣ арзёбӣ мегарданд. Гарчанде ки назари мутафаккирони Замони кӯҳан дар дарки амиқ ва тадқиқоти масъалаҳои муосири маданияти сиёсӣ нақши зарурӣ надошта бошанд ҳам, онҳо метавонанд ба сифати манбаи афкори пурағиш истифода гарданд ва дар фаҳми масъалаҳои мухталифи ҳаёти сиёсӣ саҳм бигиранд.

То асри XVIII ҳеҷ як муҳаққиқе мафхуми «маданияти сиёсӣ»-ро мавриди истифода қарор надодааст. Аввалин шуда мафхуми мазкурро файласуфи маорифпарвари немис И.Гердер истифода намудааст. Албатта, муҳаққиқ таъсири маданиятро ба раванду ғайрияти сиёсии одамон ва моҳияту хусусиятҳои онро дар рушди инсон ба таъмин нишон надодааст. Вале мавриди омӯзиши илмӣ қарор гирифтани мафхуми «маданияти сиёсӣ» дар пешрафти илми сиёсӣ мақоми ҳешро тадриҷан пайдо менамуд.

Дар адабиёти илмӣ русӣ мафхуми «маданияти сиёсӣ»-ро аввалин шуда муаррих В.И.Гере дар солҳои 70-уми асри XIX тобиши илмӣ додааст. Баъдтар мафхуми мазкур дар ҷомеашиносии кишварҳои гуногун мавриди истифодаи васеъ қарор гирифт. Бештар мафхуми «маданияти сиёсӣ» дар асарҳои сиёсӣ сотсиологӣ ва тадқиқотҳои фарҳангшиносии М.Вебер, О.Шпенглер,

Н.Я.Данилевский, В.О.Ключевский, П.А.Сорокин, Н.А.Бердяев ва дигарон мавриди истифода қарор гирифта буд.

Мафҳуми «маданияти сиёсӣ» ва масъалаҳои мухталифи он дар охири асри XIX ва дар давоми асри XX ба таври муттасил аз ҷониби муҳаққиқони материалист-марксист ба таври васеъ мавриди омӯзиш қарор гирифта буданд. Махсусан, назари В.И.Ленин ба масъалаҳои маданияти сиёсӣ маълуманд ва то ҳоло диққати муҳаққиқонро дар сатҳи гуногун ба худ мекашанд. Тавсиф ва тадқиқи марксистии маданияти сиёсӣ дар бисёр ҳолатҳо ҳосияти идеологӣ пайдо менамоянд ва он дар муборизаи синфӣ ва тантанаи соҳти нави иҷтимоӣ истифода мегардад. Аз ин хотир, чун намоёндагони ҷараёнҳои дигари сиёсӣ барандагони таълимоти диалектикаи материалистӣ ба масъалаҳои тадқиқшаванда назари объективона ва соф илмӣ дӯхта наметавонистанд.

Дар кишварҳои Аврупои Ғарбӣ бештар фаҳми либералии масъалаҳо пурқувват аст. Асосан, ташаккули инкишофи концепсияҳои илмӣ бештар майл ба фаҳми демократию либералӣ доранд. Таълимоти маданияти сиёсӣ дар зери таъсири як қатор илмҳои ҷомеашиносӣ, аз ҷумла сотсиологияи сиёсӣ, антропология, психологияи иҷтимоӣ ва ғ. ташаккул ёфтааст. Дар кишварҳои Ғарб ташаккули аввалин концепсияи илмии маданияти сиёсиро ба солҳои 50 - 60-уми асри XX марбут медонанд. Дар саромати он Г.Алмонд ва С.Вебраро мегузоранд. Онҳо тавонистанд, ки маданияти сиёсиро ҳамчун соҳаи мустақили тадқиқот эътироф гардонанд. Мавқеи дигари олимони низ вучуд дорад. Аз ҷумла, М.Соболевский куллан мавқеи муҳолифро ишғол менамояд. Ба назари онҳо маданияти сиёсӣ соҳаи нави тадқиқот набуда, фақат тарзи дигари дарки ҳодисаҳо, ки пештар тадқиқ гардидаанд.

Концепсияи муносири маданияти сиёсӣ дар ИМА ташаккул ёфта, сипас ба тамоми мамлакатҳои мутамаддин паҳн гардид. Ҳоло он ба воҳид ва воситаи асосии омӯзиши раванду ҳодисаҳои ҳаёти сиёсӣ табдил ёфтааст. Дахсолаҳои охир дар омӯзиши масъалаҳои мухталифи маданияти сиёсӣ бештар А.Липсет, Л.Пай, В.Ки, В.Найман, Д.Каванаха, Д.Марвик, Р.Роуз, М.Крозе ва дигарон саҳм доранд.

Дар ҳаёти муқаррарӣ ва оддӣ маданияти сиёсӣ ҳамчун маҷмӯи мақом ва рафторҳо, одатҳои хуби ҳаёти сиёсӣ фаҳмида мешавад. Чунин тарзи фаҳмиш ба одамоне мансуб аст, ки ба маданияти сиёсӣ муносибати ҳоса надоранд. Вақте ки моҳият ва ҳосиятҳои онро дарк кардани мешаванд, масъалаҳои дигар пеш меоянд ва онҳо дарак медиҳанд, ки чунин баҳогузорӣ соддалавҳона буда, моҳият ва хусусиятҳои маданияти сиёсиро пурра фаро намегиранд. Чунин муносибат аз сатҳи маданияти сиёсии одамон ва гурӯҳҳои ҷомеа дарак медиҳад.

Барои он ки ба моҳияту хусусиятҳои маданияти сиёсӣ сарфаҳм равем, зарур аст, ки онро дар муқоиса бо ҳодисаҳои падидаҳои ҳамшафату васеътар таҳлил намоем. Маданияти сиёсӣ ҳодисае нест, ки аз падидаҳои дигари

чомеа дар канор бошад. Он зерсистемаи мафҳуми васеътари гурӯҳи мазкур мебошад. Ин силсила аз мафҳуми умумии «маданият» оғоз мегардад ва ба шохаҳо шаклҳои дигар парешон мешавад. Мафҳуми «маданият» сатҳи муайяни инкишофи таърихӣ чомеа аст, ки дар намуд ва шаклҳои ташкили ҳаёт ва фаъолияти одамон, инчунин дар сарватҳои моддӣ ва маънавии ҷаҳони онҳо ифода ёфтааст. Занҷири дуҷуми силсилаи мазкурро дар маънии тавсифи сатҳи моддӣ ва маънавии инкишофи даврҳои муайяни таърихӣ, ҳалқият ва миллатҳо, инчунин соҳаҳои махсуси ҳаёт ё фаъолият фаҳмидани мафҳуми «маданият» ташкил медиҳад. Дар охир, дар маънои маҳдуд мафҳуми «маданият»-ро танҳо ба доираи ҳаёти маънавии одамон нисбат медиҳанд. Маданияти сиёсӣ ба сифати яке аз шаклҳои маданияти маънавӣ амал менамояд.

Маданияти сиёсӣ маҷмӯи воситаҳо, роҳҳо ва шаклҳои рафтор аст, ки тавассути онҳо одамон ба сиёсат кашада мешаванд ва дар доираи он фаъолият мебаранд. Маданияти сиёсӣ воситаи муҳими ба ҳам пайвастании одамон ва ҳокимияти сиёсӣ мебошад. Мақсади асосии маданияти сиёсӣ низ ба ҳам алоқаманд гардонидани одамон дар системаи сиёсии чомеа ва фаъолияти сиёсӣ мебошад. Он аз унсурҳои гуногуни шуури ҷамъиятӣ ва маданият ташаккул ёфтааст, ки дар инкишофи институтҳои сиёсии чомеа нақши фаъл бозид, ба раванди сиёсӣ диққати махсус дода, рафтори сиёсии одамонро ба самти муайян равона месозад.

Барои фаҳми дуруст ва амиқи моҳияту хусусиятҳои маданияти сиёсӣ зарур аст, ки роҳу воситаҳои гуногун истифода шаванд. Бо ин мақсад меъёрҳои зерин арзиши бештар пайдо менамоянд:

а) меъёри сатҳ (дараҷа). Он имконият медиҳад, ки ҳосиятҳои асосӣ ва ғайриасосӣ, васеъ ва маҳдуди маданияти сиёсӣ таҳлил гарданд. Диққати асосӣ ба ҳосиятҳои муҳими маданияти сиёсӣ дода мешавад. Моҳияти он амиқ дарк мешавад ва имкониятҳои истифодабарӣ аз он дақиқ муайян мегарданд;

б) меъёри субъект, ки имконияти муайян намудани саромад ва субъектҳои маданияти сиёсиро медиҳад. Аслан, тамоми субъектҳои сиёсат ва фаъолияти сиёсиро дар нисбати маданияти сиёсӣ эътироф бояд кард. Зеро ҳар яки он ба сифати барандаи ҳосиятҳо баромад менамояд;

в) меъёри муносибат, ки ба сифати меъёри ёрирасон амал менамояд. Он имконият медиҳад, ки падидаҳои зерин: «системаи сиёсӣ», «сиёсат», «ҳокимият», «системаи ҳокимият», «институтҳои сиёсии чомеа», ғояҳои сиёсӣ ва раванду ҳодисаҳо, ки дар ҳаёти сиёсӣ нақши асосӣ доранд, беҳтар до-ништа шаванд.

Маданияти сиёсӣ дар ҳолате аҳамияти бештарро соҳиб мегардад, ки ба он аз ду ҷиҳат муносибат карда шавад. Аввало, маданияти сиёсии шахсони алоҳида, фардро бояд мавриди омӯзиши ҷамаҷониба қарор дод. Баъдан, зеро мафҳуми «маданияти сиёсӣ» маҷмӯи рӯовариҳои арзишии одамон, ки

ба аксарият хос аст, фаҳмида шавад. Дар кадом сурате набошад маданияти сиёсӣ аз амалияи таърихӣ одамон, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, аз анъанаю одатҳои сиёсӣ, аз мавқеи фардҳо ва гурӯҳҳо, аз рӯи муносибат ба ҳодисаҳои сиёсӣ ва рӯовариҳои арзишии онҳо вобаста мебошад. Рӯовариҳои сиёсии фардҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ ҳосиятҳои муҳим ва тарзи зоҳиршавии муайян доранд. Ин рӯовариҳо дар шаклҳои мухталиф маълум мегарданд. Рӯовариҳои маърифатӣ пурарзишанд ва онҳо, асосан аз донишҳои ҳақиқӣ ва бардурӯғ дар бораи ғояҳо ва объектҳои сиёсӣ таркиб ёфтаанд. Рӯовариҳои самаранок як қатор ҳодисаҳоро, аз қабилӣ хис кардани алоқаҳо, баҳудҷалбнамоӣ ва баҳаммуқобилатнамоӣ доир ба муносибат ба объектҳои сиёсиро фаро мегиранд. Рӯовариҳои арзишӣ, ки ҷигунагии муҳокимарониҳо ва ҳулосабарориҳоро нисбати объекти сиёсӣ муайян менамоянд.

Маданияти сиёсӣ аз тарафи бисёр муҳаққиқон мавриди баҳс қарор гирифтааст. Аммо на ҳамаи онҳо моҳият ва хусусиятҳои онро дуруст ва амиқ дарк намудаанд. Ба ҳар ҳол аз тарафи муҳаққиқон хусусиятҳои муҳимтарини маданияти сиёсӣ ошкор гардиданд ва барои дарки ҳамаҷонибаи он хизмати босазое ба анҷом расидааст. Аз ҷумла, сиёсатишиносии лаҳистонӣ Ёжи Вятр маданияти сиёсиро аз маҷмӯи мақом, арзишҳо ва маҷмӯи рафторе иборат медонад, ки муносибатҳои байнихамдигарии ҳокимият ва шахрвандонро танзим менамояд. Ў маданияти сиёсиро аз чунин ҷиҳатҳо иборат медонад:

- фаҳми сиёсат, санадҳо ва одамоне, ки манфиатдоранд;
- баҳогузориҳои ҳодисаю падидаҳои сиёсӣ, муҳокимаронию ҳулосабарориҳои киматгузорие, ки ба ҷигунагии амалишавии ҳокимият мансубанд;
- ҷиҳатҳои эҳсосоти ирода ва мақоми сиёсӣ. Масалан, муҳаббат ба Ватан, нафрат ба душманон ва ғ.;
- эътирофи рафтори сиёсии намунавӣ дар ҷомеа.

А.Боднар дар асоси баҳисобгирии ҳосиятҳои умумӣ ва гуногун маданияти сиёсиро аз маҷмӯи тасаввуроти муайян ва номуайяни таърихан ташаккулефта дар бораи падидаю равандҳои гуногуни ҳаёти сиёсӣ, ки ба он арзишҳо (сарватҳо), қоидаҳо, институтҳои сиёсӣ, намунаҳо, тарзи амалиёти сиёсии фардҳо ва гурӯҳҳои ҷамъиятӣ дохил мешаванд, иборат медонад.

Дар ҳақиқат ҳам ҳар ду тарзи маънидодӣ маданияти сиёсӣ ҷолибанд. Аммо тарзи аввал маҳдудтар аст. Чунки муҳаққиқ тамоми маданияти сиёсиро ба муносибатҳои байнихамдигарии ҳокимият ва шахрвандон вобаста менамояд. Ин тарзи муносибат ба фаҳми маҳдуди сиёсат мутобиқ аст. Аз ин хотир, тавсифи дуҷумин бештар васеътар ва ба фаҳми муносири категорияи аввалин ва асосии илми сиёсӣ — «сиёсат» мувофиқ мебошад.

Таърифоти зиёди маданияти сиёсиро дучор гардидан мумкин аст. Аз замони Г.Алмонд ва С.Вебра сар карда, то ба ҳоло даҳҳо таърифот ва тарзи муносибат ба маданияти сиёсӣ маълум аст. Ҳар яки он ҳукуки мавҷудиятро дорад. Зеро ҳар яке ҳосиятҳо ё ҷиҳатҳои муайяни маданияти сиёсиро тав-

сиф ва таҳлил менамояд. Дар радифи он барои дарки ҳамаҷонибаи моҳияту хусусиятҳои маданияти сиёсӣ таърифи васеътари мафҳум зарур аст. Аз ин хотир, ба маданияти сиёсӣ ҳамчун ба системаи том назар мебояд.

Маданияти сиёсӣ системаи мавзунӣ донишҳо ва шуури сиёсӣ, эътиқод ва арзишҳои сиёсӣ ва инчунин ҷаъолияти сиёсӣ мебошад. Донишҳои сиёсӣ аз худшуда боиси ташаккули шуури сиёсӣ мегарданд ва ба эътиқод табдил меёбанд, низомӣ арзишҳои сиёсиро бунёд месозанд. Онҳоро одамон ба роҳбарӣ гирифта, дар амалияи сиёсӣ воқеъ мегардонанд. Маданияти сиёсӣ ҳудудҳоеро мемонад, ки одамон дар доираи онҳо қонунӣ будани шакли мавҷудаи идораро қабул доранд.

Маданияти сиёсӣ дар сатҳи гуногун ба амал меояд. Он фақат аз омилҳо ё падидаҳои мусбӣ ё позитивӣ таркиб наёфтааст. Масалан, маданияти сиёсӣ дар байни гурӯҳҳо ва умумиятҳои гуногуни иҷтимоӣ, ҷараёнҳои сиёсӣ ва шахсонӣ алоҳида ҳар хел зоҳир мегардад. Инкор намудани эътиқоди сиёсӣ, дастурҳо ва арзишҳои сиёсӣ, ки ҳоси гурӯҳи иҷтимоӣ муайян аст метавонад сабаби инқори муттасилии инкишофи ҷомеа гардад. Низомӣ сиёсӣ ҷомеаро ҳалалдор намояд.

Маданияти сиёсӣ, ки қисми таркибии маданияти ҷомеа ба ҳисоб меравад, бо сатҳи дигари зухуроти он пайвастааст. Махсусан, алоқамандии маданияти сиёсиро бо маданияти ҳуқуқӣ, идеология ва ахлоқ аз мадди назар дур мондан номумкин аст.

Ҳамин тариқ, маданияти сиёсиро тавсифи тарзи ҳаёти сиёсӣ кишвар ва одамон доништан арзанда аст. Он рӯовариҳои сиёсӣ шахсро муайян месозад, одамонро вориди муносибатҳои ҷамъиятию сиёсӣ мегардонад ва ба сиёсати амалӣ мепайвандад. Маданияти сиёсӣ муносибати инсонро бо арзишҳо, қоидаҳо, меъёрҳо ва ба сиёсати давлат, ҳизбҳои сиёсӣ ва ғ.муайян намуда, иштироки одамонро дар воқеагардии ин сиёсат таъмин менамояд.

§ 2. ТАРКИБ ВА ВАЗИФАҲОИ МАДАНИЯТИ СИЁСӢ

Таркиби маданияти сиёсӣ ва аз худ намудани он дар раванди сиёсӣ ва муносибатҳои сиёсӣ ҷомеа аҳамияти калон дорад. Доираи васеи унсурони маънавии ҳаёти сиёсӣ имконият ва зарурати ташаккули таркиботи маданияти сиёсиро доранд. Маданияти сиёсӣ унсурҳои зиёду мухталифи маданияти ҷомеаро фаро мегирад. Инчунин муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо низ дар инкишофи маданияти сиёсӣ сарм мегиранд.

Маданияти сиёсӣ ҳодисаҳои мухталифи ҳаёти иҷтимоӣ сиёсӣ ҷомеаро тавре ба худ моил менамояд ва таркиби мукаммалеро пайдо намудааст. Таркиби маданияти сиёсиро мавриди пажӯҳиш қарор дода, унсурҳои асосӣ онро ошкор ва тавсифу таҳлил намудан лозим аст.

Дар таркиби маданияти сиёсӣ маърифати сиёсӣ мақоми хоса дорад. Он донишҳои сиёсӣ, шуури сиёсӣ ва тарзҳои тафаккури сиёсиро, асосан фаро мегирад. Раванди маърифати сиёсӣ амалҳо ва ҷаҳолияти доманадори одамонро талаб дорад. Одамон вазифадоранд, ки қонуни асосӣ (конститутсия), тамоми санадҳои меъёрию ҳуқуқие, ки дар танзими муносибатҳои маъмурию низомӣ, муносибати байниҳамдигарии одамон ва ҳокимияти сиёсиро навъҳои асосии он сахмдоранд, омӯзанд ва азбар намоянд.

Одамонро лозим аст, ки бо баҳисобгирӣ ва дарки амиқи принсипи демократию либералии «тақсими ҳокимият» мақомоти мухталифи давлатӣ, таркиб, моҳият ва вазифаҳои онҳоро омӯзанд. Муносибат ва мақоми иттиҳодияҳои гуногуни ҷамъиятиро пай бурда, таносуб ва муносибати мутақобилаи онҳоро мавриди назар намоянд. Раванди ташаккул, инкишоф ва сатҳи ҷаҳолияти иштироқи аҳзоби сиёсиро дар идораи қарорҳои ҷамъияти давлатӣ мавриди дониш қарор диҳанд. Дар раванди маърифати сиёсӣ одамонро зарур аст, ки қоидаҳо, меъёрҳо ва низомии иштирок намудан дар идораи ҷомеа аз худ намуда, шаклҳо ва воситаҳои тарзҳои ҷаҳолияти сиёсӣ ва иштирок дар амалиёти сиёсиро азбар намоянд.

Маърифати сиёсӣ фақат ҳосияти дохилӣ набошад, дарки масъалаҳои асосии раванди ҷаҳонии сиёсиро тақозо менамояд. Дарёфти роҳи воситаҳои самараноки сиёсии ҳалли масъалаҳои муносибатҳои байналхалқӣ дар сатҳи гуногун ба ҷумлаи унсурҳои асосии маърифати сиёсӣ шомиланд.

Унсурҳои дигари маданияти сиёсиро **рафтори сиёсӣ** ташкил медиҳад. Он ҷиҳатҳои зеринро дарбар мегирад. Одамон ба таври муташаккил ва бошуурона дар омодагӣ, муҳофизат ва қабули санадҳои муҳими меъёрию ҳуқуқӣ ва сиёсӣ иштирок менамоянд. Он бештар дар шакли раёӣпурсӣ ва ҳар гуна овоздиҳӣ интиҳобот зоҳир мегардад. Рафтори сиёсии одамон дар шаклҳо ва сатҳи иштироқи одамон дар ҳалли масъалаҳои муҳими ҳаёти сиёсӣ, иштироқи одамон дар қарорҳои ва маърақаҳои оммавӣ, махсусан дар шаклҳои мухталифи эътирозҳои сиёсӣ, аз ҷумла дар намоишҳо, гирдиҳамоиҳо, роҳпаймоиҳо, қарорҳои ва ғ.с. мегардад. Одамон аз шаклҳо ва тарзҳои гуногуни баҳампайваस्ताгӣ ва баҳамтаъсиррасониҳои ҷомеаи сиёсӣ-давлат ва мақомоти гуногуни он ва ҷомеаи шахравандӣ-шаклҳои мухталифи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва созмонҳои ғайриҳуқуматӣ истифода менамоянд.

Ҳамин тариқ, рафтори сиёсии одамон, ки ҷузъи таркибии маданияти сиёсӣ ба шумор меравад, асосан шаклҳои ҷаҳолияти сиёсӣ, дастурҳои сиёсӣ, малақаи маҳорати ҷаҳолияти ҷамъияти сиёсӣ ва ғ. дарбар мегирад.

Маданияти сиёсӣ унсурҳои ахлоқию баҳодиҳиро низ фаро мегирад. Он асосан, аз ҳолатҳои тавсиф, таҳлил ва ҳулосагирӣ аз раванди ҳодисаҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа таркиб ёфтааст. Ҳангоми баҳогузорӣ ба объектҳои сиёсат рӯовариҳои маданӣ, муносибати одамон ба соҳиби сиёсӣ ва ҳокимияти

сиёсӣ ва умуман, муносибат ба ҳодисаҳои сиёсӣ пеши назар меоянд. Дар вақти таҳлил ва баҳогузориҳои объектҳои сиёсат диққати махсусро омилҳои ахлоқию маданӣ ба худ ҷалб менамоянд.

Хусусияти муҳими унсӯри ахлоқию маънавиро барҷаста намудор ғаштани ҳиссиёти сиёсӣ, анъанаҳо, идеалҳо, эътиқод, мавҷудият ва ба роҳбарӣ гирифтани мақсади муайян ташкил медиҳанд.

Сатҳи маданияти сиёсии ҷомеа ва бошандагони онро дараҷаи истифодаи қоидаҳо ва меъёрҳои идеалию арзишӣ ва ахлоқию маънавӣ муайян месозанд. Дар таркиби маданияти сиёсӣ нақши муҳимро одатҳо ва қоидаҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа мебозанд. Хосиятҳои мусбати одатҳоро дар маданияти сиёсӣ эътироф намуда, ҷиҳатҳои манфӣ ва дар баъзе ҳолатҳо, иртиҷоии одатҳоро қайд кардан зарур аст. Онҳо алоҳидаанд ва дар зиддият бо манфиатҳои умумиятҳо ва шахсони дигар қарор мегиранд. Одатҳо тарзи ҳаёти ҷамъиятии одамонро тағйир медиҳанд.

Одатҳо ё қолабҳои маданияти сиёсӣ низ як шакли таҷассуми воқеияти ҷамъиятӣ ва ҳаёти инфиродии одамонанд. Дар вучуди одатҳо нақши асосӣ ба ҳиссиёт дода мешавад ва ҳодисаю равандҳои ҳаёти сиёсиро аз рӯи меъёрҳои эҳсосотӣ натиҷагирӣ менамоянд.

Дар таркиби маданияти сиёсӣ асотирҳо низ мақоми махсус доранд. Асотирҳои сиёсӣ низ дар заминаи ҳиссиёт ташаккул меёбанд ва ҷузъи шуури сиёсии одамонанд. Асотирҳои сиёсӣ бештар хосияти мусбатро ба худ мегиранд. Онҳо, асосан дар бораи ҳодисаю падидаҳои ҳаёти сиёсӣ, гоյҳои сиёсӣ, арзишҳо ва нуқтаҳои махсуси таълимот ё мақсадҳо ташаккул ва инкишоф меёбанд. Дар таркиби асотирҳои сиёсӣ мақом ва нақши одамони барҷаста, сарварони сиёсӣ, ходимони ҷамъиятию давлатӣ хеле бузург аст. Махсусан, дар ҷомеаи гайридемократӣ, ки унсӯрҳои авторитарию тоталитарӣ ҳатто ҳаёти инфиродии одамонро фаро мегиранд, қиссаҳо дар бораи одамони бузург бештар пайдо мешаванд. Одамон аз сабаби бегонагии худ аз ҳокимият ба мақомоти давлатӣ, ҷамъиятӣ ва нақши сарварони сиёсӣ баҳои ҳаққонӣ дода наметавонанд. Аз ин хотир, набудани иттилооти объективӣ расмӣ боиси ташаккулу инкишофи қиссаҳо дар бораи одамони алоҳида ва ҳодисаҳои ҳаёти сиёсӣ мегарданд.

Дар маданияти сиёсии ҷомеа рамзҳои сиёсӣ мақоми хешро соҳибанд. Рамзҳои сиёсӣ тарҳи шартӣ муҳимтарин идеалҳои сиёсӣ буда, барои ташвиқи тарғиби мақсадҳои асосӣ воситаи муҳим ба шумор мераванд. Дар ҷомеаи сиёсӣ рамзҳо хеле гуногун ва бешуморанд. Ҳар мақомот ва воҳиди ҷамъиятӣ ё гурӯҳӣ аз рамзҳо, аломатҳо ва нишонаҳои муҳталиф истифода менамояд. Ҳар як халқ, давлат ва иттиҳодияҳои иҷтимоӣ барои ифодаи образҳои мақсади асосӣ ва ормонҳои иҷтимоӣ дар рафти инкишофи таърихӣ аз рамзҳои гуногун баҳра мегиранд. Рамзҳои муҳимтарини давлатӣ парчам, нишон ва суруди миллӣ мебошанд. Тамоми давлатҳои мутамаддини муосир рамзҳои мазкур-

ро дар ташвику таргиби идеалҳои олиӣ ҳеш ба таври мунтазам ва муттасил истифода менамоянд. Дар баробари ин мақомоти давлатӣ аз воситаҳои дигари ифоданамоии мақсадҳои идеалиашон истифода мебаранд. Ба одамони пешқадами ҷомеа барои хизматҳояшон дар назди давлат силсилаи ордену медалҳо ва нишонҳои дигари сарисинагӣ сикка мезананд. Ному насаби одамони пешқадамро дар лавҳаҳо ва китобҳои хотира дарҷ менамоянд ва ғ.

Давлатҳои муосир аз рамзҳои мухталифи давлатию миллий, аз ҷумла парчам, гимн, конституция, идҳои миллий ё давлатӣ, ташрифоти расмӣ давлатӣ, маросимҳои давлатӣ ва байнидавлатӣ ва ғ. истифода мебаранд. Мақсади асосии истифодаи рамзҳои сиёсиро муттаҳид намудани одамон, таъмини ваҳдати нерӯҳои ҷомеа, далолат намудан ба амалиёте ва тақвияти фаъолияти рафтори сиёсии одамон дарбар мегиранд.

Дар таркиби маданияти сиёсии ҷомеа нақши барҷастаро идеология мебозад. Идеология, ки бо кулли институтҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ бевосита пайваст аст дар танзими муносибатҳои маданӣ, фаъолият, рафтор ва иштироки сиёсии одамон таъсири асосӣ мерасонад. Фақат сатҳи амали идеологияро муайян намудан лозим аст. Идеология дар ҷомеаи демократӣ дар сатҳи шуури омма мавҷуд аст ё ҳуқуқи ҳастӣ пайдо менамояд. Дар ҷомеаи гайридемократӣ он бештар дар сатҳи идеологияи давлатӣ волеҳурад. Ҳатто дар ҷомеаи тоталитарӣ идеология дар бисёр мавридҳо маданияти сиёсиро маҳдуд мегардонад. Идеология бояд ҳамчун ҷузъи таркибии маданияти сиёсӣ амал намояд ва дар воқеигардии вазифаҳои он кӯмак расонад.

Маданияти сиёсӣ вазифаҳои гуногунро иҷро менамояд. Дар байни онҳо вазифаҳои зеринро ба таври мухтасар тавсиф намудан лозим меояд:

— **маърифати раванди сиёсӣ**, ки хангоми он одамон донишҳои зарурии ҷомеаи сиёсиро азбар намуда, дар дарки амиқи масъалаҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа, дарёфти роҳи воситаҳои ҳалли самаранокии онҳо душворӣ намекашанд. Дар одамон андешаҳо ва имони мустаҳками сиёсӣ пайдо мешавад ва дар рушди инсон саҳм мегирад;

— **меърию баҳогузорӣ**. Маданияти сиёсӣ ба ихтиёри одамон, ба гурӯҳҳои иҷтимоӣ, умумиятҳои бузурги ҷамъиятӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, созмонҳои гайриҳукуматӣ ва мақомоти гуногуни давлатӣ қоидаҳо, меъёрҳо, арзишҳо, дастурҳо, тарзи тафаккур, рафтор ва ғ. мегузорад, ки дар фаҳми моҳият ва хусусиятҳои раванду ҳодисаҳои ҳаёти сиёсӣ таъсири ҳалкунанда мерасонанд;

— **тарбиявӣ**. Маданияти сиёсӣ манбаи асосии ташаккули инкишофи шуури сиёсӣ, фаъолияти сиёсӣ ва воситаи заминаи ташҳиси муносибатҳо ба системаи сиёсӣ ва муносибатҳои сиёсии ҷомеа мегардад;

— **мутобиқгардонӣ**. Маданияти сиёсӣ заминаи асосӣ ва воситаи муҳими дарёфти талаботи доимии одамон оид ба дарки мақом ва мансубияти

ичтимоияшон мебошад. Он роҳу воситаҳои ҳимояи манфиатҳои иҷтимоию сиёсиро мушаххасан ошкор месозад;

— **одатнамоӣ ба муҳити сиёсӣ.** Маданияти сиёсӣ талаботу манфиатҳои одамонро дар худ инъикос намуда, имкониятҳои мутобик гаштан ба муҳити сиёсиро фароҳам меорад. Инчунин имконият медиҳад, ки одамон аз ҳукуку вазифаҳои ҳеш истифода намуда, муносибаташонро ба ҳокимияти сиёсӣ ва низоми сиёсӣ ҳукукии ҷомеа муайян созанд;

— **сафарбарнамоӣ.** Вазифаи мазкурро маданияти сиёсӣ дар ҳолате иҷро карда метавонад, ки одамонро баҳри ҳалли самараноки масъалаҳои гуногуни ҳаёти сиёсии ҷомеа сафарбар карда тавонад;

— **интеграсионӣ.** Маданияти сиёсӣ ва рушди он боиси ташаккул ва инкишофи заминаи васею мустаҳками сатҳи сиёсӣ гашта, тамоми нерӯҳои сиёсии ҷонибдор ва хайрхоҳи онро муттаҳид месозад. Дар ин маврид, асосан ваҳдати иттиҳодияҳои гуногуни ҷамъиятӣ таъмин мегардад. Агар қувваҳои оппозиционӣ нисбати ҳокимияти сиёсӣ вучуд дошта бошанд ҳам, онҳо ҳосияти позитивӣ доранд;

— **коммуникатсионӣ.** Маданияти сиёсии ҷомеа тавассути воситаҳои ахбори омма ва воситаҳои дигари коммуникатсионӣ ба наслҳои нав мегузарад. Дар ташаккулу инкишофи раванду ҳодисаҳои нав ва нафтаъсису навуноӣ «сахм» мегирад.

Масъалаи робитаи маданияти сиёсӣ бо унсурҳои дигари ҳаёти ҷамъиятӣ низ баррасӣ хоҳад гардид. Дар ташаккулу инкишофи маданияти сиёсӣ омилҳои дигар низ сахм мегиранд. Он аз бисёр ҷиҳат ба системаи сиёсии ҷомеа вобаста аст. Системаи сиёсии ҷомеа ҷигунагии маданияти сиёсӣ, хусусиятҳои муносибатҳои онро муайян менамояд. Таълимот, гоҷаҳо ва назарияи сиёсӣ, ки ҳоси институтҳои сиёсии ҷомеа мебошанд ба инкишофи маданияти сиёсӣ, ҳосиятҳои мусбату манфии он таъсир мерасонанд. Системаи сиёсии воқеӣ дар худ таърихи маданияти сиёсии ҷомеаро низ таҷассум менамояд. Маданияти сиёсӣ низ ба системаи сиёсии ҷомеа таъсир мерасонад. Ин таъсиррасонӣ то андозае боиси тағйирёбии системаи сиёсии ҷомеа мегардад. Ба маданияти сиёсӣ омилҳои биологӣ низ таъсир мерасонанд. Баъзе ҷараёнҳои илмӣ вобастагии маданияти сиёсиро аз ҳосиятҳои биологӣ ё аз хусусиятҳои ҷуғрофӣ вобаста медонанд. Намунаи он шабоҳатдихии режими наҷодпарастӣ дар шаклҳои гуногуни он: апартеид, фашизм ва ғ. ба шумор меравад.

Аз назари манфиатҳои геополитикӣ маданияти сиёсӣ дар системаи муносибатҳои байналхалқӣ ба омилҳои ҳукмронии фазогӣ таъя менамояд. Яъне, то кадом андоза таъсиру ҳукмронии як давлат аз болои давлати дигар дар маданияти сиёсии ҷомеа таҷассум меёбад.

Маданияти сиёсии ҷомеаро саросар аз омилҳои гуногун ва таъсиррасонии онҳо вобаста доништан ҳатост. Дар ҳақиқат омилҳо, ҳам табиӣ ва ҳам ҷамъиятӣ ба он таъсир мерасонанд. Аммо ин таъсиррасониҳои байниҳамдигарӣ моҳияти

ходисаҳоро ба кулӣ тағйир дода наметавонанд. Ҳар гуна таъсиррасониҳо ва вобастаномаиҳо ҳосияти нисбӣ доранд. Маданияти сиёсӣ низ падидаи мустақили ҷомеа, соҳаи махсуси инкишофи иҷтимоӣ буда, раванди объективии рушдро соҳиб аст.

§ 3. НАВЪҲОИ МАДАНИЯТИ СИЁСӢ

Маданияти сиёсии ҷомеа дар зери таъсири омилҳои гуногун тағйир меёбад ва моҳияту хусусиятҳои хешро такмил медиҳад. Барои инъикоси раванди инкишоф, тағйироти маданияти сиёсӣ ва хусусиятҳои он ибораи «навъҳои маданияти сиёсӣ» истифода мешавад. Он хусусиятҳои умумии тафаккури сиёсӣ, ғайрияти сиёсӣ ва рафтору иштироки сиёсии одамонро, ки дар макон ва замони муайян зиндагӣ намудаанд, дарбар мегирад. Дар рафти инкишофи таърихӣ давлатҳо ва халқҳо навъҳои гуногун ва зиёди маданияти сиёсиро азбар кардаанд. Асосҳои ба навъҳо ҷудо намудани маданияти сиёсӣ ҳеле гуногунанд. Олимони аз ҷиҳати гуногун истифода менамоянд. Таснифоти маданияти сиёсӣ, асосан аз он вобастааст, ки кадом меъёр ба инобат гирифта шудааст.

Бисёре аз назарияи муосир маданияти сиёсиро ба мавҷудияти муҳолифатҳо, муқовиматҳои байни субъектҳои ҳаёти сиёсӣ вобаста менамоянд ва роҳҳои ҳалли онҳоро ба табиати маданияти сиёсии ҷомеа мансуб медонанд. Чунин муносибат бештар ба маданияти сиёсии мамлакатҳои аврупоӣ ҳос мебошад ва он се навъи маданияти сиёсиро фаро мегирад. Аввало, он ба консенсус асос ёфта ва бештар дар Британияи Кабир волеҷуд аст. Дуюм, тавре, ки масъулияти сиёсии тарафдорони талаб дорад ва он бештар ҳоси ИМА мебошад. Дар охири системаҳои, ки ҳамраҳӣ ва пайвастагии байни гурӯҳҳои махсусро тақозо менамоянд. Ин бештар дар шароити мамлакатҳои нимҷазираи Скандинавия, махсусан дар Норвегия волеҷуд аст.

Ба навъҳо ҷудонамояҳои дигари маданияти сиёсӣ низ вучуд дорад. Аз ҷумла, Г. Лембрух назари худро баён намудааст, ки он ба ошкор намудани ҳосияти тарзи ҳалли зиддиятҳои ҳаёти сиёсӣ асос ёфтааст ва он аз аҳамият ҳолӣ нест:

— **тарзи рақобат.** Мувофиқи он муқовимат ва мӯҷароҳоро дар ҳолате ҳал намудан мумкин аст, ки қарори қабулшударо ақсарияти одамон дастгирӣ намоянд;

— **тарзи мутаносиб,** ки мувофиқи он ҳалли масъала ба сатҳи ҳамкории мақомоти давлатӣ ва иттиҳодияҳои сиёсии ғайридавлатӣ вобастаанд;

— **тарзи иерархияи бюрократӣ,** ки дар мавриди он ҳалли масъалаҳо аз усулҳо ва методҳои авторитарӣ вобастаанд.

Маданияти сиёсӣ ду хели зоҳиршавиро дорост:

— маданияти сиёсии махдуд, ки фақат дар доираи анъанаҳо ва қоидаҳои махсус бозсозӣ менамояд ва рӯ ба ҳодисаҳои дигар мениҳад;

— маданияти сиёсии қушода, ки метавонад ҳар замон рӯ ба тағйирот орад ва пайдоиши унсурҳои навро бипазирад.

Дар табиати маданияти сиёсӣ сатҳи донишҳои барандагони он нақши муҳим доранд. Дар бораи ҳодисаю падидаҳои сиёсӣ дониши мукамал, пайдо намудан ва ҳосияти объективӣ доштани онҳо аҳамияти заруриро касб менамоянд. Доираи донишҳои барандагони маданияти сиёсӣ бояд ба ҳолати умумии воқеияти ҷомеа мувофиқат кунанд. Одамонро зарур аст, ки таърихи маданияти сиёсӣ, хусусиятҳои зухуроти онро дар марҳалаҳои муайяни таърихӣ вобаста ба воқеияти ҷамъиятӣ дарк намоянд ва истифода бурда тавонанд.

Масъалаи пешбиниҳои ҳодисаҳои маданӣ ва самти инкишофи онҳо низ дар сиёсат нақши паст надорад. Ҳамин тариқ, маданияти сиёсӣ дар қадом ҳоле, ки вучуд надошта бошад, гирифтори тағйирот ва дигаргуниҳо мегардад. Ин дигаргуниҳо метавонанд дар ҷомеа муҳолифатҳои иҷтимоӣ ва ҳодисаҳои дигари манфиро пеш оранд. Мавҷудияти тафовутҳо дар маданияти сиёсии ҳар як системаи сиёсӣ аз мавҷудияти маданияти махсус дарак медиҳанд. Пайдоиш ва мавҷудияти маданияти сиёсии махсус натиҷаи амали омилҳои гуногуни иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ, таърихӣ, этнографӣ ва ғ. мебошанд. Ду шакли зохиршавии маданияти махсус — маданияти элитаи сиёсӣ ва маданияти оммаи мардум баръало намоён аст. Дар доираи системаи сиёсии муайян пайдоиши шаклҳои дигари маданияти махсус аз эҳтимол дур нест. Фақат зарур аст, ки онҳо табақаҳои васеи аҳолиро фаро бигиранд. Умумиятҳои гуногуни иҷтимоӣ метавонанд соҳиби маданияти сиёсии махсуси худ бошанд. Масалан: зиёиён, коргарон, соҳибкорон ва ғ.

Дар таърихи тамаддун маданияти сиёсии ҷомеаро ба навҳои гуногун тақсим менамоянд. Дар ин силсилабандӣ тамоми хусусиятҳои макон ва замон таҷассум меёбанд:

— маданияти сиёсии анъанавӣ, ки асосан дар давраҳои аввали инкишофи ғуломдорӣ ва умуман, Аҳди қадим пайдо шуда, то ба Асрҳои миёна амал менамуд;

— маданияти сиёсии демократияи табақаӣ, ки Асрҳои миёна ва давраи Эҳёро дарбар мегирад. Маданияти сиёсии полиси қадимаи Юнон ва Рими ҷумҳуриявӣ, шаҳрҳои асримиёнагии италиявӣ, маданияти дворянӣ дар Полша ва Англия аз ҷумлаи он мебошанд;

— маданияти сиёсии демократӣ, ки аз давраи Замони нав оғоз ёфта, дар ҳар давраи таърихӣ комил гашта, хусусиятҳои нав ба навро ба худ гирифта, то ба замони мо расидааст. Дар Замони нав арзишҳои маънавӣ, аз ҷумла ҳосиятҳои маданияти сиёсӣ низ тобиши дигар гирифтанд. Одамон имконияти ба таври қушоду озод ба фаъолияти сиёсӣ машғул шуданро пайдо намуданд. Аммо тафовутҳои иҷтимоию сиёсии аҳоли то ҳанӯз ба ҳубӣ ҳис карда

мешуданд. Бартарии қоидаҳои синфӣ ва арзишҳои сармоядорӣ нисбат ба арзишҳо ва умумияту хусусиятҳои табақаҳои дигари аҳолии намоён буданд. Замони нав ду навъи асосии маданияти сиёсӣ: демократӣ ва авторитариро ба миён овард.

Маданияти сиёсии демократӣ ба одамон имконият медиҳад, ки дар ҳаёти сиёсӣ, дар раванду муносибатҳои он бевосита иштирок намоянд ва ба ғайри сиёсӣ машғул гарданд. Маданияти сиёсии демократӣ ба одамон ҳуқуқҳои гуногун фароҳам месозад. Он имконият медиҳад, ки махсусан, ҳуқуқҳои шаҳрвандии одамон эътироф карда шаванд. Плюрализми сиёсӣ ба воқеият табдил меёбад ва ҳокимияти давлатӣ қароргириро ба риояи онро медиҳад. Ҳамаи шаҳрвандон ва қувваҳои мухталифи сиёсиро ҷамъияти аз он истифода менамоянд.

Дар баробари маданияти сиёсии демократӣ навъҳои дигари маданияти сиёсӣ, аз ҷумла маданияти сиёсии авторитарӣ ва тоталитарӣ ташаккул ёфта, комил гаштанд, ки ҳоло намунаҳои онҳо дар ғушаи қанораҳо ва минтақаҳои гуногуни олам ҳале зиёданд;

— маданияти сиёсии авторитарӣ бисёр ҳосиятҳоро соҳибӣ менамояд, ки онро ба маданияти сиёсии демократӣ муқобил мегузорад. Он ҳокимияти муттаҳиди давлатиро тараннум намуда, нисбати ҳуқуқ ва озодиҳои сиёсии шаҳрвандон саҳланкорӣ менамояд. Таърих дар ин бора мисолҳои зиёдеро медонад, аз ҷумла бонапартизм дар асри XIX, ҳар гуна режимҳои ғайридемократӣ (миллатгароии иртҷоӣ, фашизм, дохигарӣ) дар асри XX. Маданияти сиёсии авторитарӣ омро ба итоаткории орифона даъват менамояд.

Ҳар таълимот ва мактабҳои илмӣ вобаста ба имконият ва манфиатҳои маданияти сиёсиро дар навъҳо ва шаклҳои гуногун муаррифӣ намуда, назари ҳосаро пеша менамоянд. Дар саромати таснифи маданияти сиёсӣ меъёрҳои гуногун меистанд. Агар меъёри форматсионӣ ба назар гирифта шавад, он гоҳ навъҳои маданияти сиёсӣ ба навъҳои форматсияҳои ҷамъиятии иқтисодӣ мувофиқ меоянд. Агар ба сифати меъёр навъи режими сиёсӣ хизмат намоӣ, он гоҳ дар замони муосир оид ба се навъи маданияти сиёсӣ: демократӣ, авторитарӣ ва тоталитарӣ мавқеъи гирифтани лозим меояд. Ба сифати меъёри муносибат метавонад таркиби иҷтимоии ҷомеа хизмат намоӣ. Дар ин ҳолат ҳар умумияти бузургтарини иҷтимоӣ соҳибии маданияти сиёсии махсус мегардад. Ҳамин тариқ, меъёри муносибат ба навъҳо ва шаклҳои маданияти сиёсӣ ҳале гуногун аст, ки он як нав таҷассуми воқеияти ҷомеа мебошад.

Дар сиёсатшиносии муосир бештар тавсифи навъҳои маданияти сиёсӣ, ки Г.Алмонд ва С.Вебра дар асари «Маданияти шаҳрвандӣ» (1963) баён намудаанд, қарор карда мешавад:

1. Маданияти сиёсии патриархалӣ. Аломати асосии онро набудани инкори рағбат ба системаи сиёсӣ ташкил медиҳад.

2. Маданияти сиёсии раиятӣ (тобеиятӣ). Одамон ба институтҳои сиёсӣ ва режими ҳокимияти сиёсӣ тобеъ ва вобаста буда, аҳолиро ғайриодии инфиродин сатҳи паст фаро гирифтааст.

3. Маданияти сиёсии ғайриодӣ, ки одамон ба системаи сиёсии ҷомеа майлу рағбати зиёд дошта, дар ҳаёти он иштироки ғайриодӣ доранд.

Ҳоло ду навъи маданияти сиёсӣ - маданияти сиёсии тобеиятӣ ва маданияти сиёсии иштирок намудан бештар ғайриодӣ, ки андешаҳои Г. Алмонд ва С. Вебраро тақвият медиҳанд.

Таснифи маданияти сиёсӣ ва навъбандии он инчунин аз рӯи меъёрҳои дигар низ ба амал меоянд. Махсусан, таълимоти тамаддун, ки ҳамчун методологияи муносибати илми сиёсӣ ба раванду ҳодисаҳои ҳаёти сиёсӣ истифода мегардад, метавонад ба сифати меъёри ба навъҳо ҷудо намудани маданияти сиёсии муосир хизмат намояд. Муносибати тамаддун ҳамчун меъёри навъбандӣ хосияти нисбатан кулро соҳиб аст ва масъалаҳои муҳимтаринро ба назар мегирад. Ҳангоми истифодаи муносибати тамаддун хосиятҳои этникӣ, динӣ, минтақавӣ ва ғ. барҷаста мегарданд. Ҳар навъи тамаддун маданияти хоси худро пайдо менамояд. Масалан, аз рӯи омили миллию этникӣ тамаддуни славянӣ, тамаддуни форсию тоҷикӣ, тамаддуни англиксаксонӣ, тамаддуни олмонӣ ва ғ. ҳастӣ пайдо менамоянд. Аз рӯи омили динӣ бошад тамаддуни исломӣ, тамаддуни буддӣ, тамаддуни масеҳӣ ва ғ. ҳукми ҳастӣ меёбанд. Аз рӯи тақсими минтақавӣ ё нимкуравӣ бештар тамаддуни ғарбӣ ва тамаддуни шарқӣ диққати муҳаққиқонро ба худ ҷалб намудааст. Махсусан, муҳаққиқони муосири рус В.П.Пугачёв ва А.И.Соловёв ба он бештар таваҷҷӯҳ доранд. Онҳо хусусиятҳои асосии маданияти сиёсии ғарбӣ ва шарқиро ба таври зайл нишон медиҳанд:

Хусусиятҳои маданияти сиёсӣ

Боварӣ ба он ки ҳокимият ба бартарии табиӣ, маънавия ва ғайраҳои инсон бар инсон асос ёфтааст.

Муносибат ба сиёсат ҳамчун ба шакли мочаро, ки ҳалли он ба принципҳои бозии содиқона ва баробари шахрвандон дар назди қонун асос меёбад.

Дарки қобилияти шахсият барои ба амал баровардани ваколатҳои ҳокимият, афзалияти идеалҳои озоди инфиродӣ

Эътирофи инфирод ҳамчун субъект ва манбаи асосии сиёсат; муносибат ба давлат ҳамчун ба институте, ки аз ҷомеаи шахрвандӣ вобастааст. Ҷомеаи шахрвандӣ кафили ҳуқуқ ва озодиҳои шахсият воситаи фаъолияти соҳибкории инфирод ва ғуруҳ

Ҳоҳишманди ғуногуншаклии ҳаёти сиёсӣ будани шахсият: бошуурона иштирок намудан дар ҳокимият, плюрализм ва демократия; бартарӣ доштани ташкили мураккаби ҳокимият (мавҷудияти ҳизбҳои сиёсӣ, ғуруҳҳои фишоровар ва ғайраҳо).

Боварӣ ба пайдоиши илоҳии ҳокимият, ки ба ҳеҷ гуна арзишҳои инсонӣ алоқаманд нест

Муносибат ба сиёсат ҳамчун ба фаъолияти ба ҳама дастнорас, ки ба кодекси рафтори қаҳрамонон ва принципҳои идораи илоҳӣ тобеъ аст, тасодуфӣ рӯй додани ҳодисаҳои сиёсӣ рад карда мешавад. Сиёсат ҳамчун воситаи тасдиқи консенсус, инкишофи мавзун ва сулҳ доништа мешавад.

Инкори қобилияти шахсият барои ба амал баровардани ваколатҳои ҳокимият; зарурат ба миёнарав дар муносибатҳои байни инфирод ва ҳокимият; афзалияти идеалҳои адолатхоҳӣ, безъғиноии сиёсии шахсият.

Эътирофи нақши асосии элитаи сиёсӣ ва давлат; афзалияти ҳимоятгари давлат бар шахсият; бартарии арзишҳои дастаҷамъӣ.

Ҳоҳишманди вазифаҳои иҷроия ва шаклҳои дастаҷамъии иштироки сиёсӣ будани шахсият, инкори масъулияти шахсӣ, кӯшишҳо ба навъи авторитарии идора, шаклҳои оддии ташкили ҳокимият, ҷустуҷӯи сарвари харизматикӣ.

Муносибати ратсионалӣ ба иҷрои вазифаҳои элитаи ҳукмрон ва сарварон оид ба идораи ҷомеа, фаҳми назорати зарурӣ аз рӯи фаъолияти онҳо ва риояи қоидаҳои ахлоқӣ.

Ҳосияти илоҳӣ бахшидан ба ҳокимон ва фаъолияти онҳо, набудани боварӣ оид ба зарурати назорат аз рӯи онҳо.

Афзалияти қонунҳои умумидавлатӣ ва ҳукми онҳо аз болои қоидаҳои хусусӣ ва қоидаҳои рафтор, дарки тафовути ҷиҳатҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқии фаъолияти сиёсии шаҳрвандон.

Афзалияти қоидаҳо ва русуми маҳаллӣ аз болои қоидаҳои давлат муқаррарнамуда, тамоюли ҳамвор намудани зиддияти байни анъанаҳои ахлоқӣ умумият ва мақомоти қонунбарор.

Бештар ҳосияти идеологӣ пайдо намудани мавқеи сиёсии шаҳрвандон

Ҳосияти идеологӣ мавқеи сиёсии одамон чандон барҷаста нест. Одамон бештар худотарсанд.

Ҳамин тариқ, таснифоти навъҳои маданияти сиёсии ҷомеа дар зерини таъсири омилҳои гуногун ва дар асоси меъёрҳои мухтасиф ба амал меояд.

Маданияти сиёсии кишварҳои алоҳида хусусиятҳои хоси ташаккул ва инкишофро соҳибанд. Он оқибати омехташавиҳо ва баҳамтаъсиррасониҳои омилҳои гуногун: иштироки сиёсии одамон; анъанаҳои миллию давлатӣ; расму русум, одатҳо, ҷиғунагии идеологӣ, рӯовариҳои арзишӣ; муносибати шаҳрвандон ба ҳокимият ва сатҳи иштироки одамон дар идораи ҷомеа ва ғ. мебошад. Воқеияти ҳар як кишвар маданияти сиёсии махсусро ташаккул медиҳад.

Дар Тоҷикистон низ маданияти сиёсӣ бо хосиятҳои хеш зоҳир мегардад. Ба он вазъияти сиёсии кишвар, мақоми геополитикӣ, тарзи ҳаёт, аҳоли ва ғ. таъсир мерасонанд. Маданияти сиёсии Тоҷикистони муосир дар зерини таъсири заволи давлати абарқудрат, ҳолати баъдимочароӣ ва кӯшишҳо баҳри дарёфти самти инкишоф, сатҳи зарурии зиндагӣ рушду нумӯ меёбад. Аслан, маданияти сиёсии Тоҷикистон дохилан ба қисмҳо пора гаштааст ва дар асоси идеалҳои минтақавароӣ маҳалгароӣ инкишоф ёфта истодааст. Дар баробари ин хосиятҳои бунёдгар ва тамоюли таъмини ваҳдати ҷомеа қувват мегиранд ва ба ҷараёни пешбар табдил ёфта истодаанд.

Дар маданияти сиёсии тоҷикистонӣ қоидаҳо ва арзишҳои навъи патриархалию анъанавӣ бартарӣ доранд. Мақоми шаҳрвандии шахсият чандон инкишоф наёфтааст. Одамон озодии инфиродӣ, имконияти истифодаи ҳуқуқ

озодихоро чандон кадр намекунад. Шакли давлатии танзими ҳаёт нисбати худидораи одамон бартарӣ дорад. Одамон худро аз ҳолати мочарогарӣ бо хело мушкилиҳо берун мекашанд. Дар раванди ҳалли масъалаҳо бештар ба методҳои зӯригарӣ диққат дода, ба компромисс, консенсус чандон омода нестанд. Мавҷудият ва афзалияти чунин муносибатҳо дар инкишофи демократии ҷомеа монеа мегарданд.

БОБИ III. СИЁСАТ ВА ВОСИТАҲОИ АҲБОРИ УМУМ

§ 1. МАҚОМ ВА НАҚШИ ВОСИТАҲОИ АҲБОРИ УМУМ ДАР СИЁСАТ

Воситаҳои ахбори умум (ВАУ) яке аз институтҳои асосии ҷомеаи муосир аст, ки ба тамоми ҷабҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, махсусан ба ҳаёти сиёсии ҷомеа таъсир мерасонад. Коммуникатсияи оммавӣ ба қисми таркибии сиёсат табдил ёфтааст. Таъсири он ба сиёсат бештар ҳис мегардад. Сиёсат худ ба худ вучуд дошта наметавонад. Яке аз заминаҳои асосии бунёди сиёсатро таъмини алоқаю муошират ташкил медиҳад. Шаклҳои гуногуни бевоситаи алоқаю муошират дар байни барандагони мухталифи ҳокимият, байни давлат ва шаҳрвандон ва байни унсурҳои гуногуни ҳаёти сиёсӣ ҳастии сиёсатро таъмин месозанд.

Зарурат ба воситаҳои гуногуни коммуникатсионӣ аз ҳуди моҳияти сиёсат ҳамчун ҳодисаи дастаҷамъӣ бармеояд. Сиёсат, ки падидаи муташаккил ва шакли мақсадноки фаъолият аст манфиатҳо ва мақсадҳои умумии одамонро дар худ таҷассум менамояд. Ҳосияти дастаҷамъии сиёсат ва аз ҷумла давлат, миллат, гурӯҳҳо ва умумиятҳои иҷтимоӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, созмонҳои дигари сиёсӣ он аст, ки ба моҳияти масъалаҳо сарфаҳм раванд ва дар рушди онҳо саҳм гиранд. Фаъолияти одамон ва созмонҳои иҷтимоию сиёсӣ дар раванди сиёсӣ мақоми махсус пайдо менамоянд. Ҳамаи ин муносибатҳо фақат тавассути робитаи муоширати бевоситаи одамон номумкин мегардад. Он зарурати истифодаи воситаҳои махсуси додани ахборотро талаб дорад. Истифодаи воситаҳои гуногуни коммуникатсионӣ имконият медиҳанд, ки ягонагии ирода, тамомиат ва самти ягонаи фаъолияти одамони ҷиёде таъмин гардад.

Воситаҳои ахбори умум дар олами муосир воситаи тавоноии ташаккул, паҳн гаштан ва умуман, инкишофи маданияти оммавӣ гардидаанд. Инкишофи шуури ҷамъиятиро бе иштироки фаъоли воситаҳои ахбори умум тасаввур кардан номумкин аст. Аз худ намудан ва таҳлилу таркиби кулли ахбороти олам фақат тавассути воситаҳои ахбори умум имконнопазир гаштаанд. Масъалаҳои гуногуни инкишофи ҳаёти ҷамъиятӣ воситаҳои ахбори умумро рӯзмарра гардонида, аҳамияташонро дучанд намудаанд. Ҷиёда аз

ин воситаҳои ахбори умум ба яке аз воситаҳои муҳими воқеигарии раванди сиёсӣ табдил ёфтаанд.

Воситаҳои ахбори умум, ки ба муассисаи муташаққили ҳаёти сиёсии ҷомеа табдил ёфтаанд, ба таври кушода ва оммавӣ тавассути воситаҳои махсуси техникӣ иттилооти гуногунро ба тамоми одамон мерасонанд. Хусусияти асосии воситаҳои ахбори умумро оммавӣ будани онҳо ташкил медиҳанд. Яъне, онҳо маҳдуд набуда, барои кулли одамон хизмат мерасонанд.

Дар зери мафҳуми «воситаҳои ахбори умум» унсурҳои гуногуни гузариши ахбор фаҳмида мешаванд. Матбуот, радио, телевизион, кино, сабти овоз, сабти сурат, маълумотномаҳои оммавӣ ва ғ. ба сифати ҷузъҳои таркибии воситаҳои ахбори умум дониста мешаванд.

Дахсолаҳои охир дар инкишофи воситаҳои ахбори умум тақони ғарбӣ ба амал омад. Он ҳам бошад ба суръати баланди инкишофи илму техника ва технологияи истифодаи онҳо вобаста аст. Махсусан, мавриди истифодаи васеъ қарор гирифтани воситаҳои инфиродии алоқа ва наشري иттилоот, системаҳои электронии коммуникатсионӣ, радио ва телевизиони кабелӣ, алоқаи кайҳонӣ тавассути радифҳои маснуӣ замин ва мушаққили гуногун дар рушди воситаҳои ахбори умум қадамҳои баҳодуруна гузоштанд. Новобаста аз сатҳи инкишофи воситаҳои мухталифи ахбори умум то ҳоло нақши барҷаста дар интишори ахборот ба матбуот, радио ва телевизион мансуб аст.

Дар марҳалаи қонунии инкишофи ҷомеа ҳеҷ кишвареро бе иштироки воситаҳои ахбори умум тасаввур қардан мумкин нест. Тамоми олами мутамаддин воситаҳои гуногуни ахбори умумро дар сатҳи зарурӣ истифода менамояд. Инкор намудан ва истифода накардан аз воситаҳои ахбори умум маънои аз шохроҳи инкишоф берун гаштан ва ақибмониро дорад. Аммо то ба сатҳи ҳозираи инкишоф расидан воситаҳои ахбор низ роҳи дурударозеро сипарӣ намудаанд. Умуман, дар ҷомеаи сиёсӣ сатҳи инкишофи воситаҳои ахбори умум низ аз талаботи системаи сиёсии ҷомеа ва унсурҳои асосии он бармеоянд. Зарурати системаи сиёсӣ ба унсурҳо ва омилҳои дигари инкишофи ҷамъиятӣ аз вазифаҳои, ки дар назди он истодаанд, бармеоянд.

Истифода ва рушди воситаҳои ахбори умум аз омилҳои дигар низ вобастаанд. Махсусан, макон ва замон дар нисбати истифодаи воситаҳои ахбори умум масъалаҳои гуногунро пеш меоранд. Худуд ва иқтисоди давлат, унсурҳои таркибии сиёсат ва сатҳи фаъолияти сиёсӣ, роҳи воситаҳои қабули қарорҳои сиёсӣ ва ҳалли онҳо дар масъалаи зарурати истифодаи воситаҳои ахбори умум ва доираи истифодаи он рӯшанӣ меандозанд.

Инкишофи босуръати воситаҳои ахбори умум дар замон ба давраи пешрафти илмю техникӣ ва истифодаи технологияи пешқадам дар истеҳсолот рост меояд. То он замон воситаҳои гуногун соддаи ахбор истифода мешуданд. Вакте ки воситаҳои коммуникатсионӣ маҳдуд буданд дар ҳаёти сиёсӣ аз хизмати хаткашон, хабарчиҳо васеъ истифода мебуданд. Онҳо хабархоро ба

таври хаттӣ ё шифохӣ ба одамон мерасониданд. Махсусан, тарзу воситаҳои паҳн намудани хабарҳои расмӣ давлатӣ – фармонҳои сарварони давлат, мактубу фармоишоти амалдорони давлатӣ, тавассути кироат ва тарғиби хабарчиҳо ба диққати аҳли ҷомеа расонида мешуданд.

Дар бисёре аз кишварҳо ба сифати ВАУ аз хизмати зангӯлаҳо истифода менамуданд, ки одамонро ба маҷлисҳои ҷамъа ва ҳалли масъалаҳои рӯзмарра даъват менамуданд. Одатан хангоми ҳалли масъалаҳои сиёсӣ ва ҷаҳолияти динӣ аз чунин воситаҳо истифода менамуданд. Инчунин ба сифати ВАУ аз хизмати ҳайвоноти гуногуни боркашу бидав, намудҳои гуногуни нақлиёт, воситаҳои алоқа ва ғ. истифода мекарданд.

Инкишофи бевосита ва васеи воситаҳои ахбори умум ба асрҳои XIX ва XX тааллуқ дорад. Дар ин давра алоқаҳои телефонӣ пайдо шуд. Радио ва телевизион мавриди истифодаи ҷамагон қарор гирифтанд. Ҳодисаҳои маъмурӣ як навъ табaddулот дар сиёсат ва ҳаёти ҷомеа ба шумор мерафтанд. Онҳо тарзи ҳаёти одамонро тағйир доданд. Дар фаҳм ва ҳаёлоташон дигаргунӣҳои кулӣ ба амал овард. Сатҳи нави тафаккури мантиқӣ ва тафаккури сиёсӣ ташаккул ёфт. Одамон ба олами сиёсат нигоҳи тоза андӯхтанд.

Дар ҷомеаи муосир, ки бештар ҷомеаи иттилоотӣ номида мешавад, нақши дониш ва ахборот барҷаста гаштааст. Зеро барои идораи раванду ҳодисаҳо дар бораи онҳо ҳар чӣ маълумоти бештар пайдо намудан қорро осон ва самаранок мегардонад. Ахбори дурусту саривақтӣ охишта – охишта воситаҳои дигари идора, пеш аз ҳама маҷбуриямӣ, истифодаи зӯрӣ ва ҳатто тавассути пул ва таъсири он ҳал намудани масъалаҳоро маҳдуд мегардонад. Донишҳо ва ахбороти гуногун ба одамон, баррандагони қорҳои идораи ҷомеа, асосан тавассути воситаҳои ахбороти умум дастрас мегарданд.

Дар солҳои 50-ум ва 60-уми асри XX дар саҳнаи сиёсӣ аз шаклҳои асосии воситаҳои ахбори умум телевизион бештар диққатҷалбкунанда гардида буд. Маҳз телевизион дар расонидани ахбори саривақтӣ ва мукамал имкониятҳои зиёд дорад ва аз бисёр ҷиҳат нисбати шаклҳои дигари воситаҳои ахбори умум бартарӣ дорад. Масалан, тамошои телевизион нисбати мутолиаи газетаю журналҳо, ҳатто гӯш намудани радио осонтар аст ва қариб муташаққилии фикр ва ҳиссиётро талаб надорад. Инчунин ҳодиса ё воқеа дар шакли воқеаи намоиш дода мешавад. Бинобар ин одамон бештар ба он рӯ меоваранд.

Хусусиятҳои ҷаҳолу барҷастаи телевизион нишон медиҳанд, ки дар мавриди муайян он метавонад таъсири воситаҳои дигари коммуникатсиониро паст наояд ва ҳатто бо созмонҳои бузурги иҷтимоӣ сиёсии ба ҳам рақиб муқовимати самаранок дошта бошанд. Барои мисол дар бисёр ҳолатҳо баҳсҳои пешазинтихоботии сенатор Ҷ.Кеннеди ва ноиби президент Р.Никсонро дар соли 1960 тавассути телевизион ёдовар мегарданд. Баҳсҳои телевизионӣ Ҷ.Кеннедиро машҳур гардонид. Зеро ӯ тавонист, ки аз ҳар ҷиҳат нисбати рақибҳои ҳеш бартариашро нишон диҳад. Хушқаду қомат, ҷеҳраи нуронӣ,

малакаю дониши баланди идораи корҳои давлатию ҷамъиятӣ, донистани тарзу усулҳои бурдани баҳс, муқовимати рақибро шикаста тавонистан, тамошобинонро бовар кунонида тавонистан ва сифатҳои дигари ахлоқию касбии Ҷ.Кеннеди ўро аз рақибаш боло гузошт.

Дар ин давра дар ҷомеаи амрикоӣ таъсири телевизион аз ҳар гуна воситаҳои ахбори умум бештар буд. Ҳатто он таъсири ҳизбҳои сиёсиро дар маъракаи интихоботӣ паст зад. Дар адабиёти илмӣ оид ба нақши барҷастаи ВАУ андешаҳои зиёд пайдо гаштанд. ВАУ-ро дар мақом ва нақши ҳизбҳои сиёсӣ медиданд ва онро воситаи муҳими танзими раванди сиёсӣ медонистанд. Дар воқеъ, журналистон тавассути расонидани ахбор метавонанд гоҳҳои наву мухталифи сиёсиро пеш гузоранд.

Афкори ҷамъиятӣ воситаҳои ахбори умумро, баъзан ҳамчун шохҳои чоруми ҳокимият баррасӣ менамояд. Гарчанде ки чунин баҳогузори заминаи воқеӣ надорад, вале омилҳои чунин муносибатро пайдо намудан мумкин аст. Сабаб он аст, ки дар воқеияти ҷамъиятӣ воситаҳои ахбори умум нақши муассире пайдо намудаанд. Ҳам сиёсатмадорону амалдорони давлатӣ, маъмурон ва ҳам одамони оддӣ таъсири пурзӯри ВАУ – ро дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва инфиродӣ ба пуррагӣ эътироф менамоянд. Андеша дар бораи он ки касе, ки телевизионро назорат менамояд, тамоми мамлакатро назорат мекунад, асосии қавӣ дорад. Вобаста ба сатҳи баланди таъсиррасонии ВАУ ба ҳаёти одамон баъзе муҳаққиқон меқӯшанд, ки воситаҳои ахбори умумро дар қатори шохҳои дигари ҳокимияти давлатӣ ҷой диҳанд. Он эътирофи баланд гаштани таъсири ВАУ дар ҷомеа ва дар афкори омма мавқеи мустаҳкам пайдо намуданро собит месозад. Аммо воқеияти ҷамъиятӣ аз ҳавою ҳавас таркиб наёфтааст. Ба ҳукми ҳоким институте ё сарваре эътироф мегардад, ки дар раванди қабули қарорҳо ва амалӣ гардонидани онҳо нақши муассир дошта бошад. Яъне, ҳоким касест, ки қудрати ҳукм қарданро соҳиб аст.

ВАУ хусусиятҳои гуногун доранд. Аммо ҳамаи онҳоро як ҷиҳат муттаҳид менамояд. Онҳо бо аҳли ҷомеа алоқаю робитаи бевосита доранд. Ҳеч як унсуре муҳими ҷомеаи муосир – мактаб, оила, ҳизбҳои сиёсӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ, масҷид ва ғ. чунин сатҳи имконият ва қобилиятро надоранд. Ин имконият ва қобилияти ВАУ-ро ҳамаи субъектҳои сиёсат ба манфиатҳои худ истифода қарданӣ мешаванд ва барои таъмини ҷонибдорӣ мақсадҳои барномавиашон сафарбар менамоянд.

Муддати зиёде дар ташаккули афкори омма ва тафаккури ҷамъиятию сиёсии одамон таъсири матбуот назаррас буд. Рӯзномаю маҷаллаҳо дар аксари маврид ҳамчун воҳиди мақомоти давлатие ё воҳиди ҳизбҳои сиёсӣ иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ташаккул меёбанд. Онҳо хусусияти хоҳе доранд, ки тафовути онҳоро аз шаклҳои дигари воситаҳои сиёсии коммуникатсионӣ ва воситаҳои ахбори умум аён менамоянд. Рӯзномаю маҷаллаҳо доимо иқроӣ мекарданд, ки ҷӣ гуна ҳадафҳои сиёсӣ доранд ва бо қадом роҳу воситаҳо

онхоро вокей гардониданианд. Яъне, матбуот моҳиятан ҳар гуна нейтралитети сиёсиро инкор менамояд.

Радио ва телевизион имкониятҳои истифодаи равандҳои оммавии коммуникатсиониро бо мақсадҳои сиёсӣ афзун гардониданд. Аз замони пайдоиш то ба замони муосир радио дар қори расонидани ахборот хизмати арзанда намудааст. Ҳар гуна марзхоро ба зудӣ ва осонӣ тай намуда, дар тамоми ғӯшаю канораҳои дунё ба одамон оид ба масъалаҳои гуногуни ҳаёт ҳаба-ру расонаҳои расмӣю ғайрирасмиро паҳн мегардонад. Махсусан, аҳамияти радио дар солҳои Ҷанги дуёми Ҷаҳон барҷаста эҳсос мегашт. Он воситаи асосии сафарбарнамоии сиёсии аҳли ҷомеа ва аслиҳаи зарурии тарғибу ташвиқ ба ҳисоб мерафт. Дар Иттиҳоди Шӯравӣ радио аҳамияти бештарро боз дар солҳои баъдичангӣ пайдо намуд. Зеро акнун радио дар тамоми ғӯшаю канорҳои мамлакати паҳновар садо меод.

Аз солҳои 50-уми асри XX дар тамоми мамлакатҳои мутамаддини олам радио мавқеаашро ба телевизион гузашт менамуд. «Эраи телевизион» оғоз ёфт. Дар сиёсати қабир телевизионро ҳамчун воситаи асосии тарғибу ташвиқ ва амалисозии ҳадафҳо ва мақсадҳои барномавӣ истифода менамуданд. Ҷанӯз соли 1952 телевизион воситаи асосии тавзеҳи маъракаи интихоботи президентӣ дар ИМА гардида буд. Дар солҳои баъдина дар раванди сиёсӣ телевизион нақши пешбари воситаҳои ахбори умумро соҳиб гардид. Тадриҷан бахшҳои пешазинтихоботи телевизионии нерӯҳои гуногуни сиёсӣ дар аксари мамлакатҳои мутамаддин эътироф ва эътибор пайдо менамоянд.

Дар воқеъ, дар олами муосир телевизион яке аз шаклҳои пешбару асосии воситаҳои коммуникатсионӣ гаштааст. Он имконияти бештари таъсиррасонӣ, дар зери тасарруфи ҳеш нигоҳ доштани доираи васеи одамон, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, умумиятҳои хурду бузурги иҷтимоӣю сиёсӣ ва ҷамъиятиро дорад. Дар бисёр ҳолатҳо масъала аз он вобаста мегардад, ки телевизион ё воситаҳои ахбори умум дар дасти кист ва барои кӣ хизмат мерасонанд.

ВАУ-ро метавон ҳам барои паҳши иттилооти объективӣ ва ҳам барои маърифатнокӣю тарбияи одамон истифода бурд. Ё аз ҷониби дигар воситаҳои ахбори умумро барои фиреби сиёсӣ истифода намудан мушкилие надорад. Мақом ва нақши ахбори умумро дар ҳаёти сиёсии ҷомеа якранг маънидор намудан номумкин аст. Зарур аст, ки вазифаҳои асосии онро мавриди омӯзиш қарор диҳем. Тавассути дарки амиқи вазифаҳо мақом ва нақши воситаҳои ахбори умум ва умуман, воситаҳои коммуникатсионӣ муайян мегарданд. Ҷанӯз Г.Лассуэлл вазифаҳои асосии воситаҳои ахбори умумро ба чор гурӯҳ тақсим намуда буд: гирд овардан ва паҳши иттилоот; ҷудо намудан ва тафсири ахбор; ташаккули афкори омма; паҳн намудани маданият.

Дар шароити нави инкишофи таърихӣ, бо назардошти хусусиятҳои раванди сиёсии кишварҳои мутамаддини олам вазифаҳои воситаҳои ахбори умумро ба таври зерин тавсиф намудан мумкин аст:

— **вазифаҳои иттилоотӣ**, ки дар мавриди дарёфти ахбор ва паҳн намудани он оид ба масъалаҳои муҳими ҳаёти давлатӣ, ҷомеа ва шахсонӣ алоҳида воқеӣ мегарданд. Дар ин маврид, табиист, ки иттилоот ҳам барои шахрвандон, ҳам барои мақомоти расмӣ давлатӣ ва ҳам созмонҳои ғайриҳукуматӣ аҳамияти муҳим дорад. Хабару иттилооти гуногуни воситаҳои ахбори умум фақат як навъ паҳши ахбор ё гузаронидани он набуда, дар радифи он тавсифи объективона, ҳолисона, исботкорона ва баҳогузори одилона ҳамроҳ мегардад.

Иттилооти расмӣ сиёсӣ дар фаъолияти воситаҳои ахбори умум мақоми хоса пайдо менамоянд. Зеро он маълумотҳоеро дарбар мегирад, ки аҳамияти давлатию ҷамъиятӣ пайдо менамоянд ва имконияти таъсиррасонӣ ба мақомоти ҷамъиятию давлатӣ доранд. Иттилооти сиёсӣ тамоми масъалаҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа ва самтҳои алоҳидаи сиёсатро фаро мегиранд.

— **вазифаи маърифатӣ ва сотсиаликунии шахс**. ВАУ хангоми паҳши хабару дархостҳо ва тавсифи ҳодисаҳо ба дониши одамон дониш зам менамоянд. Одамон имконият пайдо менамоянд, ки хабарҳо ва тавсифи ҳодисаҳоро дар муқоиса баҳогузорӣ намоянд, иттилооти воқеиро аз хабари ғайриобъективӣ ҷудо намуда тавонанд.

Маърифатнокии сиёсӣ доимо донишро таҳким мебахшад. Имкониятҳои маърифатӣ ва баҳогузори одамонро афзун менамояд. Аз худ намудани қоидаҳо, арзишҳо ва рафтори намунавӣ ба амал меояд. Ҳамин тарик, одат намудан ё мутобиқ гаштани одамон ба воқеияти ҷамъиятӣ ба амал меоянд.

— **танқид ва назорат намудан**. Дар ҷомеа вазифаи мазкур ба салоҳияти мақомоти давлатӣ ва ҷамъиятӣ марбут аст. Аз ҷумла, нерӯҳои оппозиционӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои гуногунии ҷамъиятӣ, мақомоти қудратии давлатӣ (суд, прокуратура, милитсия) ва ғ. метавонанд вазифаи танқид намудан ва назорат аз болои мақомотеро ба ўҳда дошта бошанд. Аммо вазифаи мазкурро воситаҳои ахбори омма ба таври махсус ва дар сатҳи дигар ба амал мебароранд. Агар танқиду назоратнамоии мақомоти давлатию ҷамъиятии дигар маҳдуд бошанд, яъне соҳаҳои муайяни фаъолиятро дарбар гиранд, воситаҳои ахбори умум дар фаъолияти хеш ҳеҷ гуна монеа ва ҳадгузори ба эътибор намегиранд. Онҳо метавонанд фаъолияти тамоми мақомоти давлатӣ ва ғайриҳукуматиро зеро танқид ва назорат қарор диҳанд.

ВАУ ба монанди мақомоти давлатӣ наметавонанд нисбати вайронкунадагони тартибот ва низоми эътирофгашта мучозотро истифода намоянд. Аммо дар баъзе ҳолатҳо фаъолияти онҳо бештар самаранок аст. Зеро онҳо ба ҳодисаҳо баҳои ахлоқӣ медиҳанд ва ҷунин ҳолат сатҳи баланди таъсиррасониро касб менамояд.

ВАУ дар фаъолияти хеш ба афкори ҷамъиятӣ ва низоми ҳукукии сиёсӣ таъя менамоянд. Дар мавридҳои зиёд тафтишҳо ва ҳулосабарориҳои журналистӣ боиси ташаккули комиссияҳои бонуфузи давлатию ҷамъиятӣ, қабули қарори сиёсӣ, огози парвандаҳои ҷиноятӣ ва ғ. мегарданд.

— муттаҳиднамоии субъектҳои сиёсат. ВАУ ба одамони гуногун ва нерӯҳои мухталифи сиёсӣ имконият медиҳанд, ки ба таври кушодаю оммавӣ ибрази андеша намоянд, ҳаммаслакон пайдо созанд, дар атрофи мақсади умумӣ муттаҳид гашта, манфиатҳои худро ҳимоя кунанд.

— вазиҳои сафарбарнамоӣ. ВАУ тавассути фаъолияти худ одамонро ба сӯи амалҳо мекашанд, воридаи сиёсат мегардонанд. Ё худ метавонанд дар зери таъсири ВАУ одамон муташаққилона дар амалиёти сиёсӣ ва фаъолияти сиёсӣ ширкат надошта бошанд. Воситаҳои ахбори умум имкониятҳои зиёди таъсиррасонӣ ба ақлу ҳуши одамонро доранд ва метавонанд тарзи рафтори онҳоро тағйир диҳанд.

Фаъолияти ВАУ аз макон, замон ва хусусиятҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ вобастаанд. Яъне, дар ҷомеаи демократӣ имкониятҳои васеи амали ВАУ вучуд доранд. ВАУ қисми таркибии амали демократия, асосҳои арзишии он ба ҳисоб меравад. Дар ҷомеаи демократӣ ба таври озод таъсис ёфтан ва озодона амал намудани ВАУ ба таври воқеӣ зоҳир гаштани озодии сухан аст, ки бе вай ҳама гуна озодиҳои сиёсии шахсият дар амал ҳечанд. Озодии ВАУ бояд ба сатҳи инкишофи ҷомеа мувофиқ бошад, аз ҷомеа ва шахрвандон ҷудо нагардад. Дар акси ҳол ВАУ ба воситаи таъсиррасонии сиёсии муассисону роҳбарони он табдил ёфта, одамон имконияти озодона изҳори ақида карданро аз даст медиҳанд. Воситаҳои ахбори умум барои фаъолият дар назди ҷомеа масъуланд.

Дар бисёр мамлакатҳои муттараққии олам воситаҳои ахбори умум ба сифати институти хусусӣ – соҳибкорӣ амал менамоянд. Он қисми ҷудонашавандаи соҳаи иқтисодӣ аст, ки одамони зиёдеро дар истехсолот гирд овардааст. Фаъолияти иқтисодии онҳоро ҷамъ овардан, таҳлилу тадқиқи ахбор, маҳфуз доштан ва «фурӯши» иттилоот ташкил медиҳанд. Чунин тарзи амали ВАУ тобеи қонунҳои иқтисодӣ бозоргонӣ аст. ВАУ воридаи зиддиятҳо ва муқовиматҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва хусусӣ мегарданд, онҳоро дар интишорот ва иттилооти хеш дарҷ менамоянд. Ба андозаи афзундани иқтидори иқтисодӣ ва таъсири иҷтимоӣ фарҳангӣ ВАУ озодии нисбиро аз тарафи давлат ва ширкатҳои калонтарин соҳиб мегарданд. Дар бисёр ҳолатҳо ВАУ ба соҳаи мустиқилу сердаромади тичоратӣ табдил меёбанд, ки дорои манфиатҳои махсус гардида, қудрати ҳимояи манфиатҳои хешро пайдо менамоянд. ВАУ метавонанд бо мақомоти дигари давлатӣ ва ҷамъиятӣ дар муқовимат оянд ё ба манфиатҳои роҳбарияти сиёсии кишвар дар муҳолифат қарор гиранд. Ҳатто мувофиқи қонунҳои ҷомеаи демократӣ ВАУ метавонанд дар сурати носозгориҳо ва ҳалалдор ёфтани манфиатҳои олии давлатӣ низ ҳамкориро раво набинанд. Чунин амал соли 1988 рух дода буд. Дар як вақт се ширкати телевизионии ИМА нагузоштанд, ки президент Р.Рейган тавассути онҳо ба мардум муроҷиат намояд. Онҳо исбот кардани меванд, ки нутқи президент

ҳеч нуктаи навед надорад ва он хилофи манфиатҳои ширкат буда, вақтро беҳуда сарф намудан нашояд.

ВАУ, ки дар ташаққул ва инкишофи афкори ҷамъиятӣ нақши асосӣ доранд, тавассути афкори ҷамъиятӣ дар маҳлуд намудани ҳокимият ва амалҳои мушаххаси доираҳои ҳуқумрон саҳм мегиранд. Онҳо дар бисёр ҳолатҳо бахсу мунозираҳои расмиро оғоз мебахшанд ва масъалаҳои муҳими рӯзро мавриди баррасӣ қарор медиҳанд.

§ 2. ХУСУСИЯТҲОИ ТАЪСИРИ СИЁСИИ ВОСИТАҲОИ АҲБОРИ УМУМ

Воситаҳои ахбори умум дар системаи сиёсии ҷомеа ва низоми муносибатҳои сиёсӣ вазифаҳои муайянеро ба ҷо меоранд. Асосан мавҷудият, инкишоф ва бӯҳрони фаъолияти ВАУ аз режими сиёсии ҳуқумрон вобастагии калон доранд. Онҳо вазифаҳои худро хубтар дар давраи режими сиёсии демократӣ иҷро менамоянд. Самти фаъолияти ВАУ аз низоми сиёсӣ ҳуқуқӣ, ки асосан арзишҳои волеи тамаддуни муосирро таҷассум менамоянд имконият медиҳанд, ки бо дарназардошти муҳими иҷтимоӣ сиёсӣ, қобилият ва имкониятҳои ВАУ мустақилии нисбии худро нигоҳ дошта, фаъолиятро дар заминаи методу воситаҳои гуногун ба амал бароранд.

Дар ҷомеаи демократӣ яке аз хусусиятҳои ВАУ-ро бартарӣ доштани тарҳи самараноки коммуникатсияи оммавӣ ташкил медиҳад. Он дар заминаи эътиқод, боварии одамон руҳ медиҳад. Дар ташаққули он иттилооти амиқ ва ҳаққонӣ нақши муҳим доранд. Чунин тарҳи воситаҳои коммуникатсионии оммавӣ ба сатҳи маданияти одамон ва менталитети сиёсии онҳо мувофиқ аст. Аз ин хотир, чунин гузориш ва ҳалли масъала қобили қабул мегардад. Воситаҳои ахбори умум дар нисбати якдигар дар ҳолати рақобат қарор гирифта, байни ҳамдигар барои ақлу ҳӯши одамон мубориза менамоянд.

Моҳияти вазифаҳо ва хусусиятҳои воситаҳои ахбори умумро амалҳои самараноке ташкил медиҳанд, ки баҳри рушди инсон хизмат намоянд. Ҳар гуна амалҳо ё ҳодисаҳои иртиқӣ баҳои мантиқӣ ёбанд ва моҳияту хусусиятҳои онҳо ба омма ба таври иттилоот дастрас гарданд. Дар ҷомеаи сиёсӣ низоми сиёсӣ ҳуқуқӣ фаъолияти ҳама гуна институтҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла воситаҳои ахбори умумро танзим менамояд. Вагарна, аз хотире ки умумиятҳо ё гурӯҳҳои иҷтимоӣ гуногунманфиатанд ва воситаҳои ахбори умум низ таҷассуми ҳамин манфиатҳои низоми сиёсӣ ҳуқуқиро вайрон сохта, самти фаъолиятро тағйир медиҳанд ва дар иҷрои вазифаҳои тағйироти қулӣ ворид месозанд. Аз ин хотир, дар низоми сиёсӣ ҳуқуқи ҷомеаи мутамаддин тавассути қабули қонунҳо истифодаи ВАУ бо мақсади барангехтани нафрат ва бадбинии наҷодӣ, синфӣ, миллий, динӣ, табақавӣ ва амсоли онҳо манъ карда мешаванд. Аммо дар низоми ҳуқуқӣ аксари санадҳои меъёриро

хукуқӣ, аз ҷумла қонунҳо оид ба воситаҳои ахбори умум ҳамаи масъалаҳо, сатҳу доираи баамалоии онҳоро дарбар гирифта наметавонанд. Бинобар ин дар ҳар ҳолат нерӯҳои сиёсӣ меқӯшанд, ки аз хурдтарин имкониятҳо истифода намуда, ВАУ-ро барои татбиқи ҳадафҳои ҳеш истифода намоянд. Махсусан, барои таъсиррасонии эҳсосотӣ дар давраи маъракаи интиҳоботӣ воситаҳои ахбори умумро истифода намудан бамаврид мегардад.

Воситаҳои ахбори умумро ба таври самаранок режимҳои сиёсии ғайридемократӣ: авторитарӣ, тоталитарӣ ва махсусан, этнократӣ васеъ истифода менамоянд. Мақсадҳои стратегӣ, ҳадафҳои қувваҳои ҳоким, доираҳои сарватманд ва сиёсатмадорони фаъол тавассути ВАУ ба бинандагон ва сомонрасонида мешаванд, ташвику тарғиб мегарданд. Андешаҳои ратсионалӣ, ки дар ташвику тарғибашон чандон мустаҳкам нестанд, рӯ ба эҳсосоти омма меоранд. Мақсад бо қадом роҳе набошад ба ақлу ҳӯши одамон така намуда, методҳои таъсирбахшии психикиро зиёдтар истифода менамоянд. Дар заминаи тарсу воҳима, эътиқоди кӯр – кӯрона, бадбинӣ нисбати раванду ҳодисаҳои ғайр, оппонентҳои сиёсӣ, намояндагони умумиятҳои дигари миллию этникӣ ва ғ. ҳадафҳои ҳешро воқеӣ мегардонанд.

Дар ҷомеаи ғайридемократӣ дар ҳолати мавҷудияти сатҳи нокифояи маданияти сиёсӣ ва амали воситаҳои ахбори умуми ғалдаро таъсиррасонии эҳсосотӣ ҳосияти мунтазам пайдо менамояд. Дар ин маврид ВАУ бар зидди манфиатҳои оммаи мардум истифода мегарданд. ВАУ раванди бегонагии одамон аз ҳокимиятро тақвият мебахшанд. Иштироки нокифоя ва нобаробарии одамонро раванди сиёсӣ тараннум менамояд. Одамон бештар ба ҳиссиёти худ диққат дода, таҳлилу таркиб ва баровардани ҳулосаҳои мантикиро ҳодисаҳои бегона меҳисобанд. Дар бисёр ҳолатҳо одамон кӯшиши муҳокимаи иттилоот ё расонаҳои дигарро ҳам ба миён намегузоранд. Хабару расонаҳои воситаҳои ахбори умуми ҷомеаи ғайридемократиро чун воқеият ва ҳақиқат қабул доранд.

Дар шаронти ҳозира таъсиррасонии эҳсосоти ВАУ ба шуури ҷамъиятӣ ва афкори умум дар мисолҳои гуногун тасдиқ мегарданд. Дар бисёр давлатҳои мутамаддин шуури динии оммавӣ авҷ мегирад. Авҷи фундаментализм, таассуби динӣ, пайдоиши сектаю мазҳабҳои анъанавӣ ва нави динӣ шаҳодати онанд. Воситаҳои ахбори умумро ҳодимон ва ташкилотҳои динӣ барои тарғиби андешаҳои ҳеш васеъ истифода менамоянд. Намоишҳо ё иттилооти ҳосияти динидошта қори муқаррарии воситаҳои ахбори умуми бонуфуз, ҳатто дар кишварҳои, ки дин ва давлат аз ҳам ҷудоанд, гардидаанд.

Умуман, ҳар он чӣ ки ҳосияти ратсионалӣ надорад ва дар сатҳи тафаккури мантиқӣ таҳлил ва ҳулосабарорӣ намеёбад, асосан ба ҳиссиёт ва эҳсосот така менамояд. Таъсиррасонии эҳсосоти воситаҳои ахбори умум гарчанде ки амалҳои мусбатро низ фаро гирад ва дар воқеияти нақши ВАУ саҳм гирад

ҳам, дар ҳаёти сиёсӣ бештар таъсиррасони воситаҳои ахбори умум тавассути раванди иттилоотӣ амалӣ мегардад.

Раванди иттилоотӣ аз якҷанд марҳала: гирифтани ахбор, ҷобачогузори ахбор, барои интишорот омода намудани ахбор, тавсифи ахбор ва паҳн намудани ахбор иборат аст. Дар воқеъ, манбаи ахбор ва чигунагии он; шарҳу эзоҳи он аҳамияти муҳим доранд. Субъектҳои сиёсат на ба ҳамаи воситаҳои ахбори умум боварӣ ва робита доранд. Дар муддати муайян дар натиҷаи захимати зиёде намоёндагони воситаҳои ахбори умумро муяссар мешавад, ки субъектҳои сиёсатро ба худ моил созанд.

Ҳар касе ки дар бораи раванду ҳодисаҳои ҳаёти сиёсӣ иттилооти мушаххас ва саривақтӣ дорад, имконияти бештари таъсиррасони ро аз худ менамояд. Иродаи ҳудро ба дигарон бор менамояд. Дар олами муосир ахборот камёфт нест. Зиёда аз ин ахборот хеле гуногун ва пурихтилоф аст. Ба таври инфиродӣ ё мустақилона на одамони алоҳида ва на гурӯҳи мутахассисон аз ӯҳдаи ҷавобгузорӣ ва таснифи он барои мада наметавонанд. Бинобар ин дидаю доништа тамоми ахборотро мавриди таҳлилу таркиб қарор додан номумкин аст. Аз ин хотир, вазифаи муҳими воситаҳои ахбори умумро ҷобачогузорӣ ва ҷудо намудани он ташкил медиҳад. Муҳим он аст, ки ахбор воқеиятро таҷассум намояд ва фаҳмо бошад. Дар ҳолати зерин мақсад ва меъёрҳои интиҳоб ва ҷобачогузори ахборот аҳамияти муҳим пайдо менамоянд.

Дар раванди иттилоотӣ ҷойи махсусро қоидаҳои интиҳоб ва ҷобачогузориҳои маводҳо ташкил медиҳанд. Он дар раванди таъсиррасони сиёсӣ воситаҳои ахбори умум низ саҳми асосӣ дорад. Ташхиси мавзӯ ва самтҳои асосии баҳсу мунозираҳо, ки сабаби ба худ ҷалб намудани афкори ҷамъиятӣ ва ҳукумат мегарданд ба зиммаи ҳуди воситаҳои ахбори умум меафтад. Воситаҳои ахбори умум амали мазкурро гарчанде мустақилона интишор намоёнд ҳам, ба онҳо қоидаҳои махсус, ки натиҷаи равандҳои сиёсӣ муосиранд, таъсир мебахшанд.

Ҳангоми ташхиси мавзӯ ва самтҳои асосии фаъолият воситаҳои ахбори умум бештар меъёри ҷалб намудани омро ба роҳбарӣ мегиранд. Воситаҳои ахбори умум барои амиқ дарк намудани мавзӯ ва самтҳои асосии баҳсу мунозира принципҳои зеринро ба роҳбарӣ мегиранд:

— афзалиятнокӣ, муҳимият ва диққатҷалбкунанда будани мавзӯ. Яъне, воситаҳои ахбори умум мекушанд, ки бештар дар бораи масъалаҳои муҳими умимии инсонӣ иттилоот интишор намоёнд. Масалан, оид ба мавзӯи сулҳ, беҳатарии шаҳрвандон, терроризм, экстремизм, масъалаҳои экологӣ, гурӯснагӣ, қашшоқӣ ва ғ.. Масъалаҳои мазкур новобаста аз макони бавуқӯйи манфиатҳои кулли одамони сайёро дарбар мегиранд ва аз ин хотир, барои ҳамаи одамон мароқоваранд;

— воқеаҳои ғайримуқаррарӣ. ВАУ бештар ба ҳодисаҳои ғайримуқаррарӣ диққатро ҷалб менамоянд. Масъалаҳои мочароҳо, ҷанг, муқовимати бай-

ни субъектҳои гуногуни сиёсат, ҷинояткорӣ, экстремизм, терроризм барин ҳодисаҳо бештар диққати хабарнигорон ва намояндагони дигари ВАУ-ро ба худ мекашанд. Онҳо кӯшиш менамоянд, ки дар бораи ҳодисаҳои ғайриоддӣ ба омма бештар маълумот диҳанд. Ҳатто воқеаро аз будаи зиёд нишон доданӣ мешаванд, то ки тавачҷӯи одамонро ба худ кашанд. Умуман, дар ғайриоддӣ воситаҳои ахбори умум, ҳодисаҳои муқаррарӣ чандон ҷалбкунанда нестанд. Дар бисёр ҳолат рӯзонаҳои доимӣ ба масъалаҳои ҳаррӯзаи ҳаёт шунавандагон ва бинандагони воситаҳои ахбори умумро қаноат накунонида, онҳо аз пайи хабарҳои тоза ва ҷолиб бештар ба манбаҳои дигари воситаҳои коммуникатсионӣ рӯ меоранд;

— воқеаҳои нав ва навтарин. Намояндагони ВАУ ба он мекушанд, ки ҳарчи бештар дар бораи ҳодисаю равандҳо хабарҳои тоза интишор намоянд. Онҳо диққати асосиро ба тарафҳои норавшани ҳодиса ҷалб намуда, ҳосиятҳо ва ҷиҳатҳои нави онро ҷустуҷӯ менамоянд. Намояндагони ВАУ кӯшиши аввалин намуда, дар бораи ҳодисаҳо, махсусан воқеаҳои рӯзмарраю муҳим ахборот нашр карданӣ мешаванд. Ба нопуррагӣ ва номукаммалии ахборот нигоҳ накарда, барои аввалин шуда интишорот паҳн намудан мубориза мебаранд. Агар ҳуди ҳодисаю воқеаҳои нав набошанд, нишондиҳандаҳои навтаринро дар раванди инкишофи онҳо меҷӯянд;

Дар шароити ҳозираи инкишоф ахбороти саҳеҳу саривақтӣ ва навтарин дар бораи авзои иҷтимоӣ сиёсии кишвар, натиҷаҳои тараққиёти иқтисодӣ, сатҳи бекорӣ, камбизоатӣ, ҳолати муҳоҷирати маҷбурӣ, дар бораи сатҳи инкишофи субъектҳои бевоситаю пайвастаи ҳаёти сиёсӣ, махсусан ҳизбҳои сиёсӣ, сарварони онҳо ва ғ. бештар диққатҷалбкунандаанд ва аз омилҳои навтарин саршоранд;

— муваффақияти сиёсӣ. Доираи биниш ва омӯзиши намояндагони ВАУ васеъ аст. Қариб масъалае нест, ки дар бораи он ВАУ хомӯш монда бошанд ё онро мавриди омӯзиш қарор надиханд. Аммо принсипи «музаффарияти сиёсӣ» талаб менамояд, ки ВАУ ба раванду ҳодисаҳои ҳаёти сиёсӣ, воқеаҳои нодир, маърақаҳои сиёсӣ, ғайриоддӣ ҳодимони давлатӣ ва сарварони ҳизбию ташкилотҳои ҷамъиятию сиёсӣ ва ғ. бештар диққат диҳанд. Диққати асосӣ ба ғолибони маърақаҳои интиҳоботӣ, раъйпурсиҳо ва пурсишҳои рейтингӣ дода мешавад. Парастии, мадҳу ситоиши ҳодимони давлатию ҷамъиятӣ, сарварони сиёсӣ дар ВАУ як ҳодисаи муқаррарист;

— мақоми баланди ҷамъиятӣ, ки асосан мартабаи манбаи иттилоотро таркиб медиҳад. Ҳар чӣ қадаре ки манбаи ахбор мақоми хоса дошта бошад, ҳамон қадар ба он бештар тавачҷӯ менамоянд. Намояндагони воситаҳои ахбор низ кӯшиш менамоянд, ки ба мақоми манбаи ахборот диққат диҳанд. Зеро чунин ҳолат ба ахборот дар баробари қавӣ буданаш бештар расмӣ пайдо менамояд. Одамони оддӣ, махсусан вобаста ба навъи маданият ва менталитети сиёсиашон ба он боварӣ доранд. Аз тарафи дигар, намояндаи

ВАУ, ки ба манбаи баланд ва олии ахбор мурочиат намудааст ба андешаест, ки чунин муносибат ба мақоми иҷтимоӣ ва шахсии он низ бетаъсир намоёнад. На ҳама рӯзноманигорон ё ахборотчиён имконият доранд, ки бевосита аз манбаи олии иттилоот истифода намоёнд.

Мақомоти гуногуну олии ҳокимият, идораҳои масъули давлатӣ, иттиҳодияҳои бузурги ҷамъиятӣ, муассисаҳои аҳамияти мудофиавӣ, бехатарӣ ва стратегидошта дар раванди сиёсӣ ҳамчун манбаи баланди ахборот доништа мешаванд. Беҳуда нест, ки ВАУ бештар ба вазирону вакилон, соҳибмансабон, намоёндагони дигари элитаи сиёсӣ мурочиат намуда, иттилооти онҳоро дар саҳифаҳои аввали рӯзномаю маҷаллаҳо, намоишҳои телевизион ва гуфторҳои радио ҷой медиҳанд.

Ҳолатҳои зиёде вомехӯранд, ки намоёндагони ВАУ ба хоҳири ҷалб намудани диққати ҳарчи бештари одамон ба масъала муносибати рӯякӣ менамоянд, аз пайи хабарҳои ҳангомадор мешитобанд. Дар чунин вазъият ахбори ғуншуда ҳамаҷониба ва дар сатҳи зарурӣ таҳлилу тадқиқ карда намешавад, ки он оқибат монеаи ташаккули фазои мӯътадили иттилоотӣ мегардад.

Ташаккули фазои иттилоотӣ аз тарзҳои паҳн намудани ахборот вобастааст. Бештар ду тарзи паҳн намудани ахборот – муттасилӣ ва лаҳзагӣ истифода мегардад. Ба таври муттасил иттилоотро, асосан мутбуот – рӯзномаю маҷаллаҳо дастраси муштариён мегардонанд. Ҳар як масъала мавриди омӯзиши ҳамаҷониба қарор мегирад. Баҳогузорӣ ва ҳулосаҳои мантиқӣ ҳосил намудан ҷиҳати асосии интишори ахборотро ташкил медиҳанд. Муаллиффон мекӯшанд, ки иттилоот бештар ҳосияти комил пайдо намоёнд. Дар акси ҳол мавзӯ ҷӯшода менамояд ва ғаштаю барғашта онд ба он баҳсу мунозира идома меёбад. Дар бисёр мавридҳо масъалаҳои баҳсталаб сатҳи зарурии омӯзишро аз хабари воситаҳои ахбори умум пайдо менамоянд.

Тарзи лаҳзагии паҳн намудани ахборот бештар ҳоси радиошунавонӣ ва телевизион мебошад. Агар аз як тараф он хеле мухтасар ва содда бошад, аз тарафи дигар намегузорад, ки муштарии оддӣ тамоми ҷузъиёташро ба ҳубӣ дарк намоёнд. Яъне, ҳангоми шунавонидани ахбори лаҳзагӣ барои одамон монеаҳо пайдо мешаванд. Чунин ҳолат ба аксари шахрвандон имконият намедихад, ки дар бораи ҳодиса ё раванди сиёсӣ маълумоти зарурӣ пайдо намуда, қиёфаи томи онро барои худ ташаккул диҳанд. Паҳши лаҳзагии ахбор бо чунин мушкилиҳояш шореҳонро имконияти зиёди каллобӣ медиҳад. Онҳо аз мавқеи худ истифода намуда, воқеаро ҳар ҳел шарҳ медиҳанд.

Аз ВАУ ба одамон бештар телевизион таъсир мебахшад. Одамон вақти зиёди худро ба тамошои он мегузаронанд. Намоишҳои лаҳзагии телевизион бештар диққатро ба худ мекашанд. Зеро тамошобин дар бораи ҳодиса маълумоти мушаххас пайдо менамояд. Одамон бештар ба чизи дидаашон боварӣ доранд, назар ба он ки хондаанд ё шундаанд. Намоишҳои телевизи-

он бештар мушаххас ва шахсигардонидашудаанд. Симои шахсони алоҳида, ходисаю предметҳо баръало намоён мегарданд.

Дар олами муосир инкилоби телекоммуникатсионӣ ба амал омадааст. Он робитаи яктарафаи байни интишоркунанда ва қабулкунандаи ахборро бартараф намуда, алокаи бисёрҷониба ва муколамаро ба вучуд овардааст. Яке аз воситаҳои асосии ҷунин робитаи бисёрҷониба ташаккул ва рушди телевизиони кабелӣ мебошад. Ин алоқаҳои дучониба саросари оламо фаро гирифтаанд. Қабулкунаки телевизиони кабелӣ дорои панели коммуникатсионӣ ва микропротсесорҳо буда, ба компютери марказии ширкати кабелӣ пайваст гардидааст. Тавассути он одамон метавонанд рӯзномаҳои мутолиа намоянд, китобҳои махсусро аз китобхонаҳои истифода баранд, почтаро қабул намуда, ба мағоза наравта, харидорӣ намоянд, масъалаҳои гуногуни молиявӣ пулиашонро ҳал кунанд. Ҳатто низоми мазкур аз оташ гирифтани хона ё шикастани ҷизе хабар медиҳад.

Тамошобинон имконият доранд, ки аз рӯи принципи «ҳа – не» изҳори андеша намоянд. Дар раванди сиёсӣ он имконияти бехтарини гузаронидани пурсишҳои афкори ҷамъиятиро ба амал меорад. Ҳоло воситаҳои телекоммуникатсионии алокаи дучониба ва муколамаро ҳеле кадр менамоянд ва ҳатто дар илми сиёсӣ онро вобастаи умумии демократикунонии ҷомеа меҳисобанд. Воситаҳои телекоммуникатсиониро ҳамчун «демократияи иштирок» намудан муаррифӣ менамоянд. Демократияи иштирок намудан системаи мукаммали ташкилоти сиёсии ҷомеа гардидааст. Тавассути он одамон бевосита, бе иштироки шахсони мобайнӣ дар ҳалли масъалаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ иштирок менамоянд. Демократияи иштирок намудан бештар дар ҳалли масъалаҳои сатҳи маҳаллӣ самаранок аст. Аммо он дар раванди гузориш ва ҳалли масъалаҳои умумӣ, дар сатҳи кишварҳо ва минтақаҳо низ истифода мегардад. Муҳим он аст, ки натиҷаҳои демократияи иштирок намудан ҷӣ тавр ва ба кадом мақсадҳо истифода мешаванд.

Дар воқеъ, истифодаи васеи воситаҳои ахбори телекоммуникатсионӣ, бахусус телевизиони кабелӣ дар ҳалли масъалаҳои муҳталифи ҳаёти сиёсӣ ёрӣ мерасонанд. Аммо истифодаи онҳо тамоюли манфӣ низ пайдо менамояд. Демократияи иштирок намудан тавассути телевизиони кабелӣ як шакли плебиститро менамояд ва як навъ муҳокимаи масъалаҳост. Машинаҳои компютерӣ андешаи одамонро сабт менамоянд. Сиёсатмадорон андешаҳо ва афкори ҷамъиятиро ба ғоидаи худ истифода мекунанд. Имконияти қабули қарорҳои ба амал меоянд, ки дар заминаи эҳсосоти одамон пайдо шудаанд. Яъне, имконияти қаллобии ҳиссиёт, рӯҳия ва рӯовариҳои одамон аз ҷониби сиёсатмадорон пайдо мешавад.

Дар раванди сиёсӣ аҳамияти муҳимро муносибати байниҳамдигарии ВАУ ва мақомоти ҳокимият ташкил медиҳад. Қариб тамоми ВАУ дар аксарии мамлакатҳои мутараққӣ доимо мустақилии ва новобаста будани ҳешро аз

мақомоти давлатӣ, пеш аз ҳама аз мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ таъкид менамоянд. Гарчанде ки ВАУ, махсусан рӯзномаю мачаллаҳо дар назди хизбҳои сиёсӣ ё иттиҳодияҳои дигари ҷамъиятӣ таъсис ёбанд ҳам, мансубияти хизбии онҳо чандон аҳамият пайдо намеkunанд. Арзишҳо ва рӯовариҳои гоҷавию сиёсӣ бештар муҳим мебошанд. Дар кишварҳои алоҳида матбуотро аз рӯи арзишҳои идеологӣ маънавӣ ва сиёсӣ ба «чап» ва «рост» тақсим менамоянд. Ин ҷиҳат дар матбуоти Франция, Британияи Кабир, Испания ва дигар мамлакатҳои демократизми либералӣ ба таври барҷаста ҳис мегардад.

Аз хотире ки ВАУ, махсусан матбуот мақоми ҳешро ба таври мушаххас эълон намедоранд, муносибати онҳо бо ҳокимияти иҷроия дар як сатҳ дер боз қарор намегирад. Муносибатҳои байниҳамдигарии ВАУ ва ҳукуматро дар сари қудрати сиёсӣ будани нерӯи сиёсӣ муайян рӯшанӣ мебахшанд. Зеро мақсадҳо ва вазифаҳои нерӯҳои сиёсӣ муносибати онро бо ҳукумат муайян менамоянд.

Муносибатҳои байниҳамдигарии ҳукумат ва ВАУ дар тахти тарҳи муқовиматовез, мочарогарӣ, компромиссӣ, консенсуалӣ ва консенсуалию мочарогарой қарор доранд. Дар давраҳои инкишофи бӯҳронӣ, махсусан дар даврае, ки сатҳи мочарогарой аз зиддиятҳо ба муқовимат ва дар охир ба ҷанг табдил меёбанд, тарҳи мочарогарии муносибатҳои байниҳамдигарии ҳукумат ва ВАУ барҷаста намудор мегарданд ва консенсуси муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо бартарӣ дорад. Ҳолати тарҳи мочарогарой дар муносибатҳои ҳукумат, шохаҳои дигари ҳокимияти давлатӣ, элитаи сиёсӣ аз як тараф ва ВАУ аз ҷониби дигар бештар дар ИМА, Германия, Франция, Испания ва давлатҳои дигар воқеъундад. Танқиди беамони сиёсати Қасри Сафед дар солҳои ҷанг бо Вьетнам ва солҳои баъдтар ҳангоми ҳуҷум ба Гренада шохиди гуфтаҳои болост. Чунин ҳолат дар давраи ҷанг барои қазираҳои Фолкленд (Малвин) бештар мушоҳида мегардид. Журналистон ҳукумати М.Тэтчерро бо он муттаҳам кардани мешуданд, ки онҳоро ба ҷабҳа наздик шудан намонданд. Ҳарбиён чандон иттилооти амиқ ва аниқро пешниҳод намекарданд. Рӯзноманигорони ватанӣ маҷбур буданд, ки ба манбаҳои хориҷӣ муроҷиат намоянд.

Яке аз вуситаҳои асосии ҳамкориҳои вуситаҳои ахбори умум ва мақомоти олии давлатӣ ташкили нишастҳои матбуотӣ мебошанд. Аз як тараф, рӯзноманигорон кӯшиш менамоянд, ки аз ҳуди сиёсатмадорони номӣю касбӣ маълумот ба даст оранд ва тавассути ин амал аҳамияти иттилооти ҳудро баланд нишон додани мешаванд. Аз тарафи дигар, роҳбарони мақомоти давлатӣ хабархоеро интишор кардани мешаванд, ки ба ғоиди онҳост ва баҳри ташвиқ тарғиби фаъолияти онҳо хизмат менамоянд. Аз замони президентии Т.Рузвелт (1901-1908) сар карда, нишастҳои матбуотӣ ҳосияти мунтазам ва доимиро гирифтаанд.

Дар воқеъ, нишастҳои матбуотӣ ва нишастҳои барои воситаҳои мухталифи коммуникатсионии оммавӣ воситаи ба ҳам наздик намудани мақомоти давлатӣ ва ВАУ мебошад. Нишастҳои матбуотиро ҳоло дар Аврупо низ ҳамчун шакли эътирофшудаи коммуникатсияи сиёсӣ эътибор медиҳанд.

Дар мамлакатҳои мутамаддин дар назди мақомоти ҳокимияти марказӣ мақомоти матбуотӣ фаъолият менамояд, ки ҳамроҳангсозии хабару иттилооти сиёсати давлатиро ба зимма дорад. Дар бисёр ҳолатҳо хабархоро оид ба масъалаҳои гуногуни рушди ҷомеа аввалин шуда он паҳн менамояд. Ба замми ин дар аксари давлатҳои низомии мукаммали ВАУ мавҷуд аст, ки аз ҳисоби хазинаи давлатӣ фаъолият доранд ё ёрии зиёди молиявӣ мегиранд. Дар ташвиқи тарғиб ва воқеӣ гардидани сиёсати давлатӣ онҳо саҳми калон доранд.

Таъсири ВАУ ба раванди сиёсӣ, махсусан дар давраи маъракаҳои интихоботӣ меафзояд. Ҳамаи номзадҳо ба вазифаҳои интихоботӣ ва ёварону хайрхоҳони онҳо ба он мекӯшанд, ки ҳарчи бештар воситаҳои ахбори умумро ба ҷониби худ кашанд. Дар воқеигардии мақсадҳо аз тамоми воситаҳои истифода менамоянд: аз ташрифи пай дар пайи номзадҳо ва ташвиқгарони онҳо ба марказҳои ВАУ то ба ташкили вохӯриҳо, муҳоҷиса ва даъвати рӯзманигорион ба қабулҳо ва зиёфатҳои боҳашамат.

§ 3. ВОСИТАҲОИ АХБОРИ УМУМ ВА ФИРЕБИ СИЁСӢ

Воситаҳои ахбори умум вазифаҳои гуногунро анҷом медиҳанд. Аксари онҳо дар пешрафти муносибатҳои байни субъектҳои сиёсат, ҳимояи манфиатҳои одамон ва умумиятҳои гуногуни иҷтимоӣ, қонунгардонидани дархосту талаботи аҳли кишвар ва умуман, рушди инсонӣ таъсири мусбӣ мерасонанд. Нерӯҳои сиёсӣ, аз ҷумла нерӯҳои сиёсии ҳоким ва мақомоти давлатӣ дар фаъолияти худ аз воситаҳои ахбори умум ҳамаҷониба истифода менамоянд. Аммо дар ҷомеаи демократӣ, ки нерӯҳои мухталифи сиёсӣ расмият ёфта, ба таври легалӣ барои ҳокимият мубориза мебаранд, воситаҳои ахбори умумро ба манфиатҳо ва ғаразҳои шахсӣ ва хусусиашон истифода менамоянд. Нерӯҳои сиёсӣ ҳангоми фаъолият ба фиребу қаллобӣ низ рӯ меоранд ва дар ин амал воситаҳои ахбори умумро дар хизмати фиреби сиёсӣ қарор медиҳанд.

Фиреби сиёсӣ идораи ниҳонии шуур ва рафтори сиёсии одамон бо мақсади маҷбур намудани онҳо бар зидди манфиатҳои худ мебошад. Асоси фиреби сиёсиро дурӯғ ва қаллобӣ ташкил медиҳад. Дар сиёсат рӯ ба фиребу дурӯғ овардан тасодуфӣ ва иштибоҳе нест. Он фаъолияти муташаккилонаи гурӯҳи сиёсӣ бо мақсадҳои муайян мебошад. Онро ба хотири амали мусбате низ пиёда кардан мумкин аст. Баъзан дар ҳаёти муқаррарӣ одамон дар бораи ҳодиса ё раванде сухани аниқ ё ҳақро ба хотири зиён надидани масъалаи

асосӣ пинҳон медоранд. Ҳатто зарбулмасали халқии «дурӯғи маслиҳатомез беҳ аз ростӣ фитнаангез» чунин муносибатро ҳақ ва раво медонад. Дар таърихи андешаҳои иҷтимоӣ низ чунин маъниҳо кам нестанд. Убайди Зоконӣ мефармояд:

*Дурӯғе ки ҳоли дилат хуш кунад,
Беҳ, аз ростӣ, к-ат мушавваш кунад.*

Аммо дурӯғ дар раванди сиёсӣ ва қаллобии сиёсатмадор аз чунин манфиатҷӯҳои омирона ба кулӣ фарқ доранд. Сиёсатмадор ё субъекти заифтарини сиёсат низ дурӯғу қаллобиро бо мақсадҳои гаразнок, фиреби дигарон ва ба амал баровардани сиёсати дигаре истифода менамояд.

Вобаста ба моҳияту хусусиятҳои фиреби сиёсӣ фаъолияти воситаҳои ахбори умум бояд тавре ба роҳ монда шавад, ки он ба вазифаҳои ВАУ табдил наёбад. Дар акси ҳол воситаҳои ахбори умум вазифаашонро дар назди ҷомеаи демократӣ иҷро карда наметавонанд. Дар ҳолати фиреби сиёсиро ташвиқу тарғиб намудани ВАУ принципҳои демократии эълоғаштаи давлати мутамаддин ба инобат гирифта намешаванд ва моҳияти режими сиёсӣ низ ба кулӣ дигар мешавад. Аз ин хотир, яке аз вазифаҳои муҳими воситаҳои ахбори умумро мубориза бар зидди тарғибу ташвиқи фиреби сиёсӣ ва тантанан он ташкил медиҳад. Намояндагони воситаҳои ахбори умум нагузоранд, ки ба хизматгори касе ё гурӯҳе табдил ёбанд. Вагарна, таъсиру нуфузи онҳо дар байни аҳолии паст мешаванд ва иттилооти онҳоро новобаста аз сатҳ ва муддати пахшаш ба эътибор намегиранд.

Дар сиёсат рӯ овардан ба фиребу қаллобӣ ҳосияти мунтазам дорад. Зеро нисбат ба баъзе тарзу усулҳои роҳбарӣ ва идорӣ, аз ҷумла тарзи зӯрӣ истифодаи фиреби сиёсӣ бартарии зиёд дорад. Фиреби сиёсӣ, асосан пинҳонӣ ба амал бароварда мешавад ва муштариён аз мавҷудияти он қариб беҳабар мемонанд. Вай ҳеҷ гуна зӯроварӣ ва қурбониро талаб надорад ва аз ҷиҳати моддӣ ҳам чандон зиёновар нест. Бинобар ин дар мавриди муносиб баъзе сиёсатмадорон ва маъмурун масъулини ҳалли масъалаҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа ба он рӯ меоранд. Воситаҳои ахбори умумро зарур аст, ки принципу меъёрҳои ҷомеаи мутамаддинро ба роҳбарӣ гирифта, ба бозичаи дасти сиёсатмадорон табдил наёбанд.

Фиреби сиёсӣ падидаи содда нест. Он заминаҳои васеъро соҳиб аст. Дар илми сиёсӣ назария ва амалияи фиреби сиёсӣ ҳамаҷониба тадқиқ ва таҳлил мегардад. Фиреби сиёсӣ аз асотирҳои иҷтимоӣ сиёсӣ маншаъ мегирад, ки тавассути таъсирасонӣ ба шуури сиёсии одамон воқеъ мегардад. Асотирҳо коидаҳо ва арзишҳои муайянеро таҷассум менамоянд ва онҳоро ҳамчун эътиқод қабул доранд. Асотирҳо ба сифати асоси ҷаҳонбинӣ амал менамоянд ё худ онҳоро қаллобони сиёсӣ ҳамин тавр маънидод мекунанд.

Дар даврахои инкишофи таърихӣ, вобаста ба хусусиятҳои инкишофи тамаддунҳо ва давлатҳои асотирҳои гуногун ташаккул меёбанд, ки ба сифати заминаи рӯовариҳои арзишӣ ва рукни ҷаҳонбинӣ хизмат менамоянд. Онҳо аз ҳар ҷиҳат асоснок карда мешаванд. Ҷараёнҳои сиёсӣ, ки асотирҳо ба манфиатҳои онҳо мувофиқанд, кӯшиши аз ҷиҳати назариявӣ асоснок намудани онҳоро менамоянд. Ҷараёни сиёсӣ, консепсияи илмию сиёсиро дарёфтани чандон кори осон нест, ки дар заминаи асотирҳо ташаккул наёфта бошад ё барои тақвияти назария ва ғояҳои асосӣ аз онҳо истифода накарда бошад.

Дар гузаштаи наҷандон дур дар назария ва амалияи ҷомеаи сотсиалистӣ дар сатҳи гуногун аз асотирҳо истифода мебарданд. Новобаста аз он ки назариётчии ҷараёнҳои сиёсӣ нисбат ба асотирҳои сиёсӣ чӣ гуна андеша доранд, маҷбуранд барои тақвияти таълимоташон аз онҳо ҳамчун асоси ғоявӣ истифода намоянд. Дар асл бошад тамоми асотирҳои сиёсӣ низ бе таҳлили азхудкунии ратсионалию танқидӣ ба вуҷуд омадаанд.

Назарияи коммунистӣ дар заминаи асотирҳо дар бораи моликияти хусусӣ ҳамчун манбаи асосии бадии иҷтимоӣ, монеаи пешрафти инсон; дар бораи зарурати ҳалокати капитализм ва тантанай коммунизм; дар бораи миссияи таърихӣ синфи коргар; дар бораи нақши муайянкунандаи ҳизби коммунистӣ ва ба меҳвари низомии системаи сиёсии ҷомеа табдил ёфтани он; дар бораи тадриҷан аз байн рафтани давлат ва тафовутҳои иҷтимоӣ; ташаккули умумияти ягонаи иҷтимоӣ; дар бораи марксизм – ленинизм ҳамчун таълимоти ягонаи иҷтимоии комил ва ғ. инкишоф меёфт. Табиист, ки ҳар гуна берунгардӣ аз ғояҳо ва асотирҳои мазкур ҳамчун ҷараён ва роҳи нодурусти инкишоф маънидод мегардид. Дар давоми даҳсолаҳо машинаи пуриқтидори ВАУ барои ташвику тарғиб ва таҳкими асосҳои ғоявии мазкур истифода бурда мешуд. Ҷомеаи сиёсӣ саропо побанди идеологияи гашта, воситаҳои ахбори умумро дар хизмати худ қарор дода буд. Ҳар гуна дурравӣ ё шубҳа овардан ба асотирҳо ва ғояҳои сиёсӣ ҳамчун майлонҳои зиддидавлатӣ баҳогузори мегардиданд, ки дар амали мазкур саҳми воситаҳои ахбори умум низ кам набуд.

Ҳоло низ асотирҳо ва ғояҳои сиёсӣ, ки рукни таркибии ҷараёнҳои бузургии сиёсиро ташкил медиҳанд, ҳамчун заминаи фиреби сиёсӣ баромад менамоянд. Дар мамлакатҳои тамаддуни ғарбӣ бештар ғояҳои сиёсии либералӣ ба сифати асотирҳо баромад менамоянд, ки асоси фиреби сиёсиро ташкил медиҳанд. Бештар асотирҳои зерин: дар бораи озодии инфиродии шахс ва бартарии он нисбати ҳар гуна озодиҳои дастаҷамъӣ ва ҷомеа; бартарии ҳуқуқи инфиродии инсон нисбати ҳуқуқҳои дигари ҷомеа; дар бораи мустақилияти комили институтҳо ва мақомоти асосии ҷомеа, пеш аз ҳама мустақилияти комили шӯҳаҳои асосии ҳокимият (ҳокимияти қонунбарор, иҷроия ва адолати судӣ); дар бораи табиати эгоистии шахс, ҳарисӣ, мочароҷуӣ ва сифатҳои ба ин монанд; дар ҷомеа набудани мочароҳои иҷтимоӣ, зулму золимӣ ва ис-

тифодаи меҳнати дигарон; мустақилияти воситаҳои ахбори умум ва табиати плюралистии он ва ғ. истифода мегарданд.

Дар асл на ҳамаи ғояҳои сиёсии либералӣ дар тамаддуни ғарбӣ низ дар шакли комил воমেҳӯранд, ғарчанде ки амали онҳо воқеист. Махсусан, воситаҳои ахбори умумро батамом мустақил ҳисобидан хатост. Зеро онҳоро муассисон, ширкатҳои рекламагузорӣ ва ҳукумат назорат менамоянд. Таъсири сиёсати ҳукмрон низ дар фаъолияти онҳо бештар мушоҳида мегардад. Нисбати ғояҳои дигари сиёсӣ низ аз назари танқидӣ нигоҳ намудан чандон душворӣ надорад. Фақат он ҷиҳатро ба инобат гирифт, ки асоси ғоявии ҷаҳонбинии либералиро принсипи «баробари имкониятҳо» ташкил медиҳад. Аз ин рӯ, дар сатҳи комил ё ба таври мутлақ зоҳир ғаштани асотирҳо ва ғояҳои сиёсиро ҷашмдор будан норавост. Донишмандон он ҷиҳат муҳим аст, ки дар қадом сатҳ ва ҷӣ гуна асотирҳо барои фиреби сиёсӣ хизмат менамоянд.

Фиреби сиёсӣ дар сатҳ ва шаклҳои гуногун амалӣ мешавад. Сиёсатмадорон аз роҳу воситаҳои мухталиф истифода мекунанд. Ҳар гуна тарзи таъсиррасонӣ ба тафаккури рафтори одамон таваҷҷӯҳи қаллобони сиёсиро ба худ мекашанд. Тарзҳои гуногуни фиреби сиёсӣ мавҷуданд, ки вобаста ба аҳамияташон доираҳои мухталифи масъалаҳо ва равандҳои сиёсиро дарбар мегиранд. Онҳоро ба таври умумӣ ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст.

— **фиреби сиёсии муқаррарӣ.** Доираи мақсурро бештар амалҳои фаро мегиранд, ки дар ҳаёти ҳаррӯзаю муқаррарии одамон вобаста ба муносибаташ ба ҳодисаҳои ҳаёти сиёсӣ рух медиҳанд. Тарзи фиреби сиёсии мақсур дар шаклҳои зерин ба амал меояд: дигар намудани далелҳо, рақамҳо; иттилооти номақбулро паҳш накардан ва ё ба он дидаю доништа эътибор надодан; паҳш намудани тўҳмату бўҳтонҳо дар бораи ҳодимони давлатию ҷамъиятӣ, сиёсатмадорон ва одамони дигар вобаста ба мақом ва вазифаҳои ҷамъиятӣ; ба шакли ахборот диққат дода, ба мазмунӣ он аҳамият надодан, яъне қимати онро паст задан ва ғ.;

— **фиреби сиёсии мураккаб.** Ҷиҳати асосии фиреби сиёсии мақсурро паҳши иттилооти номуқаммал ва нимросту нимдурӯғ ташкил медиҳад. Намояндагони ВАУ, ки мавқеъ ва манфиатҳои доираҳои муайяни сиёсиро ҳимоя менамоянд, дар давраи аввал ба боварии аудитория (шунавандагон, бинандагон ва муштариёти дигар) сазовор мегарданд. Онҳо бо ҳар роҳ, бештар бо роҳҳои популистӣ ва суҳанрониҳои демагогӣ диққати муштариёро ба худ мекашанд. Дар бораи ҳодиса ё равандҳои сиёсӣ ахбори нимростро паҳш менамоянд. Лаҳзаҳои алоҳидаю ғайриасосиро ба таври объективона ва муфассал шарҳ дода, далелҳои муҳимро сарфи назар мегардонанд. Ҷиҳатҳои асосии ҳодисаҳоро рӯпӯш намуда, ба унсурҳои ғайриасосӣ диққат медиҳанд. Ҷавҳари ҳодисаро дидан намеҷӯянд, ба омилҳои пайваستا диққат дода,

мақом ва нақши нерӯҳои пешбарро дар раванди сиёсӣ таҳриф менамоянд. Дар натиҷа тавзеҳоти бардурӯғи ҳодиса пайдо мешавад;

— **фиреби сиёсии мураккабтарин.** Тарзи маъмули фиреби сиёсии мазкур ба таври муташаккилона ва бошуурона ба рақиби сиёсӣ, ҳама нерӯҳо ва манфиатҳои бегона бор намудани лақаб, бо номи дигар танқиду таъқиб намудани онҳо мебошад. Масалан, якеро «фашист», дигареро «сионист», сеюминро «миллатгаро» ва ғ. ном мебаранд. Аслан, чунин амал ба хоҳири бадном намудани чараён ва нерӯҳои сиёсии дигар амалӣ мешавад. Моҳият, хусусиятҳо ва вазифаҳои аслии ҳодиса сарфи назар мегарданд, бештар аз рӯи ғояҳои сиёсии таълимоти хеш ва ба инобат нағрифтани раванди табиӣю таърихӣю инкишоф муносибат карда мешавад.

Фиреби сиёсии мураккабтарин бештар раванду ҳодисаҳои асосӣ ва тақдирсози инкишофи таърихӣю давлатҳо ва умумиятҳои бузургтарини иҷтимоиро фаро мегирад. Давраҳои инкишофи бӯҳронӣю ҷомеа ба амалиёти гуногуни сиёсӣ: инқилоб, аксулинқилоб, ислохот, табaddулот, сӯикасдҳои зиёде эҳтиёҷ доранд. Дар натиҷаи амалиёти сиёсӣ нерӯҳои гуногуни сиёсӣ ба саҳнаи сиёсати кабир ворид мешаванд. Рақобат ва муқовимати байни субъектҳои сиёсат кори муқаррарӣ ва меъёри муносибатҳо мегарданд. Субъектҳои сиёсат дар раванди рақобат ва муқовимат аз омилҳои гуногун истифода мебаранд. Яке аз чунин сатҳи муносибатҳо якдигарро ба тамоюле ё рӯовариҳои ғоявӣю сиёсӣ, ки аслан моҳияти иртиқоӣ доранд, муттаҳам кардан аст. Ба раванду ҳодисаҳо, муносибатҳо ва мақому нақши субъектҳои сиёсат дидаю доништа баҳои нодуруст медиҳанд. Инчунин тамоми воситаҳоро истифода намуда, рақибонро бадном карданӣ мешаванд. Фақат бо гузашти айём маълум мегардад: кӣ ҳақ асту кӣ ноҳақ.

Фиреби сиёсӣ дар шаклҳои мухталиф зуҳур мегардад. Барои ифодаи як ҳодиса мафҳумҳои мухталифро истифода мебаранд. Ё худ сиёсатмадорон ва намоёндагонии ВАУ вобаста ба он ки чӣ гуна мавқеи ҷамъиятӣ гирифтаанд ва манфиатҳои киро ҳимоя менамоянд, як субъектро чанд хел ном мебаранд. Онҳо ҳодисаро дар сатҳ ва маънии гуногун маънидод менамоянд. Масалан, муборизони роҳи истиклолияти давлати миллиро ҳар хел баҳо додан мумкин аст. Яъне, вобаста ба зарурат ва дарки манфиатҳо ўро ВАУ метавонанд «муборизи роҳи озодӣ», «сепаратист», «террорист» ном баранд. Агар ба воситаҳои ахбори умуми мамлакатҳои гуногун назора намоем, айён мегардад, ки як ҳодисаро дар ҳар кучо ба таври хоса хулосагирӣ менамоянд.

Фиреби сиёсӣ дар фаъолияти тамоми нерӯҳои сиёсӣ дар ҳар даври замон вучуд дорад. Сиёсатмадорон барои тавачҷӯи одамонро ба худ ҷалб намудан аз воситаҳои мухталиф истифода менамоянд. Дар шароити ҳозира фиреби сиёсӣ бештар дар давраи маърақаҳои сиёсӣ ва муҳими давлатию ҷамъиятӣ истифода мегардад. Махсусан, маърақаҳои интиҳоботиро бе фиреби сиёсӣ тасаввур намудан номумкин аст. Воситаи муҳими тарғибу ташвиқи фиреби

сиёсӣ ВАУ баромад менамоянд, ки аксаран фаъолияти хешро бо истифода аз зухуроти афкори умум тақвият мебахшанд.

Дар доираи фиреби сиёсӣ истифода бурдани ВАУ беканор нест. Шуури одамон, одатҳо ва афкори онҳо намегузоранд, ки қаллобӣ беандоза бошад. Агар фиреби оммаи мардум ва доираҳои муайян ба тасаввуру менталитети аҳоли дар муқовимат қарор нагирад, он гоҳ одамон аз чунин фиреб ҳазар надоранд ва онро як чизи муқаррарӣ қабул доранд. Дар ҳолати дигар бошад фиреби сиёсиро эътироф накарда, дар шакли гуногун эътироз менамоянд.

Фаъолияти воситаҳои ахбори умум гуногунҷабҳа аст. Он тамоми раванду ҳодисаҳои ҳаёти инсонро фаро мегирад. Дар фаъолияти худ ВАУ озодии мутлақро соҳиб нестанд. Воситаҳои ахбори умум аз ҷониби шахсони масъул ва ташкилоту мақомоти гуногун идора мешаванд. Вазифаи идора ва назоратро пеш аз ҳама муассисон, яъне муассисони воситаҳои ахбори умум, ҳадамоти давлатӣ ва ҷамоатчиғии фаъол ба ўҳда доранд. Дар кулли кишварҳои олам фаъолияти ВАУ тавассути қонун ба низом оварда мешавад.

Дар бисёр мамлакатҳо мақомоти умумии назорат аз болои воситаҳои ахбори умум вучуд дорад. Доираи назорат, асосан аз масъалаҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ пур мегардад.

Дар олами муосир имкониятҳои таъсиррасонии ВАУ васеъ мегардад. Махсусан, пешрафти телевизиони радиёӣ имкониятҳои забти маданияту иттилоотии ширкатҳои давлатҳои мутараққии Ғарбро афзун менамояд. Аз имкониятҳои истифода бурда, ширкатҳои иттилоотии Ғарб доираи нуфузи радио, телевизион ва воситаҳои дигари коммуникатсионии давлатҳои хурд ва аз ҷиҳати иқтисодӣ заифро маҳдуд мегардонанд. Онҳо дар зерӣ ниқоби озодии паҳши иттилоот арзишҳои ба аҳолии муқимӣ беганаро ташвиқу тарғиб менамоянд, тарзи ҳаёт ва муносибатҳои беганаро таърифу тавсиф мекунанд. Чунин муносибат муҳити маданияту иттилоотии кишварҳоро носолим мегардонад ва ҳатто ба тағйири муносибатҳои сиёсӣ ва вазъияти сиёсӣ оварда мерасонад. Аз ин хотир, масъалаи андешидани чораҳои зарурӣ ва ҷавобӣ барои таъмини амнияти иттилоотии кишвар пеш меоянд. Рақобатпазир ва фаъол будани воситаҳои коммуникатсионии ватанӣ замоне воқеият мегарданд, ки агар дар заминаи ҳимояи манфиатҳои милли амал намоёнд ва методологияи замонавии муқовиматро истифода бурда тавонанд.

Дар муносибатҳои байниҳамдигарии сиёсат ва воситаҳои ахбори умум ҳолатҳо ва лаҳзаҳои гуногун рух медиҳанд. Баҳогузори ба муносибатҳои мутақобилаи онҳо бояд мушаххас бошад. Ҳодисаҳо ва сатҳи таъсиррасониҳо ҳамаҷониба омӯхта шаванд ва сипас, дар бораи онҳо ҳулосаҳои ратсионалиро мантиқӣ бароварда шаванд.

ФАСЛИ VII. ТАҒЙИРПАЗИРИИ ОЛАМИ СИЁСАТ

БОБИ I. РАВАНДИ СИЁСӢ

§ 1. МОҲИАТ ВА ХУСУСИЯТҲОИ РАВАНДИ СИЁСӢ

Мафҳуми «раванди сиёсӣ» яке аз категорияҳои марказӣ, умумитарин ва махсуси илмҳои сиёсӣ буда, мавриди истифодаи васеи муҳаққиқон ва афкори омма гардидааст. Аммо истифодаи васеи мафҳум ҳоло маънои дорои мазмун ва мундариҷаи ганин онро надорад ва аз ин хотир, онро ба таври озод шарҳу эзоҳ медиҳанд. Аз сабабе ки мафҳуми «раванди сиёсӣ» вобаста ба мақомаш аҳамияти хоса пайдо намудааст, зарурати дарки амиқи он пеш меояд. Чунин зарурат фақат аз манфиатҳои илмӣ барнамеояд ва он бештар аҳамияти амалӣ дорад. Пеш аз ҳама чунин муносибатро зарурати таҳлили тағйирот ва азнавсозӣҳои воқеӣ дар Тоҷикистони муосир талабдоранд. Зеро бе дарки амиқи мафҳум ва воқеияти «раванди сиёсӣ» фаҳми дурусти тамоюлҳои тағйирот, инкишофи ҳаёти сиёсӣ ва тавсифи концептуалии онҳо номумкин мегардад.

Мафҳуми «раванди сиёсӣ» аз ҷониби донишмандон табиист, ки ҳар хел тафсир мешавад. Бештар андешаҳои Т. Парсонс, Р.Дарендорф ва Ч.Мерриам диққатро ба худ мекашанд. Т.Парсонс аҳамият ва хусусиятҳои асосии раванди сиёсиро дар оқибатҳои амали системаи сиёсии ҷомеа меҷӯяд. Р.Дарендорф бошад раванди сиёсиро дар ҷараёни мубориза ва муқовимати гурӯҳҳо баҳри мақом ва имконияти ҳокимият дидан меҳақад. Ё худ Р.Доуз раванди сиёсиро бо ҳуди сиёсат як медонад. Ҳамин тавр, метавон назари мухталифи олимони мактабҳои илмиро ёдовар шуд. Аммо дар муносибати онҳо ба мазмуни раванди сиёсӣ хосиятҳои умумиро низ дарёфт намудан чандон мушкул нест. Таҳлили назария ва ғояҳои мухталиф боиси ба таври барҷаста нишон додани ду хосияти раванди сиёсӣ мегардад: моҳияти функционалӣ ва динамикӣ. Хосияти аввал тарзи амали системаи сиёсӣ, таҷдид ва худнигоҳдориро худмуҳофизатии онро фаро мегирад. Хосияти баъдина бошад инкишофи эволюсионӣ, ислохотпазирӣ, нашъунамо ва таназзулу фанонии системаи сиёсии ҷомеаро дарбар мегирад.

Мафҳуми «раванди сиёсӣ» ҳолатҳои зерини муносибатҳои сиёсии одамонро таҷассум менамояд:

1. Раванди сиёсӣ як навъ таҷассуми баҳамтаъсиррасонии воқеии субъектҳои сиёсат аст. Чунин баҳамтаъсиррасонӣ дар натиҷаи амали омилҳои мухталифи дохилию хориҷӣ рух медиҳад. Яъне, раванди сиёсӣ баҳамтаъсиррасонии инфирод, гурӯҳҳо, институтҳои сиёсӣ, мақомоти мухталифи ҳокимият бо тамоми ҷузъиёт ва унсуронашон мебошад, ки нақш ва вазифаҳои махсусро воқеӣ мегардонанд.

2. «Раванди сиёсӣ» таҷассуми ҳолати пешакӣ муқарраршудаи ҳодисаҳо ва падидаҳои ҳаёти сиёсӣ буда наметавонад. Зеро рафтор ва фаъолияти шахс доимо дар тағйирот буда, эҳтимолияти зиёдро пайдо менамояд. Яъне, «раванди сиёсӣ»-ро ҳеҷ касе ё мақомоте ба нақша гирифта наметавонад. Тағйироти ҷамъиятӣ сабаби тағйири ҳолатҳо, муносибат ва хоҳиши одамон мегарданд.

3. Мафҳуми «раванди сиёсӣ» тағйироти гуногуни системаи сиёсӣ, ҳоҳ онҳо сатҳӣ бошанд ё ҳоҳ амиқ ба амал оянд, таҷассум менамояд ва гузариши онро аз як ҳолат ба ҳолати дигар нишон медиҳад. Чунин вазъият аз нақш ва вазифаҳои субъектҳои раванди сиёсӣ вобастаанд. Фаъолияти онҳо гуногунҷабҳа буда, агар дар як вақт сабаби инкишофи таҷдиди унсури муайяни системаи сиёсӣ гарданд, дар замон ва макони дигар боиси таназзул ва шикасти унсури дигар мешаванд.

Ҳамин тариқ, мафҳуми «раванди сиёсӣ» таҷассумгари инкишофи ҳодисаю падидаҳои сиёсӣ, маҷмӯи фаъолияти субъектҳои сиёсӣ дар нисбати воқеӣ гаштани нақш ва вазифаҳои онҳо дар муносибат ба ҳокимият мебошад, ки ташаккул, инкишоф ва амали системаи сиёсиро дар фазаю вақт инъикос менамояд.

Раванди сиёсӣ, ки дар низоми муносибатҳои иҷтимоӣ мақоми махсус дорад, таркиби мураккабро соҳиб аст. Унсурони зиёде даъвои қисмҳои таркибии раванди сиёсиро менамоянд. Бояд дар саромади таснифоти таркиби раванди сиёсӣ принципи «аҳамияти шакли махсуси танзимнамоии сиёсии муносибатҳои ҷомеа» қарор бигирад. Аз ин лиҳоз, таркиби раванди сиёсиро ба таври зайл тасниф намудан лозим меояд:

— субъектҳои раванди сиёсӣ. Муқаррар намудани субъектҳои раванди сиёсӣ чандон кори осон нест. Зеро то ба ҳоло назария ва методологияи муносибат ба масъалаи комил нагаштааст. Сабаби мушкилиҳо ва монеагузориҳои гуногун низ дар ҳамин аст. Асоси масъаларо азҳамҷудосозии субъектҳои воқеӣ ва шартӣ ташкил медиҳанд. Кӣ қудрати иштирок намудан дар раванди сиёсиро дорад? Оё ҳамаи барандагони раванди сиёсӣ эътироф гаштаанд ё не? Муносибати муҳаққиқон ва мутафаккирон ба таснифоти субъектҳои раванди сиёсӣ ҳар хел сурат мегирад. Масалан, мутафаккирони замони пешин нақши шахрванди оддиро ҳамчун субъекти сиёсат қадр намекарданд.

Ё худ ҳоло муҳаққиқон нақши субъектҳои раванди сиёсиро ба таври хоса таъхис менамоянд.

Бештар ду тарзи муносибат ҳангоми таснифи субъектҳои раванди сиёсӣ истифода мегардад: иҷтимоию гурӯҳӣ ва институтсионалӣ. Муносибати иҷтимоию гурӯҳӣ субъекти воқеии раванди сиёсиро дар симои умумиятҳои иҷтимоӣ: гурӯҳҳои иҷтимоӣ, гурӯҳи манфиатҳо, синфҳо, халқҳо, миллатҳо, наҷодҳо, элита ва ғ. мешиносад. Муносибати институтсионалӣ бештар нақши институтҳои сиёсии ҷомеаро дар раванди сиёсӣ кадр менамояд. Он ҳосияти анъанавӣ дорад ва дар афкори ҷамъиятию сиёсӣ то нимаи дууми асри XIX афзалият дошт. Моҳияти муносибати институтсионалиро он ҷиҳат таъкид мекунад, ки сиёсат, асосан маҳсули фаъолияти институтҳои сиёсии ҷомеа, пеш аз ҳама давлат мебошад;

— **манфиатҳои сиёсии субъектҳои раванди сиёсӣ.** Заминаи асосии фаъолияти одамонро талаботҳои онҳо таъкид мекунад. Талаботҳои сиёсӣ низ яке аз наъҳои асосии зухури талаботи одамон аст. Талаботҳои сиёсии одамон бештар дар шакли дастаҷамъӣ ва инфиродӣ зоҳир мегарданд. Талаботҳои дастаҷамъӣ натиҷаи зарурати амали якҷояи одамон баҳри таъмини асосҳои фаъолияти ҳаётии онҳо мебошад: Шакли барҷастаи зоҳиршавии он дар ҳаёти сиёсӣ, пеш аз ҳама таъкиду инкишофи худ институтҳои сиёсии ҷомеа мебошад.

Ҳар чӣ қадаре ки муносибатҳои сиёсӣ ва ҳаёти сиёсӣ инкишоф ёбад, ҳамон қадар талаботҳои сиёсии одамон барҷастатар аз худ дарак медиҳанд. Бештар дар шакли ҷимояи ҳуқуқу озодии шахс, молу мулк ва эътибори он пайдо мегарданд. Маъҷудияти талаботҳои сиёсӣ ҳоло раванди сиёсиро шарҳ дода наметавонанд. Зарурати пайдо намудани тарзи қонеъ гардонидани талаботҳо ба миён меояд. Тадриҷан ҳамин тавр дар инсон манфиатҳо таъкид меёбанд.

Ҳамин тариқ, манфиатҳои сиёсӣ шакли зухури амалу фаъолияти инсонро баҳри ба даст овардани мақсадҳои муайян ва қонеъ гардонидани талаботҳо таҷассум менамоянд;

— **иштироки сиёсии одамон,** ки ҳам фаъолияти касбии одамон ва ҳам иштироқи рафтори онҳоро дар муносибатҳои муҳталифи ҳаёти сиёсии ҷомеа фаро мегирад.

— **муносибатҳои сиёсӣ,** ки дар натиҷаи фаъолияти субъектҳои раванди сиёсӣ таъкид ва инкишоф меёбанд. Муносибатҳои сиёсӣ, асосан муносибатҳои шахс (инфирод) ва умумиятҳои иҷтимоӣ (гурӯҳи иҷтимоӣ) нисбати ба даст овардан, нигоҳ доштан ва истифодаи ҳокимияти сиёсӣ, пеш аз ҳама ҳокимияти давлатӣ ва ҳуқуқу озодиҳои сиёсӣ мебошад.

Раванди сиёсиро вобаста ба нақше, ки дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ анҷом медиҳад аз ду қисмати асосӣ иборат медонанд: раванди сиёсии асосӣ ё бунёдӣ ва раванди сиёсии қанорӣ.

Раванди сиёсии бунёдӣ мураккаб ва пурихтилоф аст. Он пеш аз ҳама муносибатҳои одамон ва давлатро фаро мегирад. Нақши асосиро ташаккулу тағйири талаботу манфиатҳои сиёсии одамон мебозанд. Яъне, то кадом андоза одамон мехоҳанд дар идораи қорҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ иштирок намо-янд. Ҷиҳати муҳимро иштироки бевосита ё пайвастаи одамон дар шаклҳои инфиродӣ ё дастаҷамъӣ дар қабулу амалӣ гардондани қарорҳои идорӣ ташкил медиҳанд. Иштироки одамон дар ташаккулу инкишофи институтҳои сиёсии ҷомеа аҳамияти махсус пайдо менамояд.

Раванди сиёсии қанорӣ ҳосиятҳои дигарро соҳиб аст. Он ҷараёни та-шаккул ва инкишофи иттиҳодияҳои алоҳидаи сиёсии одамонро дарбар мегирад. Ташаккулу инкишофи гурӯҳҳо ва блокҳои сиёсӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, ассотсиатсияҳои сиёсӣ маъмурӣ, худидораи маҳаллӣ ва унсурони дигари системаи сиёсии ҷомеаро фаро мегирад. Асосан, раванди сиёсии қанорӣ муносибатҳо ва пайвастагиҳои системаи сиёсиро фаро мегирад, ки ба тарз ва шаклҳои қорҳои идорӣ ва ҳокимият таъсири ҳалкунанда расонида на-метавонанд.

Равандҳои сиёсии бунёдӣ ва қанорӣ дорои хусусиятҳои муҳиманд, ки дар зухури моҳият ва дарки онҳо пайдо мегарданд. Онҳо аз рӯи замони ташаккул ва ҳосиятҳои амалишавӣ аз ҳам фарқ менамоянд. Вобаста аз он ки субъектҳои раванди сиёсӣ кадом шакли фаъолият: ҳамқорӣ ё рақобатро ихтиёр намудаанд, раванди сиёсӣ шакл мегирад. Аз ин хотир, раванди сиёсӣ метавонад ҳам дар шакли кушода ва ҳам дар шакли ниҳонӣ ба амал ояд.

Намунаи раванди сиёсии кушода муносибати одамон ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ҳангоми рӯварӣ ба ҳокимият мебошад. Вобаста ба талабот ва манфиатҳои сиёсиашон одамон ба таври мунтазам ва расмӣ ба ҳокимияти давлатӣ рӯ меоранд. Онҳо мекӯшанд, ки дар идораи қорҳои давлатӣ иштирок намо-янд. Муносибатҳо тавре рух медиҳанд, ки иштироки одамон дар қорҳои идораи давлатӣ ҳукми зарурат ва ҳодисаи доимӣ мегарданд. Ҳокимияти давлатӣ имконият медиҳад, ки одамон ва иттиҳодияҳои ҷамъиятию сиёсӣ дар раванди қабули қарорҳои муҳим ва воқеъгардии онҳо иштирок намо-янд.

Раванди сиёсии ниҳонӣ дар сурати дигар воқея мегардад. Бештар он фаъолияти институтҳои сиёсӣ ва иттиҳодияҳои сиёсии ғайрирасмиро фаро мегирад. Муносибат ва иштироки одамон дар фаъолияти онҳо ва муносибат бо онҳо раванди сиёсиро ҳосияти пинҳонӣ ва ғайрилегалӣ мебахшанд.

Раванди сиёсӣ дорои ҳосиятҳои муҳими дигар низ мебошад. Фақат замону макони воқеъгардии амали сиёсиро муайян бояд қард. Бахусус, ҳосиятҳои дохилии раванди сиёсӣ ҷолибанд. Раванди сиёсӣ ҳосияти даврагӣ, муттасилӣ, тағйирпазирӣ, мутобиқшавӣ ва ғ. соҳиб аст. Барои мисол раванди сиёсии интиҳобот намунаи хуб аст. Интиҳобот, ки ҳосияти даврагӣ дорад, боиси ташаккули равандҳои дигари сиёсӣ мегардад. Дар давраи интиҳобот фаъолии сиёсии одамон меафзояд ва сатҳи гуногуни он ҳис қарда мешавад. Махсусан,

давраи пешбарии номзадҳо ва худӣ овоздихӣ, ки гуё давраи навини муборизаи сиёсиро ҷамъбаст менамоянд, назаррас мегарданд. Баъди интиҳобот фаъолияти сиёсии омма паст мегардад. Ҳатто қисми одамон гуё фориғболӣ намуда, дар ғами баамалбарории вазифаҳои назоратӣ низ намешаванд.

Хусусияти дигари раванди сиёсӣ ҳангоми идораи корҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ аз худ дарақ медиҳад. Ҳангоми идораи корҳои давлатӣ фаъолияти ҳодимони намоёни сиёсӣ давлатӣ, хизбҳои сиёсӣ ё институтҳои дигари сиёсии ҷомеа таъсири ҷиддӣ мерасонанд. Қарорҳои сиёсии хизби ҳукмрон дар давраи муайяни инкишоф ҷун мисол хизмат менамояд, ки асосан барои муайян намудани роҳи стратегияи рушди ҷомеа омода ғаштаанд. Ё мисоли дигари оддитареро хотирнишон намудан мумкин аст: дар аксари кишварҳои мутамаддин сарвари давлат - президент бо нутқи барномавӣ дар назди мақомоти олии қонунбарор баромад намуда, роҳҳо ва воситаҳои асосии инкишофи ҷомеаро дар давраи наздиктарин муайян карда, самтҳои асосии инкишофи стратегияи кишварро тарҳрезӣ менамояд. Таҷрибаи кишварҳои гуногун нишон медиҳанд, ки ҷунин амали сардори давлат, асосан самарабахш буда, дар ҳалли мушкилот ва муҳолифатҳои гуногуни ҷамъиятӣ ёрӣ мерасонад.

Ба равандҳои сиёсии ҷомеа шаклҳои муҳталифи амалиёти сиёсии одамон ва махсусан эътирози онҳо таъсир мерасонанд. Бахусус, дар замони инкишофи бӯҳронӣ ё дар давраи ислоҳоти низоми муайяни ҷомеа таъсири онҳо бештар мегарданд. Ҳодисаҳои февралӣ (1990) ва ҷанги ҳамватанӣ моҳияту хусусиятҳои равандҳои сиёсӣ, инкишоф ва модернизатсияи ҷомеаи сиёсӣ фарҳангӣ ва иҷтимоӣ иқтисодии Тоҷикистонро ба қуллӣ дигаргун намуданд.

Раванди сиёсӣ ҳам ҳосияти таъсирбахшӣ дорад ва ҳам дар зери таъсири омилҳои дигари иҷтимоӣ сифатан тағйир меёбад. Ҳолатҳои сифатии раванди сиёсӣ гуногунанд. Аммо дар давраҳои муҳталифи инкишофи таърихӣ онҳо ба дараҷае дигаргун мешаванд, ки моҳияти замону мақонро тағйир медиҳанд ва боиси ташаккули инкишофи ҳодисаю падидаҳои муҳталиф мегарданд. Тағйирот ва ивазшавиҳо, асосан дар зери таъсири институтҳои сиёсии ҷомеа, дар натиҷаи фаъолияти иттиҳодияҳои гуногуни ҷамъиятӣ, созмонҳои иҷтимоӣ ва субъектҳои гуногуни сиёсат ба амал меоянд. Ба ташаккули инкишофи тағйироти сифатии раванди сиёсӣ институти асосии сиёсии ҷомеа - давлат ва мақомоти дигари идора таъсири бештар мерасонанд. Дар натиҷа ҳолатҳои сифатӣ даврагии инкишофи раванди сиёсӣ руҳ медиҳанд ва онҳо асосан се навбанд:

1. *Низоми амал намудани раванди сиёсӣ* дар шакли муқаррарӣ зоҳир мегардад ва он ба муносибатҳои сиёсии мавҷуда, аслан тағйироти қуллӣ ворид сохта наметавонад. Системаи сиёсии ҷомеаро фақат дар доираи муносибатҳои байниҳамдигарии одамон ва ҷомеаи сиёсӣ дарбар мегирад. Ҷунин ҳолати равандҳои сиёсӣ таркиботи ҳокимиятро фақат дар шакли оддӣ инъикос менамояд. Ҳосиятҳои асосии низоми амал намудани раванди сиёсиро анъ-

ана ва муттасилий ташкил медиҳанд. Анъанаю муттасилии инкишоф дар муносибатҳои байниҳамдигарии субъектҳои раванди сиёсӣ эътибори махсус пайдо менамоянд.

2. *Низоми инкишоф* низ яке аз ҳолатҳои сифатии даврагии равандҳои сиёсӣ мебошад. Низоми инкишоф аз низоми муқаррарии амал намудан ба кулӣ фарқ менамояд. Ҳокимият ба он муваффақ мегардад, ки сиёсати давлат дар сатҳи зарурӣ қарор дошта бошад, то ки ба талаботи навини иҷтимоии аҳоли ҷавобгӯ гардад ва ҳамқадами замон бошад. Низоми инкишоф аз он шаҳодат медиҳад, ки мақомоти идораи кишвар, сарварони сиёсӣ, ҳодимону амалдорони давлатӣ мақсад ва роҳу воситаҳои зарурии идораи корҳои давлатию ҷамъиятиро дуруст муайян намудаанд ва он тағйироти иҷтимоии ҷомеаро таҷассум карда метавонад. Низоми инкишофи раванди сиёсӣ фақат ҳосияти дохилидавлатӣ надорад. Он на танҳо ҷавобгӯи таносуби нерӯҳои сиёсии дохилии кишвар, балки ба муносибатҳои байналхалқӣ низ мувофиқ аст.

Инкишофи сиёсӣ боиси баҳамтаъсиррасонӣ ва баҳамалоқамандии омилҳои гуногуни ҳокимиятӣ мешавад. Чунин ҳолат сабаби баланд гаштани сатҳи мувофиқии системаи сиёсӣ бо соҳаҳои дигари ҳаёти ҷомеа мегардад. Системаи сиёсии ҷомеа на танҳо мураккаб, балки бештар коршоям гашта, қобилияти баланди қабули қарорҳои лозимӣ, муайян намудани стратегия, тактика ва технологияи идораи самараноки ҷомеаро пайдо менамояд. Дар натиҷа талаботу манфиатҳои гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва шаҳрвандони алоҳида сарфи назар намегарданд ва ризоияти ҷомеа ба амал меояд.

3. *Низоми таназзул*. Равандҳои сиёсӣ ҳосияти иртиқӣ низ пайдо менамоянд. Вақте ки тағйироти сиёсӣ ба муносибатҳои ҷамъиятӣ, муносибатҳои байниҳамдигарии шаҳрвандон ва ҷомеаи сиёсӣ мувофиқ намеоянд, низоми таназзул сурат мегирад. Ҳолати таназзули раванди сиёсӣ боиси фано гаштани тамомияти сиёсӣ мегардад. Он тамоми унсурони системаи сиёсии ҷомеаро фаро мегирад ва ба қоидаҳо, шароит ва низоми тамомияти мавҷудияти он зиён меорад. Тамоюлҳои марказгурезе баргарӣ пайдо менамоянд, ноумедии субъектҳои раванди сиёсӣ авҷ мегирад ва пеши роҳи таназзулро гирифтани номумкин мегардад. Гарчанде ки мақомоти идораи кишвар дар сатҳи гуногун кӯшишҳо ба ҳарч медиҳанд, ки вазъияти сифатии навро ба миён оранд, вале амали онҳо бесамар мегардад. Қарорҳои қабулшуда минбаъд қобилияти ба эътидол овардани вазъият ва танзими муносибатҳоро аз даст медиҳанд. Сохти сиёсӣ ва мақомоти идораи кишвар мутаносибиятро гум карда, қонунӣ будани ҳешро аз даст медиҳад. Мисоли рӯшани вазъияти таназзули равандҳои сиёсӣ тақдири кишварҳои сотсиалистӣ мебошад. Вақте ки мақомоти идораи кишвар дар сатҳи гуногун чораҳои зарурӣ андешида натавонистанд, сохти сиёсӣ ба тамоми таназзул ёфта, аз байн рафт.

§ 2. ФАЪОЛИЯТИ СИЁСӢ

Дар ҳаёти сиёсии ҷомеа, дар ташаккули инкишофи равандҳои сиёсӣ мақом ва нақши субъектҳои сиёсат аҳамияти муҳимро касб менамоянд. Одамон новобаста аз хоҳишашон ба сиёсат рӯ меоранд, иштирокчиҳои раванду ҳодисаҳои ҳаёти сиёсӣ мегарданд. Сатҳи иштирок ё фаъолияти сиёсии одамон дар раванди идораи корҳои давлатию ҷамъиятӣ ҳар гуна сурат мегирад. Сабабҳои рӯоварӣ ба сиёсати қабир, иштирок дар идораи корҳои давлатию ҷамъиятӣ гуногун буда, аз макону замон, хоҳишу талабот ва манфиатҳои одамон вобастаанд. Пеш аз ҳама бояд сари масъалаи сатҳи иштирок ва фаъолияти сиёсии одамон андеша кард. Зеро иштирок ва фаъолияти одамон гуногунҷабҳа буда, муносибати мушаххасро талаб менамоянд. Дар адабиёти илмӣ дар бораи сатҳи иштирок ва фаъолияти сиёсии одамон андешаҳо кам нестанд. Ғояи зарурати иштироки одамон дар сиёсат ва идораи ҷомеа ҳар хел маънидод карда мешавад. Бештар ду тарзи муносибат мавҷуд аст. Аввало, гурӯҳи муҳаққиқон бар андешаанд, ки иштироки фаъолона, васеъ ва саросарии одамон дар сиёсат ва идораи ҷомеа зарур нест ва он новобаста аз хоҳиши касе ё гурӯҳе номумкин аст. Дар таърихи таълимоти сиёсӣ аз Афлотун сар карда, то муҳаққиқони муосир донишмандони зиёде буданд, ки иштироки саросарии одамон дар сиёсат ва идораи корҳои давлатиро нолозим мешумориданд. Махсусан, Н.Макиавелли, Ф.Нитше, О.Шопенгауэр ва барандагони ҷараён ва таълимоти сиёсии элитизм дар ин мавқеъ устуворанд. Намояндагони нуқтаи назари мазкур воситаи асосию зарурии иштироки одамон дар сиёсат ва идораи ҷомеаро тавассути овоздихӣ ва муҳокимаҳо медонанд. Одамони оддӣ, омма гӯё бо ҳамин вазифаашонро ба итмом мерасонида бошанд. Аз омма чизи зиёдтаре мунтазир намегарданд. Баъдан, намояндагони афкори гуногуни сиёсӣ, пеш аз ҳама афкори марксистӣ зарурати ба таври оммавӣ дар ҳаёти сиёсии ҷомеа, дар идораи корҳои ҷамъиятию давлатӣ иштирок намудани одамонро талабдоранд. Чунин муносибатро дар андешаҳои В.И.Ленин бисёр дучор гаштан мумкин аст. «Ҷапҳои нав» низ фақат дар овоздихӣ иштирок намудани одамонро нокифоя ҳисобида, талабдоранд, ки оммаи мардум дар раванди қабули қарор бевосита иштирок намояд. Намояндагони демократияи партисипаторӣ низ чунин андешадоранд. Ҳамин тавр, андеша ва муносибатҳо ба сатҳи иштирок ва фаъолияти сиёсии одамон дар як ҳолат қарор надоранд.

Иштироки одамон дар сиёсат аз имкониятҳо дар вазъияти мушаххаси инкишоф бармеояд. Ҳолати рушди ҷомеа, инкишофи системаи сиёсӣ, муносибатҳои сиёсӣ, фазои фарҳанги сиёсӣ ва ҳуди инфирод сатҳи иштироки сиёсиро муайян менамоянд. Воқеияти ҷамъиятӣ хусусиятҳои худро дорад. Ҳолатҳои руҳи медиханд, ки одамон имконият ва шароити ба сиёсати фаъол рӯ оварданро надоранд. Бисёри одамон на маблағ ва на имкониятҳои

дигари дар сиёсати калон иштирок намуданро пайдо карда наметавонанд. Ё гурӯҳи одамон сиёсати касбиро наменвисанд ва маҷбурияти дигареро ба худ намегиранд. Инчунин дар ифодаи мафҳуми низ мушкилиҳо пайдо мегардад. Одамон аз ибораҳо ё категорияҳои гуногун истифода менамоянд. Якero бо дигаре иваз менамоянд. Баъзан муҳаққиқон ғаъолияти сиёсиро бо рафтори сиёсӣ як меҳисобанд. Дар асл ин тавр нест. «Рафтори сиёсӣ» нисбат ба «ғаъолияти сиёсӣ» васеътар буда, ба ҷуз аз ғаъолияти сиёсии одамон ҳодисаҳои дигари ҳаёти онҳоро низ дарбар мегирад. Тамоми рафтори ҷамъиятии одамон, ки хусусиятҳои сиёсӣ доранд, ҳамчун ғаъолияти сиёсӣ маънидод мешавад.

Ғаъолияти сиёсии одамон амали ҷамъиятест, ки мақсаду вазифаҳои амик дошта, на танҳо ба муҳити бевосита, балки ба тамоми одамон, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва сохторҳои ҷомеа таъсир мебахшад. Ғаъолияти сиёсӣ ба муносибати байни одамон ва аз ин рӯ, бо муносибати байни ташкилоту муассисаҳо, ки манфиатҳои онҳоро инъикос менамоянд, таъсири бевосита мерасонад. Ин муносибатҳо ё мустақкам мешавад ва ё заиф мегарданд. Ғаъолияти сиёсии одамон он доираи муносибатҳои гурӯҳҳои иҷтимоиро фаро мегирад, ки бештар ба масъалаи тартиботи мавҷудани ҷамъиятӣ вобастаанд. Асоси ҷунин муносибатҳоро эътироф намудан ва ё инкори ҳукмронии ин ё он гурӯҳи иҷтимоӣ дар ҷомеа ташкил менамояд. Аз сабабе ки ғаъолияти сиёсӣ ба амал меояд, он ба воситаи тартиботи ҳуқуқӣ ва қоидаҳои рафтор ба низом оварда мешавад.

Яке аз масъалаҳои мураккаби раванди сиёсӣ шаклҳои зуҳури он аст. Мақтаҳои илмӣ вобаста ба манфиатҳо ва тарзи муносибат шаклҳои муҳталифи раванди сиёсиро мавриди омӯзиш қарор медиҳанд. Аммо масъала то ба ҳоло қушода аст ва ҳеҷ рисолаи таълимӣ ё адабиёти илмие шаклҳои ғаъолияти сиёсии одамонро ба пуррагӣ дарбар намегиранд. Ҳолати зайл ҳосияти объективӣ дорад. Зеро замон ва макон ба шакли зуҳури ғаъолияти сиёсии одамон таъсири ҳалқунанда расонида, доираи воқеъгардии онро муайян менамоянд.

Вобаста ба тарзи муносибат шаклҳои зарурии ғаъолияти сиёсии одамонро ҷунин тарҳрезӣ намудан мумкин аст:

1. *Ғаъолияти сиёсии инфиродӣ ва дастаҷамъӣ.* Одатан ғаъолияти сиёсии инфиродӣ чандон самарани дилхоҳ намедиҳад. Талаботу манфиатҳоро дар сатҳи зарурӣ қонеъ намегардонад. Баъзан дар натиҷаи ғаъолияти сиёсии инфиродӣ на танҳо вазифаи иҷро намегардад, балки боз ҳам мураккаб гашта, зиддиятҳои нав пайдо менамояд. Оқибат он ба бесамарии ғаъолият бурда мерасонад. Вақте ки ғаъолияти сиёсӣ ҳосияти дастаҷамъӣ пайдо менамояд ва доираи васеътарро дарбар мегирад, он аз рӯи зарурат ба муҳимияти мақсадҳои ҷамъиятӣ вобаста мешавад. Дар натиҷаи ҳамкории одамон гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ тавассути ташкилотҳои махсуси худ ба мақсаду вазифаҳо

хубтар сарфаҳм мераванд ва дар ҳалли онҳо муваффақиятҳои назаррасе ба даст меоранд.

2. Фаъолияти сиёсии стихиявӣ ва муташаққилона. Баъзан одамон дар раванди сиёсӣ худ аз худ, бемақсад иштирок менамоянд. Онҳо манфиатҳо ва талабҳои мушаххасе надоранд. Иштироки сиёсӣ як навъ зухуроти муқаррарии муносибатҳои ҷамъиятӣ мегардад. Иштирок намудан ё иштирок надоштани одамон дар раванди сиёсӣ қариб ҳеч масъаларо ҳал наменамояд. Иштироки сиёсӣ чун одат доништа мешавад.

Фаъолияти сиёсии муташаққилона ҳолати дигар дорад. Он мақсаднок буда, дар доираи фаъолияти ташкилот ё созмонҳои муайян ба амал меояд ва иҷрои вазифаҳои мушаххасро зарур медонад. Он барнома ва тарзи муносибати ҳоса дошта, аз тамоми имкониятҳои истифода менамояд. Фаъолияти сиёсии муташаққилона самаранок буда, аксаран ба ҳалли мушкилот муваффақ мегардад.

3. Фаъолияти сиёсии озод ва иҷборӣ. Фаъолияти сиёсии озод таҷассуми шакли бошууронаи иштироки шахс дар сиёсат аст. Зеро ӯ амиқ дарк намудааст, ки иштирок дар идораи қорҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ тавассути чизе чӣ маънӣ дорад. Амали шахс тасодуфӣ набуда, мақсаднок ва озод аст. Он ирода ва хоҳиши ӯро инъикос менамояд.

Фаъолияти сиёсии иҷборӣ иштироки маҷбурӣ ё аз рӯи зарурат ба амал омадаи одамон аст, ки дар натиҷаи фишори мақомоти гуногуни системаи сиёсии ҷомеа, пеш аз ҳама институтҳои сиёсӣ - мақомоти гуногуни давлатӣ ва ташкилотҳои сиёсӣ воқеӣ мегардад.

4. Фаъолияти сиёсии легалӣ ва ғайриқонунӣ. Фаъолияти сиёсии одамон ҳамоно вақте ҳосияти легалӣ пайдо менамояд, ки агар ба низоми сиёсӣ ҳуқуқи ҷомеа мувофиқ бошад. Яъне, фаъолияти сиёсӣ дар доираи низоми қонунҳои мавҷуда ба амал ояд.

Фаъолияти сиёсии одамон, ки аз низоми сиёсӣ ҳуқуқи ҷомеа берун бошад ва қонуншиканӣ намуда, тартиботи ҳуқуқиро вайрон созад ҳосияти ғайриқонунӣ пайдо менамояд.

5. Фаъолияти сиёсӣ вобаста ба доираи амал. Рӯоварии одамон ба сиёсат, ки баҳри ҳимояи манфиатҳо ва талаботи руҳи меҳнат, иштироки онҳоро дар ҳалли масъалаҳои гуногун: умумимиллӣ, минтақавӣ, маҳаллӣ, худидораи ҳудудӣ, коллективи истеҳсолӣ ва ғ. зарур мешуморад.

6. Фаъолияти сиёсӣ вобаста ба сатҳи шиддатнокӣ. Ба шакли мазкур фаъолияти ҳизбиёни пешқадам, ҳаракатҳои сиёсӣ, гурӯҳи манфиатҳо ва ғ. дохил мешаванд. Фақат шакли фаъоли иштироки сиёсӣ ҳастӣ надорад. Тарафи дигари масъала низ вуҷуд дорад. Одамони зиёдеро дучор гаштан мумкин аст, ки аз сиёсат дур будани ҳудуди изҳор менамоянд. Он сабабҳо, омилҳо ва заминаҳои ҳудуди дорад. Бегонагӣ аз сиёсат сабабҳои гуногун дорад. Аммо нақши ноумедӣҳои одамон аз сохти сиёсӣ ва сиёсати доираҳои ҳукмрон,

ки ба талаботу манфиатҳои одамон бегонаанд, макоми бештар дорад. Дар баробари ин, омилҳо ва сабабҳои зиёде вучуд доранд, ки одамон худро ба сиёсати ғаёл пайваста менамоянд. Ҷафат аз он ҳазар қард, ки муносибати одамон бо сиёсат ва бегонагӣ аз сиёсат аз як тараф ва пайвастагии барзиёд ба сиёсат ва мутлақгардонии муносибатҳои сиёсӣ аз ҷониби дигар, боиси муносибатҳои носолими байниҳамдигарии одамон, муносибат ба ҳокимият ва умуман, ҳаёти ҷамъиятӣ нагарданд.

Таснифи нопурраи шаклҳои зуҳури ғаёлияти сиёсии одамон нишон медиҳанд, ки иштироки онҳо дар ҳаёти сиёсӣ хеле гуногун аст. Иштироки одамон бештар ҳосияти *осоиштаю муттасил ва эътирозӣ* пайдо менамояд. Аз хотире ки падидаи меҳварии сиёсат ҳокимият аст, шакли самаранокӣ иштироки сиёсии одамонро интиҳоботи мақомоти намоёндагии ҳокимият ташкил медиҳанд. Тавассути интиҳобот пайваст ғаштани одамон ба раванди сиёсӣ шакли бештарини муносибати шахрванд ва давлат, муносибати омма ва элитаи сиёсӣ дар ҷомеаи мутамаддин мебошад. Аммо дар инкишофи таърихӣ ҳолатҳо ва давраҳои зиёде пайдо мешаванд, ки одамон муносибати ғайрро пеша менамоянд. Яъне, дар давраҳои муайян омма ва элитаи сиёсӣ (махсусан, қисмати болоии он) дар муносибатҳои қанорӣ қарор мегиранд. Зиддиятҳои байни онҳо бештар ба муқовимати нерӯҳо таъдил меёбанд. Ҳамин тавр, дар раванди сиёсӣ эътироз сар мезанад.

Дар ҳаёти сиёсӣ эътирози омма дар сатҳ ва шаклҳои гуногун зоҳир мешавад. Эътирози сиёсӣ ба навҳои легалӣ ва ғайрилегалӣ чудо мегардад. Эътирози легалӣ дар низоми сиёсӣ ҳуқуқи мавҷуда ба амал омада, ҳар гуна қонунвайронкуниро нораво медонад. Бештар эътирози сиёсии легалӣ ба ғаёлияти иттиҳодияҳои ҷамъиятии сиёсӣ, пеш аз ҳама ҳизбҳои сиёсӣ вобастаанд. Масалан, намоишҳо, гирдиҳамоиҳо, роҳпаймоиҳо, қатъномаи сиёсии ҳизбҳо, дарҳости аъзои парламент, амалҳои алоҳидаи эътирози шахрвандон ва ғ., ки бар зидди ин ё он қарордоди ҳукумат ва роҳи пешгирифтаи он мебошад. Дар доираи қонунҳои мавҷуда иттиҳодияҳои ғайрисиёсӣ низ метавонанд ба муқобили қадоме аз амалҳои мақомоти ҳокимият эътироз намоёнд.

Ба сифати эътирози сиёсии легалӣ ғаёлияти ҳуди нерӯҳои ҳоким низ баромад намоёнд. Моҳияти эътирози онҳо дар муборизаи зидди сохти сиёсии мавҷуда набуда, амалест баҳри таҳким ва тақмили соҳаҳои алоҳидаи ҳаёти ҷамъиятӣ. Ба ҷунин амал, асосан нерӯҳои соҳиби ҳокимият даст мезананд, ки сатҳ ва самти инкишофи соҳаҳои алоҳидаи ҳаёт онҳоро қонун қарда наметавонанд. Аз ин рӯ, нерӯҳои сиёсии нав ба зиддии доғмаҳо ва ё барномаҳои қўҳнашудаи ҳукумат баромад намуда, меқўшанд, ки ҳолати навро ба амал оранд. Ба сифати ҷунин амали сиёсӣ *ислоҳоти сиёсӣ* баромад менамояд.

Ислоҳот ҷунин азнавташкилкунӣ аст, ки ҷабҳаҳои алоҳидаи ҳаётро фаро мегирад. Ислоҳот амале нест, ки мақсади ба қуллӣ дигар қардани асосҳои сохти иҷтимоиро дошта бошад. Маҳз ин ҳосият онро аз инқилоб фарқ мекунонад.

Ислохот ҳамчун амали сиёсӣ, ки ба таври бошууруна, мақсаднок ва муташаккил ба амал меояд, муносибатҳои мавҷударо мустаҳкам намуда, тағйироте дохил менамояд, ки боиси инкишофи минбаъдаи он гардад. Ислохоти сиёсӣ замоне истифода мешавад, ки соҳаи алоҳидаи ҳаёти норасогиҳо ва зиддиятҳои зиёде фаро гирифтаанд ва ё гирифтори бӯҳрони шадид гаштааст. Асоси ислохотро такмил додани муносибатҳои байни гурӯҳҳои иҷтимоӣ баҳри таҳкими муносибатҳо ва тартиботи ҷамъиятӣ ташкил медиҳад.

Ислохоти сиёсӣ бо ду роҳ амалӣ мегардад. Бештар воситаҳои демократӣ ва легалӣ истифода мешаванд. Дар ин ҳолат ислохот доираи васеи одамонро фаро мегирад. Ислохоти оқоноширо демократӣ аксар вақт дар соҳаҳои иқтисодию фарҳангии ҷомеа сурат мегиранд. Ислохот метавонад дар шакли зӯрӣ ва маҷбурӣ низ ба амал ояд. Ба таври зӯрӣ ислохот бештар дар ҳаёти сиёсии ҷомеа рух медиҳад. Сабаб он аст, ки ҷомеа ба бӯҳрони шадид гирифта мегардад. Таҷрибаи мамлакатҳои гуногун нишон медиҳанд, ки дар ҳолатҳои бӯҳронӣ маҳз сиёсати амиқу дуруст ва ғайриқонунии сарварони сиёсии оқил метавонанд ҷомеаро аз вартаи ҳалокат раҳонанд. Аммо нерӯҳои гуногуни сиёсӣ, бештар нерӯҳои иртиқӣ ба сарварони сиёсӣ имконияти ҳалли масъалаҳоро на медиҳанд. Пас институтҳои сиёсии ҳокимият ва сарварони сиёсӣ муқобилияти нерӯҳои гуногунро шикаста, ислохот меғузаронанд. Ислохоти сиёсӣ, асосан надстройкаи сиёсӣро ҳукукиро фаро мегирад.

Одамон аз шаклҳои мухталифи эътирози сиёсии ғайрилегалӣ истифода менамоянд. Чунин ҳосият пайдо намудани эътирози сиёсӣ аз он сабаб аст, ки одамон барои ҳимояи манфиату талаботҳои ҳеш маҷбуранд аз низоми сиёсӣро ҳукуки ҷомеа берун раванд. Зеро онҳо дар доираи низоми сиёсӣро ҳукуки мавҷуда ҳалли мушкилоти худро дарёфт карда наметавонанд. Аз ин хотир, новобаста аз он ки онҳо қонуншиканӣ менамоянд ё амали дигари ғайрилегалиро пеш мегиранд, эътироз менамоянд. На манфиатҳои низоми сиёсӣро ҳукуқӣ, балки меъёри сатҳи қонунгардонии талаботу манфиатҳо дар ҷойи аввал гузошта мешавад.

Дар ҷомеаи мутамаддин рӯ овардан ба шаклҳои ғайрилегалии эътирозро чандон наменвисанд ва чун амали иртиқӣ маҳкум менамоянд. Новобаста аз ҷиғунагии муносибат эътирози ғайрилегалӣ, ҳатто дар шакли дағалу қанорӣ ба вуқӯъ меояд:

1. *Инқилоб*. Дар бораи инқилоби иҷтимоӣ мутафаккирон андешаҳои зиёд иброз доштаанд. Гурӯҳе онро ҳодисаи объективӣ ва мусбӣ дар инкишофи ҷомеа меҳисобад. Гурӯҳи дигар мутлақо муқобили он барои маҷбурӣ, дар бораи он ҳатто сухане шунидан наметавонад. Гурӯҳи дигари мутафаккирон муҳаккикон инқилобро ҳамчун фоҷиа дар ҳаёти ҷомеа тавсиф менамоянд.

Таълимоти мукамал дар бораи инқилоби иҷтимоӣ ҳоси марксизм-ленинизм аст. Инқилоби иҷтимоӣ табаддулоти сифатист, ки ҷомеаро аз форматсияи ҷамъиятии иқтисодии фарсуда ба форматсияи ҷамъиятии

иктисодии пешқадам мебарад. Дар маънои маҳдуд инқилоб воситаи тағйири мазмуни синфӣи ҳокимият аст. Хосияти инқилобро мазмуну моҳияти ҳамон сохти иҷтимоӣю иқтисодӣ, ки барои вай замина гузоштааст, муайян менамояд. Асоси иқтисодии инқилобро зиддиятҳои афзояндаи байни қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолӣ ташкил медиҳанд.

Инқилоби иҷтимоиро асосгузори таълимоти марксистӣю ленинӣ мавриди тадқиқоти махсус қарор додаанд. Аз ҷумла, В.И.Ленин дар асари «Шикасти Интернатсионали II» дар бораи вазъияти инқилобӣ сухан ронда, шароитҳои объективӣ ва омилҳои субъективӣи онро нишон медиҳад. Шароитҳои объективиро аз се аломати асосии зерин иборат медонад: 1. Ҳукмронии ҳудашонро дар як ҳолат нигоҳ доштани синфҳои ҳукмрон номумкин мегардад; дар натиҷаи пайдо шудани ин ё он бӯҳрони «табақаҳои болоӣ», бӯҳрони сиёсати синфи ҳукмрон, раҳнае пайдо мешавад ва норозигӣю ошуби синфҳои мазлум аз ҳамин раҳна берун зада мебароянд. Барои фаро расидани инқилоб одатан зиндагии тарзи кӯҳнаро «наҳостани табақаҳои поёнӣ» кифоя намекунад, балки боз ба тарзи кӯҳна зиндагӣ қарда «натавонистани табақаҳои болоӣ» ҳам лозим аст. 2. Мӯҳтоҷӣ ва мусибатҳои синфҳои мазлум ба дараҷаи болотар аз муқаррарӣ шиддат мегирад. 3. Аз боиси сабабҳои мазкур фаъолияти оммаҳо хеле қувват мегирад, ки ин оммаҳо дар давраи «осоишта» ба гораи қардани худ бемалол роҳ медиҳанд, вале дар замонҳои пурҷӯшу хурӯш, ҷӣ ба воситаи тамоми вазъияти бӯҳронӣ, ҷӣ ба воситаи ҳуди «табақаҳои болоӣ» ба хурӯши мустақилонаи таърихӣ кашида мешаванд.

Дар бораи омилҳои субъективӣ сухан ронда, - В.И.Ленин, - чунин изҳори ақида менамояд: ба амалиёти инқилобии оммавӣ лаёқат доштани синфи инқилобӣ ҳамроҳ шавад ва ин амалиёт ба қадри кофӣ пурзӯр бошад, то ки миёни ҳукумати кӯҳнаро шиканад (ё нимшикан кунад), ҷунки ин ҳукумат ҳаргиз, ҳатто дар давраи бӯҳронӣ ҳам, то ўро «нағалтонанд», ҳудаш «намеғалтад».

II. *Ақсулинқилоб*, ки муборизаи фаъоли синфи муқобил бар зидди инқилоб аст. Он мақсади нест намудани инқилоб ва барқарор намудани тартиботи пешина, ё ҳеч набошад тартиботеро, ки ба манфиатҳои табақаҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоӣи собиқӣ ҳукмрон мувофиқ бошад, ба миён меғузорад. Ақсулинқилоб дар шаклҳои гуногун зоҳир мегардад. Аммо шаклҳои маълумтарини он муқобилияти мусаллаҳона, ҷанги ҳамватанӣ, ошуб ва сӯиқасд мебошанд. Ақсулинқилобчиён аз тамоми воситаҳои истифода менамоянд, то ки мақсадҳои худро амалӣ гардонанд.

III. *Исён*. Мафҳуми «исён» маънои нофармонӣ, саркашӣ ва шӯришро дорад. Он амалест, ки дар дохили ин ё он ҳаракати сиёсӣ, сохторҳои сиёсӣю давлатӣ ва ҳаракатҳои иҷтимоӣ руҳ медиҳад. Гурӯҳи иштирокчиён ба рафтору қирдори сарварон розӣ набуда, ба муқобили онҳо исён мекунад. Мақсади

асосӣ сарнагун кардани шахсони номатлуб ва тобиши дигар додани ҳодисаи ҷамъиятӣ мебошад.

IV. Яке аз шаклҳои барҷастаи эътирози сиёсиро *табаддулоти сиёсӣ* ташкил менамояд ва он ба ҳелҳои гуногун тақсим мешавад:

а) *Табаддулоти давлатӣ*, ки асосан аз тарафи намоёндагони дастгоҳи ҳокимияти давлатӣ ё ҳуди гурӯҳҳо ва табақаҳои ҳукмрон ба амал бароварда мешавад.

б) *Балво*. Вожаи «Putsch» («путч») дар забони немисӣ маънои табаддулоти давлатиро дорад. Балворо гурӯҳи наҷандон калони сӯиқасдчиён ба амал мебароранд. Он кӯшиши авантюристии табаддулоти давлатӣ мебошад. Одатан ин кори сиёсатмадорони ақибмонда аст, ки меҳоханд, ҳокимиятро ба хошиши худ тобиш бидиҳанд.

в) *Табаддулоти дарборӣ*.

г) *Сӯиқасди ҳарбӣ* ва ғ.

Мақсади асосии табаддулоти сиёсӣ ғасби ҳокимият буда, вазифаи тағйир сохти иҷтимоӣ сиёсиро надорад.

V. *Экстремизми сиёсӣ* ва шаклҳои гуногуни зуҳури он. Мафҳуми «экстремизм» (*extremus*) маънои канораро таҷассум менамояд. Экстремизм ҳаракати ғайриқонуни ва мақсаднок буда, ҳосияти таҷовузкорона дорад. Он аз маҷмӯи ғояҳо, таълимоту доктринаҳои сиёсӣ ва амалу ғайриқонунии радикалиё таркиб ёфтааст, ки асосан тавассути зӯроварӣ барои воқеи гардонидани ҳадафҳои сиёсӣ истифода мешаванд.

Экстремизми сиёсӣ ҳама гуна низомии сиёсиро ҳукукиро сарфи назар намуна, новобаста аз меъёрҳои эътирофшуда, ғайриқонунии ҳешро ҳақ мебароранд. Дигарандеширо инкор менамоянд ва фақат арзишҳои мафкуравии ҳешро меписанданд. Бо шиорҳо ва даъватҳои авомфиребонаро ҷӯхталабона симони ҳаёлии душманро меофаранд. Одамонро ба саркашӣ ва шаклҳои дигари эътирози сиёсӣ даъват менамоянд. Дар мавриди зарурӣ даст ба сӯиқасд мезананд. Бағаваргирии сарварони сиёсӣ, ҳодимони давлатию ҷамъиятӣ, кӯшторҳои сиёсӣ, ҳуҷумҳои мусаллаҳона ба мақомоти давлатӣ ва ҷамъиятӣ, ғайриқонуни гаштани ташкилотҳои ғайрирасмӣ ва ғ. аз қувват гирифтани ҷараёнҳои эстремистӣ дарак медиҳанд.

Яке аз шаклҳои иртиҷоии эътирози сиёсии ғайрилегалро *терроризм* ташкил медиҳад. Терроризм сиёсат ва амалияи доираи иртиҷоии иттиҳодияҳо ё ташкилотҳои муайяни сиёсӣ буда, дар шакл ва воситаи мудҳиши зӯроварии сиёсӣ зоҳир мегардад. Терроризм моҳиятан мақсадҳои зиддиинсонӣ дорад. Даҳшат овардан ва тарсонидан дар тӯли асрҳо ба сифати воситаи муборизаи сиёсии нерӯҳои гуногуни иртиҷоӣ вучуд доштанд. Терроризм бештар дар ҳолатҳои гузариши инкишофи ҷамъиятию сиёсии ҷомеа ва давлат рух медиҳад.

Терроризм ҳам хосияти дохилидавлатӣ дорад ва ҳам дар сиёсати ҷаҳонӣ чуқур реша давонидааст. На танҳо доираи кирдорҳои террористӣ васеъ мегарданд, балки роҳу воситаҳои амалигардонии онҳо низ нав мешаванд. Ҷанбаҳои бадахлоқӣ ва ғайринисонии терроризм вусъат меёбанд. Беш аз пеш қурбони сиёсати доираҳои террористӣ занҳо, кӯдакон, пиронсолон ва одамони дигари ғайринизомӣ мегарданд.

Терроризм ҳам дар дохили кишварҳо ва ҳам дар муносибатҳои байналхалқӣ мураккаб гашта, имкони пешбинию пешгирии он ночиз аст. Мақсад ва воситаҳои террор зиддияти оштинопазирро дарёфтаанд, ки ҳолати зайл намегузорад, мақсадҳо амалӣ гарданд. Террористон гуломи мақсадҳо ва воситаҳои фаъолияти хеш шудаанд. Гарчанде ки сиёсати терроризм шикаст хӯрад ҳам, хуни ноҳақ ҳоло ҳам мерезад, одамони зиёд азобу шиканҷа мебинанд. Аз ин хотир, дар назди ҷомеаи мутамаддин вазифаи барҳам задани кирдорҳои террористӣ ва нобуд сохтани терроризм ҳамчун чараён ва нерӯи сиёсӣ меистад.

Ҷомеаи ҷаҳонӣ дар пайи ҷустуҷӯи роҳҳо ва воситаҳои самараноки мубориза бар зидди терроризм аст. Онро СММ сарварӣ менамояд. Ба таври доимӣ масъалаи мазкур мавриди омӯзиш ва муҳокима қарор мегирад. Аз соли 1972 инҷониб Комитети махсуси мубориза бар зидди терроризми байналхалқӣ амал менамояд, ки ҳамохангсозии фаъолияти мақомоти кишварҳои гуногунро ба ўҳда дорад.

Ба фаъолияти сиёсии одамон омилҳои гуногун таъсир мерасонанд. Ҳатто омилҳои ҳастанд, ки ба сифати сабаби фаъолияти сиёсӣ баромад менамоянд. Мисоли барҷастаи ин идеология мебошад. Идеология фаъолияти сиёсӣ, мақсадҳои фаъолият ва инкишофи минбаъдаи онро асоснок менамояд. Фаъолияти сиёсии одамон мақсадҳо ва воситаҳои амалишавиро дар доктринаҳои сиёсӣ таҷассум мекунанд. Барномаҳои сиёсӣ хосияти маҳдудтар дошта, вазъияти муайяноро баррасӣ менамоянд. Мисоли равшани таъсиррасонии идеологӣ ба фаъолияти сиёсӣ коллективонии хоҷагҳои деҳот, нест намудани моликияти хусусӣ дар гузаштаи начандон дур ва дар шароити ҳозира бошад равандҳои ғайридавлатӣ гардонидани воситаҳои истехсолот, баробарқимат гардонидани шаклҳои моликият ва ғ. мебошанд.

Омили дигаре, ки ба фаъолияти сиёсии одамон таъсир мерасонад амали гурӯҳҳои фишоровари ҷомеа мебошад. Мақсади асосӣ ба миён овардани ҷунин ҳолатест, ки тақсиму истеъмоли неъматҳои моддию маънавии ҷомеа ба ғоидаи гурӯҳи мазкур бошад. Намояндагони ин гурӯҳ амиқ дарк намудаанд, ки воситаи асосии амалигардии ҷунин мақсад ба даст овардани ҳокимият аст. Аз ин хотир, гурӯҳи муташаккил дар дохили мақомоти гуногуни ҷамъиятӣ ҳам ба мақомоти роҳбарикунанда фишор меорад, то ки ба амали муайян монеъ нагарданд. Мувофиқи назарияи синфӣ ҳокимият ё ҳукмронии синфӣ иҷрои вазифаи фишороварӣ аз моликияти, ки дар ихтиёри худ дорад, вобастааст.

Маҳз бойигарие, ки гурӯҳи мазкур дар ихтиёри худ дорад, макоми онро дар системаи муносибатҳои ҷамъиятӣ муайян менамояд.

Ҷаъолияти гурӯҳи муташаккили фишоровар ба омилҳои гуногун вобастааст. Вале омилҳои иҷтимоӣ психологии зерин нақши асосӣ доранд:

— аъзоӣи гурӯҳи фишоровар ба қонунӣ будани тартиботи ҷамъиятӣ шубҳа меорад. Маълум аст, ки ҳеҷ ҳодисаи мутлақ вуҷуд надорад. Қонунӣ будани тартиботи ҳуқуқӣ дар натиҷаи инкишоф қомил мегардад. Норасогӣҳо ва қамбудҳои мавҷударо истифода бурда, гурӯҳи муташаккили фишоровар онро таҳриф намуда, дар охир инкор менамояд;

— пайдоиши ҳиссиёте, ки гӯё талаботи гурӯҳи муташаккили фишоровар ба эътибор гирифта намешавад ва ҳокимияти расмӣ барои қонеъ гардонидани он амалеро ба ҷо намеорад;

— дарки амиқу ҷаъоли сарватҳои асосии ҷамъиятӣ;

— пайдоиши ҳиссиёте, ки ба воқеияти ҷамъиятӣ таъсир мерасонад. Яъне, аъзоӣи гурӯҳи муташаккил ба қувваи худ боварӣ доранд ва қўшиш мекунанд, ки вазъиятро дигаргун намоянд.

Ҷаъолияти сиёсии одамон оқибатҳо ва натиҷаҳои гуногунро ба миён меорад. Он пеш аз ҳама, дар муносибат ба ҳокимияти расмӣ айён мегардад. Ҷаъолияти сиёсии одамон сабаби пурқувват ва ё заиф гаштани қувваи ҳокимият мешавад. Ҳолатҳои ба амал меоянд, ки мақомоти ҳокимияти давлатӣ заиф шуда, амру фармонҳоро ба инобат намегиранд. Фармоишҳои ҳокимият барои нерӯҳои оппозиция сиёсӣ ҳеҷ мешаванд. Қонунҳо риоя намегарданд. Дар ҷомеа нигилизми ҳуқуқӣ пайдо мегардад. Ё баръакс, дар натиҷаи ҷаъолияти одамон мақомоти ҳокимият ҷунон пурқувват мешаванд, ки иҷрои фармоишҳои онро ҷун амали доимӣ ва ҳатмӣ қабул менамоянд. Баъзан он ба радикализми ҳуқуқӣ оварда мерасонад. Дар натиҷаи таъсиррасонии ҷаъолияти сиёсӣ майлонҳои марказгурезӣ, муттаҳидшавӣ, олигархиягардонӣ ва ё демократикунонӣ ба амал меоянд.

Ҷаъолияти сиёсӣ ҳоҳ мусбат бошанд, ҳоҳ манфӣ, ҳоҳ мақсаднок бошад ва ё ҳоҳ ногаҳонӣ эҳтимолӣ ба тағйироти ҷамъиятӣ оварда мерасонанд, ки дар соҳаҳо ва ҳолатҳои зерин зоҳир мегарданд:

— дар соҳаи муносибати байни гурӯҳҳо ва умумиятҳои гуногуни ҷамъиятӣ. Аз ҷумла, тағйирот дар таносуби ҳукмронии табақаӣ ва вобастагӣҳои байнигурӯҳӣ;

— дар соҳаи муносибатҳои ҳокимиятӣ байни роҳбарон ва зердастон. Ин ҳолат ҳаҷм, қувваҳо ва омилҳои муайяни ҳокимиятро дарбар мегирад. Аз ҷумла, тағйири эътибори субъекти ҳокимият, тағйири тарзи амалигардии ҳокимият;

— дар соҳаи муносибатҳо оид ба ҳудудҳои ҳокимият, ошкорбаёнӣ дар амалигардонии раванди қабули қарор;

— дар соҳаи муносибатҳои сиёсии байни инфироод ва гурӯҳҳо. Масалан, қабул намудан ва ё ба эътибор нагирифтани он шахсиятҳое, ки идеологияи сиёсии гайрро ҷонибдоранд;

— оқибатҳо ва натиҷаҳои фаъолияти сиёсӣ метавонанд муносибатҳои ҷамъиятиро, аз қабилӣ муносибатҳои истехсолотӣ, тақсимотӣ, моликият, ҳокимият ва ғ. тағйир диҳанд. Фаъолияти сиёсӣ, бахусус муносибатҳои байни табақаҳо ва умумиятҳои иҷтимоии ҷомеаҳо ба кулӣ дигаргун менамояд.

§ 3. МУБОРИЗАИ СИЁСӢ

Яке аз шаклҳои асосии фаъолияти одамон муборизаи сиёсӣ мебошад. Он ҳодисаи муҳимтарин ва зарурии ҳаёти сиёсии ҷомеа буда, омили нерӯманди рушд мансуб меёбад. Инкишофи таърихи инсоният собит месозад, ки муборизаи сиёсӣ ҳамчун шакли фаъолияти одамон тамоми марҳалаҳои инкишофи инсониятро ҳамроҳӣ намудааст. Мафҳуми «муборизаи сиёсӣ» раванди баҳамалоқамандӣ ва баҳамтаъсиррасонии қувваҳои гуногуни сиёсиро дар бораи ба мақсадҳои муайян расидан, ки асоси онро манфиатҳои ин ва ё он гурӯҳҳои иҷтимоӣ, умумиятҳои одамон ташкил медиҳанд ва ба сифати субъекти муносибатҳои сиёсӣ баромад мекунад, дарбар мегирад.

Дар назди қувваҳои сиёсӣ мақсадҳои муайян меистад, ки аз назария ва идеологияи онҳо бармеоянд. Вобаста ба хусусиятҳои мақсадҳои стратегӣ қувваҳои сиёсӣ тарзи амалиётро интихоб менамоянд. Дар ҳар сурате набошад, ҳангоми ба амал баровардани мақсадҳои барномавӣ қувваҳои сиёсӣ рӯ ба ҳокимият меоранд. Ҳокимият объекти ҳама гуна муборизаи сиёсӣ мегардад. Чунки ҳамаи қувваҳои сиёсӣ мақсади ба даст овардани мавқеи мустақамро дар сохтори системаи сиёсӣ ва таркиботи сиёсии ҷомеа доранд. Ҳокимият воситаи муҳимтарини амалигардони хоҳиш ва иродаи субъекти муносибатҳои сиёсӣ мебошад.

Ба муборизаи сиёсӣ вазъияти сиёсӣ таъсири муайянкунанда мерасонад. Аз ин ҳам зиёдтар, вазъияти сиёсӣ сатҳи баамалоии муборизаи сиёсиро муайян мекунад. Дар навбати худ вазъияти сиёсӣ ва ҷойгиршавии қувваҳои сиёсӣ аз фаъолияти сохтори ҳокимияти давлатӣ вобастаанд. Ҳокимияти давлатӣ, ки инкишофи мутаносибро дорост, барои қувваҳои сиёсӣ шароити дар доираи низоми тартиботи ҳуқуқӣ ва қоидаҳои ойномавӣ амал намуданро муҳайё менамояд. Агар мақомоти ҳокимияти давлатӣ вазифаҳои худро иҷро карда натавонанд, фалаҷ ва гирифтори бӯҳрон гарданд, он гоҳ қувваҳои сиёсии аз ҳокимият берунмонда ва ё оппозитсионӣ ба муборизаи фаъол мегузаранд. Вазъияти баамаломадаи сиёсӣ доираи васеи субъектҳоро фаро мегирад. Ҳолате ба амал меояд, ки муносибати қувваҳои сиёсиро нисбати ҳокимият дигар менамояд.

Нақши муҳимро дар муборизаи сиёсӣ стратегия ва тактикаи сиёсӣ мебошанд. Онҳо сатҳи банақшагирӣ ва идораи равандҳои сиёсиро ифода менамоянд. Стратегия ва тактика назария ва амалияи иштироки қувваҳои сиёсӣ дар ҳаёти сиёсӣ, равандҳои сиёсӣ ва муборизаи сиёсӣ мебошанд. Онҳо пайвасти ногузастанӣ дошта, асоси муносибатҳои байниҳамдигариро рӯовариҳои сиёсӣ, мақсадҳои муҳимтарин ва самти фаъолияти қувваҳои мазкур ташкил медиҳанд. Вобаста ба мақсадҳои онҳо методҳои фаъолиятшон дар шароитҳо ва марҳалаҳои гуногун тағйир меёбанд. Қувваҳои муҳолифе, ки дар раванди ҳамкорӣ ё рақобат тарз ва методҳои монандро истифода менамоянд, аз рӯи мақсадҳои ниҳой аз якдигар фарқ менамоянд.

Стратегия самтҳои асосии фаъолият ва ё муборизаро дар марҳалаи калони таърихӣ муайян мекунад. Объекти стратегияро муайян намудан ва муваффақ гаштан ба мақсади асосӣ ташкил медиҳад. Дар он ҷойгиршавии қувваҳои худӣ ва қувваҳои рақиб, иштирокчиёни асосӣ, пай дар пайи вазифаҳо ва ғ. инъикос меёбанд.

Тактикаи муборизаи сиёсӣ аз стратегияи он бармеояд ва нишондодҳои онро ба роҳбарӣ мегирад. Тактика самт ё равиши рафтори сиёсии субъект, тарз ва шаклҳои фаъолияти онро вобаста ба вазъияти мушаххаси таърихӣ муайян менамояд. Тактика вобаста ба вазъият дар ҳудудҳои марҳалаи калони стратегӣ ва муваффақ гаштан ба мақсади охирин тағйир меёбад.

Стратегия ва тактикаи муборизаи сиёсӣ як қатор қоида ва принципҳои ба ибобат мегиранд, ки амалияи фаъолияти сиёсии одамон ба онҳо зарурат доранд:

— таҳлил ва тадқиқи ҳамаҷонибаи вазъияти мушаххас ва ба ҳисоб гирифтани хусусиятҳои он;

— робитаи доимӣ ва қавӣ бо оммаи мардум;

— ҳамаҷониба, мунтазам, бодикқат омӯхтан ва назорат намудани рақибҳои сиёсӣ, тарз ва усулҳои муборизаи он;

— ба ҳисоб гирифтани ва омехта гардонидани мубориза барои ҳалли масъалаҳои наздиктарин бо мубориза барои мақсадҳои ниҳой, вазифаҳои гайриасосиро тобеи вазифаи асосӣ гардонидан;

— аз қувватҳои вазифаҳои масъалаи асосиро ҷудо намудан ва лаҳзаи ҳалқунандаро барои амалӣ гардонидани нақша дарёфт намудан, онро самаранок истифода бурдан;

— донишҳои ҳамаи шаклҳо, тарзҳои мубориза ва мутаносибан истифода намудани онҳо;

— дарёфти иттифоқчиён ва ҳамкориҳои доимӣ бо онҳо;

— истифодаи зиддиятҳо ва ноқомиҳо дар мақоми рақиб, ба компромисс тайёр будан;

— бо қатъият ва устуворона амал кардан, пай дар пай ва ҳатто дар сатҳи камтарин муваффақият ба даст овардан;

— тачрибаи сиёсиро ҳамаҷониба таҳлил намудан, аз нокомиҳо ва мағлубиятҳо сабақ бардоштан ва ба таври боварибахш пешбинӣ кардани рафти муборизаи сиёсӣ.

Дар байни стратегия ва тактика зиддият мавҷуд аст. Он дар шакли муқобилгузориҳои мақсади ғайрӣ ба ҳудуди ҳаракат, яъне воқеиятҳои мақсади асосӣ зоҳир мегардад. Дар таърихи таълимоти сиёсӣ чандин тарзи ҳалли чунин зиддият мавҷуд аст. Масалан, андешаи Н. Макиавелли «мақсад воситаро ҳақ мебарорад», кӯшишҳои идеологияи марксистӣ «муваффақ шудан ба ягонагии стратегия ва тактика дар асосҳои илмӣ» ё формулаи машҳури Э.Бернштейн «Мақсад, чӣ хеле ки набошад, барои ман ҳеч аст, вале ҳаракат — ҳама чиз» ва ғ. аз тарзи муносибати муҳталиф ба раванди баҳамалоқамандӣ ва баҳамтаъсиррасонии стратегия ва тактика дарак медиҳанд.

Ҳоло низ масъалаи муносибати стратегия ва тактикаи муборизаи сиёсӣ ҳосияти мувозинатӣ надорад. Зеро аксар вақт мақсади нерӯҳои сиёсӣ ба натиҷаи воқеии раванди сиёсӣ мувофиқат намекунад. Аз ин хотир, андешаҳои сари масъалаи «ғайриидеологикунонӣ»-и сиёсат беш ба пеш баланд садо медиҳанд. Дар сиёсат ва муборизаи сиёсӣ ҷойи идеологияро бояд имконияти инсон дар асоси арзишҳо ва эътиқоди ҳеш қабули қарори сиёсӣ бигирад.

Дар муборизаи сиёсӣ нақши муҳимро субъектҳои он мебозанд. Субъекти муборизаи сиёсӣ шахс, ташкилот ва ё гурӯҳи ҷамъиятӣ, ки қудрати бевосита дар муборизаи сиёсӣ иштирок намуданро дорад. Он дар муборизаи сиёсӣ вобаста ба манфиатҳои худ иштирок менамояд, ба рафтор, ҳолати дигарон таъсир мерасонад ва дар муборизаи сиёсӣ тағйироти муҳим ба вуҷуд меорад.

Субъектҳои муборизаи сиёсӣ ба гурӯҳҳои гуногун тақсим мешаванд. Асоси таснифотро хусусиятҳо ва вазифаҳои ташкил медиҳанд, ки баҳри ҳалли онҳо субъектҳои мазкур рӯ ба сиёсати ғайрӣ овардаанд. Субъектҳои муборизаи сиёсӣ аз бахшҳои зерин иборатанд:

1. Субъектҳои муборизаи сиёсӣ, ки сари қудрати сиёсианд. Онҳо идеологияи хосаро ба роҳбарӣ гирифта, инкишофи ҷомеаро таҳким бахшидани мешаванд ва дар амали мазкур ба ҷанбаҳои назариявӣ ҷаҳонбинӣ ва сиёсии таълимоти мувофиқ мурочиат менамоянд. Ҷавҳари гурӯҳро доираи муайяни ходимони сиёсӣ давлатӣ ташкил медиҳанд. Роҳбарони олимақомӣ давлатӣ, ки асосан манфиатҳои гурӯҳҳои муайяни аҳолиро ҳимоя менамоянд, мекушанд, ки ҳокимиятро дар дасти худ нигоҳ доранд. Гурӯҳи мазкур нисбати гурӯҳи дигари субъектҳои муборизаи сиёсӣ мавқеи беҳтарро соҳиб аст. Зеро он аз мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ истифода намуда, ҳама чизро барои нигоҳ доштани ҳокимияти худ истифода менамояд. Ҳатто дар кишварҳои мутамаддину демократӣ, ки дар раванди муборизаи сиёсӣ истифодаи имкониятҳо ва воситаҳои дастгоҳи давлатиро тавассути қонунҳо ва

тартиботи махсус манъ менамоянд, рохбарони давлатӣ аз мақомоти худ ба таври ғайрирасмӣ истифода мекунанд;

2. Субъектҳои муборизаи сиёсӣ, ки нисбати ҳокимияти сиёсӣ мавқеи оппозициониро ишғол намудаанд. Субъектҳои оппозициониро он гурӯҳи нерӯҳои сиёсоне ташкил медиҳанд, ки аз сиёсати доираҳои ҳукумрон ва самти инкишофи кишвар норозиянд. Аз ин хотир, тавассути ба сари қудрат омадан кӯшиши тағйири муносибатҳо ва ҳатто сохти сиёсии ҷомеа ро ба миён мегузоранд.

Мафҳуми «*oppositio*» («оппозитсия») аз забони латинӣ буда, маънои муҳолифат ва муқовиматро дорад. Он тарзи ба ҳам зид гузоштани андешаҳо, ғояҳо ва амалҳо мебошад. Дар муборизаи сиёсӣ оппозиция дар ҳолатҳо ва шаклҳои мухталиф дучор мегардад. Он дар ҳамаи шаклҳои режими сиёсӣ вучуд дошта метавонад. Фақат аз рӯи хусусият ва вазифаҳо аз ҳам фарқ мекунанд. Дар ҷомеаи демократӣ субъектҳои муборизаи сиёсии оппозиционӣ бештар ба таври легалӣ амал менамоянд. Дар ҷомеаи ғайридемократӣ фаъолияти онҳо бештар ҳосияти ғайрилегалӣ мегирад.

Дар ҷомеаи демократӣ субъектҳои оппозиционӣ бештар ҳосияти парламентӣ ва дохилиҳизбӣ пайдо менамоянд. Нерӯҳои сиёсии аз ҳокимият берунмонда ё дар таъсиси ҳукумат ширкат надошта, аз рӯи масъалаҳои асосию принципиалӣ бар зидди сиёсат ва тарзи идораи ҳукумат мебароянд. Фаъолияти ҳукуматро танқид намуда, онро барои қорношоямӣ муттаҳам қарданӣ мешаванд.

Оппозитсияи дохилиҳизбӣ дар ҳолате ташаккул меёбад, ки дар дохили ин ва ё он ҳизби сиёсӣ ё нерӯи дигари сиёсӣ гурӯҳе пайдо шавад ва он аз самти асосии инкишофи ҳизб ҷудо гашта, платформаи махсусро бунёд намуда, дар заминаи он ба муқобили аксарияти ҳизбӣ ва сиёсати ҳизб баромад намояд. Оппозитсияи дохилиҳизбӣ бештар дар сатҳи мақомоти рохбарикунандаи иттиҳодияҳои сиёсӣ ташаккул меёбад.

Ҳолатҳои руҳ медиҳанд, ки оппозицияи сиёсӣ дар дохили ҳокимияти давлатӣ ташаккул меёбад. Давраҳои инкишоф метавонанд ду таркиботи асосии ҳокимияти давлатӣ – мақомоти қонунбарор ва мақомоти иҷроияро дар нисбати якдигар ба ҳолати муҳолифат ва ё муқовимати шадид оранд.

Оппозитсия тавассути воситаҳои ахбори умум ва амалиётҳои гуногун эътирозу андешаҳои худро баён менамояд. Дар фаъолияти мақомоти намоёндагии ҳокимияти сиёсӣ иштирок намуда, тавассути муқола ва муносибатҳо таъсири худро ба сиёсати давлатӣ афзун менамояд. Ҳамин тариқ, мақомоти давлатиро ба ҳалли масъалаҳои муҳим далолат менамояд.

Саволе пайдо мегардад: дар ҳолате ташаккули муносибатҳои оппозиционӣ дар дохили ҳокимияти давлатӣ ё иттиҳодияҳои сиёсӣ чиро интизор бояд гардид? Вақте ки шохаҳои ҳокимияти давлатӣ дар идораи ҷомеа рақобат пайдо намуда, мақом ва вазифаҳои худро мутлақ ғардониданӣ мешаванд, он гоҳ идоранашавандагии кишвар айён мегардад ва муқовимати оппозиционии

мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мочарои баёни онҳо бояд ҳар чӣ зудтар ва бо қатъият ҳал гарданд. Низоми сиёсӣ ҳуқуқӣ тартиби худтанзимнамоии муносибатҳоро дошта бошад, ки ҳолатҳои фавқулоддара безарар ва мутаносиб гардонад.

Оппозитсияи дохилиҳизбӣ вазъияти дигар дорад. Набудани ягонагӣ ва дарёфт накардани роҳу воситаҳои танзимнамоии муносибатҳо боиси ҷудоӣ дар ҳизб ё иттиҳодияи дигари сиёсӣ ва аз он берун гаштани оппозитсионерон мегардад. Ё сатҳи дигари муносибатҳо ташаккул меёбанд. Иттиҳодияҳои сиёсӣ метавонанд ҳам аз ҷиҳати ташкилӣ ва ҳам аз ҷиҳати мазмун ба кулӣ тағйир ёбанд ва ягонагии ташкилотро нигоҳ доранд.

Дар ҷомеаи ғайридемократӣ субъектҳои оппозитсионӣ озодона фаъолият надоранд. Зеро ҳокимият тамоми ҷабҳаҳои ҳаёт ва ҳаёти инфиродӣ шахсиро низ зери назорат қарор медиҳад. Истисноӣ ҳуқуқи озодиҳои шахрванд имконияти озодона изҳори андеша намудан ва дар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ муттаҳид гаштанро аз байн мебаранд. Дар ҷунин ҷомеа таъкиби гуногунандешӣ ва нерӯҳои оппозитсионӣ як чизи муқаррарӣ мегардад.

Дар бораи субъектҳои оппозитсионӣ андеша ронда, муҳаққиқон ба фаъолияти онҳо оид ба танкиди ҳокимият диққати бештар медиҳанд. Дар воқеъ амали мазкур назаррас аст. Аммо асли ҳодиса фақат аз ин ҷиҳат таркиб наёфтааст. Ҷомеаи муосир гуногунҷеҳра аст ва нерӯҳои оппозитсионӣ дар бораи масъалаҳои муҳталиф аз назари ҳеш, аз рӯи манфиатҳо муносибат менамоянд. Бештар ба масъалаҳои таваҷҷӯҳ менамоянд, ки ҳоси қисми аҳоли аст ва оппозитсия онро намоёндагӣ мекунад.

3. Субъектҳои муборизаи сиёсии ноустувор. Мақсади асосии субъектҳои мазкур то ба охир равшан намегардад. Ҷунин ҳолат дар фаъолияти онҳо қонунист. Зеро ноустуворӣ тамоми ҳолати онҳоро ҳамчун нерӯи сиёсӣ асар намудааст. Онҳо қобилияти дарки амиқи мақсади сиёсӣ стратегиро надоранд ва дар пайи ҷустуҷӯи роҳҳо ва воситаҳои бехтари ҷомеаи манфиатҳои рӯзмарра мебошанд.

Дар низоми ҳокимияти давлатӣ чӣ тавр ҷой гирифтани мумкин аст? Ҳамин аст, ҳадаф ва вазифаи асосии онҳо. Онҳо ба қувваҳои гуногуни сиёсӣ иттифок баста, дар идораи бевоситаи ҳокимияти давлатӣ иштирок менамоянд. Ё дар мавриди дигар аз қувваҳои сиёсии ҳокимияти давлатии заиф ҷудо гашта, бо оппозитсияи сиёсии пурзӯр ҳамкорӣ менамоянд ва барои ба ҳокимияти нави давлатӣ дохил шудан замина омода месозанд. Хусусияти асосии фаъолияти онҳоро қалавандагӣ ва мавқеи мобайнро ихтиёр намудан ташкил менамояд. Онҳо ба идеология ва таълимот, асосан саҳланқорона нигариста, ба масъалаҳои амалии ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ бештар диққат медиҳанд.

Субъектҳои муборизаи сиёсӣ вобаста ба манфиатҳои иҷтимоӣ синфӣ ва гурӯҳиашон нисбати якдигар мавқеи муайянро ишғол менамоянд. Муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо дар се сатҳ ба амал меоянд.

1. Субъектҳои муборизаи сиёсии иттифокчӣ. Иттифок байни қувваҳои гуногуни сиёсӣ дар ҳолатҳои ба амал меояд, ки онҳо мақсад ва вазифаҳои умумӣ дошта бошанд. Ҳеҷ набошад байни онҳо дар ҷодаи мақсадҳо ва вазифаҳои асосӣ зиддиятҳои оштинопазир набошанд. Мавҷудияти умумият қувваҳои сиёсиро ба фаъолияти якҷоя ҳидоят менамояд.

2. Субъектҳои муборизаи сиёсии ба ҳам рақиб. Қувваҳои сиёсӣ, асосан дар масъалаи ҳокимият рақибӣ якдигар мегарданд. Рақобат то кадом андоза имкон медиҳад, ки нерӯи сиёсӣ дар сари қудрати ҳокимияти давлатӣ қарор гирад. Ҳолати мазкур имконияти воқеигардонии мақсадҳо ва вазифаҳои нерӯҳои ҳоким мебошад. Маҳлуд гаштани ҷунин имкониятҳо маънои шиддат гирифтани рақобати байни нерӯҳои сиёсиро дорад. Нерӯи сиёсии рақиб ба нерӯҳои ҳоким имконияти ҳукмронии мутаносибро раво намебинад. Ба ҷумлаи субъектҳои ба ҳам рақиб бештар ҳизбҳои сиёсӣ ва ҳаракатҳои ҷамъиятӣ дохил мешаванд, ки дар масъалаҳои пешрафти ҷомеа ва роҳи воситаҳои рушди онҳо таълимоти ғайрро ба роҳбарӣ мегиранд.

3. Субъектҳои муборизаи сиёсии ҳамсафарро қувваҳои ташкил медиҳанд, ки аз ҷиҳати мақсадҳо, вазифаҳои асосӣ, асосҳои идеологӣ ва рӯовариҳои арзишӣ ва инчунин аз рӯи методи воситаҳои фаъолият аз якдигар ба кулӣ фарқ менамоянд. Ҷиҳате ки онҳоро наздик ва ҳамсафари якдигар менамояд, мубориза барои ҳокимияти давлатӣ ё объекти дигари муносибатҳои сиёсӣ мебошанд. Яъне, онҳо рақибӣ умумӣ доранд ва кӯшиш менамоянд, ки таъмоми воситаҳоро истифода бурда, рақибӣ асосиро аз роҳ дур андозанд. Аммо нерӯҳои ҳамсафарон дер боз фаъолияти якҷоя бурда наметавонанд. Ҳамкории онҳо ҳосияти муваққатӣ дорад. Вақте ки нерӯҳои сиёсии ҳамсафар ба сари қудрат меоянд ё ҳокимияти давлатиро ғасб мекунанд ва ё масъалаи дигар ҳалли хешро пайдо менамояд хоҳу нохоҳ байни онҳо ҷудойи ногузир аст. Зиеда аз ин собиқ ҳамсафарон ба ҳам рақиб мегарданд ва кӯшишҳои аз сиёсат дур намудани якдигарро ба харҷ медиҳанд.

Муборизаи сиёсӣ шаклҳои гуногун дорад ва онҳо аз вазъияти сиёсӣ вобастаанд. Ду шакли асосӣ: озоишта ва ғайриозоишта бештар муносибатҳои гуногуни ҷомеаи муосирро ба худ мекашанд. Муборизаи сиёсии ғайриозоишта хеле тезтунд ба амал омада, ҳосияти мусаллаҳонаро мегирад. Ҳатто он ба сатҳи баландтарини худ – ҷанги шаҳрвандӣ омада мерасад.

Муборизаи сиёсии озоишта дар шароити инкишофи мутаносиб ва демократии ҷомеа, дар фаъолияти нерӯҳои сиёсӣ, дар парламент ва мақомоти дигари интихобӣ воқеӣ мегардад. Дар муборизаи парламентӣ, асосан ҳизбҳои сиёсӣ ва блокҳои ҳизбӣ иштирок менамоянд.

Дар шароити инкишофи демократӣ шаклҳои ғайриозоиштаи муборизаи сиёсӣ тадриҷан маҳлуд гашта, бештар шаклҳои озоишта рушд меёбанд. Вобаста ба баланд гаштани сатҳи маданияти сиёсии одамон ва маданӣ гаштани сиёсат шаклҳои озоиштаи муборизаи сиёсӣ ҳосияти муттасил пайдо мена-

моянд. Методҳои мусаллаҳонаи муборизаи сиёсӣ ҷойи худро ба методҳои осоишта мегузоранд. Муборизаи ғоявӣ, мубориза барои афкор ва қалби одамон, мубориза барои интиҳоби сиёсии ихтиёрию бошууруна дар фаъолияти сиёсии одамон мақоми асосӣ пайдо менамоянд.

§ 4. ҚАРОРИ СИЁСӢ

Қарори сиёсӣ яке аз навъҳои асосӣ ва унсури муҳимтарини раванди сиёсӣ ба шумор меравад. Қарори сиёсӣ восита ва методи танзимнамоии муносибатҳои ҷамъиятӣ. Қабули қарори сиёсӣ ва амалигардии он азнавсозии технологияи ҳокимияти сиёсӣ дар раванди идораи системаи сиёсии ҷомеа мебошад. Талаботу манфиатҳои одамон, носозгориҳои ҳаёти ҷамъиятӣ нуфузи раванди идоранамоиро афзун намуда, нақши онро дар ҳаёти сиёсӣ барҷаста мегардонад. Қарори сиёсӣ на танҳо воситаи асосии қонун гардонидани талаботу ҳимояи манфиатҳо ва тезҳаракат гардонидани фаъолияти сиёсии одамон мебошад. Қарори босамари сиёсӣ инчунин сабаби баланд гаштани сатҳи ҷонибдорӣ ва афзудани эътибори тарзи идораи сиёсии ҷомеа мегардад.

Тарзи муносибат дар фаҳми амиқи раванди қабули қарори сиёсӣ аҳамияти муҳим дорад. Маърифати моҳияту хусусиятҳои қарори сиёсӣ дар илми сиёсии муосир, асосан тавассути ду тарзи муносибат баррасӣ мегардад. Ҳар ду тарзи муносибат ба таълимоти мушаххасе пайравӣ доранд. Муносибати аввал ба *назарияи меёрӣ* рӯ меорад. Мувофиқи назарияи мазкур раванди қабули қарор ҳамчун интиҳоб ё таххиси босамари мақсадҳои сиёсӣ ва роҳу воситаҳои воқеъгардонии онҳо дар вазъияти мураккаби инкишоф доништа мешавад. Назарияи меёрӣ барои исботи самараноки фаъолияти сиёсӣ аз методу воситаҳои мухталиф истифода менамояд. Махсусан, тарҳрезии математикӣ, омӯзиши амали мушаххас ва ғ. васеъ истифода мешаванд.

Муносибати дигар ба *назарияи рафторӣ* таъна менамояд. Назарияи мазкур раванди қабули қарори сиёсиро амали махсуси баҳамтаъсиррасонии одамон, умумиятҳои иҷтимоӣ доништа, тамоми омилҳои дохилию берунӣ, ки ба қабули қарор дар лаҳзаи муайян таъсир мерасонанд, мавриди таваҷҷӯҳ қарор медиҳад.

Ҳангоми муносибат ба раванди қабул ва амалигардонии қарори сиёсӣ таълимот ва воситаҳои дигар низ истифода мешаванд. Аммо назарияи меёрӣ ва назарияи рафторӣ ҳосияти умумӣ доранд. Дар ҳар сурат одамон ҳангоми муносибат ба қарори сиёсӣ аз бартариҳои ин ду назария бештар истифода менамоянд. Чунин муносибат ҳосияти печ дар печи раванди қабули қарори сиёсиро нишон медиҳад.

Муносибат ба қарори сиёсӣ ҳосияти духелаи раванди идораи қорҳои давлатӣ ва ҷамъиятиро собит менамояд. Ба ду ҷиҳати он таваҷҷӯҳ намудан меарзад. Аввало, дар раванди идора нақши институт ва мақомоти идорӣ,

регламент, раванди қабули қарор, кормандони техникӣ ва дигарон барчааста мегарданд. Баъдан, новобаста аз он ки мақомоти идорӣ дар раванди идораи ҷомеа нақши муҳим доранд, дар раванди қабули қарор амалҳои ғайрифилӣ мақоми махсус пайдо менамоянд. Махсусан, таҷрибаи шахсони алоҳида, дониши касбии маъмурон, муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо, қобилияти масъаладарккунӣ тавачҷӯи бештар металабанд. Нақши омили субъективӣ дар раванди қабули қарор доимо меафзояд.

Хуллас, гарчанде ки раванди идораи ҷомеа дар асоси қоидаҳои меъёрӣ ва низомии муайяни аз ҷониби қулли одамон эътирофшуда ба амал ояд ҳам, нақши шахсият дар он барчааста аст. Маҳз малакаи маҳорат, дониш, қобилияти фитрии ҷисмонӣ, таҳлилу ҳулосагирӣ, эътибор ва зудҳаракатии шахси маъмур ва зиёда аз он сарвар, боиси анҷоми самаранок мегардад. Сарвари оқилу доно на танҳо дар раванди қабули қарор бештар таъсир мерасонад ва дар вақти зарурӣ маҳз мавқеъ ва сухани ӯ ба ҳалли масъала таъсири асосӣ мебахшад, балки дар татбиқи қарори сиёсӣ саҳми асосӣ дорад.

Давраи омодагӣ аз марҳалаҳои муҳими раванди қабули қарор ба шумор меравад. Дар ин давра аз маҷмӯи муносибатҳои ҷамъиятӣ он талабу муқовиматҳои ҷудо мешаванд, ки бештар ҳосияти сиёсӣ рӯзмарра доранд. Яъне, масъалаи рӯз муайян мегардад. Масъалаҳои мавриди омӯзиш қарор мегиранд, ки зарурати ҳалли онҳо тавассути роҳи восита ва усули тарзи сиёсӣ ба миён омадааст.

Шарти асосии таҳлили масъалаҳои рӯзмарра дарёфти ахборот мебошад. Ахборот, аслан дар бораи нокифоя ва ғайриқаноатбахш қонеъ намудани талабот ва ба инобат нагирифтани манфиатҳои одамон, номуқаммалӣ ҳодисаҳои падидаҳои гирд оварда мешаванд. Воситаҳои роҳҳои ҷамъ овардани ахборот ҳеле гуногунанд. Он тавассути идораҳои муассисаҳои мақомоти мухтасифи расмӣ ва ғайрирасмӣ ҷамъ оварда мешавад.

Ҳокимияти давлатӣ, пеш аз ҳама ба воситаи мақомоти маҳаллӣ ва поёнии худ, идораҳои муассисаҳои қонунбарор ва иҷроия дар бораи арзу ниёзи мардум ахборот гирд меоранд. Вохӯриҳои депутатҳои ҷамъиятӣ ба интихобкунандагон яке аз манбаъҳои муътамад мебошанд. Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ аз муассисаҳои идораҳои тобеи худ ҳисобот талаб менамоянд, ки ҳосияти ахборотӣ доранд. Дар гирд овардани ахборот нақши муассисаи омории давлатӣ калон аст. Он сарчашмаи боэътимод дар бораи авзои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва сиёсӣ фарҳангии ҷомеа ба шумор меравад. Маълумоти омори давлатӣ ба сифати ҳуҷҷати расмӣ шинохта мешавад.

Ҳизбҳои сиёсӣ, шаклҳои гуногуни иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ метавонанд дар бораи авзои ҷомеа ба воситаи намояндагони худ ахборот гирд оваранд. Муассисаҳои илмӣ тадқиқотӣ низ дар бораи равандҳои ҷомеа маълумоти кофӣ ҷамъ менамоянд. Махсусан, фаъолияти муассисаҳои тадқиқоти сотсиологӣ аҳамияти муҳим доранд. Дархосту талабҳои одамон бо роҳҳои

гайрирасмӣ низ ба маркази қабули қарори сиёсӣ ворид мегарданд. Ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ маълумоти зиёд ва дар бисёр мавридҳо, маълумоти дурустро арзу шикоятҳои оммаи заҳматкашон оид ба носозгорихои ҳаёти ҷомеа, шароити ҳаёт ва меҳнати одамон пешниҳод менамоянд. Воситаҳои ахбори умум низ ба сифати сарчашмаи бозғатимоди ахборот шинохта шудаанд. Албатта, ҳам арзу шикоятҳо ва ҳам ахбори умум санҷиши ҷиддиро талаб менамоянд. Новобаста ба ҷиғунагии онҳо истифодаи онҳо ба нафъи қор аст. Мақомоти ҳокимияти давлатӣ инчунин аз ахбороти нерӯҳои оппозиционӣ низ истифода менамоянд. Аксар вақт онҳо дар қатори маълумот роҳҳои ҳалли масъалаҳоро ҳам нишон медиҳанд.

Ахборот ва талабҳои пешниҳодшуда бояд аз тарафи мақомату муассисаҳое, ки ифодагари талаботу манфиатҳои гурӯҳҳои иҷтимоианд ва ё мақомоти ҳокимияти давлатӣ ҳамаҷониба тадқиқ ва таҳлил гарданд.

Қабули қарори сиёсӣ новобаста аз ҳосиятҳои ба зиммаи тамоми иштирокчиёнаш намеафтад. Омма наметавонад дар якҷоягӣ ба қабули қарор машғул бошад. Раванди қабули қарор бевосита ба доираи муайяни одамон пайваст мегардад. Қарорҳо бештар бо ду тарз қабул мегарданд: қарорҳои инфиродӣ ва қарорҳои гурӯҳӣ. Қарорҳои инфиродӣ аз ҷониби сиёсатмадорон, хизматчиёни давлатӣ, роҳбарони иттиҳодияҳои мухталифи ҷамъиятӣ қабул мегарданд. Дар ин ҳолат ба зиммаи онҳо масъулияти бузурге меафтад. Маҳз шахси алоҳида барои дурустию самаранокии қарори қабулшуда масъул аст. Қарорҳои инфиродӣ бештар ҳосияти мушаххас, қатъӣ ва зудамал доранд. Шахси маъмур, ки қарорро қабул намудааст аз тамоми имкониятҳои истифода намуда, мекушад, ки онро воқеӣ гардонад. Ҳангоми қабули қарори инфиродӣ, ҷуноне ки таҷриба нишон медиҳад, савҳу хатоҳо бештар рӯй медиҳанд. Инчунин сатҳи фишороварӣ ва амалҳои гайрирасмӣ баландтар аст.

Қарорҳои инфиродӣ дар ҳолатҳои бӯҳронӣ ва пуршиддати инкишофи ҷамъиятӣ бештар рӯзмарра мегарданд. Зеро дар ҷунин ҳолат сиёсатмадор ва ё маъмури дигар дар натиҷаи таҳлилу тадқиқи ахборот худ ҳулосаи зарурӣ ва қатъӣ мебарорад.

Ҳангоми қабули қарори гурӯҳӣ вазъият дигар аст. Пеш аз ҳама ҳосияти дастаҷамъии он ба ҳубӣ ҳис мегардад. Дар айёми қабули қарори гурӯҳӣ қори асосӣ ба зиммаи мақомоти махсус - *Маркази қабули қарор* меафтад. Маркази қабули қарорро лозим аст, ки дар ғаъолияти худ як қатор хусусиятҳоро ба инобат гирад. Пеш аз ҳама мақсади гузашташуда аниқ қарда шавад. Силсилабандии он аҳамияти муҳим дорад. Бояд иерархияи арзишҳои идеологӣ ва қонуниятҳои умумии инкишофи ҷомеа ба ҳисоб гирифта шаванд.

Маркази қабули қарор бояд амиқ дарк намояд, ки ба амал баровардани қарори мазкур аз ҳолатҳои зерин вобастааст. Пеш аз ҳама вазъияте, ки имконияти муваффақшавӣ ба мақсади охириро дорад, ба инобат гирифта шавад. Афқор, мақом, системаи арзишҳо, тақсими мавзӯҳо ва шахсоне, ки қарори

мазкурро ба иҷро мерасонанд, ба назар гирифта шаванд. Маркази қабули қарор бояд муносибати одамонро ба лоиҳаи қарори гурӯҳҳои ҷамъиятӣ, ки талабот ва манфиатҳои онҳоро инъикос менамояд, муайян намояд.

Қабули қарори гурӯҳӣ гарчанде ки каме тӯл кашад ҳам, бештар санҷидашуда аст. Ақлу заковат ва истифодаи таҷрибаи гурӯҳи одамон имконият медиҳад, ки масъала ҳамаҷониба омӯхта шуда, ҳулосаҳои зарурӣ пешкаш гарданд.

Омилҳои ҳастанд, ки ба дурустии қабули қарори гурӯҳӣ шубҳа меоваранд ва ё ба қабули он аз ҳар ҷиҳат ҳалал мерасонанд. Чунин омилҳо метавонанд дар рафти қабули қарори гурӯҳӣ таъсири манфӣ расонанд:

— вақте ки қарори қабулшуда баҳои нодуруст ва ғайриобъективӣ мегирад ва он қарори ягонаи дуруст ва имконпазир ҳисобида мешавад. Набудани донишҳои зарурӣ дар бораи ҳодиса, маҳдудияти муҳокимарониҳо ва баҳс ба чунин сурат гирифтани раванди қабули қарор шароит муҳайё месозанд. Ҳатто ба моҳияти қарор сарфаҳм нарафта, онро ба қарорҳои дигар вобаста ва ҳамроҳ мегардонанд;

— маҳдуд намудани ахборот, ки барои дарки пурраи шароити ғайриобъективӣ омилҳои одамон зарур аст;

— ба таври содда ва рӯякӣ маънидод намудани ҳолате, ки амалиёт мегузарад. Ин муносибати саҳланкориест, ки одамонро аз амалиёти пурчараён дур месозад. Онҳо ба бадастоварди сабук ва осони оқибатҳо умед мебаранд;

— ба инобат нагирифтани омилҳои, ки амалишавии ғайриобъективӣ алтернативӣ интиҳобшударо мушкил мегардонанд.

Ҳамин тариқ, барои он ки аҳли ҷомеа қарори қабулшударо эътироф намояд, он бояд тамоми ҷиҳатҳои зарурии воқеигардиро фаро бигирад.

Дар раванди қабули қарори сиёсӣ меъёри самаранокӣ нақши ғайриҷиддор дорад. Он имконият медиҳад, ки мушкилиҳо осон гарданд. Ҳолати меъёри самаранокӣ аз шароитҳои таркибӣ вобастааст. Таркиби сиёсии ҷомеа ба шахрвандон ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ имконияти қабул ва амалӣ намудани қарори сиёсиро медиҳад ё не? Чунин аст меъёри самаранокии қарори сиёсӣ.

Самаранокии қарори сиёсӣ аз омилҳои таркибии зерин вобаста аст:

— навъи зиддиятҳои байни манфиатҳои гурӯҳию табақавӣ дар ҷомеа;

— сатҳи демократии сохтори давлатӣ;

— навъи таркиби ташкилии ҳизбҳои сиёсӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ.

Ба инобат гирифтани моҳият, мазмун, хусусиятҳои ғайриобъективӣ сиёсии одамон, навъҳо ва шаклҳои зуҳури онҳо, муносибати танқидӣ ба омилҳои, ки ба ғайриобъективӣ одамон таъсир мебахшанд ва ба ҳисоб гирифтани ҳамаи тарзу роҳҳои воқеигардии онҳо боиси самаранокии амали сиёсии одамон мегарданд.

Чихати муҳимро дар раванди қабули қарори сиёсӣ баҳс ва муҳокимаи ҳодисаю масъалаҳо соҳиб аст. Он на бояд ба таври номуташаккил сурат бигирад. Маркази қабули қарорро зарур аст, ки ҳангоми муҳокима ва баҳс чихатҳои зеринро дар мадди аввал гузорад:

— ба таври возеҳу равшан гузориши масъала. Ба гурӯҳҳо ҷудо намудани масъалаҳои ҳалталаб ва ба масъалаи асосӣ диққати зарурӣ бахшидан. Фақат дар ҳолате ба муҳокимаи масъалаҳои дигар гузаштан мумкин аст, ки масъалаи асосӣ ҳалли ҳудро ёфта бошад;

— рафтори шахс ҳангоми муҳокимаи масъалаҳо. Шахс бояд ҳудро ҳангоми муҳокима идора карда тавонад. Махсусан, ҳангоми норозӣ будан аз гузориш ва ҳалли масъала, ё шубҳа овардан ба дурустии масъала. Дар вақти муҳокимаи масъалаҳо дониستاني усулҳои танқид ва риояи онҳо аҳамияти муҳим доранд;

— мувофиқгардонии ҳудудҳои масъала. Шахсоне воমেҳӯранд, ки ҳангоми муҳокимаронӣ мафҳумҳои зиёди нофаҳморо истифода менамоянд. Чунин муносибат бар зарари кор буда, ҳалли масъаларо мушкил мегардонад. Маданияти муколама талаб менамояд, ки аз мураккабӣ ва норавшании масъала даст бикашанд. Хусусияти забони сиёсат дар тозагӣ, фаҳмо ва равонии мафҳумҳо мебошад;

— иштирокчиёни баҳсро зарур аст, ки аз дигар намудан ва шарҳ додани баромади номувофиқи оппонент худдорӣ намоянд;

— монеаҳои психологӣ. Барои ҳалли масъалаҳо рафъи монеаҳои психологӣ низ аҳамиятноканд. Тарафҳои муқобил равандро, ҳодиса ва воқеахоро мавриди баҳсу мунозира қарор дода, пеш аз ҳама ба дурустии онҳо шубҳа меоранд. Барои аз байн бурдани шубҳаи иштирокчиёни баҳс зарурати аз байн бурдани заминаҳои он пеш меояд.

Аксаран, воситаи муҳими ҳалли зиддиятро пешниҳоди мақсадҳои умумӣ, ки барои ҳама тарафҳо қобили қабуланд, ташкил медиҳад.

Қабули қарори сиёсӣ ба восита ва роҳҳои гуногун ба амал бароварда мешавад. Муҳимтарин тарзи он овоздиҳӣ мебошад. Он имконият медиҳад, ки тафовути иштирокчиёни баҳс муайян карда шавад. Ошкор мегардад, ки кадоме аз мавқеъро аксарият дастгирӣ менамояд. Ҳоло дар амалияи ҷамъиятӣ ду шакли овоздиҳӣ: кушода ва пинҳонӣ мавҷуд аст.

Дар воқеияти ҷамъиятӣ қарорҳои сиёсии нодуруст низ қабул мегарданд. Сабабҳои қабули қарорҳои ғаразнок ва нодурустро саҳву хатоҳои шахсони масъул ва маркази қабули қарор ташкил медиҳанд. Омилҳои зиёде пеш меоянд, ки боиси қабули қарорҳои манфӣ мешаванд. Аз ҷумла, ҳосиятҳои зерини раванди қабули қарор инъикоси пурраи ҳудро намеёбанд:

— оқибатҳои фаъолияти сиёсии одамон ҳамаҷониба таҳлилу тадқиқ намешаванд, ки он баҳои объективиро истино менамояд;

— натиҷаҳои мусбати фаъолияти сиёсии одамон, ки оқибати қабули қарори дуруст ва амалигардии пурсамари он мебошанд, нодуруст ва гаразнок баҳогузорӣ меёбанд. Натиҷаҳои манфии фаъолияти сиёсиро ба сабабҳои объективӣ мансуб медонанд. Масъулияти шахсони алоҳидаро инкор намуда, ба маркази қабули қарор баҳои манфӣ дода мешавад;

— шахсони масъул диққати аҳли ҷомеаро ба натиҷаҳои дилхоҳ ва мусбати фаъолияти сиёсӣ ҷалб намуда, оқибатҳои манфии онро аз назар дур менамоянд.

Дар раванди қабули қарори сиёсӣ таҳлили масъалаҳои асосию рӯзмарра аҳамияти муҳим доранд. Зеро фақат баъди амали мазкур мақсадҳои сиёсии инкишоф ва воситаҳои муваффақ гаштан ба онҳо муайян карда мешаванд. Аммо мақсадҳои сиёсӣ дар шаклҳои гуногун зохир мегарданд. Бинобар ин мақсадҳои воқеиро аз мақсадҳои эъломиявӣ фарқ бояд кард. Мақсадҳои воқеӣ бояд ҷавобгӯи талаботи манфиатҳои одамон ва амали босамар бошанд. Мақсадҳои эъломиявӣ (декларативӣ) чунин хосиятхоро надоранд. Бештар онхоро ҳукумат баҳри афкори умум ё мубориза бар зидди аксулбаргузидагон (контрэлита) ва ё мақсадҳои дигари махфӣ пешниҳод менамояд.

Мақсадҳои сиёсӣ, асосан дар доираи фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ, гурӯҳи манфиатҳо ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ таркиб меёбанд. Дар раванди мазкур, албатта нақши марказӣ мансуби институтҳои ҳокимияти олии давлатист.

Қабули қарори сиёсӣ аз сатҳи муттамарказии ҳокимияти давлатӣ, муносибати он бо мақомоти маҳаллӣ; муносибатҳои сиёсӣ дар доираи муносибатҳои байниҳамдигарии давлат ва иттиҳодияҳои дигари сиёсӣ (масалан, ҳизбҳои сиёсӣ); сатҳи воқеии таҷзияи ҳокимияти давлатӣ; мақоми элитаи сиёсӣ дар раванди идораи ҷомеа; сатҳи инкишофи назорати ҷамъиятӣ аз рӯи фаъолияти мақомоти бюрократияи давлатӣ ва ғ. вобаста аст. Қабули қарори сиёсӣ ба шахсони алоҳида ва макону замони воқеияти ҷамъиятӣ низ пайваст аст.

Масъалаи таҳлили методҳо ва тарзи муносибат ҳангоми қабули қарори сиёсӣ мураккаб буда, дониши амиқ ва васеъро талаб дорад. Аз ин хотир, ҳангоми дарёфти ҳодиса ва қабули қарори сиёсӣ аз рӯовариҳои гуногун истифода менамоянд.

Ба мураккабӣ ва муқовиматомезии раванди қабули қарори сиёсӣ касе шубҳа надорад. Аммо масъалаи дарёфт ва истифодаи методи қабули қарор, ҳатто дар масири таърихӣ низ таҷрибаи кофӣ надорад. Дар муддати мадиди таърихӣ асосан ба як метод - *преседент* така менамуданд. Яъне, ҳангоми рӯоварӣ ба раванди қабули қарор муайян менамуданд, ки чунин ҳодиса қай, дар кучо рӯх дода буд ва чӣ тавр ба он муносибат намуда буданд. Сиёсатмадорон ҳангоми қабули қарор бештар ба ақлу заковат, ҳиссиёт ва таҷрибаи хеш рӯ меоварданд. Ҳоло дар раванди қабули қарори сиёсӣ аз методҳои

зиёде истифода мебаранд. Аммо методҳои зерин аҳамияти бештар пайдо намудаанд:

— *методи ратсионалию универсалӣ*. Ташхиси самараноки масъалаҳо ва роҳҳои ҳалли онҳо, ки мутобиқи мақсад ва вазифаҳост. Чобачогузориҳои фикру ақидаҳо ва ахборот, чудо намудани ҷиҳатҳои асосӣ ва аз назар дур сохтани ҷиҳзҳои дуҷумлундараҷа, ба инобат гирифтани қонунҳои тақсимоии боадолат, ба ҳисоб гирифтани раванди танзими тақсимоии арзишҳо, неъматҳо ва ғ. истифода мегарданд;

— *методи маҳдуднамоиш муттасил*. Дар раванди ҷаъолияти идорӣ ворид сохтани тағйирот бо ҳолати номуайяний, ки он ҳосияти доимӣ пайдо менамояд;

— *методи омехтаю мушоҳидавӣ*, ки ҳосияти назари фароҳи самаранок ба масъалаҳои сиёсии ҳаёт дошта, хусусиятҳои барҷастаи онҳоро ташхис намуда, асосҳои амиқи зиддиятҳо, муқовимат, мочароҳо ва умуман, инкишофро муоина менамояд;

— *методи консенсуалӣ*. Инкишофи муносибатҳои байналхалқӣ ва давлатҳо, бехатарии кишварҳо, таъмини истиқлолият ва амнияти онҳо, таъмини пешрафти иҷтимоӣ ва ягонагӣ муттаҳидии оламиён ба сифати сарвати олий амал менамоянд. Аз ин рӯ, тамоми оламиён ва махсусан, сарварони давлатҳоро зарур аст, ки ҳангоми ҳалли масъалаҳо бештар ба консенсус рӯ оваранд. Зиддиятҳо ва масъалаҳои ҳалталабро аз рӯи принсипи «розигии ҳама» муҳокима ва ҳал намоянд;

— *методи компромисс*. Истифодаи он дар ҳолате муяссар мегардад, ки дар байни одамон муносибатҳои мутлақӣ манфӣ набошанд. Манфиатҳои умумӣ мавҷуданд ва созиш аз хоҳири сарвати олий-таъмини ягонагӣ ва пешрафти иҷтимоӣ ба миён меояд. Ба созиш (компромисс) рӯ овардани нерӯҳои оштинопозири сиёсӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки ҳисси инсонпарварӣ ва сатҳи баланди тамаддун боло гирифтааст.

Давраи мураккабтарини раванди қарори сиёсӣ воқеигардии он аст. Зеро доираи манфиатҳо ва муносибатҳо афзун гашта, одамон ва умумиятҳои гуногунро фаро мегирад. Қарори қабулшуда бояд ба воқеият табдил ёбад. Дар рафти воқеигардии он масъалаҳои нав ба нав пайдо мегарданд. Қарор на ҳама вақт тамоми субъектҳои сиёсатро қаноат мекунонад. Аз ин хотир, масъалаҳои пуриштилоф, ҳатто то ба сатҳи муқовимати умумиятҳо ё нерӯҳои сиёсӣ пайдо мешаванд. Ба ҳокимияти сиёсӣ на танҳо нерӯҳои оппозиционӣ, балки мақомоти поёнии ҳокимият низ муҳолифат пайдо менамоянд. Зеро онҳо низ манфиатдоранд, ки қарори қабулшуда манфиату талаботҳои онҳоро ҳимоя намоянд.

Дар бисёр ҳолатҳо қарорҳо сабаби баланд гаштани нақши мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ мегарданд. Ҳолати мазкур метавонад боиси сӯистеъмоли вазифа ва қонуншиканиҳо гардад.

Раванди қабули қарор зарурати ба инобат гирифтани ҳолатҳои мушаххасро дорад, ки баҳри таъмини инкишофи мӯътадили ҷомеа ва танзими муносибатҳои байни одамон ба миён меорад. Пеш аз ҳама қарорҳо бояд аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ва директивӣ содда ва сабук шакл гиранд. Шахсони масъули воқеигардонии қарор мушаххасан маълум бошанд ва ба таври возеҳ доираи амалишавии қарор муайян гардад. Шахсони маъмур самти асосӣ ва характери амали қарорҳоро муайян менамоянд. Яъне, зиддият ё ҳамкорӣ, истифодаи зӯрӣ ё методҳои консенсуалӣ, истифодаи савдои сиёсӣ ё фишори бевосита, макру ҳила, фиреби афкори ҷамъиятӣ ва ғ. интиҳоб мегарданд. Маъмурон бояд имкониятҳо ва тамоми захироти ҳешро ба инобат гиранд. Муқовимати эҳтимолии умумиятҳои гуногуни одамон ва нерӯҳои сиёсиро дар назар дошта бошанд. Дар ҳолати ноқомӣ онҳо амалеро пеша намоянд, ки вазъияти мавҷударо нигоҳ дошта тавонад ва низомии идораро вайрон насозад. Онҳо вобаста ба тағйири вазъият шаклҳои эҳтимолии гузариширо андешанд.

Шарти муҳим ва зарури воқеигардонии стратегия ва технологияи мавзунӣ сиёсиро ҷамъ овардани ахборот дар бораи натиҷаҳои аввалини воқеигардонии қарор ташкил менамояд. Вобаста ба он дар рафти амалишавии қарор тағйиротҳо ворид мегарданд.

Воқеигардонии қарори сиёсӣ навҳои гуногунро соҳиб аст. Яке аз навҳои асосӣ популизм аст, ки ба афкори ҷамъиятӣ, кайфияти мардум рӯ оварданро воситаи муҳими муваффақгардонии мақсадҳо меҳисобад. Аксар вақт нерӯҳои ҳоким шиору даъватҳо ба миён гузошта, мардумро бовар кунониданӣ мешаванд, ки маҳз тавассути онҳо инкишофи дилхоҳи ҷомеа ба вуқӯъ меояд.

Навӣи дигари воқеигардонии қарори сиёсӣ элитизм ба ҳисоб меравад. Кӯшишҳо ба ҳарч дода мешавад, ки ҳар чӣ қадаре набошад теъдоди иштирокчиёни қабули қарор ва воқеигардонии он маҳдуд гардад. Қабули қарор ва амалишавии он гӯё на кори мардум, балки натиҷаи фаъолияти доираи маҳдуди одамон бошад. Ҳатто ҳосияти низоми қарорҳо ва амалишавии онҳо эътибор пайдо менамоянд.

Навӣи консервативии қабули қарор мақсади маҳфуз доштани таркибот ва вазифаҳои мақомоти ҳокимият, шаклҳо ва методҳои анъанавии танзимномоии сиёсиро дорад. Бештар чунин муносибат дар айёми режими сиёсии мӯътадил ва муттасил воқеӣ мегардад ва эътибори арзишҳо ва идеалҳои ҳаёт хеле баланд аст.

Радикализм низ ба сифати навӣи воқеигардонии қарорҳои сиёсӣ баромад менамоянд. Тағйироти ҷиддӣ, қатъӣ ва ҳатто инқилобӣ, ки кӯшиши навсозии сифатӣ аст, дар бисёр ҳолатҳо инкишофи муттасили ҷомеаро ҳалалдор менамояд. Он боиси коҳиши тарзи ҳаёт мегардад. На ҳама вақт рӯовариҳои радикалӣ дар танзими муносибатҳои сиёсии ҷомеа оқибатҳои манфӣ доранд. Махсусан, инкишофи бӯҳронии ҷомеа амалҳои қатъию баҳодурунаро талаб доранд.

Навъи демократии воқеъгардии қарори сиёсӣ низ дар ҷомеаи мутамаддин васеъ истифода мегардад. Тақягоҳи навъи мазкур бахисобгирии талаботу манфиатҳои одамон ва ҳуқуқу озодиҳои онҳо мебошад. Риояи принципи таҷзияи ҳокимият, муносибати мутамаддин бо оппозитсияи сиёсӣ, мавҷудияти низоми комили интиҳоботӣ ва ғ. боиси ташаккули муносибатҳои мӯътадили байни аҳоли ва ҳокимият, байни омма ва элитаи сиёсӣ гардида, сатҳи ҳамкорӣ бо ҳокимиятро баланд мегардонанд.

БОБИ II. МОҶАРОҲОИ СИЁСӢ

§ 1. МОҶАРОҲОИ СИЁСӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ АСОСИИ ОНҲО

Ҷое равам, ки гардун болои сар набошад

Аммо чӣ метавон кард, ҷои дигар набошад?!

Ш.Шоҳин

Моҷароҳои сиёсӣ таърихи тӯлонӣ доранд. Онҳо дар самтҳои мухталиф таърихи башарро ҳамроҳӣ намудаанд. Низои байни одамон, умумиятҳои мухталифи иҷтимоӣ ва ё воҳидҳои сиёсӣ маъмурӣ аз боиси худуд, манбаҳои моддӣ, захираҳои табиӣ, муқовиматҳои идеологӣ, этникӣ, фарҳангӣ, динӣ ва ғ. ба амал меоянд. Моҷароҳо дар инкишофи ҷомеаи ҷаҳонӣ ба дараҷае рух додаанд, ки ба андозае моҳияти рушди ҷомеаро инъикос намудаанд. Аз ин хотир, ҳақ ба ҷониби муҳаққиқи немис К. фон Клаузевиц аст, ки «таърихи оламо таърихи ҷангҳо» номидааст.

Моҷароҳои сиёсӣ беасар намегузаранд. Онҳо ҳақтӣ, муриши зиёд ва харобкорҳои дигарро меоранд. Нерӯҳои ақлонӣ ва созмонҳои пешқадам аз тамоми имкониятҳо истифода намуда, мекӯшанд, ки моҷароҳо ва махсусан, шакли канораи он – ҷангҳо рух надиханд. Мутаассифона, на ҳама вақт ба нерӯҳои солиму сулҳҳои олам муяссар мегардад, ки пеши ин ҳодисаи манфур гирифта шавад. Ҳоло низ дар тамоми минтақаҳои олам моҷароҳои нав ба нав пайдо мешаванд.

Дар дарки моҷароҳои сиёсӣ масъалаи фаҳми амиқтари мафҳум ва моҳияти раванду ҳодисаҳо нақши муҳим доранд. Аммо барои он имконият ва қобилият, вақт ва шароити мусоид зарур аст. Фаҳми дурусту амиқи мафҳумҳо дар дарки ҳамаҷонибаи раванду ҳодисаҳо калиди асосианд. Ифодаи ноҷо ва нолозим ба дарки масъалаҳо мушкилиҳо зам менамоянд. Монеае дар фаҳми моҳияту хусусиятҳои ҳодисаҳо мегарданд. Масъалаи омӯзиши моҷароҳо низ ҷунин ҳосиятҳоро ба худ гирифтаанд. Дар рафти ифодаи мафҳумии моҷароҳо бештар ду масъала пеш меояд: аввало, бояд моҳияти ҳодиса дарк гардад ва ба саволи моҷаро чист ҷавоби саҳеҳ ва раднопазирро пайдо намудан лозим аст.

Баъдан, мафхумро дарёфт намудан зарур аст, ки тамоми моҳияту хусусиятҳои ҳодисаро фаро гирифта тавонад ва чунин мафхумро муҳаққиқон эътироф намоянд.

Барои ифодаи ҳолати инкишофи номутаносиб ва ғарбпазиҳо чомеа мафхумҳои зиёде, аз ҷумла: зиддият, муҳолифат, муқовимат, низоъ, мочаро ва ғ. истифода мешаванд. Дар назари аввал чунин менамояд, ки ин силсила мафхумҳо як маъниро ифода менамоянд. Аммо чунин ҳолат фақат зоҳирӣ аст. Дар воқеъ, ҳар яке он маънии хос ва давраи муайяни инкишофи чомеаро фаро мегиранд. Моҳият он аст, ки ҳодиса чӣ гуна аст? Он аз чӣ ва аз кучо сар мезанад, кадом даврахоро сипарӣ намуда, ба кучо мерасад ва чӣ натиҷа ба бор меорад? Фақат мазмунӣ ҳодиса метавонад барои ифодаи мафхуми он ёри расонад. Мочарои сиёсиро ба ҷуз аз ибораи мазкур ба таври дигар ифода намудан мумкин аст? Не, зеро мафхумҳо маъниҳои хосаро ифода менамоянд. Масалан, мафхуми «муҳолифат» ё «зиддият» маънои мочароро надорад. Чунки мочаро аз унсурони ғуноғуне таркиб меёбад. Зиддият ё муҳолифат огози мочаро мебошанд ва мазмунӣ онро ба пуррагӣ инъикос карда наметавонанд. Муқовимати нерӯҳои сиёсӣ заруранд, яъне ҳолате лозим аст, ки баробарии қувваҳо, истодагариҳои онҳо ва истисноӣ ғузаштқунихоро ифода намояд. Нерӯҳои сиёсӣ дарк менамоянд, ки қодиранд манфиатҳои ҳешро ҳимоя кунанд. Дар ҳолатҳои мушаххас чунин муқовимат, ҳатто ба мочарои мусаллаҳона - ҷанг оварда мерасонад.

Мақон ва мақон ба ғамми мочаро таъсир мебахшад. Дар кишварҳои Ғарб ифодаи мафхумӣ ва ғамми мочаро то андозае сабук ба амал меояд. Оид ба мочароҳо, навъҳои шаклҳои муҳталифӣ он адабиёти зиёде илмӣ таълимӣ иншо ғаштааст. Омӯзиши мочароҳо дар сатҳи низоми махсуси донишҳои сиёсӣ ба роҳ монда шудааст, ки бо номи полемология (ҷангшиносӣ) расмиёта ёфтааст. Ин соҳаи донишҳои сиёсӣ аллакай натиҷаҳои назаррасро соҳиб гардида, назарияи мукаммали танзими мочароҳо ва бунёди раванди сулҳ ва таҳкими онро пешниҳод гардондааст.

Ҳуди муносибат, аз ҷумла муносибати анъанавӣ ва арзишию ахлоқии аксари халқҳои Ғарб барҷаста ошкоро аст. Ифодаи мафхуми ҳодиса аз мафхуми латинӣ (*conflictus*) шурӯъ мегардад, ки аслан маънии бархӯрдро дорад. Он ҳамчун тарзи баҳамтаъсиррасонии одамон доништа мешавад, ки дар тамоюли муҳолифат, душманӣ, ҳароб гардонидани ягонагӣ, ризоият ва ҳамкорӣ боло мегирад. Дар кишварҳои Аврупо ва Амрико мафхуми «конфликт»-ро дар маънии васеъ ва нисбати ҳар гуна зиддияту муҳолифатҳо истифода менамоянд, ҳатто агар зиддияти байни субъектҳои ҷандон аҳамияти муҳим надошта бошанд ё ба рафти инкишофи ҳодиса ё муносибате таъсир нарасонанд. Зиддиятҳо ва муқовиматҳо байни одамон ва институтҳои сиёсии чомеа, байни мақомоти давлатӣ ва ҷамъиятӣ ва ғ. тавассути институтҳои махсуси миёнаравӣ ба низоми оварда мешаванд. Дар кишварҳои Шарқ, аз

чумла дар аксари чумхуриҳои ИДМ муносибат ба чунин ҳодисаю равандҳо таври дигар сурат мегиранд. Ба ҳар гуна зиддият ё муқовимати ночиз аҳамият намедиханд. Тарзи ҳаёт ва шароити зиндагӣ дар аксарияти бошандагони кишварҳо масъалаҳои ҷиддитареро, масалан, назар ба мочарои ду мактаббача, ба миён меоранд. Аз ин хотир, бештар ба ҳамон сатҳи мочаро диққат дода мешавад, ки бархӯрди манфиатҳои одамони зиёде баръало намоён аст ва ба раванду ҳодисаҳои дигари ҷомеа таъсири ғаъол мерасонад.

Барои ифодаи раванди мазкур мафҳумҳои гуногун: зиддият, муноқиша, муқолифат, муқовимат, низоъ ва ғ. истифода мегарданд. Зарур аст, ки яке аз мафҳумҳои интиҳоб гардад, ки ҳам мазмунан ва ҳам шаклан муносиб бошад. Чунин хосиятҳоро мафҳуми «мочаро» касб намудааст.

Дар таркиби мочароҳои сиёсӣ объект ва субъектҳои он мақоми барҷаста доранд. Ба амал омадани низоъ дар байни тарафҳои гуногун объекти мочароро ташкил медиҳад. Ба сифати объекти мочаро раванду ҳодисаҳои мухталифи ҳаёти сиёсии ҷомеа ва муносибатҳои байналхалқӣ баромад менамоянд. Масалан, дар байни давлатҳо метавонад ба сифати объекти мочаро ҳудуд, ҳуқуқи истифодаи захираҳои табиӣ ин ё он минтақа баромад намоёнд. Масъалаҳои гуногун ба сифати предмети мочарои тарафҳо зоҳир мегарданд. Вақте ки тарафҳо моҳият ва хосиятҳои ҳодисаю равандҳоро ба таври худ мефаҳманд ва ба масъала ҳар хел муносибат менамоянд, хоҳу нохоҳ зиддият ва ҳатто эҳтимолияти низоъ пайдо мегардад. Шароит ва омилҳои гуногун эҳтимолиятро ба воқеият табдил медиҳанд.

Объект (предмет)-и мочаро чизи шахшудае нест. Он метавонад инкишоф ёбад ё маҳдуд гардад. Баъди сар задани мочарои байни тарафҳо масъалаҳои нав ба нав зам мегарданд. Ҳатто кор ба ҷойе мерасад, ки моҳияту хосиятҳои асосии предмети низоъ сифатан нав мегарданд. Предмети низоъ хусусиятҳои навро пайдо менамояд. Ҳамин тарик, муқовимати қувваҳо дар сатҳи нав идома меёбад.

Дар таркиби мочаро нақши асосӣ ва ташхисгарӣ ба субъект тааллуқ дорад. Аз ғаъолияти онҳо масъалаҳои мухталифи таркиботи мочароҳо ва роҳу воситаҳои ҳалли онҳо бармеоянд. Субъект нақши барандаи муносибатҳоро низ иҷро менамояд. Субъектҳои мочароҳои сиёсӣ ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: 1. Субъектҳои бевосита, ки асосианд. 2. Субъектҳои пайваста (бавосита), ки ғайриасосианд.

Дар раванди мочароҳои сиёсӣ низоъ байни ду ва ё зиёда тарафҳо сар мезанад. Маҳз онҳо субъектҳои асосии мочароанд. Субъектҳои пайваста бошанд дар мочаро бевосита иштирок надоранд. Аммо аз ин ё он ҷиҳат ҷониберо тарафдорӣ менамоянд. Сатҳи кашидашавии онҳо ба мочаро ҳар хел сурат мегирад. Онҳо субъектҳои асосиро бо воситаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ё ҳарбӣ ҷонибдорӣ менамоянд. Аммо мекушанд, ки мочароҳои сиёсӣ ба ғаъолияти субъект тағйироти ҷиддӣ дохил нанамоянд. Ҷойивазнамоии субъектҳои асосӣ

ва ғайриасосӣ аз эҳтимол дур нест. Инчунин ба доираи мочаро субъектҳои нав ба нав кашида мешаванд. Ин ҳолатро сатҳи масъала ва гузориши он муайян месозад. Агар мочаро манфиатҳои умумиятҳои мухталифҳо дарбар гирад, пас табиист, ки субъектҳо низ меафзоянд. Субъектҳои мочароҳои сиёсӣ худро охиста-охиста ё ба таври қатъию радикалӣ аз ҳодиса дур месозанд. Чунин ҳолат вақте воқеӣ мегардад, ки низоъ дар байни субъектҳои як ҷониб ба амал ояд. Дар ин маврид субъектҳои пайдо мешаванд, ки ҳамкориҳо бо ҷонибдорони собиқӣ хеш қатъ менамоянд.

Дар муносибатҳои байналхалқӣ ба сифати субъекти мочароҳо, асосан давлатҳои гуногун, гурӯҳи давлатҳо, блокҳои ҳарбию сиёсӣ, ташкилотҳои бузурги байналхалқӣ, ташкилотҳои сиёсии минтақавӣ, байнидавлатӣ ва ғ. баромад менамоянд. Дар муносибатҳои дохилии кишварҳо бошад ба сифати субъектҳои мочароҳои сиёсӣ ҳизбҳои сиёсӣ, ҳаракатҳои гуногуни сиёсӣ, мақомоти гуногуни ҳокимияти давлатӣ, созмонҳои иҷтимоию миллӣ ва ғ. амал менамоянд.

Дар солҳои охир ҳам дар муносибатҳои байналхалқӣ ва ҳам дар муносибатҳои дохилидавлатӣ дар мочароҳои сиёсӣ мақоми субъектҳои навӣ дигар – акторҳои ғайридавлатӣ афзуда истодааст. Ба ҷумлаи онҳо ташкилотҳои сиёсии ғайриҳукуматӣ ва ҳаракату унсурони гуногуни ҷомеаи шаҳравандӣ дохил мешаванд.

Субъектҳои мочароҳои сиёсӣ на ҳама вақт ба таври барҷаста зоҳир мегарданд. Бесабаб нест, ки ҳангоми оғози раванди ҳалли мочаро масъалае пайдо мешавад, ки қариб ҳеҷ касе дар бораи он андеша накардааст. Масъала он аст, ки аз қадом субъект раванди ҳалли мочаро оғоз мегардад. Масалан, мушкилиҳои зиёде ҳангоми музокироти Париж оид ба ҳалли масъалаи Фаластин пайдо шуда буд. Зиддият дар масъалаи иштироки фаластиниҳо дар музокирот пеш омад.

Масъалаи таснифоти мочароҳо дер боз диққати муҳаққиқонро ба худ ҷалб намудааст. Аммо ба монанди масъалаҳои дигари мураккаби инкишофи ҷомеаи инсонӣ муҳаққиқон дар раванди таснифи мочароҳо ба хулосаҳои умумие наомадаанд, ки аксарияти ниёзмандонро қонеъ гардонад. Яъне, то ба ҳоло дар мочарошиносии олам ба навҳо ҷудо намудани мочароҳо ҳамчун таълимоти комил ташаққул наёфтааст. Ба ҳар ҳол бояд хизмати олимони машҳури соҳаи мочарошиносӣ П.А.Сорокин, К.Боулдинг, И.Галтунг, С.Чейс, К.Холсти ва дигаронро қадрдонӣ кард, ки дар фаҳми табиати мочароҳо, хусусиятҳо ва таснифоти онҳо назаррасанд. Ханӯз П.А.Сорокин таснифи ба назар ҳеле оддӣ, вале пурқимати мочароҳоро пешниҳод намуда буд. Аз назари ӯ меёри асосии таснифи мочароҳоро сатҳи баамалой, яъне мочаро байни шахсонӣ алоҳида ва ё байни гурӯҳҳои иҷтимоӣ ба амал омадааст, ташкил медиҳад.

Вобаста ба таҷрибаи мактабҳои гуногуни мочарошиносӣ мочароҳоро ба гурӯҳҳои зерин тақсим менамоянд. Чунин таснифот чандон қавӣ набуда,

бо принципҳои асосӣ таъмин нагаштааст ва аз ин ҷост, ки ҳосияти шартӣ ё нисбӣ дорад:

1. Дар мочаро чанд ҷониб иштирок доранд? Субъектҳои бевосита ва пайвастаи мочаро кадомҳоянд? Аз рӯи меъёри мазкур мочароҳои дохилӣ, байнидавлатӣ, минтақавӣ, ҷангҳои ҷаҳонӣ барҷаста намудор мегарданд. Мочароҳои бисёрҷониба низ зиёд вомерхӯранд, ки ҳалли мураккабро ба худ гирифтаанд. Сабаби асосӣ он аст, ки дар мочаро ҷонибҳои зиёде (на камтар аз ду) иштирок менамоянд. Табиист, ки дарки амики мақсад, рӯовариҳои арзишӣ, талабот ва манфиатҳои ҳар субъекти мочаро кори саҳл нест.

2. Сатҳи муташанниҷӣ (шиддатнокӣ) ва ҳосиятҳои асосии баҳамало-қамандии мочарогароии тарафҳо чӣ гуна аст? Оё мочаро фақат аз муносибатҳои мочарогароии ҷонибҳо иборат аст ё ба сатҳи амалиёти мусаллаҳона расидааст? Таҷриба собит менамояд: ҳар чӣ қадаре ки сатҳи душманӣ зиёд бошад, ҳамон қадар раванди ҳалли мочаро мушкил мегардад.

3. Асосҳои бунёди ва предмети низоъ. Мочароҳо дар кадом асосҳо - этникӣ, динӣ, идеологӣ ва ғ. ба амал омадаанд? Ҷонибҳои гуногун барои аз худ кардани кадом предметҳо ба низоъ бархостаанд? Яъне, ҷонибҳо кадом предмете ё манфиату талаботеро ё ҳимоя менамоянд ё баҳри аз худ намудани наш мубориза мекананд.

Мочароҳо дар асоси истифодаи ҳамаи принципҳо ва меъёрҳо арзёбӣ мегарданд. Аз рӯи ҷунин тарзи муносибат мочарои солҳои 90-уми асри XX-и Тоҷикистонро метавон дар як вақт мочарои минтақавӣ, идеологӣ, байнимиллию этникӣ, шахравандӣ ва байнидавлатӣ баҳогузорӣ намуд. Сатҳи мочарои Тоҷикистон ҳеле мураккаб ва пуршиддат буд. Зеро мочаро ба сатҳи баланди худ - амалиёти мусаллаҳона омада расид. Ба он кишварҳои дигар низ қашаида шуданд. Аз ҷумла, Ҷумҳурии Ўзбекистон, Федератсияи Русия, Эрон, Афғонистон ва ғ.

Ба таснифоти мочароҳо аз назари гуногун муносибат менамоянд. Яке аз ҷунин муносибатҳо оид ба баҳисобгирии ҳалли мочаро ё танзими он мебошад. Аз ин нигоҳ, ду навъи мочаро мушоҳида мегардад. Аввало, мочарое, ки натиҷааш ҳеч аст ва баъдан, мочарое, ки натиҷааш мусбат аст, яъне оқибати мочаро ҳолӣ нест.

Ба навъи аввал мочароҳое мансубанд, ки манфиатҳои як ҷониб ба инобат гирифта мешаванду ҳалос. Дар ин ҳолат формулаи зерин истифода мешавад: аз сабабе ки бурди яке бохти дигаре ҳаст ва оқибат бурду бохт якҷоя гашта, ҳосияти манфӣ пайдо менамоянд, натиҷаи мочаро ҳеч аст.

Ба навъи дуюм мочароҳое дохиланд, ки манфиатҳо ва талаботи ҷонибҳои гуногун ба қадри зарурӣ ба инобат гирифта мешаванд ва натиҷаи танзим ё ҳалли мочаро ҳосияти мусбат пайдо менамояд. Мочароҳое низ ҳастанд, ки натиҷаи манфӣ ё инкорӣ доранд. Ҷунин мочароҳо на голибдоранду на

мағлуб. Дар ҳар сураат чунин мочароҳо ҳосияти канора доранд. Масалан, ҷанги термоядрой, ки ҳамаро месӯзад, нобуд менамояд.

Агар манфиатҳои ҷонибҳои гуногун ба назар гирифта шаванд, ҳолатҳоеро дарёфт намудан мумкин аст, ки манфиатҳои субъектҳои мочаро ба ҳам мувофиқ оянд ва ин ҷиҳат онҳоро ба мувофиқа орад. Аз ин хотир, навъи дигару махсуси мочароҳо - мочароҳо бо манфиатҳои омехта низ дар олами воқеӣ пеши назар меоянд.

Масъалаҳои даврабандӣ ва марҳалагардонии мочароҳо дар сатҳи гуногун қарор доранд. Чанд олими шинохта ва ё мактаби мочарошиносиро дарёфт намудан осон нест, ки андешаҳои ба ҳам монанд дошта бошанд. Мочарошиноси амрикоӣ К.Райт, ки яке аз пионерони илми мазкур ба шумор меравад 4 давраи асосии пайдоиш ва инкишофи мочароро нишон медиҳад: дарки тафовутҳо дар мақсадҳо; афзудани шиддатнокӣ; фишороварӣ бе истифодаи зӯрӣ барои ҳалли мочаро; ҳалли зӯроварии мочаро. Аммо К.Райт ду давраи охирро ба таври махсус ишора менамояд ва мочароро дар маънои маҳдуди мафҳум аз инҳо иборат медонад.

Дар мочарошиносии Русия тарзи дигари даврабандии мочароҳои сиёсӣ мушоҳида мегардад. М.М.Лебедева 3 давраи асосии инкишофи мочароро нишон медиҳад: муносибатҳои мочарогарой, ҳолати бӯхронӣ ва мочарои мусаллаҳона.

Умуман, масъалаи даврабандии мочароҳо чандон муносибати амику мантиқиро пайдо накардааст. Ҳолатҳои гуногуни мочароҳо сарфи назар гаштаанд. Аммо дар бораи марҳалабандии инкишофи мочароҳо чандон баҳси тӯлонӣ ба амал намеояд. Қариб ҳамаи муҳаққиқон давраҳои асосии мочароҳои сиёсиро аз ду қисмат иборат медонанд:

1. Даврае, ки мочаро ноайён аст ва иштирокчиёни он низ чандон худро ошкор намесозанд. Рушан аст, ки талабот, манфиатҳо, рӯовариҳои арзишӣ ва мақсади ҷонибе аз чунин сифатҳо ё хусусиятҳои ҷониби дигар фарқ менамояд. Ҳолати мазкур то замоне идома меёбад, ки субъектҳои мочаро баҳри воқеӣ гардонидани мақсадҳои худ намекушанд. Агар ҳолати зайл ба вуқӯъ ояд, пас мочаро ба давраи дигар ворид мегардад.

Дар давраи аввали мочаро диққати асосӣ ба он дода мешавад, ки имконияти пуршиддат гаштани мочаро хароб гардад. Яъне, ҳамаи воситаҳоро истифода бурда, ба фаъолияти воқеигардонии мақсадҳо роҳ дода нашавад. Дар акси ҳол мочаро ба давраи дуюми ҳеш дохил мегардад.

2. Мочарои кушода, ки иштирокчиёни он барои воқеигардонии мақсадҳои худ кӯшишҳо ба харҷ медиҳанд.

Як ҷиҳатро бояд амиқ дарк намоем: ҳалли мочаро ё танзими он ба таври бехтару хубтар дар марҳалаи аввал имконият дорад. Дар марҳалаи баъдина вазифаҳо ва омилҳои пайдо мегарданд, ки корро ҳеле мушқил мегардонанд. Зеро кушода гаштани мақсадҳо ва арзишҳо масъалаҳои дигарро низ бараҳна

менамоянд. Субъектҳои мочаро беш аз пеш айби якдигар мечӯянд ва якдигарро муттаҳам гардониданӣ мешаванд.

Инкишофи мочаро, асосан дар ду самт ба амал меояд: аввало, бо роҳи васеъ гаштан, махсусан аз ҳисоби иштирокчиёни эҳтимолӣ ва баъдан, бо роҳи шиддат гирифтани муносибатҳои байни субъектҳои мочарогар. Агар ҳардуи ҳолатҳо якбора ба амал оянд, мочаро зудтар авҷ мегирад. Дар сураати заиф будани яке аз ҳолатҳо вазъияти дигар мушоҳида мешавад.

Васеъшавии мочаро дар ҳолатҳои гуногун ба амал меояд:

— ба мочаро ҳамроҳ гаштани иштирокчиёни нав. Аксар вақт ҳангоми тафсири чунин ҳодиса саршавии Ҷанги якуми Ҷаҳонро ҳамчун мисоли классикӣ пеш меоранд, ин дар мочарои байни Австрия ва Сербия вобаста ба масъалаи Босния ва Гертсоговина давлатҳои зиёде пайваст гардиданд;

— пеш омадани масъалаҳои нав, предмети зиддият ва муқовиматҳо. Мисоли барҷаста дар тамоми минтақаҳои олам ва давлатҳои сермиллат дар садсолаҳои охир дар аввал пеш гузоштани ғояи автономияи маданӣ барои умумиятҳои алоҳидаи этникӣ ва дар охир пешниҳоди талаби истиқлолияти сиёсӣ мебошад. Аз масъалаи хурд оғоз менамоянд, ба масъалаи бузург мерасанд. Махсусан, агар ҳокимияти марказӣ дар аввал талабот ва манфиатҳои субъектҳои мочарогарро қонеъ гардонад;

— шиддат гирифтани масъалаҳое, ки мавриди баҳс қарор доранд. Пуршиддати мочароҳо фақат аз омилҳои беруна вобаста нестанд. Дар дохили ҳуди субъектҳои мочарогар ҳодисаю падидаҳое пайдо мешаванд, ки мочароро ҳосияти нав мебахшанд, онро инкишоф медиҳанд. Дар мочарошиносӣ чунин ҳолати мочароро «тағйироти таркиботӣ» ном мебаранд. Тағйироти таркиботии мочароҳо, аслан дар ду ҳолат рух медиҳанд. Аввало, чунин зоҳир мегардад: замон ва макон ба ҳамаи ҳодисаю равандҳои ҷомеа таъсир мебахшад, ба онҳо ҳосиятҳои нав ба навро зам мегардонад. Агар масъала дирӯз як ҳел фаҳмида шуда, барои ҳалли он чораҳои амиқ андешида бошанд, дар шароити нав аз рӯи зарурат бо баинобатгирии ҳолати мушаххасу муосири он ҳалли нав, муносибати навро талаб менамояд. Вакте ки дар гузашта оид ба масъалаҳои алоҳидаи муносибатҳои мочарогарой қароре қабул шуда бошад, сарварро зарур аст, ки новобаста ба фаҳми нав онро риоя намояд. Ӯ чораи дигар надорад. Вагарна ўро ҳаммуборизон ва рақибон нодуруст мефаҳманд.

Баъдан, ба инкишофи мочаро тағйиротҳои соҳаҳои мухталифи ҳаёти ҷамъиятӣ таъсир мерасонанд. Ҳам тағйиротҳои иқтисодӣ, ҳам иҷтимоӣ ва ҳам ахлоқию маданӣ ба мочароҳо таъсир мебахшанд. Ҳолатҳои бӯҳронӣ, касодӣ ва таназзули муносибатҳои ҷамъиятӣ ба одамон, ба тарзи ҳаёти онҳо, ба тафаккури ҷаҳонбинияшон таъсир мебахшанд. Касодии моддӣ ба тафаккури ҷаҳонбинии одамон таъсир мерасонад ва баръакс. Дар натиҷа муносибатҳои мочарогарой ҳолати сифатан пастеро дармеебанд, ки роҳи ҳал ё батартибандозиро мушкил мегардонад.

Сарварони сиёсӣ, махсусан, вақте ки роҳи мочарои мусаллаҳонаро пеш мегиранд ва мочаро ба марҳалаи муборизаи мусаллаҳона мерасад, дигар имконияти пас гаштанро қариб аз даст медиҳанд. Таҷрибаи кишварҳои гуногун нишон медиҳанд, ки дар сурати ба муборизаи мусаллаҳона даст задан ва махсусан, баъди талафоти ҷонии тарафайн роҳи дигари ҳалли масъала то муддате номумкин мегардад. Сарварони сиёсӣ аз он дар ҳарос меафтанд, ки бе натиҷаи дилхоҳ идомаи мубориза онҳоро беобрӯ мегардонад, бемасъулияти онҳоро нишон медиҳад, ноӯҳдабарой ва бесалоҳиятиашонро фош мегардонад. Дар ҷунин ҳолат сарварон ба асири ғаъолияти хеш табдил меёбанд.

Дар инкишофи мочаро нақши иштирокчиёни вобаста низ кам нест. Онҳо бо маслиҳату машварат ва ёрии моддию молиявӣ ва ҷонӣ метавонанд ба ғушддат гаштани мочаро сурат бахшанд.

Замони мушкилтарини муносибатҳои мочарогарой давраи мочарои мусаллаҳона аст. Он як қатор ҳосиятҳо дорад. Пеш аз ҳама дар сатҳи ниҳой имкониятҳои ҳалли осоишта ё танзими мочаро аз байн рафтаанд. Ҷонибҳои мочарогар роҳи муборизаи мусаллаҳонаро пеша намудаанд. Минбаъд мочаро аз рӯи мантиқи дохилӣ, аз рӯи қонуниятҳои хеш ба амал меояд.

Мочарои мусаллаҳона аз давраҳои дигари муносибатҳои мочарогарой ба қуллӣ фарқ намуда, дорои ҳосиятҳои махсус мебошад. Мочарои мусаллаҳона, ки шакли канора ва иртиҷоии муносибатҳои байни одамон аст аз рӯи қонуниятҳои муайян ба амал меояд:

— ҳар чӣ қадаре ки дар рафти мочаро зӯрварӣ истифода гардад, ҳамон қадар ҳалли мочаро мушкил мешавад;

— ҳар чӣ қадаре ки субъектҳои мочарогар зиёд бошанд, ҳамон қадар ҳалли мочаро мушкил мешавад;

— муҳолифат ва низоъ оид ба масъалаи асосӣ дар байни иштирокчиёни мочаро аз ду сар шакли зӯрии ҳалли масъаларо пеш меорад;

— ҳар чӣ қадаре ки амалиёти ҷангӣ зиёд рух диҳад, ҳамон қадар гузариш ба ҳолати осоиштаи мочаро мушкил мегардад.

Амалиёти ҷангӣ дар муносибатҳои мочарогарой зиддият ва ноқомиҳои зиёде дар соҳаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ахлоқию психологӣ ва махсусан, соҳаи сиёсии ҳаёт меорад. Дар ҳаёти иқтисодӣ мочароҳои мусаллаҳона гардиши қуллие ба амал меоранд. Истеҳсол ё хариди маҳсулоти ҳарбӣ хеле меафзояд. Тағйироти таркибӣ дар саноат ба амал меояд. Истеҳсолот бештар ҳосияти ҳарбӣ пайдо менамояд. Ғуруҳи қалони одамон пайдо мешаванд, ки идомаи ҷанг ба манфиатҳои онҳо мувофиқ мегардад.

Дар ҳаёти иҷтимоӣ низ тағйироти ҷиддӣ ба амал меояд. Одамони зиёде ғуруҳҳо, умумиятҳои иҷтимоӣ ва мансубияти иҷтимоии хешро дарк намуда, ба сафи ҳарбиён ворид мегарданд. Мочароҳои мусаллаҳона ба иштирокчиён таъсири бевоситаю манфӣ мерасонад. Онҳо дониш, малакаю маҳорати қорӣ ва сифатҳои касбии худро ғум менамоянд. Роҳи осони зиндагӣ ва ғирд

овардани бойигари ро ёфта, аз меҳнати ҳалолу пурмашаққат, вале боифтихор даст мекашанд. Агар мочарои мусаллаҳона дуру дароз давом намоёнд, он гоҳ ҷавононе, ки иштирокчи бевоситаи онанд ва муддати зиёде фақат бо яроқ сару кор доштанд, дар давраи озоишта мақоми иҷтимоии ҳешро пайдо карда наметавонанд.

Мочароҳои мусаллаҳона ба одамон бештар аз ҷиҳати ахлоқию психологӣ зиён меоранд. Одамоне, ки яроқ гирифта ҷангидаанд ва махсусан онҳое, ки дар куштор, сӯхтор, гораггарӣ, гасбнамоӣ, истилогарӣ ва ғ. бевосита иштирок намудаанд, баъди ҳалли мочаро дар ҳаёти онҳо дигаргунии кулӣ рух медиҳад. Ба тарзи нави ҳаёт, одатан онҳо тайёр нестанд. Дар давраи ҷанг одамон ба онҳо муносибати махсус менамоёнд. Махсусан, ҷонибдоронашон онҳоро кадр менамоёнд ва онҳо мақоми ҳоси ҳимоягар, ҷанговар ва қаҳрамонро соҳиб мегарданд. Аммо баъди ҷанг аз ҷунин мақоми иҷтимоӣ бенасиб гашта, ҷойи худро дар ҷомеа наметавонанд. Ҷунин ҳолатҳо дар байни шаҳрвандони ИМА баъди ҷанг бо Вьетнам ва шаҳрвандони СССР баъди ҷанг дар Афғонистон бисёрҳо рух додааст.

Таназзули ахлоқию психологӣ, махсусан баъди ҷанги ҷамъатанӣ бештар мушоҳида мегардад. Ҷанги ҷамъатанӣ дар Тоҷикистон ва раванди оштии миллий шаҳодати онанд. Дар ин ҳолат ба зиммаи ҳукумат вазифаҳои мураккаб меафтад. Агар риштаҳои идора аз даст дода шавад ва қувваҳои мусаллаҳ ба итоати бечуну ҷарои ҳукумат наафтанд, он гоҳ вазъияти сиёсӣ ҳукуқӣ ва криминалии ҷомеа коҳиш меёбад. Махсусан, дар кишварҳои қафомонда мавҷудияти қувваҳои мусаллаҳи саркаш ва ба ҳукумат итоатнакунанда хеле хавфнок аст. Ин қувваҳо метавонанд олами ҷинойткорро васеъ намуда, одамони ҳаёти озоиштаро тақдире таъкиб намуда, молу ҳоли онҳоро аз худ намоёнд. Аз нотавабии ҳукумат истифода бурда, минтақаҳо дар зери тасарруфи худ дароварда, ҳукми худро ҷорӣ намоёнд. Ҳатто онҳо ба мақомоти низомии кишвар дар ноҳияи минтақаҳои алоҳида ҳукмфармой менамоёнд. Гурӯҳҳои мусаллаҳ аз музаффариятҳои худ истифода намуда, ҳама масъалаҳо ба ғайридаи хеш ҳал менамоёнд ё ҳокимияти заифу нотавабро маҷбур месозанд, ки иродаи онҳоро воқеӣ гардонад.

Таҷрибаи мамлакатҳои гуногун нишон медиҳанд, ки ҳокимияти давлатӣ бештар дар ду ҳолат гурӯҳҳои мухталифи қонунӣ ва ғайриқонунии мусаллаҳро ба зери итоати худ дароварда наметавонад ва ё онҳоро пароканда эълон намедорад. Аввало, ҳокимияти давлатӣ заифу нотава аст. Нерӯҳои ба ҳукумат содиқу ба низомномада ҷандон пурзӯр нестанд, ки дар мавриди зарурӣ ҳар гуна гурӯҳи мусаллаҳи саркашро сарқуб намоёнд. Баъдан, ҳуди сарварони сиёсӣ ва амалдорони давлатӣ аз гурӯҳҳои мусаллаҳ вобастаанд. Зеро онҳоро маҳз ҳамин қувваҳо ба сари қудрат овардаанд. Агар сарварон ва амалдорони давлатӣ аз фаъолияти онҳо изҳори норозигӣ намоёнд ва ё кӯшиши ғасбу нобуд сохтани онҳоро намоёнд, он гоҳ гурӯҳҳои мусаллаҳ огоҳ менамоёнд,

ки кодиранд ҳокимияти мавҷударо барҳам диҳанд. Аз ин хотир, баъди ба анҷом расидани мочарои мусаллаҳона низ авзои сиёсӣ ҳуқуқӣ ва криминалии ҷомеа дар ҳолати мураккаб боқӣ мемонад. Дар чунин ҳолат боз омили дигаре таъсир мерасонад. Яъне, то кадом андоза ба сиёсати кабир олами ҷинойткор ҳамроҳ гаштааст. Раванди мазкур дар сатҳи гуногун сурат мегирад. Пеш аз ҳама ба сиёсат рӯ овардани олами ҷинойткорро бояд амиқ дарк кард ва сипас, ҳодисаи ба олами ҷинойткор рӯ овардани сиёсатмадорро ба назар гирифт.

Дер ё зуд ҳама гуна мочароҳои сиёсӣ ҳалли худро меёбанд. Ҳалли мочароҳо тавассути воситаҳои гуногун воқеӣ мегардад. Дар ҳалли мочароҳо ё ба низом омадани онҳо нақши шартномаҳо хеле калон аст. То ба ҳоло дар мочарошиносӣ 3 навъи асосии шартномаҳо бештар қадр карда мешаванд:

1. Шартнома дар бораи қатъ гардонидани мочаро.
2. Шартнома дар бораи танзими мочаро.
3. Шартнома дар бораи ҳалли мочаро.

Шартнома дар бораи қатъ гардонидани мочаро он маъноро дорад, ки дар муддати муайян задухӯрдҳои мусаллаҳона қатъ карда мешаванд. Яъне, то ба вучуд омадани шартномаи мазкур тарафҳо дар ҳолати муқовимати мусаллаҳона қарор доранд. Аслан, шартнома дар бораи қатъ гардонидани мочаро зиддиятҳоеро, ки асоси мочароро ташкил медиҳанд, дарбар намегирад ва мақсади ҳалли онҳоро низ надорад. Он баҳри дар муддати муайян қатъ намудани зӯрварӣ ба амал омадааст.

Шартнома дар бораи қатъ гардонидани ҷанг дар ду ҳолат баста мешавад. Аввало, тарафҳои муқовиматкунанда ба умед, ки барои ба низом овардан ва ҳалли мочаро фурсат пайдо намоянд, ҷангро қатъ мегардонанд ва дар бораи он шартнома мебаранд. Баъдан, тарафҳои мочарогарро тарафи сеюм маҷбур менамояд, ки шартномаи қатъ гаштани ҷангро имзо гузоранд. Дар ҳолати розӣ нагаштани тарафҳои мочарогар ба иқдоми тарафи сеюм ҳолати ба муқобили онҳо аз ҷониби тарафи сеюм андешидани ҷораҳо, ҳатто шаклҳои гуногуни мучозот ба амал меояд. Аз ҷумла, муҳосираи иқтисодӣ ва бомбаборон намудани мавқеи ҷангии тарафи мочарочӯи саркаш ва ғ.

Қатъ гардонидани ҷанг ва дар ин ҳусус ба вучуд омадани шартнома ҳосияти муваққатӣ, вале дуру дароз дорад. Дар ин давра тарафҳои мочарогар ё ба ҷанги навбатӣ тайёри мебинанд ё худ дар пайи ҷустуҷӯи шакли муносиби ба низом овардани мочаро бо роҳҳои осоишта мегарданд.

Ҳангоми бастанӣ шартномаи ба низом овардани мочаро кӯшиши ба ҳам наздик кунонидани манфиатҳо ва мақсадҳои тарафҳои мочарогар ба амал меоянд. Он ба мақсади паст гардонидани шиддати зиддиятҳо амалӣ мегардад. Ба миён омадани чунин шартнома натиҷаи бевоситаи музокирот мебошад.

Дар охир шартномаи ҳалли мочаро баста мешавад. Тарафҳои мочарогар ҳамаи низоҳоро аз байн мебардоранд ва муносибатҳои байниҳамдигариро дар сатҳи нав бунёд месозанд.

Муваффақ гаштан ба бастани шартномаҳо дар заминаи қабули се навъи қарорҳо ба амал меояд: пайдо намудани қарори принципани нав; қарори мобайнӣ; қарори асимметрии.

Хусусияти хоси қарори приписани нав он аст, ки зиддиятҳо набуд мегардонад. Баҳамалоқамандии тарафҳо дар сатҳи тамоман дигар ба амал меоянд. Қарори принципани нав, асосан бо ду тарз дарёфт мегардад: а) дар асоси таҳлили ҳамаҷонибаи таносуби манфиатҳои тарафҳан; б) дар натиҷаи тағйири манфиатҳо ё баҳогузори ба чунин манфиатҳо. Масалан, дар натиҷаи тағйири рӯварихи арзишӣ.

Қисмати дуҷуми шартномаҳо ба қабули қарорҳои компромиссӣ ё қарорҳои мувозинатӣ асос меёбанд. Қарори мобайнӣ муваффақ гаштан ба ризоияти дохилии фазои музокиротро дар назар дорад. Дарёфти қарори мобайнӣ ба номи олими италиявӣ В.Парето алоқаманд аст. Ӯ принципи мазкурро соли 1904 баён намуда буд.

Дар таърихи тамаддун «қарори мобайнӣ» ҳар хел баҳогузори меёбад. Он вобаста ба сатҳи инкишофи арзишҳои анъанавӣ, ахлоқӣ ва нумӯи сатҳи ақлоният ва шуури сиёсии одамон ва инчунин таъсири муҳити иҷтимоӣ ба рафтор, кирдор ва гуфтори одамон мебошад.

Ҳангоми қабули қарори навъи сеюм, ки қарори асимметрии ном гирифтааст, гузашт намудани яке аз ҷонибҳои мочарогар нисбати дигаре хеле зиёд аст. Аммо таври дигар низ буда наметавонад. Зеро он ҳолати канора аст. Шароити бехтаре вучуд надорад. Ҳатто метавонад ҷониби пурзӯр манфиатҳои тарафи муқобилро ба пуррагӣ рад намояд. Ҳолати дигар низ мавҷуд аст. Ҷонибе, ки мағлуб гаштааст дар бисёр ҳолатҳо муқовимати мусаллаҳонаро дар шаклҳои дигар, новобаста аз мавҷудияти шартнома идома медиҳад.

§ 2. НАҚШИ ТАРАФИ СЕЮМ ДАР МОЧАРОҲОИ СИЁСӢ

Одамон аз аввал мекушиданд, ки низоро ба воситаи хомӯш гардонанд, мочароро ҳал намоянд. Дар бисёр ҳолатҳо ду ҷониби мочарогар қарори мусолиҳатомезе қабул карда наметавонанд. Аз ин хотир, ба ёрии онҳо тарафи сеюм мешитобад. Аслан, тарафи сеюмро одамони баобро ва бозътибори ҷомеа ташкил медиҳанд. Онҳо муайян менамоянд: кӣ гунаҳкор асту кӣ бегуноҳ, кӣ ҳақ асту кӣ ноҳақ. Онҳо қарор медиҳанд, ки дар қадом асосҳо сулҳ баста шавад ё мочаро ҳалли худро ёбад. Масалан, дар Аврупои асримиёнагӣ чунин нақшро дар ҳалли мочароҳои сиёсӣ дар сатҳи олӣ Папаи Рим мебозид. Папаи Рим бештар на ҳамчун миёнарав, балки ба сифати судя баромад менамуд.

Маҳз ӯ роҳи ҳалли мочароро муайян мекард. Умуман, ҳар давраи рушди таърихӣ маҳсусияти ҳалли мочароҳоро пешниҳод намудааст.

Дар олами муосир дар ҳалли мочароҳои сиёсӣ ба сифати тарафи сеюм нақши давлатҳо меафзояд. Инчунин барои ҳалли мочаро ташкилотҳо ва созмонҳои бонуфузи байналхалқӣ ё минтақавӣ нақши тарафи сеюмро иҷро менамоянд. Дар ҳалли мочароҳо нақши шахсони алоҳида ва ташкилотҳои ғайридавлатӣ низ кам нестанд.

Мафҳуми «тарафи сеюм» хеле васеъ аст ва мавриди истифодаи умум қарор дорад. Дар бисёр ҳолатҳо мафҳуми ибораҳои «миёнарав», «назоратчии раванди музокирот», «арбитр» ва ғ. ба мафҳуми «тарафи сеюм» ҳаммаъно дониста мешаванд. Аммо мафҳуми «тарафи сеюм» дар ин силсила васеътарин мебошад. Шахсе, ки мақоми «миёнарав» ё «назоратчӣ»-ро надошта бошад ҳам, ба сифати тарафи сеюм дониста мешавад. Яъне, агар суҳан аз боби даҳолат намудан ба мочаро бо мақсади танзим ва ҳалли он равад, он гоҳ истифодаи мафҳуми «тарафи сеюм» дуруст аст. Фақат бо мақсади танзим ва ҳалли мочаро тарафи сеюм фаъолият менамояд. Дар сурати ғайрӣ додан ба тарафайн он моҳият ва ҳосиятҳои худро гум намуда, ба ҷониби мочарогар пайваст мегардад.

Тарафи сеюм метавонад бо роҳҳо ва воситаҳои гуногун ба мочаро таъсир расонад. Тарафи сеюмро бештар ё мочарогарон даъват менамоянд ва ё худ мустақилона амал менамояд. Воситаҳои асосии таъсиррасонии тарафи сеюмро шартан ба ду гурӯҳ тақсим намудан мумкин аст:

I. Ёрӣ расонидан ба ҳалли озоиштаи мочаро. Ёрӣ расонидан ҳангоми дарёфти ҳалли озоиштаи мочаро дар шаклҳои мухталиф воқеъ мегардад. Пеш аз ҳама тарафи сеюм нақши миёнаравро иҷро менамояд. Мақсад он аст, ки дар дарёфти қарори қаноатмандкунандаи тарафайн кӯмак намояд. Дар лугати дипломатӣ миёнаравиро дар маънии зайл нишон додаанд: миёнаравӣ яке аз воситаҳои ҳалли озоиштаи баҳсҳои байналхалқӣ буда, моҳияти онро фаъолияти тарафи сеюм, ки дар баҳси тарафайн иштирок надорад ва мувофиқи меъёрҳои ҳуқуқи байналхалқӣ бо ташаббуси худ аз рӯи хоҳиши тарафайн байни онҳо бо мақсади ҳалли озоиштаи баҳс музокирот ташкил менамояд. Тарафи миёнарав аксар вақт дар музокироти мазкур бевосита ширкат менамояд.

Яке аз вазифаҳои асосии тарафи сеюм миёнаравӣ мебошад. Дар амалияи ҷаҳонӣ ба хизмати миёнаравҳо муроҷиат намудан баъди Ҷанги дуҷуми Ҷаҳон ҳосияти мунтазам пайдо намудааст. Акнун миёнаравӣ фақат ҳодисаи аҳён-аҳён набуда, ҳамчун институти муқаммалӣ муносибатҳои сиёсии байналхалқӣ амал менамояд. Ҳоло дар ҳамаи мочароҳои сиёсӣ миёнаравҳо иштирокдоранд. Сабаб он аст, ки ҳалли озоиштаи мочаро на танҳо барои иштирокчиёни мочаро муфид аст, балки барои тамоми ҷомеаи ҷаҳонӣ аҳамияти хоса пайдо менамояд.

Миёнаравӣ шакли мавзуни фаъолияти тарафи сеюм мебошад. Мухим аст, ки дар аксари ҳолатҳо онро аҳоли хуб пазирояд. Аз ин ҷиҳат, миёнаравӣ аз шаклҳои дигари фаъолияти тарафи сеюм фарқ менамояд. Албатта, ҳангоми миёнаравӣ аз шаклҳои мухталифи фишороварӣ ё маҷбурнамои истифода мебаранд, вале асоси онро муколама ташкил медиҳад.

Саволе ба миён меояд: оё миёнаравӣ дар раванди ҳалли ҳамаи мочароҳо зарур аст? Ҷавоби аниқе дарёфт намудан кори осон нест. Аммо ҳолатҳои волеҳуранд, ки бе иштироки миёнарав ҳалли мочаро осон нест ё номумкин мегардад. Махсусан, дар ҳолатҳои зерин иштироки миёнарав аз рӯи зарурат мебошад:

- агар мочаро пуршиддат ва дарозмуддат бошад;
- агар тарафҳои мочарогар ҳамдигарро эътироф нанамоянд;
- агар тарафҳо ўҳдадорҳои зиёд гирифта бошанд ва онро вайрон карда натавонанд, яъне аз худ гузашта натавонанд;

- агар тарафҳои мочарогар зиддиятҳо ва муқовиматҳои зиёди фарҳангӣ, идеологӣ ва динӣ дошта бошанд. Мавҷудияти чунин тафовутҳо монеаҳои иловагиро ба миён меоранд. Рӯовариҳои шартӣ ҳангоми миёнаравӣ ҳосияти нисбӣ доранд. Махсусияти ҳодиса зарурат ё нолозими миёнаравиро муайян менамояд.

Дар афкори омма андешае бартарӣ дорад, ки гуё миёнарав дар ҳар сурат дар ҳалли мочаро ёрӣ мерасонад. Дар ҳақиқат ҳам чунин аст. Аммо ин фаҳми соддаи мафҳуми «миёнаравӣ» мебошад. Миёнаравӣ вазифаҳои зиёду мураккабро ба ҷо меорад, ки бешуморанд. Зарурати нишон додани 5 гурӯҳи асосии вазифаи миёнаравӣ бештар ҳис мешавад:

1. Рӯовариҳои иштирокчиёни мочароро оид ба ҷустуҷӯи қарори ҳамаро қаноаткунандаи масъала ҳам дар сатҳи сарварони сиёсӣ ва ҳам дар сатҳи афкори ҷамъиятӣ ташаккул медиҳад ва ҷонибдорӣ менамояд.

2. Баҳри табодули ахбор ва нуқтаи назари иштирокчиёни мочаро шароит фароҳам меорад.

3. Дар таҳлили вазъият ва дарёфти қарори ҳамаро қаноаткунанда ёрӣ мерасонад; ба иштирокчиёни мочаро дар тавсифи ахборот ёрӣ расонида, тақлифоти баҳогузори менамояд, шаклҳои эҳтимолии қарорро интиҳоб намуда, барои иштирокчиёни мочаро ҳамчун манбаи ғояҳои нав хизмат мекунад. Инчунин дар кори маҳорати музокирот ба тарафайн ёрӣ мерасонад.

4. Миёнаравон мекушанд, ки ҳангоми баромадан аз мочаро иштирокчиёни он «симои худро» гум накунад.

5. Танзимнамои ва назоратро аз болои муносибатҳои байниҳамдигарии мочарогарон таъмин менамояд. Миёнаравӣ ҳамчун қафили иҷрои созишнома мебошад.

Шакли дигари ёрирасонӣ дар раванди танзим ва дарёфти ҳалли озоиштаи мочаро расонидани «хизмати нек» мебошад. Дар ҳуҷҷатҳои расмӣ

байналхалқӣ чунин шакли ёрирасонӣ бо шакли миёнаравӣ як доништа мешавад. Аз ҷумла, конвенсияи Гаага (1907) байни онҳо тафовуте намебинад. Аммо муҳаққиқон онҳоро ҳаммаъно намедонанд. Аз ҷумла, Э.А.Пушмин дар ҳамин ақида аст. Ӯ се меъёри асосии тафовути шаклҳои мазкури ёрирасони тарафи сеюм ба раванди ҳалли озоиштаи мочароро нишон медиҳад:

1. Аз рӯи тарзи пайдоиш (ризоияти як ё ҳар ду ҷониби мочарогар).
2. Аз рӯи амалияи воқеигардӣ.
3. Аз рӯи мақсад ва вазифаҳо.

Инчунин дар адабиёти илмӣ фикрҳои муҳталифро дарёфт намудан мумкин аст. Бештар муҳаққиқон андешаеро ҷонибдорӣ менамоянд, ки ҳангоми миёнагари мочарои тарафайн розигии ҳамаи тарафҳои мочарогар шарт аст. Аммо на ҳамаи донишварон шарти мазкурро маъқул медонанд.

Дар воқеъ, байни амалиёти «миёнаравӣ» ва расонидани «хизматҳои нек» тафовутҳо вучуд доранд. Расонидани «хизмати нек», асосан бо мақсади бедор намудани ҳиссиёти тарафайн ҳангоми мочароҳо ва ҳалли онҳо ба амал меояд. Тарафи сеюм, масалан, ҳудуди кишварашро барои музокироти тарафайн омода месозад. Дар ин ҳолат тарафи сеюм нақши «хабарбар»-ро иҷро мекунад ҳалос. Аз як ҷониб ба ҷониби дигар маълумот мебарад. Ҳангоми миёнаравӣ тарафи сеюм вазифаи дигарро низ ба сомон мерасонад. Он на танҳо музокиротро ташкил менамояд, балки иштирокчи бевоситаи он мебошад ва дар ҳалли масъалаҳо ёрӣ мерасонад. Ҳамин тариқ, миёнаравӣ нисбати хизматрасонӣ васеъ буда, нақши фаъол дорад. Дар бисёр ҳолатҳо тарафҳои мочарогар хизматрасонии давлатҳои дигарро меҳоханду то метавонанд аз миёнаравии онҳо даст мекашанд. Зеро хизматрасонӣ сатҳи пасттари даҳолат ба қорҳои онҳо ба ҳисоб меравад. Миёнаравӣ, баръакс даҳолати тарафи сеюмро ба мочаро афзун менамояд.

Шакли дигари ёрирасонӣ ба ҳалли мочароро назоратнамоии тарафи сеюм ташкил медиҳад. Вазифаи мазкурро тарафи сеюм, аслан ҳангоми муқолама ва музокироти мочарогарон ба амал мебарорад. Ҳузури назоратчӣ аз он ҷиҳат қобили таваҷҷӯҳ аст, ки тарафайнро ҳушдор менамояд, то қоидаҳои музокироту баҳс ва ҳар гуна меъёри дигарро риоя намоанд. Ҳузури назоратчӣ тарафайнро маҷбур менамояд, ки аз амалҳои зишти муқобили якдигар даст кашанд ва шартҳои муоҳидаҳои пешинаро ба инобат гиранд.

Аммо дар ҳолатҳои мушаххас тарафи сеюм вазифаи гуногунро ба амал мебарорад. Масалан, ба зиммаи тарафи сеюм нақши назоратнамоӣ ё хизматрасонии нек воғузор мегардад, вале дар воқеъ он нақши миёнаравро мебозад. Чунончи, солҳои 60-уми асри XX ҳангоми ҳалли мочарои байни Ҳиндустон ва Покистон оид ба масъалаи Кашмир СССР нақши хизматрасониро бояд мебозид. Дар воқеъ, он нақши миёнаравро иҷро намуд. Ҳангоми ҳалли мочаро гурӯҳи Робита низ фаъолият менамояд. Гурӯҳи мазкур барои расонидани кӯмакҳои эксперти, машваратӣ ва хизматҳои нек аз ҷониби мамлакатҳои

нозир ташкил мегардад. Дар давраи ҳалли мочарои сиёсии Тоҷикистон ба гурӯҳи Робита намояндаи махсуси Дабири кулли СММ дар Тоҷикистон, роҳбари намояндагони САҲА дар Тоҷикистон ва намояндаи Созмони конференсияи исломӣ (СКИ) ва сафирони мамлакатҳои нозир ё намояндаи махсуси онҳо дохил буданд.

Арбитраж низ дар раванди ҳалли мочаро нақши фаъол дорад. Хусусиятҳои асосии он аз ҷиҳатҳои зерин иборатанд: 1) Ҳукми ҳукуқӣ доштани қарорҳои он барои тарафҳои мочарогар; 2). Арбитро интиҳоб намудани ҳуди тарафҳои мочарогар.

Иштирокчиёни баҳс ё мочаро қарорҳои арбитражро, гарчанде ки ба онҳо розӣ нестанд, маҷбуранд, ки ба роҳбарӣ гиранд.

II. Маҷбуриямӣ, фишор овардан ва маҳдуд намудани амалиёти муқовиматӣ. Тарафи сеюм дар ҳолатҳои зарурӣ нисбати тарафҳои мочарогар чораҳои гуногунро амалӣ менамояд. Аз ҷумла, аз расонидани ёрии иқтисодӣ даст мекашад. Нисбати тарафҳои мочарогар шаклҳои гуногуни муҷозотро истифода менамояд. Қувваҳои сулҳпарварро барои аз байн бурдани амалиёти ҷангӣ истифода менамояд. Истифодаи қувваҳои сулҳпарвар дар зери роҳбарии СММ («қулоҳқабудон») хеле маъмул аст.

Муҷозот ҳосияти маҳдудкунанда ва маҷбуриямӣ дорад. Истифодаи он дар ҳаёти сиёсӣ ва муносибатҳои байналҳалқӣ хеле зиёд вомехӯрад. Ба сифати субъекти муҷозот давлатҳои алоҳида ва ё созмонҳои байналҳалқӣ баромад менамоянд. Асосан муҷозот бо ташаббуси ҷунин субъектҳо ба амал бароварда мешавад. Истифодаи муҷозот дар Ойинномаи СММ низ раво доништа мешавад.

Муҷозот дар ҳолатҳои зерин: таҳдиди сулҳу бехатарӣ, оғози мочаро ва шикасти сулҳ, таҷовузи давлате бар давлате воқеӣ мешавад. Он дар шаклҳои мухталиф ба амал меояд:

— муҷозоти сиёсӣ. Хориҷ кардани давлати таҷовузгар аз ҳаёти ташкилоти байналҳалқӣ, қатъ гардонидани алоқаҳои дипломатӣ;

— муҷозоти молиявӣ. Манъ намудан ё маҳдуд гардонидани қарз ва сармоягузорӣ;

— муҷозоти савдой. Қатъ гардонидани воридот ва содироти мол. Махсусан, моле, ки бо мақсадҳои ҳарбӣ истифода мегардад.

Муҷозот дар ҳолатҳои гуногун истифода мешавад:

— бар зидди давлатҳо ё ташкилотҳои ғайриҳуқуқӣ, ки ба ҳар воситае, пеш аз ҳама аз ҷиҳати сиёсӣ ва иқтисодӣ мочарои мусаллаҳонаро ҷонибдорӣ менамоянд. Ин гуна давлатҳо, аслан зидди ҳалли осоиштаи мочароанд;

— вақте ки тарафҳои мочарогар истехсолотро, махсусан маҳсулоти саноати электрониро бо мақсадҳои ҳарбӣ истифода менамоянд;

— баровардани капитали хориҷӣ ва маҳсулоти давлатҳои дигар аз иқтисодиёти кишварии мочарогар. Ин ҳолат боиси заиф гаштани режими

сиёсӣ мегардад. Дар охир давлат маҷбур мешавад, ки мақсади сиёсиашро нисбати мочаро тағйир диҳад.

Дар катори ҳолатҳои мусбат истифодаи мучозот ҳосиятҳои манфӣ низ дорад. Он наметавонад масъаларо ба таври сиёсӣ ба низом дарорад. Дар натиҷаи истифодаи мучозот ҳалли осоиштаи мочаро маҳдуд мегардад. Зеро истифодаи мучозот боиси дар канор мондани давлати мочарогар мегардад. Дар бисёр ҳолатҳо истифодаи мучозот сабаби муттаҳидӣ дар сафҳои тарафи мочарогарон мегардад. Одамон боз ҳам дар гирди сарвари миллиашон ҷамъ омада, муборизаро то ғалаба давом доданӣ мешаванд. Давлате, ки нисбати давлати мочарогар мучозотро истифода намудааст, дар ҷаҳми мардум ҳамчун душман ҷилвагар мешавад.

Дар натиҷаи мучозот, асосан қисми камбизоати аҳоли зарар мебинад. Аз ин хотир, кӯшишҳо ба ҳарч медиҳанд, ки амали мазкур ҳарчи камтар манфиатҳои одамонро ҳалалдор намояд. Аз ҷумла, ба молҳои сермасриф, пеш аз ҳама хӯрокворӣ ва доруворӣ таваҷҷӯҳ бештар мегардад. Аз тарафи дигар, мучозот ба иқтисодиёти ҳар ду ҷониб зиён меорад. Махсусан, агар онҳо робитаи мустақкам ва доимии иқтисодию иҷтимоӣ дошта бошанд. Аз ин рӯ, қисми давлатҳо агар аз ҷиҳати сиёсӣ мучозотро дастгирӣ намоянд ҳам, робитаҳои иқтисодӣ намоноро идома медиҳанд.

§ 3. МУЗОКИРОТ - МАНБАЪ ВА ВОСИТАИ АСОСИИ ҲАЛЛИ МОЧАРОИ СИЁСӢ

Музокирот дар муносибатҳои байниҳамдигарии мочарогарон мақоми ҳоса дорад. Он таърихи тӯлонӣ дошта, дар замон ба муқовимату ҷанг ва бархӯрди дигари мочароомези муносибати байни одамон, қавмҳо ва давлатҳо баробар аст. Дар замон ҳатто аз низоми ҳуқуқӣ азалтар аст. Давраи навтарини инкишофи таърихи инсонӣ кулли масъалаҳоро дар сатҳи наву пурҷараён ба миён гузошт. Замона ба мақом ва нақши музокирот низ таъсир бахшид. Давраи навтарин таҳлили илмӣ музокиротро ба миён гузошт.

Рӯ овардан ба музокирот гардиши сифатиест дар инкишоф ва ҳалли мочаро. Худи амали рӯ овардан ба музокирот ғалабаи ақлоният бар ваҳшоният, афзалияти одамият бар разолат, дарки масъулият ва ҳештан-шиносист.

Раванди музокирот дорон ҳосиятҳои муайян мебошад, ки онро аз раванду ҳодисаҳои дигар ба кулӣ фарқ мекунонанд. Пеш аз ҳама масъулияти иштирокчиёни музокирот хеле гарон аст. Қисмати саҳву хато ва иштибоҳ бузург буда, хатари тезутунд гаштани мочаро боло мегирад.

Мақсади музокиротро бунёди созиш ё ризоияти тарафайн, ташкили баҳамтаъсирбахшӣ ва тақсими ашё ё ҷизи ба дастомада созмон медиҳад.

Чихати асосиро таксим ё азнавтасимномаи чизҳо ё ҳолатҳо ташкил медиҳанд:

- предмети мочаро ба таври дақиқ муайян бошад;
- ҷонибҳои мочарогар аз истифодаи таҳдиди рақиб худдорӣ намоянд;
- иштирокчиёни музокирот ба мочаро набояд ба ҳолати монанд ба натиҷаи бесамамуносибат намоянд;
- фаъолияти иштирокчиёни музокирот фақат ба раванди танзим ё ҳалли мочаро банд нагардад. Кӯшишҳо ба ҳарч дода шаванд, ки масъалаҳои мухталифи манфиати ҷонибҳои мавриди муҳокима қарор гиранд;
- иштирокчиёни музокирот набояд даъвои зиёд пешниҳод намоянд;
- нерӯи ҷонибҳои мочарогар тақрибан баробар бошанд;
- масъалаҳои зиёде ба муҳокима пешниҳод нагарданд;
- дар сурати ҳалли ҳудро наёфтани масъалаи мушаххас муҳокимаи масъалаи дигар шурӯъ гардад. Мушкилиҳои як масъала ҳалли масъалаи дигарро ба таъхир андохта наметавонад.

Раванди музокирот новобаста аз макон ва замон дорои хусусиятҳои умумӣ ва махсусе буда, онро аз равандҳои ба ҳудуд монанд фарқ мекунонад. Яке аз хосиятҳои музокирот он аст, ки манфиатҳои ҷонибҳои мочарогар гоҳе мувофиқат менамоянд, гоҳе не. Агар манфиатҳо ба таври аниқ аз ҳам ҷудо ё ба ҳам пайваст бошанд, он гоҳ амалҳои мухталиф ба вуқӯъ меоянд. Дар ҳолати ба ҳам наздик будани манфиатҳо роҳ ба сӯи ҳамкорӣ кушода мегардад. Баръакс, агар манфиатҳо ҷандон мувофиқ набошанд, он гоҳ ба манбаи зиддияту муқовимат ва ҳатто ба мочарои мусаллаҳона табдил меёбанд. Умумияти манфиатҳои тарафайн дар ҳар ҳолат, ҳатто дар мавриди муқовимат низ мушоҳида мегардад. Кам ё беш зоҳир гаштани умумияти манфиатҳои нерӯҳои мухталифи сиёсӣ боиси ҳамкорӣ ё мочарои сиёсӣ мегарданд.

Гуфтушуниди тарафайн вобаста ба ҳолатҳои мушаххас ҳар хел сурат мегирад. Аз ҷумла, ҳолатҳои волеҳуранд, ки асоси музокиротро истифода ё намоиши қувва ташкил медиҳад. Ҷониби пурзӯр тарафи дигарро маҷбур месозад, ки ба ӯ гузашт намояд. Одатан ҷунин музокирот моҳияти ҳудро гум менамояд ва ба ултиматум табдил меёбад.

Дар як ҳолат мувофиқ омадан ё наомадани манфиатҳои тарафайн амали мусбат нест. Зеро дар як вақт ба раванди музокирот унсурони ҳам муттаҳидсозандаю бунёдгар ва ҳам муҳолифатомез омехта мегарданд ва дарки масъаларо мушкил мегардонанд. Ҳолати дурусти ҳодиса омехташавии манфиатҳо мебошад. Яъне, баҳаммувофиқии манфиатҳо мавҷуд бошанд ва дар як ҳолат байни манфиатҳои умумӣ зиддиятҳо низ зоҳир гарданд. Манфиатҳо бештар дар шакли якдигарро истисноқунанда ва ба ҳам рақобатнадошта зоҳир мегарданд. Манфиатҳои тарафайн, ки якдигарро истисно менамоянд, дар ҳолате руҳ медиҳанд, ки тарафҳои мочарогар умед

ё мақсади якхела дошта бошанд. Масалан, агар ҳадаф ҳудуди муайян бошад.

Манфиатҳои берақобат дар ҳолате руҳ медиҳанд, ки воқеишавии онҳо дар ҳеҷ ҳолат манфиатҳои тарафи дигарро дахл наменамоянд. Бетарафӣ ҳосияти асосии манфиатҳои мазкур буда, тарафҳои ба ҳам рақиб дар алоҳидагӣ онҳоро воқеӣ гардониданӣ мешаванд.

Дар ҳолати умумияти манфиатҳо ва пурзиддият будани онҳо ҷонибҳои мочарогар наметавонанд онҳоро дар алоҳидагӣ воқеӣ гардонанд. Аз ин хотир, ҳосияти муҳими музокиротро баҳамалоқамандии унсурҳо ва манфиатҳо ташкил медиҳад. Ҳар чӣ қадаре ки ҷонибҳо аз ҳамдигар вобаста бошанд, ҳамон қадар мустақилиятро гум менамоянд ва амалҳои ноҷое ба миён оварда наметавонанд. Онҳо маҷбуранд, ки воситаи умумии ҳалли масъаларо ҷӯянд. Аз ҷумла, музокиротро қадр намоянд. Аммо ҷиҳати дигари масъала низ вучуд дорад. Оё тарафайн зарурати музокиротро дарк менамоянд ё не? Оё тарафҳои мочарогар дарк кардаанд, ки аз якдигар вобастаанд ва амали бачое бе иштироки рақиб воқеӣ гардонида наметавонанд?

Дар ҳолати ҳосияти манфӣ доштани муносибатҳо ҷонибҳои қарорҳои алтернативии музокиротро қабул менамоянд, ки бо тамоми ҳастӣ ба музокирот дода шудаанд. Гарчанде ки раванди музокирот қатъ нагардида бошад ҳам, он ҳеҷ масъалаеро ҳал карда наметавонад. Дер ё зуд музокирот ба итмом мерасад. Аз ин хотир, ҷонибҳои манфиатдор ба он меқӯшанд, ки аз ҳам вобаста будани мочарогаронро тақвият бахшанд.

Яке аз ҳосиятҳои асосии раванди музокиротро мавҷудияти муошират ва муносибати байни тарафҳои ба ҳам рақиб ташкил медиҳанд. Ҷиҳатҳои коммуникатсионии музокирот аҳамияти барҷаста доранд. Зеро бе муоширати тарафайн, ҳатто гузориши масъала номумкин аст.

Муоширати байни рақибон имконият медиҳад, ки масъалаҳои гуногун мавриди муҳокима қарор гиранд. Ҳатто аз рӯзномаи маҷлис берун гашта, доираи васеътари масъалаҳоро муҳокима менамоянд. Ба ҳолати зайл бештар муколама мусоидат менамояд. Агар тарафайн ба мушкилиҳо ва масъалаҳои якдигар таваҷҷӯҳ намоянд, боз беҳтар аст. Агар чунин ҳолат руҳ диҳад музокирот омилҳои муҳими инкишофи сиёсӣ мегардад.

Огози музокирот аз мушкилиҳо оғз нест. Аз ҷумла, огози музокиротро аз ҳуди музокирот фарқ бояд кард. Ишораҳо ё аломатҳо ҳар ҳел зоҳир мегарданд. Масалан, яке аз ҷонибҳои мочарогар сатҳи муқовимат, баҳсу ҳучумҳои ғоявӣ рӯҳиро даст мезанад. Бештар вонамуд мекунад, ки ба музокирот омода аст. Вале он ҳоло музокирот нест. Он шояд огози музокирот гардад. Ё худ метавонад ҳамчун фиребе истифода шавад ва марҳалаи нави мочаро доништа шавад.

Моҳияти музокирот ҳангоми тавсифи ҳосиятҳои ҳалли якҷояи масъала зоҳир мегардад. Ҷонибҳо меқӯшанд, ки масъалаи асосӣ амик дарк гардад ва

бахри ҳалли он чораҳо андешида шаванд. Тарафҳо метавонанд худ бо худ ба ҳалли масъала машғул шаванд. Аммо амали якҷоя самаранг бештар меорад. Беҳуда нест, ки ҷонибҳо иштироки воқеии рақибро дар ҳалли масъала нигаронанд.

Мақсад аз огози музокирот ҳалли масъала аст. Баъзан огози музокирот касро водор месозад, ки муоҳидае ба миён меояд. Дар асл ин тавр нест. Иштирокчиёни музокирот ба кор шурӯъ намуда, ҳеҷ гуна ўҳдадорӣ намегиранд, ки ҳатман ба ҳалли масъала мерасанд. Рафти музокирот онро собит месозад. Мушкилиҳо ва зиддиятҳои мухталифи раванди музокирот намегузоранд, ки дар огози он рафт ва оқибаташ ба таври амиқ пешбинӣ гардад.

Ба зиммаи музокирот вазифаҳои зиёду мухталиф гузошта мешавад. Аммо қисме аз вазифаҳои музокирот дар муносибатҳои байниҳамдигарии тарафайн аҳамияти бештар пайдо менамоянд. Яке аз вазифаҳои муҳими музокиротро кӯшиши ҳалли якҷояи масъалаҳо ташкил медиҳанд. Амалӣ гаштани вазифаи мазкур аз мавқеъ ва фаъолияти рақибон вобаста аст. Агар онҳо ба ҳалли осоиштаи масъала манфиатдор бошанд, он гоҳ роҳи дарёфти ҳалли масъала осон мешавад. Воқеӣ гаштани «ҳалли якҷояи масъала» ҳоло маънои ҳалли ҳатмӣ катъии онро надорад. Тарафҳо ҳатари ҳалли яктарафаи масъаларо ба ҳубӣ дарк менамоянд ва мекӯшанд, ки он бо қувваҳои дигар, аз ҷумла бо рақибон дар якҷоягӣ танзим гардад. Мақсади чунин музокирот пеши роҳи инкишофи мочароро гирифтани аст. Худи огози раванди музокирот иштирокчиёни онро ба ҳам мепайвандад ва бо ҳамин воситаҳо ё монеаи инкишофи мочаро пайдо мешаванд.

Раванди музокирот дар қатори вазифаи асосӣ вазифаҳои дигарро низ иҷро менамояд. Истифодаи музокирот имконият медиҳад, ки масъалаҳои мухталифи дохилию берунии сиёсати қабир ҳалли ҳешро дарёбанд ё ҳеҷ набошад муҳокима гарданд.

Дар тамоми раванди музокирот вазъи иттилоотӣ коммуникативӣ нақши муҳим мебозад. Дар сатҳи зарурӣ дар ҳама ҷо онҳо ҳузур доранд. Ҳангоми иҷрои вазифаи мазкур назари рақибон доништа мешавад. Дар бораи манфиатҳо, андешаҳо, роҳу воситаҳои ҳалли масъала ахбороти зарурӣ гирд меояд. Вазифаи мазкур бештар дар огози музокирот мушоҳида мегардад. Норавшаниҳои иттилоотӣ аз байн бардошта мешаванд ва тадриҷан мавқею назари рақибон пай бурда мешаванд. Тавассути вазифаи мазкур ахбори бардурӯғ низ ворид мегардад ва иштирокчиёни музокиротро ба иштибоҳ меорад.

Ташкили алоқа ва муносибатҳо бо тарафҳои мочароғар ва махсусан, бо тамоми акторони музокирот низ ба вазифаи мазкур дохил мешаванд. Бунёди воситаҳои доимии алоқа, табодули афкор ва муҳокимаи тарзи муносибат ба ҳалли масъала аҳамияти ҳоса пайдо менамоянд.

Яке аз вазифаҳои музокирот танзимнамоӣ мебошад. Тавассути он ҷаълияти иштирокчиёни музокирот назорат мешавад, ба самти муайян рағона мегарданд ва ҷаълияти онҳо ба низоми меояд. Танзимнамоӣ дар ҳолати мавҷудияти аҳдномаҳо ва ҳангоми музокирот барои амалӣ гардонидани қарори қабулшуда иҷро мегардад. Дар ин ҳолат танзимнамоӣ вазифаи назорати иҷроӣ чизе ё қарореро ба анҷом мерасонад. Он қарорҳои умумиро мушаххас мегардонад ва баҳри воқеӣ гаштани онҳо ҷораҳо меандешад ва намегузарад, ки вазъият аз зери назорат берун ҷаҳад. Вазифаи мазкурӣ музокирот маъмул аст ва дар сатҳи гуногун зоҳир мегардад. Аммо дар нисбати ҳалли якҷояи масъала ҳосияти манфӣ пайдо менамояд. Чунки на ҳама вақт қуллӣ иштирокчиёни музокирот баҳри ҳалли масъалаҳо омодаанд. Қисме аз иштирокчиёни музокирот меҳоянд, ки рағанди музокиротро бо мақсадҳои худ истифода намоянд. Баъзе ходимони сиёсӣ мекушанд, ки мақсади асосии худро тавассути иштирок дар музокирот рӯпӯш намоянд. Онҳо нишон додани мешаванд, ки муборизи роҳи сулҳ ва пешрафтанд. Дар асл онҳо рағанди музокиротро барои амалӣ гаштани мақсадҳои худ, масалан, мақсадҳои муборизаи пешазинтиҳоботӣ истифода менамоянд. Ё худ иштирокчиёни музокирот мақсадҳои гуногуне пеш мегузоянд. Аз ҷумла, барои бардоштани муҷозот, барои баланд бардоштани эътибори байналхалқӣ ё барои эътибори сиёсӣ пайдо намудан ва ғ.

Дар рағти мӯаро ҳолатҳои зиёде вомерӯанд, ки ба вазифаҳои музокирот тағйироти ҷиддӣ ворид месозанд. Дар назди иштирокчиёни музокирот на ҳалли масъала, на бағтани аҳдномаҳо, балки иҷроӣ вазифаҳои дигар меистад. Музокирот вазифаи рӯпӯш намудани мақсади асосии ҷониби мӯароғарро иҷро менамояд. Маънӣ дар он аст, ки вақтро ба ғоидаи худ истифода бояд қард. Ҳангоми мӯарои мусаллаҳона рӯпӯш намудани мақсади асосӣ барои муваффақ шудан ба ҳолати беҳтари стратегияи тактикӣ хизмат менамояд. Вазифаи рӯпӯш намудани мақсади асосӣ на ҳама вақт ҳосияти манфӣ доарад. Вазъияти мушаххас ва ҳолати рақибонро ба назар бояд гирифт. Ҳолати мазкур имконияти тайёрий ба ҳалли масъаларо фароҳам меоварад.

Дар рағти музокирот иштирокчиёни он мекушанд, ки то ҳадди имкон мақсаду мароми худро ташвиқу тарғиб намоянд ва таваҷҷӯҳи аҳли ҷомеаро ба худ кашанд. Бо ҷунин васила дар ташаккули ағқори ҷамъиятӣ саҳм мегиранд. Ағар имкон пайдо гардад сағи хайрхоҳон ва иттифокчиёнро ағзун намоянд.

Дар шароити ҳозира, ки воситаҳои ағбори умум дар рағти музокирот васеъ истифода мегарданд, ҳар гуна музокирот ҳосияти ташвиқотӣ пайдо менамояд. Воситаҳои ағбори умум дар сатҳи гуногун ба рағти музокирот таъсир мерасонанд. Барои он ки ғишори ВАУ ба қори музокирот таъсирбахш нагардад, дар бисёр ҳолатҳо лаҳзаҳои асосии рағанди музокирот ҳосияти маҳфӣ пайдо мекунанд. Зиёда аз ин дар баъзе ҳолатҳо оид ба масъалаҳои

асосӣ ва ҳалли онҳо ахборот интишор намегардад. Дар навбати худ иштирокчиёни музокирот бо мақсадҳои ташвиқотӣ мусоҳибаҳо ташкил менамоянд.

Масъалаи сатҳӣ, кушоду озод ё махфӣю пинҳонӣ бурдани музокирот имрӯз ба миён наомадааст. Ҳанӯз президент В. Вилсон дар бораи кушода будани музокирот ибрози андеша намуда буд. Вале муқобилони музокироти кушоду озод низ кам набуданд. То кадом андоза кушода будани музокиротро ҳолати мушаххаси ҳалли масъала бояд муайян намояд. Ҷиҳати муҳимро таъвияти пастравии сатҳӣ шиддати мочаро ташкил медиҳад.

Дар рафти музокирот бештар ба ду ҷиҳат ё принсип, ки аслан ҳамчун тарзи муносибат баромад менамоянд, рӯ меоранд: аввало, музокирот ҳамчун воситаи идомаи мубориза, баъдан, ҳамчун раванди ҳалли якҷояи масъала.

Дар раванди музокирот давраи омодагӣ ба он аҳамияти муҳим пайдо менамояд ва он иҷрои ду вазифаи асосиро таъмин менамояд:

1. Мувофиқа намудани масъалаҳо бо тарафи муқобил дар бораи барқароршавии музокирот. Вазифаи зеринро музокирот дар бораи музокирот меноманд. Он масъалаҳои зеринро ҳал менамояд:

— интиҳоби ҷой ва замонҳои музокирот;

— муайян намудани масъалаҳои муҳокимашаванда ва номи музокирот;

— муайян намудани сатҳи гузаронидани музокирот.

Дар давраи мочаро муайян намудани ҷойи музокирот мушкилиҳои зиёд дорад. Тарафҳо кӯшиш менамоянд, ки аз лаҳзаҳои аввал ташаббусро ба даст гиранд. Дар бисёр ҳолатҳо ба хулосае меоянд, ки музокирот дар ҷойи бегона ё кишвари миёнарав ба амал ояд. Интиҳоби ҷойи музокирот фақат ҳосияти сиёсӣ надорад. Он аз омилҳои психикӣ низ вобастааст. Дар кишвари ошно одамон бештар худро озод ҳис менамоянд ва ба худ бештар бовар доранд. Онҳо хубтар вазъиятро назорат менамоянд. Айният ва тафовутҳои фарҳангии музокиротчиён ва макони музокирот нақши хоса пайдо менамояд ва ғ.

Вақти музокирот аз имкониятҳои воқеии тайёри ба он вобастааст. Муҳолифат замоне пайдо мешавад, ки кадоме аз ҷонибҳо барои ҳалли масъалаҳо манфиатдор набошад ва музокиротро бо мақсадҳои дигар истифода бурдани ғ.

Масъалаи тартиби ҳозиршавӣ ва ҷобачогузории иштирокчиёни музокирот низ баъзан, ба ҷумлаи масъалаҳои мураккаб дохил мегарданд. Кӣ аввал, кӣ баъд, аз кадом дар медарояд аҳамияти ҷиддӣ пайдо менамояд. Масалан, ҳангоми сулҳи Вестфал (1648) фақат ҷобачогузории намоёндагон ним солро фаро гирифта буд. Дар Ялта И.В.Сталин, Ф.Рузвелт ва У.Черчилл ҳар касе ба музокирот аз «дари» худ ворид мешуданд.

Барои он ки рӯзномаи музокирот зудтар ва бештар ташхис гардад, иштирокчиёни музокирот рӯзномаи озодро меписанданд. Яъне, ҳар замон бо розигии тарафайн, аз рӯи зарурат масъалае муҳокима хоҳад гардид. Масъалаи

номгузори музокирот ва дар кадом сатҳ гузаронидани он ҳам баҳси зиёдеро пайдо менамояд. Дар музокирот кӣ иштирок менамояд? Худи сарварони сиёсӣ ё номояндагони онҳо? Чунин аст тартиби масъалагузорӣ.

II. Вазифаҳое, ки ба омодагии тарафи худ ба музокирот пайваст аст. Дар ин ҳолат мавқеъ ва пешниҳодот мукаррар карда мешаванд. Он давраи тайёрии дохилӣ ба музокирот буда, масъалаҳои зеринро дарбар мегирад:

- таҳлили масъала ва дарёфти шакли эҳтимолии он;
- таҳлили мавқеи музокиротӣ, концепсияҳо ва навъҳои эҳтимолии ҳалли масъалаҳо;
- таҳияи пешниҳодот ва омодаسازی далелҳои асосӣ;
- таҳияи дастурҳо барои иштирокчиёни музокирот, омодаسازی ҳуҷҷатҳо ва маводи зарурии раванди музокирот;
- таъсиси ҳайати вакилон.

Аз ҳамон лаҳзае, ки ҷонибҳо сари миз гирд меоянд ва кӯшиши ҳалли масъалаҳоро менамоянд раванди музокирот оғоз мегардад. Дар айёми дарки музокирот фаҳми таркиботи он аҳамияти хоса пайдо менамояд. Унсурҳои асосии музокирот, ки асосан аз вазифаҳои он бармеоянд, хеле гуногунанд. Аммо дар байни онҳо марҳалаҳои музокирот ҷойи махсус доранд.

Новобаста аз ҳосиятҳои давраи омодагӣ ба музокирот тасаввуроти иштирокчиён оид ба мавқеи якдигар чандон равшан нест. Аз ин рӯ, иштирокчиёни музокирот баробари ба фаъолият шурӯъ намудан, мекӯшанд, ки ҳар чӣ бештар дар бораи рақиб ва манфиату талаботҳои он маълумоти амиқ пайдо намоянд. Дарк намоянд, ки тарафи муҳолиф дар бораи масъала чӣ андеша дорад ва муносибат чӣ гуна аст. Тарафайн дар бораи мақом ва муносибати худ ба масъала гузориши мукамал омода месозад ва тарафи муқобилро мешунавад. Дар марҳалаи зерин иштирокчиёни музокирот ҳулоса мебароранд, ки оё музокиротро давом додан мумкин аст ё не? Агар тарафҳо ҳулоса намоянд, ки ҳалли якҷояи масъала номумкин аст, он вақт мочаро идома меёбад ва ҳатто қувват мегирад. Агар ҳулосаи иштирокчиёни музокирот дар бораи марҳалаи аввал мусбат ва бунёдгарӣ бошад, ба муҳокимаи масъалаҳо шурӯъ менамоянд.

Дар марҳалаи аввал пешниҳодоти тарафайн нақши муҳим дорад. Зеро тавассути он мавқеъ ва манфиатҳо аниқ мешаванд. Пешниҳодоти марҳалаи аввал масъалаҳои асосиро ҷудо месозад ва фаҳми роҳҳои ҳалли эҳтимолии масъаларо муайян менамояд. Пешниҳодот дар марҳалаҳои баъдинаи музокирот низ ба амал меоянд. Аммо онҳо аз рӯи хусусияташон аз ҳам фарқ менамоянд.

Дар марҳалаи таҳлили манфиатҳо тарафайн ба мураттаб сохтани асосҳои «забони умумӣ» диққати махсус медиҳанд. Сухан аз боби истифодаи мафҳумҳо ва категорияҳои махсусе меравад, ки баҳри иҷрои вазифаҳо хизмат менамоянд. Бояд амалҳо, ҳодисаҳо, унсурҳо ва объекту субъектҳои муҳталифе, ки дар

рафти музокирот ба доираи муносибатҳо ва муошират кашида мешаванд, як хел номгузорӣ ёбанд, вагарна истифодаи мафхумҳои мухталиф маъноӣ ходисаро дигар менамоянд ва намегузоранд, ки онҳо дар маъноӣ аслашон фаҳмида шаванд.

Яке аз хосиятҳо ё душвории марҳалаи таҳхиси манфиатҳо он аст, ки баъзан иштирокчиён ҳангоми пешниҳоди масъала шакли канора ё радиалии ҳалли онро ба миён мегузоранд. Чунин ҳолат метавонад боиси тарсу хароси зиёдагӣ гашта, дар дарёфти ҳалли масъалаҳо мушкилиҳо пайдо намоянд. Дар марҳалаи мазкур иштирокчиёни музокирот диққати асосиро ба муҳокимаи масъалаҳо мебахшанд. Исбот кардани мешаванд, ки роҳи пешниҳоднамудаи онҳо шакли дурусттари ҳалли масъала мебошад. Ҳангоми мочароҳои сиёсӣ марҳалаи мубоҳисавӣ хеле мушкил ва тӯлонӣ мебошад. Одатан тарафе пешниҳоди намуда, гаштаю баргашта таъкид менамояд, ки маҳз он қабул гардад. Ҷонибҳо мавқеи якдигарро борҳо саҳт танқид менамоянд ва мекӯшанд, ки аз воситаҳои гуногун истифода бурда, ба рақиб фишор оранд. Аз ҷумла, тавассути воситаҳои ахбори умум. Тарафайн мекӯшанд, ки воситаҳои ахбори умумро барои Ҳимояи мавқеъ ва пешниҳодоти худ истифода намоянд. Дар натиҷаи чунин амалҳо метавонад музокирот ба кӯҷаи сарбаста ворид гардад ва ҳомушӣ дар раванди музокирот ба амал меояд. Аслан дар музокирот ноумедӣ пайдо гашта, иштирокчиёни он беҳавсалагӣ зоҳир намоянд. Ҳатто овозаҳо дар бораи ба вақти дигар монандани музокирот ё тамоман қатъ гардонидани он паҳн мегардад. Барои аз чунин ҳолат берун гаштан, асосан ду роҳ вучуд дорад. Аввало, ҷонибҳо мустақилона амал намуда, ҳалли алтернативии масъаларо воқеӣ гардонидани мешаванд. Баъдан, дар раванди музокирот танаффус эълон мешавад. Он имконият медиҳад, ки ҷонибҳо бо ҳам машварат намоянд ва пеш аз ҳама дар дохили гурӯҳи худ ба ҳулосаҳои аниқ оянд. Онҳо бояд дар давраи танаффус масъалаҳоро аз нигоҳи ҳолати нави баамаломата барои худ дарк ва ҳал намоянд. Дар давраи танаффус бо рақибон алоқа барқарор намуда, эҳтимолияти ҳалли масъала мавриди муҳокима қарор дода мешавад. Ин алоқаҳо хосияти гайрирасмӣ доранд. Ба ҳар ҳол агар мақсад музокирот ва роҳи ҳалли осоиштаи масъала бошад, тарафҳо ба созиш омада метавонанд.

Марҳалаи сеюм низ дорои мушкилиҳои зиёд аст. Аммо он ба монанди марҳалаи дуюм ҳассос ва пуршиддат нест. Агар ин марҳала оғоз гардад, маъноӣ онро дорад, ки иштирокчиёни музокирот дар воқеъ ҳоҳони роҳи осоиштаи ҳалли мочаро мебошанд. Аммо чунин ҳолат маъноӣ онро надорад, ки масъала худ аз худ бомуваффақият анҷом меёбад. Дар давраи мазкур низ амалҳои бардурӯғ вомерӯранд. Пеш аз ҳама иштирокчиёни алоҳида ва ё ҷонибҳои мочарогареро дарёфт намудан мумкин аст, ки ба онҳо на ҳалли мусбат ва баранҷоми масъала, балки ахдномаи рӯякию қалбакие зарур аст, то ки амал ва мақсади асосии онҳоро рӯпӯш намояд.

Дар раванди музокирот мавкеи иштирокчиёни музокирот, мақоми иҷтимоии шахсиятҳо, омодагии касбӣ ва камолоти ахлоқии онҳо нақши муассир доранд. Бояд иштирокчиёни музокирот дараҷаи касбияти заруриро соҳиб бошанд ва ё бо низоми донишҳои мочарошиносӣ ошноии қавӣ пайдо карда бошанд. То ки онҳо аз ўҳдаи таҳлилу таркиб ва хулосагирии мантикӣ баромада тавонанд ва афзалияти манфиатҳои умумиро дар нисбати манфиатҳои гурӯҳӣ баръало ҳис карда тавонанд. Дар раванди ҳалли мочароҳо ва рафти музокирот, чуноне ки таҷрибаи мамлакатҳои мутаракқӣ нишон медиҳанд, аз хизмати мутахассисони мочарошинос ва полемологҳо (чангшиносон) истифода намудан фақат ба фоидаи кор асту бас. Назари онҳо дар бунёди сулҳ ва таҳкими он дар доираи донишҳои муосир сураат хоҳанд гирифт.

Соҳибтаҷрибагии иштирокчиён ва ё истифодаи таҷрибаи раванди музокирот дар кишварҳои мухталиф аҳамияти хоса пайдо менамоянд. Пеш аз ҳама истифодаи таҷрибаи дигарон эҳтимолияти сар задани хатоҳои дағалро истисно менамояд. Баъзан иштирокчиёни музокирот корро аз охир сар менамоянд. Онҳо лоиҳаи ҳуччати асосӣ- шартнома ро омода сохта, ба муҳокимаи он шурӯъ менамоянд. Дар чунин ҳолат музокирот одатан қатъ мегардад ва ё ба марҳалаи аввал бармегардад. Вобаста ба эътибори вазифаҳо марҳалаҳои музокирот дароз ё кӯтоҳ мегарданд. Дар ҳар ҳолат мақоми меҳварӣ ба яке аз марҳалаҳо дода мешавад.

Дар анҷоми музокирот ҳуччати хотимавие қабул мегардад. Масалан, меморандум, шартнома, аҳднома, созишнома, паймон, қатънома ва ғ. Аз назари сиёсӣ бояд музокирот бо қабули ҳуччати хотимавӣ, ки дар он ҳалли масъалаи асосӣ тавассути имзои сарварони сиёсӣ расмӣ гардонида мешавад, ба охир расад. Мисоле аз бӯҳрони Баҳри Кариб овардан меарзад. Муоҳидае, ки байни Н.С.Хурушёв ва Ч.Кеннеди соли 1962 ба амал омада буд, ҳуди ҳамон вақт ба таври хаттӣ расмӣ наёфта буд. Аз он то андозае ҷониби ИМА худдорӣ менамуд. Баҳона он буд, ки Ф.Кастро розигиашро дар бораи назорат намудани рафти аз Куба баровардани яроқи ҳучумовари шӯравӣ надодааст. Аҳдномаи мазкур ба ин ҳам нигоҳ накарда, воқеӣ гардид. Аммо метавонист бо баҳонаҳои гуногун, аз ҷумла, хаттӣ вучуд надоштани аҳднома риоя нагардад.

На ҳамаи музокирот бо баста шудани шартнома ё шакли дигари санади хотимавӣ ба охир мерасад. Яъне, ноком гаштани музокирот аз эҳтимолият дур нест. Агар чунин ҳолат ба амал ояд, чӣ руҳ меода бошад? Пеш аз ҳама рақибро айбдор менамоянд. Ё худ мекӯшанд, ки дар бораи имзои ҳуччати хотимавӣ ризоият ба даст оранд, ё андеша менамоянд, ки тавассути воситаҳои ахбори умум дар бораи музокирот чӣ гуна иттилоот пешниҳод намоянд.

Тарзи пешниҳодоти мавқеи тарафайн низ яке аз унсурони таркиботии раванди музокирот ба ҳисоб меравад. Он бештар аз таносуби манфиатҳои ҷонибҳои мочароғар, аз мувофиқат ва зиддияти онҳо вобаста аст. Ҳолати дигаре, ки ба он таъсир мебахшад муносибати иштирокчиёни музокирот ба айнияти муҳолифати манфиатҳои тарафайн мебошад.

Ҳолатҳои гуногуни тарзи пешниҳоди мавқеи иштирокчиёни музокирот маълум аст. Аммо ҷаҳор тарзи он бештар айён аст: мавқеи кушодаи иштирокчиёни музокирот; мавқеи пӯшидаи онҳо; қайд намудани ҳосиятҳои умумӣ дар мавқеҳои тарафайн; эътирофи тафовутҳо дар мавқеҳо. Бояд тарзҳои пешниҳоди мавқеъ ҳосияти мутаносиб дошта бошанд. Вобаста ба ҳолати мушаххас ва масъалаи муҳокимашаванда тарзи муайяни пешниҳоди мавқеъ ба амал меояд.

БОБИ III. ИНТИХОБОТ ВА СИСТЕМАҲОИ ИНТИХОБОТӢ

§ 1. ИНТИХОБОТ ВА МАҚОМИ ОН ДАР ҶОМЕАИ МУТАМАДДИН

Инкишофи ҷомеа рушду нумӯи раванду ҳодисаҳои муҳталифро тақозо менамояд. Онҳо ба инкишофи ҷомеа таъсир бахшида, худ низ комил мегарданд, пешрафти ҷомеаро таъмин менамоянд. Ба ҷумлаи чунин раванду ҳодисаҳои муҳими ҷомеаи мутамаддин интиҳобот низ ворид аст. Интиҳобот, ки унсурҳои асосӣ ва зарурии сиёсат аст, дар инкишофи муттасили ҷомеа мақом ва нақши ғаъол дорад. Барҳақ, интиҳобот дар ҳаёти ҷомеаи муосир мақоми махсус дорад, он ба қувваи мутаҳарриқи пешрафти ҷомеа табдил ёфтааст. Интиҳобот воситаест, ки тавассути он таҳкиму тақмили сохторҳои ҷамъиятӣ таъмин мегарданд. Моҳияту хусусиятҳои интиҳобот дар Эъломияи умумии ҳуқуқи башар нишон дода шудааст: «Ҳар инсон ҳақ дорад дар идораи корҳои кишвари худ бевосита ё тавассути намояндагоне, ки озодона интиҳоб шудаанд, ширкат кунад. Иродаи мардум бояд ҷоя ва асоси қудрати ҳукумат бошад; ин ирода бояд дар интиҳобҳои даврӣ ва гайриқаллобона (гайрисохтакорона) ифода ёбад, ки зимни ҳуқуқи умумӣ ва баробари интиҳоботӣ ба тариқи овоздиҳии маҳфӣ ё шаклҳои дигари дорои дараҷаи баробар, ки озодии овоздиҳиро таъмин кунанд, бояд баргузор гарданд».¹

Интиҳобот бо ҳама мураккабии ӯрихтилофияш воситаи асосии сиёсати бунёдгар ва офаридгор аст. Дар олам кишвареро дарёфт намудан номумкин аст, ки аз интиҳобот истифода нанамояд. Новобаста аз сохти сиёсӣ ва муносибатҳои сиёсии ҳукмрони ҷамъиятӣ сохторҳои гуногуни таркибии кишварҳои олам ба раванди интиҳобот рӯ меоранд. Интиҳобот, наваз ва шакли гуногуни он мавриди истифода қарор дорад.

1. Эъломияи умумии ҳуқуқи башар. – СММ. Тоҷикистон. – 1999. Моддаи 21.

Тоҷикистон низ чӣ дар гузаштаи на чандон дур ва чӣ дар замони муосир дар рафти инкишофи хеш интиҳоботро дар сатҳи гуногун истифода менамояд. Раванди интиҳобот, ки мураккабу пурчараён аст масъалаҳои мухталифро пеш мегузорад. Ҳал намуდან ё ба инбат гирифтани онҳо талаби рӯз аст. Махсусан, дар замони муосир, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон бунёди ҷомеаи демократӣ ва шаҳрвандиро мақсади хеш қарор додааст, рӯ овардан ба интиҳобот ҳамчун воситаи ҳалли масъалаҳои бузург ва умуман, инкишофи ҷомеа амри воқеъ аст. Ҳолати зайл аҳамияти омӯзиши интиҳобот, системаҳои интиҳоботӣ, навъу шаклҳои зуҳуршавии онро ҳам аз ҷиҳати назариявӣ методологӣ ва ҳам аз ҷиҳати амалӣ рӯзмарра мегардонад. Аз ин хотир, дарки амиқу фаҳми дурусти моҳияту хусусиятҳои интиҳобот аҳамияти воқеӣ пайдо намудаанд.

Дар ҷомеаи демократӣ интиҳобот дар сатҳи гуногун, дар шаклҳои мухталиф ва ба таври васеъ истифода мешавад. Интиҳобот ҳоси соҳаи алоҳидан ҳаёти ҷамъиятӣ набуда, қариб ҳамаи унсурҳои таркибии ҳаёти ҷомеа, объекту субъектҳои онро фаро мегирад. На танҳо ташкилотҳои сиёсӣ, балки мақомоти ғайрисиёсӣ низ ба интиҳобот ниёз доранд. Онҳо дар инкишофи худ интиҳоботро васеъ истифода менамоянд. Вале бештар интиҳобот дар раванду ҳодисаҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа дучор гашта, ба таври хоса зоҳир мегардад. Бештар ташкилотҳои ҷамъиятию сиёсии ҷомеа, институтҳои сиёсӣ, мақомоти идораи қорҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ ба он рӯ меоранд.

Ҳамчун рукни асосӣ ва зарурии ҷомеаи демократӣ эътибор пайдо намудани интиҳобот беҳуда набуда, рӯварихҳои мақомоти давлатию ҷамъиятӣ ба он ҳукми заруратанд. Зеро интиҳобот ва рӯварихи ба системаҳои интиҳоботии қомил тарзи беҳтарини ташаққулу инкишофи мақомоти мухталифи ҳокимият (на танҳо ҳокимияти давлатӣ) ва идора (на танҳо идораи қорҳои давлатӣ) тавассути изҳори иродаи сиёсии шаҳрвандон аз рӯи қоидаҳо, меъёрҳо ва низомии муайян мебошад. Ба даст овардани вақолати ҳокимият ё ҳамроҳ гаштан ба ҳокимият тавассути изҳори иродаи сиёсӣ, мақсади охиринаи ташкилот ва институтҳои сиёсии ҷомеа нест. Соҳибвақолат гаштани номзадҳо бояд фақат воситае бошад, ки ҳангоми воқеӣ гардонидани мақсадҳои ниҳой истифода гардад.

Дар воқеъ, истифодаи интиҳобот дар сатҳи зарурӣ ва навъу шаклҳои самарбахши идораи ҷомеа фаъолияти сиёсии одамон, ташкилотҳои сиёсиро самаранок мегардонад ва дар қори таъмини инкишофи муттасили ҷомеа саҳм мегирад.

Фаҳми дурусту амиқ раванду ҳодисаҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа низ аз дарки ҳамаҷонибаи мафҳумҳо оғоз меёбанд. Мафҳуми «интиҳобот»-ро бо мафҳумҳои дигари ҳамшакл монанд мешуморанд ва ҳатто дар баъзе ҳолатҳо як чиз меҳонанд. Мафҳуми интиҳоботро бештар ба мафҳумҳои «овоздиҳӣ» ва «раъйпурсӣ» шабоҳат меҳанд, як мешуморанд. Дар воқеъ, ҳам раъйпурсӣ ва ҳам овоздиҳӣ дар сатҳи интиҳобот қарор надоранд. Зиёда аз ин раъйпурсӣ ва

овоздихӣ фақат қисме аз раванди интиҳоботро ташкил медиҳанду ҳалос. Интиҳобот раванди нисбатан мунтазам ва даврагии интиҳоби таркиби мақомоти давлатӣ ва ё ғайридавлатӣ аст, ки ба идораи қорҳои давлатию ҷамъиятӣ машғуланд. Интиҳобот дар санадҳои ҳуқуқӣ, аз ҷумла дар Конститутутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон расмӣ аст. Ҳам овоздихӣ ва ҳам раъйпурсӣ чунин аломатҳоро надоранд. Онҳо фақат марҳалаҳои интиҳоботанду ҳалос. Ҳатто ҳолатҳое мешавад, ки раъйпурсӣ ё овоздихӣ мустақиман ба амал меоянд ва ба интиҳобот бевосита пайваست намебаранд. Аз ин рӯ, муносибат ба дарки мафҳум аҳамияти барҷаста пайдо менамояд ва ҳар гуна ҳаҷо муноқишаҳо дар фаҳми он масъаларо боз ҳам нофаҳмо, мураккаб ва ғайритаҷриба мегардонанд.

Дар олами муосир интиҳобот шакли асосӣ ва зарурии зӯҳури одамон ба сифати манбаи ҳокимият ва истиқлолият мебошад. Одамон дар интиҳобот иштирок намуда, ҳокимиятро ташкил менамоянд ва бо ин амалашон ғайритаҷриба ҳокимиятро қонунӣ мегардонанд. Соҳибхӯшӣ фард ҳангоми интиҳобот рӯшан мегардад. Ҳангоми интиҳобномаӣ набояд қасе ё ҷизе ба одамон таъсир бахшад ё онҳоро маҷбур созад ғайритаҷриба оварад. Ё барои худ интиҳоб менамояд ва метавон ғайритаҷриба, ки худро интиҳоб менамояд.

Интиҳобот воситаи муҳими таҷассуми одамон, ғайритаҷрибаи ғайритаҷрибаи иҷтимоӣ дар мақомоти мухталофи давлатӣ ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ сиёсӣ мебошад. Интиҳобот нави зарурии инъикоси ҳуқуқи инсон ва шаҳрванд аст. Он воситаи асосӣ ва ҳатто дар баъзе кишварҳо шакли беҳтарин ё ғайритаҷрибаи иштироки воқеӣ дар сиёсат ва идораи қорҳои ҷамъиятӣ давлатӣ мебошад. Одамон дар раванди интиҳобот иштирок намуда, ба мақомоти ғайритаҷрибаи ҳокимият таъсир мерасонанд. Мақомоти ғайритаҷрибаи ҳокимият бояд ба ҳама дарк намоёнд, ки дар сурати ба инҳа нағрифтаи манфиату талаботҳои одамон онҳо метавонанд дар интиҳоботи наватӣ муқобили мақомоти давлатӣ ва қорҳои масъули он, ҳокимону амалдорон овоз диҳанд ва бо ҳама тарз онҳоро аз ҳокимият дур созанд.

Ҳама тарз, интиҳобот воситаи муҳимтарини ташаккули системаи сиёсии ҷомеа мебошад. Аз хотире ки интиҳобот соҳи сиёсӣ ҷамъиятиро бунёд месозад, он масъалаи аввалиндараҷаи инкишофи ҷомеаи демократӣ ба шумор меравад.

Интиҳобот дар шароити муайян ба ҳама омада, самарнокии он аз омилҳои ғайритаҷрибаи вобаста аст. Шарҳи омилҳои таъсиррасониро ба омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ рӯҳонӣ ва сиёсӣ ҷудо намудан меарзад. Асоси омилҳоро сатҳ ва марҳалаи инкишофи кишвар ташкил медиҳанд. Муносибати одамон ба интиҳобот аз сатҳи инкишофи муносибатҳои ҷамъиятӣ бармеояд.

Асоси омилҳои иқтисодиро муносибати одамон ба молият, таъминоти моддию маънавӣ ва ташкили истеҳсолоти мунтазам ва самаранок ташкил

медиханд. Омили мазкур ба иштироки одамон дар интиҳобот таъсири калон мерасонад. Агар одамон аз ҷихати иқтисодию молиявӣ танқисӣ нақашанд ва масъалаи мураккабе пеш наояд, он гоҳ нисбати раванди интиҳобот ва ташаккули сохти сиёсӣ хайрхоҳона муносибат намуда, дар кори самаранокӣ он ҳисса мегузоранд. Ин гурӯҳи одамон барои ҳифзи манфиату талаботҳои худ дар интиҳобот ғайрифаъол иштирок намуда, интиҳоботро воситаи асосӣ ва ягонаи инкишофи тадриҷӣ ва мавзунӣ ҷомеа медонанд. Дар ҳолати ғайр, иштирок накардан ё ғайрифаъол будан ҳангоми ташаккули сохторҳои ҷамъиятӣ ба сифати шакли эътирози одамон, эътирози одамон, ки танқисҳои зиёди иқтисодию молиявӣ доранд, баромад менамоянд. Ин гурӯҳи одамон ба интиҳобот ҳамчун воситаи зарурии тақмили муносибатҳо, аз ҷумла муносибатҳои иқтисодию молиявӣ ва дигаргуниҳои кулӣ дар ҳаёти моддӣ, ҷандон боварӣ надоранд. Интиҳоботро як навъ фиреби омма мепиндоранд.

Омили иҷтимоӣ низ ба раванди интиҳобот ва самаранокӣ он таъсири муайянкунанда мерасонад. Мансубияти иҷтимоии одамон, махсусан дар шароити ҳозира, ки тавсифи асосии замона инъикоси манфиатҳои «синфи миёна» аст, аҳамияти барҷаста пайдо намудааст. Инчунин муддати муқимияти одамон дар мақоми зисти кунунӣ, устувории муносибатҳои оилавӣ ва муносибат ба меҳнат нақши асосӣ мебозанд.

Омилҳои фарҳангӣ рӯҳонӣ, қомилияти сиёсӣ, маълумотнокӣ, дарки умумияти таърихӣ этникӣ, ҳисси рӯҳияи дастаҷамъӣ, ташаккули мавқеи ғайри ҳаёӣ, тарбияи ватанпарварӣ, эътироми қонун ва дарки амиқи масъулияти шаҳрвандӣ ва ғ. ташаккул медиҳанд, ки дар яқоягӣ онҳо муносибатро ба интиҳобот ба кулӣ дигаргун менамоянд.

Ба раванди интиҳобот бештар омилҳои сиёсӣ таъсир мебахшанд. Интиҳобот сатҳи инкишофи сиёсии кишварро нишон медиҳад. Ҳолати муосир ва пешомади онро инъикос менамояд. Стратегияи инкишоф ва рӯварихҳои арзишии кишварро таҷассум менамояд. Сатҳи ташаккули инкишофи ҷомеаи шаҳрвандӣ ва муассисоти муҳталифи он, ҳастӣ ва инкишофи бисёрҷиҳбӣ ва рақобати байни онҳо, заминаи васеи қонунгузорӣ, мавҷудият ва амали муттасили оппозицияи сиёсии қомил ва инчунин анъанаҳои таърихӣ кишвардорӣ ба сифати шароити сиёсии интиҳобот амал менамоянд.

Омилҳои зикрғфта вобаста ба шароити мушаххаси кишвар ба раванди интиҳобот дар сатҳи ғуногун муносибат доранд. Дар Тоҷикистон низ таъсири омилҳо ҳар ҳел воқеӣ мегардад. Тоҷикистон кишварест дорои маданияти сиёсии ба худ хос, ки дар воқеъгардии раванди ҳодисаҳои ҳаёт зоҳир мешавад. Ба ҳаёти ҷамъиятӣ бисёр унсуроне аз тамаддуни дигар, аз ҷумла аз тамаддуни аврупоӣ ворид гаштаанд. Қисме аз онҳо бо тамаддуни мо омехта гашта, ба воситаи инкишофи ҳаёт табиқ ёфтаанд. Қисме аз онҳо дар муносибатҳои сиёсӣ ҷамъиятӣ ҷандон ҷуқур нарафтаанд ва давраи мутобиқшавиро аз бар менамоянд. Барои омехташавӣ ва яқшавӣ бо унсурҳои дигари тамад-

дуни сиёсии маҳаллӣ шароит ва вақти зарурӣ лозим аст. Масалан, ғояҳои парламентаризм, риояи қомили принсипи «тақсими ҳокимият», принсипи «плюрализми сиёсӣ», озодии шахсӣ, ҷумҳурихоҳӣ, демократия, бисёрҳизбӣ ва ғ. барои тамаддуни тоҷикӣ чандон бегона нестанд, вале дар сатҳи зарурӣ инкишоф наёфтаанд. Баъзе хусусиятҳои маданияти сиёсӣ, аз ҷумла ҷудо будани сиёсат аз масъалаҳои муқаррарии ҳаёти ҳаррӯза, риояи анъанаҳо, одатҳои барзиёди ниёгон, таъсири зиёди қавмҳо, ҷамоаҳо, мазҳабҳо, манфиатҳои маҳал, эътибори ахлоқӣ, ғояи «барои халқ хизмат намудан» ва ғ. дар роҳи омехташавии унсурони тамаддуни аврупоӣ бо тамаддуни маҳаллӣ монеа мегарданд.

Маданияти сиёсии Тоҷикистон ғирифтори популизм аст ва аз воқеият дурравӣҳо ҳосияти барҷастаи субъектҳои он мебошад. Дар бисёр ҳолатҳо бисёрандешӣ қадр надорад ва таърихан афкори ягонро парастии менамоянд. Одамон на ба нерӯю ақлу заковати ҳеш, балки ба иродаи омма, ба давлат ва сарварони он таъя мекунанд. Ба нерӯи муқтадире умед мебаранд. Гуё доимо омадани қадом як «қувваи ғавқултабииро» мунтазираанд, ки ҳама масъалаҳо ҳал менамояд, ба дардҳо дармон мебахшад.

Муқоризаи ошӯштаю одилонаи сиёсӣ расман эътироф мегардад, вале дар воқеъ онро чандон қадр наменамаанд ва воситаи асосии ҳалли масъалаҳо доништа наместавад. Муқароргарӣ дар тафакқури ҳам омма ва ҳам элитаи сиёсии ҷомеа асоси воқеӣ дорад. Он ба ҷумлаи ҳислатҳои табиӣю модарзодӣ ва иҷтимоии одамон марбут аст. Чунин андеша дар доираи консепсияҳои «муқароргарии модарзодӣ», «назарияи дериватсияи нисбӣ» ва ғ. шакл гирифтаанд. Одамон зоҳиран муқтоқатӣ менамоянд. Аммо аз муҳтоҷӣ ва маҷбуриҳо ба дард меоянд ва роҳу воситаҳои мутамаддини ҳалли масъаларо наҷӯста, ба шур меоянд. Ҳама ҷизро мешикананду нобуд месозанд ва оқибат онро аз тақдир вобаста мебаранд. Ба амал омадани ҳодисаҳои февралӣ (1990) ва ҷанги ҳамватанӣ дар кишвар чунин ҳислатҳои оммавию таъкид менамоянд.

Аз хотире ки анъанаҳои демократии қомил вучуд надоранд одамон доимо ба дастии муқзӯре умед мебаранд. Дар интиҳобот иштирок намуда, гумон менамоянд, ки сарвари оқилу доно ва ё худ вақили тавоно меояду ҳама масъалаҳо дар як лаҳза ҳал мекунад. Аз ҳама имдод металабанд, вале худ ба доди ҳеш намерасанд.

§ 2. ВАЗИҲАҲОИ АСОСИИ ИНТИХОБОТ

Дарки амиқи моҳияту хусусиятҳои интиҳобот ва системаҳои интиҳоботӣ чандон қори осон нест. Омилҳо ва воситаҳои зиёде баҳри қушодани масъала зарур мегарданд. Моҳияту хусусиятҳои раванди интиҳобот ба таври барҷаста ҳангоми тавсифи вазифаҳои он намоён мешаванд. Интиҳобот вазифаҳои гуногун ва зиёд дорад.

Раванди интиҳобот барои дарки масъала ва қабули қарор ба одамон ва ташкилотҳои сиёсӣ имкониятҳои зиёд медиҳад. Одамон фурсат пайдо менамоянд, ки бори дигар дар бораи масъалаҳои доғи рӯз ва мухталифи инкишофи ҷомеа андеша намоянд. Одамон то ҳадди имкон мекӯшанд, ки талабу дархостҳои худро дар барномаҳои пешазинтиҳоботӣ ҷой диҳанд. Меҳоханд, ки манфиату талаботҳои онҳо ба воситаи номзадҳо ташвику тарғиб ва вобаста ба имкониятҳо воқеӣ гарданд. Дар давраи интиҳобот номзадҳо ва ташкилотҳои сиёсии манфиатдор кӯшишҳо ба ҳарч медиҳанд, ки ҳар чӣ бештар одамонро бо ҳам биёранд, ба таълимот ва доктринаҳои асосӣ ошно намуда, ба манфиатҳои худ истифода баранд. Дар чунин ҳолатҳо унсури за-рурии ташвику тарғиб воситаҳои ахбори умум буда, дар роҳи ба ҳокимият ворид шудани одамон ёрӣ мерасонанд.

Таҷрибаи мамлакатҳои гуногуни олам шаҳодати онанд, ки пас аз инти-хобот шахсони интиҳобгардида ва ташкилотҳои сиёсӣ ба ваъдаҳои пешазин-тиҳоботии худ чандон содиқ намеронанд. Ваъдаҳои фаромӯш карда, аз паси қонеъ гардонидани манфиатҳои хусусӣ ва гурӯҳӣ мешаванд. Аммо қисме аз номзадҳо (аллакай интиҳоб шудаанд) бо ду сабаб рӯ ба интиҳобкунандагон ва ҷомеаи манфиатҳои онҳо меоранд: аввало, барои паст нагаштани эътибори ташкилот ва симои худро гум накардан ва баъдан, аз андешаи он ки раван-ди интиҳобот даврагӣ ва доимӣ буда, боз масъалаи аз нав интиҳоб шудан пеш меояд. Аз ин хотир, шахсони интиҳобшуда ва вориди ҳокимиятгашта кӯшишҳо ба ҳарч медиҳанд, то ки сафҳои эҳтимолии интиҳобкунандагон зиёд бошанд.

Дар фаъолияти интиҳобшудагон ё худ вакилон амалҳои мусбату сама-рабахш кам нестанд. Вакилон мекӯшанд, то ба боварии одамон сазовор бошанд. Дар мақомоти гуногуни давлатӣ ва ҷамъиятӣ софдилона меҳнат менамоянд. Зиёда аз ин, қисме аз вакилони мардум ва ё соҳибваколатони дигар хизмат намудан ба одамон ва ҷомеаро маънии фаъолияти меҳнатии худ мешуморанд. Манфиатҳои умум дар ҷойи аввал гузошта мешавад. Рақобати дохилӣ ва бунёдию мафкуравӣ шикаста шуда, монеаҳои гуногуни равандҳои батартибандозӣ ва таҳкими ҷомеа бартараф мегарданд. Дар воқеъ, интиҳобот пурсамар мегардад. Зеро соҳибваколатҳо манфиатҳои доираи васеи мардумро дар мақомоти гуногуни ҳокимият муаррифӣ менамоянд.

Дар натиҷаи интиҳобот мақомоти гуногуни ҳокимият, махсусан ҳокимияти сиёсӣ ва давлатӣ бунёд мегарданд. Дар байни онҳо тавассути интиҳобот та-шақкул ёфтани мақомоти қонунбарор - парламент нақши асосӣ дорад. Дар қатори вазифаҳои дигар парламент воситаи назорат аз болои ҳокимияти иҷроия - ҳукумат ба ҳисоб меравад. Парламент ва идораҳои махсуси он ба конститутисия ва қонунҳои дигар таъя намуда, ба фаъолияти ҳукумат беш-тар аз назари танқидӣ менигаранд. Назорати парламент ба низоми ҳуқуқӣ, мақомоти судӣ ва ба андешаҳои интиҳобкунандагон асос меёбад. Дар бисёр

ҳолатҳо ҳукумат аз рӯи зарурат назорати парламентро мепазирад. Зеро дар пеш интиҳоботи дигар аст. Худи интиҳобкунандагон низ ба мақомоти гуногуни ҳокимият назорат менамоянд. Кулли интиҳобкунандагон тавассути интиҳобот нисбати мақомоти ҳокимият мавқеи муайян пайдо менамоянд.

Мақсади асосии ташаккули иродаи сиёсӣ ва ба ҳам наздик намудани андешаҳои аксарияти аҳоли роҳбарӣ ва идораи самараноки қорҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ мебошад. Воситаи маъмулу беҳтари онро раванди танзимнамоии давлатии ҳаёти ҷамъиятӣ ташкил медиҳад. Плурализми сиёсии бемаҳдуд ва озодии мутлақ вучуд надорад. Азҳадгузариҳо дар ҳаёти сиёсии ҷомеа амали мусбат нест. Онҳо раванди идораи ҷомеаро ҳалалдор менамоянд. Дар ҷомеа анархия ва ҳокимияти издиҳом ҳукмфармо гашта, боиси сар задани ҳар гуна мочароҳои сиёсӣ мегарданд. Аз ин хотир, нақши танзими давлатӣ ғайри мегардад ва ба зиммаи он таъмини риояи низоми ҷомеа меафтад. Фақат танзимгарии давлатӣ дар сатҳи зарурӣ ва ба таври объективӣ арзишҳои умумӣ ва манфиату талаботҳои одамонро инъикос менамояд. Интиҳобот назар ба раванду ҳодисаҳои дигари ҷомеа зиёдтар имконият дорад, ки одамонро дар асоси таълимот ва ғояҳои муайян дар атрофи сарварони сиёсӣ гирд оварад. Чунин амал тарзи беҳтари ташаккули иродаи сиёсии аксарияти аҳоли мебошад. Он ҳукуматро ҷонибдорӣ менамояд. Ҳукуматеро, ки дар заминаи ҳимояи манфиатҳои миллӣ (давлатӣ) раванди батартибандозии давлатиро сарварӣ менамояд. Эътибори ҳукумат меафзояд ва ба ғайрияти он бетаъсир намеронад.

Иштироки одамон дар раванди интиҳобот маънои ҷонибдорӣ ба системаи сиёсӣ, режими сиёсӣ ва муносибатҳои сиёсии ҳукмрони ҷомеаро дорад. Албатта, одамонро ғайрияти институтҳои сиёсии алоҳида, баъзе роҳбарони ҳизбӣ ё давлатӣ қонеъ карда наметавонанд. Дар чунин ҳолат одамон имконият доранд, ки бо воситаи иштирок дар интиҳобот аз чунин мақомоти сиёсӣ ва сарварону амалдорони алоҳидаю номувофиқ ҳалос хӯранд.

Тавассути интиҳобот ғайрияти на танҳо системаи сиёсӣ дар сатҳи умумӣ, балки унсурҳои алоҳидаи он, аз ҷумла давлат бо тамоми мақмоташ, ҳизбҳои сиёсӣ ва ташкилотҳои сиёсӣ, ки дар интиҳобот ғолиб доништа шудаанд, эътирофи расмӣ ҷамъиятӣ пайдо менамоянд ва қонунӣ гардонидани мешаванд. Яъне, одамон ба воситаи интиҳобот ҳукуки унсурҳо ва институтҳои гуногуни сиёсии ҷомеаро барои идораи ҷомеа ва аз номи онҳо қабули қарор ва воқеӣ гардонидани онро эътироф менамоянд.

Дар давраи маъракаи интиҳоботӣ номзадҳо борҳо ва пайваста бо шаҳрвандон вохӯранд ва мақсади худро иброн мебаранд. Ба фикри зикри интиҳобкунандагон ғуш дода, дар барномаҳои пешазинтиҳоботии худ тағйирот ворид месозанд. Дар байни интиҳобкунандагон оид ба тарзи идораи ҷомеа, принсипҳо ва меъёри роҳҳои ҳалли масъалаҳои муҳталиф муколама ва муносибатҳо ташаккул меёбанд ва қонун мегарданд. Интиҳобот чунин

муносибатҳоро ба марҳалаи нав ҷорид месозад. Муносибатҳои номзадҳо ва интиҳобкунандагон ба муносибатҳои байни шаҳрвандон ва ҳокимият тағйир меёбанд. Аз самаранокӣ онҳо ҳосиятҳои муносибатҳои байни аҳоли ва ҳукумат пайдо мегарданд. Яъне, ба ҳукумат боварӣ доштан ё надоштан, дар қорҳои давлатӣ иштирок намудан ё бегонагӣ аз он ё худ ҷонибдорӣ ё мубориза бар зидди ҳукумат аз чунин ҳолатҳо маншаъ мегиранд.

Ба интиҳобот рӯ овардани ҷонибҳои мочароғар, аллакай маънои онро дорад, ки мочароғарон аз мавқеи қанорағиашон даст кашадаанд ва тайёранд ба якдигар гузашт намоёнд ё худ роҳи осоиштаи ҳалли масъаларо меҷӯянд. Аз ин ҷост, ки онҳо ҳалли масъаларо ба ихтиёри ақсарият мегузоранд ва меҳоянд мочаро тавассути изҳори андешаи қулӣ одамон анҷом ёбад. Интиҳобот ба таври қушода ва расмӣ зиддиятҳоро ба ҳукми одамон мегузорад. Ҷонибдории тарафҳо таъмин менамояд. Эътибори аққори умум ва мақомоти мухталифи давлатию ҷамъиятӣ ҷонибҳои мочароғарро маҷбур месозад, то аз амалҳои қатъӣ худдорӣ намоёнд. Интиҳобот ва аққори ҷамъиятӣ мочароғаронро аз муборизаи ғайриқонунӣ нигоҳ медоранд. Дар иҷрои вазифаи маъмур нақши асосӣ ба номзадҳо ва ташкилотҳои сиёсӣ дода мешавад, ки барои ҳокимият мубориза мекунанд ва интиҳоботро воситаи муҳими ба мақсад расидан меҳуморанд. Низомии сиёсӣ ҳуқуқӣ низ мақоми ҳоса дорад. Яъне, заминаи сиёсӣ ҳуқуқӣ барои интиҳобот муҳайё карда мешавад.

Ҳизбҳои сиёсӣ, иттифокҳои ҳизбӣ ва номзадҳои мушаккил маъракаи пешазинтиҳоботиро ҳеле ғаъол гузаронидани мешаванд. Дар барномаҳои пешазинтиҳоботӣ маъфияту талаботҳои одамони қасбу қори гуногунро инъикос намуда, барои ҷонибдории онҳо мубориза мекунанд. Дар давраи пешазинтиҳоботӣ шумораи зиёди одамон ба дастҳои ташвиқу тарғиботӣ қалб қарда мешаванд. Аввало, гурӯҳи наҷандон қалони ғаъолон барои мурағтаб наҷудани барномаи амали номзад ба қор шурӯъ менамоянд. Сипас, гурӯҳи сершумортари ташаббусқорону ғаъолон ба тарғибу ташвиқи ғояҳои асосии барнома ва таърифу тавсифи номзад меқардозанд. Дар натиҷаи ғаъолияти онҳо доираи муайяни одамон ба номзад тавачҷӯх зоҳир менамоянд, ғаъол ғашта, дар амалишавии барномаи номзад ва қорҳои дигари ҷамъиятӣ иштирок менамоянд.

Дар давраи интиҳобот ва ҳолатҳои дигари маърақаҳои сиёсӣ ҷамъиятӣ муносибати одамон ба ҳодиса ва сарварони сиёсӣ мақоми маҳсус пайдо менамояд. Одатан дар кишварҳое, ки сатҳи инқишоғашон қандон қаланд нест ва равандҳои демократӣ дар сатҳи зарурӣ инқишоғ наёфтаанд, муносибатҳои байни одамон ва нерӯҳои сиёсӣ, муносибат ба ҳар гуна ҳодисаю равандҳои ҳаёти сиёсӣ дар шакли қаразнок ба амал меоянд. Пеш аз ҳама муносибат ба ғояҳои асосии барномаи номзад, шаҳсият ва қувваҳое, ки ўро ҷонибдорӣ менамоянд, барҷаста зоҳир мегардад. Аз боиси сабабҳои маълум ва маҳсусан, инқишоғи ноқиғояи маданияти сиёсӣ одамон бештар ба шаҳсияти номзадҳо

диққат медиҳанд. Дар бораи ғояҳои асосии инкишоф, ки номзад пешниҳод намудааст, чандон андеша намеkunанд. Ғояҳои асосӣ, ҳатто мавриди таҳлилу таркиб қарор намегиранд. Ҳолати мазкур бештар ҳосияти маърифатӣ дорад. Дар давраи интиҳобот одамон дар зери таъсири ташвику тарғиби зиёидимконият пайдо менамоянд, ки ба арзишҳо ва қоидаҳои сиёсӣ назари ҳосадошта бошанд, ба моҳияту хусусиятҳои он сарфаҳм раванд. Ба фаъолияти сиёсӣ машғул гашта, одамон таҷрибаю малакаи сиёсӣ пайдо мекунанд.

Дар давраи интиҳобот ахбори зиёде чамъ меояд. Таҳлилу таркиб ва ҳулосагирӣ аз онҳо мақоми муайяно талаб намуда, иштироки васеи одамонро дар қорҳои тарғиботию ташвиқотӣ тақозо менамояд. Дар ин айём фаъолияти сиёсӣю маърифатии одамон авҷ мегирад. Диққати одамонро, асосан, масъалаҳои сиёсӣ ва роҳҳои гуногуну алтернативии ҳалли онҳо ба худ мекашанд. Одамон дар интиҳобот иштирок карда, нерӯҳои сиёсии муайяно қонибдорӣ намуда ва ҳудро то андозае ба нерӯҳои мушаххаси сиёсӣ мепайванданд.

Интиҳобот воситае мегардад, ки воридоту содироти нерӯҳои нави сиёсӣ ва одамони алоҳидаро ба элитаи сиёсии ҷомеа таъмин менамояд. Номзадҳоро одамон интиҳоб карда, ҳамин тариқ, онҳоро ба таркиби мақомоти гуногуни ҳокимият ворид месозанд. Онҳо дар идораи ҷомеа бевосита сахм мегиранд. Мақоми иҷтимоии ҳудро тағйир медиҳанд. Ҳамин тавр, элитаи сиёсии ҷомеа тағйироти ҷиддӣ меёбад.

Интиҳобот боиси ба ҳаёти сиёсии ҷомеа, раванду ҳодисаҳои гуногуни он ба таври хубтар сарфаҳм рафтани одамон, нерӯҳои сиёсӣ ва ғ. мегардад. Нерӯҳои сиёсӣ имконият доранд ба барномаи амали ҳуд дар сатҳи зарурӣ назар афкананд, онро ҳамаҷониба омӯзанд ва баҳри воқеӣ гаштани он фаъолият баранд. Онҳо ба барномаю санадҳои дигари сиёсӣю ҳуқуқӣ, ба ҳуҷҷатҳои барномавии нерӯҳои сиёсии рақиб, ҳамсафар ё иттифоқчи назар намуда, барои ҳуд ҳулосаҳо мебароранд. Аз таҷрибаи онҳо истифода мебаранд. Чунин ҳолат дар қори дарёфти ҳалли дурусти масъалаҳо, бозёфти роҳҳои самараноки инкишоф мусоидат менамояд. Инчунин имкониятҳои беҳтари даст кашидан аз сиёсати номатлуб, бунёди ғояҳо ва платформаи сиёсӣ пеш меояд.

Интиҳобот дар ҳолате вазифаояшро иҷро менамояд, ки агар ба таври демократӣ ба вуқӯъ ояд. Интиҳобот аз бунёдаш барои демократия хизмат менамояд. Мақсади асосии интиҳобот таҷассуми афкор ва иродаи шахрванд буда, намояндагии гуруҳҳои асосии иҷтимоии ҷомеаро дар мақомоти муҳталифи ҳокимият таъмин менамояд ва ҳукумати самаранокро ташаққул медиҳад.

Интиҳобот вазифаи муҳиму масъули дигарро низ ба ҷо меорад. Он воситаи ташаққули оппозицияи сиёсии комил мегардад. Ташаққули оппозицияи сиёсӣ ва воқеан фаъолият намудани он яке аз рухҳои ҷомеаи демократӣ аст. Аслан нерӯҳои сиёсии муҳолиф то интиҳоб низ вуҷуд доранд ва интиҳобот

ба онҳо мақоми расмӣ мебахшад. Онҳо минбари парламент ё мақоми дигари расмиро барои ҳимояи манфиатҳои ҳеш истифода менамоянд. Оппозитсияи сиёсӣ дар парламент, асосан, дар ду сатҳ зухур меёбад: аввал, оппозитсияи сиёсӣ нисбати ҳуди нерӯҳои сиёсии парламент ва баъдан, оппозитсияи сиёсӣ нисбати мақомоти дигари ҳокимият, пеш аз ҳама ҳокимияти иҷроия.

Оппозитсияи сиёсӣ парламент ва мақомоти мухталифи онро баҳри танқиди роҳи пешгирифтаи ҳокимияти иҷроия истифода менамояд. Агар фаъолияти оппозитсияи сиёсӣ самаранок бошад, он гоҳ мақом ва нақши он дар инкишофи кишвар меафзояд. Дар сурати ғайр танқиди беасосу бемаъсулиятонаи шохаҳои гуногуни ҳокимият ё сарварони сиёсӣ давлатӣ боиси ташаккули амалҳои иртиҷой мегардад. Ҳузури оппозитсияи сиёсӣ ва фаъолияти самаранокӣ он нерӯҳои дигари сиёсӣ ва ҳокимиятро маҷбур менамояд, ки дар сатҳи зарурӣ қарор дошта бошанд ва амалҳои пеша намоянд, ки ба онҳо оппозитсия эърод гирифта натавонад.

§ 3. ПРИНЦИПҲОИ АСОСИИ ИНТИХОБОТ

Интихобот низ ба монанди равандҳои дигари ҳаёти сиёсии ҷомеа заминаи кавиро талаб дорад, ки ба сифати асоси он баромад менамояд. Аслан, асоси раванди интихоботро низоми сиёсӣ ҳуқуқӣ ташкил медиҳад. Дар таркиби низоми сиёсӣ ҳуқуқии раванди интихобот баҳисобгирии принципҳо ва қоидаҳои махсус аҳамияти барҷаста пайдо кардаанд. Пеш аз ҳама раванди интихобот ба принципҳои муайян таъя менамояд ва онҳо, асосан арзишҳои гуманистианд. Принципҳои интихоботӣ дар ҳар кишвар ҳар ҳел зоҳир мегарданд, аммо дар ҳама ҷо яке аз ҳуқуқҳои асосии инсон - ҳуқуқи овоздиҳии интихобро собит месозанд. Моҳиятан принципҳои интихоботи озоду демократиро ба ду гурӯҳ тақсим менамоянд. Гурӯҳи аввалро принципҳои демократии ҳуқуқи интихоботӣ ташкил медиҳанд.

Яке аз принципҳои асосие, ки мақоми ҳар шаҳрвандро дар интихобот муайян менамояд, принципи умумият ба ҳисоб меравад. Он муносибати махсус ва нигоҳи нав дар инкишофи ҷомеаи демократӣ мансуб меёбад. Ҳамаи шаҳрвандон новобаста аз мансубияти сиёсӣ (ақидаҳои сиёсӣ, аъзои кадом ташкилоти сиёсӣ будан) синфӣ, миллию этникӣ, касбӣ, наҷодӣ, ҷинсӣ, динию мазҳабӣ, забонӣ ва новобаста аз сатҳи даромад, бойигарӣ, маълумотнокӣ ва ғ. ҳуқуқи иштирок дар интихоботро доранд. Принципи мазкур фақат дар ҳолатҳои мушаххас маҳдуд мегардад. Одамоне ҳуқуқи интихоботиро соҳиб нестанд, ки синну солшон ба меъёр мувофиқ нест ё ки онҳо бо қарори суд аз озодӣ маҳрум шудаанд. Шахсони гирифтори касалии рӯҳӣ ва шахсоне, ки дар макони истиқомат ба муддати зарурӣ муқимӣ набуданд ва шаҳрванди давлати мазкур нестанд, дар интихобот иштирок карда наметавонанд.

Баъзан монеаҳои дигаре низ садди роҳи татбиқи принципи умумият мегарданд, ки ҳоси кишварҳои алоҳида буда, асосан аз сатҳи инкишофи раванду ҳодисаҳои демократӣ вобастаанд. Принципи умумияти интиҳобот дар мамлакатҳои Аврупо, асосан баъди Ҷанги дуҷуми Ҷаҳонӣ воқеъ гардидааст. Қариб дар ҳамаи мамлакатҳо аз ҷиҳате умумияти интиҳобот ҳалалдор мегардид. Масалан, дар ИМА дар аввал мардони сафедпӯсти моликиятдор ҳуқуқи овоздиҳӣ доштанд. Сиёҳпӯстон фақат дар охири солҳои 60-уми асри XX чунин ҳуқуқро соҳиб шуданд. Ё худ дар Русия занҳо ҳуқуқи овоздиҳиро соли 1920 ба даст оварданд.

Ҳар як интиҳобкунанда новобаста аз мақоми ҷамъиятӣ ва мансубияти иҷтимоиаш фақат як овоз дорад. Баробарӣ на танҳо ҳангоми овоздиҳӣ, балки дар вақти муқаррар намудани ҳавзаҳои интиҳоботӣ низ риоя мегардад. Шумораи интиҳобкунандагон дар ҳавзаҳо бояд баробар бошанд. Моҳияти принципи мазкур низ дар ҳамин зоҳир мегардад. Яъне, ҳар як вакилро шумораи баробари интиҳобкунандагон интиҳоб намоянд. Аммо таҷрибаи мамлакатҳои гуногун нишон медиҳанд, ки риояи қатъии принципи мазкур на ҳама вақт муяссар мешавад. Бинобар ин тафовути шумораи интиҳобкунандагонро дар ҳавзаҳои интиҳоботӣ бояд қонуни интиҳобот муқаррар намояд. Ҳадди ақаллӣ (минимум) ва барзиёди (максимум) таъвофути интиҳобкунандагон муайян гардад. Дар мамлакатҳои мутамаддин ҳолати мазкурро қонун расмӣ мегардонад. Дар интиҳоботи конгресси ИМА тафовути шумораи интиҳобкунандагони ҳавзаҳо аз 2 фоиз зиёд нест. Дар Тоҷикистон «шумораи тақрибан баробари интиҳобкунандагон дар ҳавзаҳои интиҳоботӣ ба 15 фоиз каму зиёди шумораи интиҳобкунандагон, дар ноҳияҳои дурдаст бошад, то 20 фоиз иҷозат дода мешавад».¹

Яке аз принципҳои ҳуқуқи интиҳоботиро махфӣ будани интиҳобот ташкил медиҳад. Принципи мазкур ҳангоми овоздиҳӣ истифода мегардад. Набояд қарори интиҳобкунанда ба касе маълум бошад. Риояи принципи мазкур озодии интиҳоботро таъмин менамояд. Он воситаи аз таъқиб эмин доштани интиҳобкунанда мегардад.

Махфияти интиҳобро овоздиҳии пӯшида, мавҷудияти ҷойҳои махсуси овоздиҳӣ, бюллетенҳои махсус, тарзи муайяни ҳисоби овозҳо, кушодани қуттиҳои интиҳоботӣ, муқаррар намудани ҷазои қатъӣ барои риоя накардани принципи махфияти интиҳобот ва баъзе омилҳои дигар таъмин менамоянд.

Ҳар як интиҳобкунанда дар бораи ҳар як номзад маҳз худаш, бе иштироки миёнарав ё намояндае қарор қабул менамояд. Шаҳрванд дар ҳолатҳои гуногун мушаххасан оид ба номзадҳо қарор қабул менамояд. Дар саромати қарори ӯ манфиатҳо меистанд. Шахс фақат ба ҷонибдорӣ номзаде овоз

1. Ҷумҳурият. 1999. –16 дек.

медихад, ки агар талаботу манфиатҳои ӯро ба инобат гирад ва ҳимоя карда тавонад.

Принсипи дигари ҳукуки интихоботиро **интихоботи бевосита** ташкил менамояд. Ҳар як кас шахсан дар овоздиҳӣ иштирок намуда, аз номи худ раъй медихад. Ҳеҷ касе ӯро иваз карда наметавонад. Риоя накардани принсипи мазкур моҳияти демократии интихоботро мекоҳонад ва боиси ташаккули бепарвой нисбати интихобот ва пайдоиши равандҳои гуногуни иртиҷоӣ, аз ҷумла абсентеизм мегардад.

Гуруҳи дуҷониби принсипҳои асосии интихоботро **принсипҳои умумии ташкили интихобот** созмон медиҳанд, ки дар шаклҳои гуногун зоҳир мегарданд ва як навъ тавсифи ташкили раванди интихобот мебошанд. Яке аз принсипҳои умумии ташкили интихобот **озодии интихобот** аст. Ҳеҷ як мақомоти давлатӣ ё ғайриҳукуматӣ ҳуқуқ надорад, ки аз ҷиҳате ё тавассути ҷизе ба интихоби шахрванд фишор оварад. Ҳар гуна фишороварӣ ё маҷбурнамоӣ ба ғаълон, номзадҳо ва муттасаддиёни интихобот низ номумкин аст.

Нерӯҳои сиёсӣ дар раванди интихобот ба интихобкунандагон фақат ба воситаи тарғибу ташвиқи ғояҳо ва барномаи сиёсии ҳеш таъсир мерасонанд. Ин воситаи ягонаи таъсиррасонӣ ба интихобкунандагон аст. Дар ҳама ҳолатҳои дигар - маҷбурнамоӣ, ваъдаҳои бардурӯғ, фиребу қаллобӣ, таҳдид, харидани овозҳо, таҳрифи ахборот ва ғ. ба воситаи қонуни интихоботӣ манъ карда шуда, барои ҷунин амалҳои ноҷӯи иртиҷоӣ ҷазоҳои гуногун пешбинӣ мегардад.

Интихобот дар маънои аслаш - «ҷудо намудан» бояд ба амал ояд. Дар ҳолате интихобот воқеӣ аст, ки ду ва ё зиёда номзадҳо барои овози интихобкунандагон мубориза мекунанд. Агар як номзад мавҷуд бошад, онро интихобот номидан хатост. Он як навъ овоздиҳист, ки номзоди ягонро тасдиқ ё инкор менамояд. Яъне, принсипи дигари ташкили интихобот **интихоботи алтернативӣ** мебошад.

Плюрализми сиёсӣ ва демократияи воқеӣ мавҷудияти номзадҳои алтернативиро шартӣ зарурии интихобот меҳисобанд. Принсипи мазкур фақат мавҷудияти номзадҳои алтернативиро қифоя намеҳисобад. Зарур аст, ки номзадҳо аз бисёр ҷиҳат баробар буда, шахсиятҳои маълум ва эътирофшуда бошанд. Аммо дар баъзе кишварҳо, ки акнун рӯ ба демократия овардаанд ва анъанаи зарурии институтҳои гуногуни ҳаёти сиёсиро надоранд, табиист, ки интихобот нисбатан маҳдуд ба амал меояд. Эътибори баланд, таъсири нуфузи ҳосаи сарвари давлатӣ ё ходими дигари давлатию ҷамъиятӣ намегузорад, ки нерӯҳои дигари сиёсӣ номзадҳои ҳешро пешбарӣ намоянд. Нерӯҳои сиёсӣ, аз ҷумла ҳизбҳои сиёсӣ нотаъвоии худро ҳис намуда, ё номзоди бозътиборро дастгирӣ менамоянд ё ҳомӯш мегарданд. Гарчанде ки ҳолати ҷиззо онҳоро қаноат нагардонад ҳам, ҷораи дигар надоранд. Дар ҷунин ҳолатҳо эҳтимолияти демократии интихобот хеле паст мегардад.

Интихобот бояд як навъ мусобикаи байни нерӯҳои сиёсӣ ва қувваҳои ба ҳам рақибро монад, ки онҳо барои аклу хуши интихобкунандагон байни худ мубориза мебаранд. Нерӯҳои сиёсӣ барои боварии интихобкунандагон мубориза баранд. Интихобкунандагонро бовар қунонанд, ки маҳз онҳо манфиату талаботҳои онҳоро ҳимоя менамоянд. Нерӯҳои сиёсӣ дар масъалаҳои гуногун рақибҳои худро танқид намуда, мавқеи худро ҳақ ва одилона меҳисобанд. Дар мамлакатҳои мутамаддин сатҳи зарурии маданияти сиёсӣ ва анъанавии институтҳои сиёсии ҷомеа муносибатҳои пешазинтихоботии нерӯҳои сиёсии ба ҳам рақибро ба низом меандозанд. Дар муносибатҳои байниҳамдигарӣ баинобатгирии қоидаҳои ахлоқӣ, таҳаммулпазирӣ, таҳриф накардани далелу рақамҳо ва ҳодисаҳо, яқдигарро таҳқир накардан ва ғ. ба ҳукми анъана даромадаанд.

Интихобот ҳамон вақт вазифаҳои худро ба ҷо оварда метавонад, ки мандатҳо дар давраи муайян эътибор дошта бошанд. Чӣ қадаре ки мӯҳлати ваколатҳо маҳдуд бошад, ҳамон қадар беҳтар аст. **Даврагӣ ва доимӣ будани интихобот**, ки ба сифати принципи ташкили интихобот амал менамояд, имконият медиҳад, ки одамон вакилон ва намояндагони худро назорат карда тавонанд ва дар ҳолатҳои зарурӣ онҳоро иваз намоянд. Принципи мазкур намегузорад, ки одамон аз мансаб ва ҳокимият сӯистеъмол намоянд. Зеро аҳоли онҳоро бозхонд менамояд. Бо ин роҳ одамон метавонанд самти фаъолияти ҳукуматро тағйир диҳанд. Агар принципи мазкур вайрон гардад ё ба эътибор гирифта нашавад, он гоҳ одамон аз ҳокимияти дурударозашон истифода мебаранд. Ба ҳокимият сифатҳои нав мебахшанд. Ҳокимон аз аҳоли ҷудо гашта, ба бегонашавии мардум аз ҳокимият мусоидат менамоянд. Риоя накардани принципи мазкур боиси афзун гаштани хосиятҳои харизматикӣ ҳокимият мегардад.

Дар раванди интихобот ҳамаи нерӯҳои сиёсӣ ва номзадҳо бояд имкониятҳои баробар дошта бошанд. Яъне, **баробарии имкониятҳо** ҳамчун принципи ташкили интихобот амал мекунад. Пеш аз ҳама баробарии моддию молиявӣ ва ахборотии онҳо таъмин гарданд. Дар сурати ғайр нерӯҳои сиёсӣ ва номзадҳо аз имкониятҳои хеш истифода карда, дар сатҳи гуногун аз маъракаи интихоботӣ сӯистеъмол менамоянд. Аз ин хотир, ҳадди ниҳонии хароҷоти нерӯҳои сиёсӣ, номзадҳои алоҳида ва истифодаи воситаҳои ахбори умум аз тариқи қонуни интихоботӣ муқаррар карда мешавад.

Дар қисме аз давлатҳо интихоботро ҷорабиниҳои муҳими сиёсӣ давлатӣ ҳисобида, хароҷоти онро пурра ё қисман аз ҳисоби ҳазинаи давлат медонанд. Аммо дар баъзе кишварҳо, масалан ИМА маблағгузори интихоботро қори хусусӣ мешуморанд. Принципи мазкур дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интихоботи Маҷлиси Олӣ» ба таври возеҳ омадааст. Таъкид мешавад, ки таъминоти моддию молиявии интихобот аз ҳисоби буҷети давлат аст. Номзад ба вакили Маҷлиси намояндагон ва ҳизбҳои сиёсӣ ҳази-

наи интиҳоботи рои маблағгузори интиҳобот таъсис медиҳанд. Он аз манбаҳои мухталифи дар қонун расмиётҳои ташаккул меёбад.

Принсипҳои асосии интиҳобот дар ҳар кишвар ба таври ғуноғун воқеӣ мегарданд ва онҳо аз муносибатҳои сиёсии ҷомеа, аз системаи сиёсӣ бармеоянд. Дар кишваре, ки сатҳи зарурии маданияти сиёсӣ ташаккул ёфтааст, принсипи «тақсими ҳокимият» дар воқеъ амал менамояд, плюрализми сиёсӣ амал намуда, ҷомеаи шахрвандӣ ташаккул меёбад ва амали оппозицияи қомил сиёсӣ нисбати ҳокимияти сиёсӣ амри воқеанд, интиҳоботи озоду демократӣ ба вуқӯ мепаёванд. Агар ҷомеа ҷунин сифатҳои ро набошад ҳолат ба ҷонқоии зиёде баҳри интиҳоботи ҳақиқӣ наменонад ва бо ном интиҳоботе, ки ба амал меояд, моҳиятан ҳосияти зидди демократӣ пайдо намуда, ба мақсадҳои интиҳобот дар муқовимати қиддӣ қарор мегиранд.

Дар ҷомеаи ғайридемократӣ низ дар сатҳи ғуноғун раванди интиҳобот истифода мегардад. Мақсад аз он бо роҳи қаллобияи фиреб дар шуури омма ва ё афкори ҷамъиятӣ ҳукмронии сиёсии доираҳои муайяно тақвият баҳшидан аст. Дар ҷомеаи ғайридемократӣ, асосан интиҳоботи берақобат ба амал меояд.

Интиҳобот ҳам дар режими сиёсии тоталитарӣ ва ҳам ҳангоми амали режими сиёсии авторитарӣ истифода мегардад. Дар режими сиёсии тоталитарӣ вазифаи асосии интиҳоботро ташвиқу тарғиби сиёсӣ, маънидои мақсадҳо ва арзишҳои сиёсати ҳукмрон, таҳкими «яғонагии ахлоқию сиёсии ҷомеа», намоиши яғонагии ҳизбу ҳалқ ва ғ. ташкил медиҳанд. Дар интиҳобот, ки аслан овоздиҳӣ ҳасту бас қариб тамоми аҳоли иштирок менамояд. Интиҳобот ба ҳокимият ва таркиби он ҳеҷ гуна тағйироти қиддие дохил наменамояд ва мақсади зери шубҳа ғузоштани режими сиёсии ҳукмронро низ надорад.

Дар ҷомеаи авторитарӣ интиҳобот баъзе ҳосиятҳои махсусро соҳиб аст. Он як навъ рӯпӯш намудани ҳокимияти ғуруҳи одамон ва ё шахси алоҳида мебошад. Дар интиҳобот нерӯҳои дигари сиёсӣ ва шахсони алоҳида иштирок менамоянд. Фақат онҳо зидди манфиатҳои доираҳои асосии ҳукмрон баромад қарда наметавонанд. Дар сурати ғайр нерӯҳои сиёсии сарқаш аз сиёсати қабир берун қарда мешаванд. Тавассути интиҳобот ғӯё дар ҷомеаи авторитарӣ мақомоти ғуноғуни ҳокимият, аз ҷумла ҳокимияти қонунбарор ташаккул меёбад. Аммо онҳо лухтактабият ва номустақил буда, дар бисёр ҳолатҳо дар зери таъсири ҳокими бонуғуз қарор доранд.

Интиҳобот воситаи муҳими ғузариши орому муттасил ба демократия мебошад. Дар ин мағрид зӯриғариҳои сиёсӣ номумкин мегарданд. Тағйири ҳокимият дар шакли мутамаддин ба амал омада, ҳар гуна харобқорию носозғорино истисно менамояд. Интиҳобот метавонад боиси ғузариш аз режими сиёсии ғайридемократӣ ба демократия гардад. Зарур аст, ки ҳангоми ғузариш ба демократия тавассути интиҳобот мақомоти мухталифи зӯроварино давлат ба моҳияту мақсадҳои асосии инқишоф сарфаҳм раванд. На танҳо қувваҳои

мусаллаҳи кишвар, балки нерӯҳои ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ низ раванди интиҳоботро бипазиранд. Вазифаи муҳими интиҳобот тасдиқи ҳуқуқ, озодии шахсият ва арзишҳои умумибашарӣ ба ҳисоб меравад.

§ 4. СИСТЕМАҲОИ ИНТИХОБОТӢ

Дар раванди интиҳобот системаҳои гуногуни интиҳоботӣ истифода мешаванд. Системаҳои интиҳоботӣ намоёндагии иродаи халқро таъмин менамоянд ва мақомоти масъули ҳокимиятро ташаккул медиҳанд. Системаи интиҳоботӣ танзимгари асосии интиҳобот буда, вазифаи масъулро ба ўҳда дорад. Ба зиммаи он ташҳиси принципҳои ташкили интиҳобот, воситаи гузаронидани овози интиҳобкунандагон ба мандатҳо, вазифаҳои ҳокимиятӣ ва ғ. меафтад.

Дар кишварҳои гуногуни олам системаҳои интиҳоботии мажоритарӣ, мутаносиб, омехта ва консенсуалӣ истифода мегардад. Мафҳуми «мажоритарӣ» маънои аксариятро дорад. Ҳангоми истифодаи системаи интиҳоботии мажоритарӣ манфиату талаботҳои маҳз аксарияти интиҳобкунандагон ба инобат гирифта мешаванд. Мувофиқи системаи интиҳоботии мажоритарӣ аз ҳар ҳавзаи интиҳоботӣ як нафар вакил интиҳоб менамоянд. Системаи интиҳоботии мазкур дар навбати худ ба зерсистемаҳои аксарияти мутлақ ва аксарияти нисбӣ тақсим мегардад. Ҳангоми истифодаи зерсистемаи аксарияти нисбӣ ҳолиб касе ё гурӯҳе ҳисобида мешавад, ки аз ним зиёди овозҳо ё на камтар аз 50 % ва ҷамъи як овозро соҳибӣ намудааст. Зерсистемаи аксарияти мутлақ аз $\frac{1}{3}$ ё на камтар аз 75% овозҳоро дар назар дорад.

Агар ҳеҷ як номзаде чунин таносуби овозҳоро соҳиб нагашта бошад, он гоҳ даври дуюми интиҳобот бо иштироки ду номзаде, ки аз ҳама бештар овоз гирифтаанд, барпо мегардад. Барои ғалаба аз рақиб зиёдтар овоз гирифтани кифоя аст. Баъзан дар даври дуюми интиҳобот ҳамон номзадҳое иштирок менамоянд, ки дар даври аввал ҳадди ақаллиро гузашта бошанд. Ҳар номзаде, ки овози бештар гирифтааст, ҳолиб доништа мешавад. Системаи мажоритарии интиҳобот дар Британияи Кабир, ИМА, Канада, Франция, Япония, Зеландияи Нав ва давлатҳои дигар истифода мегардад.

Системаи мажоритарӣ як қатор норасогиҳо дорад. Аз ҷумла, интиҳобкунандагони зиёде (камтар аз 50 фоиз) дар мақомоти ҳокимият муаррифӣ намешаванд. Зеро ҳолибон, асосан ба ҳимояи талаботу манфиатҳои аксарият омодаанд. Ё худ ҳизби сиёсӣ, ки дар интиҳобот назар ба рақибаш овози камтар гирифтааст, метавонад дар парламент ҷойҳои зиёди депутатино соҳиб шавад. Чунки он тавассути иштирок дар иттифокҳои пешазинтиҳоботӣ чунин мақомро ба даст меорад.

Мувофиқи системаи интиҳоботии мутаносиб ҳар ҳавзаи интиҳоботӣ на як, балки якчанд вакилро интиҳоб менамоянд ва онҳо намоёндагони ҳизбҳои

сиёсии гуногунанд. Хавзаҳои калони интиҳоботӣ ташкил карда мешавад. Моҳияти системаи интиҳоботии мутаносибро тақсими мандатҳо мутаносибан ба овозхое, ки ҳизбҳо ва یتтифокҳои интиҳоботӣ соҳиб гаштаанд, ташкил медиҳад. Нерӯҳои сиёсӣ дар мақомоти интиҳобии давлатӣ мувофиқи маълумияти воқеӣ дар байни интиҳобкунандагон ҷой мегиранд. Чунин ҳолат манфиатҳои ҳамаи умумиятҳои ҷамъиятиро инъикос менамояд. Ба иштироки одамон дар раванди интиҳобот вусъат мебахшад.

Системаи интиҳоботии мутаносиб асосан дар гурӯҳи калони кишварҳои аврупоӣ истифода мегардад. Дар мамлакатҳои Амрикоӣ Лотинӣ фақат аз системаи мазкур истифода менамоянд. Онҳо системаи мажоритариро аз хотири ки манфиатҳои фақат ҳудудҳои маҳдуди аҳолинишинро таҷассум намуда, тамоми аҳолиро ба ҳисоб намегирад, танқид намуда, системаи интиҳоботии мутаносибро ихтиёр менамоянд.

Баъзе кишварҳо ба мақсади хубтар истифода намудани раванди интиҳобот ҳам системаи мажоритарӣ ва ҳам системаи мутаносибро истифода менамоянд, ки бо номи системаи интиҳоботии омехта маълум аст. Масалан, дар Германия нисфи ҳайати бундестаг мувофиқи системаи мажоритарӣ, нисфи дигараш мувофиқи системаи мутаносиб интиҳоб мешавад. Дар Австралия палатаи намояндагон тавассути системаи мажоритарӣ ва сенат ба воситаи интиҳоби мутаносиб ташкил мегарданд. Ҳангоми интиҳоби Думаи давлатии Федератсияи Русия низ системаи интиҳоботии омехта истифода мегардид. 225 депутат ба воситаи системаи мажоритарии аксарияти нисбӣ ва 225 депутат тавассути системаи мутаносиб аз ҳизбҳои сиёсӣ ва ҳаракатҳои ҷамъиятию сиёсӣ интиҳоб мешуданд. Аммо аз интиҳоботи соли 2007 ин ҷониб системаи интиҳоботии мутаносиб ба таври саросарӣ ҷорӣ гардид. Ҳамаи 450 депутат тариқи рӯяхати ҳизбӣ интиҳоб мегарданд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ системаи интиҳоботии омехта мавриди истифода қарор гирифтааст. Ҳангоми интиҳоби вакилони Маҷлиси намояндагон, ки ба сифати парламенти касбӣ амал менамоянд 65 ғоизи вакилон ё худ 41 нафар тавассути системаи интиҳоботии мажоритарӣ интиҳоб мешаванд. 35 ғоиз ё худ 22 нафари вакилон мувофиқи рӯйхатҳои ҳизбӣ тавассути системаи интиҳоботии мутаносиб муайян мегарданд.

Системаи интиҳоботии консенсуалӣ низ мавриди истифода қарор гирифтааст. Ба таври баръало ва мунтазам он дар ташаккули таркиботи СММ, ҳизби «сабзҳо» ва ғ. истифода мегардад. Он самти самараноки инкишофро соҳиб аст. Интиҳобкунандагон на барои номзадҳои алоҳида, балки барои ҳамаи номзадҳо овоз медиҳанд. Масалан, агар барои мансаби президентӣ 3 нафар номзад пешниҳод гашта бошанд интиҳобкунандагон ба номзадҳо ба тариқи ҳолдӣ, ки қаблан муқаррар гардидааст, овоз медиҳанд. Дар охир ҳолҳо ҷамъбасти гардида, ғолиб муайян мешавад. Моҳияти системаи кон-

сенсуалиро дарёфти мақоме ташкил медиҳад, ки на ба муқовимат, балки ба ризоияти номзадҳо асос меёбад.

Раванди интиҳобот давраҳои гуногунро дарбар мегирад. Бештар марҳалаҳои омодагӣ ба интиҳобот, пешбарии номзадҳо, бақайдгирии номзадҳо, овоздиҳӣ ва ҷамъбасту натиҷагирӣ аз интиҳобот барҷаста зоҳир мегарданд. Ҳамаи марҳалаҳо пурарзиш буда, муносибати ҳосаро талаб менамоянд. Дар ҷомеаи мутамаддин бунёди заминаҳои сиёсӣ ҳуқуқӣ ба раванди интиҳобот оғоз мебахшанд. Қонун ё санади дигари ҳуқуқӣ раванди интиҳоботро мурағбат ва мутаҷаллил мегардонанд. Вазифаҳо, принципҳои асосӣ, ҷараёни интиҳоботро муайян менамоянд ва ба самти зарурӣ равона месозанд.

Пешбарии номзадҳо ва бақайдгирии онҳо диққати махсусро талаб дорад. Принципҳои асосии интиҳоботӣ, ки қулли мамлакатҳои демократияи воқеӣ аз рӯи онҳо амал менамоянд бояд ба инобат гирифта шаванд. Одатан пешбарии номзадҳо бо ташаббуси марказҳои нерӯҳои сиёсӣ ва ташкилоту муассисаҳои ҷамъиятию сиёсӣ ба амал меояд. Аммо ҷунин ҳолат метавонад манфиатҳои тамоми аҳолиро дарбар нагирад. Зеро на ҳамаи одамон аъзои ташкилотҳои ҷамъиятию сиёсианд ва наметавонанд номзодии ҳешро пешбарӣ намоянд. Аз ин хотир, ҳангоми қабули санадҳои сиёсӣ ҳуқуқӣ манфиату ҳуқуқҳои тамоми аҳоли ва ҳатто шаҳрвандони алоҳида ба инобат гирифта шавад. Шаҳрвандоне, ки аз доираи ташкилотҳои ҷамъиятию сиёсӣ ва нерӯҳои сиёсӣ берунанд, ҳуқуқи пешбарии номзадҳоро дошта бошанд. Яъне, номзадҳои мустақил низ пешбарӣ гарданд. Ҷунин тарзи пешбарии номзадҳо пурарзиш аст.

Дар кишварҳои гуногуни олам пешбарии рӯихати номзадҳои ҳизбӣ ҷой дорад. Мувофиқи қонун ба ташкилотҳои сиёсӣ, ки ҳадди ақаллии овозҳоро соҳиб шудаанд, имконияти дар интиҳобот иштирок намуданро медиҳанд. Сипас ҳизбиён дар маҷлисҳои ҳосаи ҳеш ҷамъ омада, рӯихати зарурии вакилонро пешбарӣ менамоянд. Одатан интиҳобкунандагон аз шахсияти номзадҳои ҳизбӣ огоҳӣ пайдо карда наметавонанд. Зеро интиҳобкунандагон на ба номзад ба вакилӣ, балки ба рӯихати ҳизбӣ дар маҷмӯъ овоз медиҳанд. Ҳизбҳои сиёсӣ ё ташкилотҳои дигари сиёсӣ, ки ҳуқуқи пешбарии номзадҳоро доранд, вообаста ба ғоиз ё миқдори овозҳои гирифтаашон дар мақомоти интиҳоботии ҳокимият ҷой мегиранд.

Тарзи пешбарии интиҳоби вакилони ҳизбӣ дорони як қатор зиддиятҳо мебошад. Он муҳолифи принципи интиҳоботи бевосита аст. Одамон, моҳиятан на ба вакилони мушаххас, балки ба ҳизбҳои сиёсӣ овоз медиҳанд. Ҷунин ҳолат мавқеи роҳбарони ҳизбро мустаҳкам менамояд. Аъзои ҳизбро тобеи сарвар мегардонад. Заминае баҳри ташаккули муносибатҳои харизматикӣ дар таркиботи ҳизбӣ пайдо мегардад. Ҷонибдорони ғояи аз тариқи рӯихати ҳизбӣ пешниҳод намудани вакилон он чиро асос мешуморанд, ки тарзи маъмури пешбарии номзадҳо боиси ташаккули фраксия ва ғурӯҳҳои депутатӣ

мегардад. Дар асл ташвиши онҳо заминаи воқеи надорад. Раъд намудан ё шубҳа овардан ба тарзи пешбарии рӯйхатии ҳизбии вакилон ба парламент дар ҳеч сурат маънои монеаи ташаккули инкишофи фраксияҳо ё гурӯҳҳои вакилонро дар мақомоти қонунбарор надорад. Хуб мешуд, агар вакилони ҳизбӣ низ аз ҳавзаҳои интихоботии якмандатӣ пешбарӣ мегаштанд ва дар сурати интихоб шуданашон дар парламент вобаста ба манфиатҳои ҳизбӣ дар фраксияҳо ва гурӯҳҳои депутатӣ гирд меомаданд. Дар ин ҳолат на принсипи интихоботи бевосита вайрон мегардид ва на муносибатҳои фраксионӣ, ки дар ҳаёти дохилипарламентӣ аҳамияти барҷаста доранд ҳалал меёфтанд. Ҳангоми пешбарии рӯйхати ҳизбӣ байни интихобкунандагон ва вакилон чандон робитаи қавӣ ба амал намеояд. Зиёда аз ин вобаста будани вакилон аз роҳбарияти ҳизбӣ ё фраксияю гурӯҳҳо ҳангоми қабули қарорҳо таъсири манфӣ мерасонад. Мустақилияти вакилро маҳдуд менамояд. Чунин гузориши масъала дар шароити Тоҷикистон рӯзмарра аст. Зеро анъанаи парламентӣ ва муносибатҳои байниҳамдигарии ташкилотҳои сиёсӣ чандон заминаи воқеӣ ва мустаҳкам надоранд.

Ҳизбҳои сиёсӣ ва анъанаи парламентӣ, ки аслан моли тамаддуни аврупоӣ мебошанд, дар сатҳи зарурӣ дар муносибатҳои ҷомеаи мо омехта нагаштаанд. Ҳатто нигоҳи сабуке ба таркиби ҳизбии кишвар ва муносибатҳои байниҳамдигарии нерӯҳои мухталифи сиёсӣ шаҳодати онанд. Менталитети гарбӣ низ аз худ дарак медиҳад. Тарзи тафаккур ва масъаладарккунии аҳолии кишвар имконият намедиханд, ки равандҳои сиёсӣ дар сатҳ ва самти зарурӣ ба вуқӯъ оянд ва ҳулосагирӣ аз он низ ҳосиятҳои махсусро дорост.

Дар раванди интихобот овоздиҳӣ мақоми ҳоса дорад ва нақши барҷастаро соҳиб аст. Он таваҷҷӯҳи махсусро талаб менамояд. Бояд ҳосиятҳои асосии овоздиҳӣ - озод ва маҳфӣ будани он риоя гарданд. Барои назорат нозирон аз ташкилотҳои ҷамъиятию сиёсӣ, нерӯҳои сиёсӣ, давлатҳои дигар ва ташкилотҳои бонуфузи байналхалқӣ даъват гарданд, то ба ҳадди имкон қонунӣ ва объективӣ будани интихобот собит гардад. Овоздиҳӣ на танҳо ҳуқуқи шаҳрвандон аст. Дар баъзе кишварҳо он ба ўҳдадорӣ табдил ёфтааст. Ҳатто саркашӣ аз овоздиҳӣ ё иштирок накардан дар онро мамнӯъ эълон дошта, ба чунин одамон ҷазо медиҳанд. Агар дар Белгия, Нидерландия ва Австралия ба ҷарима қаноат намоянд, дар Покистон метавонанд ба маҳбас кашанд.

Дар раванди интихобот интихобкунандагон ва ҳаммаслакуну ҷонибдороне, ки номзадро дастгирӣ менамоянду дар амалӣ гаштани мақсадҳо мусоидат менамоянд, нисбати ў талаботи муайяне пеш мегузоранд. Талаботу дархостҳо хеле гуногунанд. Аммо ба инобат гирифтани қисматҳои зерин то андозае шарт ва заруранд:

- маълумияти номзад дар ҳавзаи интихоботие, ки пешниҳод шудааст;
- салоҳияти касбӣ;

- дорои санъати нотиқӣ ва қобилияти баҳсу мунозира;
- солимии ҷисмонӣ ва рӯҳию ақлонии номзад, ки тавонад ба ҳар гуна мушкilotу муқовимат истодагарӣ намояд ва зафар ёбад;
- қобилият ва имконияти ба зудӣ дарки амики вазъияти навро дошта бошад ва худро мутобиқ гардонад;
- ба эҳсосот дода нашавад, ботамкин ва бомулоҳиза бошад;
- дар назди интиҳобкунандагон ва намояндагони воситаҳои ахбори умум ба таври хуб суханронӣ карда тавонад ва худро гум накунад;
- ба сухани одамон ғӯш диҳад, сухани мусоҳибро набурад ва аз таҳриф ё шарҳи андешаҳои рақиб худдорӣ намояд;
- қобилияти дар ҳайати гурӯҳ ба сифати сарвар фаъолият намуданро дошта бошад;
- қобилияти ба амал баровардани вазифаҳои намояндагӣ ва таҷассуми манфиатҳои гурӯҳҳои иҷтимоиро дар ҳар ҳолат дошта бошад;
- ба зафар ёфтани хеш боварии қатъӣ дошта бошад.

Дар интиҳобот диққати зарурӣ ба рафтори интиҳобкунандагон дода мешавад. Зеро тамоми натиҷаҳо ва оқибатҳои интиҳобот аз мавқеъ ва қарордоди интиҳобкунандагон бармеоянд. Аз ин ҷост, ки яке аз масъалаҳои асосии ҳар гуна интиҳоботро таъсиррасонӣ ба интиҳобкунандагон ташкил медиҳад. Дар раванди тарғибу ташвиқот аз воситаҳо, методҳо ва технологияи гуногун истифода мебаранд, то ки интиҳобкунандагонро ба худ наздик намоянд. Амали фаъолони тарғибгар фақат он вақте самар меорад, ки сатҳи таъсирбахшӣ ё истифодаи технология, воситаю методҳо ба сатҳи инкишофи маданияти сиёсӣ, тарзу сатҳи тафаккур ё худ сатҳи ақлоният ва анъанаю одатҳои интиҳобкунандагон мувофиқат намояд.

Се навъи таъсиррасонӣ ба интиҳобкунандагон мавриди бештари баҳсу андешаҳо қарор гирифтаанд. Дар раванди интиҳобот **технологияи ошкоро** васеъ истифода мегардад. Навъи рӯоварии мазкур бештар ба ақлу идроки интиҳобкунанда молик аст. Вақте ки кас ба моҳияту хусусиятҳои интиҳобот амиқ сарфаҳм меравад, муносибати хешро нисбати интиҳобот ва масъалаҳои мушаххаси он ба зудӣ муайян менамояд. Ташвиқотчиёро зарур аст, ки симо ва афзалиятҳои номзадро беҳтар нишон дода, дар сатҳи баланд барномаи фаъолиятро муаррифӣ намоянд. Он гоҳ гурӯҳи интиҳобкунандагон мавқеи худро ба хубӣ муайян намуда, ба ғоидаи ин ё он номзад қарор қабул менамояд.

Ҷомеае, ки инкишофи мутаносибу муттасилро аз даст додааст ва ҳолати бӯхронӣ воқеист, бештар **технологияи каллобияи фиребгариро** мавриди истифода қарор медиҳад. Заминаи асосии навъи таъсиррасонии мазкурро вазъияти мураккаби ҷомеа, ноустувории алоқаҳои байни одамон, институтҳои сиёсии ҷомеа, сатҳи нокифояи инкишофи маданияти сиёсӣ, набудани воситаҳои ахбори оммавии мустақил ва демократӣ, ба инобат нагирифтани ҳуқуқи ин-

сон, бегонагии барзиёди мардум аз ҳокимият, ба арзу доди одамон эътибор надодани намояндагони шоҳаҳои мухталифи ҳокимияти сиёсӣ ва ғ. ташкил медиҳад. Аз чунин ҳолат истифода бурда номзадҳои алоҳида ва шахсони масъулу бовариноки онҳо одамонро бо ҳар фиребу найранг ба ҷониби худ меҳонанд. Дар чунин ҳолатҳо бештар ба эҳсосоти одамон, ба сатҳи нокифояи донишҳо дар бораи интиҳобот ва аҳамияти он дар ташаккули системаи сиёсии ҷомеа, ба бемасъулиятӣ ва нодонию бесалоҳиятии қисме аз интиҳобкунандагон диққат дода, онҳоро ба худ мекашанд. Интиҳобкунандагонро на ақлу қиёс, на манфиатҳои кулл, на барномаҳои бехтари инкишоф ё ҳалли масъалаю мушкилот, балки тарсу ҳарос, ғоидаҳои яклаҳзаинагӣ, нобоварӣ, ҳасад ва ғ. ба интиҳобот меорад.

Шахсони бовариноку масъулини пешбарии номзад мекӯшанд, ки бештар на дар бораи барномаи ғайрияти ӯ, балки дар бораи шахсияти номзад қиссаҳо офаранд. Албатта, ҷигунагии шахсият ва намоиш додани симои он аз аҳамият ҳолӣ нест ва дар ҷорҷӯбаи низоми ҳуқуқӣ қарор дорад. Аммо мутлақ гардонидани таърифу тавсифи шахсияти номзад ва мадҳиясароӣ дар бораи ӯ на ба мантиқ меғунҷад ва на ба ғоидаи интиҳобкунандагон аст.

Аз ҷониби номзад ва наздикону атрофиёнаш таъсиррасонӣ дар шакли дағалу ғайриқонунӣ - харидани овози интиҳобкунандагон рӯх медиҳад. Бехуда нест, ки мардум ин гуна вакилонро ҳар гуна лақабҳо меғуздоранд. Бадном намудани рақиб низ як навъи ба худ ҷалб намудани интиҳобкунадагон аст. Номзадҳо ва гурӯҳҳои ташвиқотии онҳо дар ғайриятиашон ба таҳлили барнома ва ҳатто шахсияти рақибонашон рӯ меоранд. Агар танқиди рақиб дар доираи низоми интиҳобот ва ҳосияти принципиалию самарабахш дошта бошад қобили таваҷҷӯҳ аст, вале агар танқид ба таъкибу бадномсозии рақиб бирасад, авфнопазир аст. Дар ин ҳолат даҳолати мақомоти ҳуқуқӣ ва маркази интиҳобот зарур аст, то ки садди роҳи игвою харобкориҳо гарданд.

Бо пешрафти ҷомеа ва комил гаштани равандҳои интиҳоботӣ муносибати интиҳобкунандагон низ ба он дигаргун мешавад. Одамон тадриҷан ба ҳуқуқҳо ва масъулияти салоҳияти ҳеш сарфаҳм мераванд ва ҳар ҷи бештар мавқеи сазовортар пайдо менамоянд. Интиҳобкунандагон бештар ба ҷонибдорӣ номзад ё нерӯи сиёсӣ овоз медиҳанд, ки талаботу манфиатҳои онҳоро ҳимоя намоянд ва қонеъ гардонанд. Интиҳобкунандаи бомаърифат барномаи амали номзадро ҳамаҷониба таҳлилу тарқиб намуда, сифатҳои касбияю ахлоқии номзадро озмуда, баъд қарори овоздиҳиро қабул менамояд.

Ба интиҳобот ҳокимияти иҷроия метавонад таъсири ғайри расонад. Ҳокимияти иҷроия яке аз воситаҳои асосӣ ва қавили интиҳоботи озода демократӣ баромад менамояд. Маҳз он қонуни интиҳоботӣ ва санадҳои дигари марбут ба интиҳобот ва системаҳои интиҳоботиро воқеъ меғардонад. Раванди интиҳоботро мутаҷаққил ва самаранок менамояд. Имқониятҳо ва заминаҳои зиёде баҳри татбиқи интиҳобот ва натиҷагирӣ аз онро муҳайё месозад. Ба

интиҳобот ҳосияти нав ба нави пешқадаму бунёдгузорӣ зам менамояд. Аммо на ҳама вақт муносибати ҳокимияти иҷроия нисбати интиҳобот ва системаҳои интиҳоботӣ бегараз ва ҳолисона аст. Дар ҳолатҳои муайян ҳокимияти иҷроия вобаста ба манфиатҳо, асосан манфиатҳои шахсон ва гурӯҳҳои ҳоким бевосита ё тавассути чизе ба раванди интиҳобот ва натиҷагирӣ аз он даҳлат менамояд. Чуноне ки таҷрибаи кишварҳои гуногун нишон медиҳанд, ҳокимияти иҷроия аз рӯзҳои аввали оғози раванди интиҳобот ба он таъсир мерасонад. Пеш аз ҳама маркази интиҳоботро (одатан, комиссияи марказии интиҳобот) ба худ молик менамояд. Ба сарвари он шахсеро пешниҳод менамоянд, ки манфиатҳоро ҳимоя карда тавонад.

Ҳокимияти иҷроия имкониятҳои зиёде дорад, ки ба раванди пешбарии номзадҳо ва ташкили ҳавзаҳои интиҳоботӣ таъсир бахшад. Воситаҳои ахбори умумро, ки асосан дар зери назорати ҳокимияти иҷроияанд, ба ташвику тарғиби номзоди дилхоҳ сафарбар намояд. Ё худ монеаи ташвику тарғиби номзоди номувофиқ гардад. Ҳокимияти иҷроия дар сатҳи гуногун баъди баохиррасии интиҳобот ва натиҷагирӣ аз он ба соҳибваколатон муносибати хешро тағйир медиҳад. Чигунагии муносибатҳо аз мувофиқой ё муҳолифати манфиатҳо ва мақсаду роҳу воситаи воқеъгардии онҳо вобастааст. Аз ин хотир, низоми сиёсӣ ҳуқуқӣ вобаста ба ҳолатҳои мушаххаси давраҳои мухталифи раванди интиҳобот муносибатҳои байниҳамдигарии ҳокимияти иҷроия ва системаҳои интиҳоботиро мураттаб, муташаккил ва самаранок гардонад.

Марҳалаи ҷамъбаст ва натиҷагирӣ аз интиҳобот низ мураккаб ва ҳеле масъул аст. Шахсон ва нерӯҳои сиёсии ғолиб ба ҳокимият ворид мегарданд. Ба идораи ҷомеа шурӯъ менамоянд. Онҳо иродаи аксариятро воқеъ мегардонанд. Талаботу манфиатҳои онро дар мадди аввал мегузоранд. Аммо набояд манфиатҳо ва талаботи ақаллият сарфи назар гарданд.

Дар амалияи ҷамъиятӣ ҳодисаҳои рӯҳ медиҳанд, ки нерӯҳои сиёсӣ баъди ғолибият дар мақомоти мухталифи ҳокимият ҳаммаслакон ва наздиконашонро меоранд. Бо баҳонаи он ки онҳо бо «командаи» худ кор карданианд, мутахассисон ва кормандони сатҳи гуногунро аз кор озод менамоянд. Чунон ба манфиатҳои гурӯҳӣ ё шахсӣ дода мешаванд, ки ҳеҷ гуна арзишҳои ахлоқӣ маънавӣ ва касбиро ба назар намегиранд. Ба тақдирӣ одамон бозӣ кардан хатоест авфнопазир ва ҳеҷ «команда» бурд надорад. Аз ин хотир, санадҳои ҳуқуқӣ бояд чунин ҷиҳатҳоро ба назар бигиранд. Маҳз тавассути қонун ва низоми ҳуқуқӣ чунин зумра муносибатҳои одамон ба низом дароварда шаванд.

БОБИ IV. МОДЕРНИЗАТСИЯИ СИЁСӢ

§ 1. МОДЕРНИЗАТСИЯИ СИЁСӢ: МАЗМУН, МЕЪЁРҲО ВА НАВЪҲО

Олами сиёсат гуногунчехра аст. Раванду ходисаҳое ҳастӣ доранд, ки хусусиятҳои асосии онро муайян месозанд. Дар рафти инкишофи таърихӣ тағйиротҳои ҷиддӣ ба амал меоянд. Ба ҷойи ходисае ходисаи дигар меояд. Замона талаботу манфиатҳои навро ба пеш мегузорад. Насли нав талаботу манфиатҳои хешро дорад. Бинобар ин дар пайи тағйири ҷомеа, арзишҳо ва системаи сиёсии он бо тамоми унсурҳо ва хусусиятҳояш мегардад.

Олами сиёсат зудҳаракат аст. Вақте ки муносибатҳои сиёсии мавҷудаи системаи сиёсӣ ва манфиатҳои субъектҳои навини сиёсат мувофиқ намеоянд, он гоҳ воқеияти объективӣ тағйироти сиёсӣ ва умуман, инкишофи ҷомеаро талаб менамояд. Ҳамин тарик, номувофиқ омадани воқеият ва тасаввуроти субъектҳои сиёсат боиси рушди сиёсии олам мегарданд.

Масъалаи модернизатсияи сиёсӣ дар низоми муосири донишҳои сиёсӣ ҷойи намоёнро ишғол менамояд. Ҳанӯз дар асрҳои гузашта ба масъалаи мазкур назари хоса доштанд. Асосҳои методологии омӯзиши модернизатсияи сиёсиро Ф. Теннис, М.Вебер, Т.Парсонс гузашта буданд. Аз назари инкишофи таърихӣ ду навъи асосии ҷомеа мавҷуд аст: **ҷомеаи анъанавӣ** ва **ҷомеаи муосир**. Ҷомеаи анъанавиро хоси кишварҳои рӯ ба инкишоф ва ҷомеаи муосирро марбути кишварҳои мутаракқӣ медонанд.

Ҷомеаи анъанавӣ устувор ва камҳаракат буда, ҳаёти сиёсӣ дар он аз рӯи анъана ва одатҳо танзим мегардад ва намунаҳои устувори рафтори сиёсӣ хоси он мебошад. Дар ҷомеаи анъанавӣ институтҳои сиёсӣ, асосан мустақил ва комил нестанд ва вазифаҳои онҳо низ чандон муқаррар нагардидаанд. Аз ин рӯ, тағйиротҳои ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ё фарҳангӣ чандон ба онҳо таъсир намерасонанд. Институтҳои сиёсии ҷомеа ба тағйиротҳо дарҳол ҷавоб дода наметавонанд. Мутобиқшавӣ ё мутобиқгардонӣ гӯё ба табиати онҳо бегона бошанд.

Ҷомеаи муосир тамоман хосиятҳои дигарро соҳиб аст. Арзишҳои универсалӣ аҳамияти муҳим пайдо намуда, арзишҳо ва тасаввуротҳои маҳдуди маҳаллӣ, ки хоси қавмҳо, халқҳо ва кишварҳои алоҳида мебошанд, асосан ҷой надоранд ё онҳо мақоми пешбарро соҳиб нестанд. Ҳам дар сатҳи амалияи ҷамъиятӣ ва ҳам дар сатҳи мафкуравӣ одамон арзишҳои умумиро қадр намуда, аз арзишҳои маҳдуд чудо мегарданд. Нақши асосӣ ба фардҳои алоҳида дода мешавад. Талаботу манфиатҳои инфиродӣ дар ҷойи аввал гузошта мешаванд. Адолати иҷтимоӣ дар ҳимояи манфиатҳо ва таъмини баробарии ҳуқуқи озодиҳои одамон ба таври инфиродӣ зоҳир мегардад. Манфиати инфирод аз манфиати гурӯҳи иҷтимоӣ ё умумиятҳои дигар боло гузошта мешавад. Шахс ҳамчун унсури асосӣ ва муҳими ҷомеа ва сиёсат баромад менамояд. Мансубияти иҷтимоии одамон аҳамияти асосӣ надорад. Он қариб ҳеҷ

чизро муайян намегардонад. Мақоми махсусро интихобот соҳиб мешавад. Интихобот ба унсури асосии инкишофи ҷомеа табдил меёбад. Сатҳи камолоти ҷомеа аз сатҳи комилии системаи интихоботӣ низ вобаста аст.

Одамон мақсад ва тарзи ҳаёташонро худ муайян месозанд. Ҳеҷ касе ё гурӯҳе, ки шахс марбути он аст, ҳақ надорад, ки ба ҳаёти шахсӣ дахлат намояд. Муносибатҳои ҷамъиятӣ тавре воқеиятанд, ки ҳар гуна мудохила ба ҳаёти шахсро рад менамоянд. Муносибатҳои байни одамон ва иттиҳодияҳои ғайридавлатиро низоми ҳуқуқӣ танзим менамояд. Ба ғайрияти ҳаётии одамон, бахусус ба ғайрияти меҳнатӣ, муносибатҳои оилавӣ, интиҳоби ҷойи истиқомат диққати махсус дода мешавад. Ғайрияти меҳнатӣ, касбомӯзӣ, такмили ихтисос ва ғ. аҳамияти махсус пайдо намуда, аз институтҳои дигари иҷтимоии ҷомеа, аз ҷумла аз оила ҷудоанд. Ё худ интиҳоби ҷойи зист, ки яке аз ҳуқуқҳои асосии инсон аст, аз қарорҳои бюрократии институтҳои сиёсии ҷомеа вобаста нестанд ва ғ.

Гузариш аз наъи анъанавии ҷомеа ба ҷомеаи навин, аз системаи сиёсии анъанавӣ ба системаи сиёсии муосирро бо мафҳуми «модернизатсияи сиёсӣ» ифода менамоянд. Мафҳуми «модернизатсияи сиёсӣ» дар сиёсатшиносии кишварҳои ғарбӣ ҳамчун таҷассуми ҷараёни ҳаёти сиёсӣ, раванду ходисаҳо, тағйироти онҳо ва сатҳи инкишофи сиёсии ҷомеа истифода мешавад. Масъалаи андознамоии инкишофи ҳаёти сиёсӣ мураккаб аст ва дар ҷабҳаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ амали мазкур чандон мушкилӣ надорад. Вале андознамоиҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа зиддият ва монеаҳои мураккабтаринро пеш меоранд. То ҳоло принсипҳо ва меъёрҳои маъмуле вучуд надоранд, ки амали мазкурро ба ҷо оранд. Масалан, дар назари аввал намоён мегардад, ки дар шароити рушди демократии инкишофи ҷомеа тағйиротҳои сиёсии ҳаёт ҳосияти пешқадамдоранд ва ба майлонҳои демократӣ пайвастанд. Дар ин хусус ҳеҷ ҷойи шубҳае вучуд надорад. Аммо таҷрибаи мамлакатҳои гуногуни олам аз он шаҳодат медиҳанд, ки самаранокии ҳалли масъалаҳои муҳими стратегӣ бештар ба давраи режими авторитарӣ рост меоянд. Аз ҷумла, таҷрибаи инкишофи таърихӣ Чили, мамлакатҳои Осиёи Ҷануби Шарқӣ ва Испания шаҳодати онанд.

Масъалаи таҳлили манбаъҳо, характер, самти тағйироти сиёсӣ, андознамоии микдорию сифатии он ҳанӯз аз солҳои 50-уми асри XX авҷ гирифта буд. Дар он давра нуктаи баландтарини инкишофи системаи сиёсии ҷомеаро ба низоми Британияи Кабир ва ИМА мансуб медонистанд. Маҳз дар ҳамин давра интиҳоби роҳи минбаъдаи инкишоф, самтҳои стратегии пешрафти аксари давлатҳои «ҷаҳони сеюм» рӯзмарра ғардида буданд. Аммо таҷрибаи мамлакатҳои гуногун исбот менамоянд, ки рӯ овардани мамлакатҳои тараққиҳо ба системаи сиёсии ИМА ва Британияи Кабир ё кишвари дигари пешқадам чандон самарабахш ба итмом нарасидааст. Муҳити иҷтимоӣ фарҳангии ҷомеаи анъанавии мамлакатҳои рӯ ба инкишоф имконият на-

доданд, ки арзишҳои тамаддуни ғарбӣ дар ҳаёти сиёсии онҳо мавқеи қавӣ пайдо намоянд. Аммо таҷрибаи мазкур дар тақмили назарияи модернизатсияи сиёсӣ таъсири ғаёл расонидааст.

Инкишофи сиёсӣ ё модернизатсияи сиёсӣ дар ҳар давра замон диққати мутафаккирон ва муҳаққиқонро ҷалб намудааст. Махсусан, назари Арасту оид ба масъалаи мазкур ҷолиб аст. Ӯ соҳаи сиёсиро ба омилҳои дигари иҷтимоӣ пайваста, мазмуни онро аз нобаробарии иҷтимоӣ вобаста медонист. Арасту анъанаи аз омилҳои дигар вобаста будани ҳаёти сиёсиро қувват бахшид. Аз он замон сар карда, масъалаи мазкур дар илми сиёсӣ бештар тақвият пайдо намуд. Махсусан, дар давраи инкишофи таълимоти диалектикаи материалистӣ муносибати детерминистӣ бештар гардид. Яъне, тамоми раванди падидаҳои ҳаёти ҷомеаро аз инкишофи иқтисодӣ вобаста медонистанд. Яке аз аввалинҳо шуда, муносибати ғайрро ба ҳаёти сиёсӣ Н.Макиавелли ихтиёр намуд. Ӯ тавонист мустақилияти ҳаёти сиёсӣ ва сиёсатро собит намояд ва афзалияти онро нисбати соҳаҳои дигари ҳаёти ҷомеа муайян гардонад. Ғояҳои ӯро намояндагони мактаби сотсиологияи сиёсӣ Г.Моска, В.Парето ва Р.Михелс идома доданд ва ғайри ин гардониданд. Дар тадиқоти онҳо аз як қанор ба қанори дигар гузаштан мушоҳида мегардад. Онҳо сиёсат ва ҳаёти сиёсиро ҳимоя намуда, ҷанбаҳои дигари ҳаёти ҷомеаро аз сиёсат вобаста медонанд.

Ғарҷанде ки дар ҳар давра замон муҳаққиқон ба инкишофи сиёсӣ ва масъалаҳои муҳталифи он муроҷиат намуда бошанд ҳам, фақат дар солҳои 50–60-уми асри XX муяссар гардид, ки таълимоти муқаммале оид ба модернизатсияи сиёсӣ дар доираи сиёсатиносии муқоисавӣ ташаккул ёбад. Назарияи модернизатсияи сиёсӣ мактабҳо ё ҷараёнҳои гуногун дорад. Ҳар яке онҳо назари хешро нисбати моҳият, хусусиятҳо, принципҳо ва меъёрҳои инкишофи сиёсӣ муайян менамоянд.

Дар ташаккули консепсияи модернизатсияи сиёсӣ асарҳои Г.Алмонд ва Д.Пауэлл «Сиёсатиносии муқоисавӣ. Муносибат аз мавқеи «консепсияи инкишоф» (1966), Д.Эптер «Сиёсати модернизатсия» (1965), Л.Пай «Ҷиҳатҳои инкишофи сиёсӣ. Тадиқоти таҳлилӣ» (1966), С.Хантингтон «Низомии сиёсӣ дар ҷомеаи тағйирёбанда» (1968) ва ғ. таъсири амиқ гузоштаанд.

Дар назарияи модернизатсияи сиёсӣ нақши марказиро асосноккунии тарҳи умумии раванди глобалии тамаддун ташкил медиҳад. Моҳияти онро тавсифи характер ва самтҳои асосии гузариш аз ҷомеаи анъанавӣ ба ҷомеаи муосир зоҳир менамояд. Чунин гузариш яку яқбора ё ба таври стихиявӣ ба амал намеояд. Он натиҷаи инкишофи гуногунҷабҳаи ҷомеа буда, дар заминаи пешрафти илму техника, истифодаи технологияи пешқадам ва дар асоси тағйироти қуллии иҷтимоию таркибӣ ба амал меояд. Мафҳумҳои «ҷомеаи анъанавӣ» ва «ҷомеаи муосир» сатҳи гуногуни тамаддун, қомилияти системаҳои сиёсӣ ва муносибатҳои сиёсиро таҷассум менамоянд. Мафҳумҳои

мазкур маком ва накши махсуси одамони алохида, гурӯҳҳо ва умумиятҳои иҷтимоию сиёсиро дар системаи гуногуни иҷтимоӣ нишон медиҳанд. Огоҳи менамоянд, ки то кадом андоза шахс метавонад дар шароити тамаддуни мавҷуда қобилияти худро беҳтарин равиш раҳбарӣ намояд.

Ҳамин тариқ, модернизатсияи сиёсӣ дар маънои гузариш аз ҳолати оддӣ ба ҳаёти соддаи сиёсӣ ба шакли мураккабтару мукамалтари ташкили ҳаёти сиёсӣ фаҳмида мешавад.

Дар инкишофи назарияи модернизатсияи сиёсӣ ду марҳалаи асосӣ сипарӣ гаштааст:

— марҳалаи аввал солҳои 50-60-уми асри XX-ро фаро мегирад. Гузариш аз ҳолати анъанавӣ ба ҳолати замонавӣ, асосан доираи васеи мамлакатҳои тараққиҷро фаро гирифта буд. Мамлакатҳои зиёди Осиё, Африка ва Амрикои Лотинӣ, ки истиқлолияти сиёсӣ ба даст оварда буданд, дар пайи ташҳиси самтҳои стратегияи инкишофи ҳеш гаштанд. Бештар онҳо ё рӯ қониби ҷаҳони сотсиалистӣ ё рӯ қониби олами сармоядорӣ Ғарб меоварданд. Бештар давлатҳои тараққиҷ ҳолати ғарбиро меписандиданд.

Равандҳои модернизатсионӣ бештар ҳамчун ҷараёни вестернизатсия пазируфта мешуданд. Хусусиятҳои тамаддуни ғарбӣ ташвиқи тарғиб мешуд. Модернизатсияи сиёсӣ дар сатҳи гуногун эътибор пайдо мекард. Пеш аз ҳама раванди эътирофи арзишҳои либералии Ғарб ба амал омада, гузариш ба муносибатҳои навини ҳолати ҳамчун раванди демократикунории ҷаҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятии мамлакатҳои тараққиҷ доништа мешавад. Демократия, ки аслан моли тамаддуни ғарбист маҳз дар намунаи кишварҳои Аврупои Ғарбӣ ва ИМА эътироф карда мешавад.

Модернизатсияи сиёсӣ ҳамчун шароит ва заминаи пешрафти иҷтимоию иқтисодии мамлакатҳои рӯ ба инкишоф доништа мешуд. Дар як ҳолат модернизатсияи сиёсӣ натиҷаи самараноки рушди ҳолати тараққиҷ эътироф мекардид. Равандҳои модернизатсиониро саропо аз омилҳои беруна, муносибати онро ба муносибатҳои байни давлатҳо вобаста медонистанд. Ғуё маҳз равобит ба мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ ва ИМА имконият доданд, ки мамлакатҳои рӯ ба инкишоф арзишҳои ҳолати муосирро дарк намоянд, моҳияту хусусиятҳои онро ба таври воқеъбинона баррасӣ намоянд.

— марҳалаи баъдина солҳои 70-90-уми асри XX-ро дарбар мегирад. Дар ин давра муносибати байни мафҳумҳои ифодагари инкишоф ва модернизатсия тафовут пайдо намуданд. Яъне, чун давраи аввал ҳар ду мафҳум як маъниро ифода намекард. Модернизатсия на ҳамчун шароити инкишоф, балки вазифаи инкишоф доништа мешуд. Дар ҳаёти ҷамъиятӣ ба тағйиротҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсӣ диққати бештар меоданд. Тағйирот ҳоси ҳамаи давраи замонавӣ. Сохти сиёсӣ ё режими сиёсӣ гарчанде ки ба он таъсир бахшанд ҳам, моҳияти онро дигар карда наметавонанд.

Дар ин давра мафҳумҳои гуногун пайдо шуданд, ки равандҳои модернизатсиониро ифода менамуданд. «Модернизатсияи нопурра», «модернизатсияи сарбаста» ва ғ. аз чунин падидаҳо дарак медиҳанд. Дар марҳалаи мазкур ба равандҳои сиёсии мушаххаси кишварҳои алоҳида таваҷҷӯҳи бештар зоҳир менамуданд. Хусусиятҳои гузариш аз системаҳои пешин ба низоми навин мавриди омӯзиш қарор ёфта буд. Дар чунин ҳолат махсусияти миллий, таърихӣ ва фарҳангии халқҳо ва кишварҳо дар мадди аввал гузошта мешаванд.

Модернизатсияи сиёсӣ мазмуни хос дорад. Он дар воқеъи гаштани як қатор амалҳо ва вазифаҳо зоҳир мегардад. Дар ҳомае новобаста аз сатҳи инкишоф, вобаста ба фаъолияти гуногунҷабҳаи одамон ғуруҳҳои нав ба нави манфиатҳо пайдо мегарданд. Дар натиҷаи фаъолияти мухталифи одамон муносибатҳои ҷамъиятӣ низ мураккаб мегарданд. Аз ин хотир, дар мундариҷаи модернизатсияи сиёсӣ тақсимои таркиботи институтҳои системаи сиёсии ҳома ба амал меояд.

Системаи сиёсии ҳомаеро зарур аст, ки зудҳаракат гардад ва ба ҳар гуна тағйироти иҷтимоӣ ҷавоб гардонад. Махсусан, тағйиротҳои нави сифатӣ амалҳои саривақтӣ талаб доранд. Фақат системаи сиёсӣ қобилияти амал намудан ва инкишофро дорад, ки агар тақсимои таркибии институтҳои сиёсӣ ва унсурҳои асосии он самаранок бошанд ва махсусгардонии онҳо дар сатҳи баланд қарор гиранд.

Дар системаи сиёсии ҳома ҳар яке аз қисмҳои таркибӣ вазифаҳои махсусро ба ҷо меоранд. Набояд ҳеҷ як қисми таркиботӣ вазифаҳои қисми дигарро иҷро намояд. Чунин фаъолиятро дар мисоли шоҳаҳои асосии ҳокимияти давлатӣ мушоҳида намудан ба мақсад мувофиқ аст. Мақомоти қонунбарор, иҷроия ва судӣ бояд ҳамдигарро пурра намоянд, вале дар ҳеҷ сурат ҷойи якдигарро нагиранд. Агар тақсимои таркиботи байни онҳо вайрон гардад, он гоҳ ҳокимияти давлатӣ вазифаҳои ҳешро иҷро карда наметавонад. Давлат, ки дар системаи сиёсӣ нақши пешбар дорад, ба мақоми системаи сиёсӣ ҳангоми ҷавоб гардонидан ба тағйиротҳои иҷтимоӣ зиён меорад.

Гарчанде ки мақомоти мухталифи системаи сиёсӣ вазифаҳои махсусро ба анҷом расонанд ҳам, дар байни онҳо робитаи доимӣ ва қавӣ вучуд доранд. Чунин тақсимои меҳнат ҳоси системаи сиёсии мамлакатҳои мутараққӣ мебошад. Дар мамлакатҳои сатҳи инкишофашон нокифоя ва мамлакатҳои қафомонда вазифаҳои мақомоти гуногуни таркиботи системаи сиёсӣ омехта мегарданд. Яке ҷойи дигареро ишғол менамояд. Дар бисёр ҳолатҳо вазифаҳои гуногуну зиёди идорӣ дар дасти одамони мансабдор ва институтҳои махсуси сиёсӣ гирд меоянд. Таҷрибаи таърихӣ кишвари мо мисолҳои фаровон дорад. Фақат ёдовар шудани он амал, ки ҳокимияти иҷроия дар бисёр ҳолатҳо вазифаҳои мақомоти дигари ҳокимиятро иҷро менамуд, басанда аст. Ё ҳизби

коммунист дар бисёр маврид аз номи ташкилоту созмонҳои ҷамъиятӣ ба-
ромад менамуд.

Системаи сиёсии ҷомеа қобилияти хешро ба худ мутобиқ намудан ё
мутобиқ гаштан ба раванду ҳодисаҳои афзун менамояд. Дар ҷомеае, ки
доираи васеи манфиатҳо ва талаботҳои гурӯҳҳои иҷтимоӣ вучуд доранд,
зиддиятҳо ва муттасилии бархӯрди манфиатҳои нерӯҳои сиёсӣ ба амал мео-
янд. Сатҳи муқовимати нерӯҳои сиёсӣ ва мочарогаароӣ хоҳу ноҳох меафзояд.
Бояд ҷомеа, унсурҳои гуногуни системаи сиёсии он барои танзими мочароҳои
сиёсӣ, муқовимати байни нерӯҳои сиёсӣ омода бошанд. Ҳалли масъалаҳои
асосӣ ва ҳадафҳои стратегӣ ба зиммаи мақомоти мутахассиси системаи сиёсӣ
меафтанд. Барои он ки қобилияти мутобиқати системаи сиёсӣ афзун гардад
зарурати рушди қобилияти сафарбарнамоӣ пеш меояд. Инчунин инкишофи
қобилияти зинданамоӣ ва эҳёи системаи сиёсӣ зарур мегардад. Системаи
сиёсӣ дар кишварҳои мутараққӣ имкониятҳои зиёд дорад, ки чунин навъҳои
қобилиятро тақвият бахшад. Аз ҷумла, воситаҳои гуногуни коммуникатсионӣ
ва сотсиаликунонии сиёсии шахсро истифода намуда, қонунӣ будан, боадолат
будани ҳокимият ва боварӣ намудан ба онро ташвиқу тарғиб менамоянд.
Яъне, системаи сиёсии ҷомеа метавонад намунаҳои рафтор ва ғайрияти
сиёсии одамонро ташаккул ва инкишоф диҳад.

Системаи сиёсӣ бояд ҳар гуна маҳдудиятро оид ба монғашавӣ дар раванди
иштироки шахс ва гурӯҳҳо дар идораи қорҳои давлатӣ аз байн бардорад.
Модернизатсияи сиёсӣ тамоюлҳои баробарии ҳуқуқҳо ва риояи онҳоро вусъат
медихад. Системаи сиёсии ҷомеаи мутамаддин ҳар гуна маҳдудиятҳо, махсусан
маҳдудиятҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва миллиро дар муносибатҳои байни одамон ва
муносибатҳои байни субъектҳои гуногуни сиёсат, идораи қорҳои давлатӣ ва
ҷамъиятӣ таъмин менамояд. Маҳз баробарии имкониятҳо арзишҳои ҷомеаи
муосирро аз ҷомеаи анъанавӣ фарқ мекунонанд. Зеро ҷомеаи анъанавӣ низ
мисолҳои зиёдеро пешниҳод менамояд, ки аз эълон доштани баробарии
ҳуқуқҳо дарак медиҳанд. Аммо воқеияти баробарии имкониятҳоро нишон
дода наметавонад.

Дар бораи мазмуни модернизатсияи сиёсӣ андешаҳои мухталиф вучуд до-
ранд. Тавсифи онҳо зарурат надорад. Фақат назари С.Хантингтонро ҳамчун
намуна зарур донистем. Ӯ муносибати институтсионалӣ ба масъалаҳои систе-
маи сиёсӣ ва раванди модернизатсияи онро пешкаш менамояд. Раванди инсти-
тутсионаликунонии ташкилотҳои сиёсиро қафили инкишофи системаи сиёсӣ
медонад. Фақат институтҳои муқтадири сиёсӣ, аз ҷумла институтҳои сиёсии
давлатӣ ва низоми комили ҳуқуқӣ метавонанд қобилияти сафарбарнамоӣ,
мутобиқшавӣ, эҳё ва рушди системаи ҷомеаро таъмин намоянд.

Яке аз масъалаҳои муҳими модернизатсияи сиёсиро масъалаи меъёрҳои
муносибат ташкил менамояд. Табиист, ки оид ба масъалаи мазкур низ
муҳаққиқон ва мактабҳои илмӣ назари хоса доранд. Махсусан, назари

либералӣ ва консервативӣ бештар ҷолибанд. Аз назари таълимоти либерализм меъёри асосии модернизатсияи сиёсиро сатҳи ҷалбгардии аҳоли бо низоми демократияи намояндагӣ ташкил медиҳад. Фаҳми либералӣ чунин ҷиҳатҳои муносибати меъерӣ ба равандҳои модернизатсиониро ҷонибдор аст:

— афзалияти рақобати элитаи сиёсӣ аз болои иштироки шахрвандони оддӣ махсус таъкид мешавад. Яъне, нақши элитаи сиёсӣ дар системаҳои интиҳоботӣ афзал дониста мешавад. Зеро элитаи сиёсӣ заминаи асосии демократияи намояндагӣ мегардад ва дар раванди демократикунонии ҳаёти ҷамъиятӣ саҳми асосӣ дорад. Берун аз демократияи воқеӣ иштироки одамони оддӣ дар раванди интиҳобот ва тавассути он идора намудани ҷомеа чандон қимат надорад. Аммо намояндагонӣ ҷараёни либералӣ мақом ва нақши шахрвандии оддиро низ эътироф менамоянд. Зеро ба инбат нагирифтани мақоми онҳо боиси ташаккули равандҳои иртиқой дар ҷомеаи демократӣ мегарданд;

— дар ҷомеаи демократӣ нақши рақобати элитаи сиёсӣ меафзояд. Дар чунин шароит эҳтимолияти фаъолиии ақалли қисми асосии аҳоли метавонад ба воқеият табдил ёбад. Амалҳои мазкур сабаби ташаккули режими сиёсии ғайридемократӣ мегарданд. Дар бисёр ҳолатҳо режими сиёсии авторитарӣ пайдо мешавад. Дар натиҷаи ҳар гуна гузариш аз сохту муносибатҳои оддӣ ба сохту муносибатҳои мураккаб режими сиёсӣ коҳиш меёбад ва ҳатто садди роҳи азнавсозии ҷомеа мегардад;

— агар дар ҷомеа иштироки сиёсӣ ва фаъолияти сиёсии шахрвандони оддӣ афзалият дошта бошанд, он гоҳ мақом ва нақши элитаи сиёсӣ чандон барҷаста намегардад. Ҳолате ба вучуд меояд, ки фаъолиии омма назар ба фаъолиии маъмурон зиёд мегардад. Дар чунин айём эҳтимолияти ҳолати дигар рушд меёбад. Фаъолияти барзиёди оммаи мардум тамоюлҳои охлократиро афзун мегардонад. Дар сурати ба воқеият табдил ёфтани ин гуна эҳтимолиятҳо шакли идораи давлатӣ ва ҷамъиятӣ унсурҳои ғайридемократию иртиқойро пайдо менамоянд. Шароити мазкур боиси монетаҳо дар рушди модернизатсияи ҷомеа гашта, сари роҳи ҳар гуна навсозӣ ва бозсозӣ ро мегирад;

— агар дар ҷомеаи демократӣ ҳар ду омил: рақобати элитаи сиёсӣ; афзалияти фаъолиии сиёсӣ ва иштироки сиёсии оммаи мардум якбора паст гарданд, он гоҳ бесарусомониҳо пайдо мешаванд ва инкишофро соҳиб мегарданд. Системаи сиёсии ҷомеаро завоҷ мебахшанд. Афкори ҷамъиятӣ коҳиш ёфта, аз ӯҳдаи иҷрои вазифаҳои ҳеш намебарояд. Муносибатҳои байни одамон, умумиятҳои иҷтимоӣ, сохторҳои сиёсӣ ҳосиятҳои манфӣ пайдо мекунанд. Мақомоти гуногуни давлатию ҷамъиятӣ аз ӯҳдаи иҷрои вазифаҳои бевоситаи худ баромада наметавонанд. Дар ҷомеа хавфи пайдо шудани режими сиёсии иртиқой, ҳатто дар шакли диктатураи гурӯҳе, қавме, халқе ё синфе бунёд мегардад.

Модернизатсияи сиёсӣ аз ҷониби муҳаққиқони консерватор дар самт ва сатҳи дигар тавсиф гардида, меёри асосии он муқаррар мешавад. Консерваторони назарияи модернизатсияи сиёсӣ меёри асосии онро дар мочарои байни аҳолии сафарбаршуда, дар ҳаёти сиёсии ҷомеа, мақом ва нақши ғаъол пайдо намудан ва институтсионаликунонии ҳаёти ҷамъиятӣ мебинанд. Мутаносибияти ин ҷиҳатҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа аҳамияти муҳимро касб намудаанд. Зеро яке дигареро дар раванди рушди ҷомеа ва идораи он пурра мегардонанд. Агар одамон барои идораи корҳои давлатию ҷамъиятӣ омода набоянд мақомоти гуногуни ҳокимият, бахусус мақомоти қудратиро истифода бурда натавонанд ва тавассути он аз ширкат дар сиёсат ва ғаъолияти сиёсӣ ноумед бошанд, он гоҳ бесамаршавии режими сиёсии идорӣ пайдо мешавад.

Модернизатсияи институтҳои сиёсӣ фақат хоси ҷомеаи демократӣ нест. Он аз мӯътадилӣ ва муташаккилии раванди сиёсӣ вобастааст. Беҳуда нест, ки гоյи гузариш ба муносибатҳои бозорӣ ва ваҳдати миллӣ бештар дар замони режими авторитарӣ воқеъ мегардад ва назари мазкур дар байни донишмандон ҷонибдорони зиёде пайдо менамояд. Таснифи навбандии модернизатсияи сиёсӣ дар назарияи мазкур мақоми хоса пайдо намудааст. Ду навъи модернизатсияи сиёсӣ диққати бештарро ба худ мекашанд:

— **модернизатсияи ибтидоӣ.** Хангоми тавсифи навъи мазкури модерниза¬сия, асосан ба таҷрибаи мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ, ИМА ва Канада рӯ меоранд. Он аз замони инқилоби аввалини саноатӣ оғоз гашта, давраҳои гуногуни инкишофи таърихӣ ва раванду ҳодисаҳои нодири ҷомеаи инсониро фаро гирифтааст. Сохт ва муносибатҳои ғаъоли қавмию табақавӣ таназзул ёфт, эълони баробарии ҳуқуқҳои шахрвандии одамон новобаста ба муносибатҳои иҷтимоӣ амалӣ гаштанд. Дар ҷомеа унсурҳои раванҷҳои демократӣ оғоз ёфта, инкишофро соҳиб мегардиданд. Дар зери таъсири дигаргуниҳои ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсӣ дар мафкураи одамон низ тағйироти ҷиддӣ ворид гардид. Одамон вобаста ба манфиатҳои наринашон ба ҳодисаҳо муносибат менамуданд. Аммо як ҷиҳатро бояд таъкид намуд, ки раванҷҳои модернизатсионӣ дар ибтидо соҳаи маданият идеологии ҳаётро дарбар гирифта буданд. Зухуроти барҷастаи модернизатсияи «ибтидоӣ»-ро давраи Эҳё, реформатсия, маорифпарварӣ ва ҷараёнҳои дигари фарҳангӣ мафкуравӣ бо тамоми гуногунҷеҳрагӣ ва пурихтилофинашон нишон медиҳанд. Беҳуда нест, ки нисбати моҳият ва хусусиятҳои марҳалаҳои мазкур мутафаккирон ибрази андеша намуда, дар пешрафти мафкуравии инсоният мақоми онҳоро беандоза бузург пиндоштаанд. Ҷараёни маорифпарвариро ҳамчун давраи бехтарини «истифодаи ақли инсон» барои рушди ҷомеа ҳисобидан барои ҳамаи марҳалаҳои инкишофи таърихӣ тааллуқ доранд.

Пас аз тағйиротҳои фарҳангӣ мафкуравӣ дар соҳаҳои дигари ҳаёти ҷомеа, пеш аз ҳама иқтисодиёт дигаргуниҳои сифатие ба амал омаданд, ки муносибатҳои истеҳсолиро тамоман дигар намуданд. Шаклҳои моликият ба

тартиби муайян омада, бисёрмоликиятиро воқеӣ гардониданд. Вобаста ба манфиатҳои умумиятҳои иҷтимоӣ шаклҳои моликият хусусиятҳои махсус пайдо менамуданд.

Дар натиҷаи тағйиротҳои ҳаёти ҷамъиятӣ сатҳи нави инкишофи ҷомеа – ҷомеаи шаҳрвандӣ ба ташаккул ва инкишоф оғоз намуд. Тадриҷан ҷомеаи сиёсиро маҳдуд намуда, манфиату талаботҳои шаҳрвандон тавассути институтҳои дигари ҷамъиятию сиёсӣ мавриди пуштибонӣ қарор мегирифтанд. Системаи сиёсии ҷомеа низ дар зери таъсири омилҳои дигар тағйир ёфт. Дар низоми институтҳо ва унсурҳои дигари он намоёндагии манфиатҳои иҷтимоӣ мавқеи хешро меҷӯстанд.

2. **Модернизатсияи «баъдина»** ба таҷрибаи мамлакатҳои сатҳи инкишофашон на чандон баланд, ба монанди Русия, Бразилия, Туркия ва ғ. тақия менамояд. Омили асосии модернизатсияи «баъдина»-ро равобити иҷтимоию фарҳангии мамлакатҳои мазкур бо мамлакатҳои мутараққӣ, бо марказҳои асосии маданияти индустриалӣ ташкил медиҳад. Дар ҳолати нави дуҷуми модернизатсия, ки ҳосияти таъкибкунӣ ва думболагириро дорад, қисме аз унсурҳои ҷомеа ба сатҳи пеш расидаанд. Яъне, равандҳои модернизатсионӣ дар ин маврид дар сатҳи давлатҳои пешқадам қарор гирифтаанд. Унсурҳои дигари модернизатсионӣ инкишоф наёфтаанд ё ҳатто ба вучуд наомадаанд. Дар ҷунин ҳолатҳо зарур аст, ки таркиби иҷтимоии ҷомеа зудҳаракат бошад ва ба ҳар гуна тағйирот ҷавоб гардонад ё мутобик шавад.

Нави дуҷуми модернизатсия дар ҳолате муаззаф мегардад, ки институтҳои ҷамъиятию сиёсӣ самаранок амал намоянд ва ба ҳар гуна тағйирот ҷавоб гардонида тавонанд. Системаи сиёсии ҷомеа бо тамоми субъектҳои: давлат, ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, роҳбарону ходимони давлатию ҷамъиятӣ, қувваҳои мусаллаҳ, вобастаҳои ахбори умум, олимони ва ғ. ҷавобгӯи тағйиротҳои сифатӣ бошанд.

Таҷрибаи мамлакатҳои гуногуни олам нишон медиҳад, ки на ҳама вақт ва на дар ҳар макон равандҳои модернизатсионӣ то ба охир мерасанд. Яъне, қисман модернизатсия ба амал меояд. Инро сабабҳо хеле зиёданд. Дар бисёр ҳолатҳо дар мамлакатҳои алоҳида ё гурӯҳи кишварҳо модернизатсия дар зери таъсири омили беруна ба амал меояд. Аммо шароитҳои дохилӣ ба он имконияти муваффақият пайдо намуданро намерасонанд. Дар ин айём ҳолати муқовимат ва мочарогароӣ шурӯъ мегардад.

§ 2. «ҚОНУНИ ТИЛЛОЙ» ВА БҶҲРОНИ РАВАНДҲОИ МОДЕРНИЗАТСИОНӢ

Гузариш аз ҷомеаи анъанавӣ ба ҷомеаи муосир ба таври осон ба амал намеояд. Зеро дар ҷомеаи анъанавӣ омилҳои зиёде вучуд доранд, ки ҳамчун манбаҳои консервативӣ амал намуда, на ҳар гуна тағйиротро меписан-

данд. Бахусус, тағйиротҳое, ки боиси дигаргун гаштани асосҳои фарҳангии мафкуравии ҷомеа мегарданд. Дар ҳар сурат доираҳои муайяни аклонӣ ва мафкуравӣ мекушанд, ки асосҳои ҷомеаи анъанавӣ тағйироти ҷиддиро соҳиб нагарданд. Қисми дигари ҷомеа манфиатҳое пайдо менамояд, ки талаби тағйири ҷизҳо ва муносибатҳоро менамояд.

Гузариш аз ҷомеаи анъанавӣ ба ҷомеаи муосир дар ҳолате воқеӣ мегардад, ки заминаҳои зарурӣ мавҷуд бошанд. Агар хусусияти асосии ҷомеаи муосирро афзалияти инкишофи демократия ва равандҳои демократӣ ташкил диҳанд, он гоҳ модернизатсияи сиёсӣ низ дар ҷорҷӯбаи низоми демократӣ воқеӣ мегардад.

Дар кишварҳое, ки модернизатсияи сиёсӣ – гузариш аз як навъи муносибатҳои ҷамъиятӣ ба навъи дигарро аз сар мегузaronанд, зарурати мавҷудияти анъанаҳои демократӣ ва озодӣ ба миён меояд. Зеро набудани анъанаи кофӣи демократӣ ва озодиҳои гуногуни одамон ва умуман ҷомеа, инкишофи кишвар, равандҳои модернизатсиониро ба таъхир меандозанд. Барои инкишофи мӯътадили равандҳои модернизатсионӣ инкишофи муттасили ҷомеа, рушду нумӯи омилҳои гуногуни ҷамъиятӣ, пеш аз ҳама хусусиятҳои асосии равандҳои демократӣ, аз қабилӣ таъминӣ ҳукуку озодиҳои одамон, мавҷудияти низоми комили интиҳоботӣ ва ғ. зарур аст. Шитобкорӣ нашоад. Зеро набудани заминаҳои зарурӣ маъноӣ ба кӯчаи сарбаста ворид гаштани модернизатсияи сиёсиро дорад. Ҳолати мазкурро ханӯз олими машҳури асри XIX франсуз Алексис де Токвил ҳамчун «қонуни тиллоӣ» маънидод намуда буд, ки маънии «роҳи аз ҳама осон ба озодӣ ба шакли бадтарини ғуломӣ мебарад»-ро дорад. Ба одамон имконият ва вақти аз худ намудани тағйирот пайдо намешавад ва онҳо ба низоми нави ҷизҳо ва ҳодисаҳо одат карда наметавонанд. Тағйиротҳо мустаҳкам гашта наметавонанд. Дар чунин айём иштироқи сиёсии одамон фаъол мегардад. Фаъолияти сиёсии демократӣ ва арзишҳои сиёсии демократиро, ки асоси ҷомеа аз чунин фаъолгардии одамон ақиб мемонад ва имконияти ба таври мавзун нигоҳ доштани одамон ва гурӯҳҳоро аз даст медиханд, наметавонанд, ки нерӯи пурқудрати одамонро барои пешрафт истифода намоянд. Фаъолияти пурҷӯшу хурӯши одамон, ки барои аз байн бурдани низоми кӯҳна истифода гардидаанд, акнун дар бунёди муносибатҳо ва низоми навин истифода намешаванд. Тадричан ҷомеа ба қисмҳо ва гурӯҳҳои гуногун тақсим мешавад. Марказҳои пурқудрати қабули қарорҳо пайдо наметавонанд, ки иштирок ва фаъолияти сиёсии одамонро роҳбарӣ намоянд. Ҳамин тавр, майлонҳои охлократӣ авҷ мегиранд. Демократикунони сунъӣ ва ташаккули озодиҳо бар зарари пешрафти ҷомеа сурат мегиранд ва оқибат онҳо сабаби пайдоиш ва инкишофи режими сиёсии ғайридемократӣ дар бехтарин ҳолат дар шакли авторитаризм мегарданд.

Ҳеҷ кишваре давраи гузариш аз ҷомеаи анъанавӣ ба ҷомеаи муосир, аз авторитаризм ба демократизмро ба таври осон тай накардааст. Баъзе

кишварҳо ташаккули институтҳо ва арзишҳои сиёсии демократиро, ки асосан дар заминаи таълимоти либералӣ ташаккул ёфтаанд, ба таври муттасил ва осонтар гузаронидаанд. Ба онҳо муддати тӯлони одатнамой зарур гардид. Аз ҷумла, ҷунин вазъият дар Британияи Кабир, давлатҳои Аврупои Шимолӣ, Голландия ва ғ. рух додаст. Намунаи Британияи Кабир хеле ҷолиб аст. Аз асри XII сар карда, то охири асри XVII мубориза барои ҳуқуқҳои шахрвандон ва ҳимояи шахрвандону ҷомеа аз ҳокимияти қароқул тезутунд буд. Фақат дар охири XVII айён гардид, ки ҷомеаи шахрвандӣ ва воқеияти принципҳо ва меъёрҳои либерализм дар тамаддуни бритонӣ бебозгашт аст.

Мисоли дигар дар инкишофи таърихи Франция ва Русия намуна аст. Баъди инқилоби соли 1789 Франция рӯ ба системаи сиёсии демократӣ овард. Аммо ин рӯзгорӣ хеле гарон афтод. То аввали соли 80-ум асри XX раванди таҳким ва тақвияти демократизм дар Франция идома дошт. Фақат дар давоми 200 сол ба франсузҳо муяссар гардид, ки характери миллиро ташаккул диҳанд, таркиби ҳоси иҷтимоиро ба вучуд оранд, анъанаю урфу одат ва маданияти сиёсии махсусро ташаккули инкишоф диҳанд. Ё худ Русия тавонист дар муддати моҳҳои феврал – октябри соли 1917 аз режими сиёсии авторитарӣ ба низомии демократӣ ва дарҳол рӯ ба охлократия орад ва пас аз муддате дар кишвар ба мӯҳлати дароз шакли истибдодии ҳукмронӣ ба амал омад.

Аз солҳои 70-уми асри XX сар карда, дар аксарияти мамлакатҳои мутамаддини олам раванди рӯзгорӣ аз режими гайридемократӣ ба режими сиёсии демократӣ оғоз гардид. Дар ин давра дар Аврупои Шарқӣ, Русия, Испания, Португалия, Юнон ва кишварҳои дигар режими сиёсӣ ва умуман, системаи сиёсии ҷомеа ба қуллӣ дигар гашт. Аксари мамлакатҳои мазкур рӯ ҷониби низомии демократӣ оварданд, ки воқеияту тамоюлҳои мазкур дар назарияи редемократизатсия таҷассум ёфтаанд. Дикқати асосӣ ба заминаҳои гузариш аз авторитаризм ба демократизм дода шуда, нерӯҳои пешбар, марҳалаҳо ва роҳу воситаҳои воқеигардӣ ва тарҳи гуногуни гузариш диққати хосаро ба худ кашидаанд.

Гузариш ба ҷомеаи муосир, ки ҳосияти асосии онро демократия ташкил медиҳад, асосан бо се роҳ ба амал меояд:

1. Роҳи эволюсионӣ, ки гузариши ҷомеаи анъанавиро ба ҷомеаи муосир ба таври пай дар пай, бе ҳеҷ гуна ҳодисаҳо ва амалҳои ғайриқонулона воқеӣ мегардонад. Заминаҳои гузариш ва омилҳои нерӯҳои мутахаррики он тадриҷан ташаккул меёбанд.

Дар таърихи тамаддун мисоли классикиро инкишофи ҳаёти сиёсии Британияи Кабир ва Шветсия пешниҳод менамоянд. Тадриҷан ҳокимияти монархӣ маҳдуд мегардад. Ҳуқуқҳои бештарро ҳукумат соҳиб мегардад. Парламент ҳуқуқи ӯҳдадорихи ҳудро васеъ намуда, дар инкишоф ва идораи кишвар нақши зиёдтар мебозад. Он тадриҷан ба мақомоти олии қонунбарор ва назорати иҷроӣ қонунҳо ва низомии ҳуқуқӣ табдил меёбад. Парламент пай

дар пай назоратро аз болои ҳукумат пойдор намуда, онро таквият мебахшад. Гарчанде ки ҳокимияти монархӣ мавҷуд бошад ҳам, тадричан таъсиру эътибори он кам мегардад. Мақом ва нақши институтҳои сиёсии ҷомеа, ки аслан ифодагари моҳият ва хусусиятҳои ҷомеаи шахрвандианд, меафзоянд. Чунин амал дар замоне рӯ ба воқеият меорад, ки ҳукуку озодиҳои сиёсӣ ва шахрвандии одамон васеъ мегаштанд. Одамон дар аввал соҳиби ҳукукҳои шахрвандӣ (шахсӣ) мегарданд. Сипас, онҳо ба ҳукукҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ соҳиб мешаванд. Яке аз самарҳои ғайриҷаҳиш ва муборизаҳои сиёсии одамон ташаккули системаи комили интиҳобот аст, ки тадричан принципҳои муносири интиҳоби комилро пайдо менамояд.

2. Роҳи инқилобӣ, ки ҳангоми иваз намудани соҳти иҷтимоӣ сиёсӣ ва аз байн бурдани режими сиёсӣ муяссар мегардад. Гузариш аз ҷомеаи анъанавӣ ба ҷомеаи муосир, ки тавассути роҳи инқилобӣ ба амал меояд хусусиятҳои гуногун дорад. Дар натиҷаи муборизаи дуру дарози умумиятҳои иҷтимоӣ ва нерӯҳои сиёсии ифодагари манфиати онҳо мочароҳо ва муқовимати сиёсӣ авҷ мегирад. Бӯҳрони амиқи муносибатҳои ҷамъиятӣ ва ба якдигар дар муросо набудани нерӯҳои муқовиматгар дар сурати бартарии нерӯҳои пешқадам ба тағйироти куллияи сифатии муносибатҳои байнихамдигарии одамон, муносибати одамон ва ҳокимият оварда мерасонанд. Вазъияти мазкур, асосан дар тағйири соҳти сиёсӣ зоҳир мегардад. Низомии нави сиёсӣ ҳукуқӣ ташаккул меёбад. Озодиҳо, ҳукуқ ва масъулияти нави одамон, умумиятҳои иҷтимоӣ, ташкилотҳои сиёсӣ ва иттиҳодияҳои гуногуни одамон эълон мегардад. То кадом андоза арзишҳои навин ва принципу меъёрҳои эълоншуда ҳосил ҷомеаи муосир ё марҳалаи кунунии инкишофи ҷомеа мебошанд, вақт муайян месозад. Музаффарият ё мағлубияти онҳо бо мурури замон ошкор мегардад.

3. Роҳи ҳарбӣ, ки асосан тавассути сиёсати милитаризмро пеш гирифтаи ҳокимияти сиёсӣ амалӣ мешавад. Мисоли барҷастаи он воқеияти ҳаёти сиёсии Германия ва Япония мебошанд.

Гузариш аз ҷомеаи анъанавӣ ба ҷомеаи муосир, аз авторитаризм ба демократизм як раванди бебозгашт ва мавзун набуда, ҳангоми инкишоф ба ҳолатҳои гуногун дучор мегардад. Ташаккули низомии нави сиёсӣ дар худ принципҳо ва низомии гуногунро ниҳон дорад, ки тавассути зиддиятҳои хеш зоҳир мегардад. Зиддиятҳо ва муқовиматҳои гуногун боиси таназзули равандҳои модернизатсионӣ, монеаи онҳо ва дар баъзе ҳолатҳо бозхонди онҳо мегарданд. Дар ҳолати дигар бӯҳрони сиёсӣ сабаби ташаккули сохторҳо ва муносибатҳои нави сиёсӣ мегардад. Мақом ва нақши бӯҳрони сиёсӣ дар инкишофи сиёсии ҷомеа бузург аст. Он агар дар ҳолате садди роҳи инкишофи муносибатҳои ҷамъиятии марҳалаи муайяни ҷомеа бошад, дар мавриди дигар сабаби ба марҳалаи нави пешрафт ворид шудани ҷомеаро нишон медиҳад. Дар аксари мавридҳо гузариш аз як ҳолат ба ҳолати дигари инкишофи ҷомеа, асосан дар мавриди се навъи бӯҳрони сиёсӣ воқеӣ мегардад.

Яъне, бӯҳрони сиёсӣ манбаи рушди равандҳои модернизатсионӣ ё марҳалаи нави инкишофи сиёсӣ мегардад.

Яке аз навъҳои асосии бӯҳрони сиёсиро бӯҳрони қонунӣ будани ҳокимияти сиёсӣ ташкил медиҳад. Дар воқеъ, яке аз омилҳои дар охири солҳои 80-уми асри XX таъассули Иттиҳоди Шӯравӣ ва аз тоталитаризм ба демократия омадани ҷомеаи баъдишӯравиро бӯҳрони қонунӣ будани ҳокимият ташкил медод. Режими ҳукми қонунӣ дорад, ки онро на танҳо элитаи сиёсии ҷомеа, балки аксарияти аҳоли дастгирӣ намоянд. Дар воқеъ, режими тоталитарии давраи шӯравӣ зиддиятҳо ва муқовиматҳои оштинопазир пайдо намуда буд. Аммо роҳбарияти ҳизбию давлатӣ бо ҳар роҳу восита онро нигоҳ доштани мешуданд. Низомии қонунӣ будани он тавассути амалҳои гуногун маҳфуз доништа мешуд. Аз як тараф сатҳи гуногуни зӯригарӣ ва фишороварихонии идеологӣ ва аз тарафи дигар ҳимояи иҷтимоии аҳоли онро таъмин менамуданд. Ҳокимият ба таври махфӣ аз ҷониби сарварони ҳизб таъсис ва такмил дода мешуд. Роҳбарони ҳизбӣ воситаҳои гуногун, пеш аз ҳама воситаҳои идеологиро истифода намуда, онро таърифу тавсиф менамуданд ва бо ҳар роҳ ҷонибдорӣ аксарияти аҳолиро таъмин кардани мешуданд.

Дар нимаи дуҷуми солҳои 80-уми асри XX ба роҳбарии ҳизбию давлатӣ намоёндагони гурӯҳҳо ва элитаи наваташкили ҳизбӣ омад. Онҳо ба ҳодисаю масъалаҳо назари дигар дошта, ба таълимоти ортодоксалии марксизм ҷандон мароқ зоҳир наменамуданд. Онҳо демократикунони ҷомеаи шӯравиро мақсад доништа, амалҳои назаррасе анҷом медоданд.

Ташаккули низомии сиёсии демократӣ ба раванди таъмини қонунӣ будани ҳокимият тағйироти ҷиддӣ ворид намуд. Онҳо тавассути интиҳобот интиҳобҳои сиёсии ҳокимиятро ба қуллӣ тағйир доданд. Аммо ҷунин навсозиҳои умедҳои иҷтимоии одамонро қонеъ гардонида натавонистанд. Дар ҷомеаи арзишҳои ратсионалӣ ва индивидуализм мавқеъ пайдо намуда, дар таснифоти таркиботи аҳоли дигаргуниҳои ҷиддӣ дохил намуданд. Зиёда аз ин, аз ибтидо ҷунин арзишҳои нав ба принципҳои адолати иҷтимоӣ, баробарии иҷтимоӣ, ки дар ҷомеаи шӯравӣ ба ҳукми анъана ворид гардида буданд, дар муқовимат қарор гирифтанд. Умуман, арзишҳои нави либералӣ, ки ба табиати низомии шӯравӣ бегона буданд, одамонро бо ҳокимияти сиёсӣ рақиб гардониданд.

Дар охири солҳои 80-ум ва аввали 90-уми асри XX бӯҳрони қонунӣ будани ҳокимиятро дар Иттиҳоди Шӯравӣ аз байн бурдан мумкин буд. Барои он амалҳои зеринро бояд воқеъ мегардониданд:

— беҳтар намудани вазъияти моддии умумиятҳои асосии иҷтимоӣ тавассути тадриҷан ворид сохтани муносибатҳои бозорӣ дар мавриди сатҳи балеанди ҳимояи иҷтимоии умумиятҳои маъмурӣ;

— аз байни бурдани зиддиятҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ. Бояд гурӯҳҳои аҳоли, ки арзишҳои ратсионалӣ ва индивидуализмро ҷонибдоранд, муқаррар мегардониданд. Аз ҷониби дигар умумиятҳои иҷтимоӣ нишон дода мешуданд,

ки арзишҳои адолат ва баробарии иҷтимоиро азиз медонистанд. Сипас барои онҳо имкониятҳои баробар муҳайё мекарданд, ки тавассути интиҳоботи озод ва шаклҳои гуногуни моликият ворида муносибатҳои нав мегаштанд;

— барои гурӯҳи дигари одамон: нафақахӯрон, маъҷубон, хонандагон ва ғ. воситаҳои дигари мавзунгари муносибат ба ҳокимиятро меёфтанд;

— ба ташаккули маданияти «мобайнӣ» мусоидат менамуданд, то ки арзишҳои анъанавӣ ва муосир дар заминаи принципҳои эҳтироми яқдигар, муқолима, компромиссу консенсус ба ҳам мемонданд;

Навъи дигари бӯҳрони инкишофи сиёсиро бӯҳрони институтсионалӣ ташкил медиҳад. Системаи сиёсии шӯравӣ хусусиятҳои махсус дошт. Он ваҳдати иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии ҷомеаро таҷассум менамуд. Ҷавҳари онро роҳбарӣ ва роҳнамоии ҳизби коммунист ташкил меод. Гарчанде ки принсипи «таксими ҳокимият» эътироф мегардид, вале он воқеият надошт. Шоҳаҳои асосии ҳокимияти давлатӣ: намоёндагӣ (қонунбарор), иҷроия ва адолати судӣ амал менамуданд. Аммо қарорҳои ҳизбӣ аз қарорҳои қабулнамудаи онҳо болотар дониста мешуданд ва дар ҳар сурат мақомоти ҳизбӣ фаъолияти онҳоро зерӣ назорати қатъӣ қарор меод. Мустақилияти онҳо дар амал арзише надошт. Ҳокимияти иҷроия мақом ва нақши пешбарро бо роҳбарии ҳизб ба ӯҳда дошт. Дар як вақт кормандони ҳизбӣ дар иерархияи ҳокимияти давлатӣ мавқеи муайянқунандагӣ доштанд. Вақте ки дар ҷомеа инҳисори ҳизбии ҳокимият вучуд дошт институтсионаликунонии раванди сиёсӣ, асосан номумкин буд.

Дар шароити нав манфиатҳои иҷтимоии одамон ва намоёндагии онҳо дар институтҳои ҳокимият мавқеи заруриро пайдо карда натавонистанд. Дар ташаккули системаи нави сиёсӣ диққати асосӣ ба таҷзияи ҳокимият дода шуд. Аммо низоми баҳамтаъсиррасонии онҳо самаранок нагардид. Аз ин хотир, системаи навташаккили сиёсӣ имкониятҳои маҳдуди сафарбарнамоӣ дошт.

Ҷиҳати дигари бӯҳрони институтсионалии замони охири шӯравиро ба ҳам мувофиқ наомадани таркиботи манфиатҳои умумиятҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла ҳизбҳои сиёсӣ ташкил медиҳад. Ҳизбҳои сиёсӣ чандон мақоми пурарзише дар системаи сиёсӣ пайдо карда натавонистанд. Зеро заминаи иҷтимоии онҳо хароб буд. Одамон фақат роҳбарони ҳизбро медонистанду ҳалос. Ҳизбҳои сиёсӣ, асосан ҳосияти оммавӣ надоштанд. Яъне, барои он ки иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла ҳизбҳои сиёсӣ доираи таъсири нуфузи хешро васеъ намоёнд, зарур аст, ки даврҳои асосии инкишофи таърихиро аз бар намоёнд ва таҷассумгари манфиатҳои гурӯҳҳо ва умумиятҳои иҷтимоӣ бошанд.

Навъи дигари бӯҳрони инкишофи сиёсиро бӯҳрони иштироки сиёсии одамон ташкил менамояд. Гузариш ба системаи нави сиёсӣ аз ҳолати бӯҳрони иштироки сиёсӣ берун омаданро талаб дорад. Он зарурати ҳамкорӣ ва баҳамалоқамандии тамоми нерӯҳои сиёсии муттаҳидро ба миён меорад. Ҳамкорӣ ва баҳамтаъсиррасонии ҳокимият ва ҷомеа мақоми ҳоса пайдо

менамоянд. Муколамаи ҳокимият ва ҷомеа тавассути воситаҳои гуногуни коммуникатсионӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ба амал меояд ва он навъи зарурии иштироки одамон дар ҳаёти сиёсӣ мебошад. Дар замони шӯравӣ системаи муайяни иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ амал менамуд. Аммо онҳо фақат дар зери таъсир ва назорати хизби коммунист ғаъолият доштанд. Аз ин рӯ, муколамаи воқеии ҳокимият ва аҳли ҷомеа ба амал омада наметавонист. Зеро ҳокимият низ дар зери роҳбарии хизб буд. Барои хизби коммунист манфиату талаботи аъзои иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ чандон аҳамият надошт. Хизб ғаъолияти онҳоро назорат намуда, роҳбарии ҷомеаро таъмин менамуд.

Дар замони бозсозӣ муносибатҳо ба кулӣ тағйир ёфтанд. Таркиби иҷтимоии ҷомеа дигаргун гашт. Гурӯҳҳои нави иҷтимоӣ пайдо шуданд. Аммо онҳо ба ҳаёти сиёсӣ бе ташаккули воситаҳои нав ворид шуда натавонистанд. Ба ғаъолияти сиёсӣ рӯ овардани гурӯҳҳо ё умумиятҳои нави иҷтимоӣ дар ҳолати набудани системаи зарурии намояндагӣ дар ҳокимият боиси пайдоиши муқовиматҳо ва мочароҳои сиёсӣ гардид.

Ташкили системаи комили намояндагии умумиятҳои иҷтимоӣ ва коммуникатсияи сиёсӣ имконият меод, ки раванди интегратсияи гурӯҳҳои манфиатҳо ба ҳаёти сиёсӣ ва қабули қарор ба таври мӯътадил ва муттасил ба амал ояд. Мушқилии дигар он буд, ки дар замони бозсозӣ хизбҳои зиёду гуногун таъсис ёфтанд. Аксари онҳо рӯварихҳои аниқи идеологию иҷтимоӣ надоштанд. Ташаккули хизбҳои сиёсӣ аз раванди ташаккули инкишофи гурӯҳҳо ва синфҳои иҷтимоӣ ҷудо буданд ва пеш гузаштанд. Ташаккули инкишофи системаҳои хизбӣ аксари аҳолиро фаро намегирифтанд. Он як навъ шакли пинҳонии намояндагии манфиатҳо ба ҳисоб мерафт. Дар чунин ҳолате ки таркиби хизбҳои сиёсии ҷомеа ҷавобгӯи талаботи манфиатҳои аксари одамон нестанд, онҳо рӯ ба арзишҳои дигар, аз ҷумла миллӣ, миллатгарой, миллатгароии канора, маҳалгарой, динию мазҳабӣ, наҷодию ирқӣ, қавмпарасти ва ғ. меоранд.

Ҳамин тариқ, дар замони бозсозӣ низ раванди бегонагии мардум аз ҳокимият маҳдуд нагардид ва иштироки зарурии одамон дар қабули қарори сиёсӣ ва идораи сиёсии ҷомеа бештар нагашт. Бинобар ин инкишофи сиёсӣ заминаи пайдоиши марҳалаҳои нав ба нави модернизатсияи сиёсиро пеш мегузорад.

Таърихи сиёсии Тоҷикистон як қатор хусусиятҳо дорад, ки онҳо раванди модернизатсиониро дар марҳалаҳои гуногун муаррифӣ намудаанд. Дар ҳудудҳои таърихӣ, ки мардуми форсигӯ маскун шудаанд, асрҳои аср низомии анъанавии монархияи мутлақ ва олигархия ҳукмрон буд. Бештар ҳукмронии сулолаӣ дар инкишофи таърихи сиёсӣ бартарӣ дошт. Ҳокимияти як сулоларо ҳокимияти сулолаи дигар иваз менамуд. Аслан дар таърихи сиёсии тоинкилобии мардуми тоҷик дар бораи арзишҳои ҷомеаи демократӣ ё иштироки сиёсии одамон сухан рондан маънӣ надорад. Ба монанди бисёре аз кишварҳои шарқӣ дар ҳудудҳои тоҷикнишин бештар режими истибодӣ, ки

шакли канораи монархизм аст, амал менамуд. Дар баъзе ҳолатҳо хусусиятҳои алоҳидаи кишвардорӣ барҷаста мегардиданд. Чуноне ки таърихи ҳукмронии сулолаи Сомониён нишон медиҳад, дар даврони алоҳида ҷараёнҳои этатизм авҷ мегирифтанд. Яъне, дар низоми сиёсӣ ҳукукии ҷомеа нақши пешбар ва муайянкунандаро давлат мебозад. Аммо этатизм низ ҳосияти дуру дарози давлатдориро ташкил дода наметавонист. Ҳокимияти аёнӣ ашроф ва дар натиҷаи ҳар гуна амалиёти сиёсӣ ба сари қудрат омадани ҳокимони дохилию аҷнабӣ дар инкишофи сиёсӣ нақши асосӣ доштанд.

Фарҳанги таърихӣ тоҷикӣ низ яклухт набуд. Маданияти дарбор, ки омехтаи унсурҳои тоҷикӣ ва туркӣ буд ва маданияти оммаи мардум, заҳматкашон, ки ба анъанаҳои динӣ этникӣ таъсир намуда, ҳамчун тамаддуни патриархалӣ арзи ҳастӣ дошт. Асрҳои аср ин ду наъми тамаддуно зиддиятҳо ва мӯҷароҳо ҳамроҳӣ мекарданд.

Таърихи сиёсӣ Тоҷикистон баъди инқилоби октябр ҳосиятҳои сифатӣ нава пайдо намуд. Баъди асрҳои Тоҷикистон тавонист, ки системаи сиёсӣ муайянро ташаккул диҳад. Гарҷанде ки давраи шӯравӣ режими авторитарӣю тоталитарӣю дар системаи сиёсӣ ҳукмрон гардонид, сабабгори раванду ҷараёнҳои муҳталифи манфию иртҷой дар инкишофи сиёсӣ гашта бошад ҳам, дар тақдир ва инкишофи таърихию сиёсӣ мардум нақши барҷаста бозидааст. Худи амали таъсиси давлати миллӣ бо тамоми маҳдудиятҳои қадами қатъӣ дар инкишофи сиёсӣ кишвар гардид. Дар давраи шӯравӣ фазои Тоҷикистон аз ҳолати муносибатҳои патриархалӣ ба ҳолати муносибатҳои мутамаддини ҷамъиятӣ расид. Дар тамоми ҷабҳаҳои ҳаёт: иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва сиёсӣ музаффариятҳои назаррасе ба даст оварда, тарз ва сатҳи зиндагии мардум ба таври шинохтанашаванда дигаргун гашт.

Дар солҳои 80-уми асри XX чун дар тамоми кишвар дар Тоҷикистон низ тағйиротҳои сифатӣ ташаккул ёфтанд. Тағйиротҳо бештар соҳаи сиёсӣ ҳаётро фаро гирифтанд. Модернизатсияи сиёсӣ, ки ба марҳалаи нава ҳеш ворид мегашт, аз ҷониби роҳбарият ва элитаи сиёсӣ ҷомеа пазируфта шуд. Он дар шакли бозсозии тамоми муносибатҳои ҷамъиятӣ ба амал омад. Моҳияти онро тағйири тамоми муносибатҳо ва гузариш аз режими тоталитарӣ ба режими демократӣ ташкил менамуд. Аммо бозсозиро то ба охир расонида натавонистанд. Он ки дар замина ва асосҳои қавӣ, дар доираи манфиатҳо ва талаботҳои умумӣ сурат намегирифт, тақвият наёфт. Одамон аз гузариши сиёсӣ ноумед гашта, дар ҷустуҷӯи гоҳо ва ормонҳои нава гаштанд. Бӯҳрони равандҳои модернизатсионӣ ташаккул ёфта, мамлакати паҳноварро аз байн бурд. Давраи нава гузариши сиёсӣ ташаккул ёфт. Давлатҳои нава ташкили миллӣ дар низоми ҷаҳонӣ ҷойгоҳи хешро меҷӯстанд. Дарки моҳият ва хусусиятҳои модернизатсияи сиёсӣ ва истифодаи самараноки онҳо ба ҷумлаи вазиҳоҳои рӯзмарраи актҳои нава сиёсати ҷаҳонӣ ворид буданд.

Моҳият ва хусусиятҳои равандҳои модернизатсионӣ таҷассуми ҳешро дар Конститутсияи (Сарконуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон пайдо намудаанд. Конститутсияи Тоҷикистон арзишҳо, принципҳо ва меъёрҳои расмӣ бахшидааст, ки ба сифати асосҳои гузариши сиёсии Тоҷикистон ба марҳалаи сифатан нави рушд амал менамоянд. Демократизм моҳияти инкишофи сиёсии Тоҷикистонро ташкил менамояд. Он дар асоси арзишоти олии донистани ҳуқуқ ва озодиҳои одамон, манбаи соҳибхотирӣ ва ҳокимияти сиёсӣ донишмандони мардум, тамомияти арзӣ, плюрализми сиёсӣ, озодии вичдон, тақсими ҳокимият, гуногуншакли моликият ва ғ. воқеӣ мегардад.

Яке аз хусусиятҳои асосии демократияи ҷомеаи баъдишӯравиро ташаккули мақомоти олии намоёндогӣ ҳокимияти давлатӣ - парламент ташкил медиҳад. Дар шароити кунинии Тоҷикистон парламентаризм дар давраи рушд қарор дорад. Он бояд ҳамаҷониба инкишоф ёфта, тамоми хусусиятҳои касбиятро пайдо намояд. Тартиби таъсис ва эҳёи он ба анъанаи инкишофи институтҳои сиёсӣ мувофиқ гардад. Хусусиятҳои асосии инкишофи ҷомеаи шахрвандӣ низ чунин ҳолатро соҳиббанд. Муносибатҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ аз сатҳи инкишофи сохтори низомии сиёсӣ ақиб мондаанд. Институтҳои системаи сиёсӣ ва муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодии мавҷуда ба ҳам мувофиқ нестанд.

Дар ҷомеаи манфиатҳои истеҳсолоти хусусӣ ва гурӯҳӣ чандон намудор набуда, манфиатҳои истеҳсолӣ ба таври барҷаста таҷассум меёбанд. Дар ҳолате ки истеҳсолоти замони муосир аз истеҳсолоти замони гузашта афзалият надорад ва ҳатто дар дараҷаи инкишофи он қарор нагирифтааст, дар байни одамон андешаҳои манфӣ нисбати сохти нав қувват мегиранд ва одамонро водор менамоянд, ки дар бораи арзишҳои алтернативӣ андеша намоёнд.

Умуман, гоҳо, таълимот ва амалияи демократӣ дар Тоҷикистон дар сатҳи одат ва анъанаи сиёсӣ қарор нагирифтаанд. Демократия дар Тоҷикистон ба назария ва амалияи кишварҳои Ғарб таъҷассум менамояд. Оё бунёди ҷомеаи демократӣ дар Тоҷикистон имконпазир аст? Ҷавоб мусбат аст. Тамоми имкониятҳои дохилию берунии ташаккули инкишофи ҷомеаи демократӣ мавҷуданд. Дар аксари маврид пешрафти институтҳои демократӣ аз фаъолияти мақомоти гуногуни давлатӣ ва ҷамъиятӣ вобастаанд. Ислоҳоти тамоми ҷабҳаҳои ҳаёт ҷомеаро ба демократизм пайваست менамояд. Фақат нерӯҳои пешбарро зарур аст, ки амалҳоро дар нимароҳ нагузошта, то ба охир расонанд.

ФАСЛИ VIII. МУНОСИБАТҲОИ СИЁСИИ БАЙНАЛХАЛҚӢ

БОБИ I. МУНОСИБАТҲОИ СИЁСИИ БАЙНАЛХАЛҚӢ: МОҲИЯТ, ТАРКИБ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ОН

§ 1. НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЯИ МУНОСИБАТҲОИ СИЁСИИ БАЙНАЛХАЛҚӢ

Муносибатҳои байналхалқӣ соҳаи муҳимтарин ва мураккабтарини инкишофи ҷомеаи ҷаҳонӣ ба ҳисоб мераванд. Муносибатҳои байналхалқӣ системаи мукаммали алоқаҳо ва баҳамтаъсиррасонии иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, дипломатӣ, ҳуқуқӣ, ҳарбӣ ва фарҳангии мебошад, ки дар байни субъектҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ ба вучуд меояд. На ҳамаи алоқаю робитаҳо ва муносибатҳои байниҳамдигарии субъектҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ ҳосияти сиёсӣ доранд. Яъне, вобаста ба мазмун ва хусусиятҳо муносибатҳои байналхалқӣ самтҳо ва тамоюлҳои гуногуни инкишофи оламо ифода менамоянд.

Муносибатҳои сиёсии байналхалқӣ яке аз зерсистемаи муносибатҳои байналхалқӣ буда, алоқаҳо ва муносибатҳои байни халқҳо, давлатҳо, иттиҳоди давлатҳо, байни ниҳодҳои гуногуни давлатӣ ва институтҳои дигари сиёсии ҷомеаро, ки дар арсаи ҷаҳонӣ фаъолият мегузаронанд, фаро мегирад.

Аҳамият ва зарурати донишҳои умуминазариявӣ ва методологӣ дар бораи муносибатҳои байналхалқӣ беш аз пеш ҳис мегарданд. Онҳо дар амалияи ҷамъиятӣ ба сифати роҳнамо хизмат менамоянд. Дар соҳаи муносибатҳои байналхалқӣ андешаҳо, доктринаҳо ва равияҳои гуногуни сиёсӣ ташаккул ёфтаанд. Таълимоти реализми сиёсӣ аз ҷумлаи онҳост. Он мактаби илмиест, ки дорои дастгоҳи махсуси концептуалӣ, категорияҳо, мафҳумҳои махсус ва муносибати танқидӣ ба масъалаҳои рушди ҷаҳонӣ мебошад. Мактаби мазкурро Г.Моргентау асос гузоштааст. Он дар самтгирӣ ва таҳлилу таркиби сиёсати хориҷии ИМА нақши муассир гузоштааст. Ҷ.Кенан, К.Томп Хьюпе, Ҷ.Йост, Ҷ.Болл, С.Браун, З.Бжезинский, У.Ростоу, С.Хантингтон ва дигарон пайравон ва ҷонибдорони мактаби мазкуранд. Таълимоти реализми сиёсӣ андешаи «муносибатҳои байналхалқӣ ҳамчун сиёсат ва мубориза барои ҳокимият»-ро нуктаи оғози фаъолият меҳисобад.

Унсури меҳварии таълимоти реализми сиёсиро манфиатҳои миллӣ ташкил менамояд. Масъалаҳои амнияти миллӣ, манфиатҳои иқтисоди миллӣ, манфиатҳои ниғаҳдорӣ низоми ҷаҳонӣ ва ғ. ба ҷумлаи масъалаҳои асосии ҳимояи манфиатҳои миллӣ дохил гардидаанд. Манфиатҳои мобайнӣ низ ба таври зайл нишон дода мешаванд: манфиатҳои мавҷуд будан, ки бештар дар масъалаи таҳдиди мавҷудияти ҳуди давлат зоҳир мегардад; манфиатҳои ҳаёӣ; манфиатҳои хурд ва ғ.

Унсури дигари асосии реализми сиёсӣ қудрати давлатӣ мебошад. Он хусусиятҳои махсусро соҳиб буда, ҷиҳатҳои зеринро фаро мегирад: география, захираҳои миллӣ, вазъияти саноат, микдори аҳоли, иқтисодӣ ҳарбӣ, ҳислати миллӣ, рӯҳияи ахлоқии ҷомеа, сифати муносибатҳои дипломатӣ ва ҳукумат.

Дар инкишофи назарияи сиёсии муносибатҳои байналхалқӣ Г.Моргентау нақши муҳим бозидааст. Ӯ асосгузори ва сарвари мактаби прагматизм ва реализми сиёсӣ, назариятчи барҷастаи ИМА оид ба масъалаҳои сиёсати хориҷӣ буда, дар пажӯҳиши масъалаҳои сиёсии муносибатҳои байниҳамдигарии давлатҳо ва акторҳои дигари муносибатҳои байналхалқӣ хизмати арзанда намудааст.

Г. Моргентау ба масъалаҳои мақом ва нақши манфиатҳои миллӣ дар сиёсати байналхалқӣ аҳамияти зарурӣ додааст. Манфиатҳои миллиро асоси сиёсати ҳар гуна давлат донистааст. Манфиатҳои миллиро, асосан ба се навъ тақсим менамояд: манфиатҳои асосӣ, даргузар ва мобайнӣ. Ӯ манфиатҳои миллиро дар заминаи ба эътибор гирифтани қувва тавсиф намудааст. Агар қувваи зарурӣ набошад сиёсати манфиатҳои миллӣ муваффақ намегардад. Мафҳуми «қувва» дар фаҳми Г.Моргентау мақоми ҳосияти асосии давлат, хусусияти ботинии онро ташкил менамояд. Омили қудратиро дар сиёсати байналхалқӣ асоснок намуда, нақши онро дар замони мавҷудияти яроқи ядрой нишон додаст. Дар натиҷаи муқовиматҳо аҳамияти қудрати ҳарбӣ дар шароити мавҷудияти яроқи ядрой паст мегардад. Моҳияти муқовимати дуум он аст, ки дар замони муосир «маҳдудияти ҷанги ядрой» беаманӣи ҳасту ҳалос. Муқовимати сеюм дар он маънист, ки афзоиши микдори сифатии яроқи ядрой аз ҷунин ҳолати яроқи муқаррарӣ маҳдудият ва марзҳои ҳудуд дорад. Муқовимати чорум дар он ифода меёбад, ки сар задани ҷанги ядрой муносибатҳои анъанавии иттифокчиёро ба қулӣ тағйир медиҳад.

Масъалаи асосии фаъолияти дипломатиро Г. Моргентау дар баҳои дуруст додани имкониятҳои танзимнамоӣ, ташхиси манфиатҳои ҳаёии давлатҳои ба ҳам рақиб ва муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо меид. Дар заминаи ҷунин муносибатҳо назарияи «алянсҳо», ки шакли дарёфт ва таҳкими умумияти манфиатҳои ду ва зиёда давлатҳо дониста мешавад, ташаккул ва инкишоф ёфтааст.

Дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ ба эътибор гирифтани махсусиятҳои рушди раванди сиёсии ҷаҳонӣ аҳамияти хоса пайдо менамояд. Ба сифати ифодаи назариявии онҳо таълимот ва концепсияҳои гуногуни навтаъсис баромад менамоянд. Онҳо кӯшише мебошанд, ки бо мақсади тавсифи пешомади тағйиротҳо дар сиёсати ҷаҳонӣ ба харҷ дода мешаванд. Аз ҷумла, концепсияҳои «Бархӯрди тамаддунҳо»-и С.Хантингтон, «Хотимаи таърих»-и Ф.Фукуяма, таълимотҳо дар бораи рушди бисёрмарказии олам ва ғ. диққати хонандагонро ба худ мекашанд ва тадричан ба заминаи асосноккунии идеологӣ ва илмӣ сиёсати давлатҳои сатҳи инкишофашон гуногун табдил меёбанд.

Дар назарияи сиёсии муносибатҳои байналхалқӣ андешаҳо дар бораи «ҷаҳони бисёркутба» доман паҳн менамояд. Назари неолибералӣ ба сиёсати ҷаҳониро муқобили он мегузоранд, ки мазмуни асосиашро аз байн рафтани давлати миллӣ ташкил менамояд. Андешаҳо дар бораи ташаккули «империяи ҷаҳонии либералӣ» бо марказаш ИМА низ ҷойгоҳи худро пайдо менамояд.

Дар низоми таълимоти сиёсии муносибатҳои байналхалқӣ мақоми хосаро неореализм пайдо намудааст. Намояндагони он мекӯшанд, ки ба масъалаҳои асосии рӯз ҷавоб ҷӯянд. «Чӣ гуна сохторҳо дар арсаи ҷаҳонӣ ҳосияти мутасил пайдо намудаанд?» саволи марказии неореалистонро ташкил менамояд. Ба андешаи неореалистон олам ба таври умумӣ тағйиротҳои ҷиддиро сифатино пайдо накардааст. Р.Гилпин тағйиротҳои сатҳи глобалии олами муосирро рад менамояд. Дигаргуниҳое, ки ҳосияти иқтисодӣ ва технологӣ доранд мазмуни умумисайёравиро пайдо накардаанд. Ў бо нишон додани мавҷудият ва идомаи мочароҳои сиёсӣ, махсусан ҷангҳо андешаҳои ҳешро тақвият медиҳад. Яъне, табиати одамон ва манфиатҳои онҳо ҳамон аст, ки пештар ҳастӣ доштанд.

Неореалистон андешаҳои муқовиматомез иброз дошта, тағйиротҳои ҷузъиро эътироф менамоянд. Дигаргун гаштани тарҳи вестфалии инкишофи оламо ба инбат гирифта, мавҷудияти тарҳи давлатӣ-марказиро рад менамоянд. Масъалаи мазкурро бештар муҳаққиқон Ч.Кегли ва Г.Раймонд дар рисолаи «Ронда шудани шабаҳи Вестфалия» (2002) асоснок намудаанд. Ба андешаи онҳо тағйиротҳои ҳаёти сиёсӣ, масъалаҳои навини он, бархӯрди тамаддунҳо, бархӯрди арзишҳои ахлоқӣ, бархӯрди ақидаҳо боиси фанои воҳидҳои бузурги миллӣ (давлатӣ) мегарданд.

Иқтидори иқтисодӣ ва ҳарбию сиёсӣ мустақилона амал менамоянд. Ҳосияти муайянкунандагии омили иқтисодӣ дар ҳолатҳои махсус эътироф мегардад. Зеро сатҳи инкишоф ва истифодаи технологияи нав, низоми нави маълумотнокӣ, фаъолиии сиёсӣ беш аз пеш дар низоми нави муносибатҳои байналхалқӣ мавқеъ мегиранд.

Дар бораи инкишофи муносибатҳои сиёсии байналхалқӣ бештар баҳси байни намоёндагони ратсионализм ва рефлексивизм таваҷҷӯҳ металабад. Ратсионализм ба раванди аз худ намудани донишҳо дар бораи тамоюлҳои асосии инкишофи муносибатҳои байналхалқӣ таъя менамояд. Рефлексивизм ҷавобест бар ҷараёни ратсионализм, ки дар бештари ҳолатҳо рӯ ҷониби постмодернизм, назарияи танқидӣ ва консерватизм меорад. Ҷараёни постмодернизм дар таҳлили раванду ҳодисаҳои байналхалқӣ ва сиёсати бузург ба таълимоти **постструктуралистони** франсуз бештар рӯ меорад. Асосан ба асарҳои М.Фуко, Ж.Деррида, Ж.Лакан, Ж.Лиотар ва дигарон муроҷиат менамоянд. Вале намоёндагони шинохтаи постмодернизми сиёсӣ Р.Эшли, Ч. Дер Дериан, М.Шапиро, Р.Уолкер мансуб меёбанд. Онҳо мавқеъ ва муносибати ратсионализм ба дарки муносибатҳои байналхалқиро танқид менамоянд. Муносибати ратсионалӣ олами муосирро ҳамчун номаълумиҳо ва абстрактҳои зиёд тавсиф менамояд. Онҳо на аз равандҳои объективӣ, балки аз арзишу идеалҳо ва тасаввуротҳои шахсони алоҳида вобастаанд.

Постмодернистон парадигмаҳои дигарро ба он айбдор менамоянд, ки онҳо муносибатҳои байни ҳокимият, забон ва маърифатро эҳтиром намеку- нанд. Онҳо ҳар гуна концептуаликунонӣ, ташаккули дастгоҳи категориявӣ, таъриф додани мафҳумҳоро ҳамчун бозгашт ба ратсионализм танқид мена- моянд. Асосҳои бунёдии донишҳо, ғояҳои генеалогӣ (таълимот дар бораи манбаҳои ташаккули дискурс), деконструксияи матнҳо, таҳлили дискурс, таркиботи маънавӣ ва ғ. танқид менамоянд.

Таҳлили масъалаи забон ва дискурси муносибатҳои байналхалқӣ, манбаҳои ва асоснокнамоии олами атроф масъалаҳои асосии постмодернизм ба ҳисоб мераванд. Назария, таълимот, мафҳум ва ғояҳо тавассути матнҳо муҳаққикро ба фаҳми дурусти олам меоранд. Чунин муносибатро постмодернизм рад намуда, аҳамият ва зарурати матнро безътибор медонад.

Муносибатҳои байналхалқиро фақат аз муносибатҳои байни субъектҳои гуногун, ки дар арсаи ҷаҳонӣ фаъолият доранд, иборат доништан хатост. Омӯзиши амиқтари ин падидаи азим зарурат дорад. Ба муносибатҳои байналхалқӣ солиёни зиёде сиёсатшиносони кишварҳои Ғарб хусни таваҷҷӯҳ зоҳир менамоянд. Махсусан, андешаҳои сиёсатшиносони амрикоӣ Ч.Розенау ва К.Норр диққатро ба худ мекашанд. Онҳо системаи муносибатҳои байналхалқиро бо тариқи зайл маънидод менамоянд: муҳаққиқи муносибатҳои байналхалқӣ бо ҳодисаҳои азим, бо фаъолият ва амалҳои баҳамзидди тар- киботи миллии ҷамъиятӣ, ки асоси онҳоро муносибат ва рафтори шахсони алоҳида, мочароҳои гурӯҳҳои хурд ва ҳалли онҳо, фишороварӣ ва шубҳаварии муассисаҳои калон, имкониятҳо ва маҳдудиятҳои институтҳои ҷамиятӣ таш- кил медиҳанд, саруқор дорад. Ҳамаи ин аз мавҷудият ва баҳогузории ҳолати географӣ, захираҳои моддӣ, имкониятҳои техникӣ, мавзунияти системаи арзишҳо, мобилияти иҷтимоӣ, сохтори сиёсӣ ва воҳиду омилҳои дигар вобас-

таанд. Ин фаҳми васеътару амиқтари истилоҳи «муносибатҳои байналхалқӣ» ба шумор меравад.

Бисёр донишмандон таркиби муносибатҳои байналхалқиро мавриди омӯзиш қарор дода, муносибати байни давлатҳоро қисми муҳимтарини он меҳисобанд ва бештар ба ин масъалаҳо диққат медиҳанд. Муносибатҳои сиёсии байналхалқӣ як навъ сарогози муносибатҳо, равобити субъектҳои гуногуни сиёсати ҷаҳонӣ мегарданд. Субъектҳои муносибатҳои байналхалқӣ ба ҷигунагии муносибатҳои сиёӣ аҳамият дода, ҳалли бисёр масъалаҳо, аз ҷумла табиати шаклҳои дигари муносибатҳои байналхалқиро аз он вобаста медонанд. Муносибатҳои нави сиёсии байналхалқӣ бояд манфиати умумии инсониро ба сатҳи аввал барорад. На танҳо фалсафаи сиёсати ҷаҳонӣ, ки бунёди умумияти ягонаи давлатҳои дифоъгари манфиатҳои ҳамаи халқҳо ва кишварҳоро таҷассум менамояд ба кулӣ тағйир дода шавад, балки приписиҳо ва рафти тайёр намудану қабули қарори сиёӣ дар сатҳи миллий, минтақавӣ ва умумиҷаҳонӣ бо баҳисобгирии воқеияти олами муосир сифатан дигаргун гарданд.

Дар системаи сиёсии ҷомеа нақши марказӣ ва нерӯи пешбар ба давлат мансуб аст. Давлат унсури меҳварии муносибатҳои сиёсии байналхалқӣ мебошад. Аз ин хотир, ҳангоми тадқиқи муносибатҳои байналхалқӣ ба он диққати хоса зоҳир мегардад. Давлат ҳамчун субъекти сиёсат на танҳо нерӯи мутаҳарриқи ҳокимият ва муносибатҳои ҳокимиятӣ дар ҳудудҳои хеш аст. Он ифодагари истиқлолати миллий дар арсаи байналхалқӣ ба шумор меравад. Аммо дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ давлат танҳо нест. Давлат яке аз субъектҳои муносибатҳои байналхалқӣ дар байни падидаҳои гуногун мебошад.

Системаи муносибатҳои байналхалқӣ аз унсурҳои гуногуне иборат аст, ки байни онҳо алоқаи устувор ва вобастагӣҳои зиёд вучуд доранд. Субъекти асосии муносибатҳои байналхалқӣ давлатҳои мустақили миллий ба ҳисоб мераванд. Давлат ҳамаи ҳосиятҳо ва имкониятҳоро дорад, ки сиёсати хориҷиро амалӣ гардонад, шартномаҳо ва аҳдноҳои байнидавлатӣ бандад.

Дар системаи муносибатҳои байналхалқӣ мақоми муайяно гурӯҳи давлатҳо, иттифоқи давлатҳо, иттиҳодияҳо ва созмонҳои умумиҷаҳонӣ ва минтақавӣ соҳиб гаштаанд. СММ, САҲА, Иттифоқи Аврупо, Созмони давлатҳои Амрико, Созмони конференсияи исломӣ ва ғ. аз ҷамин қабиланд. Дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ мақоми ширкатҳои транснационалӣ рӯз аз рӯз меафзоянд. Тадричан таъсири онҳо дар ҳалли масъалаҳои мураккабтарини байналхалқӣ муассир мегарданд.

Системаи муносибатҳои байналхалқӣ муносибати байниҳамдигарии халқҳо ва умумиятҳои бузурги иҷтимоиро низ дар худ таҷассум менамояд. Зеро дар муносибатҳои байналхалқӣ низ ҳолатҳои кам нестанд, ки дар ҳудуди муносибати институтсионалӣ ҷой намегиранд ва на ҳар замон танзимномаи бай-

нидавлатиро талаб доранд. Масалан, муносибатҳои фарҳангии байналхалқӣ дорои чунин хусусиятҳо мебошанд. Дар муносибатҳои байналхалқӣ, махсусан муносибатҳои сиёсӣ умумиятҳои миллию этникие, ки дур аз ватани таърихашон зиндагӣ доранд, нақши мусбат мебозанд.

Дар низоми донишҳои муосир таснифоти гуногуни муносибатҳои байналхалқӣ воমেҳӯранд, ки дар заминаи принципҳои мухталиф ба амал меоянд. Яке аз принципҳои асосии таснифоти муносибатҳои байналхалқӣ **принципи хронологӣ** мебошад, ки аз ҷониби муҳаққиқони амрикоӣ Ч.Модалский ва П.Морган таҳия ва пешниҳод шудааст. Мувофиқи **принципи** мазкур раванди инкишофи таърихӣ аз рӯи аломати бартарии ин ё он «давлати бузурги ҷаҳонӣ» ва хосиятҳои «системаи глобалӣ»-и ташаккулдиҳандаи он муносибатҳои байналхалқӣ ба давраҳои муайян ҷудо мешаванд. Аз асри XV то ба замони муосир муносибатҳои байналхалқӣ панҷ давраи инкишофро аз сар гузаронидаанд, ки дар ин муддат Португалия, Нидерландия, Британияи Кабир, СССР ва ИМА ҳамчун «давлатҳои бузург» бо навбат системаи муайяни муносибатҳои байналхалқиро ташаккул дода, танзим намудаанд.

Давраи панҷум аз соли 1914 оғоз мегардад, ки «асри Амрико» номида мешавад ва мазмуни онро «хукмрони ҷаҳон» будани ИМА ташкил менамояд.

Принципи дигари таснифот ва ташхиси муносибатҳои байналхалқиро **принципи ҷойгиршавии қувваҳо** ва **характери муносибатҳои байни иштирокчиёни он** ташкил менамояд. Мазмуни асосӣ ва хусусиятҳои муҳими он ба «мувозинати қувваҳо» ва «таносуби қувваҳо» асос меёбад. Системаи муносибатҳои байналхалқӣ иштироки фақат давлати миллиро нокифоя шуморида, имкониятҳои ҳарбӣ ва иқтисодии онро кадр менамояд. Системаи устувор ҳамкориҳои пайвастаи гурӯҳи калони давлатҳоро талаб дорад.

Асрҳои зиёде дар муносибатҳои байналхалқӣ ҳамчун субъекти бузурги сиёсати ҷаҳонӣ давлати бузург ё гурӯҳи давлатҳои муттаҳид, ки дар рақобати ҳамдигарӣ қарор доштанд, амал мекарданд. Ба сифати чунин давлатҳои бузург дар давраҳои гуногуни таърихӣ Мисри Қадим, Эрон, Хитойи Қадим, Ҳиндустони Қадим ва ғ. арзи ҳастӣ доштанд. Дар асрҳои XVII-XVIII дар сиёсати ҷаҳонӣ гурӯҳи калони давлатҳои муттаҳид ва ба ҳам рақиб пайдо шуданд. Онҳо дар муборизаи зидди якдигар иттифок мебастанд. Масалан, блоки «Антанта» (Англия, Франция, Русия), Иттифоқи сегона (Германия, Австро-Венгрия, Туркия). Яъне, дар тасниф ва ташхиси муносибатҳои байналхалқӣ аллакай **принципи блокӣ** бартарӣ пайдо намуда буд.

Дар заминаи **принципи блокӣ** инкишоф ёфтани муносибатҳои байналхалқӣ баъди Инқилоби Октябр хусусиятҳои тоза пайдо намуд. Системаи дукутбии муносибатҳои байналхалқӣ, рақобати сотсиализм ва капитализм, муқобили ҳам қарор гирифтани Шартномаи Варшава ва НАТО асоси зиддиятҳо ва пешрафти муносибатҳои байналхалқиро ташкил медоданд. Фанони «ҷанги

сард» дар муносибатҳои байналхалқӣ гардиши кулӣ ба миён овард. Ба ҷойи инкишофи дукутбии олам бисёркутбият ва бисёрмарказӣ пайдо шуд. Системаи нави муносибатҳои байналхалқӣ ва низоми нави ҷаҳонӣ тадриҷан ташаккул меёбад.

Масъалаи ба гурӯҳҳо ва ё навъҳо ҷудонамоии муносибатҳои байналхалқӣ аҳамияти муҳимро касб менамоянд. Муносибатҳои байналхалқӣ ба 4 навъ ҷудо мешаванд:

1. Навъи классикӣ. Навъи мазкур ба принсипи «мувозинати қувваҳо» таъяс менамояд. Он дар зарфи се садсолаи охири таърихи Аврупо бартарӣ дошт. Шумораи зиёди давлатҳои мустақили ба ҳам алоқаманд мавҷуд буданд. Аммо мақомоти олии байналхалқӣ амал намекард. Давлатҳо барои ҳимояи манфиатҳо ва амалӣ гардонидани мақсадҳо, асосан, ба қувва ва истифодаи ҷурӣ таъяс менамуданд. Дар низоми байналхалқӣ баробарии қувваҳои давлатҳои мустақил бартарӣ дошт.

Навъи мазкури муносибатҳои байналхалқӣ ҳосияти муттасил ва мутаносиб надошт. Чунки ҳар давлате, ки қувваи зиёдтар пайдо менамуд ҷангро ихтиёр карда, ҳолати мувозинатро барҳам зада, кӯшиши ба ғоидаи худ тобиш додани таносуби қуввахоро менамуд.

2. Навъи сиёсат аз «мавқеи қувваҳо» ё «ҷанги сард». Ин навъи муносибатҳои байналхалқӣ дорои ҳосиятҳои зерин мебошад: муносибатҳои дорои ҳосияти умумӣ (глобалӣ), ки сохтори ҷамъиятии ду гурӯҳи мамлакатҳоро фаро мегиранд; муттаҳид гаштани қувваҳои ҳарбӣ дар атрофи ду давлати бузург; ҷараёни муносибатҳои байниҳамдигарии давлатҳо ба воситаи муносибатҳо бо СССР (баъдтар Русия) ва ИМА; назорат аз рӯи муносибатҳои байни давлатҳо аз тарафи давлатҳои бузург; паст ва ночиз гаштани нақши давлатҳои бетараф ва миёна дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ.

3. Навъи ғайри «ҳамзистии осоишта». Он дорои як қатор ҳосиятҳо мебошад. Аз ҷумла, давлатҳои сохти иҷтимоиашон гуногун аз ҷанг ҳамчун воситаи сиёсати ҳориҷӣ даст мекашанд; ҳамаи давлатҳо баробаранд ва чунин ҳолатро эътироф ва риоя мекунанд; давлатҳо ба қорҳои дохилии якдигар даҳолат намекунанд; истиқлолият ва дахлнопазирии ҳудуди якдигарро эътиром менамоянд ва байни онҳо ҳамкории иқтисодӣ сиёсӣ инкишоф меёбад.

4. Навъи «сиёсати ҳамроҳнашавӣ», ки дорои ҳосиятҳои зерин мебошад: ҳангоми рӯварихи сиёсӣ ба ягон мақсадҳои идеологӣ тобеъ нагаштан; воҳаста ба манфиатҳои ҳеш озодии интиҳоби ҳаракат ва ғайрияти давлатиро муайян намудан; мубориза баҳри инкишофи озодии иқтисодӣ ва демократии муносибатҳои байналхалқӣ.

Муносибатҳои байналхалқӣ шаклҳои гуногуни зухуротро соҳибанд. Аз ҷумла, шаклҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, маданӣ, иҷтимоӣ, илмӣ-техникӣ, идеологӣ, ҳарбии стратегӣ ва ғ. Дар навбати худ ҳар яке аз шаклҳои номбаршуда хусусиятҳои зухуршавиро соҳибанд ва самти муайяно пеша менамоянд.

Низоми нави ҷаҳонӣ дар заминаи равандҳои демократикунонӣ, яроқпартоӣ, гуманикунонии муносибатҳои байни давлатҳои хурду калон воқеӣ мегардад. Тамоюли нави инкишофи муносибатҳои байналхалқиро тақсими ҷаҳон ба минтақаи сулҳ, демократия, неқӯаҳволӣ ва ба минтақаи ҷанг, қашшоқӣ ва анархияю истибдод ташкил менамояд. Ба минтақаи аввал давлатҳои Аврупои Ғарбӣ, ИМА, Канада, Япония, Австралия ва Зеландияи нав дохил мешаванд.

Мардуми қисме аз минтақаҳои дигари олам низоми сиёсии мутамаддинро ихтиёр намуда, кӯшиши бунёди ҷомеаи демократияи воқеиро менамоянд. Аҳолии минтақаҳои дигар ба таври саросарӣ дар низоми ғайримӯътадили инкишоф умр ба сар бурда, доимо дар талоши ҳалли масъалаҳои муқовиматбори ҳаёти ҷомеа қарор гирифтаанд.

Муносибатҳои сиёсии байналхалқӣ махсусиятҳои пайдо намудааст, ки хусусиятҳо ва мазмунҳои олами муосирро таҷассум менамоянд:

— марказҳои нави муқовиматҳо пайдо шудаанд, ки онҳоро «бисёрқутби нав» меноманд. Дар як қутби он давлатҳои ҷонибдори инкишофи мутаносиб ва эволюсионӣ қарор гирифтаанд. Дар қутби дигар низоми экстремистии идоракунии ҳастӣ дорад, ки ба тағйиротҳои олам мутобиқ намегардад;

— афзудани ҳосияти интегративӣ, ягонагӣ ва азҳамвобастагии давлатҳо ва халқҳою умумиятҳои бузурги иҷтимоӣ. Низоми ҷаҳонӣ дар баробари давлатҳои демократӣ ва ғайридемократӣ, сохтори гуногуни иқтисодӣ ва сиёсиро гирд овардааст. Низоми арзишҳо ва идеологияи мухталиф ҷомеаи ҷаҳониро тавсиф менамоянд. Бисёрқутбӣ воқеият аст. Ақдорҳои низоми ҷаҳонӣ ҳамзистии муттасил надоранд. Нерӯҳо ва идеологияи мухталиф дар ҷустуҷӯи рақибанд ва омодаанд, ки зидди якдигар дар муқовимат бошанд;

— глобализм раванди объективист ва тағйиротҳои сифатиро дар тақсими байналхалқии меҳнат ва низоми азнавистехсолкунӣ пайдо намудааст;

— давлатҳои зиёде ба глобализм пайвастанд. Аммо на ҳамаи онҳо дар равандҳои глобалӣ фаъолона иштирок доранд. Бисёре аз ин давлатҳо аз олами исломанд. Дар аксари онҳо муқовимат ба тағйиротҳо ташаккул меёбанд. Муқовиматҳо, асосан аз табақаҳои анъанавӣ ва элита бармеоянд, ки ба шароити нав мутобиқ намегарданд. Глобализм бе модернизатсияи қоидаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ, ҳуқуқӣ ва муносибатҳои ҷамъиятӣ номумкин аст. Нерӯҳои муқовимат ҷомеаи анъанавиро ҳимоя менамоянд;

— таҳдиду ҳатарҳои эҳтимолии гуногун вучуд доранд, ки бештари онҳо ба давлатҳои «ношуд» ва ба ташаккули минтақаҳои аз назорати ҳукуматҳо берун вобастаанд. Сохторҳои делегитимиро гурӯҳҳои ҷинояткор ташаккул дода, паногоҳи терроризми байналхалқӣ гардониданд;

— дар муносибатҳои байналхалқӣ пайдоиши актори нави «сатҳи аввал» - Хитой таъсири муассир дорад;

— ташаккули низоми байналхалқии самаранок, ки фаъолияти давлатҳо ва созмонҳои гуногунро ҳамоханг созад;

— ҳуқуқи байналхалқӣ бояд ҷавобгӯи низоми нави ҷаҳонӣ бошад ва тағйиротҳои олами муосирро дар фаъолияти худ ифода намояд.

§ 2. СИЁСАТИ БАЙНАЛХАЛҚӢ: МОҲИЯТ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ОН

Дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ мақоми махсусро сиёсати байналхалқӣ касб намудааст. Он ҷавҳари муносибатҳои байналхалқист. Сиёсати байналхалқӣ фаъолияти сиёсии субъектҳои муносибатҳои байналхалқӣ: давлат, ташкилотҳои байниҳукумати ва ғайриҳукумати, иттифокҳои гуногуни байналхалқӣ, созмонҳои гуногуни умумичаҳонию минтақавӣ ва ғ. мебошад, ки ба масъалаҳои мураккабтарини инкишофи ҷомеаи ҷаҳонӣ пайваста аст. Дар сиёсати байналхалқӣ ҳалли масъалаҳои мочароҳои сиёсӣ, ҷанг ва сулҳ, хифзи муҳити атроф, бартараф намудани қашшоқӣ, ақибмондагӣ, гуруснагӣ ва ҳалосӣ аз ҳар гуна касалиҳо аҳамияти муҳим пайдо менамоянд. Яъне, сиёсати байналхалқӣ барои ҳалли масъалаҳои зинда мондани ҳаёт ва пешрафти ҷомеаи ҷаҳонӣ, мутобикнамоии манфиатҳо ва талаботҳои субъектҳои муносибатҳои байналхалқӣ, бунёди низоми нави ҷаҳонӣ бояд омода бошад.

Муносибатҳои байналхалқӣ дар сиёсати хориҷии давлатҳо, воҳидҳои дигари маъмурию умумиятҳои миллию этникӣ таҷассум меёбанд. Сиёсати байналхалқӣ дар зерӣ таъсири омилҳои объективӣ ва субъективӣ ташаккул меёбад. Ба омилҳои объективӣ сохти ҷамъиятию сиёсӣ, сатҳи инкишофи қувваҳои истехсолкунанда, омилҳои демографӣ, таърихӣ, илм ва техника, иқтисодӣ ҳарбӣ, шароитҳои географӣ, миллий ва ғ. дохиланд. Ба омилҳои субъективӣ фаъолияти бошууронаи байналхалқии сиёсии одамон, қувваҳои сиёсӣ ва махсусан, давлат дохиланд.

Шаклҳои асосии сиёсат: сиёсати дохилӣ ва сиёсати хориҷӣ дер боз диққати муҳаққиқонро ба худ кашидааст. Онҳо дар баробари мустақилияти нисбияшон ба ҳамдигар омехта мебошанд ва ҳатто дар мавридҳои муайян онҳоро дар алоҳидагӣ таҳлил намудан номумкин мегардад.

Дар масъалаи муносибатҳои байниҳамдигарии сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ андешаҳои гуногун мавҷуд аст. Оид ба масъалаи мазкур муҳаққиқон мавқеи хоса ишғол менамоянд. Яке аз олимони шинохтаи амрикоӣ Г.Моргентау ҳар ду шакли сиёсат: сиёсати дохилӣ ва сиёсати хориҷиро як мешуморад. Онҳоро аз ҳам ҷудо намегардонад. Моҳияти ҳар ду ро як меҳисобад, ҳар ду шакли сиёсатро мубориза барои ҳукмронӣ, вале дар шакл ва шароити гуногун меонад.

Назари дигарро нисбати муносибатҳои байниҳамдигарии сиёсати дохилӣ ва сиёсати хориҷӣ сотсиологҳои австриягӣ Л.Гумплович ибраз намудааст. Ба андешаи ӯ сиёсати дохилиро сиёсати берунӣ муайян месозад. Доимияти мустақиле дар байни шаклҳои асосии сиёсат мавҷуд аст. Дар ин замина системаи қонунҳои сиёсати байналхалқиро пешниҳод намудааст:

— қонуни муборизаи доимӣ дар байни давлатҳои ҳамсоя ба хоҳири сарҳадот;

— давлат бояд дар роҳи пуриктидор гаштани давлати ҳамсоя монеа гардад. Мувозинати сиёсиро нигоҳ дорад. Давлат бар он мекӯшад, ки вазъияташро беҳтар намояд;

— сиёсати дохилӣ бояд барои мақсадҳои афзудани иқтисодӣ ҳарбӣ хизмат намояд. Маҳз иқтисодӣ ҳарбӣ воситаи муҳими инкишофи давлат мегардад.

Л.Гумплович дар замоне умр ба сар бурда, ба тадқиқи раванди сиёсии ҷаҳонӣ машғул гардидааст, ки навъи классикии муносибатҳои байналхалқӣ ҳукмфармо буд. Аз ин хотир, андешаҳои ӯ як навъ таҷассуми воқеияти ҷамъиятианд.

Дар бораи айният ва тафовути сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ таълимоти марксизм низ диққатҷалбкунанда аст. Нақши муайянкунандагӣ ба сиёсати дохилӣ дода мешавад. Сиёсати хориҷӣ инъикос ва идомаи муносибатҳои дохилии ҷомеа мебошад. Мазмуни сиёсати дохилӣ аз муносибатҳои иқтисодӣ иҷтимоӣ ҳукмронӣ ҷомеа ва манфиатҳои доираҳои ҳукмрон бармеомад. Сиёсати хориҷӣ давлат як навъ ифодакунанда ва ҳимоятгари манфиатҳои миллии давлатӣ дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ ба ҳисоб меравад.

Муваққитон ба сиёсати байналхалқӣ назари гуногун доранд. Ба моҳияти масъала дахл намуда, онро ба таври гуногун шарҳу эзоҳ медиҳанд. Ҷонибдорони концепсияи «зӯригарӣ» сиёсат, аз ҷумла сиёсати байналхалқиро бо мубориза барои ҳукмронӣ як медонанд. Ба андешаи Г.Моргентау ҳуди табиати инсон ҳамин аст. Кӯшиши ҳукмрон будан, ки ҳоси табиати инсон аст, рафтори давлатро муайян менамояд. Дар баробари ин пайравони концепсияи мазкур нерӯи сиёсиро ҳамчун падидаи психологӣ маънидод менамоянд, ки чунин муносибат барҳақ нақши омили психологиро дар муносибатҳои байналхалқӣ таҳриф намуда, аз будаи зиёд нишон медиҳад.

Таълимоти дигар сиёсати байналхалқиро моҳият ва ҳосияти биологӣ мебахшад. Концепсияи «Таҷовузгарии модарзодӣ»-и инсон, ки асосан дар мавриди табиати мочароғарони одамон ташаккул ёфтааст, ба табиати давлат таъсир намуда, иззи ҳудро меғузорад. Он эътибори давлатро дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ афзун менамояд. Албатта, ба муносибатҳои байналхалқӣ, ба сиёсати берунии акторҳои гуногуни муносибатҳои байналхалқӣ омилҳои гуногун, аз ҷумла омилҳои биологӣ ва психикӣ таъсир мебахшанд ва онро бояд ба эътибор гирифт. Аммо набояд фаромӯш кард, ки сиёсати байналхалқиро вазъияти мушаххасу таърихӣ, маҷмӯи муносибатҳои ҷамъиятӣ ташхис менамоянд.

Сиёсати байналхалқӣ самти инкишоф ва роҳи муайяннамудани давлат ва субъектҳои дигари муносибатҳои байналхалқӣ ҳангоми фаъолият аст, ки муносибати субъектҳои гуногуни муносибатҳои байналхалқиро вобатан ба принсипҳо, қоидаҳо ва манфиатҳои онҳо танзим менамояд. Сиёсати байналхалқӣ қисми таркибии сиёсати давлат ва ҷомеа мебошад.

Сиёсати байналхалқӣ ҳосиятҳои асосии зеринро дорад:

— амалӣ гаштани сиёсати хориҷӣ ба марҳалаи муайяни инкишофи муносибатҳои байналхалқӣ ва ҳолатҳои мушаххас вобаста аст;

— давлат дар сиёсати хориҷӣ бояд манфиатҳои давлатҳои дигарро низ ба инобат гирад. Муваффақиятҳои давлат ба мувофиқиҳои ба манфиатҳои давлатҳои дигар бештар вобастагӣ доранд. Давлат бояд ўҳдадорӣҳои байналхалқиро ба иҷро расонад.

Яке аз ҳосиятҳои асосии фаъолияти берунии давлатро эътироф ва риояи принсипи бартарии арзишҳои умумибашарӣ нисбати арзишҳои махсус (миллӣ, динию мазҳабӣ, мансубияти иҷтимоӣ) ташкил менамояд. Таҷрибаи инкишофи таърихӣ нишон медиҳад, ки пеш гирифтани воқеиятҳои мақсадҳои шовинистӣ ва миллатгароии канора дар сиёсати берунии давлат манфиатҳои умумибашарию ҳароб менамояд, зиддиятҳои минтақавӣ ва умумичаҳонию тезутунд менамояд, низоми муносибатҳоро ба ҳолати бўҳронӣ меорад, ки дар маҷмӯъ онҳо масъалаҳои умумичаҳонии муосирро ташаккул медиҳанд. Муносибатҳои байналхалқии ҷаҳони муосир ба ҳамаи давлатҳо ва акторҳои дигари сиёсати байналхалқӣ имконият медиҳанд, ки масъалаҳои умумичаҳонию мавриди муҳокима қарор диҳанд ва дар ҳалли онҳо саҳми бештар гузоранд.

Сиёсати хориҷии давлат мақсади муайян дошта, вазифаҳои аниқро иҷро менамояд. Давлат дар фаъолияти хориҷии худ аз воситаҳои гуногун истифода менамояд. Сиёсати хориҷӣ шароити мусоиди байналхалқиро барои инкишофи давлат муҳайё менамояд. Манфиатҳои давлатро дар арсаи байналхалқӣ ҳифз мекунад ва барои афзудани мақом ва нақши он кӯшишҳо ба ҳарч медиҳад.

Ба муҳимтарин вазифаҳои давлати мутамаддин мубориза барои сулҳ ва таъмини амнияти байналхалқӣ дохил мешаванд. Давлат бояд ҳамаи ҷораҳоро бинад, то ки шиддати вазъияти сиёсӣ паст гардад, таҳдидҳои гуногуни замони муосир бартараф гарданд. Давлатро зарур аст, ки баҳри инкишофи муносибатҳои солиму одилонаи байналхалқӣ бо қувваҳои пешқадами олам ҳамкорӣ намояд, ба онҳо мадад расонад.

Яке аз рукнҳои асосии сиёсати байналхалқиро ривоч додани муносибатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ бо ҳамаи мамлакатҳои пешқадам, умумиятҳои калони иҷтимоӣ ва воҳидҳои иҷтимоию маъмурӣ ташкил медиҳанд. Дар баробари ўҳдадорӣҳои байналмилалӣ бояд салоҳиятҳои дохилии давлат дар пайваستاгӣ бо вазифаҳои хориҷии он таҳким ёбанд. Аз ин лиҳоз, вазифаҳои муҳимтарини давлатро таъмини амнияти миллӣ ташкил медиҳад. Давлат бояд иқтисодии муқофавии заруриро дошта бошад, то ки ҷомеаро аз ҳар гуна таҷовузҳои беруна ҳимоя намояд.

Сиёсати байналхалқӣ бо воситаҳои гуногун, аз қабилӣ: воситаҳои сиёсӣ, идеологӣ, иқтисодӣ, ҳарбӣ ва ғ. ба амал бароварда мешавад. Сиёсати байналхалқӣ, ки ба сифати зерсистемаи муносибатҳои байналхалқӣ амал

менамояд, табиист, ки тамоми ходисаҳо, равандҳои байни давлатҳо ва байни умумиятҳои иҷтимоӣ, миллию этникиро фаро гирифта наметавонад. Аз ин хотир, «муносибатҳои байналхалқӣ», ки мафҳуми хеле васеъ мебошад, тадқиқи масъалаҳои дигарро низ тақозо мекунад. Дар шароити муносири инкишофи олам ҳифз ва таъмини амнияти байналхалқӣ, ба вучуд овардани шароите, ки вайрон намудани сулҳи умумро истинно менамояд ва ё ба амнияти оромии халқҳо ва кишварҳо таҳдид менамояд ба вазифаҳои муҳими сиёсати байналхалқӣ ворид гаштааст. Принципиҳои асосии нигоҳдории сулҳ ва амнияти байналхалқӣ дар муҳимтарин ҳуҷҷатҳои байналхалқии сиёсӣ инъикос гардидаанд. Дар Ойинномаи СММ ба таври барҷаста асосҳои сиёсати байналхалқӣ ифода ёфтаанд. Он имконият медиҳад, ки баҳри таъмини сулҳ, рафъи таҳдид ва хатарҳо ба он бар зидди ҳар гуна таҷовуз чораҳои фаврӣ ва дастаҷамъӣ дида шавад. Истифодаи зӯрӣ бояд амали канора бошад. Яъне, дар ҳолате зӯрӣ истифода мешавад, ки чораҳои осоиштаи ҳалли масъала вучуд надошта бошанд.

Дар кори ҳифзи сулҳ ва таъмини амнияти байналхалқӣ мақом ва нақши Шӯрои Амнияти СММ, созмонҳои бузурги ҷаҳонӣ, минтақавӣ ва акторҳои дигари сиёсати ҷаҳонӣ барҷастаанд.

Сиёсати байналхалқии давлатҳои мустақил воситаи муҳими пешгирии ҷанг, таҷовуз ва ҳар гуна мочароҳои сиёсӣ мебошад. Он муносибатҳои давлатҳоро дар асоси принципо, методҳо ва низоми муайян танзим менамояд. Яке аз омилҳои санҷидашуда ва бозътимод дар сиёсати байналхалқӣ дипломатия ба ҳисоб меравад. Дипломатия дар муносибатҳои байни халқҳо ва кишварҳо яке аз падидаҳои қадимтарини таърихи инсоният ба шумор меравад. Аммо миссияи доимии дипломатӣ аз охири асри XV оғоз ёфтааст.

Вазифаи муҳими дипломатияро таъмини шароити намоёндагии давлатҳо барои бо намоёндагони давлати дигар дар робита, баҳс ва музокироти доимӣ қарор доштан аст. Муносибатҳои дипломатӣ шакли асосии муносибатҳои расмӣ байни давлатҳо ба шумор мераванд.

Дар сиёсати байналхалқӣ аз даврани баъди Ҷанги дуҷуми Ҷаҳон масъалаи ҳимояи ҳуқуқи инсон аҳамияти муҳим пайдо намудааст. Ҳуқуқҳои мухталифи одамон дар ҳуҷҷатҳои зиёди байналхалқӣ ифода ёфтаанд, ки риояи он дар сиёсати берунии давлатҳо мақоми махсусро соҳиб гаштаанд.

§3. МАҚОМИ ТОҶИКИСТОН ДАР НИЗОМИ МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛХАЛҚӢ

Таъмин ва таҳкими истиклолият дар сиёсати хориҷии кишвар низ дигаргуниҳои кулӣ ба амал меорад. Махсусан, муносибатҳо бо давлатҳои дигар сатҳи зарурии баамалой ва инкишофро тақозо доранд. Мақом ва нақши давлатҳои соҳибистиклол дар муносибатҳои байналхалқӣ боиси ба 3

навъи давлатҳо тақсим гаштан мешаванд. Манфиату талаботҳои онҳо асоси инкишофи геополитикии оламо бунёд месозанд. Навъи аввали давлатҳо давлатҳои бузурганд. Фақат он давлатҳое даъвои бузургӣ менамоянд, ки соҳиби ҳосиятҳои махсус бошанд. Аз ҷумла, давлатҳои бузург бояд 4 аломати зарурӣ: иқтидори бузурги ҳарбӣ; иқтидори калони иқтисодӣ, неъматҳо ва захираҳои фаровони моддӣ, захираҳои табиӣ ва ҷаҳонии кишвар; аҳолии миқдоран зиёд ва соҳиби зудҳаракатии иҷтимоии рушдёфта; ҳудуди барзиёд, ки дар вақти зарурӣ теъдоди лозимии одамон ва захираҳои дигарро сафарбар намояд. Ҳосиятҳои мазкур имконият медиҳанд, ки давлати муктадир ба муддати муайяне бо гурӯҳи давлатҳо дар набард бошад ва худро ғимоя намояд. Аммо ҷиҳати дигари масъаларо ба инобат бояд гирифт. Истифодаи амиқ аниқ мафҳуми «давлати бузург» дар низомии нави ҷаҳонӣ мувофиқати мустаҳкам надорад. Зеро дар шароити таҳдидҳо ва хатарҳои гуногуни замонавӣ ҳеҷ давлати муктадирро пайдо кардан ғайриимкон аст, ки дар танҳои амнияти хешро таъмин карда тавонад. Бахусус, зуҳури қанораи экстремизми сиёсӣ ва амалҳои террористӣ давлатҳои сатҳи гуногунро маҷбур менамоянд, ки ҷавоби ғаврии дастаҷамъиро аз назар дур нагардонанд.

Дар олами муосир кишварҳое, ки даъвои бузургдавлатӣ доранд ҷандон кам нестанд. Дар воқеъ, на ҳамаи онҳо ҳосиятҳои давлати бузургро соҳибанд. Аксари ҷунин давлатҳои эҳтимолии бузург фақат аз ҷиҳате пуркудрат гаштаанд, аммо маҷмӯи аломатҳоро дар худ таҷассум карда наметавонанд.

Вобаста ба назарияи бузургдавлатӣ таълимоти дигаре бо номи инкишоф ва роҳбарии якҷутбӣ ташаккул ёфтааст. Оид ба бартарии бузургдавлате дар сиёсати қабир андешаҳои зиёде иброз дошта, муаллифони ҷунин нақшо роҳ ба Русия ва роҳ ба ИМА, ҳатто ба баъзе кишварҳои дигари тараққиқардаи олам низ мансуб медонистанд. Аммо дар нимаи дуҷуми асри XX аксари геополитикҳои инкишофи якҷутбии оламо дар зери таъсир ва назорати ИМА эътироф менамуданд. Асоси ҷунин таълимот аз андешаҳои Николас Спайкмен бармеояд. Дар давраи «ҷанги сард» низ роҳбарияти сиёсии ИМА дар доираи ҳадафҳои консепсияи Спайкмен ғайриҷамъӣ менамуд.¹

Дар фаҳм ва муносибат бо консепсияи бузургдавлатӣ назаре бештар дуҷор мегардид, ки махсусияти ИМА-ро дар мадди аввал мегузошт. Ҷунин муносибат то нимаи дуҷуми солҳои 70-уми асри XX идома ёфт. Аммо дар ин замон дар ҷаҳонбинии муҳаққиқон таҳаввулоте сурат гирифт, ки абарқудратӣ ва махсусияти инкишофи ИМА-ро зери шубҳа қарор медод. Андешаи мазкур дар солҳои баъдина низ нумӯё ёфтааст. Муҳаққиқон бар ақидае ҳастанд, ки ИМА низ ба монанди давлатҳои дигари муктадир ба инкишофи ҷомеаи ҷаҳонӣ таъсир мебахшаду ҳалос.

1. Ниг.: Зюганов Г. География победы. Основы Российской геополитики. - М., 1977. С. 37.

Навъи дуҷумро давлатҳои муктадири минтақавӣ созмон медиҳанд. Онҳо давлатҳои аз ҷиҳати иҷтимоию иқтисодӣ ва иқтидори ҳарбӣ инкишофёфта мебошанд, ки дар таҳхиси муносибатҳо ва таҳкими раванду ҳодисаҳои минтақаҳои алоҳида сахми бештар доранд. Яъне, ин гуна давлатҳо як навъ мақоми бузургдавлатиро дар доираи минтақаҳои алоҳида сохибанд.

Гуруҳи сеюми давлатҳоро, асосан давлатҳои хурд ё давлатҳои сатҳи инкишофашон номутаносиб ташкил медиҳанд. Гуруҳи мазкур хеле сершумор аст. Онҳо дар сиёсати ҷаҳонӣ ва низоми нави олам чандон мақоми барҷаста надоранд. Мақсад ва вазифаҳои асосии онҳоро мутобиқ гардидан ба равандҳои муносири глобаликунонӣ (умумисайёравӣ) ва аз онҳо барои рушди кишвари ҳеш нафъе бардоштан аст.

Муносибатҳои байниҳамдигарии се гуруҳи давлатҳо дар доираи сеқунча ба амал меоянд. Аслан, ҳама гуна давлатҳо таъсири давлати бузургро ҳис менамоянд. Муносибатҳои ҷаҳонии дуқутбӣ, бисёрқутбӣ ё гуногунмарказии давлатҳо аз он дарак медиҳанд. Аммо таъсиррасонӣ ба давлатҳои хурд бештар мушоҳида мегардад.

Давлати хурд дар зери таъсири дутарафа мемонад. Ҳам давлати бузургӣ ҷаҳонӣ ва ҳам давлати муктадири минтақавӣ мекушанд, ки онро дар зери назорат ё таъсири худ қарор диҳанд. Чунин муносибат то замоне идома меёбад, ки агар манфиатҳои давлати бузургӣ ҷаҳонӣ ва давлати муктадири минтақавӣ дар муқовимати якдигар қарор нагиранд. Аксари вақт муқовимати байни онҳо дар масъалаи муносибат бо давлати хурд пайдо мегардад. Чуноне ки таҷрибаи минтақаҳои гуногуни олам нишон медиҳанд, давлати бузург имкониятҳои зиёдтари дар зери таъсири худ нигоҳ доштани давлати хурдро дорад. Дар сурати ҳалал расонидан ва монеаи сиёсати ғаъоли давлати бузургӣ ҷаҳонӣ гаштани давлати муктадири минтақавӣ бузургдавлат бо истифодаи тамоми имкониятҳо ва воситаҳо «ҷазо»-и давлати бузургӣ минтақавиро меҷӯяд ва воқеӣ мегардонад.

На танҳо давлатҳои бузург, балки ҳама давлатҳо, махсусан вобаста ба мақоми геополитикиашон мекушанд, ки муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо дар сатҳи зарурӣ ва дилхоҳ бошанд. Одатан давлатҳои хурд дар симои давлати бузург тақягоҳи худро меҷӯянд. Чунин ҳолат бештар ба манфиати онҳост. Зеро давлатҳои дигар аз ҳашими давлати бузург ҳаросида, нисбати давлати хурд ҳар гуна амалҳои ноҷурро раво намебинанд. Чунин муносибатҳо дар мисоли таҳкими истиклолияти Тоҷикистон возеҳу рӯшананд.

Муносибати Тоҷикистон бо Федератсияи Русия ҳосияти барҷаста дорад. Аз Тоҷикистон рӯ гардонидани Русия на танҳо ба Тоҷикистон таъсири манфӣ мерасонад, балки дар инкишофи дохилию хориҷии Русия низ масъалаҳои зиёдеро пеш мегузорад. Ҳосияти манфӣ пайдо намудани муносибатҳои Тоҷикистону Федератсияи Русия масъаларо оид ба давлати дигарӣ абарқудрат рӯ овардан кушода мегардонад. Чунин давлати муктадир,

пеш аз ҳама ИМА баромад менамояд. Дар навбати худ ИМА имконияти беҳтарини мустаҳкамгардӣ дар Осиёи Марказиро аз даст намедихад.

Тоҷикистон барои ҳимояи манфиатҳои миллии худро ба ҳар дар мезанад, пушту паноҳ меҷӯяд. Зеро онро кишварҳое дар ҳалқа гирифтаанд, ки муносибаташон ҳама вақт ҳолисонаю бегаразона нест. Ё Тоҷикистон тақягоҳро дар олами ислом, махсусан бо кишварҳое, ки умумияти забонию фарҳангӣ дорад, ҷустуҷӯ менамояд. Чунин ҳолат на танҳо ба Русия, балки ба тамоми Ғарби насронӣ таъсири манфӣ мерасад. Махсусан, дар шароити ҳозира, ки гурӯҳи давлатҳои исломӣ чараёни бунёдгарииро тақвият ва таҳким мебахшанд, рӯовариҳои геополитикии давлатҳои тозаистиклоли Осиёи Марказӣ боиси андешаҳои гуногун мегардад.

Манфиатҳои Тоҷикистон ва Федератсияи Русия зарурати робитаи васею ҳамешагӣ ва мавзунро ба миён меорад. Манфиатҳои Федератсияи Русия дар Тоҷикистон гуногунҷабҳа буда, бештар дар сурати зайл воқеӣ мегарданд:

1. Ҷумҳурии Тоҷикистон манбаи ашёи хом ва содироти моли на он қадар хушсифати Русия мебошад. Тоҷикистон дорои сарватҳои зиёди зеризаминӣ: нафт, газ, ангиштсанг, намак, сурма, тилло, симоб, арсен, волфром, булӯри кӯҳӣ, сангҳои қиматбаҳо, сурбу рӯҳ, филизҳои нодир ва чашмаҳои маданист. Конҳои урани Тоҷикистон дорои аҳамияти махсуси стратегианд. Дар кишвар захираҳои оби тозаӣ зиёд низ мавҷуданд.

Федератсияи Русия дар қоркарду истифодаи ашёи хоми Тоҷикистон мақоми махсус пайдо карда метавонад. Имконият ва шароити беҳтари ҳамкориҳо ва пайвастиҳои дигар вучуд доранд.

2. Федератсияи Русия мақсадҳои стратегию геополитикиашро низ дар Тоҷикистон амалӣ месозад. Мавқеае, ки вай дар ин ҷо дорад, аз мавқеааш дар давлатҳои дигари Осиёи Марказӣ беҳтару қавитар аст. Давлатҳои дигари ин минтақа нисбат ба Тоҷикистон аз Русия камтар вобастаанд. Онҳо мустақилияти хешро пайгирона тақмил доданд. Вале Тоҷикистон дар ҳалли масъалаҳои гуногун бояд бо Русия дар пайвастиҳои қавӣ бошад ва манфиатҳои онро ба эътибор гирад. Ба зами ин ҷанги ҳамватанӣ авзои бе ҳамин ҳам бади онро бадтар сохт. Тоҷикистон метавонист аз равандҳои истиклолиятҳои ва заволи СССР истифода намуда, дар заминаи Қўшунҳои Шўравӣ артиши маҳдудашро дар асосҳои касбию зудамал ташкил бидиҳад. Вале муқовимати саҳти гурӯҳҳои ҳокимиятҳои ва кашмакашиҳои «дарборӣ» нагузоштанд, ки ин вазифаи муҳим ба иҷро расад. Ҳатто дар зарфи якҷанд моҳ гвардияи миллии таъсис дода нашуд. Яке аз омилҳои ба ҷанги ҳамватанӣ табдил ёфтани муқовимати нерӯҳои сиёсии мухталиф низ маҳз дар набудани ҳамин артиши миллии буд.

Тоҷикистон ба ҳузур, мадад ва ёрии Русия мӯҳтоҷ аст. Махсусан, дар шароити кунунӣ, ки тамоми риштаҳои ҳаёти ҷамъиятиро мушкилиҳои зиёде фаро гирифтаанд, вай ба имдоди бевоситаи Русияю кишварҳои дигари ИДМ

харчи бештар ниёз дорад. Зарурати хузури ҳарбиёни Русияро дар Тоҷикистон авзои умумии кишвар талаб менамояд. Вале бо таассуф метавон ёдовар шуд, ки хузури қўшунҳои Русия дар Тоҷикистон на ҳамеша натиҷаи дилхоҳ ва самаранок медиҳад. Чунончи, хизматчиёни ҳарбии Русия ба мочарои тоҷикон ҳамроҳ шуда, на фақат ба онҳо тирю аслиҳа фурухтанд, балки дар резондани хуни ноҳақ бевосита иштирок намуданд.¹ Аз ин рӯ, қўшунҳои Русияро метавон яке аз манбаъҳои барангезандаю ривочдиҳандаи ҷанги ҳамватанӣ дар Тоҷикистон номид.

Ҳамин тариқ, муносибатҳои байниҳамдигарии Тоҷикистону Федератсияи Русия аз рӯи зарурат ва дар доираи манфиатҳои тарафайн инкишоф меёбанд.

Манфиатҳои Тоҷикистон бо ҷумҳуриҳои ҳамсоя, Ёзбекистону Қирғизистон ва дигар кишварҳои ИДМ низ бармехӯрад. Махсусан, мақоми Ёзбекистон дар муносибатҳои хориҷии Тоҷикистон барҷаста аст. Таъсири Ёзбекистон ба Тоҷикистон ҳанӯз солҳои мавҷудияти Ҳокимияти Шӯравӣ низ пурзӯр буд. Вале таъсирбахшии замони муосир ба кулӣ фарқ дорад. Ёзбекистон дар қори ба сари қудрат омадани ҳокимияти кунунии Тоҷикистон саҳм гирифтааст. Ёзбекистон ба Тоҷикистон на танҳо ёрии моддӣ, балки кӯмаки ҳарбӣ низ расонид. Чунин муносибат аз манфиатҳои ҳуди Ёзбекистон бармеояд. Роҳбарияти Ёзбекистон аз раванду нерӯҳои сиёсӣ, ки дар Тоҷикистон ташаккул ёфта буданд, саҳт меҳаросид. Таъсири нуфузи бунёдгароёни исломӣ дар баъзе вилоятҳои Ёзбекистон, бахусус Намангон, ки ҳамшафати Тоҷикистон аст, хеле қавӣ мебошад. Роҳбарияти Ёзбекистон бунёдгароёни исломиро ҳамчун нерӯи барангезандаи мочароҳои сиёсӣ маҳкум кард. Агарчи дар байни ду ҷумҳурии ҳамсоя баъзе дилсардиҳо ба назар мерасанд, ҳоло низ Ёзбекистон дар муносибатҳои хориҷии Тоҷикистон мақоми барҷастаро соҳиб аст.

Муносибатҳои байниҳамдигарии Тоҷикистону Ёзбекистон боз аз он ҷиҳат таваҷҷӯҳи бештар меҳоянд, ки дар ҳудуди ҳар яке он теъдоди зиёди ҳаммиллатонашон зиндагӣ ва фаъолият доранд. Дар рафти инкишофи таърихӣ ҳар ду халқ, умумиятҳои зиёде дар тарзи зиндагӣ, анъана ва урфӯ одатҳо пайдо намудаанд. Ҳолати мазкур бори дигар тақозо менамояд, ки густариши робитаҳо ва муносибатҳо ба фоидаи тарафайн бояд сурат бигиранд. Аммо раванду ҳаводиси солҳои охир нишон медиҳанд, ки на ҳама вақт муносибатҳо дар сатҳи зарурии дилхоҳ ба вуқӯъ меоянд. Дар муносибатҳои байниҳамдигарии ин ду кишвари ҳамҷавор масъалаҳо кам нестанд. На танҳо масъалаҳо, балки монеаҳои зиёде садди роҳи такмили муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо мегарданд. Масъалаҳо ва монеаҳои муносибатҳои Ёзбекистону Тоҷикистон дар сатҳи мухталиф ва соҳаҳои гуногуни ҳаёт ба

1. Ниг.: Известия. 1993, 24 фев.; Экспресс-хроника, 1994. 29 июль; Век, 1.994. 26 авг. - 1 сен; Садои мардум, 1994, 31 авг. ва ғ.

амал меоянд. Яке аз монеаҳои рушди муттасили муносибатҳо ба соҳаи сиёсӣ ҷарбӣ марбут аст. Чанд соли охир, пӯшида нест, ки дар қаламрави Ёзбекистон оппозицияи сиёсӣ ошғинопазири Ҳукумати Тоҷикистон паноҳ бурдааст ва ҳатто кӯшишҳо ба ҳарч додаанд, ки вазъияти сиёсии Тоҷикистонро мураккаб гардонанд. Ё худ дар Тоҷикистон муддате нерӯҳои оппозиционии Ҳукумати Ёзбекистон ҳузур доштанд. Ҳатто ҷониби Ёзбекистон бошишгоҳи онҳоро бомбаборон намуда, одамони ғайринизомиро ба ҳалокат расонид. Барои ҷунин даҳолати дағал ба корҳои давлати мустақил Вазорати корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон изҳорот интишор намуда, амали мазкурро маҳкум намуда буд.

Ба зами ин масъалаҳои сарҳаду ғимояи манфиатҳои мадания миллии ҳаммиллатон метавонад дар муносибатҳои байниҳамдигарии Ёзбекистону Тоҷикистон мушкилиҳо ва муҳолифатҳоро пеш гузоранд. Иқтидори моддию истеҳсолии Ёзбекистон ва инкишофи онро ба назар гирифта, эҳтимолияти ба Тоҷикистон таъсир расонидан ва ҳатто фишор оварданро низ ҷашмдор шудан мумкин аст. Аз ин хотир, Тоҷикистонро зарур аст, ки ҷораҳо андешад ва дар мавриди зарурӣ онҳоро воқеӣ гардонад. Яке аз ҷунин воситаҳо ва ҷораҳои зарурии ҷавобӣ истифодаи захираҳои об мегардад. Вале ба амал баровардани ҷораю тадбирҳои барои ҳар ду кишвар манфиатнок қобили қабул аст.

Муносибат бо Ҷумҳурии Қирғизистон низ аҳамияти муҳимро касб намудааст. Дар муносибатҳои байниҳамдигарии Қирғизистону Тоҷикистон, асосан масъалаҳо оид ба сарҳади давлатӣ ҷой доранд. Вале имкониятҳои вусъати муносибатҳо дар тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ мавҷуданд. Ҳар ду кишвар метавонанд дар сохтмони ҳаёти нав, тақмили муносибатҳо ва таҳкими равандҳои демократӣ ва истиқлолияти воқеӣ ба ҳамдигар мусоидат наоянд.

Тоҷикистонро зарур аст, ки вазъияти нави геополитикии олам ва минтақаро амиқ дарк намуда, мақом ва нақши ҳешро муайян созад. Вай муаззаф аст, ки робитаҳои мутақобилу мутаносибро бо Ҳиндустон, Хитой, Афғонистону Покистон густариш диҳад. Махсусан, муносибат бо Эрон мақоми махсусро талаб дорад. Эрон метавонад бо муносибатҳои гуногунҷабҳаю умумиятҳои забонию фарҳангӣ дар инкишофи истиқлоли Тоҷикистон, дар рушду нумӯи давлатдории навини тоҷикон ёрӣ расонад.

Ба ҳеҷ муҳаққиқи ҷомеашинос пӯшида нест, ки кишварҳои собиқӣ Иттиҳоди Шӯравӣ дар раванди бунёди давлати мустақил миллатгароиро ба сифати гоӣ зарурии инкишоф истифода менаоянд. Агар миллатгарой ба сифати идеологияи давлатӣ баромад наояд, боиси коҳиши муносибатҳои тарафайни кишвару миллат ва халқиятҳо мегардад. Дар сурати дар сатҳи тафаккури мардумӣ ифода гаштани он ва ҳосиятҳои бунёдгарой пайдо намуданаш ба амали пешқадам табдил меёбад. Аз ин хотир, муносибату робитаҳои кавӣ

бо умумиятҳои ҳамфарҳанги бузургтар, ки дар муносибатҳои байналхалқӣ таъсири зиёдтаре доранд, ба умумияти хурдтари миллию этникӣ бештар ёрӣ расонида метавонанд. Хосиятҳои муштаракӣ Тоҷикистону Эрон эҳтимолияти чунин равобиту ҳамбастагиро тақвият мебахшанд.

БОБИ II. НАЗАРИ ГЕОПОЛИТИКӢ БА ОЛАМ

§ 1. ГЕОПОЛИТИКА: ДАВРАӢОИ АСОСИИ ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФ

Мафҳуми «геополитика» дар низоми донишҳои сиёсӣ ҷойгоҳи худро қайҳост, ки пайдо намуда, ба воситаи муҳими инъикоси ҳодисаҳо таъдид ёфтааст. Мафҳуми «геополитика»-ро сиёсатмадорон ва шахсони оддӣ низ мунтазам истифода мекунанд. Он дар гуфтугӯи мардум мақоми ҳосе пайдо намудааст. Аммо истифодаи васеи мафҳуми мазкур қори моро осон ва сатҳи тафсири мазмунӣ онро қам намеғардонад. Зарурати дарқи амиқу илмӣи мафҳум пеш меояд. Зеро на дар ҳар ҳолат мафҳуми «геополитика» дар ҷойи худ ё дар маънии аслиаш истифода мешавад.

Мафҳуми «геополитика» решаи ҷунонӣ дорад. «Гео»- маънии заминро ифода мекунад. Мафҳуми «геополитика»- ро бори аввал олим ва ҳодими давлатии Шветсия Р.Челлен дар маънии илмӣ ва амиқ истифода намудааст.

Фаҳми аввалии геополитикаро Р.Гарқави ҳеле ҳуб маънидод намудааст. Вай геополитикаро «тасаввуроти ҳаритагии муносибатҳои байни миллатҳои асосии мубориз» меҳонист. Аммо чунин муносибат дар шароити ҳозира қандон дуруст нест. Зеро он тамоми ҳосиятҳои раванди мазкурро инъикос намеғардонад. Зарурати фаъолияти якҷояи воҳидҳои қомеаи байналхалқӣ баҳри омода намудани сиёсати умумисайёравӣ, ки қодир аст қобили ҳаёт бошад ва муттасилии тамаддуни муосирро таъмин намоад, вуҷуд дорад.

Дар фаҳми муосири «геополитика» одатан соҳаи маъмули тадқиқоти илмҳои сиёсӣ- сиёсати ҳоричӣ дониста мешавад. Яъне, дар марқазии тадқиқоту таҳлили геополитикӣ масъалаҳои муосири қомеаи қаҳонӣ меистанд. Ба замми ин геополитика ба омӯзиши масъалаҳои нав, шаклҳо ва методҳои тадқиқи онҳо низ машғул меғардад. Геополитика на танҳо ҳосиятҳои географӣ ё фазагии ҳудудиро дар сиёсати қабир таҷассум менамоад, балки он баҳри таъмини ҳосиятҳои умумисайёравӣ тартиб ва қондаҳои рафтори умумӣ, инчунин сиёсати байналхалқии давлатҳои алоҳида, иттиҳодияҳои сиёсӣ, блокҳои ҳарбию сиёсиро дар арсаи умумиҷаҳонӣ фаро меғирад. Дар ин маъно геополитика равандҳо ва принципҳои инкишофи давлатҳо, минтақаҳо ва умуман, оламо тадқиқ менамоад.

Азҳуднамоии геополитикии фазо шаклҳои муҳталифи назорат аз болои онро пеш меғузорад: ҳарбӣ, сиёсӣ, демографӣ, иқтисодӣ, динӣ ва

коммуникатсионӣ. Ҳоло шаклҳои иттилоотӣ, идеологӣ, технологӣ ва маданият тамаддунӣ бештар аҳамият пайдо менамоянд.

Геополитика ба олам аз назари реалистӣ баҳо медиҳад. Олам майдонро мемонад, ки ягонагӣ ва муборизаи доимии қувваҳои мухталифи ҷаҳонӣ ҳосиятҳои асосии онро ташкил медиҳанд. Яъне, мувозинат ва муҳолифати қувваҳо ҳукми воқеанд.

Ҳамин тариқ, геополитика дар маънои муосираш асосҳо, имкониятҳо, тарз ва шакли назорати фазо аз ҷониби институтҳои сиёсӣ, пеш аз ҳама давлат ва иттифоқи давлатҳоро мефаҳмонад.

Ташаккули ғояҳои ибтидоии геополитикӣ. Ғояҳои геополитикӣ дар вақти фазо ҳодисаи нав нестанд. Ҳанӯз аз давраҳои қадим ғояҳои алоҳидаю мушаххаси геополитикӣ маълуманд ва онҳо инъикоси сиёсати хориҷии кишварҳои гуногун, махсусан давлатҳои пуриқтидор буданд. Дар замони аввалин ғояҳои геополитикӣ ба васеъшавии (экспансияи) давлатӣ мувофиқ меоянд. Лашкаркашону шоҳон сиёсати забти кишварҳои ҳамсояро пеш гирифта, онро ба таври худ аз ҷиҳати ғоявӣ ва ташхиси мақсад асоснок менамуданд. Дар маркази сиёсати экспансионии онҳо гӯё Ҷимояи Ватан ва манфиатҳои сарзамини худӣ, эмин нигоҳ доштани кишвар аз аҷнабиён меистод.

Сарварони давлат, лашкаркашони боистеъдод, вакилону вазирони пурдону соҳибтаҷриба мекӯшиданд, ки дар қатори сиёсати дохилӣ сиёсати хориҷии кишварро ҷоннок намоянд, давлатро пурқувват гардонанд. Онҳо мақоми ҷойгиршавии ҷуғрофии кишварҳояшонро ҳар чӣ бештар дидан меҳостанд. Бо роҳҳои калони хушкигарду обӣ пайваस्त бошад, иқлими хуб дошта ва бойгариҳои фаровони табиӣю зеризаминӣ насибашон гарданд. Ғояҳои таъсири иқлим, ҳосилхезии замин, таъсири дарёҳову баҳрҳо ба таърих ва ҳаёти инсон ҳанӯз дар андешаҳои Гипократ, Полибий, Фукидид, Арасту, Ситсерон ва дигарон ифода гардида буданд.

Марҳалаи нави ташаккули ғояҳои геополитикӣ *давраи кашфиётҳои Бузурги географӣ ва замони маорифпарварӣ* ба ҳисоб меравад. Дар ин давра диққати асосӣ ба омилҳои табиӣ дода мешавад. Яъне, аксари мутафаккирон дар пайравии консепсияи «детерминизми географӣ» ибрази андеша намудаанд.

Давраи ташаккули консепсияҳои илмӣи геополитикӣ. Дар фаҳми муосир ғояҳои геополитикӣ дар охири асри XIX ва аввали асри XX ташаккул ёфтаанд. Пайдоиши ғояҳои геополитикӣ ва ҳуди геополитика ҳамчун соҳаи мустақили донишҳои сиёсӣ ва муносибатҳои байналхалқӣ аз омилҳои гуногун вобастаанд. Аммо нақши омилҳои зайлро дар ташаккули ғояҳои геополитикӣ ва инкишофи муттасили он махсус қайд бояд намуд:

— нумӯи ҷараёни тадриҷан ташаккули бозори умумиҷаҳонӣ. Ташаккули муносибатҳои истеҳсолию савдоӣ ва инкишофи онҳо дар байни халқҳо, кишварҳо ва минтақаҳои гуногуни олам;

— таназзули васеъшавии фазогию худудии Аврупо. Чахон дар байни давлатҳо, асосан давлатҳои аврупой, кайҳост, ки тақсим гардидааст. Аммо қисме аз кишварҳо, аз ҷумлаи давлатҳои ғайриаврупой мекӯшанд, ки ҷаҳони тақсимшударо аз нав тақсим намоянд. Онҳо фазои маҳдуди ҳешро аз ҳисоби худудҳои давлатҳои дигар васеъ гардониданӣ мешаванд;

— гузариши мувозинати байни давлатҳои аврупой ба давлатҳои минтақаҳои дигар. Яъне, дар инкишофи давлатҳои минтақаҳои олам як навъ баробарӣ пайдо мешавад. Сатҳи инкишофи онҳо, баҳусус аз ҷиҳати иқтисодӣ сиёсӣ ҳарбӣ тадриҷан ба ҳам наздик мешаванд;

— дар муносибатҳои байналхалқӣ Аврупо мавқеи ҳудро тадриҷан аз даст додан мегирад. Дигар Аврупо дар низоми ҷаҳонӣ наметавонад ба сифати актори муайянкунанда ва ҳамарофарогиранда баромад намуда, низоми инкишофи ҷомеаи ҷаҳониро муайян намояд. Аврупо маҷбур мегардад, ки қудрати давлатҳои минтақаҳои дигари оламо ба эътибор гирад. Дар сиёсати ҷаҳонӣ давлатҳои алоҳидаи минтақаҳои дигарро ба сифати шарикӣ стратегӣ эътироф намояд. Ҳамин тариқ, дар низоми ҷаҳонӣ нақши давлатҳои минтақаҳои дигари олам низ меафзоиш меёбад.

Яке аз саромадон ва асосгузори геополитика Р.Челлен ба ҳисоб меравад. Ӯ асосан, ҳодими давлатӣ буд, аммо ба тадқиқи масъалаҳои давлату давлатдорӣ низ шугъл дошт. Роҳҳои ташаккули инкишофи давлати абарқудрат мавзӯи пажӯҳиши ӯро ташкил медоданд. Тавассути дарёфти низоми идораи мутаносиб ба ташаккули давлати пурзӯр муваффақ гаштани буд. Табиати нерӯ ва асосҳои географии онро мавриди таҳлилу таркиби ҳамаҷониба қарор додааст.

Р.Челлен дар бораи фаҳми васеи сиёсати қабил ва робитаи мутақобилаи онҳо тадқиқот ба анҷом расонидааст. Ӯ дар бораи соҳаҳои асосии сиёсат: сиёсати иқтисодӣ, сиёсати демографӣ, сиёсати иҷтимоӣ, сиёсат дар бораи ҳокимият ё ҳуқуқдорӣ ва геополитика батафсил андешаҳо иброз намудааст. Чунин тарзи муносибат назари ҳосаи олимро ба давлат, моҳият ва хусусиятҳои он ташаккул дод. Давлатро объекти асосии пажӯҳиши геополитика донист. Геополитикаро ҳамчун илме, ки давлатро ба сифати организми географӣ ё падидае дар фазо медонад, муаррифӣ намудааст.

Р.Челлен дар ҷаҳонбинии таърихӣ сиёсиаш германофил буд. Ба заифии кишварҳои Скандинавия боварии қомил дошт. Ӯ давлатҳои ин минтақаро ҳушдор менамуд, ки доимо ба онҳо хатари беруна таҳдид менамояд. Аз ин хотир, муттаҳид гаштан ҳамчун зарурати таърихӣ амал менамояд. Иттифоқи германию норманиро таҳти сарвари Империяи Германия таъсис бояд дод.

Фаҳми анъанавӣ дар бораи муносибатҳои байналхалқӣ ба 3 омили асосӣ; ҳудуд, суверенитет ва амнияти давлат асос меёбад. Асосгузори геополитика дар шарҳи сиёсати байналхалқӣ мақом ва нақши ҳолати (авзон) географиро

аввалин медонистанд. Моҳияти геополитика низ аз дар сафи пеш чой додани огози фазогӣ ва ҳудудӣ бармеояд.

Яке аз аввалин муҳаккиқоне, ки кӯшидааст сиёсат ва ҳолати географии кишвархоро дар робитаи нугустаи қарор диҳад ва тавассути чунин робитаи мутақобила сиёсатро муаррифӣ намояд географи немис Ф.Ратсел мебошад. Андешаҳои Ф.Ратсел ба ҷаҳонбинии И.Кант, К.Риттер, В.фон Гумболдт шабоҳат доранд. Ин мутафаккирони немис ба мақом ва нақши муҳити географӣ диққати махсус медоданд. Таъсири онро ба инкишофи иҷтимоию таърихӣ таъкид намудаанд. Масалан, фон Гумболдт дар бораи таъсири манзараҳои табиӣ ба ҳислатҳои халқҳое, ки дар ин ё он қанори олам зиндагӣ менамоянд, ибрози андеша намуда буд ва аз ҳар мавқеъ онро исбот кардани мешуд. Дар зерин таъсири мутафаккирони дигар Ратсел дар асараш «Географияи сиёсӣ» (1897) ба ҳулосае омад, ки давлатро ҳамчун организми биологӣ маънидод намояд ва давлат тавассути қонунҳои биологӣ гӯё фаъолият дошта бошад. Зидда аз ин, ӯ давлатро маҳсули эволютсияи органикӣ медонист. Ратсел ҳулоса мебарорад, ки ҳосияти асосии давлатро ҳудуд ва мавзеи ҷойгиршавиаш ташкил медиҳанд ва пешрафти давлат аз он бармеояд, ки то чӣ андоза ба муҳити табиӣ мутобиқ мегардад. Аз ин хотир, яке аз роҳҳои пурқувват гаштани давлатро Ратсел дар экспансияи ҳудудӣ мебинад.

Дар ташаккул ва инкишофи геополитика адмиралӣ амриқой А.Мэхен саҳми босазо гузоштааст. Асари асосии геополитикии ӯ «Таъсири нерӯҳои баҳрӣ ба таърих (с.1660-1783)» (1890) дар инкишофи назарияи геополитика тақони пурзӯр расонид. Асари мазкур муваффақияти ғушнорасро соҳибгардид. Он 32 маротиба бо ҷамаи забонҳои аврупоӣ, аз ҷумла бо забони русӣ (1895) нашр гардидааст. Ҳатто кайзери Германия Вилгелми II китоби мазкурро ба ҷамаи китобхонаҳои киштиҳо равон намуд ва худ изҳор намуд, ки меқӯшад то онро аз ёд намояд.

Гояи марказии назари Мэхенро андешае ташкил медиҳад, ки нерӯи баҳрӣ аз бисёр ҷиҳат тақдирӣ таърихӣ халқҳо ва кишвархоро муайян менамояд. А.Мэхен шартҳоеро пеш гузошта буд, ки ҳосиятҳои асосии нерӯи баҳрӣ муайян менамуданд: ҳолати географии кишвар, иқлим ва захираҳои табиӣ: васеъгии ҳудуд; шумораи аҳоли; характери миллий ва соҳти давлатӣ.

Мэхен гояро дар бораи ба давлати пуриқтидори ҳарбию баҳрӣ табдил додани ИМА асоснок намуд, то он тавонад бо давлатҳои муттаҳиди ҳарбию баҳрӣ рақобат намояд.

Ташаккули геополитикаро бе андешаҳои Г.Макиндер тасаввур намудан ғайриимкон аст. Ӯ дар маҷмӯъ дар фаҳми геополитикии сиёсати ҳориҷӣ хизмати арзанда намудааст. Макиндер 25.01.1904 дар маҷлиси ҷамъияти географии қаролигарӣ бо маърузаи «Меҳвари географии таърих» баромад намуда, баъдтар солҳои 1919 ва 1943 ба консепсияи мазкур тағйирот ворид намуд. Макиндер дар аввал мепиндошт, ки маркази замин Осиёи Миёна

аст. Аз он ҷо тавассути аспҳои бедави худ тотору мугулҳо ба Осиё ва қисми зиёди Аврупо таъсир расониданд. Яъне, хушкӣ дар ташаккули инкишофи низоми олам нақши муайянкунанда дошт. Сипоҳиён воситаҳои коммуникатсияи худуди хушкиро истифода намуда, заминҳои нав ба навро фатҳ менамуданд, минтақаҳо ва халқҳои гуногуну заифтарро зери назорати хеш қарор медоданд.

Аз замони кашфиёти бузурги географӣ сар карда, нақши давлатҳои назди соҳилҳо дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ бузург мегардад. Давлатҳои назди соҳил ба иқтидори ҳарбӣ бахриашон таъя намуда, давлатҳои дигарро дар зери тасарруфи худ нигоҳ медоштанд. Мақоми муайянкунандагии Нидерландия, Британияи Кабир ва баъзе кишварҳои назди соҳил дар давраҳои мухталифи инкишофи геополитикии олам маҳз тавассути омили маъмур ба амал омадааст. Вале бо кашфи роҳи оҳан боз бартарӣ ба давлатҳои хушкӣ насиб мегардад. Вобаста ба тағйироти гуногун Г.Макиндер маркази оламо дар мисоли Евразия медонист. Зеро имконияти зиёд онро ҳамчун «меҳвари сиёсати ҷаҳонӣ» муаррифӣ менамуд.

Г.Макиндер соли 1919 бар зидди идеализми Вилсон баромад намуда, кӯшишҳои ИМА-ро дар бораи «барҳам задани ҳама гуна ҷангҳо» ва «наҷоти демократия» фикри ботил донист. Ӯ Вилсонро барои ба инобат нагирифтани «воқеияти географӣ ва «иктисодӣ» танқид менамуд. Ӯ тезиси машҳурро пешниҳод намуд: ҳар касе, ки Аврупои Шарқиро назорат менамояд, меҳвари заминро назорат мекунад; он касе, ки меҳвари заминро назорат менамояд, ӯ ҷазираи ҷаҳониро назорат менамояд; ҳар касе, ки ҷазираи ҷаҳониро назорат менамояд, ӯ тамоми оламо ба ҳукми худ медарорад. Аз ин хотир, барои пешгирии ҷанг блоки давлатҳои бетарафро, ки дар байни Германия ва Русия ҷойгиранд, созон доданӣ мешавад.

Г.Макиндер дар давраи ҷанги шаҳрвандии Русия ҳамчун маслиҳатчи бритаӣ дар штаби Деникин хизмат ҳам намудааст. Аз ин ҷост, ки Русия ва ҳислати русиро хубтар дарк намуда буд ва метавонист то андозае ба рафти инкишофи ин кишвар назари объективона иброс дорад. Соли 1943 дар мақолаи «Олами мудаввар ва ғасби сулҳ» изҳор намуд, ки агар Иттиҳоди Шӯравӣ Германияро мағлуб намояд бузургтарин давлати хушкӣ сайёра мегардад.

Г.Макиндер андешаҳои ӯро дар бораи меҳвари географии таърих тадриҷан дигаргун намуда, мавзеоҳо ва мақоми минтақаҳои гуногунро ба инобат гирифт. Ба мақом ва нақши Хитой ва Ҳиндустон диққати махсус дода, онҳоро рақибҳои эҳтимолии Нимкураи Шимолӣ медонист.

Дар ҳалли масъалаҳои мухталифи назариявӣ илмӣ геополитика муҳаққиқони Германия низ хизмати босазое намудаанд. Манбаи асосии онро анъанавӣ ақлонии Пруссия - Рейхи дуум ташкил медод. Истифодаи қувва дар муносибатҳои байнидавлатӣ асоси доништа мешуд. Ҳалабаи зӯр бар нозӯр

конуни ҳаёт буд. Дар кори ба давлати пурқувват табдил ёфтани Германия асосҳои идеологӣ, зӯрварӣ ва нақши таҷрибаи Пруссия калон аст, ки дар мақоми аввал қаҳрамонӣ, таҷовуз, зӯрӣ ва ҳукмфармоӣ меистад. Беҳуда набуд, ки О.Бисмарк артишро марзи ҷғонаи самараноки Германия медонист. Баъдтар таълимоти ҳудудии Аврупои Марказии муктадир ва бузург, ки ба он Германия сарварӣ менамояд, ташаккул ёфт. Халқҳои дигарро низ аз ҳатари русҳо ва франсузҳо ҳушдор медоданд.

Яке аз бузургтарин геополитикҳои немис профессор К.Хаусхофер мебошад, ки ӯ низ мақоми давлатро аз омили ҷойгиршавӣ ва ҳудудӣ вобаста медонист. Ӯ яке аз асосгузори Институти геополитика дар Мюнхен ва маҷаллаи «геополитика» (1924) мебошад.

Дар маркази диққати К.Хаусхофер мақоми Германия дар низоми давлатҳои аврупоӣ ва ҷаҳонӣ меистад. Ӯ бештар ба Шарқи Дур, махсусан ба Япония мароқ зоҳир намудааст. Шарқро манбаъ ва самти асосии экспансияи ҳудудии Германия медонист.

Дар давраи Ҷанги дуҷуми Ҷаҳон фаҳми нави масъалаҳои инкишофи геополитикии олам ба миён омад, ки асосан ба муҳаққиқони ИМА мутааллиқ мебошад. Аз ҷумла, Г.Уайджерт, Н.Спайкмен, В.Стефанссон, О.Латимора ва дигарон дар рушди донишҳои геополитикӣ саҳми арзанда ғирифтаанд. Қисме аз онҳо таҳмини гуманикунонидашудаи геополитикаро пеш мегузоранд. Асоси андешаҳои онҳоро он чиз ташкил медод, ки дар ҷаҳон ИМА нақши махсус дорад ва аз ин хотир, сатҳи нави фаҳми манфиатҳои геополитикӣ пеш меояд.

Бештар мавқеи Н.Спайкмен барҷаста аст. Ба андешаи ӯ сиёсати хориҷӣ бояд мақсадҳои ҳудро дошта бошад. Беҳтар намудан ё нигоҳ доштани мақоми қудратии давлат ба ҷумлаи мақсади асосӣ ворид аст. Қудрат имконият медиҳад, ки ҷанги музаффариятнок бурда шавад. Маҳз дар географияи калиди масъалаҳои ҷарбӣ ва стратегияи сиёсӣ ниҳон аст.

Н.Спайкмен се маркази қудратии оламо нишон медиҳад: соҳили атлантикӣ Амрикаи Шимолӣ; соҳили аврупоӣ; Шарқи Дур дар Евразия. Ӯ инчунин пайдо шудани маркази чорум - Ҳиндустонро аз эҳтимол дур намедонист. Мавқеи баъдиҷанги ИМА-ро тарҳрезӣ менамояд. Даъват менамояд, ки аз геополитикаи Германия ибрат бояд ғирифт. ИМА бояд баъди ҷанг тамоми Евразияро аз ҳар гуна империализм озод намуда, демократияро ташаккул диҳад, озодӣ ҳукмфармо гардад. ИМА ҳама имкониятҳоро дорад, ки тамоми оламо зерин назорати худ қарор диҳад.

Дар давраи Ҷанги дуҷуми Ҷаҳон аксари геополитикҳо режими нацистӣ-ро маҳкум намуданд. Аммо дар ҳар сурат ҳолати баамаломата ба ин соҳаи донишҳои сиёсӣ бетаъсир наменонд. Геополитика ба нақши пасттаре молиқ гардид ва ҳатто ба фаромушӣ расид. Геополитика ва умуман, афкори сиёсӣ ба он марбут қурбони нағмаҳои «ҷанги сард» ва тарзи қутбии маънидодӣ

низомии ҷаҳонӣ гардиданд. Ба ҳамаи раванду ҳодисаҳо системаи мохворан давра, ҳолати муқовимати ду система таъсири ҳалқунанда мерасониданд. Дар солҳои минбаъда низ соҳаҳои донишҳои сиёсӣ, аз ҷумла геополитика тобишу моҳияти идеологӣ пайдо намуда, сиёсати хориҷии кишвари ҳешро маъқул дониста, онро маҳдуд сано меҳонданд.

Дар солҳои 70- 90- уми асри XX аз ҷониби муҳаққиқон ғояҳои нав ба наве пешниҳод мегардиданд, ки онҳо аз қўшиши ғаҳми нави асосҳои методологии маънидоднамони геополитикии муносибатҳои байналхалқӣ дарак медиҳанд. Ба андешаи К. Грей геополитика баҳамалоқамандии қудрати сиёсӣ ва омили географиро дарбар мегирад. Чунин тарзи муносибат дар геополитика нав буда, ҳамбастагии қудрати сиёсӣ ва ҳолати географиро омили асосии рушд медонист. Тарзи нави муносибат ба қудрати сиёсӣ дар доираи андешаҳои геополитикӣ мақоми худро пайдо менамуд.

Яке аз олимоне, ки дар шароити нави таърихӣ ғояҳои анъанавии геополитикиро тобиши нав дод генерали франсуз П.Галлуа мебошад. Ӯ аз таълимоти детерминизми географӣ даст мекашад. Ба ҷумлаи ҳосияти муҳими андозанамоии геополитикии олам дар баробари таснифоти фазогии ҳудудӣ васеъшавии яроқи ҳастаиро медонад. Дар шароити муносири инкишофи геополитикии олам омили географӣ нақши муайянқунанда надошта, ҷояшро ба падидаҳои дигари сиёсӣ иваз менамояд. Қудрати сиёсӣ тавассути воситаҳои дигар дар инкишофи навини олам мақоми муайянқунанда пайдо менамояд. Давлатҳои дорои яроқи ҳастай дар низомии нави олам ва амалигардонии сиёсати ҷаҳонӣ мақоми махсус доранд. Яроқи ҳастай ба омили муҳими ҳуддорӣ намудан аз сиёсат ва амали иртиҷой табдил ёфтааст.

П.Галлуа дар қатори хушкӣ, баҳр ва фазои ҳавой аз худ намудани фазои кайҳонро унсуре асосии геополитикаи муосир донистааст. Ин унсурӣ нав аст.

§ 2. МАНБАЪҲОИ ТАШАҚҚУЛ ВА ДОКТРИНАҲОИ АСОСИИ ГЕОПОЛИТИКА

Ҳар як соҳаи илм дар заминаи ғояҳо ё таълимоти муайяне ташаққул меёбад. Аз онҳо маншаъ мегирад ё худ дар оғози он нақши муайяне мебозанд. Геополитика низ дар доираи қоидаи мазкур ташаққул ёфтааст. Манбаъҳои муҳталиф дар ташаққули инкишофи он саҳм гирифтаанд. Дар раванди ташаққули геополитика ҳамаҷун соҳаи донишҳо саҳми 3 тарзи муносибати илмӣ бештар назаррасанд: консепсияи мутамаддин (тамаддун)-и раванди таърихӣ; тадқиқотҳои ҳарбию стратегӣ ва назарияи гуногуни детерминизми географӣ. Ин манбаъҳо ҳоло низ барои рушду нумӯи геополитика хизмат менамоянд, ғояҳои нав ба навро пеш мегузоранд, мафҳумҳои навро барои инъикоси раванди сиёсии ҷаҳонӣ истифода менамоянд.

Муносибати тамаддун ба ҳодисаҳои дигари ҷомеаи инсонӣ назарияи мукамал ва мураккабест, ки таваҷҷӯҳи ҳосаро талаб менамояд. Пеш аз ҳама зарурати фаҳми амиқи мафҳуми «тамаддун» пеш меояд. Мафҳуми «тамаддун» дар асри XVIII пайдо шуда, дар баробари мафҳуми «маданият» истифода мешавад. Афзалият бар ҷониби маорифпарварони франсуз буд, ки ҷомеаеро мутамаддин мешумориданд, ки ба ақл ва адолатнокӣ асос ёфта бошад. Аввалин шуда Маркиз де Мирабо дар рисолаи «Дӯсти қонунҳо» соли 1757 мафҳуми «тамаддун»-ро истифода намудааст. Дар Русия бошад мафҳуми «тамаддун» дар солҳои 60-уми асри XIX паҳн гардид. Дар лугати В.Дал тамаддун ҳамчун ҳаёти умумӣ, шаҳрвандият, ташаккули ҳуқуқ ва ӯҳдадорӣҳои инсон ва шаҳрванд» доништа мешавад.

Дар асри XIX дар зери мафҳуми «тамаддун» сатҳи баланди инкишофи маданияти моддӣ ва маънавии мамлакатҳо ва халқҳои аврупоӣ фаҳмида мешуд. Инчунин дар зери мафҳуми мазкур марҳалаҳои инкишофи ҷамъиятиро дар назар доранд. Дар шароити ҳозира новобаста аз он, ки мафҳуми «тамаддун» хеле зиёд истифода мегардад, фаҳми амиқи ягонаи он мавҷуд нест. Он дар ҳар ҷо ҳар ҳел маънидод мешавад. Аммо ҳосиятҳои умумие ҳастанд, ки унсурҳо ва аломатҳои умумии тамаддуноро ифода менамоянд. Барои ҳар як тамаддун тазоди дохилӣ ҳос аст. Тамоюлҳои гуногун ва унсурҳои мухталиф барои пешоҳангӣ мубориза мебаранд. Мубориза бештар соҳаи маънавиёт, захираҳои табиӣ ва инсониро фаро мегирад. Дар баробари мавҷудияти зиддиятҳо, ки ҳамчун ҳосияти асосии тамаддуноҳо баромад менамоянд маҷмӯи ғояҳо, идеалҳо, арзишҳо ва қоидаҳои дарёфт намудан мумкин аст, ки меҳвари маънавии иттиҳоди мазкурро созон медиҳанд.

Дар қоркарди муносибати тамаддун ба ҳодисаҳои равандҳои ҷомеа ва умуман, ташаккули назарияи тамаддун нақши Н.Данилевский, М.Вебер, О.Шпенглер, П.Сорокин, Н.Элмас, А.Тойнби ва дигарон бузург аст. Нақши Н.Данилевскийро дар назарияи тамаддун ба таври ҳоса қайд бояд намуд. Ӯ дар асари «Русия ва Аврупо» (1868) ба таври қомил муносибати мутамаддинро нисбат ба таърих возеҳу равшан асоснок намудааст. Ба андешаи ӯ нерӯи мутаҳарриқи таърихи оламро на давлатҳо ё миллатҳо, балки умумиятҳои бузурги маданияту динӣ ташкил медиҳанд, ки онҳоро «навъи маданияту таърихӣ» меноманд. Дар илми муосири сиёсӣ чунин умумиятҳоро зери мафҳуми «тамаддун» ном мебаранд.

Н.Данилевский муносибатҳои байналхалқиро мавриди омӯзиш қарор дода, ба ҳулоса меояд, ки Аврупо ва Русия аз ҳам ҷудоянд ва зиёда аз ин ба ҳам бегонаанд. Асоси чунин бегонагиро дар тафовутҳои тамаддунӣ медиҳад. Ӯ масъала мегузорад, ки сиёсати хориҷии Русия ба вазифаҳои объективии инкишоф ва мустақам намудани «навъи маданияту таърихии славянӣ» мувофиқ гардонида шавад. Чунин ҳолат, яъне доираи таъсири тамаддуни муайянро баъдтар дар геополитика «фазои бузург» хонданд.

Назарияи тамаддун ва муносибати мутамаддин ба таърих аз ҷониби К.Н.Леонтев, П.Н.Савитский, Л.М.Гумилев низ баррасӣ гардидаанд. Тадқиқоти Арнолд Тойнбиро махсус ёдрас намудан меарзад. Ӯ дар асари бузургаш «Маърифати таърих» ба тарафҳои гуногуни назарияи тамаддун рӯшанӣ андохта, таснифоти комили тамаддун ва назарияи оригиналиро пешниҳод намудааст.

Дар байни муҳаққиқони муосири назарияи тамаддун С.Хантингтон ҷойи намоёнро соҳиб аст. Рисолаи «Бархӯрди тамаддунҳо» (1993) боиси таҳлилу таркиби зиёди муҳаққиқони масъалаҳои ҳаёти сиёсӣ гардид. Асари мазкур бевосита масъалаҳои геополитикиро дарбар мегирад. Ӯ исбот кардани мешавад, ки манбаи мочароҳои садсолаи навро на тафовутҳои иқтисодӣ ё идеологӣ, балки тафовутҳои тамаддуний ташкил медиҳанд. Задухӯрди тамаддунҳо омили муҳими сиёсати ҷаҳонӣ мегардад. Тарҳи олами асри XXI-ро баҳамлақамандӣ ва зиддияти 7-8 навъи тамаддун ташкил медиҳанд. С.Хантингтон бар андешаест, ки тадриҷан рӯҳияи зиддиамрикоӣ зиёд мегардад ва оламиён мекӯшанд, ки ба сиёсати гарбикунони онҳо муқобилият нишон диҳанд.

Назарияи ҳарбию стратегӣ манбаи муҳими донишҳои геополитикӣ гаштааст. Тадқиқи стратегияи ҳарбӣ мӯҳлати тӯлонист, ки идома дорад. Ба стратегияи ҳарбӣ Н.Макиавелли, Клаузевицс, Молтке ва Ф.Энгелс мароқи бештар доштанд ва андешаҳои зиёде иброз намудаанд. Аммо бештар назарияи ҳарбию стратегӣ аз ҷониби адмиралҳои Филип Коломб ва Алфред Мэхен баён ва тақвият ёфтааст.

Коломб бо асари худ «Бӯрдани амалиёти ҷанг дар баҳр» (1891) ба ташаккули доктринаҳои гуногуни миллӣ, аз ҷумла ба доктринаи ҳарбию баҳрии шӯравӣ таъсир бахшидааст. Сарфармондеҳи нерӯҳои ҳарбию баҳрии шӯравӣ С.Г.Горшков гоյаҳои асосии муҳаққиқи англисро эҷодкорона истифода намудааст.

А.Мэхен низ дар ташаккули инкишофи назарияи ҳарбию стратегӣ саҳми бузург дорад. Ӯ дар таркиботи фазои ҷаҳонӣ минтақаи махсусро байни параллелҳои 30-ум ва 40-ум ҷудо намуда, онро «минтақаи мочаро» ном ниҳодааст. Ба андешаи ӯ, новобаста аз хоҳиши сиёсатмадорон манфиатҳои давлатҳои баҳрӣ ва давлатҳои хушкӣ дар ин ҷо ба ҳам бармехӯранд. Аз ин хотир, онҳо мекӯшанд, ки якдигарро маҳлуд намојанд ва доираи нуфузи худро васеъ гардонанд.

Назарияи детерминизми географӣ яке аз таълимоти паҳнғаштатарин дар бораи муносибатҳои байниҳамдигарии табиат ва инсон аст. Ҳанӯз дар замонҳои қадим мутафаккирон дар боби таъсири муҳити географӣ ба инсон ва таърих андешаҳо иброз намудаанд. Геродот, Гиппократ, Фукидид, Протагор ва Политий дар ин хусус муҳокимаронӣ намудаанд. Аллома Арасту низ дар «Сиёсат» дар бораи таъсири муҳити географӣ ба инкишофи ҷомеа ба таври махсус андеша меронад. Ӯ дар бораи мавқеи хуби ҷойгиршавии

чазираи Крит хикоя менамояд. Географи бузурги атика Страбон ҳатто сабаби пуркудрати Римро дар мавқеи географии Италия мебинад. Ӯ тезисро дар бораи зарурати назорати ҳарбӣ ва иқтисодӣ аз болои он мавзъёҳое, ки барои давлат манфиати сиёсӣ доранд баён намудааст.

Марҳалаи дигару бузурги инкишофи ғояҳои детерминизми географӣ ба давраҳои кашфиёти бузурги географӣ рост меояд. Масъалаи мазкурро давлатшиноси машҳури асри XXI Жан Боден умри дубора бахшидааст. Ӯ дар асараш «Шаш китоб дар бораи ҷумҳурӣ» (1577) сабабҳои асосии тағйири соҳти давлатиро аз се қисмат иборат медонад: 1. Иродаи илоҳӣ; 2. Худсарии инсонӣ; 3. Таъсири табиат.

Аз сабабе ки иродаи илоҳӣ таҳлилу таркибро тақозо ва зарурат надорад ва аз сабаби тағйирпазирии доимӣ мақсаду мароми инсонӣ низ банизомдарории илмиро рад менамояд, тафовути байни давлатҳоро фақат тавассути сабабҳои географӣ шарҳу эзоҳ медиҳанд. Дар байни омилҳои географӣ Ж. Боден ҷойи асосиро ба иқлим мансуб медонад. Оламо ба се қисмат: гарм, хунук ва миёна тақсим менамояд. Дар шимол (хунукӣ) одамони бақуввату ҷанговар ва дар ҷануб (гармӣ) одамони боистеъдод зиндагӣ менамоянд.

Дар асрҳои XVIII-XIX тавассути омилҳои географӣ маънидод намудани раванди ҳодисаҳои иҷтимоию сиёсӣ ба расмият даромада буд.

Ш. Монтескё дар рисолаи «Дар бораи рӯҳи қонунҳо» (1748) таркиботи қонунбарори давлатро аз иқлим вобаста донистааст. Ба андешаи ӯ дар иқлими хунук одамон боахлоқанд, дар ҷойи гармӣ баръакс. Дар иқлими муътадил одамон ахлоқан қавӣ нестанд. Иқлими гарм характери одамонро низ суст менамояд. Маҳз чунин ҳолат боиси инкишофи ғулумӣ гардидааст.

Ғояҳои детерминизми географиро дар Англия муаррих Генри Бокл, дар Германия Иоганн Гердер ва Карл Риттер ҳамаҷониба инкишоф додаанд.

Дар охири асри XIX ва аввали асри XX ҷаҳон, асосан дар байни давлатҳои бузург тақсим гардида буд. Гурӯҳи давлатҳое, ки аз таносуби қувваҳо норозӣ буданд, меқўшиданд, ки ҷаҳони тақсимшударо аз нав тақсим намоянд. Масъалаи ҳудуди давлат бештар дар Британияи Кабир ва Германия рӯзмарра гардида ва баръало намоён буд. Британия меҳост, ки империяи бузурги мустамликавиашро нигоҳ дорад. Барои Германия ҷунин тақсими ҷаҳон бесамар буд. Аз ин хотир, доктринаҳои геополитикӣ қўшиши маънидод намудани қонунҳои назорати сиёсӣ аз болои фазои географиро менамуданд ва онҳо маҳз дар ин ду кишвар ташаккул ёфтаанд.

Яке аз доктринаҳои асосии геополитика, ки ба тадқиқи алоқаҳои давлат ва фазо андармон гаштааст бо номи Фридрих Ратсел алоқаманд аст. Доктринаи Ф.Ратсел бо номи «мактаби органикӣ» машҳур аст. Асоси муҳокимарониҳои Ратселро ду ғоя ташкил медиҳанд:

1. Нақши муайянқунандагии омили географӣ дар инкишофи ҷомеа. Ӯ робитаи ногустастии омилҳои географӣ ва таърихи таъкид менамуд. Фақат

тадқиқи якҷояи омилҳои географӣ (берунӣ) ва таърихӣ (дохилӣ)-и инкишофи ҷомеа имконияти хуби дарки амики масъаларо пайдо мекунонад. То ба Ф. Ратсел ба чунин тарика Гердер андеша иброз намуда буду халос.

2. Назарияи эволюсионии Дарвин ба андешаҳои Ф.Ратсел таъсири муайянкунанда расонидаанд. Давлат организми зинда аст. Он хосиятҳои одамон, халқро бо замин мепайвандад. Монанди ҳама гуна организмҳо барои мавҷудияти худ мубориза мебарад. Ҳамчун организми зинда дар ҳаракат аст ва чун хосияти яклӯхт дар сабзиш аст.

Ф. Ратсел ҳафт қонуни асосии инкишофи фазогии давлатро ташхис намудааст. Онро бештари муҳаққиқон ва ходимони давлатӣ ба эътибор мегиранд:

- фазои давлат дар баробари инкишофи маданият меафзояд;
- инкишофи давлат дар як вақт бо инкишофи миллат ба амал омада, инкишофи ғояҳо, савдо ва фаъолиҳои одамонро тақозо менамояд;
- инкишофи давлат бо роҳи ҳамроҳнамоӣ ва забти давлатҳои хурд ба амал меояд;
- тағйирот дар давлатро сарҳадоти он таҷассум менамояд, ки онро муҳаққиқ «мақомоти музофотии давлат» меномад;
- дар раванди инкишоф давлат кӯшиш менамояд, ки ҷойҳои «пулларзиши сиёсӣ»-ро дар ихтиёри худ дошта бошад. Аз ҷумла, лаби баҳр, соҳили қалон, ноҳияҳои, ки қанданиҳои ғойданоки зиёд доранд ва ғайраҳо;
- қонини аввалинро ба инкишофи ҳудудии давлат омили беруна мерасонад;
- майлони умумии якҷавӣ ва ё баҳамназдиқҷавӣ аз давлат ба давлат мегузарад.

Ф.Ратсел бар андешае буд, ки дар инкишофи давлат тамоюли инкишоф ба сӯи фазои табиӣ баръало намоён аст ва ин кӯшишест, ки фақат дар ҳудудҳои минтақа амалӣ мегардад. Халқ афзун мегардад, давлат тавассути мустамликақунонии дохилию хориҷӣ ҳудуди худро зиёд мегардонад, фазои нав барои инкишофи давлат як навъ манбаи нерӯи нав ба ҳисоб меравад.

Таълимоти дигари геополитика аз «Давлат ҳамчун шакли ҳаёт» ном асари муҳаққиқи машҳур Рудолф Челлен саргоз ёфта, доктринаи (назарияи) «давлат – организми зинда» номгузорӣ гардидааст.

Давлат низ шакли ҳаёт аст. Он ташаккул ва инкишоф ёфта, таназзул гардида ва оқибат фано меёбад. Яъне, аз як шакл ба шакли дигар табдил мегардад. Ҳастии он ба қонуни умумии мубориза барои мавҷудият итоат менамояд. Мубориза барои мавҷудият дар ҳаёти давлат дар сурати мубориза барои фазо зоҳир мешавад. Давлате, ки қобили ҳаёт аст ва фазояш маҳдуд аст фақат тавассути мустамликақунонӣ, муттаҳиднамоӣ ва забти ҳудуди дигар фазояшро васеъ менамояд. Ба андешаи Р. Челлен дар гузашта Англия

чунин сифатхоро доро буд. Дар охири асри XIX ва аввали асри XX Япония ва Германия ба чунин ҳол буданд.

Челлеи гоӣи умумияти давлатро пешниҳод намудааст. Дар тасаввуроти ӯ давлат ягонагии панҷ унсур аст:

- организми фазогии физикию географӣ;
- шакли муайяни хоҷагӣ;
- умумияти (иттиҳодияи) иҷтимоии синфҳо ва касбҳо;
- умумияти муайяни этникӣ;
- шакли идораи давлатӣ бо тамоми таркиботи конститутсионӣ ва маъмурий.

Р.Челлен инчунин дар саромади қонуни автаркия дар геополитика қарор дорад. Давлат набояд яктарафа инкишоф ёбад. Он набояд соф аграрӣ ё фақат индустриалӣ бошад. Зеро дар чунин ҳолат давлат гаравғони давлати дигар мегардад, тобеи сиёсати беруна мешавад.

Р.Челлен геополитикаро аз географияи сиёсӣ фарқ мекунонад. Ба андешаи ӯ географияи сиёсӣ илм дар бораи мавзеи зиндагии иттиҳодияҳои одамон аст, ки бо алоқаҳои дигар бо унсурҳои дигари Замин пайваستا аст. Геополитика бошад ягонагӣи тамомияти давлатро ҳадафи худ қарор дода, моҳияти онро фаро мегирад.

Доктринаи «минтақаҳои бузург» ё «блоки континенталӣ» бо номи К.Хаусхофер пайваст аст. Ӯ оламо дар муборизаи доимӣ медид. Муборизаи ду унсури сиёсӣ: нерӯҳои баҳрӣ ва континенталӣ. Кӯшиши ҷустуҷӯ ва ҳалли мочарои мазкур муҳаққиқро ба ҳулосае овард, ки асоси онро таълимоти пан-минтақаҳо ташкил медиҳад. Андешаҳои мазкур дар рисолаи «Геополитикаи ғояҳои бузург» гирд омадаанд. Тамоми олам ба се минтақаи бузург тақсим мешавад. Ҳар яки он аз меҳвар ва музофот таркиб ёфтааст:

1. Пан-Америка (меҳвараш - ИМА)
 2. Евроафрика (меҳвараш - Германия)
 3. Пан-Осиё (меҳвараш Япония, музофоташ - Австралия)
- Минтақаҳои мазкур ҳосияти автаркияро доштанд. Доктринаи К.Хаусхофер мочарои байни марказҳои асосии нерӯҳои ҷаҳониро истисно менамуд. Аммо он чандон босубот набуд. Зеро манфиатҳои яке аз марказҳои бузурги олам - Иттиҳоди Шӯравӣ аз назар дур монда буд.

Дар охири солҳои 30-уми асри XX К.Хаусхофер муносибаташро ба тарҳи низоми ҷаҳонӣ, ки ба «пан-ғояҳо» асос ёфта буд ба қуллӣ дигар менамояд. Ӯ дар рисолаи «Иттиҳоди континенталӣ: Аврупои марказӣ - Евразия - Япония» (1941) тарҳи навро пешниҳод намуд. Он иттифоқи стратегии се нерӯи континенталӣ: Германия, СССР ва Японияро дар назар дошт, ки давлатҳои атрофи онҳоро низ фаро мегирифт. Иттифоқи мазкур бар зидди нерӯҳои баҳрӣ, пеш аз ҳама Британнияи Кабир нигаронида шуда буд.

Дар геополитика мақоми доктринаи «дили олами евразиягӣ»-и Х.Макиндер низ барҷаста аст. Ӯ оламро ба се қисмати бузург тақсим менамояд:

1. «Минтақаи меҳварӣ».
2. Кишварҳои дохили ниммоҳа.
3. Кишварҳои хориҷи ниммоҳа.

Дар зери ибораи «минтақаи меҳварӣ» Макиндер Евразияро дар назар дошт. Маҳз дар атрофи он раванди таърихӣ инкишоф меёбад. Минтақаи дохили ниммоҳа доираи муборизи шадид дар хушкӣ ва минтақаи хориҷи ниммоҳа доираи мубориза дар баҳр ба ҳисоб меравад. Чунин сурат гирифта-ни мубориза қувваи мутаҳаррики ҳар гуна тағйиротҳои таърихӣ аз замонҳои қадим доништа мешуд. Х.Макиндер дар таълимоташ мақоми стратегиро дар «минтақаи меҳварӣ» ба Русия мансуб медонист. Минтақаи дохили ниммоҳа Германия, Австрия, Туркия, Ҳиндустон ва Ҳитойро фаро мегирифт. Минтақаи хориҷи ниммоҳа Британия, Африкаи Ҷанубӣ, Австралия, ИМА, Канада ва Японияро дарбар мегирифт.

Х.Макиндер минтақаи дохилии Евразияро «дили олам» номида буд. Зеро он ба экспансияи кишварҳои бузурги баҳрӣ дастнорас буд. Дар воқеъ, чунин кишвари меҳварӣ Русия аст. Ӯ соли 1943 андешаҳои худро ба таври ҷиддӣ тағйир дод. Акнун ба таркиби «дили олам» Саҳара, Арктика, Сибир ва Америкаи Шимолӣ низ ворид мегардиданд. Атлантикаи Шимолиро «океани байнизаминӣ» номида буд. Тарҳи нави геополитикии оламро ӯ «таълимоти дуҷуми географӣ» номгузорӣ намуд.

Таълимоти Х. Макиндер ҳар хел тавсиф мешавад. Аммо таъсири он ба сиёсати геополитикии кишварҳои ғарбӣ кам намегардад. Роҳбарияти альянси Атлантикаи Шимолӣ мекушад, ки бо ҳар воситае назоратро аз болои Аврупои Шарқӣ барқарор намояд, зеро барои назорат намудан ба Хартленд ин омили зарурӣ аст. Ин маънои онро дорад, ки назорат аз болои Хартленд назорат аз болои тамоми олам аст.

Дар геополитика таълимоти «Доираи амрикоӣ» мақоми хоса пайдо намуда буд. Доктринаи мазкур натиҷаи ақлу хиради Николас Спайкмен мебошад. Ӯ андешаҳоро дар асарҳои «Стратегияи амрикоӣ дар сиёсати ҷаҳонӣ». «Иёлотҳои Муттаҳида ва баробарии қувваҳо» (1942) ва «Географияи олам» (1944) баён намудааст. Ӯ муборизаи доимии кишварҳои баҳрӣ ва континенталиро дар раванди таърихӣ асосӣ ҳисобида, мавҷудияти «минтақаи буферӣ»-ро унсурҳои муҳим меҳисобад. Ба сифати «минтақаи буферӣ» Аврупои Ғарбӣ ва Марказӣ, Туркия, Шарқи Наздик, Нимҷазираи Арабистон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндустон, Тибет, Ҳиндустон, Ҳитой ва Сибири Шарқӣ дохил мешаванд. «Минтақаи буферӣ»-ро Римленди евразиягӣ номидааст. Ӯ формулаи химояи манфиатҳои геополитикиро чунин шарҳ додааст: касе, ки Римлендро назорат менамояд, дар Евразия ҳукмрон аст. Касе, ки дар Евразия ҳукмфармой

менамояд, такдири оламро назорат мекунад. Н.Спайкмен тасдиқ менамояд, ки на Русия, балки ИМА мавқеи марказиро дар олам соҳиб аст.

Дар давраи «чанги сард» К.Грей, Ч.Реннер, К.Киссинчер, Р.Клейн дар инкишофи геополитикаи англо-африкоӣ саҳми калон доштанд. Саул Коэн низ нақши муассир гузоштааст. Ҷояи таркиботи геополитикии олам дар замони муборизаи ду кишвари бузургро С.Коэн дар рисолаи «География ва сиёсат дар олами тақсимишуда» баён намудааст. Ӯ ду мафҳуми асосиро истифода менамояд: минтақаҳои геостратегӣ ва геополитикӣ. Дар олам ҷаҳат ду минтақаи геостратегӣ мавҷуд буд. Меҳвари онҳоро давлати бузурги баҳрӣ- ИМА ва «олами евразиягии континенталӣ», ки маркази онро ноҳияҳои саноатии Иттиҳоди Шӯравӣ ташкил медод, дарбар мегирифтанд.

Минтақаи геостратегии баҳрӣ 4 минтақаи геополитикиро фаро мегирад: 1. Англо-Африко ва Ҳавзаи баҳри Кариб; 2. Аврупои баҳрӣ ва кишварҳои Магриб; 3. Африкои Ҷанубӣ; 4. Осиё ва Океания.

Минтақаи геостратегии континенталӣ аз 2 минтақа таркиб ёфтааст: 1. Хартленди русӣ; Аврупои Шарқӣ; 2. Минтақаи континенталии Осиёи Шарқӣ. Дар байни ин ду минтақаи геостратегӣ ду қисмати ҷудокунонда вучуд дорад: 1. Шарқи Миёна ва Наздик; 2. Осиёи Ҷанубу Шарқӣ.

Дар геополитикаи муосири ИМА ва шарикони стратегии он нақши асосиро доктринаи «атлантизм» мебозад. Он геополитикаи Баҳр буда, дар як вақт аз музаффариятҳои пешрафти илмию техникӣ, баҳусус дар соҳаи ҳарбӣ ва таълимоту консепсияҳои нав васеъ истифода менамояд.

Г.Киссинчер стратегияи сиёсии инкишофи ИМА-ро дар муттаҳиднамуҷани «минтақаҳои наздисохилӣ»-и парешон медид. Он имконият медод, ки атлантистҳо аз болои Евразия назорати пурраи фазогиро таъмин созанд. Ин иттиҳод бояд «минтақаҳои наздисохиле»-ро, ки нейтралитетро ихтиёр намудаанд ва ё майл ба сӯи Евразия доранд фарогир бошад. Доктринаи Киссинчер дар заминаи методи «қамчин ва кулчаи қандин» ба амал меомад. Бо яке дар ҳамкорӣ ва иттиҳод ва бо дигаре дар низоъ ва нифоқ буданро тартиби идораи қорҳои байналмилалӣ медонистанд.

Дар охири асри XX дар инкишофи геополитикаи африкоӣ бештар ду равия: «неоатлантизм»-и С.Хантингтон ва «Ҳотимаи таърих»-и Ф.Фукуяма бартарӣ доштанд. С.Хантингтон доктринаи неоатлантизмро дар рисолаи «Барҳӯрди тамаддунҳо» асоснок намудааст. Дар маркази диққати ӯ масъалаҳои муносибатҳои байниҳамдигарии Фарб ва Шарқ қарор доштанд. Ба андешаи ӯ ғалабаи стратегии атлантистҳо аз болои евразиягароён ғалабаи тамаддунҳо ба шумор намеравад. Шарқ ва Фарб то ба ҳоло тафовутҳои нигоҳ медоранд ва торафт онҳо ҳосияти муқовиматӣ пайдо менамоянд. Арзишҳои асосии Фарбро индивидуализм, бозор, либерализм, демократия, ҳуқуқи инсон ва ғ. ташкил медиҳанд. Арзишҳои асосии Шарқро коллективизм, анъанагаройӣ, патернализм ва ғ. муаррифӣ менамоянд. Ба андешаи ӯ, барои он ки атлан-

тизм нигоҳ дошта ва пеши роҳи харобкорҳои тамаддуни шарқӣ гирифта шаванд, зарур аст, ки низоми муносибатҳои байниҳамдигарии Шарқ ва Ғарб танзим гарданд.

Навбӣ нави мондиализм баъди тағйиротҳои сифатии низоми сиёсии олам дар солҳои 1990-ум тавассути концепсияи «*хотимаи таърих*»-и Ф.Фукуяма мақоми махсус пайдо намуд. Андешаҳои вай оид ба ҳосияти идеологӣ доштани демократияи муосир аҳамияти бештар пайдо намудаанд. Ӯ дар асари «Хотимаи таърих ва одами охирин» (1992) иброз намудааст, ки бо ба охир расидани «чанги сард» олам ба интиҳои инкишофи идеологӣ расидааст. Паҳншавии васеи демократияи либералии Ғарб шакли охирини идора дониста мешавад. Демократияи либералӣ ва озодии инфиродиро идеологияи муосир медонад.

Андешаҳо ва концепсияҳои геополитикӣ дар нимаи дууми асри XX дар Аврупо бештар назаррасанд. Махсусан, андешаҳо дар бораи ташаккул ва инкишофи Аврупо ҳамчун ҷомеаи воҳид бартарӣ пайдо намуда буд. Бахусус, дар замони роҳбарии Шарл де Голл андешаҳои геополитикии муҳаққиқони франсуз баландтар садо медоданд. Франция самти инкишофи геополитикии ҳешро, ки «ҳимоя бо тамоми азимут»-ро дарбар мегирифт, пайдо намуд. Дар ин давра ҳамкорӣ бо Иттиҳоди Шӯравӣ вусъат ёфтанд. Пайвастиҳои бо Германия қавӣ гаштанд. Дар бораи инкишофи «Аврупо аз Атлантика то Урал» андешаҳо ва нақшаҳо ба миён меомаданд. Чунин Аврупоро де Голл воҳиди стратегияи континенталии соҳибистиклол медонист, ки дар доираи концепсияи «*континентализми аврупоӣ*» тарҳрезӣ мегардид.

Мақтаби миллии геополитикаи франсузӣ бештар на ба мақтабҳои Аврупои Ғарбӣ, балки ба мақтаби русӣ наздикӣ дорад. Категорияи марказии онро на «фазо», «давлат», «манфиатҳои ҳаётӣ», балки «инсон» ташкил менамояд. Анъанавии тафаккури геополитикиро дар Франция Ж.Ансел, Ж.Готтман, М.Фуше, И.Лэко́ст ва дигарон идома додаанд. Дар Замони наварин пешоҳангии геополитикаи франсузро Пер Галлуа касб намудааст. Ӯ дар асари «Геополитика. Манбаҳои тавоноӣ» (1990) гоҳҳои навро ба миён гузошт. Геополитикаро аз детерминизми сиёсӣ ва географияи сиёсӣ ҷудо намуд. Дар қатори унсурони нави геополитикӣ ибораи нав ва унсурони тоза низ истифода менамуд. Аз ҷумла, ибораҳои «яроқи қатли ом», «оммавиғардии ҷомеа», «падидаи рафтори оммавии одамон» ва ғ. дар таълимоти геополитикии ӯ тобиши илмӣ ва расмӣ пайдо намудаанд.

Дар олами муосир гоҳҳо, андешаҳо, назариёт ва тамоюлҳои инкишофи геополитикӣ зиёд ва гуногунанд. Онҳоро шартан ба қисматҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст:

1. **Тарҳи биполярӣ (дукутбӣ).** Он чун анъана оламро ба ду маркази геополитикии нерӯҳо пайваст мегардонад, ки доимо дар муҳолифат ва муқовимати

зидди ҳамдигар қарор доранд. Аз як ҷониб давлатҳои абарқудрати баҳрӣ - Англия ё ИМА ва аз ҷониби дигар Русия қарор мегиранд.

2. **Тарҳи музофотӣ.** Меҳвари географии таърих ба минтақаҳои музофотӣ мансуб доништа мешавад, ки дар он бархӯрди давлатҳои баҳрӣ ва континенталӣ ба амал меояд. Доктринаи Н.Спайкмен ба ҷунин муносибат оғоз бахшидааст. Рақобати байни Иттиҳоди Шӯравӣ ва ИМА баъди Ҷанги дуҷонибаи Ҷаҳон дар тамоми минтақаи музофоти Евразия назарияи мазкурро тасдиқ менамояд.

3. **Тарҳи минтақавӣ,** ки минтақаҳои асосии геополитикиро фаро мегирад. Баҳри он нерӯҳои ҷаҳонӣ мубориза мебаранд.

4. **Тарҳи мондиалистӣ,** ки оламро ба қисматҳои зерин тақсим менамояд:

а). Маркази ҳукмронии географӣ ва мутамаддин, ки ба сифати фазои муташаққили олӣ доништа мешавад. Ба ин қисмат кишварҳои ғарбӣ ворид мегарданд;

б). «Минтақаи технологӣ»-и ашӯи хом ва истехсолоти аз ҷиҳати экологӣ хатарнок. Ба қисмати мазкур ИДМ, қисми зиёди Аврупои Шарқӣ, Шарқи Миёна ва Наздик, қисми Осиёи Ҷанубу Шарқӣ ва Амрикои Лотинӣ дохил мегарданд;

в). Музофоти қашшоқ, ки барои таъмини манфиатҳои кишварҳои ғарбӣ бесамаранд.

5. **Тарҳи бисёрқутбӣ ё бисёрмарказӣ** пешниҳод менамояд, ки бо мурури замон маркази қувваҳо дар олам тағйир меёбанд. Музофот дар асри XXI маркази олам мегардад.

§ 3. МАРҲАЛАҲОИ АСОСӢ ВА ВОҶЕИЯТИ ГЕОПОЛИТИКИИ ОЛАМИ МУОСИР

Таърихи оламро ба таври гуногун мавриди баҳогузорӣ қарор додан мумкин аст. Ҳар мактаби илмие ё ҷараёни сиёсие раванду ҳодисаҳои инкишофи ҷомеаро вобаста ба талаботи манфиатҳои ҳеш ҳулосагирӣ менамояд. Муносибати саҳли донишҳои геополитикӣ низ ба инкишофи таърихӣ, раванду ҳодисаҳои он ба таври хоса сурат мегирад. Геополитика таърихи тамаддуноро ҳамчун тағйири муносибатҳои марҳалаҳои геополитикии инкишофи олам медонад. Ҳар як марҳалаи геополитикӣ ба зоти худ ягона аст ва хусусиятҳои худро дорад. Мувозинати ҳоси қувваҳо дар арсаи байналхалқӣ, хусусияти сарҳадот ва доираи таъсир, ки дар онҳо субъектҳои асосӣ фаъолият доранд, ба ҷумлаи махсусияти марҳалаҳои геополитикӣ дохиланд.

Яке аз принципҳои асосии методологияи тадқиқи раванди ҳодисаҳои ҷомеаи принсипи таърихият мебошад. Аз хотире ки ба моҳияти хусусиятҳои марҳалаҳои геополитикӣ сарфаҳм равам, воқеияти геополитикиро дар воқеияти таърихӣ муоина бояд кард.

Тамаддуни Аҳди қадим барои омӯзиш, таҳлил ва хулосагирӣ маводи зиёд медиҳад. Тамаддуни Хитойи Қадим ва Ҳиндустони бостон, Юнону Рими Қадим, Эрон ва ғ. мисолҳои барҷастаанд. Аммо дар системаи донишҳои геополитикӣ марҳалабандии геополитикии инкишофи таърихӣ олам аз давраи баста шудани Шартномаи сулҳи Вестфал (1648) оғоз мегардад. Зеро дар муносибатҳои байналхалқӣ Шартномаи сулҳи Вестфал принципҳои асосии сиёсати байналхалқиро замина гузоштааст. Дар ин давра актори асосии муносибатҳои байналхалқӣ - давлати миллии ташаккул ёфта, воқеан дар муносибатҳои байналхалқӣ нақши пешбарро ба ӯҳда дошт. Ташаккул ва инкишофи давлатҳои миллии аломати махсуси оғози Замони нав аст, ки қомеани мутамаддин инкишофи индустриалиро ихтиёр намудааст.

Дар Асрҳои миёна тамоми Аврупо ро парокандагии сиёсӣ фаро гирифта, минтақаро ба давлатҳои хурд-хурди нотаъвоҷ тақсим намуда буд. Чунин сохтори сиёсӣ ва ташкилию таркиботӣ таркиби миллию этникии аҳолиро таҷассум карда наметавонист. Мансубияти миллию этникии одамон ҷандон аҳамият надошт. Қисми зиёди Аврупо дар замири империяи Муқаддаси Рим қарор дошт. Дар таркиботи динии Аврупо мазҳаби католикӣ бартарӣ дошт. Аз ин ҷост, ки дар саромади муносибатҳои аврупоӣ Папаи Рим меистод. Дар асл Папаи Рим на танҳо роҳбари маънавӣ, балки роҳбари сиёсии Аврупо низ шудан мекост.

Дар муносибатҳои байналхалқии асримиёнагӣ принциби сулолавӣ бартарӣ дошт. Ин тартиби сиёсии архаистию иртиқоиро ҳаракати Реформатсия беқор гардонид. Дар натиҷа сохтори наву бунёдгароӣ ба амал омад, ки дар танзими он ҳамаи Шартномаи сулҳи Вестфал кам нест. Аз ҳамаи замон сар карда, дар инкишофи тамаддуни олам марҳалаҳои асосии инкишофи геополитикӣ тасниф менамоянд: марҳалаи вестфалӣ, марҳалаи венагӣ, марҳалаи версалӣ ва марҳалаи потсдамӣ. Вақтҳои охир дар инкишофи геополитикии олам марҳалаи нав – марҳалаи беловежиро ҳарчи бештар асоснок намуда, аз ҳар ҷиҳат тақвият мебахшанд.

Ҳар як марҳалаи геополитикӣ аз якдигараш бо тартиби ҳосаи башарӣ, мувозинати қувваҳо, муносибатҳои сифатан нави байналхалқӣ, тақсими олам ба минтақаҳои нави таъсиррасонӣ ва ғ. фарқ менамоянд. Ҳар марҳалаи геополитикии инкишоф ба навҳои инқилоби иҷтимоӣ пайваст аст. Инқилоб ва таназзул дар нобуд гаштани марҳалаи кунунӣ аз оғози марҳалаи навин ҳамаи гирифтаанд; инқилоби буржуазии франсуз, инқилоби саноатӣ, инқилоби пролетарӣ, инқилоби технологӣ, балво, инқилоби «махмалин» ва ғ.

Ҳамаи марҳалаҳои геополитикӣ ҷангҳо пешдастӣ намудаанд. Яъне, ҷангҳо яке аз омилҳо ё баҳонаи оғози марҳалаи геополитикии инкишоф будаанд. Марҳалаи вестфалӣ оқибатҳои сулҳи ҷанги Сисола буд. Марҳалаи венагӣ баъди юришҳои наполеонӣ оғоз ёфт. Ҷанги якуми Ҷаҳон ба марҳалаи версалӣ ибтидо гузошт. Марҳалаи потсдамӣ баъди Ҷанги дуҷуми Ҷаҳон оғоз

гардид. Марҳалаи беловежӣ баъди балвои августи соли 1991 оғоз ёфт. Бо аз байн рафтани Иттиҳоди Шӯравӣ марҳалаи нави геополитикии инкишофи олам сар шудааст. Дар воқеъ, барҳам хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ ҳамчун яке аз давлатҳои калонтарин ва муқтадири олам дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ дигаргуниҳои сифатиро глобалиро ба амал овард. Тағйироти таркиботӣ ва пора-пора гаштани яке аз акторони асосии муносибатҳои байналхалқӣ барои қисме аз тамаддунҳо фоҷиаи геополитикӣ буд.

Марҳалаи вестфалӣ воқеияти нави оламо инъикос менамуд. Кашфиёти бузурги географӣ, пайдоиши мустамликадорӣ ва оғози мубориза барои тақсими ҷаҳон дар инкишофи олам қадамҳои ҷиддӣ буданд. Реформатсия ва ҷанги Сисола империяи Муқаддаси Римро нобуд сохтанд. Дар заминаи принсипи миллият, яъне ба ҳар миллат додани давлатдории миллии низоми нави муносибатҳои байналмилалӣ ташаккул ва инкишоф ёфтанд. Сарҳадоти давлати миллии дар заминаи ғояҳои табиӣ географӣ ва забонӣ ба амал меомаданд. Марҳалаи вестфалӣ, ки зиёда аз 150 сол идома дошт, дар инкишофи ҷомеаи ҷаҳонӣ тағйиротҳои гуногун ворид сохт. Вале тағйиротҳо бештар ҳосияти дохилӣ доштанд ва низоми муносибатҳои байналхалқии мавҷударо ба ҳолати сифатан нав наоварданд.

Дар асри XVII дар Аврупо нерӯи нави иҷтимоӣ-буржуазия ташаккул ёфта, тадричан рӯ ба ҳокимият овард. Инкилоби франсуз низоми нави муносибатҳоро ташаккул дод. Наполеон ҷаҳонро дар зери ҳокимияти хеш қарор додани шуд. Вале дар Русия шикаст хӯрд. Ҳолати мазкур ҷойгиронии қувваҳои асосии оламо дигаргун кард. Муносибатҳои нави байналхалқӣ ташаккул ёфт.

Конгресси Вена (с.1814-1815) таносуби нави қувваҳои оламо ба расмият даровард. Марҳалаи венагии инкишофи геополитикӣ дар заминаи **принсипи империявии назорати фазои** географӣ шурӯъ гардид. Империяҳои Русия, Астро-Венгрия, Британияи Кабир, Германия ва Туркия дар муносибатҳои байналхалқӣ мақоми хоса пайдо намуданд. То давраи ҷанги Қрим Русия қувваи тавонои Аврупо буд. Ҷанги Қрим Русияи бе иттифокчиرو заиф гардонид. Русия мавқеи байналхалқиаширо аз даст дод. Дар охири асри XIX Германия ва ИМА пурзӯр мегардиданд. Бисмарк тамоми заминҳои немиснишинро дар атрофи Берлин муттаҳид намуд. Эҳтимолияти аз нав тақсим намудани ҷаҳони тақсимшуда зиёд мегардид.

Ду блоки ба ҳам зид - Антанта ва Иттифоқи Сегона таъсис ёфтанд ва дар раванди сиёсии ҷаҳонӣ мақоми назаррас пайдо намуданд. Ҷанги якуми Ҷаҳон авзои оламо ба кулӣ тағйир дод. Натиҷаҳои ҷанг дар Шартномаи Версал (28.06.1919) ҷамъбаст гардид ва он ба марҳалаи геополитикии **версали** ибтидо гузошт. Франсия ҳамчун давлати абаркудрати минтақа эътироф гардид. Аҳволи Русияро бад намуданд. Ҳатто эҳтимолияти тақсими Русияро муҳокима

менаумуданд. Президенти ИМА Вилсон минтақаҳои таъсиррасониро, ки Русия парокандаю нотававро муаррифӣ менамуданд пешниҳод намуда буд.

Дар Конференсияи Вашингтон (1922) ИМА дар қатори Британияи Кабир ҳуқуқи доштани нерӯҳои ҳарбию баҳриро пайдо намуд. Тартиботи нави ҷаҳонӣ ташаккул ёфт, ки бар зидди Русияи Шӯравӣ ва Германия буд. Инқилоби Октябр бошад Сулҳи Версалро ночиз гардонид. Нерӯҳои нави сиёсӣ ба сиёсати кабир ҳамроҳ гаштанд. Ҳаракати зиддимустамликавӣ авҷ гирифт.

Дар натиҷаи зиддияти субъектҳои муносибатҳои байналхалқӣ дар инкишофи олам майлонҳои иртиҷой пайдо шуда, ҷомеаи ҷаҳониро ба вартаи амалҳои пурихтилоф мекашиданд. Дар Германия фашизм ба сари ҳокимият омад. Гитлер омро ба «инқилоби консервативӣ» даъват менамуд, ки ҳадаф аз он дар Германия, Аврупо ва тамоми олам «тамаддуни ориёӣ»-ро ба тарзи ҳаёту маданият табдил додан аст. Арзишҳои «қадимаи ориёӣ» гӯё асоси муносибатҳои низоми нави ҷаҳониро мураттаб мегардониданд. Фашизм ҳам бар зидди либерализми Ғарб ва ҳам бар зидди коммунизми Шарқ мубориза оғоз намуд.

Иттиҳоди Шӯравӣ бо тамоми нерӯҳо ва кишварҳои олам ҳамкорӣ кардан мехост. Оштинопазирӣ идеологӣ ҳамкориро бо фашизм инкор менамуд. Муносибат бо либерализм бештар мувофиқ буд. Аммо манфиатҳои геополитикии Германия ва Русия дар ҳар замон то андозае ба ҳам мувофиқ меомаданд. Ин ҷиҳатро ба инобат гирифта, И.В.Сталин аз рӯи зарурати таърихӣ, дар зери фишори лаҳзаи мураккаби ҷомеаи манфиатҳои давлатӣ ва ба хоҳири ҳарчи бештар дур намудани оғози ҷанг бо роҳбарияти Германияи фашистӣ дар муоҳида қарор гирифт. Аммо як омил дар инкишофи муносибатҳои байналхалқӣ ночиз буд. Ҷанг оғоз ёфт. Низоми Версал шикаст хӯрд.

Марҳалаи потсдамм таҷассуми муносибатҳои навини байналхалқӣ буд. Он ба таври расмӣ ҳуқуқӣ мувозинати нави қувваҳои оламо эътироф намуд. Сарҳадоти нави байни давлатҳои мубориз ва рақиб таххис гардиданд. Минтақаҳои таъсиррасонии давлатҳои муқтадир муайян шуданд. Олам тадриҷан ба ду қисмат ҷудо гардид, ки дар амали мазкур нақши «ҷанги сард» низ барҷаста аст. Фақат бо гузашти айём муносибатҳои байналхалқӣ сатҳи нав ва инкишофи то андозае мутаносибро ба худ гирифт. Арзишҳои идеологӣ қиматашонро гум намуданд. Масъалагузорӣ ва дарки он дар байни субъектҳои асосии муносибатҳои байналхалқӣ ба кулӣ тағйир ёфт. Манфиатҳои аксарияти мутлақи бошандагони сайёра ва аҳолии давлатҳои муқтадир ихтилофу муқовиматҳоро зарур ва ҳатмӣ намедонанд. Нерӯҳои нави ҳоким, арзишҳои навини ахлоқию фарҳангӣ, сатҳи инкишофи аклонии муосир далолат намуданд, ки «ҷанги сард» ва милитарикунонии ҳаёти одамон амалҳои иртиҷой буда, дар пешрафти ҷомеа монеаи ҷиддианд. Ҳамин

тавр, «чанги сард» дар шакл ва сатҳи муқовиматҳои идеологӣ аз байн рафт ва низоми нави муносибатҳои байналхалқӣ сурат гирифтанд.

Воқеияти геополитикии олам зарурати омӯзиши васеи бисёр масъалаҳои мубрамро ба миён меорад. Яке аз масъалаҳои мураккабтарини олам масъалаи «чанги сард» ба ҳисоб мерафт. Сабаби асосии таназзули муносибатҳои ҳоси замони «чанги сард» дар пайдоиш ва инкишофи мувозинати қувваҳо, мақоми наву самарабахш пайдо намудани сатҳи муносибатҳои байнихамдигарии ду қисмати бузурги олам таҷассум меёбад. Ҳам роҳбарияти Иттиҳоди Шӯравӣю ҷаҳони сотсиалистӣ ва ҳам роҳбарияти ИМА-ю ҷаҳони сармоядорӣ ба ҳубӣ дарк намуданд, ки мусаллаҳшавии бошитоб, милитарикунонии истеҳсолот, рақобати идеологӣ ва ғ. монеаҳои ҷиддие дар роҳи пешрафти кишварҳоянд.

Давраи мусаллаҳшавӣ нишон дод, ки муносибатҳои байнидавлатӣ, амнияти байналхалқӣ бояд ба принсипҳо ва омилҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва ахлоқӣю маънавӣ таъя намоянд. Хосиятҳо ва самти инкишофи муносибатҳои байнихамдигарии давлатҳо аз он вобастаанд, ки онҳо ҳамдигарро чӣ тавр мешиносанд ва қабул доранд. Аз ин ҷиҳат, паст ғаштани шиддати вазъияти байналхалқӣ, муваффақияти музокирот дар бораи маҳдуд намудани мусаллаҳшавӣ ва ё гирифтани пеши роҳи ҷанг аз он вобастаанд.

Яроқи ҳастай ва ҳатари истифодаи он «чанги сард»-ро қувват мебахшид. Аммо бар души кишварҳое, ки соҳиби он буданд масъулияти зиёде дар назди инсоният меафтад. Соли 1961 Ассамблеяи Генералии СММ қатънома ро дар бораи манъи истифодаи яроқи ҳастай қабул намуд. Тадриҷан зарурат ва имконияти ҳазар намудан аз ҷанги ҳастай ба миён омад. Ҳанӯз Р.Никсон дар асари «Олами воқеӣ» иқро ро ғашт, ки ду давлати бузург наметавонанд ба муқобили якдигар ҷанг оғоз намоянд. Иқтидори бузурги ҳарбии онҳо ҷангро ҳамчун воситаи сиёсати миллӣ аз байн рабудааст. Р.Рейган низ ҳанӯз аз оғози муносибатҳои мӯътадили Иттиҳоди Шӯравӣю ИМА дар паём ба конгресс «Дар бораи ҳолати мамлакат» аз 25 январи соли 1984 изҳор намуда буд, ки «ҷангро буридан номумкин аст ва он набояд оғоз гардад».

Иттиҳоди Шӯравӣю аз аввали пайдоиши яроқи ҳастай бар зидди ба мақсадҳои зӯрварӣ истифода намудани он баромад менамуд. Ҳатто Н.С.Хрушев, ки олами сармоядориро бо ибораи «мо шуморо меғӯронем» метарсонид зидди истифодаи яроқи ҳастай буд. Ба ақидаи ӯ, баъди ҷанги ҳастай «зиндагон бар мурдагон ҳасад мебаранд».

Аслан оғози таназзули «чанги сард» ба тирамоҳи соли 1962, ба бӯҳрони Баҳри Кариб рост меояд. Бӯҳрони мазкур ба олам нишон дод, ки даст ба яроқи ҳастай задан ғочиаест барои ҷомеаи ҷаҳонӣ. Дар ҳолати расмӣ оғози ғаношавии «чанги сард»-ро ба охириҳои солҳои 60-уми асри XX мансуб медонистанд, ки дар ин замон музокироти шӯравӣю амрикоӣ дар бораи маҳдуд намудани яроқи стратегӣю баъдтар, музокироти шӯравӣю Герма-

नियाي Ғарбӣ дар бораи мӯътадил гардонидани муносибатҳои байни давлатҳо ба амал омаданд.

Ба ҳолати сифатан нав муносибатҳои байналхалқӣ баъди соли 1985 ворид гаштанд. Роҳбарияти нави шӯравӣ воситаҳо ва роҳи нави муносибатҳо ро пеша намуд. Агар роҳбарияти шӯравӣ роҳи ислохоти саросари чомеаро пеш намегирифт, ки медонист, ки «чанги сард» то кадом вақт идома меёфт. Ҳолати геополитикии олам сифатан тағйир ёфт. Нуктаи баландтарин дар фанои «чанги сард» воҳурии М.С.Горбачев бо Ҷ.Буш соли 1989 дар Малта буд. Пас аз он фақат ду сол лозим шуд, ки ҳолати геополитикии олам сифатан нав гардад. Девори Берлин, ки ду системаи сиёсиро аз ҳам ҷудо менамуд, шикаста шуд. Иттиҳоди ҳарбию сиёсии «Шартномаи Варшава» пароканда гардид. Иттиҳоди сотсиалистӣ ва Шӯрои ҳамкории иқтисодӣ нобуд гардиданд. Иттиҳоди Шӯравӣ аз байн рафт. Дар Аврупои Шарқӣ бо коммунизм хайрбод гуфтанд. Югославия низ пароканда гардид. Сарҳад байни Венгрия ва Австрия, байни Чехословакия ва Австрия кушода гардид.

«Чанги сард» фано ёфт. Низомии нави геополитикии олам ба миён омад. Аз байн рафтани Иттиҳоди Шӯравӣ фоҷиаи геополитикӣ буд. Он ҳолати мувозинати нерӯҳо ва вазъияти акторҳои низомии оламо вайрон намуд. Ин ҳодиса солҳои дуру дароз ба мураккабгардии низомии сиёсии олам таъсир мебахшад.

Марҳалаи беловежӣ аз ҳодисаҳои соли 1991- балвои декабрии бешаи Беловежи Белорус оғоз мегардад. Он дар инкишофи геополитикии ҷаҳон рушди дукутбаи оламо аз байн рабуда, инкишофи яккутбаро ташаккул дод. Воқеан, бисёри мутахассисон ба андешае қарор доранд, ки то охири асри XX низомии яккутбаи олам амал менамуд. Аммо он дар шароити нави таърихӣ натавоност, ки раванди сиёсии ҷаҳониро ихтиёрдорӣ намояд. Зеро таҳдидҳои навини олам, пеш аз ҳама терроризми байналхалқӣ ва терроризми кибернетикӣ беқудратии ҳар гуна давлати муктадири замони муосирро исбот намуданд. Нишон доданд, ки ҳатто давлатҳои абарқудрат имкон надоранд таъмини амнияти давлатиро дар алоҳидагӣ ба амал бароранд. Аз ин хотир, андешаҳои сари масъалаи бисёрмарказӣ сурат мегирад. Он бештар дар сатҳи минтақавӣ ба амал меояд. Созмонҳои минтақавӣ ва махсусан созмонҳои ҳарбию сиёсӣ метавонанд ба таҳдидҳои навини олам сари вақт ҷавоб гӯянд.

Давраи муосири инкишофи низомии сиёсии олам хусусиятҳои марҳалаҳои аввали равандҳои глобаликунонӣро инъикос менамоянд. Муттаҳидгардии мамлакатҳо дар сатҳи минтақаҳои гуногуни олам асоси онро ташкил менамояд. Низомии навини олам ва мақоми акторҳои сиёсати байналхалқӣ аз тарафи муҳаққиқон дар сатҳ ва шакли гуногун таҳлил ва таркиб меёбанд. Махсусан, дар атрофи ҷойгаҳи ИМА дар низомии сиёсии ҷаҳонӣ андешаҳои мухталиф ибраз мегарданд. Дар бештари мавридҳо дар бораи мақоми ИМА мавқеи ҳуди муҳаққиқони амрикоӣ норавшан аст. Элитаи сиёсӣ ва сиёсат-

мадорон низ мақом ва нақши онро дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ ба таври амиқ тархрезӣ намекунанд. Онҳо дуруст дарк кардаанд, ки ИМА набояд нақши давлати бузурги ягонаро бозад. Дар миёнаи солҳои 70-уми асри XX аллакай дарк намуда буданд, ки ИМА мавқеи пештараашро аз даст дода истодааст. Рӯз то рӯз ба «миссияи махсуси амрикоӣ» бо назари шубҳа менигаристанд. Д.Белл оид ба «фанои махсусияти амрикоӣ» изҳор кард, ки амрикоӣҳо дигар ба нақши фавқулоддаи давлат боварӣ надоранд. Барои ба чунин андешаҳо омадан ҳодисаҳои Афғонистон ва Эрон, махсусан дар асорати донишҷӯёни Эрон мондани шахрвандони ИМА таъсири амиқ гузоштанд. Дар доираҳои ҳоким низ чунин андешаҳо пайдо гашта буданд. Моҳи майи соли 1993 ҷонишини котиби давлатӣ оид ба масъалаҳои сиёсӣ П.Тарнофф изҳор намуд, ки Америкоро зарур аст аз азоби роҳбарӣ халос ҳурад. Зеро манбаъҳо, кайфият ва иродаи мавҷуда нокифоя аст. Чунин сатҳ ва тарзи андешаҳо торафт афзалият пайдо менамоянд. И. Валлерстайн дар конференсияи байналхалқии «Давлати муосир ва амнияти глобалӣ» (Ярославл, 2009) андешаи мазкурро ҳамаҷониба асоснок намуд.

Дар бораи мақоми геополитикии ИМА андешаҳои дигар низ ибраз мебарданд. Масалан, Ҷ.Буш соли 1990 дар Конгресс баромад намуда, гоյи «низомии нави олам»-ро пеш гузошт, ки мақсади аз нав зинда гардонидани гоյи абарқудратии Амрико ро дошт. Чунин нақшро ба Амрико дигарон низ мансуб медонанд. Баъди пароканда гаштани Иттиҳоди Шӯравӣ гӯё ИМА ягона давлати бузург мондааст. Аз ҷумла, дар Русия низ тарафдорони чунин андешаҳо кам нестанд.

Ҳамин тарик, баъди он ки Иттиҳоди Шӯравӣ аз байн рафт дар бораи мақоми давлати дигари бузурги сайёравӣ андешаҳо дар ду самт сурат мегиранд:

— қисме аз муҳаққиқон ва сиёсатмадорон оид ба ҷойгаҳи ИМА дар сиёсати ҷаҳонӣ ҳамчун давлати ягонаи бузург шубҳа доранд. Сабаб он аст, ки муносибатҳои байни давлатҳо ва низомии нави ҷаҳонӣ пурихтилоф ва мураккаб буда, ҳеҷ як давлати муқтадир наметавонад, ки амалиёти калони бобарореро дар ҷаҳони муосир ҷиёда созад. Иқтидори давлати бузург низ барои воқеӣ гардонидани чунин амалиёт нокифоя аст. Зеро рақобат, зиддият, тавоноӣ ва имкониятҳои давлатҳо ҳар хел сурат мегиранд. Дар замони муосир истифодаи техника, технологияи пешқадам, воситаҳои муҳталифи коммуникатсионӣ ва ғ. ҳатто ба давлатҳои хурд низ имконият медиҳад, ки дар муқобили давлати абарқудрат истодагарӣ намоёнд. Яъне, иқтидори бузурги ҳарбӣ, иқтисодӣ, молиявӣ моддӣ, идеологӣ, ҳудуди бузург ва ҳатто иқтидори ҷонӣ имконият ва қафолати сифатан тағйир додани муносибатҳо ро дода наметавонанд. Ин ҷиҳатро ба ҳисоб гирифта, доираҳои ақлонии амрикоӣ ва муҳаққиқони дигар тавоноӣ ва мутаракқӣ будани ИМА-ро баҳусус қайд карда, ба нақши фавқулоддаи он дар низомии муносибатҳои байналхалқӣ боварӣ надоранд;

— кисми дигари сиёсатмадорон ва муҳаққиқон бар андешаанд, ки дар олами муосир нақши давлати бузург ва абаркудратро фақат ИМА иҷро карда метавонад.

Ҳодисаҳои гуногуни солҳои охир нишон медиҳанд, ки давлатҳои муқтадирӣ сайёравӣ ва минтақавӣ тадриҷан зиёд мешаванд. Барои амалиёти калону бобарори ҳарбӣ ҳамкорӣ ва иштироки бевоситаи давлатҳои дигари манфиатдор зарур аст. ИМА аз имкониятҳои истифода намуда, дар муносибатҳои байналмилалӣ таъсир мерасонад. Созмонҳо ва иттиҳодияҳои гуногуни байналхалқӣ ва минтақавиро ба худ моил намуда, мақоми онҳоро дар ҳимояи манфиатҳои миллӣ ва амнияти давлатӣ истифода мебарад. Сиёсати ғайри байналхалқӣ дар ҳалли бисёр масъалаҳо мусоидат менамояд. Дар баробари ин ҷараёнҳои гуногун пайдо шуданд, ки мақсади онҳо тарғибу ташвиқи ғояи «Амрико, пеш аз ҳама» мебошад. Кӯшишҳо ба ҳарч дода мешаванд, ки ҳимояи манфиатҳои миллӣ дар мадди аввал гузошта шаванд.

Дар инкишофи геополитикии олам нақши давлатҳо ва минтақаҳои дигар низ барҷаста аст. Дар воқеияти ҷаҳонӣ давлатҳои аврупоӣ мақоми хоса доранд. Дар зарфи зиёда аз 500 соли охир Аврупо пешоҳанги инкишофи тамаддуни башарист. Дар байни сиёсатмадорон ва муҳаққиқон таълимоти «Тарҳи аврупоӣ»-и рушди геополитикии олам беш аз пеш амиқ мегардад. Аврупо то давраи Ҷанги дуҷуми Ҷаҳон дар низомии муносибатҳои байналхалқӣ нақши пешбар дошт. Аммо он аз ҷанг аз бисёр ҷиҳатҳо заифу нотавон баромад. Мафҳуми «Аврупо» фақат аҳамияти географиро ифода накарда, он моҳияти таърихӣ, иҷтимоӣ фарҳангӣ, динӣ ва инкишофи сиёсиро дар якҷоягӣ ифода менамояд. Маҳз аз ин нуқтаи назар ба Аврупо муносибат бояд кард.

Бузургии Аврупо аз бузургии сиёсатмадорони ӯст. Ваҳдат, инкишоф, пешрафт доимо дар маркази диққати сарварони одил ва оқил буданд. Асрҳои аср ғояи асосии инкишофи Аврупо роҳро ба рушди ратсионалӣ ташкил медоданд. Ҳанӯз солҳои 30-уми асри XIX Ҷ.Мадзини ғояи Иёлоти Муттаҳидаи Аврупо ба миён гузошта буд. Соли 1849 В.Гюго дар Конгресси парижии патсифистҳо онро тақвият бахшид. Ҷояи муттаҳидии Аврупо соли 1923 Граф Куденхове-Коллерги дар асари «Пан-Аврупо» ҷамъониба асоснок намуда буд.

Ҷараёнҳои сиёсии «федералистони олам» ва «мондиалистон» низ дар мавқеи ягонагии Аврупо қарор доранд. Ҳатто онҳо тамоми давлатҳои аврупоиро тавассути ҳукумати ягона идора карданианд. Ташаккул ва инкишофи Иттиҳоди Аврупо ва баъд Иттифоқи Аврупо ба воқеият табдил ёфтани ғояҳои ваҳдат ва рушди ратсионалӣ мебошанд.

Дар минтақаи Аврупо ташкилоту созмонҳои мухталифи байналхалқӣ минтақавӣ ғайри минтақавӣ доранд, ки дар қатори давлатҳои аврупоӣ дар таҳким ва тақмили муносибатҳои байналхалқӣ нақши барҷаста доранд. Дар байни онҳо мақоми хосро альянси ҳарбии сиёсии «Иттифоқи Аврупои Ғарбӣ» соҳиб

гардидааст. Он даҳ давлати аъзои блоки ҳарбию сиёсии НАТО-ро муттаҳид менамояд. Бештари давлатҳои Аврупои Ғарбӣ дар қори он дар шаклҳои гуногун иштирок менамоянд. Моҳи декабри соли 1994 роҳбарияти НАТО ба таври расмӣ фаъолияти онро эътироф намуд. Альянси «Иттифоқи Аврупои Ғарбӣ» ба он мекушад, ки дар фаъолияти ҳеш бештар мустақил бошад. Сохтани системаи зиддиракетавӣ ва дорони яроқи ҳастай гаштан аз фаъолияти он дарак медиҳад.

Аврупо минтақаест, ки давлатҳои зиёди тавоно ва сатҳи баланди зиндагиро муттаҳид намудааст. Ин имконият медиҳад, ки Аврупо дар ташаккули низоми навини олам саҳми барҷаста дошта, нерӯи мутаҳарриқи пешрафти геополитикии олам гардад.

Консепсияи дигари инкишофи геополитикии олам бо номи «Тарҳи осиеғӣ» маълум аст. Нақши давлатҳои Осиё дар пешрафти ҷаҳони муосир меафзояд. Осиёи Шарқӣ мақоми ҳоса дорад. Он аз Шарқи Дури Русия ва Корея дар Шимолу Шарқ то Австралия дар Ҷануб ва то Покистон дар Ғарбро фаро мегирад. Дар ин секунҷа қариб ними аҳолии дунё истиқомат доранд.

Дар байни кишварҳои минтақаи Осиё мақоми Хитой ва давлатҳои дигари Хитойи таърихӣ тадриҷан меафзояд. Раванди ташаккули «Хитойи бузург» дар авҷ аст, ки он ҳуди Хитой, Гонконг, Макао, Тайван ва Сингапурро дарбар мегирад. Дар доираҳои илмию адабӣ низ гоӣ «Хитойи бузург» ташвику тарғиб карда мешавад. «Асри ХХІ асри тамаддуни Хитой» номида мешавад. Тамаддуни осиеӣ, ки дар заминаи динҳои конфутсионӣ, даосизм ва буддизм инкишоф меёбад, беш аз пеш воқеияти кишварҳои Осиёи Шарқиро ифода менамояд.

Дар аксари кишварҳои Осиё гоӣҳои ваҳдат ва муттаҳидӣ ба таври мунтазам ва барҷаста ташвику тарғиб мегарданд. Дар муносибатҳои байниҳамдигарии давлатҳои ин минтақа масъалаҳои ҳалталаб бисёранд. Аммо тамоюли асосӣ бештар ҳосияти созандагӣ дорад. Мисоли барҷастаи он муносибатҳои байни ду давлати кореғӣ ва муносибати ЧХДК бо Япония мебошад. Дар аксари мамлакатҳо дар доираҳои илмҳои сиёсӣ таълимоти «Осиеғардонии Осиё» бештар паҳн мегардад. Ҷунин гузориши масъала як навъ барҳӯрди тамаддунҳоро мемонад. Қавмҳо, халқҳо ва кишварҳою минтақаҳо манфиатҳо ва арзишҳои миллию давлатиро ҳимоя кардани мешаванд.

Дар инкишофи геополитикии олам минтақаҳо ва кишварҳои дигар низ саҳми барҷаста доранд. Бахусус, мақоми Шарқи Наздик, Африкаи Ҷанубӣ, Русияю ИДМ ва ғ. кадр бояд кард.

БОБИ III. ГЛОБАЛИКУНОНИИ СИЁСАТ

§ 1. МОҲИЯТ, ХУСУСИЯТҲО ВА САМТҲОИ АСОСИИ ИНКИШОФИ ГЛОБАЛИКУНОНИИ СИЁСАТ

Масъалаи глобаликунонии сиёсат дар низоми донишҳои сиёсии муосир мавқеи хосаро касб намудааст. Одамони касбу кори гуногунро пешомадҳои инкишофи ҷомеаи ҷаҳонӣ дар ҳолати номуайяниҳо ва кӯшишҳо барои дарки амиқи онҳо қарор додааст. Одамон асрори асри XXI-ро фаҳмидан меҳоханд. Меҳоханд донанд, ки чӣ зарурате ба ташаккули инкишофи равандҳои глобаликунонӣ мавҷуд аст. Аз ин хотир, одамон беихтиёр рӯ ҷониби дониш меоранд ва онро чун нерӯи муктадир дар фаҳми падидаҳои ноаён ва пурасрор истифода кардани мешаванд.

Ба омӯзиши ҷунин масъалаҳои мураккаб яке аз қисмҳои таркибии илми сиёсӣ - глобалистикаи сиёсӣ машғул аст. Он дар бораи паҳлӯҳои муайяну мушаххаси инкишофи умумисайёравӣ ҳулосаҳо пешниҳод менамояд ва инкишофро дар заминаи донишҳои муосир ва технологияи пешқадам тарҳрезӣ менамояд. Глобалистикаи сиёсӣ роҳу воситаҳо ва рафти инкишофи инсониятро аз замони маорифпарварӣ то ба давраи кунунии инкишоф чандон наменвисандад ва онро ҳамчун давраи инкишофи сарбаста маънидод менамояд. Илми классикии замони нав, ки дар кӯшишҳои инсоният баҳри расидан ба қуллай ратсионализм, технология ва прогрессивизм таҷассум ёфтааст, чандон роҳи осону пешқадами инкишофи умумисайёравиро нишон намодааст. Дикқати асосӣ ба инсон дода мешуд. Инсон на танҳо воситаи андозанамоии ҳама ҷизҳои дигар, балки манбаъ ва қувваи ягонаест, ки мӯътадилии сиёсӣ ва инкишофи пешқадамро таъмин месозад. Ҳоло аксари тамаддунҳо, созмонҳо ва иттиҳодияҳои илмӣ арзишҳои сиёсиро таҷассум намуда, онро ҷонибдорӣ менамоянд, ки маҳсули тарзи тафаккур ва оламдарккунии маорифпарварӣ мебошад. Тамоми мазмуни маорифпарварӣ баҳри рушди инсон нигаронида шуда, оид ба озодӣ, ҳуқуқ, шаъну шараф ва ҳосиятҳои дигари шахсият ва ҷомеа равона гардидааст. Инсоният дар асри XX дарк намуд, ки ба авҷи баланди ратсионализм ва технологияи олӣ расидааст. Ӯ инчунин дарк намуд, ки пешрафти инсоният бенуксон ба амал наомадааст. Ҷунин маънӣ аз муносибатҳои байниҳамдигарии инсон ҷомеа ва табиат бармеояд. Инсон ҳар чӣ қадаре қудрат дорад, табиатро барои хеш истифода менамояд. Аммо набояд инсон нисбати табиат ҷунин муносибатро раво бинад. Зеро табиат устохонае нест, ки ҳама ҷизро омодаи хизмат ва подоши қобилияту талаботи инсон намояд. Балки ба табиат чун ба ибодатгоҳ бояд муносибат намуд. Ҳоло бошад ҳатари ғочии экологӣ инсонро таҳдид менамояд. Пешрафти техникаи истифодаи нооқилона аз он фазои табиатро ҳолӣ мегардонад. Фазои ҳолии табиат ба фазои ҳолии инсон мепайвандад. Аз ин хотир, инсоният баҳри дифои хеш бояд рӯ ҷониби кашфи ахлоқи нави глобалӣ орад.

Қоидаҳо ва меъёрҳои арзишии ахлоқие, ки кудрати мавзун гардонидани муносибатҳои байниҳамдигарии ҷомеаи инсонӣ ва табиатро дошта бошанд ҳамчун заминаи бозғатимоди ахлоқи нави глобалӣ гарданд.

Назари одамон ба ҷомеа ва табиат сифатан нав гардад. Онҳо бояд амик дарк намоянд, ки инкишоф низ беҳудуд набуда, манбаҳои қувва низ ибтидою интиҳо доранд. Хосияти вайронкунандаи гуманизми дунявӣ дар антропосентризм буда, тамоми тавачҷӯро фақат ба одамон мебахшад. Маорифпарварӣ ё гуманизм инсонро ҳама чиз, воситаи зарурӣ ва ягонаи андозанамоии ҳамаи чизҳо дониста, онро аз табиат боло мегузорад. Ба табиат ҳамчун ба объекти муомилот ва талабот муносибат менамояд.

Воқеияти сиёсии олами мутамаддин нишон дод, ки фазои сиёсии бета-раф, ки ба ихтиёри инсоният дода шудааст, оқибат харобу фано мегардад. Дар бораи ҳукуки инсон талошҳо намуда, дар бораи ўҳдадорихои ӯ нисбати табиат хомӯш монданд ва он оқибат ба бенизомуҳо дар олами сиёсат сабаб гардиданд. Ин ҷиҳатро одамон ва иттиҳодияҳои гуногуни сиёсии олам дарк намудаанд ва он аҳамияти фавқулудда пайдо намудааст.

Муҳаққиқони глобалистикаи сиёсӣ беш аз пеш итминони комил пайдо менамоянд, ки Эълумияи умумии ҳукуки башар фақат баъзе қоидаҳои зохирии рафтори сиёсии одамонро фаро гирифта, мақоми маънавию ботинии инсонро сарфи назар намудааст. Эълумияи умумии ҳукуки башар аз ҷиҳатҳои дигар бояд ҷавобгӯи манфиатҳо ва талаботҳои одамон, ҷомеа ва пайвастагиҳои онҳо бо табиат бошад. Зеро дар олами Ғарб ҳукуки инсонро ҳамчун воситаи фишор дар муносибатҳои дохилидавлатӣ ва байналмилалӣ истифода менамоянд. Инчунин арзишҳо ва меъёрҳои эълумияро гурӯҳи калони давлатҳои ғайриаврупой ҳамчун арзишҳои маънавию ахлоқии ба тамаддунашон бегона ҷандон ба эътибор намегиранд.

Дар олам тарзи муносибат ба ташаккули ахлоқи глобалӣ, ки аксари мутлақи одамонро қонеъ гардонида, онҳоро муттаҳид созад хеле гуногун аст. Аммо зарурат ба онро аксарияти намоёндагони тамаддунҳо дарк намудаанд. Бе ахлоқи глобалӣ, умумибашарӣ, умумисайёравӣ сулҳи байни халқҳо ва кишварҳо пойдор наметавонад ва аз ин рӯ, консепсияи муосири сиёсати байналхалқӣ низ воқеӣ гапшта наметавонад.

Сиёсати ҷаҳониро гуфтугӯи тамаддунҳо, баҳамтаъсиррасониҳои маънавию динӣ оғоз мебахшанд ва ҳамчун омилҳои асосии он баромад менамоянд. Вобаста ба омилҳои муҳталифи умумисайёравии инкишоф дар раванди сиёсии ҷаҳонӣ низ ҳодисаю падидаҳои нав ба нав ба вуқӯъ меоянд. Яке аз чунин тамоюлҳои асосии инкишофи муносибатҳои байниҳамдигарии ҷомеа ва табиат дар сурати глобаликунонии сиёсат намоён мегардад. Он яке аз шаклҳои зухуроти нави баҳамбастагии инсон ва табиат мебошад, ки дар доираи андешаҳо ва таълимоти сиёсӣ соҳаи сиёсии ҳаёти ҷомеа ва пайвастагии онро бо табиат дарбар мегирад.

Дар олами муосир масъалаи глобаликунонии сиёсат мақоми махсус пайдо намудааст ва дар дарёфту фаҳми хусусиятҳои он заҳмати зиёд ҳарч мегардад. Бештар глобаликунонии сиёсат се ҷиҳати муносибатҳоро барҷаста нишон медиҳад. Яке омехта ғаштани сиёсати кабир бо сиёсати соҳавӣ, дигаре дар ҳолати омехтагардӣ амалӣ ғаштани сиёсати хориҷию дохилии давлатҳо. Сеюмин, тадричан аҳамияташонро гум кардани фаъолият ва қарордодҳои субъектҳои дохилии сиёсат ва бартарӣ пайдо намудани мақом ва нақши ҷомеаи ҷаҳонӣ, ташкилотҳои бонуфузи байналхалқӣ, ширкатҳои байналмилалӣ ва ғ.. Давлати миллий, ки дар муайян намудани сиёсати дохилию хориҷии ҳеш мустақил буди тамоми фаъолияти ҳешро барои ҷимояи манфиатҳои миллий ва таъмини амнияти давлатӣ равона месохт, дар замони инкишофи равандҳои глобаликунонӣ мақоми дигар пайдо менамояд. Акнун манфиатҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ ва ҳолати мушаххаси муносибатҳои байналмилалӣ мақоми ҳоса пайдо менамоянд.

Дар гузаштаи наҷандон дур, ҳатто то солҳои 70-уми асри XX давлатҳои миллий дар муқаррар намудан ва амалӣ гардонидани ҳам сиёсати дохилӣ ва ҳам сиёсати хориҷӣ ихтиёри комил доштанд. Онҳо мустақилона масъалаҳои асосии рушди кишварро ҳал менамуданд. Давлати миллий, ки субъекти комилҳукуки муносибатҳои байналхалқӣ мебошад, барои ҷимояи манфиатҳои миллий ва таъмини амнияти давлатӣ бо давлатҳои дигар дар робита ва муносибатҳо қарор мегирифт. Дар замони муосир муносибатҳо ба кулӣ тағйир ёфтаанд. Олам ҳамчун воҳиди ягона ташаккул меёбад. Дар назди ҷомеа масъалаҳои пайдо мешаванд, ки ҳукуматҳои давлатҳои алоҳида имконият ва қудрати қабули қарори саривақтӣ ва лозимиро надоранд. Дастгоҳи идоракунию бюрократии давлатҳои алоҳида аз нотавабии ҳеш дарак дода, имкониятҳои ҳалли бехтари масъалаҳо дарёфт карда наметавонанд. Махсусан, заифии онҳо ҳангоми ҳолатҳои бӯҳронӣ ва ғавқулуддан рушди ҷомеа, ки қабули воқеагардонии қарорҳои қатъӣ ва ғавқиро талаб доранд намудор мегардад.

Давлати миллий, ки дар бюрократияи муташаккилғаштаи ҳеш ғутта задааст, дар ҳолатҳои гузариш ё бархӯрди манфиатҳо қарор мегирад. Ҳолати мазкур тарафҳои гуногуни ҳаёти ҷомеаро фаро мегирад. Дар ин айём гузариш ба ҳолати дигар, ҳалли масъалаҳо ҳеле мушқил ғашта, вазъияти пуриштилоф ба амал меояд. Манфиатҳои доираи васеи одамон ба ҳам бархӯрда, иттиҳодияҳо ва ширкатҳои гуногунро ба худ мекашанд. Чунин ҳолат вазъиятеро нишон медиҳад, ки ходимони сиёсӣ, амалдорони давлатӣ, ҳукуматҳои давлатҳои алоҳида наметавонанд дар танҳои аз ўҳдаи ҳалли масъалаҳо бароянд. Онҳо имконияти ҳалли масъалаҳои дохилидавлатиро тадричан аз даст медиҳанд. Фақат як ҷиҳатро бояд ба назар гирифт. Давлатҳо ва ҳукуматҳои миллий то кадом андоза авзои олами муосирро ба назар гирифта, ба он таъсир расонида метавонанд?

Аҳамияти барҷастаро он чихат соҳиб гаштааст, ки масъалаҳои олами муосир дар бисёр ҳолатҳо тавассути воситаҳои анъанавии расмӣ, аз ҷумла тавассути музокирот оид ба бастанӣ шартномаҳо, бунёди робитаҳои дипломатӣ ва ғ. ҳалли ҳешро пайдо карда наметавонанд. Ҳоло аксари масъалаҳо тавассути қабули қарорҳои ҳал мешаванд, ки онҳоро одамон новобаста аз якдигар дар кишварҳои гуногун қабул намудаанд. Чунин вазъият бори дигар нишон медиҳад, ки дар минтақаҳои гуногуни олам ва давлатҳои мухталиф манфиатҳо ба ҳам бармехӯранд ва роҳи ҳалли ҳешро вобаста ба имкониятҳо меҷӯянд.

Накши барҷастаро амалҳо ва қарорҳои мебозанд, ки берун аз ҳудудҳои давлати миллий дар ҳукуматҳои дигар ё аз ҷониби ташкилотҳои байналхалқӣ қабул гардидаанд. Махсусан, дар ҳолати инкишофи авторитарии давлатҳои самаранокии фаъолияти ҳаёти ҷандон намоён намегардад. Дар шароити ҳозира аз бисёр чихатҳо фаъолияти ҳаётии одамон, заминаҳои зарурии пешрафти иқтисодии кишварҳои алоҳида ва умуман, ҷомеаи ҷаҳонӣ аз рушди иқтисодиёти бозаргонӣ ва кушодагӣ озодии иқтисодиёт бармеояд. Аз ин хотир, ақволи одамон ва сатҳи неқаҳволии онҳо аз фаъолияти ҳукуматҳои миллий ҷандон вобаста набуда, дар бисёр мавридҳо аз қабули қарорҳои мушаххасе бармеоянд, ки дар кишварҳои дигар, дар ташкилоту созмонҳои байналхалқӣ гайридавлатӣ қабул гардидаанд.

Мураккабӣ ва мушкилӣ, ки ҳукуматҳои миллий ҳангоми ҳалли масъалаҳо дучор мегарданд дар зерӣ таъсири раванду ҳодисаҳои мухталифи умумисайёравӣ боз ҳам амиқтар мегарданд. Таҳдиди ҳатари термоядрӣ, ҳифзи муҳити зисти инсон, кам гаштан ё горат намудани захираҳои табиӣ ва ғ. дар инкишофи глобалии олам беш аз пеш дарак медиҳанд.

Дар шароити рушди глобалии олам аҳамияти махсусро иқтисодиёти глобалӣ соҳиб мегардад. Хусусияти ҳоси рушди иқтисодии оламо, ба андешаи Р. Кокс, гузариш аз иқтисодиёти интернатионалӣ ба иқтисодиёти глобалӣ ташкил медиҳад. Дар давраи иқтисодиёти интернатионалӣ давлат аз бисёр чихат назоратро аз болои иқтисодиёти ватанӣ таъмин менамуд. Инчунин имкониятҳои зиёди танзими муносибатҳо бо иқтисодиёти ҷаҳонӣ вучуд доштанд. Дар давраи иқтисодиёти глобалӣ давлати миллий ё гурӯҳи давлатҳо чунин имкониятҳоро аз даст медиҳанд. Давлатҳо фақат метавонанд иқтисодиёти ватаниро бо иқтисодиёти глобалӣ наздик намуда, ба ҷараёни танзимнашавандаи иқтисодиёти глобалӣ мавзун гардонанд.

Ҳамин тариқ, дар раванди сиёсии ҷаҳонӣ аз байни иқтисодиёти миллий марзҳо бардошта мешаванд. Масъалаи мазкур, ки аввал унсури ҳоси сиёсати дохилӣ буд, акнун моҳияти сиёсӣ байналмилалӣ пайдо менамояд. Он ҳолатро менамояд, ки навъҳои асосии сиёсати бузург: сиёсати дохилӣ ва сиёсати хориҷӣ ба ҳам омехта мегарданд. Вазъияти мазкур фақат марбути ҳаёти иқтисодӣ набуда, соҳаҳои мухталифи ҳаёти ҷамъиятӣ, иҷтимоӣ, фарҳанг ва алаҳхусус, сиёсат ва фаъолияти субъектҳои гуногуни ҳаёти сиёсиро фаро

мегирад. Муносибатҳои сиёсӣ дар олами глобалӣ аҳамияти барҷаста пайдо менамоянд. Хосиятҳои дохилию хориҷии муносибатҳои сиёсиро мушаххасан муайян намудан номумкин мегардад. Тадричан оқибатҳои сиёсати дохилӣ барои сиёсати хориҷӣ аҳамияти бештар пайдо менамоянд ё баръакс сиёсати хориҷӣ дар таҳхису муқаррар намудани хосиятҳо ва унсурҳои сиёсати дохилӣ ва самаранокии онҳо нақши барҷастаро соҳиб мегардад.

Масъалаҳои дохилии инкишофи кишвар аҳамияти байналмилалӣ пайдо менамоянд. Қоидаҳо, меъёрҳо ва амалияи идораи сиёсӣ ба ҳама саволҳои ҳукумат оид ба ҳалли масъалаҳо ҷавоби мушаххас омода намоянд. Онҳо аз хотире ки зудҳаракат ва мавзун нестанд ва ба ҳама тағйироти ҷомеаи сиёсӣ мутобиқ шуда наметавонанд, аз рӯи зарурат рӯ ҷониби арзишҳо ва унсурҳои берунӣ меоранд. Ҳамкориҳо бо хориҷиён вусъат мебахшанд.

Дар раванди глобаликунонии сиёсат мақом ва нақши воситаҳои коммуникатсионӣ тадричан меафзоянд. Суръати тағйироти технологӣ, маҳсусан дар соҳаи иттилоот ва телекоммуникатсия дар раванди глобаликунонии сиёсат таъсири ғаёб мерасонанд. Иттилооти зиёду зарурӣ оид ба рушди иқтисодии олам, истиқлоли иқтисоди миллиро зери шубҳа мегузорад. Технологияи иттилоотӣ ба васеъшавии соҳаи иттилоотии индустриявӣ, ба шакли конгломератҳои гуногунмиллӣ оварда мерасонанд, ки назорати ҳукуматҳои милли аз болои ғаёбияти онҳо номумкин мегардад.

Яке аз омилҳои дигари глобаликунонии иттилоотии сиёсиро ҳарчи бештар ривҷ ёфтани низоми алоқаи спутникӣ ташкил менамояд, ки мавҷудияти назорати давлатҳои алоҳидаро аз рӯи ҷараёни иттилоот нолозим мешуморад. Масъалаи мазкур ба таври ҷиддӣ дар доираи ташкилотҳои байналмилалӣ мавриди баҳс қарор мегирад. Зеро ҳукуматҳои милли онро ба масъалаи истиқлолияти давлатӣ пайваست намуда, намехоҳанд, ки он аз доираи таъсир ва нуфузи онҳо берун барояд.

Раванди глобаликунонии сиёсат имкониятҳои аз ҳам ҷудо намудани сиёсати дохилӣ ва хориҷиро хеле маҳдуд менамояд. Беҳуда нест ки ташкилот, иттиҳодияҳо ва ширкатҳои гуногун дар як айём кӯшиш менамоянд, ки ҳам ба саволҳои сиёсати дохилӣ ва ҳам ба масъалаҳои низоми муносибатҳои байналхалқӣ ҷавоб ҷӯянд. Дар мамлакатҳои зиёде дар назди таркиботу сохторҳои сиёсӣ намоёндагии манфиатҳои иқтисодию молиявии кишварҳои хориҷӣ ташаккул ёфтаанд, ки тариқи ғаёбияти лоббистӣ кӯшиши ҳалли масъалаҳоро менамоянд. Чунин ҳолат бори дигар аз ҳам ҷудо набудани навъҳои асосии сиёсати кабирро нишон медиҳад. Ҳолати бавҷудодаи мақоми давлатҳои милли дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки нақши давлат ҳамчун унсури асосии сиёсати ҷаҳонӣ то андозае маҳдуд гардидааст.

Се гурӯҳи муносибатҳо бартарӣ пайдо намудаанд ва тадричан инкишоф ёфта, нақши пешбарро ба худ мегиранд:

- муносибатҳои байниҳамдигарии давлатҳо;
- муносибатҳои байниҳамдигарии давлатҳо ва ширкатҳои таъшилотҳои байналмилалӣ;
- муносибатҳо ва робитаҳои мутақобилаи байни ширкатҳо.

Ҳолати инкишофи равандҳои глобаликунонӣ ва низоми муносибатҳои байналхалқиро таҳлил намуда, ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки давлати соҳибистиклоли миллӣ минбаъд ҳамчун воҳиди асосии муносибатҳои байналхалқӣ маҳдуд мегардад. Мақоми он тағйироти ҷиддиро дарёфтааст. Ҳоло давлати миллӣ воҳиди томи созмонҳои сиёсӣ ё иқтисодиро таъшилотҳои надода, фақат як қисми созмони бузурги системаи сиёсии ҷаҳониро таъшилот менамояд. Дар баробари давлат унсурҳои муҳими раванди сиёсии ҷаҳониро нерӯҳо ва таъшилотҳои гуногуну зиёде таъшаққул медиҳанд. Яке аз шаклҳои асосии зуҳури падидаи маъкур фаъолияти таъшилотҳои транснационалӣ мебошад, ки асосан новобаста аз давлат фаъолият менамоянд. Афзудани нақши ширкатҳои транснационалӣ имкониятҳои воҳидҳои давлатию миллиро маҳдуд намуда, дар муносибатҳои байниҳамдигарии давлатҳо монеаҳои гузашта, нақши минтақаҳо дар низоми нави олам афзун менамояд. Паст гардидани самаранокии фаъолияти ҳукуматҳои миллӣ боиси афзудани тамоюлҳои марказгурез гашта, то андозае ҳокимиятро заиф мегардонад ва салоҳияти онро маҳдуд месозад. Ҳолати зайл сабабҳои дар арсаи сиёсии олам мақоми махсус пайдо намудани унсурҳои нави гайридавлатӣ гардида, дар муносибатҳои байналхалқӣ нақши мақомоти муттаҳидкунандаи давлати афзун менамояд.

Дар зери таъсири истифодаи васеи технологияи коммуникатсионӣ фазои ягонаи глобалӣ, ҳолати ягонаи фазогиро вақтии умумисайёравӣ таъшаққул меёбад. Он имконият медиҳад, ки маҳдудиятҳо ва зиддиятҳои гузаришӣ дар иттилоот аз байн бардошта шаванд ва заминаҳои таъшаққули тамаддуни ягона фароҳам меоянд. Он заминаи бозғатимоди шаклҳои ҳамкориҳои халқҳо ва кишварҳо дар ҳалли масъалаҳои мухталифу мураккаби ҳаёти ҷомеа мегардад. Имконият медиҳад, ки баҳамтаъсиррасонии халқҳо ва давлатҳо дар ҳалли масъалаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва экологӣ фароҳам оянд. Инкишофи муносибатҳои байниҳамдигарӣ, таъшаққули манфиатҳои умумиминтақавӣ ва умумисайёравӣ водор месозанд, ки муносибатҳои байналмилалӣ бештар ҳосияти феълӣ дошта бошанд. Гузариш ва рушди масъалаҳои шаффоф гарданд.

Инкишофи воситаҳои коммуникатсионӣ ба сифати омилҳои глобаликунонии сиёсат имконият медиҳад, ки ҳатто ходимон ва сарварони сиёсии кишварҳои дигар барои тақвияти фикр ва муносибатҳои ба шаҳрвандони давлатҳои хориҷӣ муроҷиат намоянд. Яъне, имконияти афзудани ҳулосаҳои аудиторияи транснационалӣ пайдо гаштааст ва инкишоф меёбад.

Таваассути воситаҳои ахбори омма ба аудиторияи кишварҳои минтақаҳои дигар муроҷиат намудани ходимони давлатӣ, сарварони сиёсӣ ва нерӯҳои

гуногуни сиёсӣ оқибатҳои мухталиф дорад. Он метавонад дар муттасили ва мутаносибии муносибатҳои байналмилалӣ ҳалал расонад. Аз ин ҷост, ки сарварони давлатҳои гуногун ҳарчи бештар дар бораи нигоҳ доштани анъанаҳо ва арзишҳои миллии суҳан намуда, маданияти миллиашонро тавассути ҳимоя аз технологияи коммуникатсионӣ ҳифз кардани мешаванд. Беҳуда нест, ки ҳукуматҳои миллии баҳри ҳимояи манфиатҳои миллию фарҳангиашон ҷораҳои қатъӣ ва зарурӣ меандешанд.

Рушди технологияи пешқадами коммуникатсионӣ имкониятҳои зиёди инкишофи бозори ҷаҳониро афзун менамояд. Дар ташаккул ва инкишофи тарзи ҳаёти нав, ҳаёти умумии мардум воситаҳои мухталиф мусоидат менамоянд.

Ҳамин тариқ, раванди глобаликунонии сиёсат дар ибораи «ду дунёи сиёсати ҷаҳонӣ» (Ч. Розенау) барҷаста намудор гаштааст. Аз як тараф фаъолияти давлатҳои миллии соҳибхитӣ ва аз ҷониби дигар воқеияти ташкилотҳои гайридавлатӣ, иттиҳодияҳо ва ширкатҳо, ки дар якҷоягӣ олами муосирро пурҷараён ва пурихтилоф намудаанд ва дар фаҳми моҳияту хусусиятҳои сиёсати байналхалқӣ тағйироти сифатӣ ворид сохтаанд.

§2. НИЗОМИ НАВИ ҶАҶОНӢ

Замони муосир дар бораи дарёфти роҳу воситаҳои беҳтари ҳалли масъалаҳои умумиҷаҳонии инкишоф назария ва таълимоти мукаммалро ба миён овард. Намоёндагони мактабҳои гуногуни илмӣ ва ҷараёнҳои мухталифи сиёсӣ бештар дар ду ҳолат рӯ ба дарёфти роҳу воситаҳои ҳалли масъалаҳои инкишофи геополитикии олам меоранд. Аввало, масъалаҳои глобалии инкишоф тавачҷӯҳи онҳоро ба худ кашидааст. Дар зери ибораи «масъалаҳои глобалии инкишоф» масъалаҳои умумисайёравӣ фаҳмида мешаванд. Хосиятҳои масъалаҳои рушди сайёра мавриди таърифу тавсиф қарор мегиранд. Муҳаққиқон дар бисёр мавридҳо масъалаҳои умумибашарии инкишофро амиқу мушаххас тадқиқ карда наметавонанд. Вазъияти мазкур дар ҳалли масъалаҳои глобалӣ монеаҳо ва маҳдудиятҳоро пеш меорад. Баъдан, роҳу воситаҳои беҳтари инкишофи сайёравӣ мавриди тадқиқоти доираҳои илмӣ қарор мегиранд. Ташҳиси роҳу воситаҳо мураккаб ба амал меояд. Мактабҳои илмӣ ва пажӯҳишгарони гуногун мавқеи мухталиф доранд. Ба ҳар ҳол назари муҳаққиқон дар мавриди аввал - ташҳиси ҳудудҳо ва хусусиятҳои асосии масъалаҳои глобалӣ бештар муваффақ мешаванд. Бе ҳеҷ шакку шубҳа таҳдиди ҷанги термоядрӣ; фоҷиаҳои экологӣ; таркиши демографӣ ва депопулятсияи аҳоли дар минтақаҳои гуногуни олам; идоранашавандагии оқибатҳои пешрафти илмию техникӣ; гораггарона истифода намудани захираҳои меҳнатӣ; ҳарчи бештар аз ҳам ҷудо гаштани «Шимоли сарватманд» ва «Ҷануби бенаво» ва масъалаҳои дигаре, ки ақлу ҳуши оламиёнро ба худ кашидаанд ҳамчун масъалаҳои глобалии инкишоф доништа шудаанд. Дар мавриди дуюм вазъият

мураккабтар аст. Назария ва таълимоти мухталиф пешомади стратегии инкишофро, ки тавассути ҳалли масъалаҳои глобалии инкишоф сурат мегиранд, ба тарзи гуногун маънидод менамоянд.

Дар бораи низоми нави сиёсии олам намояндагони ташкилоту созмонҳои гуногун андешаҳо иброз менамоянд. Онҳо аз ҷиҳати назариявӣ тарҳ ва пешомади инкишофи ҷомеаи ҷаҳониро баён менамоянд. Дар амалияи мазкур нақши созмонҳои ғайриҳукумати кишварҳои гуногун, ташкилотҳои байналхалқӣ тадриҷан барҷаста мегарданд. Ассотсиатсияи ёрии СММ, Хазинаи Стенли, Ташаббуси стокгоlmӣ, Клуби римӣ, Институти байналхалқии тадқиқоти амалӣ (Гурӯҳи парижӣ), Шӯро оид ба омӯзиши инсон ва ғ. дар бораи пажӯҳиши масъалаҳои муҳимтарини рушди глобалӣ нақши фаъол мебозанд. Махсусан, эътибори Клуби римӣ ва Гурӯҳи парижӣ хеле баланд аст.

Дар нимаи дуюми солҳои 60-уми асри XX гоյи сулҳи умумибашарӣ ва пешомади ягонаи инкишофи инсоният зери ҳатар монд. Ҳар гуна шубҳаҳо оид ба масъалаи мазкур дар доираҳои илмӣ беш аз пеш баландтар садо медоданд. Дар ин давра авҷи нави рӯовариҳо ва манфиатҳо ба масъалаҳои инкишофи глобалӣ баланд гардид. Бисёри муҳаққиқон соли 1968-ро соли «гардиши бузург» медонанд, ин дар саросари ҷаҳон эътирози ҷамоатчиғии олам ба муқобили бесалоҳиятии ҳукуматҳои миллӣ, роҳбарони давлатӣ ва созмонҳои байналхалқӣ оид ба танзим ё муқаррар намудани самтҳои асосии инкишофи глобалӣ баланд гардид. Дар воқеъ, дар ин айём ҳукуматҳои миллӣ ва созмонҳои байналхалқию минтақавӣ наредонистанд, ки зиддиятҳои соҳаҳои иқтисодӣ, экологӣ то қучо мераванд ва ҷӣ оқибатҳо ба бор хоҳанд овард. Аз ин хотир, дар заминаи ҷунин муносибатҳо созмонҳои гуногуне таъсис ёфтанд, ки мақсади асосии онҳоро дарёфти ташҳиси беҳтари оқибатҳои рушди соҳаҳои ҳаёти инсоният ва танзими онҳо ташкил медод. Ҷунин созмонҳо фаъолиятро пеш гирифтанд, ки ба ҳукуматҳои миллӣ дар пайғирӣ ва амиктар муайян сохтани рушди стратегии олам мусоидат намоянд ва ҷомеаи ҷаҳониро аз бўҳрони шадиди масъалаҳои пурзиддият ва муқовиматомези умумисайёравӣ раҳонанд. Клуби римӣ низ дар заминаи ҷунин арзишҳо ва муносибатҳо ташаккул ёфта, дар бораи пешомади рушди сайёравӣ таълимоти мукаммалеро бунёд намудааст. Фаъолияти Клуби римӣ яке аз омилҳои асосие гардид, ки дар ташаккулу инкишофи глобалистикаи сиёсӣ- илм дар бораи олами глобалӣ ва масъалаҳои он сахм гирифтааст.

Масъалаҳои асосие, ки бештар таваҷҷӯҳи аъзоёни Клуби римиго ба худ ҷалб намудаанд ба таври зерин муаррифӣ мешаванд: оё ҳолати бардамии муҳити табиӣ минтақавӣ ва умумисайёравиро нигоҳ доштан мумкин аст?; инкишофи баробари иқтисодӣ; мутаносибии инкишофи ҷамъиятӣ ва неқўаҳволии одамон; имкониятҳои барқарор намудани захираҳои табиӣ; оё зарурат ба тағйири характери истифодаи маводҳои энергетикӣ ва ашёи хом, тарзи истеҳсолот ва истеъмолот дар мамлакатҳои индустриалии музофотӣ

минбаъд ҳам, дар асосҳои маҳдуди манфиатҳои иқтисодӣ бо роҳи муқовимати камтарин ба амал меоянд ё не? Ба чунин гузориши масъала дар маърузаи аввалини Клуби римӣ, ки бо роҳбарии Д.Медоуз таҳти номи «Ҳудудҳои инкишоф» (1972) омода намуда буданд ҷавоби манфӣ гардониданд. Онҳо тарҳи нави оламо тартиб дода, ба ҳулосаҳои зерин омада буданд: 1. Агар афзоиши аҳоли, инкишофи индустриякунонӣ, истехсоли озуқа ва истифодаи захираҳои табиӣ дар олам дар сатҳи кунунӣ боқӣ монад, инкишоф дар сайёраи Замин дар зарфи сад сол ба ҳадди хеш мерасад; 2. Таксимои инкишофи аҳолиро тағйир додан ва ҳамчунин шароити мӯътадили иқтисодӣ ва экологиро ба вучуд овардан имконияти дар оянда амал карданро муҳайё месозад. Имконияти муайян намудани таносуби инкишофи глобалии минтақаҳо мавҷуд аст. Талаботи асосии моддии ҳар минтақаро қонеъ гардонидан мумкин мегардад. Онҳо имконияти баробари воқеагардонии иқтисодии инфиродии худро пайдо карда метавонанд; 3. Агар инсоният дар ин самт кӯшишҳо ва фаъолияти мақсаднок наояд, он гоҳ муваффақ хоҳад гардид.

Доираи фаъолияти Клуби римӣ тадриҷан васеъ гардидааст. Маърузаҳо тамоюлҳои интегратсионии дохилии ҷомеаи ҷаҳонӣ, тағйиротҳои рӯовариҳои арзишии бошандагони сайёра, масъалаҳои бунёд ва такмили таҳкими тамаддуни пешқадам ва ғайраҳо, ки дар заминаи принсипи ҳамраъйии умумӣ асос ёфтаанд, дарбар мегиранд. Бештар таваҷҷӯҳи онҳо пешомади инкишофи Аврупо ба худ кашидааст. Онҳо аз рӯи лоиҳаи «Аврупо-2002» тадқиқот бурда, кӯшиши муайян намудани нақш ва масъулияти Аврупо дар рушди ҷомеаи ҷаҳонӣ ва гузаришҳои он менамоянд.

Яке аз маърузаҳои асосии Клуби римӣ бо номи «Инсоният дар номуайяни» (1974) машҳур гардидааст, ки дар он Месарович тарзи нави таҳлил ва баҳисобгирӣ низомии мураккабро пешниҳод намудааст. Тарҳи мазкур оламо аз 10 зерсистемаи минтақавӣ иборат дониста, масъалаҳои як минтақаро аз ҳисоби минтақаҳои дигар ҳал менамояд. Ду самти мушкилиҳо – зиддияти байни инсон ва табиат ва зиддияти «Шимоли сарватманд» ва «Ҷануби бенаво» ҳамчун зиддияти асосии марҳалаи муосири инкишоф дониста мешавад. Дар асоси чунин таҳлилҳо сабаби ба ҳолати бӯҳронӣ расидани инкишофро дар нарасидани захираҳои ҳаётан муҳим меҳисобиданд.

Намояндагони марказҳои гуногуни тадқиқотӣ оқибатҳои инкишофи бӯҳронии соҳаҳои мухталифи ҳаёти ҷомеаро мавриди пажӯҳиш қарор дода, ба ҳулосае омаданд, ки олами ягонро тарҳи ягонаи инкишоф мебошад. Онҳо ҳангоми таълифи гоҷо, таълимот аз он маншаъ мегиранд, ки агар олам ягона бошад, пас бояд тарҳи ҳосаи инкишофи онро мураттаб сояд ва он тавонад низомии ягонаи глобалиро муаррифӣ наояд. Олимони мамлакатҳои гуногун тарҳҳои мухталифу зиёди олами глобалиро омода намуданд, ки навоҳи ва шаклҳои гуногуни ҳалли масъалаҳои умумибашарино нишон дода, низомии ягонаи рушди оламо тарҳрезӣ менамоянд. Махсусан, тарҳи олам, ки аз

ҷониби Д.Медоуз, Д.Форрестер, Г.Месарович-Пестел ва дигарон пешниҳод гардидааст, бештар таваҷҷӯро талаб дорад.

Дар глобалистикаи сиёсӣ то ҳоло ҷаҳми ягонаи мафҳуми «тарҳи глобалӣ» ташаккул наёфтааст. Аз ин хотир, мактабҳои гуногун ва муҳаққиқони алоҳида дар бораи он назари мухталиф доранд. Дар саромади муносибати онҳо қоидаҳо ва меъёрҳои мухталиф меистанд. Дар айни замон, ки марҳалаи авҷи компютерикунории соҳаҳои мухталифи ҳаёт идома дорад, ба тарҳрезии компютерӣ мароқи зиёд зоҳир мешавад. Бо истифода аз методҳои тадқиқи математикӣ дар пайвастагӣ бо имкониятҳои компютерӣ тарҳи гуногуни инкишофи умумисайёравӣ пешниҳод мегардад.

Дар бораи низомии ягонаи олам ва самтҳои асосии ташаккули он андешаҳо таърихи тӯлонӣ доранд. Таълимот ва назарияи гуногун оид ба масъалаи мазкур қариб дар ҳамаи давраи замонҳо вомехӯранд. Аммо асри XX дар ин масъала пешсаф аст. Яке аз таълимоти қомиле, ки солҳои 30-уми асри XX баён ёфтааст, ба қалами профессор Ю.Стэйли тааллуқ дорад. Ӯ ғояи интегратсияи иқтисодии мамлакатҳо ва баҳамтаъсиррасонию аз ҳам вобаста будани онҳоро пешниҳод намуда буд. Аммо муҳаққиқ муносибатҳои сиёсии қомеаро ҳамчун қомеаи ташаккули фазои мутаҷҷибу ялқути инкишофи қомеаи ҷаҳонӣ меқонист. Инкишофи сиёсии давлатҳо, сиёсати экспансионии давлатҳои муқтадир ба он қомеа мегардид. Бинобар ин, барои рафъи ҳодиса Ю.Стэйли пешниҳод намуда буд, ки тавассути ташаккул ва инкишофи созмони доимии иқтисодӣ метавон таъсири қомеавии омилҳои сиёсиро паст намуд. Созмони иқтисодӣ, ки дар қомеабари гурӯҳҳои иқтисодӣ ташкилотҳои сиёсӣ - ҳукуматҳои миллиро низ дарбар мегирифт дар роҳи муқаррар намудани муносибатҳои байни давлатҳо ва муқолаҳои созмонҳои сиёсӣ сахм мегирифт. Албатта, ҳадафи асосии ташкилоти иқтисодӣ-ташаккули бозори байналхалқӣ дар ҳеҷ сурат сарфи назар намегардад.

Дар ҷунин маъниҳо муҳаққиқони дигар, аз қабиле А. Тойнби ибрози назар намуда буданд. Ӯ соли 1947 оид ба ташаккули иттиҳоди сиёсии олам андешаҳо меронд. Яке аз ҳелҳои тарҳи нави олам дар заминаи назари Я.Тинберген ташаккул ёфтааст. Асари «Бозсозии низомии байналхалқӣ» зарурати ба амал баровардани тағйироти умумиро дар низомии муносибатҳои байналхалқӣ асоснок меқамуд. Мақсад аз он ташаккули низомии нави иҷтимоӣ иқтисодии олам аст, ки дар он ҳар як шахс мақоми ҳоса дошта, тақоми беҳдошт ва қӯшишҳо барои қомеъ гардонидани талаботи манфиатҳои ӯ равона ҳоҳанд шуд. Тинберген қоситаи асосии таъмини ҳаёти арзанда ва неқӯаҳволии одамонро дар муҳайё намудани қомеабарии имкониятҳои одамон новобаста аз давлатҳои миллий ё сатҳи байналхалқӣ меҳисобад. Аммо дар ояндаи наздику дур низ ҷунин қомеабарии имкониятҳо ба одамон пешниҳод намудан осон нест. Зеро мамлакатҳо ва халқҳо сатҳи гуногуни инкишофро аз сар меғузaronанд. Бе заминаи моддӣ эълон намудани шиори либералии «қомеабарии

имкониятҳо» новобаста аз макон ва замон аз ҳақиқат дур аст. Ин гуна гоյҳо ё таълимоте, ки асосҳо ва заминаҳои воқеӣ надоранд, кам нестанд.

Дар назарияи «Мақсадҳо барои инсоният» дар заминаи арзишҳои адолатнокӣ ташаккули низоми нави ҷаҳониرو тақозо доранд. Он ба гоӣи «инкишофи мавзунӣ тамоми ҷомеа, ки ахлоқи нави гуманистӣ ва ҳамраъӣи байниҳамдигариро ба роҳбарӣ мегирад» асос ёфтааст.

Глобалистҳо фақат дар сатҳи гоӣҳои сиёсӣ ё таълимоту доктринаҳо мавҷудияти андешаҳоро наменвисанданд. Ҳарчи бештар барои онҳо расмӣ-ёт ёфтани таълимот ва дар шакли давлатию сиёсӣ воқеият пайдо намудани онҳо аҳамият дорад. Дуруст аст, ки на ҳамаи глобалистҳо дар як сатҳ даъво ё талабҳо пешниҳод менамоянд. Глобалистҳое, ки бештар ба рафти инкишоф умедбахшона назар менамоянд, то андозае андешаҳои нави дигар иброз медоранд. Яъне, онҳо сатҳи муносибатҳои байниҳамдигарии давлатҳо, минтақаҳоро ба инобат гирифта, раванди сиёсии ҷаҳониру ҳамаҷониба таҳлилу таркиб намуда, ба ҳулосаҳои нисбатан реалистӣ меоянд. Воситаҳо ва қоидаҳои меъёрҳои ташаккули низоми нави ҷаҳонӣ, ташаккули «давлати ҷаҳонӣ» ва ё таъсиси «ҷомеаи ҷаҳониру» асоснок менамоянд.

Таҷрибаи инкишофи олам нишон медиҳад, ки дар муқобили таълимот ва гоӣҳои инкишоф монеаҳо ва зиддиятҳои муҳталифе пайдо мешаванд. Вақте ки масъалаҳои назариявии инкишофи глобалӣ мавриди муҳокима қарор мегиранд, хоҳу ноҳоҳ зиддият дар байни нигоҳи глобалӣ ва воқеияти ҷамъиятӣ пеш меояд. Махсусан, таносуби масъалаҳои истиқлолияти миллию давлатӣ дар доираи ҷомеаи умумисайёравӣ; таносуби миллият, худшиносии миллий, интернатионализм ва космополитизм; глобализм ва ҷараёнҳои лоқалӣ ва масъалаҳои зиёди дигаре пеш меоянд. Дар бисёр ҳолатҳо бартарӣ ба ҷониби масъалаҳои умумибашарӣ дода мешавад. Ҳатто ҳуҷҷатҳои сиёсии байналҳалқӣ принсипи бартариӣ арзишҳои умумибашарӣ нисбати арзишҳои махсусро ба сифати меъёри муносибатҳо муайян намудааст. Гарҷанде ки давлатҳои пурқудрат онро ба роҳбарӣ нагиранд ҳам, он расмӣ-ёт ёфтааст. Дар воқеияти инкишофи муносибатҳои байниҳамдигарии давлатҳо ҳимояи манфиатҳо ва амнияти миллий дар мадди аввал гузошта мешаванд. Вобаста ба ҳолати баамаломатаи ташаккули ва инкишофи таълимоти рушди глобалӣ мақом ва нақши истиқлолияти давлатӣ ҳамчун субъекти марказии муносибатҳои байналҳалқӣ меқоҳад. Дар инкишофи олам мақоми давлат маҳдуд мегардад ва нақши созмонҳои байналҳалқию минтақавӣ, ширкатҳои транснационалӣ меафзояд. Ҳатто муҳаққиконе пайдо шудаанд, ки аллақай гоӣи давлати миллиро ба анъана ва боқимондаҳои замони гузашта мансуб медонанд. Истиқлолияти давлатӣ ҳамчун монеаи ҳалли масъалаҳои глобалии инкишофи ҷомеа маънидод мешавад. Аз ин ҷост, ки аз байн бардоштани марзҳои давлатӣ, ҳудудҳои миллий ва ҳолатҳои дигаре, ки монеаи ҳалли масъалаҳои инкишофи глобалӣанд ҳамчун заминаҳои асосии «инкилоби инсонӣ» баромад

менамоянд. Он инкилобест, ки трансформатсияи ҷомеаи инсониро таъмин намуда, онро аз як ҳолати сифатӣ ба ҳолати дигар мерасонад.

Ғояи марказии низоми нави олам дар ҳар сурат мавриди баҳс ва раддия қарор додани истиклолияти миллии давлатҳо мебошад. Баъзан, дар андешарониҳо чунон дур мераванд, ки аз ғоя ва принсипи истиклолияти миллий даст мекашанд. Истиклолияти миллии давлатҳоро ҳамчун ҷимояи манфиатҳои маҳдуди миллию давлатӣ бар зарари манфиатҳои стратегияи инсоният маънидод менамоянд. Чуноне ки дар маърузаи Клуби римӣ омадааст, дар ҳолате ки давлатҳои муқтадир микдори зиёди яроқи қатли оро гирд овардаанд, пуркуват гаштани ҳокимияти давлатҳои миллий барои тамоми инсоният хатар ва фоҷиаовар аст. Аз ин ҷост, ки А. Долмен вайрон намудани низоми моликияти миллиро пешниҳод намуда, онро ҳамчун захираҳо дар ҳудудҳои давлатӣ доништа, моликияти умумӣ ба захираҳоро беҳтар меҳисобад. Мавҷудияти моликияти миллий ҳамчун манбаъ ва омилҳои асосии зиддиятҳо ва муқовиматҳои байни халқҳо ва давлатҳо доништа мешавад. Дар ҷунин маъно Я.Тинберген низ андешаҳо ибраз менамояд. Ба андешаи ӯ, дар даврҳои наздиктарин истиклолияти давлатӣ нисбати захираҳои ҷонӣ ва табиӣ ҳудудҳо дар зери таъсири институтҳои байналхалқӣ боқӣ мемонад. Аммо онро муҳаққиқ ҳамчун маънидоднамоии на ҳудудӣ, балки функционалӣ доништа, дар заминаи мақсадҳои муайян воқеӣ медонад. Умуман, Я.Тинберген истиклолияти миллии давлатҳоро рад намуда, трансформатсияи тамоми захираҳои оламо дар заминаи принсипи «мероси умумии инсоният» шарҳ медиҳад. Дар охир, истиклолияти сайёравиро, ки тавассути фаъолияти институтҳои байналхалқӣ воқеӣ мешавад тавсиф менамояд.

Глобалистҳо ташаккули низоми нави ҷаҳониро аз ду марҳалаи асосӣ иборат медонанд: интегратсияи минтақавии давлатҳо ва интегратсияи умумисайёравӣ. Ҳангоми интегратсияи минтақавӣ мамлакатҳои мутамаддини олам (150 давлат) ба 12-15 федератсияи минтақавӣ ҷудо мешаванд. Онҳо воҳидҳои асосие мегарданд, ки дар заминаи онҳо марҳалаи дигар оғоз мешавад.

Интегратсияи умумисайёравӣ ё ташаккули системаи глобалӣ равандҳои мухталифро фаро мегирад: ислоҳоти саросарии СММ; ташаккули муассисаҳои ғайримиллӣ, минтақавӣ; ба ҳазинаи умумичаҳонӣ табдил ёфтани Бонки асъори хориҷӣ; ташаккули мақомоти умумисайёравӣ, ки захираҳои океани ҷаҳонӣ, қазри баҳр, фазои ҳавоӣ ва кайҳонро ихтиёрдорӣ менамояд ва ғ. Идораи ҳамаи қорҳоро ҳукумати ҷаҳонӣ ба амал мебарорад. Аммо ҳукуматҳои миллий низ барои ҳалли масъалаҳои ҷузъии инкишоф боқӣ мемонанд. Ба сифати давлат ё ҳукумати ҷаҳонӣ федератсияи ҷаҳонӣ амал менамояд, ки хусусиятҳои зеринро дорад: системаи ягонаи амният; асъори умумии захиравӣ, стратегияи ягонаи сиёсии инкишоф; қонунҳои умумӣ, ки муҳити зистро ҷимоя менамоянд; идораи умумии захираҳои умумичаҳонӣ.

Намунаи федератсияи ҷаҳонӣ дар марҳалаи аввал интегратсияи аврупоӣ хизмат менамояд. Ин шакли минтақагарой бояд ба принципи баробарӣ ва истисноӣ гегемонизм асос ёбад. Дар федератсияи умумиҷаҳонӣ мақоми ҳосаро вобаста ба аҳамият ва мазмун гурӯҳҳои динӣ ва фарҳангӣ ишғол менамоянд. Онҳо дар ворид намудани кишварҳои «ҷаҳони сеюм» ба ҷомеаи ҷаҳонӣ нақши муассир мебозанд.

Принсипҳо ва меъёрҳои муносибат ба раванди низоми навини олам дар заминаи илми муосир бунёд ёфтаанд. Онҳо муносибати методологии қавию илмиро пеша менамоянд. Яъне, дар масъалаи бунёди илмии таълимот ва доктринаҳои сиёсӣ ҷойи шубҳа наменонад. Аммо саволе ба миён меояд, ки асрҳои аср давлат ба сифати меҳвари муносибатҳои байналхалқӣ баромад менамояд, оё мақом ва нақши ҳешро ба ҳамин осонӣ аз даст медиҳад? Оё давлатҳои миллӣ ҳамаи имкониятҳои рушдро аз даст додаанд? Ба чунин сурат саволҳои зиёде пайдо мешаванд. Халқҳо ва кишварҳо дар инкишофи таърихиашон дорои анъанаҳо, арзишҳои муқаммалӣ ахлоқию этникӣ ва хусусиятҳои дигар гаштанд ва онҳо тадриҷан қомил гашта, тарзи ҳаёти онҳоро сайқал додаанд. Менталитети ҳосаи миллӣ ва кишвардорӣ ташаккул ва инкишоф ёфт. Табиист, ки дар ҳолати мазкур дар масъалаи гузариш ба низоми сифатан нави муносибатҳо ва дарҳол пайдо намудани одатҳо ва арзишҳои фарҳангӣ монеаҳои қиддӣ ба амал меоянд. Махсусан, тағйироти сифатии муносибатҳои сиёсии ҷомеа басо мушқил аст. Олами сиёсии муосир дар самти ташаккули идеологияи ягонаи аз зиддиятҳои антагонистӣ, мочароҳо, фанатизми динӣ, миллатгароии қанора озод ба мушқилиҳо ва монеаҳои қиддӣ рӯ ба рӯ мешавад.

Дар афкори сиёсии кишварҳои Ғарб мафҳуми «миллиарди тиллоӣ» васеъ истифода мегардад. Он дар маънои аҳолии мамлакатҳои «олами аввал», ки ба *Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ ва инкишоф* дохиланд, доништа мешавад. Ба ҳаёти он асосан кишварҳои аврупоӣ дохиланд. Фаъолияти муҳаққиқони Клуби римӣ боиси ташаккули ғояи ҳоста гирифтани ва ҷудо гардонидани ҳамаи қисми аҳоли мегардад, ки имкони мавҷуд будани ва зистанро аз даст медиҳанд.

Дар таълимоти «низомии нави ҷаҳонӣ» асоснокнамоии консепсияи «миллиарди тиллоӣ» ҷойгоҳи ҳоса пайдо намудааст. Муҳаққиқони мактабҳои илмии Ғарби сарватманд исботи қуноидани мешаванд, ки сатҳи дилхоҳи зиндагии аҳолии оламо ташаккул додан мумкин аст, фақат дар ҳолате ки он аз 1 млрд. беш набояд.

Маърузаҳои муҳаққиқони Клуби римиро мактабҳои гуногуни илмӣ мавриди таҳлил қарор додаанд. Онҳо дар заминаи принсипҳо ва муносибатҳои методологии муайян иншо гардидаанд. Аз ҷиҳати методологӣ онҳо ифодаи принципи позитивизм мебошанд ва таҳлили масъалаҳои инкишофи ҷомеа арзишҳои ахлоқиро ба эътибор намегиранд. Онҳо ҷомеаро ҳамчун низом

намеомӯзанд. Низомро ҳамчун масъала намеҳисобанд. Балки масъалаи низомро таҳлил менамоянд.

Принсипи дигарро индивидуализми методологӣ ташкил менамояд. Инсониятро ширкати индивидҳо меҳисобанд. Умумиятҳои этникӣ, аз ҷумла халқро ҳамчун субъекти ҳуқуқ эътироф намекунанд. Халқҳо барои муаллифони назарияи «низоми нави ҷаҳонӣ» манбаи зиддият ва муқовиматҳои ба низоми онҳо таҳдидкунанда дониста мешаванд. Аз ин ҷост, ки истиқлоли халқро дар нисбати ҳудудҳо ва захираҳо эътироф намекунанд. Онҳо ҳуқуқи худро ба соҳибӣ намудан ва тақсим намудани захираҳои тамоми олам эълон доштаанд.

Принсипи дигари муҳаққиқони «низоми нави олам»-ро баробарвазний ташкил менамояд. Он ифодаи баробарвазний дар маркази низоми ҷаҳонӣ -«ҷаҳони якум» мансуб меёбад. Дар аввал он барои истифодаи захираҳо лозим буд, ки тавассути мустамликаҳо ва «ҷаҳони сеюм» амалӣ мегардид. Ҳоло «олами аввал» мекушад, ки баробарвазнӣ ро нигоҳ дорад. Он дар шакли даст кашидан аз демократия ва асоснокнамоии диктатура ба амал меояд. Андешаҳо дар бораи «демократия идорашавандагии оламо таъмин карда наметавонад» ва ё «васеъшавии демократия ба демократия таҳдид менамояд» пайдо гардидаанд.

Ташаккул ва инкишофи низоми нави сиёсии олам бо ҳодисаҳои дигари охири солҳои 80-ум ва аввали солҳои 90-уми асри XX пайваст аст. Тағйироти ҷиддии геополитикӣ, мушкилиҳо дар муайян намудани рақиби асосӣ дар араси байналхалқӣ, ҷойивазнамоии нерӯҳои ҳарбӣ, иттифокҳои сиёсӣ ҳарбии байни давлатҳо, тағйироти кулӣ дар низоми арзишҳои идеологӣ, ивазшавии шаклҳои режими сиёсӣ дар мамлакатҳои гуногун, пайдоиши давлатҳои нав дар ҳаритаи сиёсии олам ва ғ. дар ташаккул ва инкишофи низоми нави сиёсии олам нақш гузоштаанд.

Ташаккул ва инкишофи низоми нави ҷаҳонӣ дар гоҷа, таълимот, докторинаҳои сиёсӣ ва таълифоти мутахассисон таҷассум ёфтаанд. Ҷ.Розенау дар асари «Турбулентнокӣ дар сиёсати ҷаҳонӣ» масъалаҳои низоми нави ҷаҳониро мавриди таҳлил қарор додааст. Ба андешаи ӯ, олами бисёрмарказии дигари муносибатҳои байналхалқӣ ташаккул ёфтааст, ки бесарусомонӣ ва пешбининашавандагӣ хоси он мебошанд.

А.Самюэл (Белгия) дар асари «Пейзажи нави ҷаҳонӣ» гузариш ба низоми нави ҷаҳониро тавсиф намуда, ду ҷиҳати асосии онро таъкид менамояд: гузариши олам аз ҳолати биполярӣ ба ҳолати мачмӯъ; доништанашавандагии гузариши олам ба низоми нави сиёсӣ. Ӯ изҳор менамояд, ки масъалаҳои амнияти байналхалқиро дигар таносуби қувваҳои ҳарбӣ нигоҳ дошта наметавонанд. Ҳатто чунин мафҳум ҳолати мазкурро инъикос намегардонад.

Муҳаққиқон Б.Бади ва М.-К.Смутс (Франсия) муносибатҳои байналхалқиро ҳамчун баҳамтаъсиррасониҳои давлатҳо тавсиф наменамоянд. Сабаби ба ҷу-

нин хулоса омадани онҳо ташаккул ва фаъол гардидани акторҳои гуногуну зиёди байналхалқӣ мебошад, ки дар сиёсати ҷаҳонӣ мақоми ҳешро пайдо кардаанд. Иттиҳодияҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ, ташкилотҳои байниҳукуматӣ ва ғайриҳукуматӣ зиёде кӯшиши сиёсатофаринӣ менамоянд.

И.М.Лолан (Франсия) бештар ба масъалаи «балканикӯнонии сайёра» таваҷҷӯҳ менамояд. Ӯ зери ибораи мазкур дур шудани мамлакатҳо аз ҳамдигарфаҳмӣ ва ҳамраъйиро мефаҳмад. Гӯё инсоният на ба сӯи низоми нав, балки ба ҷониби бенизомуҳо равона аст.

А.И.Уткин (Русия) дар асари «Низоми нави ҷаҳонӣ» (2006) масъалаҳои ташаккул ва шаклгирии низоми нави оламро мавриди таҳлил ва хулосагирӣ қарор додааст. Ӯ нақши давлатҳои муктадирро дар ташаккулу инкишофи низоми нави муносибатҳо эътироф намуда, вале мақоми аввалинро ба ИМА мансуб медонад. Монеаҳои рушди низоми навини оламро дар масъалаҳои интегратсияи сиёсии кишварҳо пайдо менамояд. Тарҳи якутбаи оламро, ки муҳаққиқони ИМА ҷонибдорӣ менамуданд, рад намуда, онро тарҳи ҳамаи инкишофи олами муосир медонад. Ӯ таълимоти рушди бисёрмаркази оламро такмил додааст.

С.Кара-Мурза (Русия) дар асари «Концепсияи «миллиарди тиллоӣ» ва низоми нави ҷаҳонӣ» масъалаҳои асосию назариявии ташаккул ва инкишофи низоми нави ҷаҳониро мавриди таҳлилу таркиб қарор додааст. Ӯ дар нисбати мактабҳои илмӣ Ғарб, бахусус муҳаққиқони Клуби римӣ муносибати канораро пеша намуда, ба назарияи онҳо шубҳа дорад. Сабабҳо ва омилҳои асосии эҷоди таълимоти «миллиарди тиллоӣ»-ро дар ҳимояи манфиатҳои давлатҳои аврупоӣ медонад. Сиёсати экспансионии давлатҳои муктадири Ғарб ва дар зери тасарруф нигоҳ доштани давлатҳои сатҳи инкишофашон нокифояро ҳамчун наъби сиёсати фаъол нишон медиҳад.

Дар раванди инкишофи назарияи сиёсӣ, бахусус таълимоти «низоми нави ҷаҳонӣ» таълимоти Ф.Фукуяма ҷойи махсус дорад. Андешаҳои вай оид ба ҳосияти идеологӣ доштани демократияи муосир аҳамияти бештарро касб намудаанд. Ӯ дар асари «Хотимаи таърих ва одами охирин» ибраз намудааст, ки бо ба охир расидани «чанги сард» олам ба интиҳои инкишофи идеологӣ расидааст. Пахншавии васеи демократияи либералии Ғарб шакли охирини идора доништа мешавад. Демократияи либералӣ ва озодии инфиродиро наъби пешбари идеологияи муосир меҳисобад. Ӯ нишон доданӣ мешавад, ки дар ИМА тарҳи ниҳой ва прагматикӣ ташаккул ёфтааст, ки барои тамоми олам мувофиқ меояд. Қонунҳои он бояд барои тамоми олам қондаи «ахлоқӣ»-и ҳаёт, меъёри некию бадӣ гарданд.

Дар инкишофи назарияи сиёсии муносибатҳои байналхалқӣ С.Хантингтон мақоми ҳоса дорад. Андешаҳои ӯ ба таври барҷаста дар асари «Бархӯрди тамаддунҳо» таҷассум ёфтаанд, ки аз ибтидо то инҷониб дар байни сиёсатмадорон ва муҳаққиқони илмӣ сиёсӣ эътибори бузургро касб намудааст.

Ба андешаи С.Хантингтон, «чанги сард» оқибати муқовиматҳои идеологии асри XX мансуб меёфт. Дар асри XXI бошад бархӯрди тамаддунҳо ва динҳо рафти инкишофи таърихи муайян менамоянд. Аз байн рафтани «чанги сард» ҳадди таърихист, ки афзалияти зиддиятҳои миллиро аз байн рабуда, ба ҷойи он зиддиятҳои тамаддуниро ба миён овардааст. Гуё барои одамон мансубиятҳои миллию давлатӣ чандон аҳамият надошта бошанд. Афзалиятро мансубияти тамаддунӣ соҳиб мегардида бошад. Ё бархӯрди тамаддунҳои ҳиндӣ, исломӣ, японӣ, православӣ, хитой, ғарбӣ, африқой ва америкой лотиниро пешбинӣ менамояд, ки гуё пешомади рушди олам аз онҳо вобаста бошад. Ё тамаддуни исломиро рақоби асосии тамаддуни ғарбӣ медонад. Таркиши демографӣ ва набудани давлати марказӣ дар маънои пуррааш дар ҳудудҳои тамаддуни исломӣ метавонад ба Ғарб таҳдид намояд. Инчунин музаффариятҳои рушди иқтисодии Хитойро омили таъсиррасонии амиқи муносибатҳои байналмилалӣ меҳисобад.

«Низоми нави ҷаҳонӣ» ва масъалаҳои гуногуни он дар таълифоти Ж.Аттали тадқиқ шудаанд. Ё дар асари «Дар пойгоҳи ҳазорсолаи нав» (1991) сохти тичоратӣ ё «номадизм»-ро тавсиф менамояд, ки ҳар гуна марзҳои давлатиро истисно намуда, дар тамоми сайёра бодиянишинон – кӯчманчиҳо дар ҳаракатанд. Онҳо пайвасти анъанавии худ ба мамлакат, ҷамоа ва оиларо зарур намешуморанд ва ҳуқуқ доранд, ки ҳама чизро бихаранд ва бифурӯшанд. Низоми зӯригарӣ ҷояшро ба низоми савдо медиҳад. Аммо ӯ тамоми раванди ташаккули низоми нави оламо аз бозор вобаста намедонад. Ба андешаи ӯ, чунин муносибат инқилобчиёро пайдо менамояд, ки онҳо дарҳол исён менамоянд.

Ба андешаи Аттали, дар низоми нави ҷаҳонӣ мағлубон низ вучуд доранд. Онҳо қасоне мебошанд, ки низоми нави оламо қабул надоранд ва сафҳои онҳо хеле зиёданд. Онҳо кӯшиш менамоянд, ки имконият барои ҳаёти дилхоҳро пайдо намоянд. Аммо аллакай дер шудааст. Чунин имконият дигар пайдо намешавад. Ғолибон бошанд вазъияти дигар доранд. Онҳо ҳама чизро пайдо менамоянд. Тамоми маводи барои ҳаёт зарурро ба таври сунъӣ ба вучуд меоранд. Ҳатто узвҳои бадани одамо низ ба таври сунъӣ ба даст овардан мумкин аст.

Аттали тарафҳои иртиқоии андешаҳои ҳешро сарфи назар накардааст. Ё муқовимати зиёди одамонро дар назар дошт. Аммо ба андешаи ӯ, институтҳои байналхалқӣ бояд ҳокимияте пайдо намоянд, ки аз қудрати давлати миллии боло бошад ва ҳокимияти умумисайёравӣ гардад.

Аттали яке аз сабабҳои бӯҳрони сайёравиро дар барзиёдии аҳолии мебинад. Ёро муҳаққиқони зиёде (масалан, У.Херри) ҷонибдорӣ намуда, барзиёдии аҳолиро сабаби асосии рушди камбизоатӣ ва қашшоқӣ медонанд. Бо аҳолии ҳозираи олам, андеша меронад Д.Пиментел, инкишофи мутаносиби олам кайҳо аз даст рафтааст. Асоси технологияи низоми навро микросхемаҳо

ташкил менамоянд. Онҳо идомаи эҳсосот, функсияҳои организми инсон мегарданд. Ҳамафарогирии воситаҳои алоқа воқеият мешавад.

§ 3. ИТТИҲОДИ САЙЁРАВИИ ДАВЛАТҲО

Олами муосир давраи махсуси инкишофи таърихиро аз сар мегузарад. Он барои ҳар минтақаю кишварҳо ба таври гуногун арзёбӣ мегардад. Дар маҷмӯъ сатҳи инкишофи давлатҳо ва минтақаҳо ба ташаккули рушди равандҳои умумисайёравӣ таъсир мебахшанд. Дар кишварҳои гуногуни олам самти инкишофи стратегиро, асосан равандҳои трансформатсионӣ ва модернизатсионӣ ташкил менамоянд. Қариб дар ҳар макон маъно ва моҳияти онҳоро аз як ҳолат ба ҳолати сифатан нав омадани ҷомеа, муносибати байни одамон ва ҷомеаи сиёсӣ, ташхиси самти стратегии инкишоф ва сатҳи воқеигардонии онҳо ташкил менамоянд.

Яке аз хусусиятҳои асосии инкишофи глобалии оламо маҳдуд гаштани фаъолияти давлатҳои миллӣ ва афзун гаштани мақом ва нақши иттиҳодияю созмонҳои байналмилалӣ дар низоми нави ҷаҳонӣ ташкил медиҳанд. Махсусан, 40-50 соли охир дар бунёди низоми навини олам, танзими муносибатҳои байналхалқӣ ва инкишофи глобалӣ тағйиротҳои кулӣ ворид намуд. Системаи муносибатҳои байналхалқӣ тамоман тағйир ёфт. Муносибатҳои байниҳамдигарии давлатҳо, ки дар пояи ҷимояи манфиатҳои миллӣ ва амнияти давлатӣ қарор доштанд, тадриҷан мақоми дарк намудан ва ҳалли масъалаҳои умумибашарию пайдо кардаанд. Дар муносибатҳои байналхалқӣ ва инкишофи глобалӣ созмонҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ давлатҳои миллиро тадриҷан маҳдуд менамоянд. Созмонҳои умумиҷаҳонӣ ва минтақавӣ тибқи ҳадафҳои принципҳои фаъолият ва салоҳияту эътироф гаштанашон доираи муайяни вазифаҳоро ба иҷро мерасонанд. Дар байни онҳо мақоми хосаро СММ ишғол менамояд. СММ ҳифзи сулҳ; таъмини амнияти байналхалқӣ; ҳалли зиддият ва мочароҳои байналхалқӣ; мусоидат намудан ба рушди иҷтимоию иқтисодӣ, фарҳангӣ; ҷимояи ҳукуку озодиҳои инсон ва амсоли ин масъалаҳоро тарҳрезӣ ва ҳал менамояд. СММ ба сифати ташкилоти байнидавлатӣ ва байналхалқӣ арзи ҳастӣ намудааст ва асосан, муносибатҳои байни давлатҳоро танзим менамояд. Яке аз самтҳои асосии фаъолияти СММ-ро таъмини баробарии байни мақсадҳои ҷимояи манфиатҳои давлат ва ҷимояи ҳукуку инсон ва халқҳо ташкил менамояд.

СММ ташкилотест, ки муносибатҳои байни давлатҳоро танзим менамояд. Аз ҷумла, муносибатҳои мочарогароии давлатҳоро мавриди муҳокима қарор дода, дар ҳалли муқовимати онҳо саҳм мегирад. Беҳуда нест, ки СММ дар ҳалли мочароии байни давлатҳо нақши фаъол мебозад. Аммо ҳолати дигар низ вучуд дорад. СММ ҳамчун ташкилоти байнидавлатӣ ва байналхалқӣ наметавонад ба мочароҳои дохилидавлатӣ мустақиман даҳолат намоад. Аз

сабабе ки аксарияти мочароҳои сиёсӣ ҳосиятҳои ҷанги шаҳрвандиро ба худ мегиранд, имконияти даҳолати СММ-ро истисно менамоянд. Чунин ҳолат дар танзими муносибатҳои байналхалқӣ монеаҳои зиёдро пеш меорад. Намегузорад, ки ба раванду ҳодисаҳои баҳои объективӣ ва ҳолисона дода шавад. Масалан, ҷанги Ветнам, ҷангҳои дар Нигерия, Камбоҷа, Салвадор, Ангола, Мозамбик ва Эфиопия, ки дар замони «ҷанги сард» сар зада будаанд, аз хотире ки ҳамчун ҷанги шаҳрвандӣ баҳогузурӣ ёфтаанд, СММ натавонист ба онҳо баҳо дода, онҳоро маҳкум намояд.

Яке аз масъалаҳои асосие, ки ба салоҳияти мақомоти мухталифи СММ марбут аст, ҳимояи ҳуқуқи инсон мебошад. Масъалаи мазкур дар таърихи таълимоти сиёсӣ ҳодисаи қадим аст. Дар бораи он бисёр мутафаккирони замони гузашта ибрози андеша намудаанд. Дар амалияи ҷамъиятӣ ҳимояи ҳуқуқи инсон бештар дар асри XX ҳосияти воқеӣ пайдо намудааст. Инсоният ҳам дар кишварҳои ғарбӣ ва ҳам дар минтақаҳои дигари олам дар иртибот ба ҳимояи ҳуқуқҳои музаффариятҳои зиёде ба даст овардааст. Тамоми назари арзишӣ ва таҷрибаи таърихӣ оид ба масъалаи мазкур дар Эъломиаи умумии ҳуқуқи башар гирд оварда шудааст. Онро қисми бештари халқҳо ва кишварҳо эътироф намудаанд. Аммо дар мамлакатҳои гуногун ва бештар дар мамлакатҳои тамаддуни шарқӣ онро арзишҳои ба маданияташон бегона дониста, ҳосияти умумии онҳоро эътироф намекунаанд. Чунин ҷиҳатро бори дигар конференсия оид ба ҳуқуқҳои инсон дар Вена (1993) тақвият бахшид. Эъломиаи умумии ҳуқуқи башарро ҳамчун арзишҳои универсалӣ на ҳама давлатҳои Осиё ва созмонҳои минтақӣ эътироф менамоянд.

СММ имкониятҳои зиёде дорад, ки дар танзими муносибатҳои байналхалқӣ ва ҳалли масъалаҳои кишварҳои гуногун нақши мусбат бозад. Нақше, ки СММ дар ҳалли масъалаҳои Халиҷи Форс ва Намибияю Ангола бозидааст, шаҳодати онанд. Таҷрибаи нишон медиҳад, ки давлатҳои бузурги ҷаҳонӣ ва минтақаӣ оид ба масъалаҳои мушаххас ба мувофиқа мерасанд. Агар дар байни онҳо ризоият мавҷуд набошад, он гоҳ ҳалли масъалаҳо муваффақият пайдо наменамоянд.

СММ метавонад дар баъзе ҳолатҳо давлатҳои муктадир ё гурӯҳи давлатҳоро дар ҳалли масъалаҳои мушаххас истифода намояд. Он амалиёти ҳарбию дар минтақаҳои гуногуни олам пиёда месозад. Дабири Кулли СММ ба нерӯҳо ва воситаҳои мухталифи қудратӣ ихтиёрдорӣ мекунад. «Кӯлоҳкабут»-ҳои СММ дар минтақаҳои гуногуни олам фаъолият мегузаронанд. СММ метавонад дар як вақт барои 50 ҳазор кас хаймаҳо занад ва 2 млн. нафарро бо хӯрок таъмин созад. Аммо ҳамаи ин имкониятҳо барои бузурғтарин созмони байналхалқӣ кам аст. СММ мушкилиҳои зиёди молиявӣ дорад. На ҳамаи давлатҳо сари вақт ба бучети СММ маблағгузорӣ ё кӯмак менамоянд.

СММ дар фаъолияти худ бемонеа амал карда наметавонад. Қисми зиёди иштирокчиёни раванди сиёсии ҷаҳонӣ субъектҳои мебошанд, ки ҳосияти

гайрихукуматӣ дошта, аз ҳар гуна муковиматҳои байни давлатҳо дар каноранд ва аъзогии СММ-ро ба ўҳда надоранд. Дар қатори ташкилотҳои сиёсӣ, ташкилотҳои иқтисодию молиявӣ, ширкатҳои саноатӣ, бонкҳои транснатионалӣ ва ғ. мебошанд, ки аслан ба истиқлолияти давлатӣ тобеъ набуда, дар бисёр мавридҳо мустакилона, берун аз таркиботи давлатӣ фаъолият менамоянд. Онҳо ҳокимияти васеи иқтисодиро дар мамлакатҳои гуногун сохибанд ва аксаран, дар ҳудуди давлатҳои дигар фаъолият намуда, чандон масъулияти дар назди низоми меъёрию ҳукуки давлатҳо надоранд. Ё худ ҳаракатҳои васеи сиёсӣ, ҳаракатҳои динии фундаменталистӣ, гурӯҳҳои террористӣ ва ғ. мавҷуданд, ки актори бевоситаи сиёсати ҷаҳонӣ буда, баъзан ба мочароҳои бузурги байни давлатҳо ҳамроҳ мегарданд, аммо ба созмонҳои умумиҷаҳонӣ ворид нестанд ва зиёда аз ин онҳоро наменвисанданд.

Дар шароити ҳозира ҳарчи бештар зиддиятҳои байни иқтисодиёти мутаҳаррик ва азҳамвобастагии сиёсии кишварҳо ва халқҳо авҷ мегиранд. Баҳампайваастагии давлатҳо ҳам дар сатҳи минтақавӣ ва ҳам дар сатҳи умумиҷаҳонӣ босуръат афзун мегардад. Аз тарафи дигар, давлатҳои миллии истиқлолиятшонро нигоҳ дошта, ҳамчун субъекти асосии муносибатҳои байналхалқӣ дар инкишофанд. Акнун саволе ба миён меояд: таносуби инкишофи давлати миллии сохибистиклол ва глобаликунонии инкишофи давлатҳо чӣ гуна сурат мегирад? Давлат дар назди глобаликунонии сиёсӣ тавассути васеъ намудани ҳамкориҳои байналхалқӣ ҷавоб мегардонад.

Яке аз масъалаҳои мураккабтарини сиёсати байналхалқӣ масъалаи истифодаи қувваҳо ва қонунӣ будани онҳо ҳангоми ҳалли мочароҳо ба шумор меравад. Дар маънии зайл мақоми махсусро «ҳукуки даҳолат намудан» ишғол менамояд. Оё давлатҳо метавонанд ба корҳои дохилии якдигар даҳолат намоёнд? Дар Ойинномаи СММ дар бораи масъалаи мазкур ҷавоби аниқ ёфтани аз имкон берун аст. Фақат банди 51 Ойиннома ба давлатҳо ҳукуки худмудофиаро барои эҳёи раванди сулҳ ва амнияти байналхалқӣ кафолат медиҳад. Банди мазкури Ойинномаро ба ҳар тариқ шарҳ медиҳанд ва дар баъзе мавридҳо давлатҳои бузург сиёсати экспансиониро тибқи он рӯйиш менамоянд.

Дар баъзе ҳуҷҷатҳои дигар дар шаклҳои гуногун даҳолат ба корҳои давлатҳои дигар ҳақ бароварда мешавад. Шӯрои Аврупо, ки соли 1949 таъсис ёфта буд, гоҷаеро тағриб менамуд, ки ҷимояи ҳукукҳои инсон ба сифати вазифаи тамоми ҷомеаи ҷаҳонӣ дониста мешуд. Инчунин Созмони амниятӣ ҳамкорӣ дар Аврупо (САҲА) низ ба масъалаи мазкур диққати ҷамъониба дода, даҳолат ба корҳои давлатҳои дигарро ба хотири ҷимояи ҳукукҳои инсон ҳақ мебарорад. Аз ҷумла, андешаҳои зайл дар Эълومияи Хелсинки (1992), ки сарони давлатҳои САҲА қабул намудаанд, ҷой доранд.

Таҷрибаи таърихӣ шаҳодат медиҳад, ки «ҳукуки даҳолат намудан» борҳо аз ҷониби давлатҳои бузург бо розигии созмонҳои бонуфузи байналхалқӣ

ба амал омадааст. Даҳолат ба корҳои дохилии Ветнам ва Афғонистон, ки ҳукуматҳои ИМА ва Иттиҳоди Шӯравӣ дар заминаи принсипи мазкур амалӣ гардониданд, исботи онанд. Принсипи мазкур яке аз ғояҳои асосии сиёсати хориҷии замони ҳукмронии Р.Рейган ва Л.Брежневро ташкил медоданд. «Доктринаи Рейган» даҳолати ҳарбиро, ҳатто барои сарнагун намудани ҳукуматҳое, ки ҷонибдори режими коммунистӣ буданд ва амали мазкур агар ба хоҳири барқарор намудан ва тақвияти соҳти демократӣ мебуд, ҳақ мебаровард. «Доктринаи Брежнев» низ даҳолат ба корҳои давлати дигари сотсиалистиро дар ҳолати зиддият ва муқовимати он бо манфиатҳои иттиҳодияи сотсиалистӣ ҷонибдорӣ менамуд.

Даҳолат намудани давлатҳо ба корҳои дохилии яқдигар дар сатҳи гуногун дар минтақаҳои муҳталифи олам ба амал меояд. Аммо масъала дар маънии дигар аст. То кадом андоза чунин муносибатҳо ва равандро аз созмонҳои байналхалқӣ вобастаанд? Оё даҳолаткунӣҳо бо иштироки онҳо ба амал омадааст ё не? Инчунин саволи дигаре пайдо мешавад, ки аз бисёр ҷиҳат раванди мазкурро тавсиф менамояд: оё иттиҳодияи байналхалқӣ ҳуқуқ дорад, ки ба корҳои дохилии давлатҳои дигар новобаста аз розигӣ ё муҳолифати ҳукуматаш даҳолат намояд? Аниқ аст, ки чунин муносибат дар ҷорҷубаи принсипи истиклолияти миллӣ намегунҷад. Аз ин ҷост, ки ҳодимони ҳаракатҳои омтавӣ, созмонҳои байналхалқӣ ва сарони давлатҳои бузург дар пайи ислоҳи принсипи мазкуранд. Аммо фикри ягонаю аниқеро пайдо намудан хеле душвор аст. Дар як ҳолат муҳаққиқон ва ҳодимони давлатию ҷамъиятӣ андешаҳои ноаниқ ва баҳамзид иброз медоранд. Соли 1991 дар Донишгоҳи Бордо Дабири Кулли СММ Х. Перес де Куэлр аз ҷамоаи ҳуқуқшиносони байналхалқӣ даъват ба миён овард, ки дар масъалаи мазкур консепсияи нави пешниҳод созанд ва он «ҳуқуқу ахлоқро» ба ҳам пайвандад. Андешаҳои ӯро баъдтар Дабири Кулли нави СММ Б. Бутрос Ғалӣ идома дода, дар як ҳолат «эҳтиром ба истиклолияти фундаменталӣ ва тамомияти арзӣ»-и кишварро қадр намуда, аз ҷониби дигар андеша намуд, ки «замони истиклолияти мутлақ ва беҳад гузаштааст». Андешаҳо оид ба дарёфти мувозинати дарҳости идораи байналхалқӣ ва талаботи олами баҳамалоқаманд ва аз ҳам вобаста афзун мегарданд.

Даҳолат ба корҳои давлатҳои дигар ва мақоми созмонҳои байналхалқӣ, махсусан СММ дар ҳалли масъала дар шароити кунунӣ бештар рӯзмарра гаштааст. Ҳучуми ИМА ва Британияи Кабир ба Ироқ бидуни иҷозати мақомоти СММ масъаларо бараҳна ва кушода мегардонад. Ҳеҷ як ҳуҷҷати СММ амали мазкурро тақвият намебахшад. Зиёда аз ин аксари давлатҳои аъзои СММ новобаста аз қўшишҳои зиёди иттиҳоди англо-африқоӣ ба огози ҳучуми нерӯҳои ҳарбӣ розӣ набуданд. Аммо маъмурияти Қасри Сафед ва ҳукумати Британияи Кабир ба овози эътирозонаи давлатҳои дигар эътибор надода, ба амалиёти ҳарбӣ шурӯъ намуданд. Блоки англо-африқоӣ ҳатто ба эъти-

рози чунин давлатҳои муктадир ва аъзои доимии Шӯрои Амнияти СММ Федератсияи Русия, Германия ва Франция таваҷҷӯҳе накарданд. Чуноне ки расонаҳои хабарии кишварҳои олам иттилоот медоданд, афкори умум низ бар зидди ҳалли зӯрӣ ва истифодаи қувва дар қазияи Ироқ буданд. Аммо Иттиҳоди англо-амрикоӣ вобаста ба ҳадафҳои миллӣ ва манфиатҳои давлатиашон ба кишвари бегона бо баҳонаи нобуд намудани яроқи ҳастай ҳучум намуда, ҳокимияти давлатиро ғасб карданд. Оқибат маълум гардид, ки Ироқ дорои яроқи ҳастай набудааст. Зарурат ба ҷанг ва истифодаи қувва набуд. Иттиҳоди англо-амрикоӣ фақат аз рӯи принципи бор намудани арзишҳои ғарбӣ ва тамаддуни бегона ба кишвари дигар лашкар кашиданд.

Эътироф накардани қарорҳои СММ ва ҳадафҳои принципҳои фаъолияти он аз ҷониби давлатҳои муктадир касро ба андеша меорад: Оё СММ ҳамчун ташкилоти асосии байналхалқӣ сулҳи умумро таъмин намуда, амнияти байналхалқиро кафолат медиҳад? Ҳодисаи Ироқ ба саволи мазкур ҷавоби манфӣ дод. Бинобар ин, зарурати ислоҳоти кулли мақомоти гуногуни СММ пеш омадааст.

Дар соли 1945 СММ чун ташкилоти байналхалқие ташаккул ёфт, ки бештар манфиатҳои давлатҳои ғолибро дар мадди аввал мегузошт. Ҳоло бошад ҳуччатҳои расмии СММ ба таври аниқ тартиби ҳимояи давлатҳои хурдро таъмин намесозад. Агар ҳар давлати абарқудрате бо баҳонаҳои гуногун ташкилотҳои байналхалқиро барои мақсадҳои гаразноки худ истифода намояд, он гоҳ ин заволи созмонҳои байналхалқист. Бинобар ин, тартиби эҳёи мақом ва нақши СММ дар сиёсати ҷаҳонӣ зарурат пайдо намудааст. Вагарна, СММ ҷояшро ба ташкилоти бонуфузтаре иваз хоҳад намуд.

Дар шароити ҳозира раванди сиёсии ҷаҳонӣ ба ду қисмат ҷудо гардидааст: а) равандҳои интегратсионӣ ва глобаликунонӣ; б) равандҳои марказгурезӣ ва автономикунонӣ.

Дар тамоми минтақаҳо равандҳои интегратсионӣ авҷ гирифтаанд. Он халқҳо ва мамлакатҳои гуногунро ба ҳам пайваستا, аз якдигар вобаста мегардонад. Онро дар мисоли фаъолияти созмонҳои байналхалқии гайриҳукуматӣ ва байниҳукуматӣ мушоҳида намудан мумкин аст. Дар олам дахҳо ва садҳо созмонҳои байниҳукуматӣ таъсис ёфтаанд, ки муносибатҳои байни давлатҳоро мустақиман танзим менамоянд. Ташкилотҳои гайриҳукуматӣ рӯз аз рӯз зиёд гашта, дар танзими муносибатҳои байни халқҳо ва кишварҳо саҳм мегиранд. Махсусан, дар сиёсати ҷаҳонии муосир СММ, Иттифоқи Аврупо, «ҳаштгонаи бузург» ё худ Клуби Рамбуйё, «Созмони давлатҳои амрикоӣ», Созмони ягонагии Африқо, Созмони давлатҳои хоричкунандаи нафт, Созмони конференсияи исломӣ ва ғ. нақши барҷаста доранд.

Умуман, СММ иттиҳоди байналмилалӣи беҳамто буда, бо мақсади таъмини сулҳу амнияти байналхалқӣ; рушди муносибатҳои дӯстӣ ва ҳамкориҳои халқҳо ва кишварҳо; пешрафти ҳамҷонибаи иҷтимоию иқтисодӣ ва

фархангию сиёсӣ; таъмини ҳуқуқҳои инсон ва шароити бехтари ҳаёт бунёд гардидааст. СММ, асосан аз Маҷмаи умумӣ, Шӯрои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, Шӯрои пуштибонӣ, Додгоҳи байналмилалӣ ва Котибот таркиб ёфтааст. Дар баробари қисмҳои таркибии номбурда СММ-ро зерсозмонҳои махсус пурра мегардонанд. Ҳамаи онҳо дар асоси Ойинномаи СММ ва қарорҳои байналмилалӣ фаъолият менамоянд. Дар шароити ҳозира муносибати СММ дар доираи масъалаҳои рӯзмарраи инкишофи ҷомеаи ҷаҳонӣ бо давлатҳои минтақаҳои гуногун, махсусан давлатҳои муттаҳид ҳар ҳел сурат мегирад. Аҳамият ва арзишҳои масъалаҳо сатҳ ва самти инкишофи давлати миллий ва созмони бонуфузи байналхалқиро ташхис мегардонад. Давлатҳои муттаҳид дар заминаи муносибатҳои дутарафа ва бисёртарафа дар воқеъи гаштани қарордоди мақомоти гуногуни СММ монеаҳо пеш мегузоранд.

Дар рушди муносибатҳо ва сиёсати ҷаҳонӣ мақоми клуби Рамбуйё низ калон аст. Дар ибтидо ҳафтгонаи бузург: ИМА, ҚФГ, Франция, Британияи Кабир, Япония, Италия, Канада ва баъд Федератсияи Русия ҳар сол ҷамъ омада, масъалаҳои асосии тараққиёти давлатҳо ва ҷомеаи ҷаҳониро мавриди баррасӣ қарор медиҳанд. Дар қатори масъалаҳои рушди иқтисодию иҷтимоӣ ба дарёфти ҳалли масъалаҳои сиёсати байналхалқӣ ва ҳарбию стратегӣ диққати махсус дода мешавад. Ҳаштгонаи бузург эҳтимолияти зиёди таъсиррасонӣ ба самти инкишофи ҷомеаи ҷаҳониро соҳиб аст. Метавонад дар ҳалли масъалаҳои иқтисодию иҷтимоӣ ва сиёсии муносибатҳои байналхалқӣ саҳми асосӣ дошта бошад.

Дар инкишофи муносибатҳои байналхалқӣ ва таҳкими сиёсати ҷаҳонӣ мақом ва нақши Иттифоқи Аврупо тадриҷан меафзояд. Он 27 кишвари мутараққии минтақаро муттаҳид намуда, ҷазои ягонаи иқтисодию иҷтимоиро муҳайё сохтааст. Муҳоҷирати озод, воҳиди пулии ягона, арзишҳои молии ягона ва ҳадамоти давлатии муштарак имконият медиҳанд, ки интегратсияи иҷтимоию иқтисодӣ авҷ гирад. Вақте ки интегратсияи кишварҳо монеаро ҳис наменамоянд, равандҳои айни тамоми ҳаёти одамонро ҳам дар сатҳи инфиродӣ ва ҳам дар сатҳи дастаҷамъӣ фаро мегиранд.

Дар Иттифоқи Аврупо на танҳо воҳидҳои муштаракӣ ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ, балки унсурҳои ягонаи ҳаёти сиёсӣ ташаккул ёфтаанд. Махсусан, дар соҳаи ҳаёти ҳизбӣ ва системаи муносибатҳои ҳизбӣ ташаккули ҳизбҳои сиёсии умумиавропой назаррасанд. Ташаккул ва инкишофи Иттифоқи аврупоии сотсиалистӣ; Ҳизби халқии аврупоӣ; Федератсияи ҳизбҳои либералӣ ва демократии Иттифоқи Аврупо; Демократҳои аврупоии пешрафт (прогресс) ва ғ. шаҳодати онанд.

Равандҳои интегратсионӣ дар сатҳи унсурҳои мухталифи системаи сиёсии ҷомеа дар замон аз Иттифоқи Аврупо қадимтаранд ва макони васеътарро дарбар мегиранд. Махсусан, ҳамбастагӣ ва ҳамкориҳои транснационалии ҳизбҳои сиёсӣ назаррас буданд. Роҳбарони ҳизбҳои сиёсӣ дар мамлакатҳои гуногун

кӯшишҳои зиёд ба ҳарч меоданд, ки аз доираи як мамлакат берун баромада, ҳосияти минтақавӣ пайдо намуда, дар системаи муносибатҳо ва сиёсати ҷаҳонӣ мақоми ҳешро пайдо намоянд. Ҳизбҳои сиёсӣ новобаста аз арзишҳои идеологияшон ба он мекӯшиданд, ки асосҳои умумии иҷтимоию фалсафӣ ва ғоявӣ идеологиро бо ҳизбҳои сиёсии кишварҳои дигар пайдо намуда, принципҳо ва платформаҳои муштараки сиёсиро созон диҳанд. Бехуда набуд, ки ҳанӯз соли 1961 Иттифоқи Умумиҷаҳонии насронӣ демократӣ таъсис ёфт. Соли 1983 дар сатҳи байналхалқӣ бузургтарин иттиҳоди ҳизбҳои равия ва арзишҳои идеологии гуногун-иттифоқи байналхалқии демократӣ таъсис ёфт. Он ҳизбҳои сиёсии консервативии Аврупои Ғарбӣ, Ҳизби ҷумҳурихоҳони ИМА, Ҳизби либералӣ-демократии Япония ва Ҳизби консервативии Австралияро муттаҳид намудааст.

Даҳсолаҳои охир дар натиҷаи фаъолияти созмонҳои байналхалқӣ равандҳои интегратсионӣ дар байни давлатҳои мутаракқӣ ва мамлакатҳое, ки сатҳи баланди сурати рушди иҷтимоию иқтисодиро дарёфт намудаанд авҷ гирифтааст. Ташаккули минтақаи савдои озодаи Амрикои Шимолӣ, ки ИМА, Канада ва Мексикаро муттаҳид намудааст, дар пешрафти равандҳои интегратсионии минтақаи мазкур нақши асосӣ мебозад. Соли 1989 дар минтақаи дигар Иттифоқи Иқтисодии Осиёгӣ океани Ором (АПЕК) ташаккул ёфт. Дар инкишофи равандҳои интегратсионӣ фазои транснационалии олам Ассотсиатсияи давлатҳои Осиёи Ҷанубу Шарқӣ (АСЕАН), Бонки Осиёгии инкишоф ва иттиҳодияҳои гуногуни минтақавӣ байналхалқӣ саҳми хоса пайдо намудаанд.

Равандҳо ва ҳодисаҳои мухталифе ҳастӣ доранд, ки бо равандҳои транснационалӣ ва интегратсионӣ дар муқовимат қарор доранд. Низоми нави ҷаҳонӣ фақат аз фаноӣ «чанги сард», аз байн рафтани «империяҳо» ва бадном гаштани таълимот ва сохти коммунистӣ иборат набуда, афзудани сафи давлатҳои нави миллий ба сифати аъзои комилҳукуки ҷомеаи ҷаҳонӣ низ воқеият буд. Ҷараёнҳои гуногуни сиёсӣ, динӣ ва махсуси дигар ҳарчи бештар талаби автономияро менамоянд. Дар қатори майлонҳои интегратсионӣ федералистӣ тақсими давлатҳои калон ва аз байн рафтани давлатҳои калону федеративӣ ба амал омад. Ба таври осоишта созишқорона тақсим гардидани Чехословакия, аз байн рафтани Иттиҳоди Шӯравӣ ва дар заминаи он ташаккули 15 давлати нави миллий, пароканда гаштани давлати федеративии Югославия ва ғ. аз раванди мазкур дарак медиҳанд.

Хусусияти хоси низоми нави оламро муносибати байни давлатҳои мутаракқӣ ва давлатҳои сатҳи инкишофшон миёна ташкил медиҳад. Агар дар асри XIX ва аввали асри XX муносибатҳои савдоӣ ва робитаҳои истеҳсолӣ дар байни давлатҳои собиқ метрополия ва мустамликаҳо, дар байни давлатҳои мутаракқӣ ва давлатҳои ақибмонда доимо авҷ гирифта, ҳиссаи зиёди муносибатҳои ташкил меода бошанд, пас чунин ҳолатро дар шароити нави

муносибатҳо дидан номумкин аст. Муносибатҳои савдо ва интегратсияи иқтисодӣ, асосан дар байни ҳуди мамлакатҳои мутараққӣ сурат мегирад. Чунин ҳолати муносибатҳо ба ташаккули низоми нави олам, олами яклухт ва инкишофи глобалии он ҳалал мерасонад. Аз ин ҷост, ки дар миқёси глобалӣ сарҳадоти нави ҷудой ва тақсим гаштани халқҳою кишварҳо ба амал меоянд. Мафҳумҳои «марказ» ва «музофот» дар маънои нави ҳақ мебардоранд. Ҳоло мафҳумҳои мазкур беш аз пеш дар маънои сиёсати ҷаҳонӣ, нобаробарӣ дар байни давлатҳои муттаҳид ва мутараққӣ аз як тараф ва давлатҳои заифу бенаво аз ҷониби дигар ҷаҳида мешаванд. Мутаассифона, ҷудоиҳои байни онҳо ҳарчи бештар мебардоранд.

Тазоди байни мамлакатҳои мутараққӣ ва сустинкишофёфта тадриҷан тезуғунд мебардоранд. Мамлакатҳои мутараққӣ беш аз пеш сатҳи баландтари инкишофро соҳиб мешаванд. Сохти сиёсӣ, муносибатҳои мавҷудаи ҷамъиятӣ, мақом ва нақши шахс дар низоми ҷомеа ва масъалаҳои мухталифи рушди инсонӣ дар мамлакатҳои мутараққӣ имконият медиҳанд, ки таносуби инкишоф дар байни гурӯҳҳои аҳоли ва воҳидҳои маъмурии ҳудудӣ ҷандон васеъ нагардоранд. Аз ин хотир, сатҳи умумии зиндагӣ дар кишварҳои мутараққӣ мутаносиб буда, ба таври мавзун инкишоф меёбад. Аксари қулли одамон бисёр масъалаҳои ҳаётӣ ва рӯзгузарониро, ки дар мамлакатҳои ақибмонда мавҷуданд, дучор намебардоранд. Дар кишварҳои мутараққӣ, асосан сатҳи зарурии зиндагӣ ва қонеъ гардонидани талаботҳои асосию умумии одамон амри воқеиянд. Дар мамлакатҳои ақибмонда ҳолати баръакс мушоҳида мебардоранд. Сурати инкишофи онҳо мувофиқи мақсад нест. Сатҳи зиндагии паст дар байни гурӯҳҳои гуногуни аҳоли боз ҳам масъалаҳои мураккабтареро ба миён меорад. Доираи муайяни аҳоли, асосан қисми болоии ҷомеа, аз имкониятҳо ва қудрати ҳеш истифода намуда, сатҳи дилхоҳи зиндагиро муҳайё намудаанд. Ҳиссан онҳо дар миқдори умумии аҳоли ҷандон зиёд нест. Вале аксари аҳоли дар дараҷаи паст талаботҳои ақаллии ҳешро қонеъ мебардоранд. Дар чунин муқовимати ҳаёт ва сатҳи рӯзгузаронии аҳолии олам равандҳои интегратсионӣ ва равандҳои автономикунонӣ арзи ҳастӣ доранд. Инкишоф ва баҳамтаъсиррасонӣ баҳамалоқамандии онҳо ҷӣ гуна сурат мегиранд? Албатта, беш аз пеш равандҳои глобаликунонӣ ҳодисаҳо ва падидаҳои зиёду мухталифи кишварҳо ва минтақаҳо фаро мегиранд. Аммо раванди автономикунонӣ низ дар ҳаёти халқҳо ва кишварҳо мақоми ҳоса дорад. Инкишофи таърихӣ нишон медиҳад, ки то ҷӣ андоза ва дар қадом сатҳ низоми навини дилхоҳи олам ташаккул меёбад.

ОХИРСУХАН

Хонандаи гиromӣ! Китоби дарсии «Сиёсатшиносӣ»-и Шумо дар заминаи донишҳои сиёсии муосир таълиф шуда, масъалаҳои мухталифи ҳаёти сиёсиро дарбар мегирад. Он аз маҷмӯи назария ва амалияи олами навини сиёсӣ мураббаъ гардида, таҷассуми ҳаёт ва фаъолияти одамон, гурӯҳҳои иҷтимоӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, институтҳои сиёсии ҷомеаи сиёсӣ мебошад. Китоби мазкур назарияи муосирӣ илми сиёсӣ буда, таҷрибаи таълими сиёсатшиносиро дар мактабҳои сиёсии таърихӣ ва муосир ифода намуда, анъанаи мактабҳои гуногуни илмҳои сиёсии кишварҳои мутамаддинро инъикос менамояд.

Аз наشري дуҷуми китоби дарсии Сиёсатшиносӣ чанд соли сипарӣ шуд. Сиёсатшиносӣ дар ин давра ҳамчун фанни мустақили таълимӣ ва соҳаи мустақили тадқиқот дар ҷомеаи тоҷикистонӣ бунёд гардид, таҳким ва тақмил ёфт. Доираи масъалаҳои асосии омӯзиши илми сиёсӣ аз ҳарвақта дида, боз ҳам аниқтар гардиданд. Дар натиҷа сиёсатшиносӣ таркиби хоси ҳешро пайдо намуд. Дар омӯзиши масъалаҳои мураккабу зиддиятнок таҷрибаи кофӣ пайдо гардид.

Дар ин айём барномаи таълимии сиёсатшиносӣ панҷ маротиба таҷдиди назар гардида, тақмил ёфт. Таҳрири нави китоби дарсии Сиёсатшиносӣ бештари тағйироту иловаҳои навтарини илмҳои сиёсиро фаро гирифта, ба стандарти давлатии таълимӣ комилан мувофиқ аст. Касоне, ки ба омӯзиши масъалаҳои гуногуни илми сиёсӣ майлу хоҳиш доранд, аз китоби мазкур баҳрабардорӣ хоҳанд намуд. Онҳо метавонанд ба масъалаҳои ҳаёти сиёсии ҷомеа ҷавоб гиранд, донишҳои назариявӣ ва амалиашонро тақмил диҳанд. Зеро дар ҷомеаи сиёсӣ зистан ва фаъолият доштан бе дарки амики қонуниятҳои инкишофи ҳаёти сиёсӣ, рӯовариҳои арзишӣ, асосҳои методологӣ ва тарзи муносибату ҳулосагирӣ муяссар намегардад. Сиёсат, ки ҳодисаи мураккаб ва муқовиматомез аст дар шаклҳо ва ҳолатҳои гуногун одамонро ҳамроҳӣ менамояд. Гоҳе воситаи рушди инсонӣ гашта, гоҳе дар пешрафти ҷомеа ва ҳаёти фардӣ монеаҳо пеш меорад. Гоҳе бунёдгузори ва гоҳе харобкорӣ менамояд. Гоҳе шахсро шарафманд мегардонаду обрӯю эътибори хоса мебахшад, гоҳе бадахлоқонро сари мансаб меорад, ҷомеаро таназзул бахшида, аҳволи одамонро бад менамояд. Бо ҳама муқовимат ва мураккабияи зиддиятҳои сиёсат ҳамқадами асосии ҳаёт ва фаъолияти одамон аст.

Сиёсат вазифаҳои гуногунро ба ҷо меорад. Рушди ҳаёти инсон, ҳалли зиддиятҳои ҷомеа, таъмини самаранокии пешрафт, тарбияи инсонӣ қомил,

таъмини сулҳу амнияти халкҳо ва кишварҳо ва вазифаҳои дигару зиёдеро ба ӯҳда дорад. Дар заминаи чунин ҳосиятҳо омӯзиши ҳамаҷониба ва дарки амики сиёсат ва олами нотақрору пурихтилофи он аҳамияти баланди назариявӣ ва амалиро касб менамояд.

Умед дорем, ки таҳрир ва нашри нави китоби дарсии «Сиёсатшиносӣ» на танҳо барои донишҷӯён, балки барои ҳамаи касоне, ки мақсади фаҳми дурусту мукаммали ҳаёти сиёсии ҷомеаро доранд, мусоидат менамояд.

АДАБИЁТ

1. Абдулатипов Р.Г. Этнополитология. - СПб., 2004.
2. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах. - М., 1996.
3. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: Учебное пособие. - М., 2002.
4. Ал-Фороби. Гражданская политика. Социально-политические трактаты. - Алма-Ата, 1973.
5. Амелин В.Н. Социология политики. - М., 1992.
6. Андреева Г.М. Социальная психология. - М., 1997.
7. Андрианова Т.В. Геополитические теории XX века (социально-философское исследование). - М., 1996.
8. Антология мировой политической мысли. В пяти томах. - М., 1997
9. Антюхина-Московченко В.И., Злобин А.А., Хрусталева А.А. Основы теории международных отношений. - М., 1998.
10. Анохин М.Г. Политические системы: адаптация, динамика, устойчивость. - М., 1996.
11. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. - М., 1999
12. Арабзода Н. Фахридини Розӣ. - Душанбе, 1993.
13. Арендт Х. Истоки тоталитаризма. - М., 1996.
14. Аристотель. Политика. Соч. в 4-х томах. - М., 1983. т.4.
15. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. - М., 1993
16. Артхашастра или Наука политики. - М., 1993.
17. Ашин Г.Н. Элитология. - М., 1995.
18. Бакунин М.А. Философия. Социология. Политика. - М., 1989.
19. Белов Г.А. Политология. - М., 1998.
20. Беттхер В. Моастрийский договор. О будущем Европы. - М., 1994.
21. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. - М., 1990.
22. Берк Э. Размышления о революции во Франции. - М., 1993.
23. Бжезинский З. Великая шахматная доска. - М., 1998.
24. Блондель П. Политическое лидерство. - М., 1992.
25. Бовин А.К. В.И. Ленин о политике и политической деятельности. - М., 1971.
26. Большой энциклопедический словарь: В 2-х т./Гл. ред. А.М. Прохоров. - М., 1991.
27. Борисов В.К. Теория политической системы. - М., 1991.
28. Борисов В.К. Очерки истории политических учений. - М., 1997.
29. Бурдье П. Социология политики. - М., 1993.

30. Бурлацкий Ф.М., Галкин А.А. Современный Левиафан. – М., 1995
31. Василенко И. А. Современные политические доктрины. – М., 1995.
32. Василенко И. А. Современный мир народов классического Востока. – М., 1995.
33. Вассоевич А.Л. Духовный мир народов классического Востока. -СПб., 1995.
34. Введение в социологию международных отношений. - М., 1992.
35. Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.
36. Власть и демократия: зарубежные ученые о политической науке. // Сб. статей. –М., 1992.
37. Власть: очерки современной политической философии Запада. – М., 1989.
38. Внешняя политика Таджикистана. - Душанбе, 1998.
39. Всеобъемлющая международная безопасность.- М.,1996.
40. Вятр Е. Социология политических отношений. – М., 1979.
41. Галкин А.Н. Становление политической науки: от философии политики к политическому моделированию. – М., 1991.
42. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. - М., 2003
43. Гаджиев К. С. Политология. – М., 2009.
44. Гачев Г. Национальные образы мира. – М., 1998.
45. Геллнер Э. Нации и национализм. - М., 1991.
46. Генон Р. Кризис современного мира. – М., 1991.
47. Геополитика / Авторы-сост. В. Баришполец, Д. Баришполец, В. Манилов. (Популярная энциклопедия.) – М., 2002.
48. Геополитика: теория и практика (Под ред. Э. А. Позднякова). - М., 1994.
49. Голубев В. Генезис и эволюция политических учений. – М., 1995.
50. Государство, право и межнациональные отношения в странах Западной демократии. – М., 1993.
51. Гражданское общество. – М., 1993.
52. Грей Дж. Поминки по просвещению: Политика и культура на закате современности. - М., 2003.
53. Гринбера Т.Э. Политическая реклама: портрет лидера. – М., 1995.
54. Гроций Г.О праве войны и мира. В 3-х тт. - М.,1994.
55. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л., 1989
56. Ғазолӣ М. Насихат –ул- мулук. –Душанбе, 1993.
57. Даль Р. Введение в теорию демократии. – М., 1993.
58. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М., 1991.
59. XX век: Основные проблемы и тенденции международных отношений. – М., 1992.
60. Джилас М. Лицо тоталитаризма. – М., 1992.
61. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология. – М., 1996.
62. Демидов А.И. Политическая деятельность. – М., 1987.
63. Добаев И.П. Ислам и политика. – М., 2001.

64. Доган М., Пеласси Д. Сравнительная политическая социология. - М., 1996.
65. Дониш А. Наводир-ул-вакоъ. Китоби 2. – Душанбе, 1989.
66. Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. - М., 1997.
67. Дугин А.Г. Философия политики. – М., 2004.
68. Ежегодник СИПРИ 1999, вооружения, разоружение и международная безопасность. - М., 2000.
69. Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка. – М., 1991.
70. Жирар М. Индивиды в международной политики. - М., 1996.
71. Журналистика и политика // Под ред. Я. Засурского. – М., 1987.
72. Зайцев О.Г. Международные организации: принятие решений. - М., 1989.
73. Зак Л.А. Западная дипломатия и внешнеполитические стереотипы. - М., 1976.
74. Зарубежная политология. – М., 1998.
75. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта. – М., 1996.
76. Зимичев А.М. Психология политической борьбы. – СПб., 1993.
77. Зеркин Д.И. Основы конфликтологии. – Ростов н/Дону, 1998.
78. Зеркин Д.И. Основы политологии. – Ростов н/Дону, 1996.
79. Зокиров Г.Н. Геополитика. – Душанбе, 2009.
80. Зокиров Г.Н. Донишномаи сиёсӣ. – Душанбе, 2007.
81. Зокиров Г.Н. Идеологияи сиёсӣ. – Душанбе, 2008.
82. Зокиров Г.Н. Истиқлолияти сиёсӣ. – Душанбе, 2006.
83. Зокиров Г.Н. Коррупсия. – Душанбе, 2004.
84. Зокиров Г.Н. Масъалаҳои сиёсии муҳоҷирати аҳоли дар Тоҷикистон. - Душанбе, 1995.
85. Зокиров Г.Н. Мочарошиносӣ. – Душанбе, 2002.
86. Зокиров Г.Н. Сиёсатшиносӣ. – Душанбе: Матбуот, 2003.
87. Зокиров Г.Н. Терроризм. – Душанбе, 2005.
88. Зокиров Г.Н. Таърихи таълимоти сиёсӣ. – Душанбе, 2010.
89. Зокиров Г.Н., Абдулҳақов М. Манфиатҳои миллии-омили меҳварии рушди давлатдорӣ. – Душанбе, 2008.
90. Зорин В.А. Основы дипломатической службы. - М., 1977.
91. Зубова А.Б. Парламентская демократия и политическая традиции Востока. – М., 1990.
92. Ислам. Энциклопедический словарь. – М., 1991.
93. Исраэлян В.Л. Дипломаты лицом к лицу. - М., 1977.
94. Кальвокоресси П. Мировая политика с 1945 года. - М., 2000
95. Капустин Б.Г. Современность: как предмет политической теории. – М., 1998.
96. Киссинджер Г. Дипломатия. -М., 1997.
97. Клаузевиц К. О войне. - М., 1937.

98. Клинов А.С. Будущее стран СНГ. - Краснодар, 1995.
99. Коваленко Б.В., Пирогов А.И., Рыжов О.А. Политическая конфликтология. - М., 2002.
100. Ковлер А.И. Избирательные технологии: российский и зарубежный опыт. - М., 1995.
101. Кола Д. Политическая социология. - М., 2001.
102. Кондаков Н. И. Логический словарь – справочник. – 2-е изд., - М., 1975.
103. Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2003.
104. Конфуций. Уроки мудрости. - М., 2000.
105. Косарев А.Ф. Философия мифа. - М., 2000.
106. Кошкин С. Ю. Политический режим в современном мире: понятие, сущность, тенденции развития. - М., 1993.
107. Кочанов Ю. Опыты о поле политики. - М., 1994.
108. Кудажин В.М. Мир в XXI веке: многополюсный баланс сил или глобальный //Полис, 2000, №1.
109. Краткий политический словарь/ Абаренков В.П. и др. Сост. и общ. ред. Л.А. О니кова, Н.В. Шишлина. –6-е изд. - М.:Политиздат, 1989.
110. Крылов Н.Б. Принципы участия в системе ООН.- М., 1991.
111. Лебедева М.М. Мировая политика. - М., 2003.
112. Лебедева М.М. Политическое урегулирование конфликтов. - М., 1997.
113. Ленин В.И. Давлат ва револютсия. //Асарҳо. Ҷ.25.
114. Ленин В.И. Мулоҳизаҳои танқидӣ оид ба масъалаи миллӣ. // Асарҳо. Ҷ.20.
115. Лобер В.Л. Демократия: исторические корни, содержание и тенденции. -М., 1992
116. Льюард И. Глобализация политики: Изменившаяся направленность политического действия в современном мире. - М., 1992.
117. Макиавелли Н. Государь. - М., 1996.
118. Международный порядок: политико-правовые аспекты. - М.,1986.
119. Международные организации системы ООН. - М., 1990.
120. Миллс Р. Властвующая элита. - М. 1959.
121. Мировая политика: проблемы теории и практики. - М., 1995.
122. Мы, народы Объединенных Наций. - М., 1995.
123. Метюз Д. Сиёсат барои мардум. - Душанбе, 1998.
124. Мефуз Х.Д. и др. За пределами роста. - М., 1994.
125. Модернизация: зарубежный опыт и Россия. - М., 1994.
126. Низомулмулк. Сиёсатнома. - Душанбе, 1998.
127. Национальная политика России: история и современность. - М., 1999.
128. Национальные отношения и этнические конфликты. - М., 1997.
129. Одайник В. Психология политики. М., 1996.
130. Орачева О.И., Подвинцев О.Б. Политическая мысль в терминах и лицах: Учеб.- метод. пособие / Перм. ун-т; Зап.-Урал. ин-т экономики и права. - Пермь, 1988.

131. Орешка Т.Ю. Современный терроризм и борьба с ним. - М., 1992.
132. О цивилизационном факторе в мировой политике //МЭ и МО, 1994. №6.
133. Панарин А. С. Глобальные прогнозирование. – М., 2000.
134. Парсонс Т. Система современных обществ. – М., 1997
135. Плешаков К. Геоидеологическая парадигма. - М.,1994.
136. Поздняков Э.А. Внешнеполитическая деятельность и межгосударственные отношения. -М., 1986.
137. Поздняков Э.А. Нация, Национализм. Национальные интересы.- М., 1994.
138. Поздняков Э.А. Системный подход и международные отношения. -М., 1976.
139. Политическая социология. Под ред. Иванова В.Н., Семигина Г.Ю. –М., 2000.
140. Политическая теория и политическая практика. - М., 1994.
141. Политическая наука: новые направления./ Под ред. Р. Гудина, Х. Клемманна. – М., 1999.
142. Политическая энциклопедия: в 2-х томах. – М., 1999.
143. Политические учения: история и современность. – М., 1979
144. Политические институты и процессы. – М., 1996.
145. Политические партии. Справочник. – М., 1996.
146. Политические проблемы теории государства. – М., 1993
147. Политология: Словарь - справочник. – М., 1991.
148. Политология: Энциклопедический словарь /Общ. ред. и сост.: Ю.И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. Коммерч. Ун-та. 1993.
149. Пoppers К. Открытое общество и его враги. – М., 1992.
150. Права человека. Сборник универсальных и региональных международных документов. – М., 1990.
151. Принципы ненасилия. Классическое наследие. – М., 1991.
152. Проблемы мировой политики. – М., 1992.
153. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. 3-е изд. – М., 2003.
154. Разуваев В.В. Геополитика постсоветского пространства.- М., 1993.
155. Райфе Х. Принятие решений при многих критериях. - М., 1981.
156. Решетников С.В. Политология. – М., 2003.
157. Рормозер Г. Кризис либерализма. Перев. с нем. – М., 1996.
158. Россия и Европа: тенденции развития на пороге III тысячелетия. -М., 1993.
159. Россия и страны ближнего зарубежья: история и современность. -М., 1995.
160. Сабуров Е.Ф. Власть отвратительна. – М. 2003.
161. Смирнов Б.А. Политическая сфера общества. – М., 2002.
162. СНГ: надежды, иллюзии и действительность.- М., 1995.

163. Современная дипломатия. - М., 1985.
164. Современная социал-демократия: Словарь-справочник/ В.Я.Швейцер; Под общ. Ред. А.А. Галкина. - М., 1990.
165. Современные международные отношения //Под ред. Торкунова А.В. -М., 2000.
166. Современный консерватизм. - М., 1992
167. Теоретические проблемы региональной политики и региональное реформирование. - СПб, 1994.
168. Тэтчер М. Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира. - М., 2003.
169. Тинберген Я. Пересмотр международного порядка. -М., 1980.
170. Тойнби А. Постигжение истории.- М.,1994.
171. Философский энциклопедический словарь /Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, Г.В. Панов - М.: Сов. энциклопедия, 1983.
172. Философские основания теорий международных отношений. -М.,1990.
173. Философия войны. - М., 1995.
174. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию или переговоры без поражения. - М., 1992.
175. Фукуяма Ф. Конец истории?// Вопросы философии, 1990, №3.
176. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций.- М., 2003.
177. Хаусхофер К. О геополитике. - М., 2001.
178. Хевеши М.А. Толковый словарь идеологических и политических терминов советского периода. - М., 2002.
179. Хорев Б. С. Очерки геоглобалистики и геополитики. - М., 1997.
180. Хусайн Воизи Кошифй. Футувватномаи султонй. Ахлоки Мӯҳсинй. Рисолаи «Ҳотамия».-Душанбе, 1991.
181. Человек и Общество: Краткий энциклопедический словарь - справочник (политология) /Отв. ред. Борцов Ю.С., науч. ред. Коротец И. Д. - Ростов на Дону, 1997.
182. Человек и Общество: Основы современной цивилизации. - М., 1992
183. Человечество и глобальные изменения. - М., 1990.
184. Шабает Ю.П., Садохин А.П. Этнополитология. - М., 2005.
185. Шварценберг Р.Ж. Политическая социология: В 3-х ч. - М., 1992.
186. Шмитт К. Политическая теология. - М., 2000
187. Шпенглер О. Закат Европы. - М., 1993.
188. Цыганков П.А. Международные отношения. - М., 1996.
189. Элементы теории политики. Под ред. В.П.Макаренко. - Ростов на Дону., 1991.
190. Энциклопедияи Советии Тоҷик. - Душанбе, Ҷилди 1-8.
191. Этнические аспекты власти. (Отв. ред. В.В. Бочаров). - СПб., 1995.
192. Эълумияи умумии ҳукуки башар. - Душанбе, 1999.
193. Юридический энциклопедический словарь. - М., 1984.
194. Ясперс К. Смысл и назначение истории. - М., 1991.

М У Н Д А Р И Ч А

ПЕШГУФТОР	3

ФАСЛИ I. ИЛМ ДАР БОРАИ СИЁСАТ: ПРЕДМЕТ, ИНКИШОФ ВА ВАЗИФАҲОИ ОН

Боби I. Сиёсат ҳамчун ҳодисаи ҷамъиятӣ	5
§ 1. Ташаккул ва инкишофи сиёсат	5
§ 2. Таркиб ва вазифаҳои сиёсат	14
§ 3. Объект ва субъектҳои сиёсат	17
§ 4. Сиёсат ва ҷомеа	20

Боби II. Илм дар бораи сиёсат	25
§ 1. Ташаккул ва инкишофи илми сиёсӣ	25
§ 2. Предмет ва таркиби сиёсатшиносӣ	37
§ 3. Қонун ва категорияҳои сиёсатшиносӣ	46
§ 4. Асосҳои методологӣ, методҳо ва вазифаҳои сиёсатшиносӣ	49

ФАСЛИ II. ҲОКИМИЯТ ВА БАРАНДАҒОНИ ОН

Боби I. Ҳокимияти сиёсӣ	57
§ 1. Моҳият ва мазмуни ҳокимияти сиёсӣ	57
§ 2. Асосҳо ва таркиби ҳокимият	62
§ 3. Самаранокӣ ва қонунӣ будани ҳокимият	69

Боби II. Идорақунии ва қудрати сиёсӣ	72
§ 1. Тақсими ҳокимият ва аҳамияти он дар раванди идораи ҷомеа	72
§ 2. Ҳокимияти қонунбарор: таъсис ва инкишофи он (мақомоти интишори қонунҳо)	77
§ 3. Ҳокимияти иҷроия	81
§ 4. Маъмурияти давлатӣ	83

Боби III. Сарварӣ ва элитаи сиёсӣ	87
§ 1. Моҳият ва хусусиятҳои сарварӣ	87
§ 2. Навбандӣ ва вазифаҳои асосии сарварӣ	96
§ 3. Элитаи сиёсӣ: ташаккул ва инкишоф	102

Боби IV. Шахсият ва сиёсат	107
§ 1. Мақоми инсон дар ҷомеа	107
§ 2. Сотсиаликунории сиёсии шахс	111

§ 3. Ҳуқуқ, озодӣ ва масъулияти шахс дар сиёсат	118

ФАСЛИ III. СОҲТОРИ СИЁСИИ ҚОМЕА

Боби I. Системаи сиёсии қомеа	125
§ 1. Системаи сиёсии қомеа ва хусусиятҳои асосии он	125
§ 2. Таркиб ва вазифаҳои системаи сиёсӣ	129
§ 3. Навъҳои системаи сиёсии қомеа	132

Боби II. Демократия: назария, воқеият, заминаҳо ва

пешомади инкишоф	134

§ 1. Мафҳуми «демократия» ва фаҳми гуногуни он	134
§ 2. Марҳалаҳои ташаккул ва инкишофи назарияи демократия	136
§ 3. Хосиятҳои асосии демократия ва аҳамияти онҳо дар инкишофи қомеаи муосир	141

Боби III. Режими сиёсӣ

§ 1. Моҳият ва хусусиятҳои режими сиёсӣ	147
§ 2. Режими сиёсии демократӣ	150
§ 3. Режими сиёсии авторитарӣ	156
§ 4. Режими сиёсии тоталитарӣ	158

ФАСЛИ IV. МАҚОМИ ДАВЛАТ ДАР НИЗОМИ СИЁСИИ ҚОМЕА

Боби I. Давлат ҳамчун институти сиёсӣ

§ 1. Давлат: пайдоиш ва хусусиятҳои асосӣ	161
§ 2. Мақоми давлат дар системаи сиёсии қомеа	171
§ 3. Таснифоти давлат	172
§ 4. Тамоюлҳои асосии инкишофи давлати муосир	176

Боби II. Давлати Тоҷикистон

§ 1. Пайдоиш ва инкишофи давлатдории тоҷикон	181
§ 2. Пайдоиш ва инкишофи давлати навини тоҷикон	185
§ 3. Назарияи истиқлол ва раванди истиқлолиятгарой дар Тоҷикистони навин	190
§ 4. Амнияти Давлати Тоҷикистон ва роҳи воситаҳои таҳкими он	201
§ 5. Пешомади давлатдории Тоҷикистон (хосиятҳои миллию ҳудудӣ)	217

ФАСЛИ V. ҚОМЕАИ ШАҲРВАНДӢ ВА ХОСИЯТҲОИ АСОСИИ ОН

Боби I. Қомеаи шаҳрвандӣ

§ 1. Ташаккули таълимоти қомеаи шаҳрвандӣ	240
§ 2. Хосиятҳо ва принсипҳои асосии қомеаи шаҳрвандӣ	249
§ 3. Самтҳои асосии инкишофи қомеаи шаҳрвандӣ	255

Боби II. Ҳизбҳои сиёсӣ ва системаҳои ҳизбӣ

§ 1. Ташаккул ва инкишофи ҳизбҳои сиёсӣ	260

§ 2. Мақоми ҳизби сиёсӣ дар системаи сиёсии ҷомеа	265
§ 3. Системаҳои ҳизбӣ	269
Боби III. Ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ	272
§ 1. Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва иштироки онҳо дар ҳаёти сиёсӣ	272
§ 2. Лоббизм ҳамчун низоми намоёндагии иҷтимоӣ дар сиёсат	277
ФАСЛИ VI. ШУУРИ СИЁСӢ ВА МАДАНИЯТ	
Боби I. Шуури сиёсӣ	282
§ 1. Шуури сиёсӣ: моҳият ва хосиятҳои асосӣ	282
§ 2. Идеологияи сиёсӣ	287
§ 3. Психологияи сиёсӣ	310
Боби II. Маданияти сиёсӣ	316
§ 1. Маданияти сиёсӣ ва хосиятҳои асосии он	316
§ 2. Таркиб ва вазифаҳои маданияти сиёсӣ	320
§ 3. Навҳои маданияти сиёсӣ	325
Боби III. Сиёсат ва воситаҳои ахбори умум	331
§ 1. Мақом ва нақши воситаҳои ахбори умум дар сиёсат	331
§ 2. Хусусиятҳои таъсири сиёсии воситаҳои ахбори умум	338
§ 3. Воситаҳои ахбори умум ва фиреби сиёсӣ	345
ФАСЛИ VII. ТАҒЙИРПАЗИРИИ ОЛАМИ СИЁСАТ	
Боби I. Раванди сиёсӣ	351
§ 1. Моҳият ва хусусиятҳои раванди сиёсӣ	351
§ 2. Фаъолияти сиёсӣ	357
§ 3. Муборизаи сиёсӣ	366
§ 4. Қарори сиёсӣ	372
Боби II. Мочарои сиёсӣ	380
§ 1. Мочароҳои сиёсӣ ва хусусиятҳои асосии онҳо	380
§ 2. Нақши тарафи сеюм дар мочароҳои сиёсӣ	390
§ 3. Музокирот – манбаъ ва воситаи асосии ҳалли мочарои сиёсӣ	395
Боби III. Интиҳобот ва системаҳои интиҳоботӣ	404
§ 1. Интиҳобот ва мақоми он дар ҷомеаи мутамаддин	404
§ 2. Вазифаҳои асосии интиҳобот	408
§ 3. Принсипҳои асосии интиҳобот	413
§ 4. Системаҳои интиҳоботӣ	418
Боби IV. Модернизатсияи сиёсӣ	425
§ 1. Модернизатсияи сиёсӣ: мазмун, метерҳо ва навіҳо	425
§ 2. «Қонуни тиллоӣ» ва бӯҳрони равандҳои модернизатсионӣ	433

ФАСЛИ VIII. МУНОСИБАТҲОИ СИЁСИИ БАЙНАЛҲАЛҚӢ

Боби I. Муносибатҳои сиёсии байналҳалқӣ: моҳият, таркиб	
ва хусусиятҳои он.....	442
§ 1. Назария ва амалияи муносибатҳои сиёсии байналҳалқӣ.....	442
§ 2. Сиёсати байналҳалқӣ: моҳият ва хусусиятҳои он.....	451
§ 3. Мақоми Тоҷикистон дар низоми муносибатҳои байналҳалқӣ.....	454
Боби II. Назари геополитикӣ ба олам.....	460
§ 1. Геополитика: давраҳои асосии ташаккул ва инкишоф.....	460
§ 2. Манбаҳои ташаккул ва доктринаҳои асосии геополитика.....	466
§ 3. Марҳалаҳои асосӣ ва воқеияти геополитикии олами муосир.....	475
Боби III. Глобаликунонии сиёсат.....	484
§ 1. Моҳият, хусусиятҳо ва самтҳои асосии инкишофи глобаликунонии сиёсат.....	484
§ 2. Низоми нави ҷаҳонӣ.....	490
§ 3. Иттиҳоди сайёравии давлатҳо.....	500
Охирсухан.....	508
Адабиёт.....	510

Зокиров Гулмаҳмад Нозимович

СИЁСАТШИНОСӢ

**Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни
мактабҳои олии**

Нашри сеюми такмилёфта

Мухаррири

техникӣ: *С. Раҷабов*

Тарроҳ: *Ф. Раҳимов*

Ба матбаа 10.05.2010 супорида шуд. Ба чопаш 30.06.2010 имзо шуд. Андозаи 70x100^{1/16}. Қоғази офсетӣ. Чопи офсетӣ. Гарнитурани Times New Roman Tj. Чузъи наشريю хисоби 56,0. Чузъи чопии шартӣ 32,5. Теъдоди нашр 2000 нуса. Супориши №136.

ҚДММ “ЭР-граф”.

734036, ш. Душанбе, кӯчаи Р. Набиев, 218.
Тел: (37) 881-15-16. E-mail: r-graph@mail.ru.

49com

Зокиров Гулмаҳмад Нозимович
доктори илмҳои сиёсӣ, профессор,
мудир кафедраи сиёсатшиносии
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

Соли 1983 Университети давлатии
Тоҷикистон ба номи В.И.Ленинро бо
ихтисоси муаррих, муаллими таърих ва
ҷамъиятшиносӣ хатм намудааст. Соли
1988 рисолаи номзадӣ ва соли 1998
рисолаи докториро дар Донишгоҳи
давлатии Москва ба номи М.В.Ломоно-
сов дифоъ намудааст. Солҳои зиёде-
ст, ки ба пажӯҳиши масъалаҳои мух-
талифи ҳаёти сиёсӣ ва таълими илмҳои
сиёсӣ машғул аст. Ба қалами ӯ зиёда аз
200 корҳои илмӣ ва илмӣю методӣ
тааллуқ доранд. Аз ҷумла, рисолаҳои

илмӣ ва воситаҳои зерини таълимиро ба хонандагон пешкаш наму-
дааст: «Бозсозӣ ва масъалаҳои сиёсии инкишофи муносибатҳои
миллӣ» (с.1989); «Ҳосиятҳои миллии муҳоҷирати аҳоли» (с.1990);
«Илм дар бораи сиёсат» (с.1993); «Ҳунари роҳбарӣ ва суннатҳои
давлатдорӣ» (с.1994, ҳаммуаллиф); «Масъалаҳои миллию сиёсии
муҳоҷирати аҳоли дар Тоҷикистон» (с.1995, бо забонҳои русӣ ва
тоҷикӣ); «Демократия ва ҷомеаи демократӣ» (с.1995); «Сиёсатши-
носӣ» (с. 1995, 2003, китоби дарсӣ барои мактабҳои олӣ.); «Даргоҳи
илму хирад» (с.1998 ҳаммуаллиф); «Сиёсатшиносӣ дар нақшаҳо ва
тасвирҳо» (с.1999, воситаи таълимӣ, ҳаммуаллиф); «Инсон ва
ҷомеа» (с.2002, 2004. Ҳаммуаллиф. Китоби дарсӣ барои синфҳои
10-11-и мактабҳои таҳсилоти умумӣ.); «Интиҳобот ва системаҳои
интиҳоботӣ» (с.2000); «Истиқлолияти сиёсӣ» (с.2001, 2006); «Ҷоме-
аи шахрвандӣ» (с.2001); «Раванди сиёсӣ» (с.2001); «Моҷароши-
носӣ» (с.2002, китоби дарсӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олӣ);
«Терроризм» (с.2004); «Коррупсия» (с.2005); «Донишномаи сиёсӣ»
(с.2007); «Идеологияи сиёсӣ» (с.2008); «Манфиатҳои милли - омили
меҳварии рушди давлатдорӣ» (с.2008, ҳаммуаллиф); «Геополити-
ка» (с.2009, китоби дарсӣ барои мактабҳои олӣ.); «Таърихи таъли-
моти сиёсӣ» (с.2010, китоби дарсӣ барои мактабҳои олӣ).

ISBN 978-99947-42-44-8

